

न्यायवार्तिकस्य

भूमिका ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीय-
पुस्तकालयाध्यक्षेण
विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना
सङ्कलिता ।

वाराणस्याम् ।

सेठ-श्रीहरिदासगुप्तपुत्रेण चाखंयासंस्कृतमीरीज-
काशीसंस्कृतमीरीजाद्यनेकपुस्तकप्रकाशकेन
मेठ-श्रीजयकृष्णदासेन विद्याविलासयन्त्रे
मुद्रिता ।

सन १९१६ इशवीये

Registered According to Act XXV. of 1867.
(ALL RIGHTS RESERVED.)

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्तिकस्य

भूमिका ।

—:०:—

विश्वनाथन्यायपञ्चानना गोतमसूत्रवृत्तौ प्रमाणप्रमेयेत्यादिप्रथमसूत्रव्याख्याने “अत्र वार्तिकं यदि वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं तदा न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे देशनीयत्वात् पृथगभिधानं स्यात्”(१) इत्युक्तवन्तः । शङ्करमिश्रेण वैशेषिकसूत्रोपकारे २ अध्याये २ आह्निके सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषामत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशय इति १७ सूत्रव्याख्याने “न्यायवार्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्रित्वमुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभिचारेण समानधर्मादीनां त्रयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात्”(२) इत्युक्तम् । श्रीधराचार्येण न्यायकन्दल्यां पृथिवीनिरूपणे “यथाहोद्द्योतकरः समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः”(३) इत्युक्तम् । वर्द्धमानोपाध्यायेन द्रव्यकिरणावलीप्रकाशे “तस्य संस्कारात् कालाद्वा विनाश इति वार्तिकविरोधाच्च” इत्युक्तम् । पद्मदर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रेणापि “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्या-

(१) अस्मिन्नेव मुद्रिते न्यायवार्तिकपुस्तके पृ० १९ प० ९ द्रष्टव्यम् ।

(२) " " " पृ० ९९ प० १४ " "

(३) " " " पृ० २८ प० १०

तम्”(१) इतिकारिकाव्याख्यायां सांख्यतत्त्वकौमुद्यां “सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितं नैहोक्तं विस्तरभया”दित्युक्तम् । चित्सुखाचार्येण तत्त्वप्रदीपिकायां (चित्सुख्या) द्वितीयपरिच्छेदे “वाचको गवयभ्याय”मिति ३१ कारिकाव्याख्यायां “तथा च भगवदसपादमणीतं सूत्रम् प्रसिद्धसाधर्मात् साध्यसाधनमुपमानमिति । व्याख्यातं चैतदुद्घोतकरेण वार्तिककृता आगमाहितसंस्कारस्पृश्यपेक्षं सादृश्यज्ञानमुपमानमिति”(२) इत्युक्तम् । एवमनेकेषु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-वैदान्तग्रन्थेषु न्यायवार्तिकस्य तथा तटीकायाश्च नाम दृष्ट्वा उद्घोतकराचार्यकृतं न्यायवार्तिकनामानं महानिबन्धं मनसि विज्ञाय पण्डितवृद्धेभ्यो न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पठनपाठनयोः परमोपयोगित्वं तस्य निशम्य तदन्वेषणेऽहं प्रवृत्तः । किन्तु “न्यायवार्तिकस्य विनष्टप्रायत्वात् तल्लाभेऽनेके महापण्डिताधिरादेव विफलमयत्रा अभूवन्(३)स्तव किं साध्यं भविष्यतीति” नैयायिकवृद्धैर्निरुत्साहितोऽप्यहम्

(१) पञ्चमी कारिका ।

(२) अस्मिन्नेव मुद्रिते न्यायवार्तिकपुस्तके पृ०५७ प०२१ द्रष्टव्यम् ।

(३) न्यायवार्तिकस्य दुर्लभत्वे खण्डश उपलब्धत्वे वा वक्ष्यमाणा लेखा वर्तन्ते ।

A contribution towards an index to the Bibliography of the Indian Philosophical systems by Fitzdward Hall, M.A., page 20, III. Nyāya-Vārttika-Tātparyā-Parisuddhi, also called Nyāya-nibandha. This is probably an emendation of Pakshula Svāmin's Vārttika or Supplement to No. I. Dinnāga, whom Vāchaspati Mīra names with censure: he was another ancient expositor of

“उद्योगेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥”

इत्यनुसरन् न्यायवार्त्तिकं स्मरन् कतिपयवर्षानन्तरमेकस्य ब्राह्मणस्य गृहेऽहं भोजनार्थमाहूतो ब्राह्मणानां पङ्क्तौ उपविष्टस्तत्रैकस्य महावातायनस्य मध्ये याथातथ्येन जीर्णवस्त्रेण वेष्टितानि धूलीधूसराणि ऊर्णनाभादिभिराच्छादितानि अनेकानि पुस्तक-पुटकानि प्रवेशितानि दृष्ट्वा तेषां निष्कासने प्रवृत्तो गृहपतिना वृद्धेन

the logical institutes. The writings of both have, perhaps, perished. Complete copies of the work in question may be forthcoming; but I have never seen one. Its author is Udayana Âchârya, who is also called Uddyotakara Âchârya and Udayakara Âchârya. He was of the gotra of Bharadwâja. F. E. H.

The Kusumânjali edited and translated by E. B. Cowell, preface page vi, III—The Nyâya-Vârttika, a commentary on No. II. by Uddyotakara Âchârya. I procured lately, from a pandit of Nuddea, a fragment of this work containing a portion of the first book.

A classified index of the Sanskrit MSS in the palace at Tanjore by A. C. Burnell, p. 113; these are all precisely similar recent transcripts made at Benares by several persons about 1820. As the work is exceedingly rare, it is much to be regretted that these MSS. are so incorrect as to be useless. Whole lines are quite unintelligible, and some of the copyists seem to have been perfectly ignorant of even the form of the letters.

See Catalogus Catalogorum by Theodor Aufrecht printed in 1891-1903, part I, p. 311; pt. II, p. 68; pt. III, p. 66.

ब्राह्मणेन "मा स्पृश मा स्पृश मार्जारगमनागमननिरोधार्थं
स्थापितानीमानि पुस्तकानि भोजनकाले मार्जार आगमिष्यति
कीदृशस्त्वं बालकवच्चञ्चलः सर्वमन्नपानादिकं मार्जारेण
भ्रंशयिष्यसि" इत्यादिभिरनेकैर्भर्त्सनैरपमानितो निवारितोऽप्यहं
विलम्बेन भोजनं करिष्यामीति भुवन् तत्र स्थितानि कतिपयपु-
स्तकपुटकानि समाकृष्टवान् । तेष्वेकस्मिन् पुटके न्यायवार्त्तिकस्य
प्रथमाध्यायस्य त्रिसुत्रीप्रकरणं प्रमाणप्रकरणं(१) द्वितीयतृती-
यावध्यायौ च सम्पूर्णा(२) लब्धवान् । ततश्चास्मद्गुरुवरुम-

(१) पुस्तकमिदं देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितं
परिशुद्धं च । पेशवामहाराजसभासदा नैयायिकप्रवरेण श्रीमि-
च्छास्त्रिणा लिखितेन वाराणसीस्थेन न्यायदर्शनवात्स्यायनमाध्य-
पुस्तकेन संवादादिदं वार्त्तिकपुस्तकमपि तेनैव पण्डितेन लिखि-
तमित्यनुमीयते । अस्यैव पुस्तकस्य प्रथमपत्रे निरङ्कुण्टे ।

प्र० २८००

द्वि० २३००

तृ० १६००

च० ११००

प० ४३५

८२३५

इति लेखदर्शनात् संपूर्णस्य वार्त्तिकग्रन्थस्य संख्यावगता ।
"प्र० २८००" इत्यनेन प्रथमाध्याये इलोकसंख्या "द्वि० २३००"
इत्यनेन द्वितीयाध्याये श्लोकसंख्या एवरोत्याप्रेऽपि बोध्या ।

(२) अयं द्वितीयाध्यायो देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारे लि-
खितोऽशुद्धश्च । अत्र लेखकेन लिपिकाल एवंप्रकारेण लिखितः ।

"इत्याचार्यश्रीउद्धोतकरकृतौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ शु-
भमस्तु ॥ संवत् १६०० शके १४६५ विरोचकृत्य नाम संवत्सरे
पुस्तक लिपि(लिखितं) वाराणसीमध्ये लिपा(स्वा)यितं ब्राह्मण लि-

हामहोपाध्यायश्रीदिमत्कैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिभिर्दत्तं प्रथमाध्यायत्रिमूर्तीवार्तिकपुस्तकम् तत्प्राप्त्या चात्पन्तं हर्षितः । ततश्च क्रमशोऽन्वेषणे कृते चिरेण मिथिलादेशस्थज्ञोपाख्यपण्डितश्रीचण्डीश्वरसकाशात् प्रमेयप्रकरणमारभ्य प्रथमाध्यायसमाप्त्यन्तं पुस्तक(१)मुपलब्धवान् । इत्थमध्यायत्रये सम्पन्ने वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तमानं तृतीयचतुर्थाध्यायपुस्तकं(२) ततश्च स्वर्गनिवासिनां भूतपूर्ववाराणसीभूपणभूतानां श्रीविभवरामपण्डितानां पुरातनं पञ्चमाध्यायपुस्तकं(३)मद्य च वाराणसीस्थितेन श्रीहरिनामदास-

पि(ख्रितं) धर्मदासकायस्थ मासमाद्यवादि एकादशी ॥ श्रीविश्वेश्वरस्थानात् ॥ त्रि(शेर)साहि आलमराज्ये प्रवर्तमाने ॥”

तृतीयाध्यायोऽपि तथैव लिखितो जीर्णत्वाद्याकारेणानुमीयते यद्यपेत्रिंशत्याः पूर्वं लिखितो भवेदिति ।

(१) पुस्तकमिदं मैथिलक्षरंस्तेडेत्पत्रेषु लिखितं पुरातनं जीर्णं कृमिस्पृष्टं प्रायः शुद्धं च । अन्ते लेखकेन “पुस्तकमिदं महोपाध्यायश्रीभवानन्दभट्टाचार्याणाम्” इति लिखितत्वात् कस्यचित्पण्डितस्य पुस्तकमिदमित्यवगम्यते । तेडेत्पत्राणि तालपत्रेभ्यो भिन्नानि समीचीनान्यपि भवन्ति । तेडेत्फलं च सुदृढं कृष्णवर्णं भाषायां यज्ञवद्भू इति प्रसिद्धं दृष्टिदोषनिवारणार्थं बालकैर्धार्यते ।

(२) इदमपि मैथिलक्षरं कागजाख्याधारे लिखितं परिशुद्धं जीर्णम् । अत्र यद्यपि लिपिकालो न लिखितस्तथापि जीर्णत्वाद्याकारेण तत्सम्बद्धन्यायनिबन्धप्रकाशपुस्तकेन ल० सं० ४५६ (लक्ष्मणसेनसंघत्सरे) लिखितेन चानुमीयते तस्मिन्नेव समये लिखितं भवेदिति ।

(३) देवनागराक्षरेः कागजाख्याधारेषु लिखितं “१६०० विक्रमाये सघत्सरे लिखितमिति” तत्र लिपिकालो लिखितो लेखकेन ।

साधुना कृपया प्रदत्तं नवीनं प्रथमाध्यायपुस्तकं(१) च प्राप्य पञ्चाध्याय्यात्मकं सम्पूर्णं न्यायवार्तिकं सङ्कलय्य(२) तमानन्दमविन्दं यो वचसामगोचरः ।

“लाभाल्लोभः प्रवर्द्धत” इति न्यायवार्तिकलाभात् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया अप्यन्वेषणे कृतेऽस्या अपि त्रीणि पुस्तकानि(३) प्राप्तानि । ततश्च क्रमशो न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया अपि व्याख्यानमुदयनाचार्यकृतं न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्ध्याख्य(४)मस्यापि व्याख्यानं श्रीगङ्गेशोपा-

(१) इदमशुद्धं नवीनमपि सन्दिग्धस्थले पाठापपाठनिश्चायकमत्यन्तमुपयोगि च ।

(२) एषु पञ्चस्वध्यायेषु “इति प्रमाणप्रकरणम्” “इति प्रमेयप्रकरणम्”मेवरूपेण भिन्नान्येव प्रकरणानि आसन् तानि च वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायसूचीनिबन्धानुसारेण एकत्र सङ्कलितानि कृत्वा ग्रन्थः सम्पूर्णोऽकृत इति । अयं च न्यायसूचीनिबन्धोऽप्यत्र मुद्रित एव विस्तरस्त्वमे वक्ष्यते ।

(३) प्रथमं पुस्तकं कागजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्धारणस्यां लिखितम् । तत्र लेखकेन लिपिकाल एव लिखितः ।

“इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः । ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ स्वस्ति संवत् ॥ १४५४समये आश्विनपक्षे १० रविवारे ॥ श्रीः ॥ ॐ ॥ नमो नारायणाय ॥ अस्ति ॥ ॥ काशी करोतु कल्याणं विश्वेशः सर्वसम्पदः” इत्यादि ।

द्वितीयं तु तेजतपत्रेषु मैथिलीक्षरैर्लिखितं तत्र लेखकेन लिपिकाल एव लिखितः । “ल० सं० ४१७” (लक्ष्मणसेनसंवत्सरे)

तृतीयं कागजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्लिखितं नवीनमशुद्धं च ।

ग्रन्थोऽयं श्लोकदशसाहस्रघातमक इदानीं मुद्रित उपलभ्यते ।

(४) ग्रन्थोऽयं श्लोकद्वादशसाहस्रघातमकः । इदानीं वङ्गदेशस्थापासिपाटीकसोसाइटसिभाया निर्देशेन श्रीविष्णुमानोपाध्यायकृतटीकासहितो मुद्रितो भवतीति तद्विशेषवर्णनं तद्भूमिकायां द्रष्टव्यम् ।

ध्यायात्मजश्रीवर्द्धमानोपाध्यायविरचितं न्यायनिबन्धप्रका-
शाख्य(१)मस्यापि व्याख्यानं श्रीबलभद्रमिश्रात्मजश्रीपद्मनाभ-
मिश्राविरचितं वर्द्धमानेन्दुनामक(२)मस्यापि व्याख्यानं तात्पर्य
मण्डनाभिधं श्रीशङ्कर(३)कृतं च प्राप्तम् । एतेषां प्राप्या
परमममुदितमना एते ग्रन्थाः सर्वेषामपि विद्यानुरागिणां सुलभा
भवेयुरिति चिन्तयन् मुद्रणद्वारा प्रकाशने यतमानोऽहमतिष्ठम् ।

अत्रान्तरे न्यायवार्त्तिकमन्वेपयद्भिर्बाराणस्यां समागतैः क-
लिकातास्थगवर्नमेष्टसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षैर्महामहोपाध्या-
यैरिदानीं स्वर्गस्थैः श्रीमहेशचन्द्रन्यायरत्नभट्टाचार्य-सी. आई.
ई. महाशयैरहं मोत्साहितो “यदेतेषां ग्रन्थानां मुद्रणं वद्भदे-
शस्यएसियाटिक्सोसाइटीसभासमादेशेन यदि भवेत् तर्हि सर्व-
प्रकारेण समीचीनं भविष्यतीति” तत्र न्यायदर्शनवात्स्याय-
नभाष्यस्य पृथङ् मुद्रितत्वादिदानीं न्यायवार्त्तिकादीनां ग्रन्था-
नामपि पार्थक्येनैव मुद्रणं समुचितमिति निर्धारितं तैरेव महा-
शयैः । ततश्च मयानुमोदितेऽस्मिन्नर्थे उक्तमहाशयेषु कलिकाता-
नगरे गतेषु उक्तसोसाइटीसम्पादकमहाशयानामपि समादेशपत्रे
समागते न्यायवार्त्तिकमुद्रणारम्भो जात इति ।

(१) ग्रन्थोऽयं श्लोकविंशतिसाहस्रधात्मकः ।

(२) आरम्भप्रभृत्यात्मनिरूपणान्तस्य ग्रन्थस्य पुस्तकमस्म-
न्निकटे वर्ततेऽतः सम्पूर्णग्रन्थस्य श्लोकसंख्या इदानीं कर्तुं न शं-
क्यते । अनेनैव पद्मनाभमिश्रेण किरणावलीप्रकाशोऽपि व्याख्या-
तस्तदपि व्याख्यानं वर्द्धमानेन्दुनामकं द्रव्यग्रन्थात्मकमस्मन्निक-
टे वर्तते तत्र श्लोकसंख्या ॥ ३०० ।

(३) अयं शङ्करमिश्रो वा शङ्करभट्टाचार्यो वेति निर्णयस्तन्मु-
द्रणावसरे भविष्यति ।

तत्र च सर्वेष्वप्युपलब्धन्यायवार्तिकादर्शपुस्तकेषु व्य-
ख्येयत्वेन मूलत्वेन वा विन्यस्तानि न्यायसूत्राणि वार्तिकमं-
शिलष्टानि न तु पार्थक्येन, मया तु जिज्ञासूनां सुबोधार्थं तत्र
तत्रैव सर्वाणि न्यायसूत्राणि स्थूलाक्षरैः पार्थक्येन मुद्रणसमये
विन्यस्तानीति विज्ञेयम् ।

अत्रादर्शपुस्तकेषु प्रथमद्वितीयाध्यायपुस्तकानि देवनागरा-
क्षरलिखितपरमादर्शपुस्तकाद्देवनागराक्षरैर्लिखितानीति लेखक-
लिखितनामग्रामादिभ्योऽनुमीयते । अपराणि तृतीयचतुर्थाध्या-
यपुस्तकानि देवनागराक्षरैर्लिखितानि प्राचीनान्यपि मैथिला-
क्षरलिखितपरमादर्शपुस्तकाद्देवनागराक्षरेष्ववतारितानि यतस्ते-
षु क्वचिद् रकारस्थाने वकारः क्वचिच्च वकारस्थाने रकार
इत्यादिलेखोऽस्ति । अन्यानि प्रथमतृतीयचतुर्थाध्यायपुस्तका-
नि मैथिलाक्षरलिखितानि किन्तु प्राचीनत्वाज्जीर्णत्वाद्विलुप्ता-
क्षरत्वाच्च मैथिलानामपि दुष्पठानि ततः का कथा माहशाना-
मचिरपरिचितमैथिलाक्षराणाम् । एवं क्वचित् क्वचित् तात्पर्यटी-
कायामप्यव्याख्यातत्वाद् भ्रामकेष्वक्षरेषु अर्थानुसन्धानेनाक्ष-
रान्तरविन्यासः क्वचित् सम्भवतीति भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादिति
तद् क्षन्तव्यं विद्वद्भिः परिश्रमवेत्तृभिरिति ।

मुद्रणसमयेऽस्मिन् पुस्तके पाठान्तरबोधनार्थं वाराणस्यां
वृद्धब्राह्मणस्य गृहे प्राप्तं पुस्तकं प्रथमत्वेन मिथिलादेशस्थेन
ज्ञोपाख्यपण्डितश्रीचण्डीश्वरशर्मणा दत्तं पुस्तकं द्वितीयत्वेन
गुरुभिर्दत्तं पुस्तकं तृतीयत्वेन वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृत-
पाठशालीयं चतुर्थत्वेन विभवरामपण्डितानां पुस्तकं पञ्च-
मत्वेन द्वितीयाध्यायमुद्रणसमये च महामहोपाध्यायश्रीगङ्गा-
धरशास्त्रि— सी. आई. -ई. महाशयैर्वाराणसीस्थराजकीय-

संस्कृतपाठशालीयभूतपूर्वाध्यापकैः पदत्तं द्वितीयाध्यायपुस्तकं च पठत्वेनाङ्गद्वारा सूचितम् ।

यद्यप्यस्य न्यायवार्तिकस्य टीका आचार्यवाचस्पति-
मिश्रेण कृता तस्या अपि टीका उदयनाचार्येण कृता तस्या
अपि टीका वृद्धमानोपाध्यायेन कृता एवंरूपेण टीकापरम्परा-
शालिनोऽप्यस्य न्यायदर्शनरहस्यप्रकाशकस्य महानियन्धस्य
मुद्रणकार्यं महानैयायिकानामप्यसाध्यं किं पुनर्माहशानामल्प-
ज्ञानां तथापि चिरेणाननुभूतमहाश्रमेणोक्तरीत्या वार्तिकपुस्त-
कं सम्पूर्णं समाकलय्य यावच्छक्यं संशोधयत्पाठान्तराणि च स-
न्निवेश्य सर्वसाधारणविद्यानुरागिणां सौलभ्यार्थमुक्तसोमादटी-
सभानिदेशेन मुद्रितवानहमस्मि । अत्र गुणैकपक्षपातिनो नैया-
यिकप्रवराः सम्पूर्णं मुद्रितपुस्तकं समधिगम्य दृष्टिपूतं कृत्वा
मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु नैसर्गिकदयया अस्नद्दृष्टिदोषजा
मुद्राप्रमादजा अशुद्धीः संशोधयन्त्विति च भूयोभूय एवा-
भ्यर्थये । अनेन कर्मणा प्रसीदतु सर्वान्तर्यामी श्रीपरमेश्वर इति ॥

अत्र वाराणसीस्थराजकीपसंस्कृतपाठशालाभूषणभूतैरि-
दानीं स्वर्गस्थैर्महामहोपाध्यायैस्तांकिंकाशिरोमणिभिरस्मद्गुरु-
वरैः श्रीद कैलासचन्द्रभट्टाचार्यमहाशयैरादशर्षुस्तकसम्पादन-
साहाय्येन विषमस्थलव्याख्यानादिना च परममनुकम्पितो-
ऽस्मि नोचेदस्य संस्करणं मम साध्यं कथमपि न भवेदिति ॥

यद्यपि कविभिः कल्पनया(१) शिष्यप्रशिष्यैश्च स्तु-

(१) यथा माधवीये शङ्करविजये ३ सर्गे । विष्णुः पद्मवा-
दाचार्योऽभूत् । वायुर्हस्तामलकाचार्योऽभूत् । वायुरेव तोटकाचा-
र्योऽभूत् । ब्रह्मा सुरेश्वराचार्योऽभूदेवमेवाऽनेके देवाः शङ्कराचा-

गोवर्धनेन कृता यथा ।

“बाह्यलागमसञ्चारि श्रीकृष्णारयं परं महः ।

ध्यात्वा गोवर्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम् ॥”

इति टीकामुखदर्शनादयगंभ्यते गोवर्धनात् पूर्वकालवर्ती अश्र-
म्मट्टोऽपि तर्कसंग्रहकारः । “शुक्लारोत्तमसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोव-
र्धनस्पर्द्धा कोऽपि न विश्रुत” इति गीतगोविन्दे आदावेव
दर्शनात् जयदेवसमयात् पूर्वकालवर्ती गोवर्धनाचार्यः ।

“ख्यातो गोवर्धनाचार्य उमापतिधरस्तथा ।

शरण्यो जयदेवश्च घोषी कविनृपः क्रमात् ॥

राष्ट्रो लक्ष्मणसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि ॥”

इत्यनेन लक्ष्मणसेनस्य राज्ञः समये १०१० शकाब्दे वा तदा-
सन्ने समये जयदेवस्य स्थितिरिति निष्पन्नं भवति । श्रीरत्ननीका-
न्तगुप्तमहाशयेन जयदेवचरितपुस्तके १३०० शकाब्दे जयदेवस्य
स्थितिरनुमिता ततोऽपि जयदेवात्पूर्वं गोवर्धनाचार्यस्ततोऽपि
पूर्वं तर्कभाषातर्कसंग्रहकाराविति ।

वस्तुतस्तु तर्कभाषाटीकारम्भे

“यस्तर्कभाषामनुभाषते स्म गोवर्धनस्तर्ककथामु धीरः ।

तेनातवचेन सुधाशुगोरी कीर्तिगुरुणाममृताधिकास्तु ॥

विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुत ।

तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम् ॥

श्रीविश्वनाथानुजपन्नताभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा ।

तनोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रापन्नताभाद्विदुषो विनोदम् ॥”

इति दर्शनात् गोवर्धनः पन्ननाभमिश्रस्य भ्राता बलभद्रमिश्रस्य
पुत्रः । पन्ननाभेन च किरणावलीभास्करे

“उपदिष्टा गुरुचरणैरस्पृष्टा वर्धमानेन ।

किरणावल्यामर्थास्तन्यन्ते पन्ननाभेन ॥”

“यस्तर्कदुस्तरनरणवर्णवर्णधारो

वेदान्तवर्त्मनिरताध्वगसार्थबाहः ।

श्रीपन्ननाभरचितेन दिवाकरेण

तुष्टोऽमुनास्तु सुकृती बलभद्रमिश्रः ॥”

इत्युक्तत्वात् वर्धमानोपाध्यायादपि पश्चात्कालभावीत्यर्वाचीनः
सः यत उदयनान्तर्यं न्यायलीलावत्यां प्रमाणयति न्यायलीलाव-
तीकारः सा च वर्धमानोपाध्यायेन व्याख्याता इति ॥

अपि च शुक्लयजु.संहिताभाष्यकर्तुः महीधरस्य समयनिर्ण-
ये १८६९ ईसवीयवर्षे सप्तैश्वरमासे पण्डितपत्रं मुद्रितं जयचन्द्रप्रद-
त्तताम्रपत्रशासनमर्थं “द्वात्रिंशदधिकद्वादशशतसंवत्सरे भाद्रे मासि
शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ रविदिने अद्भुतोऽपि संवत् १२३२” इत्यु-
पक्रम्य “महापण्डितश्रीमहीधरपौत्राय महामिश्रपण्डितश्रीहाले-
पुत्राय महापण्डितश्रीद्विपीकेशशर्मणे ब्राह्मणाय” इत्युक्तं वचन-
मवलम्ब्य १२३२ संवत्सरात् पूर्वं महीधरस्य स्थितिनिर्णीता ।

वस्तुतस्तु शुक्लयजु.संहिताभाष्यकर्त्रा महीधरेणात्मचरितमे-
वं लिखितम् ।

“रसप्रेदाङ्गभू १६४६ वर्षे मास्यसे ? धवले दले ।

त्रयोदश्यां रवेर्वारे वाराणस्यां महीधरः ॥

श्रीरत्नेश्वरमिश्रस्य गुरोः केशवजन्मनः ।

आश्रया विवृतिं शौल्वीं भाष्यवृत्त्यनुसारिणीम् ।

त्रिदुषां सुखयोधाय व्यधाद्बुद्ध्यनुसारतः ।

भाष्यं रामरुतां वृत्तिं तारावालोच्य ? तत्त्वतः ॥

नीलरुण्टां रमानाथः सिताम्भश्चन्द्रशेखरः ।

भैरवोऽथ कृपासिन्धुस्तेन तुष्यान्नुकेशरी ॥

इति महीधरविरचिता शुल्बसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥”

अत्र कदाचिद्बहूनां महीधरानां सम्भवोऽस्ति तथापि तत्कृत-
ग्रन्थेषु मङ्गलदलोकस्यैक्यात् संहिताभाष्ये आदावेव “भाष्यं वि-
लोक्यौन्नटमाधवीयम्” इत्युक्त्वा च १३१३ शकाब्दे वर्तमानस्य
माधवाचार्यस्य समयात् पश्चाद्भावी महीधर इति तु वज्र-
लेपायितम् ।

एवं—ऋग्वेदीयसर्वानुक्रमे मेधातिथिः ऋषिः, मेधातिथिमट्टो-
पि मनुस्मृतिभाष्यकारः । श्रीवाचस्पतिमिश्रो भामत्यामन्ते “त-
स्मिन्महीपे महनीयकीर्त्ती श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ।” नृ-

स्या(१) सम्प्रदायप्रवर्तकैश्चोत्कर्षव्यापनाय(२) अन्यैश्च साहसिकैः
किंवदन्तीश्रवणादिना(३) अपरैश्च हेत्वाभासैर्भ्रमात्मकानुमाने-

र्यस्य चरणं सोचितुं ब्राह्मणपुत्रा अभूवन्निति निरूपितम् ।

अयं माधवश्च न वेदभाष्यकर्ता पूर्वोत्तरमीमांसाव्याख्याता प-
राशरस्मृत्यादिधर्मशास्त्रव्याख्याता सायनमाधवाचार्यः यतः पूर्वो-
क्तामाख्यायिकां प्रमाणोत्प्रेषरहितां स कथं लिखेत् । अपि च ९१३
शाकाश्वे निर्मितां न्यायकन्दर्पो चित्सुखीग्रन्थे समुद्धृतवन्तं चि-
त्सुखाचार्यं खण्डनखण्डखाद्यटीकाकारं श्रीहर्षादपि पञ्चान्नायिनं
शङ्कराचार्यस्य शिष्यत्वेन च कथं लिखेत् । अपि च "वागीशायाः
सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे" इत्यादिमुद्राश्लोकानां शङ्करविजये-
ऽभावात् । यद्यपि मुद्राश्लोकः सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि नास्ति तथा-
पि "श्रीमत्सायनदुग्धाधिकौस्तुभेन महौजसे"त्यादिश्लोकद-
र्शनात् तस्य तत्कर्तृत्वं निर्विवादमेव ।

(१) गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इत्यादि ।

(२) यथा रामानुजाचार्यो लक्ष्मणार्यापरनामधेयः फणिराज-
शेषस्यावतारः १२० वर्षाणि भूमौ स्थितो लोकोत्तराणि कार्याणि
कृतवानित्यादिप्रपञ्चाभृतग्रन्थे रामानुजचरितनामधेये प्रतिपादि-
तम् । मध्वाचार्यस्तु वायोरवतार इत्यादिमहाभारते भविष्यत्पर्ष-
णि आर्यविद्यासुधाकरग्रन्थेऽपि । महाभारतस्य खिलो हरिवंशो-
ऽस्यापि खिलो भविष्यत्पर्ष अस्यापि खिलः कदाचिद् भवेत् ? व-
ल्लभाचार्यस्तु अग्नेरवतार इत्यादिवल्लभद्विग्विजयग्रन्थे । एवं
नानकशाहस्य नानकचन्द्रोदयपुस्तके गोरखनाथस्य निरञ्ज-
नपुराणे माहात्म्यम् । अनयैव रीत्या बहूनां निरूपणम् ।

(३) यथा भक्तमालाग्रन्थे १०८ भक्तानां चरितानि ।

मानसिंहः । हनूमान् । विभीषणः । शबरी । अजामिलः । ज-
टायुः । अम्बरीषः । विदुरः । सुदामा । चन्द्रहासः । त्रिविः ।
उशीनरः । द्रोपदी । वाल्मीकिः । रत्नमाङ्गदः । मयूरध्वजः । प्र-
।दः । निम्बादित्यः । श्रीमार्गः । रामानुजः । श्रीरङ्गः । श्रीकृष्ण-

न(१)बृहनां पुरुषाणामेकनाम्ना प्रसिद्ध्यापि नाममात्रेणैवा(२)र्वा-

दासः । अग्रदासामरसिंहो । शङ्कराचार्यः । मण्डनमिथः । उद-
यनाचार्यः । विठ्ठलेशः । नामदेवः । भीतगोविन्दकारजयदेवः ।
पद्मावती । श्रीधरस्वामी । विल्वमङ्गलः । पद्मकला । विष्णुशर्मा ।
ज्ञानदेवः । त्रिलोचनः । कुलशेखरः । रतिमतिः । शुतिमान् । क-
र्मावाह । राजकन्या । राजपुत्रः । वैश्यसाधुः । चतुर्भुजः । काम-
धुक् । जयमल्लः । श्रीधरः । साक्षीगोपालः । रामदासः । नन्ददा-
सः । आहदासः । रविदासः । कवीरदासः । पीपाजी । धनाभागवतः ।
रामराजः । सुपानन्दः । सुरसरित् । नरहरिः । माधवदासः ।
वृद्धा । परमानन्दः । श्रीकृष्णचैतन्यः । सूरदासः । हरिव्यासः । कृष्ण-
दासः । विठ्ठलः । ब्रजवल्लभः । रूपसतानतः । व्यासः । गोविन्दस्वामी ।
मुरारिः । सदनकसाई । लङ्कदासः । सत्याराज्ञी । लम्पा । नरसी ।
मीरावाह । तुलसीदासः । परशुरामः । एवमन्येऽपि बहवो निरूपिताः ।

एवमेव सन्तविलासग्रन्थेऽपि अनेके निरूपिताः ।

(१) यथा केनचिन्निरूपितं “वराहमिहिराचार्यो भिल्लजातीयो
वा कश्चित् शूद्र इति । उक्तं च बृहज्जातके ।

आदित्यदासतनयस्तद्व्यासबोधः

काम्पिल्लके सवितृलब्धवरप्रसादः ।

आवन्तिको मुनिमतान्यषलोक्य यज्ञा-

द्वोषं वराहमिहिरो रुचिरां व्यधत् ॥ इति ।

अत्र आदित्यदासतनय इत्यत्र दासपदोपादानात् । ”

वस्तुतस्तु भट्टोत्पलेन बृहज्जातकटीकायाम् ।

“आदित्यदासाख्यो ब्राह्मणस्तस्य तनयः पुत्रः”

“चैत्रमासस्य पञ्चम्यां सितायां गुरुवासरे ।

घस्वष्टाष्टमिते शाके ८८८ कृतेयं विवृतिर्मया ॥”

इत्युक्तत्वाद् ब्राह्मण एव । अन्येऽपीदानीतना ब्राह्मणा राज्या-
लदासकालिदासादिनामानो वर्तन्ते ।

(२) एके तु तर्कभाषाकर्तुः केरथमिधस्थ स्मरथीमर्णये प्रीतिपा-
दितवन्तः गोवर्धनेन तर्कभाषायाष्टीका रचितेति गोवर्धनसमयात्
पूर्वकालभाषी केशवः अपि च तर्कसंप्रदटीकापि न्याययोधिनी

चीनानामपि नियन्धकाराणां जीवनचरितस्य निरूपितत्वात्
 तथेनेयत्तया विवादराहितमर्वाचीनानां जीवनचरितं प्रायो
 नावगम्यते किं पुनश्चिरन्तनानां गोतम-कणाद-मभृतीनां
 महर्षीणामन्येषामपि ऋषिकल्पानामाचार्याणां तथापि यथोप-
 लब्धं सप्रमाणमत्र निरूपयामि ॥

न्यायशास्त्रप्रणेतुर्भगवतो महर्षेर्गोतमस्य चरितम् ।

तत्र तावन्न्यायशास्त्रप्रणेता भगवान् महर्षिर्गोतमः(१) क-

गोपाख्यानं महाभारते अनुशासनपर्वणि ७० अध्याये श्रीमद्भागव-
 तेऽपीत्यन्यो नृगनृपतिः । रामावतारसमये रावणो दशमुखः अ-
 परोऽपि लक्ष्मणोत्सवग्रन्थरुर्लक्ष्मणकायस्थस्य भ्राता रावण
 इति लक्ष्मणोत्सवग्रन्थे प्रथमाल्लासे घणितः । वैशेषिकसूत्रकर्ता
 कणादमहर्षिरपरोऽपि कणादभट्टाचार्यो भाषारत्नस्य कर्ता । मा-
 न्धाता महार्णवकर्मविपाकग्रन्थकारः अन्योऽपि मान्धाता महा-
 भारते राजधर्म ६४ अध्याये निरूपितः । एवमेव बहवो वर्तन्ते ।

(१) मन्त्रद्रष्टृत्वमृषित्वमिति सामान्यलक्षणं मन्त्रद्रष्टृत्वे सति
 महर्षित्वं महर्षित्वं तथा च वक्ष्यमाणरीत्या ऋग्वेदादिसूक्त-द्रष्टृ-
 त्वात् तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिमत इत्यादिशास्त्रकर्तृत्वेन महर्षि-
 त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

महर्षिलक्षणं वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ५९ अध्याये ।

“ऋषीत्येष गतौ धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ ।

एतत्सन्नियते तस्मिन् ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः॥७९॥” इत्यादि ।

“यस्मान्न हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।

यस्मादपन्ति ये धीरा महान्तं सर्पतो गुणैः ॥

तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥”

विस्तरस्तु तत्रैवाथ मत्स्यपुराणे १४४ अध्यायेऽप्यनुसन्धेयः ।

स्मिन् काले फस्मिन् देशे आविरासीदिति निर्णयस्तु 'दूरे गत-
स्तस्य नाम्न्येव विवादो वर्तते । स च गोतमो गौतमो वा ?
दृश्यते चानेकत्र गोतम इति बहुत्र च गौतम इति । किन्तु
नैपधचरिते १७ सर्गे ७५ श्लोकः ।

“मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतमाम् ।

गौतमं तमवेत्यैव यथा वित्थ तथैव सः(१) ॥” इति

महापण्डितेन लोकोत्तरविद्यावैभवशालिना श्रीहर्षेणोक्त-
त्वात्(२) ।

न्यायसूत्रवृत्तावप्यन्ते ।

ऋषिलक्षणं तेषां चातुर्विध्यमुक्तं सम्प्रदायविद्भिः । यथा

“ऋषीणाम् ऋषिपुत्राणामृषिकाणां स्वयम्भुवाम् ।

तथा नामामिजानीयाद्यथैषां मन्त्रदृष्टयः ॥

प्रवरैर्ये समाख्याता ऋषयस्ते इति श्रुतिः ।

तत्पुत्रपौत्रनसार ऋषिपुत्रा इति स्मृताः ॥

राजन्यवैश्या ऋषिकास्त्रियस्तास्तिर्यग्योनयः ।

देवादेवाप्सरोनद्यो गन्धर्वास्ते स्वयम्भुवः ॥” इति ।

(१) यः सचेतसां चैतन्यवतां सुषट्ठु.षाद्यनुभवामाघात शि-
लात्वाय पाषाणायस्थारूपायै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे
न्यायदर्शनं निर्ममे यूयं तं स्वयमेव अवेत्य विचार्यैव गोतमम् एत-
न्नामानं मुनिं यथा वित्थ जानीथ स एव तथा नान्य इत्यर्थः ।
स गोतमः यथा सुष्माकं संमतस्तथा ममापीत्यर्थः । नायं
परं नाम्ना गोतमः किं तु प्ररुष्टो गौगौतमो महावृषभः पशुरेव । इति
भगीरथाद्यष्टीकाकाराः ।

(२) श्रीहर्षेण स्वकपोलकल्पनया नोक्तमिदं किन्तु चार्वाको-
क्तिरेवाक्षरशोऽनूदिता । चार्वाकस्य कथा तु महाभारते शान्तिप-
र्वणि राजधर्मे ३८ । ३९ अध्याये विस्तरेण वर्तते । यथा

“वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह ।

उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥

वासुदेव उवाच ।

ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्-अर्चनीयाः सदा मम ।

एते भूमिचरा देवा घाग्विषाः सुप्रसादकाः ॥

पुरा कृतयुगे राजंश्चार्याको नाम राक्षसः ।

तपस्तेपे महाबाहो वदर्या बहुवार्षिकम् ॥

वरेण छन्द्यमानश्च ब्रह्मणा च पुनः पुनः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥

द्विजायमानादन्यत्र प्रादाद्धरमनुत्तमम् ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥

स तु लब्धधरः पापो देवानमितयिक्रमः ।

राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥” इत्युपक्रम्य

“स एव निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।

चार्याको नृपतिश्चेष्ट माशुचो भरतर्षभ ॥” इत्युक्तम् ।

अत्र केचित् बृहस्पतिशिष्य एकश्चार्याको दुर्योधनसखः (धूर्तः) राक्षसश्चार्याकोऽपर इति चार्वाकद्वयं निर्मूलं कल्पयन्ति । तथात्वेऽपि वेदादिनिन्दकस्य न्यायकर्तृगोतमनिरूपकस्य चार्वाकस्य नलकथा-प्रसङ्गे निरूपणान्महाभारतेऽस्य निरूपणं नासम्भवीति मन्तव्यम् ।

अपि च शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे १८६ अध्याये । भारद्वाज उवाच ।

“यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।

श्वसित्याभापने चैवं तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥”

अत्र नीलकण्ठीकाकारः । नित्यं समिधयत इति जीवस्यानौ-पाधिकं रूपं दीप्यत इत्युक्तं तल्लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति । यदीति । एवमेव २१८ अध्याये २३ तमे श्लोके लोकायतमतसञ्चारः कृतः “दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिकं” इत्यादिना ।

चार्वाकः चारुः लोकसम्मतो वाको वाक्यं यस्य पृषोदरादित्वात् साधुः । “अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थपर नाम-धेय”मिति सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने माधवाचार्येणोक्तत्वात् चार्वाको लोकायतिकश्चैक एवेति ।

अपरे तु “अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

“एषा मुनिप्रवसगोतमसूत्रवृत्तिः(१)
श्रीविश्वनाथकृतिना सुगमाल्पवर्णा ।
श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजचञ्चरीक-
श्रीमच्छिरोपणिवचःप्रचयैरकारि ॥”

इति नैयायिकमन्त्रेण विश्वनाथन्यायपञ्चाननेनोक्तत्वात् ।

युधिष्ठिरपौत्रहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ ” इति

“त्रयो वेदस्य कर्तारो धूर्तभण्डनिशाचराः । ”

इत्याद्यपि च घदतश्चावांकराक्षसस्यैवेदमपि “मुक्तये यः शि-
लात्वाये”त्यादिवचनमित्यविज्ञाय न्यायशास्त्रस्य वास्तविकनिन्दा-
यां तत् प्रमाणयन्ति तन्नूपहासास्पदम् राक्षसोक्तत्वेन शिष्टापरि-
शुद्धीतत्वात् । न चैवं रीत्या गोतमनामाप्युपहासास्पदमित्यप्युच्यता-
मिति वाच्यम् । वेदानां वेदसञ्ज्ञयैष अग्निहोत्रस्याग्निहोत्रसञ्ज्ञ-
यैवोच्यते इति तत्वात् । यथा च अग्निहोत्रत्रिदण्डभस्मधारणादीनां बुद्धि-
पौरुषहीनानां जीविकात्वेन व्यवस्थापनं कृतम् तथैव गोतममहर्षे-
गोतमत्वं व्यवस्थापितं महापशुत्वमिति यावत् तस्य गोतम इति
नाम्नि तत्र सम्भवतीति भावः ।

अत्र महामारुते राजधर्मे युधिष्ठिरस्य राज्याभिवेकसमये चा-
र्घाकः समायातश्चावांकाद् बहुपूर्वो घाल्पपूर्वो महर्षिगोतम इति
लौकिकानां मते निर्णयो भवितुमर्हतीति ।

स च समय “आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे
नृपतौ” इत्यादिवृहत्संहितायचनेन यदा सप्तर्षयो मघानक्षत्रे स्थि-
तास्तदेति ५४०० गतवर्षासन्ने सम्भवतीति गणितशास्त्रानुसारे-
णतिहासिकवृत्तेन च न्यायदर्शनभाष्यकारघात्स्यापनचरितेऽत्रैव
निपुणतरमुपपादयिष्यते ।

(१) अस्मन्निकटं पुण्यग्राम(पूनानगर)लिखितं पुरातनमेकं
परिशुद्धं पुस्तकं वर्तते तत्राऽयमेव पाठः तथा शण्डियाभास्मिन्ला-
इग्रेरीपुस्तकालये वर्तमाने लिखितपुस्तकेऽपि एवं १८२८ इसवी-
ययर्षे कलिकातानगरे मुद्रिते ऽपि पुस्तके । नवीने तु कश्चित् शोध-
कप्रमादाद् “गोतमसूत्रवृत्ति”रिति जातम् ।

वेदादिभाष्यकर्त्रा श्रीमाधवाचार्येण च सर्वदर्शनसंग्रहे(१) ऽक्ष-
पाददर्शने “तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके भगवता गोतमेन
प्रमाणादिपदार्थनवकलक्षणानिरूपणं विधाये”त्याद्युक्तत्वाद्
श्रीजयनारायणतर्कपञ्चाननेन च वैशेषिकसूत्रविवृत्याद्यनेकानि-
वन्धकारेण बङ्गदेशस्थ-एसिआटिक्-सोसाइटीद्वारा मुद्रिते न्या-
यदर्शनपुस्तके “गोतममुनिप्रणीतं न्यायदर्शन”मिति लिखि-
तत्वात् । श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येणापि “वाचस्पत्ये
दृहदाभिधाने न्यायशब्दे न्यायशास्त्रस्य गोतमप्रणीतत्वेनैवावधा-
रणाद् गोतम इत्येव निर्णीतं भवति ।

अयं च गोतमः पुरोहितत्वेन सूक्तकर्तृत्वेन वा ऋग्वेद-
संहिता-तद्भाष्य-अथर्ववेदसंहिता-शतपथब्राह्मणादिषु अनेकेषु
स्थलेषु इत्यस्य समयादिनिर्णये वेदा एव प्रमाणानीति ।

तथाहि ऋग्वेदसंहितायाम् १ अष्टके ५ अध्याये ६२ सूक्ते ।

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतसद्ब्रह्म हरियोजनाय ।

मुनीथाप नः शवसान नोधाः मातर्मभू धियावसुर्जगम्यात् ॥

एवमेव ७७ । ७८ सूक्तयोरपि ।

अथर्ववेदसंहितायाम् ४ काण्डे ६ अनुवाके, १८ काण्डे
३ अनुवाकेऽपि गोतमस्य चर्चास्ति ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे(२) १ काण्डे ४ अध्याये ।

“विदेयो ह माधवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार तस्य गोतमो रा-
ह्मण ऋषिः पुरोहित आस तस्मै ह स्मामन्वयमाणो न प्रति-
च्छ्णोति तन्मेऽग्निर्वैश्वानरो मुपाक्षिप्यशाताऽइति ।” एवमेवा-

(१) एसिआटिक् सोसाइटीमुद्रिते पुस्तके ११२ पृष्ठेऽयलोक्यम् ।

(२) Dr. Albrecht Weber. खेवरगदाशयमुद्रिते पुस्तके
१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

ग्रेऽपि तस्मिन्नेवाध्याये ।

ऋग्वेदसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके ५ अध्याये २१ वर्गे ।
“त्रयोदशानुवाके एकादश सूक्तानि तत्रोपप्रयन्त इति नवर्चं
प्रथमं सूक्तम् । तत्रानुक्रम्यन्ते । उपप्रयन्तो नव गोतमो राहूगणो
गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः रहूगणनामा कश्चिदपिः तस्य
पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिरि”त्यादि ।

अपि च । यजुर्वेदीयकाठकोपनिषदि ५ वल्ल्याम् । छा-
न्दोग्योपनिषदि ४ प्रपाठके ४ खण्डे, ५ प्रपाठके ३ । ४ । ५ ।
६ । ७ । १६ । खण्डेषु । बृहदारण्यकेऽपि ४ अध्याये ६ ब्राह्म-
णे गौतमस्य चर्चाया वर्तमानत्वान्निश्चितं भवति गोतमस्या-
पत्यं गौतमः ऋष्यन्धकवृष्णिगुरुभ्यश्च (पाणिनिः अ. ४ पा. १
सू. ११४) इत्यनेन अण्प्रत्यये कृते गोतमं विना गौतमस्या-
सम्भवात् गोतम एव मूलपुरुषः ।

अत एव बृहदारण्यकोपनिषदि ५ अध्याये ७ ब्राह्मणे
“सोऽन्नवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत् काप्य
सूत्रं विद्यात् तश्चान्तर्यामिणामिति स ब्रह्मवित् स लोकवित्
स देववित् स वेदवित् स भूतवित् स आत्मवित् स सर्ववि-
दि”त्युपक्रम्य “स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै
गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि
सन्दृग्धानि भवन्ति” इत्युक्तम् । अत्र शाङ्करभाष्ये “गौत-
मेति गोत्रतः” इत्युक्तम् । अन्ये तु अस्यामेवोपनिषदि ४
अ. २ ब्रा. “इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भर-
द्वाज” इत्यत्र गोतमशब्दवद्वापि गोतम एवेत्याहुः ।

यद्यपि नैपथ्यचरितश्लोके शास्त्रमित्येवोक्तं न तु न्या-
यशास्त्रमिति तथापि भगीरथ-नृहरि-नारायण-लक्ष्मणप्रभृ-

तितट्टीकाकारैः “शास्त्रं न्यायदर्शनं” “तदत्यन्तविमोक्षोऽप-
वर्ग इतिमूत्रेण” इत्यस्यैवोक्तत्वात् गोतमकृतस्य अस्यैव
न्यायशास्त्रस्य ग्रहणम् । अपि च गोतमान्तरेण कृतमर्वाची-
नमिदं न्यायशास्त्रमित्यपि न भ्रमितव्यम् । विश्वनाथन्याय-
पञ्चाननेन न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याये प्रथमसूत्रव्याख्याने
न्यायस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वसाधनप्रस्तावे “तथा च न्यायो
मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुति(१)” इत्युक्तत्वात् वेदे(२)
न्यायशब्दोपादानान्न्यायस्वातिचिरकालावस्थापित्वात् तत्क-

(१) मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके “द्वे विद्ये घेदितध्ये इति ह स्म
यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष-
मिति इतिहासपुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीत्यपरा यथा
तदक्षरमधिगम्यते” अस्मन्निकटे घर्तमानेऽतिप्राचीने पुस्तकेऽयं
पाठो वर्तते । युक्तध्यायमन्यासूपनिषत्सु मन्वादिस्मृतिष्वपि तथा
पातञ्जले व्याकरणमहाभाष्ये च इतिहासपुराणन्यायमीमांसादीनां
परिकीर्तनात् शिक्षाघक्तसहितानामुपनिषद्दर्शानां चतुर्णां वेदानां प-
रविद्यत्वं सर्वोत्कृष्टत्वं न्यायाद्युपाङ्गसहितानामितिहासपुराणानां वे-
दोपवृहणरूपाणामपरात्वमिति विभागस्याप्यन्वर्थत्वाच्च । मुद्रितमु-
ण्डकोपनिषदि तथा पाठाभाषात् स चांशो निपतित इति प्रांत-
भानि । ऋग्वेदोपचरणव्यूहे तथा यजुर्वेदोपचरणव्यूहेऽपि हस्यते ।
तथाहि “तस्मात् साङ्गमधीत्य ब्रह्मलोके महीयते । तथा प्रतिपदम-
नुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायतर्का इत्युपाङ्गानि ॥” इति ।
जीर्ण प्राचीनं लिखितं चरणव्यूहपुस्तकमस्मन्निकटे वर्तते । तत्राप्ययं
पाठो वर्तते । तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः “स्यस्ति
संवत् १६४२ वर्षे माघवदि १२ रानी पञ्चोर्लादापियापठनार्थं द्वि-
जजनचरणपांनुधूसरमीलिना महादेयेन छण्णार्पणबुद्ध्या लिखितं ॥”

(२) श्रुतिस्तु घेशे यित्तयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । मनु-
स्मृति- म० १ इला० १० ।

तुर्गोतमस्याप्यतिचिरकालावस्यायित्वं निर्विवादमेव । अत्र श्रुतौ
मीमांसाधर्मशास्त्रयोः साक्षादुक्तत्वान्पायशब्दाच्चयोरपि तयो-
र्ग्रहणं न सम्भवति तस्मान्पायशास्त्रस्य ऋग्वेदसंहिताशतप-
थब्राह्मण-यजुर्वेदीयकाठकोपनिषत्-सामवेदीयच्छान्दोग्योपनि-
षत्प्रतिपादितगोतम(१)प्रणीतत्वे नासमञ्जसमिति । एतदनु-
कूलान्येव वचनानि पुराणेष्वपि उपलभ्यन्ते । तथाहि
पद्मपुराणे उत्तरखण्डे २६३ अध्याये ।

“कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गोतमेन(२) तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥

(१) केचित्तु वायुपुराणीयगयामाहात्म्ये २ अध्याये ।

“ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ” इत्युपक्रम्य ।

“सुकपालं गोतमं च तथा वेदशिरोव्रतम् ।”

इत्युक्तं घचनमवलम्ब्य इवेतवाराहकल्पे गोतमस्य ब्रह्मणः पु-
त्रत्वं वदन्ति तथात्वे ।

“क्षीरोदार्षवसम्भूत लक्ष्मीयन्धो निशाकर ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गणेशप्रीतिवर्द्धनम् ॥”

इति गणेशचतुर्थीयतकथायां दर्शनाच्चन्द्रमसः समुद्रादुत्पत्तिः ।

अपि च “नेत्राभ्यां चारि सुस्त्राव दशधा द्योतयद्दिशः ।

तद्रर्मविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥

समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् ।

स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रमान्वितः ॥”

पपात भासयँल्लोकाञ्छोतांशुः सर्वमावनः ॥” इति

हरिवंशात् अश्रेमहर्षेर्नैत्रादुत्पत्तिः अस्य च समन्वयः कल्पमे-
दान्द्रयतीति गोतमोत्पत्त्यापि तथैव समन्वयः कार्य इति । गया-
माहात्म्ये मुद्रिते तु गोतमं चेति हृदयते ।

(२) अपरोऽपि गोतमो मत्स्यपुराणे ४८ अध्याये निरूपितः ।
अयं च उशिजान्महर्षेर्ममतागर्भे स्थितो बृहस्पतिशापाद् दीर्घत-
मा नाम (अन्धः) ऋषिर्भूत् पुनः सुरभेरनुग्रहात् गोभिस्तमो ध्व-

(पाणिनिः अ० ४ पा० १ सूत्र ११४) इत्यनेन अण्प्रत्यये कृते अ-
नेके गौतमाः सम्भवन्ति । तथाहि वाल्मीकिरामायणे बालका-
ण्डे ५० सर्गे

“शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ।”

“प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ।” इति ।

“गौतमश्च जनानन्दो जनकानां पुरोहितः ।” इति उत्तररामच-
रिते “गौतम. गौतमस्य महर्षेरपत्यं पुमाने”ति तट्टीकाकारः ।

शतानन्दस्य पिता गौतमः माता च अहल्या अस्मिन् विषये सा-
धकानि बाधकानि च प्रमाणानि सङ्गिरन्ते पण्डिताः किन्तु साधके
ममापि संमतिः गौतमो राहूगणो विदेघराजस्य तत्रत्यस्य पुरो-
हित आसीदिति शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितमिति पूर्वं पृ. १८
पं. २० दर्शितम् । तत्पुत्रस्य शतानन्दस्य जनकानां पुरोहितत्वे
किमपि नासमञ्जसम् । एवं चेद्वाल्मीकिरामायणे बालकाण्ड ४८-५१
सर्गेषु मिथिलामूमौ जनकपुरोपकरणे गौतमाश्रमस्य घणनात्
तस्मिन् देशे न्यायशास्त्रस्य प्रणयनकथनं न साहसास्पदं भ-
विष्यतीति । अत एव मिथिलायां न्यायचर्चाधिष्ठात् उदयन-
याचस्पति-गङ्गेश-वर्धमानोपाध्यायैरनेके न्यायरहस्यग्रन्था निर्मिता
इति । फोचिस्तु “अक्षपादः कणादश्च उलूको वत्स एव च”इत्या-
दिवायुपुराणमुद्धृत्य अन्तसमये गौतमस्य प्रभासगमनेन समन्वयं
दर्शयन्ति । तच्चिन्त्यम् अपवर्गनिरूपकं न्यायशास्त्रं निर्मायापि
किमपरमवशिष्टं यदर्थं प्रभासं गत्वा सोमशर्मणो ब्राह्मणस्य शि-
ष्यतां गत इति विचारासहत्वात् ।

अपि चामरकोशे बुद्धनामभेदेऽपि ।

“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।” इत्यादि ।

“गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ।” इति ।

अन्यच्च । जैनतीर्थङ्करस्य २४ संख्यकस्य महावीरस्वामिनः
शिष्योऽपि गौतमः यतो गौतमः पृच्छति महावीरस्वामी भ-
णतीति जैनागमेषु दृष्टत्वात् ते चागमाः उभयसंवाद्रूपा एवेति ।

एतेनापि प्रमाणेन गौतमस्य चिरन्तनत्वमेव सिद्धम् ।

द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः ।

निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥” । इत्यादि
स्कन्दपुराणे कालिकाखण्डे १७ अध्याये ।

“गौतमः स्वेन तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र ही”त्यादि ।
अपि च न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्येऽन्ते ।

“योक्षपाद(१)मृषिं न्यायः प्रत्यभाद्दत्तां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इति भाष्यजातमवर्तयत् ॥” इति ।

न्यायवार्तिकारम्भे च ।

“यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां

शमाय शास्त्रं जगतो जगाद् ।” इति

इत्यनेनास्य गौतमस्य महर्षेः अक्षपाद इति नामान्तरं
निष्पन्नं भवति ।

महाभारतटीकायां नैलकण्ठ्यामादौ ।

“कणभक्षमक्षचरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जालिं च नुमः” ।

इति दर्शनात् अक्षचरण इत्यपि नामान्तरमेवेति ॥

(१) “नैयायिकस्त्वक्षपाद” इत्यमरः । (मट्टकीलहार्ननिदेशेन
मुद्रितेऽमरकोशे १६७ पृष्ठे) नैयायिकः अक्षपादः द्वे प्रमाणप्रमेषसं-
शयेत्यादिषोडशपदार्थयादिनो गौतमस्ये”ति तद्याख्यातारः । अ-
क्षं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादेऽस्येति तदर्थः ।

कदाचित्त्रेद्व्यासापरनामधेयः कृष्णद्वैपायनमहर्षिर्गौतमेन स-
कृतः इदमुचे यद्नेत्र जीघ्रप्रक्षणोभेदस्त्वेकं प्रतिपादित इत्यम्य
मुषं नायलोकयिष्यामीति तावदेव गौतमेन महर्षिणा व्यासस्या-
यलोककार्यं पादः प्रसारित इति पादे स्वधुः सजातं ततश्च व्यासो
गौतममक्षपादनाम्ना स्तुतयानिति पौराणिकी कथा कथयन्ति
वृद्धाः । इमामेव कथां मद्भ्रान्तरेण समुद्धृत्य पाचस्पत्ये सूक्ष्मि-
ष्यनेऽक्षपादशब्दे शब्दार्थसामान्यतः कृत इति ।

अथ न्यायशास्त्रप्रशंसा ।

अनेन गोतमेन प्रणीतस्य न्यायशास्त्रस्य सर्वविद्योत्तमत्वं प्रतिपादयन्ति स्म श्रुतिस्मृतिपुराणेषु ।

तथाहि “न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतिः(१) ।”
मनुः ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥”(२) इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”(३) इति ।

विष्णुपुराणे च ।

“अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो घनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या षष्टादशैव तु ॥”(४) इति ।

अत्र कर्मोपासनाज्ञानात्मकरत्नत्रयप्रतिपादकत्वाद् वेदानां काण्डप्रयात्मकत्वा(५)न्मीमांसापि कर्ममीमांसा भक्तिमीमांसा

(१) पुराणं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति आत्मोपनिषदि २ खण्डे ।

(२) इदं वचनं तु “वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेतीति” रघुवंशस्यपञ्चमसर्गस्थद्लोकव्याख्यानं मनुनाज्ञा समुद्धृतम् ।

(३) याज्ञवल्क्यस्मृतौ १ अध्याये ३ श्लोकः । अत्र पुराणतर्कमीमांसेति केचित् पठन्ति, अनेनापि पाठेन तर्कपदेन न्यायस्यैव ग्रहणम् ।

(४) विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये । एवं वायुपुराणे पूर्वार्द्धे ६१ अध्याये श्लो. ७८ । ७९ ।

(५) गीतागूढार्थप्रकाशे आरम्भे

ब्रह्ममीमांसा चेति त्रिविधैव मीमांसापदेन ग्राह्या । परमात्म-
जीवात्मनोर्भेदस्य सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादकत्वाद्वैशेषिकसांख्य-
योगानां न्यायविस्तरपदेन न्यायेऽन्तर्भाव इति प्राधान्येन न्या-
यपदोपादानम् । यद्यपि सांख्ये परमात्मनिरूपणं नास्ति तथापि
“एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति” इति
वचनप्रामाण्यात् सांख्ययोगयोरेकवाक्यतया सांख्यस्यापि
ग्रहणम्(१) ।

अत एव मनुरपि । १२ अध्याये १०६ श्लो० ।

“आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥” इति ।

इदमेव मनुवचन(२)मुद्गाव्य

“तच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्वं विष्णोः परं पदम् ।

यत्प्राप्तये समारम्भा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥

कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रये क्रमात् ।

तद्पाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका ॥” इत्यादि ।

(१) जरुध्याधिकजयन्तस्तु न्यायमञ्जर्या प्रारम्भे एव । “न्याय-

विस्तरशब्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते । न्यायस्तर्कोऽनुमानं सोऽस्मिन्ने-
व द्युत्पाद्यते । यतः सांख्याहृतानां तावत्क्षपणकानां कीदृशमनु-
मानोपदेशकीशलं कियदेव तत्तर्केण धेदप्रामाण्यं रक्ष्यते इति ना-
साविह गणनाहं इति ।”

(२) अप्र मनुवचनं नैकदेशीयत्वेन ग्राह्यम् । मेवातिधिप्रभृति-
मास्पकारिमन्यधमुक्तावलीकारैः कुल्लुकभट्टैरपि “मनुर्वं यतिकञ्चाव-
दत् तद्भेदजमिति ।

अथो यर्जुपि सामानि मन्त्रा आद्यधेणाश्च ये ।

सप्तर्षिमिभु यत् प्रोक्तं तत्सर्वं मनुरग्रवीत् ॥” इत्याशुक्तम् ॥

मनोः प्राधान्ये मन्त्रधमुक्तावल्युद्भूतच्छान्दोग्यग्राहणे “मनुर्वं
यतिकञ्चावदत् तद्भेदजं भेदजताया इति ।” एयं छान्दोग्याव-

तार्किकरक्षायां(१) तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं प्रसाधितम् ।
एतस्मादपि तर्कनिरूपकन्यायशास्त्रस्य ग्रहणं सम्भवति । अत्र
तर्कशब्देन गोतमप्रणीताया आन्वीक्षिक्या एव ग्रहणम् ।
“आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयो”रित्यमरकोशात् ।
अत एव सर्वलिङ्गसंन्यासग्रन्थे “नैषा तर्केण मतिरापने-
येति कठोपनिषदः २।९” “तर्कादिशास्त्रपठनं वर्जयेच्छुति-
शासना”दित्यादिवदौन्तिकार्थः सङ्गच्छत इति । न्यायदर्श-
नवात्स्यायनभाष्ये १ सूत्रव्याख्याने ।

“सेयमान्वीक्षिकी विद्या-

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥”(२) इति ।

निषदि ८ प्रपाठके १५ खण्डे “तद्धेतुद्वारा प्रजापतये उवाच प्र-
जापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं
गुरोः कर्मातिशेषणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधी-
यानो धार्मिकान् विदधदि”त्याददर्शनान्मनोः प्रशंसा वेदेऽपि
वर्तत इति विज्ञेयम् ।

बृहस्पतिनाप्युक्तम् ।

“वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ॥

तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च ।

धर्मार्थमोक्षोपदेशा मनुर्यावन्न दृश्यते ॥”

वचनमिदं कुल्लूकभट्टेन मनुटीकायां समुद्धृतं किन्तूपलभ्य-
मानायां मुद्रितायां बृहस्पतिस्मृती नोपलभ्यते, उपलभ्यते च बृह-
स्पतिस्मृती प्रन्थोऽयं ३२०० श्लोकात्मको वर्तते इति श्रुतं मया
श्रीगुरुचरणेभ्यः ।

(१) तार्किकरक्षायां दिपण्डितजनलमुद्रिते पुस्तके १९५
पृष्ठेऽवलोक्यम् ।

(२) अस्यार्थो न्यायवार्तिक-न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका-न्या-

जयन्तोऽपि न्यायमज्जर्याख्यायां न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथम-
सूत्रावतरणिकायाम् । “इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्या-
नां मध्ये न्यायविद्या गण्यते आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्ड-
नीतिश्च शाश्वतीति । प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वी-
क्षाऽनुमानमित्यर्थः । तद्व्युत्पादकं शास्त्रमान्वीक्षिकम् । ननु
चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुर्दश दर्शिताः” इत्युपक्रम्य “न-
न्वक्षपादात् पूर्वं कृतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् । अत्यल्प-
मिदमुच्यते । जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः पाणिनेः
पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात् पूर्वं केन छन्दां-
सि रचितानि । आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमाः विद्याः प्रवृ-
त्ताः । संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तांस्तत्रतत्र कर्तृनाचक्षते”
इत्यन्तेनामुमर्थं निपुणतरमुपपादितवान् ।

अत एव गङ्गेशोपाध्याया अपि तत्त्वचिन्तामणौ

“अथ जगदेव दुःखपङ्कमप्रमुदिधीर्पुरष्टादशविद्यास्थानेष्व-
भ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाये”
त्याद्युक्तवन्तः ।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननास्तु न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमसूत्र-
व्याख्याने ।

“श्रवणादनु पश्चादीक्षा अन्वीक्षा उन्नयनं तन्निर्वा-
हिका सेयमान्वीक्षिकी न्याय(१)नर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते

यचार्चिकतात्पर्यपरिगुञ्जादौ बहुविस्तरेण श्रुतिस्मृतिपुराणप्रामा-
ण्येन न्यायस्य सर्वविद्योत्तमत्वं व्यवस्थाप्य प्रपञ्चितोऽतो विस्तर-
भिया न निरूपितोऽस्माभिरिति ।

(१) न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये प्रमाणप्रमेयेत्यादिप्रथमसूत्र-
व्याख्याने “कः पुनरसं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरिक्षणं न्यायः । प्र-

तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुतिः । पुराण-
न्यायमीमांसेत्यादिस्मृतिः । मीमांसा न्यायतर्कश्च उपाङ्गः(१)
परिकीर्तित इति पुराणम् ।

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

त्यक्षागमाश्रितमनुमानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वी-
क्षणमन्वीक्षा तथा प्रवृत्तं इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशा-
स्त्रम् ।" अत्र तात्पर्यटीका "पञ्चरूपश्चतुरूपो वा हेतुन्यायः ।
प्रतिज्ञाद्यवयवसमूहो वा न्यायः । नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थ-
सिद्धिरनेनेति न्याय इति ।"

निर्णयतेऽनेनेति न्याय इति व्युत्पत्त्या न्यायशब्दो वैदिकप-
दार्थनिर्णायकेऽधिकरणभेदे प्रयुज्यते अत एव जैमिनीयन्याय-
मालाविस्तरे माधवाचार्याः "सर्वे न्यायाः समर्थिता भवन्ती-
ति ।" क्वचिद्धर्मशास्त्रेऽपि न्यायशास्त्रत्वेन प्रयुज्यते । काकता-
लीयन्यायादौ आभाणके न्यायशब्दप्रयोगस्तु पारिभाषिकस्ते च
न्याया लौकिकन्यायसंग्रहग्रन्थे ३३४ संख्यकाः पण्डितश्रीरामद-
यालुशिष्यश्रीरघुनाथेन संगृहीताः ।

(१) वेदाङ्गानि अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि १ मुण्डके "द्वे
विद्ये वेदितव्ये इति हस्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।
तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥"

पाणिनीयशिक्षादौ च वेदाङ्गानां निरूपणं यथा

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

तस्मात् साङ्गमर्धात्पैव ब्रह्मलोके महीयते ॥" इति

वेदाङ्गोपाङ्गभेदाः शिक्षाकल्पव्याकरणभेदाद्यश्चतुर्वेदपरिशिष्ट-
संग्रहभूमिकायां जैनेन्द्रव्याकरणभूमिकायां च निरूपयिष्यन्ते-
ऽस्माभिः ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः॥इति मनुः(१)
 तथा । यस्तर्केणानुसन्धते स धर्म वेद नेतर इत्या-
 दि(२) । मोक्षधर्मे भारते ।

तत्रोपनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिव ।

मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम् ॥
 इत्युपनिषदर्थश्चान्वीक्षिक्यनुसारी ग्राह्य” इत्याद्युक्तवन्तः ।

देवीपुराणे ऽपि ४५ अध्याये ।

“आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपराय वा ।

अन्वीक्षाकरणत्वाद्वा तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता ॥” इति ।
 कामन्दकोऽपि ।

“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती ।

विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ॥

आन्वीक्षिक्याऽऽत्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।

अथानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीतौ नयानर्थौ ॥” इति ।

इमामेवान्वीक्षिकीं विद्यामध्यात्मविद्यात्वेन दत्तात्रेयः अ-
 लर्काय प्रहादादिभ्य ऊचिवानिति श्रीमद्भागवते महापुराणे
 १ स्कन्धे ३ अध्याये १० । ११ श्लोके प्रतिपादितं यथा

“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।

प्रोवाचासुरपे सांख्यं तत्त्वप्रामविनिर्णयम् ॥

पष्ठे अत्रेरपसत्त्वं वृतः प्राप्तो ऽनमूयया ।

आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रहादादिभ्य ऊचिवान् ॥” इति ।

• अत्र टीकाकाराः, तत्र श्रीधरस्वामी आन्वीक्षिकीमात्मवि-

(१) मनुस्मृती ७ अध्यायं श्लो० ४३ । विस्तरस्तु मेधा-
 तिदिमाष्यादी द्रष्टव्यः ।

(२) मनुस्मृती १२ अध्याये श्लो० १०६ ।

धाम् । राधारमणदासगोस्वामी अन्वीक्ष्यते आत्मा इत्यन्वी-
क्षा तामधिकृत्य ताम् । वीरराघवः आन्वीक्षिकीमध्यात्मवि-
द्याम् । विजयध्वजः आन्वीक्षिकीं तत्त्वविद्याम् । बल्लभा-
चार्यः आन्वीक्षिकीं योगपुरःसरामान्मविद्याम् । विश्वनाथ-
चक्रवर्ती आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम् । शुकदेवः अन्वीक्षिकी-
मध्यात्मविद्याम् ।

एतेन न्यायभिन्ना आन्वीक्षिकी न प्रतीयते ।
अत एव “आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयो”रि-
त्यपरकोशेऽपि निरूपितः ।

“नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च ।

पराजितो यत्र वन्दी विवादेन महात्मना ॥”

इति महाभारतेऽपि तृतीयो नैयायिकः सङ्गच्छते अन्य-
थान्वीक्षिकीत्रितयापत्तेः । अयमेवार्थो न्यायनिन्दाप्राशंसास-
मन्वये ऽग्रे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यते ।

तत्र उपनिषदर्थश्च आन्वीक्षिक्यनुमारीग्राह्य इत्यत्र “त-
त्रोपनिषद् तात परिशेषं तु पार्थिवेत्पादि”महाभारतीयमो-
क्षधर्मं प्रमाणयन्ति स्म विश्वनाथन्यायपञ्चाननादयः परं
समन्वयं तु न प्रदर्शितवन्त इति समन्वयः प्रदर्श्यते ।

महर्षिणा गोतमेन आन्वीक्षिकीत्यपरनामधेये न्यायशास्त्रे
प्रमाणादिपदार्थनिर्वचनरूपाणि सूत्राणि(१) रचितानि उपनि-

(१) पराशरोपपुराणे १८ अध्याये ।

“स्वच्छाश्रयससद्भिर्भ्रं स्मरच्छिद्वतो मुग्धम् ।

यस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥” इति ।

अस्मन्निरुद्धे वर्तमाने एकास्मिन् प्राचीने व्याकरणमहाभाष्य-
पुस्तके केनचित् पण्डितेन समुद्धृतम् ।

पत्स्वपि तत्रतत्रोपदेशमसङ्गेन स्वभावोक्त्या . भङ्गचन्तरेण व
तत्तत्पदार्थज्ञापनपराणि वाक्यान्धुपलभ्यन्ते इति उपनिषद्-
कथाभिप्रायकाण्येव सूत्राणीति विज्ञायते ।

तथाहि । प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धा-
न्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-
जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति न्याय-
सूत्रम् ।

प्रमाणम्-सौक्ष्म्यत्वादेतत् प्रमाणम्-न विना प्रमाणेन प्रमेय-
स्योपलब्धिः । मैत्र्युपनिषदि ६ । १४ , प्रमाणैरेतैरवगतः ।
नृसिंहोत्तरतापन्याम् ९ , प्रमाणाप्रमाणसाधारणा ।
सर्वोपनिषत्सारे ४ , किं द्रव्यं किं स्थानं कति प्रमा-
णम् । कालाग्निरुद्रोपनिषदि १ , उपनिषद्ः प्रमा-
णम् । मुक्तिकोपनिषदि २ ॥

प्रत्यक्षम्-अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् । छान्दोग्ये ५ । २ । १ ,
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ।
तैत्तिरीयके । १ । १ । १ ॥

अनुमा वा अनुमानम्-बहिरात्मक्या गत्यान्तरात्मनोऽनुमीयते
गतिः अन्तरात्मक्या गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिः ।
मैत्र्युपनिषदि ६ । १ ।

उपमा वा उपमानम् सप्ताविधेयं तस्योपमा । मैत्र्युपनिषदि ६ । २२ ।

“अल्पाक्षरमसान्द्रिगुणं सारत्वाद्धिः प्रतो मुखम् ।

सूत्रस्य लक्षणं चैतम् सहेतु अनुमापकम् ॥” इति ।

भामह्यां धीयाचस्पतिमिध्याः ।

“लघूनि सूचितायांनि स्वशास्त्ररूपानि च ।

सर्वतः सारभूतानि गूत्राण्यद्गुमनोऽपिणः ॥” इति ।

केचिन्तु “बह्वर्षयुचनात् सूत्र”मित्यन्याशु ।

शब्दः—प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वाञ्छब्दानाम्प्रोति ।
कौपीतकिब्राह्मणोप. । ३ । ६ । उपनिषदः प्रमाणम् ।
मुक्तिकोपनिषदि २ ॥

प्रमेयम्—प्रमेयोऽपि प्रमाणतां पृथक्त्वादुपैति । मैत्र्युपनिषदि ६ । १४ ।
आत्मा—कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा
रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति येन वा गन्धाना-
जिघ्रति येन वा वाच्यं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु
च विजानाति । ऐतरेयोपनिषदि ३ अध्याये ।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥
कठोप. १ अध्या० । ३ वल्ल्याम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।
कठोप. ४ वल्ल्याम् ।
अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा । बृहदा-
रण्यके ४ । ५ । १४ ।
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः । बृहदारण्य. २ । ४ । ५,
आत्मगुणाः)—इच्छयाम्प्रोति कैवल्यम् । अमृतविन्दु. २९,
विदेहमुक्ताविच्छा चेत् । मुक्तिकोपनिषदि १ । २९,
द्वेषश्चाणूरमल्लोऽयम् । कृष्णोप. १५, तत्प्रयत्नेन शोधयेत्,
मैत्र्युपनि - ६ । ३४, तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यम् । मुक्ति-
कोप. २, पौरुषेण प्रयत्नेन । मुक्तिकोप. २ । ६,
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन । मुक्तिकोप. ६३ ।

यदा वै सुखं लभते ऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति
 सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति
 सुखं भगवो विजिज्ञासे । छान्दोग्ये । ७ । २२ । १, तेषां सुखं
 शाश्वतं नेतरेषाम् । कठो. ५ । १२, इतरे दुःखमेवापि
 यन्ति । बृहदारण्यके ४ । ४ । १४, श्वेताश्वत. ३ । १७ ।
 दुःखस्यान्तं भविष्यति । श्वेताश्वत. ६ । २०, ज्ञान-
 मात्मानि महति नियच्छेत । कठोप. ३ । १३, अनेन
 ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । कैवल्य. २४ ।

शरीरम्—केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति । कौपीतकि. १ । ७,
 प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति ।
 कौपीतकि. ३ । ६, स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ।
 बृहदारण्यके २ । १ । १८, अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे ।
 गर्भोप. १ ।

इन्द्रियम्—भूतानीन्द्रियाणि । नृसिंहोत्तरता. ९ । दशेन्द्रियाणि
 महो. १ । चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः । मुक्ति. २ । २२ ।
 अर्थाः—शब्दस्पर्शादयो ह्यर्थाः । मेत्र्युप. ४ । २ ।

बुद्धिः—संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मति-
 र्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति
 सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । ऐतरे-
 योप. ३ अध्याये, बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानम् ।
 मेत्र्युप. ६ । ३१ ।

मनः—दशेन्द्रियाणि मन एकादशम् । महोप. १, हृदीन्द्रियाणि
 मनसा सन्निवेश्य । श्वेताश्वत. २ । ८, मनः सर्वेन्द्रियाणि
 च । मुण्डकोप. २ । १ । ३, इन्द्रियर्मनसि सम्पद्यमानैः ।
 मन्त्रोप. ३ । ९ ।

मेत्यभावः—अज्ञप्ता प्रेत्य सम्भवः । बृहदारण्यके ३ । ९ । २८ ।

फलम्—रतिमात्रं फलमस्याः । मैत्र्युप. ७ । ९ ।

दुःखम्—दुःखे नोद्वेगः । परमहंसोप. ३, कर्तृत्वादिदुःखानिवृत्ति-
द्वारा । मुक्ति. २ ।

अपवर्गः—सर्गस्वर्गापवर्गहेतुः । मैत्र्युप. ६ । ३०, अध्यवसायस्य
दोषक्षयाद्धि मोक्षः । मैत्र्युप. ६ । ३०, बद्धोऽतस्तद्विपरीतो
मुक्तः । मैत्र्युप. ६ । ३०, तन्निवृत्तिर्मोक्षः । सर्वोप-
निपत्सारे १, मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः । मुक्तिकोप. २ । ६८ ।

अन्यैव दिशा संशयादयोऽपि पदार्थास्तत्रतत्रोक्ता वेदितव्या
विस्तरभयादिहोपरम्यते ।

एवमुपनिपत्सु तत्रतत्र तर्क-चिकित्सित-योग-वेदान्त-मी-
मांसा-ऋग्यजुःसामाथर्ववेदेतिहासपुराणादिविद्यानां नामानि
तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वर्तन्त इत्यवगन्तव्यम् ।

अत एव “आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्या” इत्या-
दि २९ पृष्ठोक्तजयन्तलेखोऽपि सङ्गच्छत इति ।

तच्च न्यायशास्त्रं(१) पञ्चाध्याय्यात्मकं तथा च न्यायवा-

(१) केचित्तु वात्स्यायनभाष्ये आत्मशरीरेन्द्रियार्थेत्यादिप्रमेय-
सूत्रव्याख्याने “अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा-
याः प्रमेयम् । तद्भेदेन चापरिसंख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञानादप-
वर्गो मिथ्याज्ञानात् संसार इति ।” अपि च वैशेषिकशास्त्रे त्रय
एव हेत्वाभासाः संक्षेपेण निरूपितास्त एव विस्तरेण पञ्च न्या-
यशास्त्रे निरूपिता इत्यादिना बलवती युक्ति प्रदर्श्य न्यायापेक्ष-
या वैशेषिकस्य प्रामाण्यं निरूपयन्ति । तद्वन्तु मुक्तावलीप्रका-
शादौ प्रमाणादिषोडशपदार्थानां न्यायोक्तानां वैशेषिकोक्त-
द्रव्यादिसप्तपदार्थेष्वन्तर्भावनिरूपणात् । सङ्क्षेपस्यैव पूर्वं कालाद्य
स्थापित्वे “पदार्थो द्विविधो भावोऽ भावश्च भावःपाद्विधः अ-

विके आरम्भे “शास्त्रं पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहो व्युद्-
विशिष्टः पदं पुनर्वर्णसमूहः पदसमूहः सूत्रम् सूत्रसमूहः प्रकर-
णम् प्रकरणसमूह आह्निकम्. आह्निकसमूहोऽध्यायः पञ्चाध्या-
यी शास्त्रम्” इति ।

तत्र प्रथमाध्यायान्ते ।

“तन्त्रप्रतिज्ञा संसारस्तन्निवृत्तिश्च संविदा ।

उद्देशो लक्षणं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम् ॥”

द्वितीयाध्यायान्ते ।

“संशयस्य प्रमाणानां विचारस्तद्व्यवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वप्रामाण्यं पदार्थाश्चेह कीर्तिताः ॥”

तृतीयाध्यायान्ते ।

“आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मनस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत्त्वयेहोपपादितम् ॥”

चतुर्थाध्यायान्ते ।

“प्रवृत्तिदोषसम्बन्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चिनः ।

फलं दुःखं विमुक्तिश्च चतुर्थे परिकीर्तिताः ॥”

पञ्चमाध्यायान्ते ।

“जातीनां सप्रपञ्चानां निग्रहस्यानलक्षणम् ।

शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तिताः ॥”

इत्येवम्कारेण शास्त्रार्थसंग्रहे कृतेऽपि(१) इदानीं न्यायसू-

भाष्यतुर्विधं” इति निरूपणात् जगद्दीशमहात्मायं हृततर्कामृ-
त-काण्डमदृष्टपदार्थप्रदर्शिकादीनां सर्वापेक्षया प्राथम्यापेक्षेय ।

(१) न्यायोक्तानां पदार्थानां संक्षेपेण निरूपणं न्यायमिदानीं
निरूपणं च सर्वदर्शनमप्रहादी धीमाद्यथाचायांदिभिः एतमेवेति
पिष्टोक्तमिवा न प्रदर्शितमस्माभिः ।

त्रपाठनिर्णये बहवो मतभेदा दृश्यन्ते । तत्र तावत् सूत्रपाठपुस्तकं द्विविधमुपलभ्यते प्राचीनं भाष्यकारसम्मतपाठानुसारि नवीनं च विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृतदृश्यनुसारि । किन्त्वेकं पुरातनं प्रायःशुद्धं पुण्यग्रामे (पूनानगरे) लिखितं नैयायिकैः प्रामाणिकत्वेनावधृतं वात्स्यायनीयन्यायभाष्यपुस्तकमस्मन्निकटे वर्तते तत्र सर्वत्र सूत्रभाष्ययोर्मध्ये विरामचिह्नाभावात् सूत्राक्षराणां नवीनपुस्तकवत् गैरिकादिना रज्जितत्वाभावात् क्वचिच्च भाष्यकारेणापि अवतरणव्याख्यानयोर्मध्ये सूत्राणां मिश्रणात् (?) क्वचिच्च स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् सूत्रकारेण यत्रयत्र ग्रन्थसङ्कोचः कृतस्तत्रतत्र वैशद्यार्थं भाष्यकारेण सूत्रत्वेनावभासमानानि बहूनि वाक्यानि रचितानि तान्यपि “स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः”रिति भाष्यलक्षणसमन्वयिना तेन व्याख्यातानीति (२) भाष्यग्रन्थेन सूत्रपाठनिर्णयो दुरधिगम एव ।

सूत्राणां लघुत्वात् स्वल्पाक्षरत्वात् सर्वतः सारभूतत्वात् भाष्यसंवलितानामेव तेषां पठनपाठनयोः प्रचारश्चिरन्तनः । कुतार्किकैश्च कुहेतूच्यापनादिना स च प्रचारो कृशतां नीति इति एतावन्मात्रं सूत्रमेतावन्मात्रं भाष्यमिति निर्णयो न्यायवार्त्तिककारसमयेऽपि दुरधिगम एवासीत् अत एव वार्त्तिककारोऽपि “अन्ये तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वं

(१) १ अ० १ आ० २८ सर्वतन्त्रसिद्धान्तसूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

(२) १ अ० १ आ० तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति २२ सूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति" इत्याद्युक्तवान्(?) किन्तु मह-
र्षिणाक्षपादेन प्रणीतस्य निःश्रेयसहेतुभूतस्य शास्त्रस्य कुता-
र्किकाज्ञानान्धकारतिरोहितस्य प्रकाशनार्थं महाप्रदीपप्रज्वलने
प्रवृत्तेन वार्त्तिककारेण प्रायो बहूनि सूत्राणि निर्णीतानीति
तत्रतत्र वार्त्तिकदर्शनादवगतं भवति ।

अथ वार्त्तिककारकृतसूत्रनिर्णयोऽपि मन्देभ्यो नालं भवि-
ष्यतीति पददर्शनटीकाकार आचार्यवाचस्पतिमिश्रो न्यायवा-
र्त्तिकतात्पर्यटीकायां सूत्रपाठनिर्णयं यत्र तत्र कृत्वापि साकल्ये-
न तदाढ्यार्थं न्यायसूचीनिबन्धारुखं(२) न्यायदर्शनसारार्थबोधकं

(१) मुद्रितवार्त्तिकरूपुस्तके पृ० १३५ पं० ९ द्रष्टव्यम् ।

(२) पतदनुसारेणैव विश्वनाथन्यायपञ्चाननैरपि न्यायसूत्र-
पृष्ठौ तत्तन्नाम्ना ८४ प्रकरणानि विभक्तानि किन्तु मुद्रितस्य
तत्सूत्रवृत्तिपुस्तकस्यानवस्थितत्वात् परिशुद्धे पुस्तके तत्सर्वं
द्रष्टव्यम् ।

निबन्धोऽयं न्यायवार्त्तिके तृतीयखण्डेऽन्ते मुद्रितः । अ-
हमाभिः समालोचितं न्यायसूचीनिबन्धे पदसंख्यायामक्षरसं-
ख्यायां च लेखगणनावैषम्यं घटत इति । तद्य लेखकशोध-
कप्रमादाज्जातमिति बोध्यम् ।

केचित्तु अम्य न्यायसूचीनिबन्धस्य न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटी-
कायां क्वचिद् विसंवाद्दर्शनादिभिन्नकर्तृकत्वं वदन्ति । तद-
स्तत् न्यायवार्त्तिकटीकायामेव १ सूत्रन्याय्याने पृ. २ "त-
दिदमभिधेयसम्बन्धप्रयोजनप्रतिपादनार्थकत्वं प्रथमसूत्रस्येत्यु-
क्तम्" पृ. ४८ "तदेवं प्रथमसूत्रेण शास्त्रस्याभिधेयप्रयोजनस-
म्बन्धान् दर्शयता पदार्थाः प्रमाणादय उद्दिष्टा" इति धैपस्य-
दर्शनात् पूर्वपरग्रन्थयोर्विभिन्नकर्तृकत्वापत्तेः ।

शाधुनिकास्तु नीतादृशो नियन्त्रः केनापि प्रामाणिकेनाचा-
र्येण कास्मिंश्चिदपि शाखे निर्मित इति केनचिद्वृत्तेनाम्य सू-
त्रनिर्णायकस्य ग्रन्थस्योपलब्धेः प्रदर्शनेन वार्त्तिकलाभेच्छया क-

ल्पिनोऽयमित्युद्धोपयन्ति । तदत्यन्तदरिद्रायितमनोरथम् यतः
ऋग्वेदीयशाकल्यसंहिताया मण्डलाध्यायसूक्तमन्त्रादीनां संख्या
वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायपुस्तकालये वर्तमाने दे-
वीपुराणे २१४ पत्रे निरूपितास्त । अपरोऽपि तत्रिरूपकोऽनु-
वाकानुक्रमनामा ऋग्वेदीयग्रन्थो वर्तते । यत्राध्याय—मण्डल-
वर्ग—सूक्त—ऋक्—पदाक्षराणां संख्यैव प्रकाशिता । यथा

“अध्यायानां चतुःषष्टिर्दशमण्डलानि दशैव १० तु ।

वर्गानां तु सहस्रे द्वे संख्याते च षडुत्तरे २००६ ॥

सहस्रमेतत्सूक्तानां निश्चित खलिकंविना ।

दश सप्त च षट्यन्ते संख्यात वै पदक्रमम् १०१७ (?) ॥

एकैर्च एकवर्गः स्यादेकश्च नयकस्तथा ।

द्वौ वर्गौ तु द्व्युच्यौ श्रेयोऽयूनं तृचशतं स्मृतम् ॥

चतुष्कं शतमेकं च चत्वारः सप्ततिस्तथा ।

पञ्चकानां सहस्रं तु द्वे च सप्तोत्तरे शते ॥

श्रीणि शतानि षट्कानां चत्वारिंशत् षट् च वर्गकाः ।

शतमूनविंशतिभिः सप्तकानामूनाषष्टिरष्टकानाम् ॥

ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च ।

ऋचामर्शातिः पादश्च १०५८० । पारायणं सम्प्रकीर्तितम् ।

अर्द्धर्चानां सहस्राणामेकविंशतिकं तथा ।

शतद्वयं तु द्वारिंशत्सपादं २१२३२ । मुनिभिः पुरा ॥

शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं

सार्द्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् ।

शतानि चाष्टौ दशकं द्वयं च १५३८१२

पदानि चर्चा दश चर्चितानि ॥

एकं च शतसहस्रं च दश च सहस्राणि सप्त शतानि ।

चर्चापदानि श्रेयानि पदानि चान्यानि चत्वारि ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वारिंशत्सहस्राण्यसहस्राणि ४३३००० ॥”

इति ।

एवं यजुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थानां मन्त्रादि-

संख्या वायुपुराणे पूर्वाद्धे ५९ । ६० । ६१ आध्यायेषु निरूपिता ।

माधवाचार्येण पराशरमाधवाख्ये पराशरस्मृतिभाष्ये १९३
स्मृतीनां संख्या कृता । यथा

“पराशरस्मृतावस्थां ग्रन्थकृत्यतिर्विचिच्यते ।

द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अप्तोत्पद्शतम् ॥”

एव महाभारते आदिपर्वणि संपूर्णस्य महाभारतस्य पर्व-
चान्तरपर्वोऽध्यायश्लोकानां संख्या कृता ।

तथा मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतचण्डीसप्तशतीस्तोत्रस्य टीका-
यामन्ते नागेशभट्टेन कात्यायनीयतन्त्रानुसारेण प्रत्येकाध्यायस्य
प्रत्येकमन्त्राणामक्षराणां संख्यां प्रदर्श्य “अत्रायं गोप्यविधि”रि-
त्यादिना संख्या लिखिता । यथा

मार्कण्डेय उवाच ५ वैश्य उवाच २ राजोवाच ४ ऋ-
षिरुवाच २७ भगवानुवाच १ ब्रह्मोवाच १ देव्युवाच १२
देवा ऊचुः ३ इत उवाच २ अर्द्धश्लोकाः ४० पादम-
न्त्राः २३ पादार्द्धमन्त्राः २२ सार्द्धपादार्द्धश्लोकमन्त्राः* २२
श्लोकमन्त्राः ५३६ इत्य सप्तशतमन्त्राः ७०० श्लोकसंख्या ५७८
ग्रन्थसंख्या ६०२ अक्षरसंख्या १९२७२ ।

अपि च महाभाष्यानुसारी पाणिनिस्त्रयपाठो मिश्रः काशिका-
विद्वत्सुसारी च मिश्र इति नागेशभट्टेनैव ।

श्रीणि सूत्रसहस्राणि नव शतानि च ।

चतुःषष्टि च सूत्राणि कृतवान् पाणिनिः स्वयम् ॥

महाभाष्यानुसारिपाणिनिव्याकरणसूत्रसंख्यानिर्णयः कृत इति ।

काशिकासम्मतश्चायं सूत्रपाठ इति प्रदर्श्य ।

“श्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

चतुर्षष्टिसूत्राणि पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥”

इत्युक्तम् । इदं पुस्तकद्वयमस्मश्रिकटे वर्तते ।

एवं शारीरकमीमांसासूत्रपाठनिर्णयेऽपि

“सूत्रं तु पञ्चपञ्चाशदुत्तरं शतपञ्चकम्” ।

१९५ सूत्राणि इति धाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशाली-
यपुस्तकालये वर्तमाने शारीरकसूत्रसारायचन्द्रिकापुस्तके
निरूपितम् ।

ग्रन्थं रचितवान् । यत्र न केवलं न्यायदर्शनाध्यायाह्निकप्रकरणसूत्राणां संख्या निर्धारिता किन्तु १दानामक्षराणामपि संख्या निर्धारिता । एवमुद्यनाचार्या न्यायपरिशिष्टारूपां(१) बोधतिद्धिर्बोधशुद्धिर्वैत्यपरनामधेयां न्यायसूत्रवृत्तिमेवं महानैयायिकश्रीगङ्गेशोपाध्यायात्मजवर्द्धमानोपाध्याया अपि अन्वीक्षानयतत्त्वबोधारूपां न्यायसूत्रवृत्तिं निर्मितवन्त(२) इति ।

अपरोऽपि वाचस्पतिमिश्रो न्यायतत्त्वालोकारूपां न्यायसूत्रवृत्तिं रचितवान् तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशाख्यां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यामपि, तेनैव

“श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा(३) ।

लिख्यते मुनिमूर्धन्यश्रीगोतममतं महत् ॥”

(१) अस्य ग्रन्थस्य सण्डितमेकं जीर्णं पुस्तकं ममान्तिके वर्तते । तट्टीकापि न्यायपरिशिष्टप्रकाशाख्या वर्द्धमानोपाध्यायकृता वर्तते ।

(२) सूत्रपाठनिर्णयार्थं तत्सारार्थनिरूपणार्थमेव वा उद्यनाचार्यवर्द्धमानोपाध्यायादिभिर्वृत्तिग्रन्थो रचिनो नो चेत् तात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थेन तट्टीकया न्यायनिबन्धप्रकाशाभिधया च सर्वाशस्य व्याख्यातत्वात् किमपरमवशिष्टं यदर्थं वृत्तिग्रन्थः पार्थक्येन रचित इति ।

(३) “श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी
राजाधिराजपुरुषोत्तमदेवमाता ।
वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुज्य
द्वेते विनिर्णयविधिं विधिवत् तनोति” ॥

इति द्वैतनिर्णये ।

अस्य वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनचरितमाचार्यवाचस्पतिमिश्र-
जीवनचरितप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते ।

इत्यादिना न्यायसूत्रोद्धारनामा ग्रन्थो(?) रचितः किंतु तत्र
- सूत्रपाठ एव न त्वपरः कश्चिद्वेदः सूत्राणां निर्णायक इति ।

न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-कर्ममीमांसा-भक्तिमीमांसा-ब्रह्ममीमांसाशास्त्रसूत्राणामार्षत्वादाप्तोक्तत्वाद्वा समानं प्रा-
माण्यमित्यत्र सन्देह एव नास्ति । इदं तु व्याख्याकाराणां
व्याख्यानकौशलं यत् स्वशास्त्रोत्कर्षस्थापनावेतरमतखण्डनेन
स्वमतव्यवस्थापनम् । सर्वाण्येव शास्त्राणि अनेकात्मप्रतिपाद-
कानि ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे (वेदान्ते) विवादो व्याख्याकारमूलक
एवेति नैव तिरोहितमस्ति दार्शनिकानाम् । तर्काप्रतिष्ठानादि-
त्यादिना सूत्रेण २ । १ । ११ एतेन शिष्टपरिग्रहा अपि
व्याख्याता २ । १ । १२ इत्यादिसूत्रेण च नास्तिकानामुप-
निषद्भक्तानां निराकरणं न तु न्यायादिदर्शनानां तत्र आपो-
क्तत्वात् शिष्टपरिग्रहात् । किं तु शङ्कराचार्यादिभिर्दृष्टादेश तथा
व्याख्यातं सूत्रेषु तदभावादिति । यत्तु एतेन योगः प्रत्युक्त
इत्याद्युक्तं तत्राप्यर्थान्तरसंभवादार्षं व्याख्यानमपेक्षत इति ।

यत्तु स्कन्दपुराणीयकालिकाखण्डे १५-१८ अध्यायेषु वे-
दादिविद्यानामितिहासो विस्तरेण निरूपितस्तत्रैव १७ अध्याये ।

“आश्वलायननामासौ शौनकात् प्राप्य चाखिलम् ।
संगृह्यापि च वैतानं सूत्रं होतुर्विनिर्ममे ॥

आपस्तम्बो भरद्वाजः सत्यापादो(२) महामुनिः ।
कात्यायनोऽथ वि-नास्तथा(!) षोषायनो मुनिः ॥
तत्रैवाध्वर्युसूत्राणि निर्ममुर्यजुषां तथा ।

(१) अयं न्यायसूत्रोद्धारग्रन्थो विजयनगरसंस्कृतसीरीज-
मुद्रितेन न्यायभाष्येण साकं मुद्रितोऽस्ति ।

(२) सत्यापादो हिरण्यकेश एव इति सम्प्रदायचिदः ।

जैमिनिः सामसूत्राणि निर्ममे छन्दसां ततः ॥

सर्वेषां प्रत्ययैः कर्म यज्ञीयं समभूत् तदा ।

गोतमः स्वेन तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र हि ॥

शतोऽथ मुनिभिस्तत्र शार्गालीं योनिमृच्छति ।

पुनश्चानुगृहीतोऽमौ श्रुतिसिद्धान्ततर्कतः ।

सर्वलोकोपकाराय तव शास्त्रं भविष्यति ॥” इत्युक्तम् ।

तच्च शापानुग्रहाभ्यां समन्वयनीयम् ॥

माणतोपिणीतन्त्रे तु अष्टादशविद्यानिरूपणप्रस्तावे “गोतमेन तथा न्याय”मित्यादिवचनानि गन्धर्वतन्त्रनाम्ना समुद्भूतस्य न्यायनिन्दाप्रशंसासमन्वयः कृतस्तथाहि “गन्धर्वतन्त्रे” ।

“गोतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्व एव हि ।

शार्गालीं योनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्वकर्मसु ॥

अत एव महाभारते मोक्षधर्मे काश्यपेन्द्रसंवादे ।

अहमासं पण्डितको हंतुको वेदनिन्दकः ।

आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥ इति प्रस्तुत्य

आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ।

यस्पेयं फलनिष्पत्तिः शृगालत्वं मम द्विज ॥

इति ब्राह्मणं प्रति शृगालवाक्यम् ।

नन्वा‘न्वीक्षिकी दण्डनीतिस्रयी त्रिदिवमुन्दरीति’ कालीकुलसर्वस्वीयवचनेन आद्यानामसहस्रान्तर्गतत्वेनान्वीक्षिक्याः श्रीमद्दक्षिणकालिकास्वरूपाया अध्ययनरूपोपासनया यदि शृगालत्वं स्यात् तदा चतुर्वर्गफलं कुतो लब्धव्यमिति चेत् सत्यम् आन्वीक्षिक्यध्यात्मविद्येति घूमः सा च दत्तात्रेयप्रणीता न गोतमोक्ता तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे ।

‘पष्ठे ऽत्रैरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया ।’

आन्वीक्षिकीमलर्काय महादादिभ्य ऊचिवान् ॥’ इति ।

अत्रिणा वृतः सन् तस्यापत्यत्वं प्राप्तः कथमित्याह अनुसूयया मापेवापत्यं वृतवान् इति दोषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः । शेषं सुगमम् । “आन्वीक्षिकीमात्मविद्यामिति” श्रीधरस्वामिना व्याख्यातं न गोतमोक्तविद्या सा तु तर्काद्व्यत्वेन प्रसिद्धेति चेन्नैवम् तथात्वे आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामिति मोक्षधर्मश्लोके तर्कविद्येति विशेषणम् आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोरित्यमरसिद्धोक्तं न सङ्गच्छते तस्मात् तयोर्द्वयोरेवान्वीक्षिकीति नामधेयम् । अथ तर्कदोषस्तदवस्थ इति सत्यम् गन्धर्वतन्त्राभिप्रायमनालोच्य दोषमाशङ्कसे तथाहि निष्ठाया अतीतार्याभिधायित्वाच्छार्गर्ली योनिमापन्नाः प्राप्ताः शृगालयोनिः सर्व एव गोतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः केवलं तर्कशास्त्रनिपुणाः सन्तः सर्वकर्मसु सन्दिग्धा भवन्तीति वचनस्य निर्गलितार्थः । शास्त्रान्तरव्यावृत्तिस्तु निपातेन व्यज्यते । अत एव

‘आम्नायार्याविवादेन न्यायचिन्तां करोति यः ।

तेन निःश्रेयसं प्राप्यं शार्गर्ली योनिमन्वया ॥’

इति पठन्ति । मोक्षधर्मश्लोकार्थस्तु तर्कविद्यामान्वीक्षिकीमनुरक्तोऽहं द्विजानाक्रोष्टातिवक्ता च यस्य ब्राह्मणं प्रत्याक्रोशस्य अनिवादास्य च फलनिष्पत्तिर्मय शृगालत्वमिति । युक्तं चैतद् वाचिरूपापस्य मनुना तथात्वस्य प्रतिपादितत्वात् तथा च मनुः

‘शरीरजैः कर्मदोषैर्माति स्यावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिनां याति मानसैस्त्यजानिताम् ॥’ इति ।

मानसपापं तु न गृहस्थानामित्यग्रे वक्ष्यते । कलीतरपरं
सा तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे

‘सानुद्वेष्टि कलिं संम्राट् सारङ्ग इव सारभुर्हृ ।

कुशलान्पाशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥’

सारङ्गोभ्रनर इव सारग्राही संम्राट् राजा कलिं नानुद्वे-
ष्टीत्यन्वयः । कुशलानि पुण्यानि आशु सङ्कल्पेन सिध्यन्ति
फलन्ति । इतराणि पापानि नाशु सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव
सिध्यन्ति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थः । सङ्कल्पः कर्म मानस-
मित्यमरः । यदि तु तर्कविद्यापाठेन शृगालत्वमुच्यते तदा
तु मोक्षधर्मस्थाक्रोष्टेत्यादिश्लोकस्य वैयर्थ्यं स्यादिति सुधी-
भिर्विचार्यमिति ।” इत्थं च प्राणतोपिणीकृद्भव्यवस्थाया
आक्रोशस्य अतिवादस्य च फलं शृगालत्वं न त्वान्वीक्षिक्य-
नुरागस्येति निष्कर्षः ।

यत्तु सांख्यप्रवचनभाष्ये पराशरोपपुराणनाम्ना

“अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽक्षः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥”

इति वचनं समुद्धृतं तत्सर्वं पूर्वोक्तन्यायप्रशंसाप्रतिपादक-
श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिविरुद्धत्वादेकदेशीयत्वादुपपुराणोक्त-
त्वाद्योपेक्षणीयम् ।

तथाहि श्रुतिस्मृतिपुराणसदाचारवलावलपरीक्षायाम् पूना-
नगरस्थानन्दाश्रमयन्त्रमुद्रितगीतमशनीश्वधर्मसूत्रे २ पृष्ठे “अथ
यत्र द्वे विरुद्धे तुल्यवले प्रमाणे उपनिपततः, यथा “अतिरात्रे
पोडशिनं गृह्णाति” “नातिरात्रे पोडशिनं, गृह्णाति” “उदिते

जुहोति” “अनुदिते जुहोति” इतिश्रुत्योर्विरोधः, तथा “नित्य-
मभोज्यं केशकीटावपन्नम्” इति गौतमः “पक्षिजग्धं गवाघ्रा-
तमवधूतमवक्षतम् । केशकीटावपन्नं च मृत्पक्षेपेण शुध्यति” इति
मनुः । तत्र किं कर्त्तव्यम् तुल्यबलविरोधे विकल्पः । प्रकर्षं
बोधने तु श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीयः अतुल्यबल-
त्वात्, अत एव जावालिराह

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा ॥”

आचरात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

तेन अन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विमकृष्यते ॥

विस्तरस्तु तन्त्रवार्तिकाद्याकरग्रन्थतोऽवगन्तव्यः ॥

यत्तु विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन न्यायसूत्रवृत्तौ पृ.५पं.१७
“निग्रहस्थानान्तःपातिनां हेत्वाभासानां पृथगभिधानमयोजनं
जानाति भगवान् अक्षपाद एव” इत्युक्तम् ।

शङ्कराचार्येण वृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये ४ अध्यायस्य
२ ब्राह्मणव्याख्याने ।

“अहोऽनुमानकीशलं दर्शितमपुच्छश्रुद्धंस्तार्किंरुवलीवर्द्धं”रिति ।

विज्ञानभिक्षुणा विज्ञानामृताख्ये ब्रह्ममीमांसाभाष्ये अ-
द्वैतसिद्धान्तखण्डनप्रसङ्गे “आधुनिकास्तु” “पच्छन्नबौद्धास्तु”
इत्यादिवाक्यैः शङ्करानार्या एव परिगृहीताः ।

मशस्रपादभाष्यटीकायां न्यायकन्दल्यां तदलं प्रकोपितः
श्रोत्रियश्रुद्धिजन्मभिरित्यादिवाक्यैर्जमिनीया एव परिगृहीताः ।

तत्सर्वं प्रस्थानभेदेन औद्धत्येन वा कृतमेवं समन्वयनीयम् ॥

आधुनिकन्यायनस्त्रविदस्तु यदन्ति । एतानि न्यायदर्श-

नसूत्राणि खण्डितानि(१) पुरातनान्यायदर्शनाद् याथातथ्ये-
नोपलब्धात् केनचित् समुद्धृतानि यतः परीक्षाप्रकरणे प्रमा-
णादीनां परीक्षां विहाय प्रथमतः संशयस्यैव परीक्षितत्वात्
सकलपदार्थानां परीक्षाभावात् उद्देशक्रमपरीक्षाक्रमयोर्वैष-
म्याच्च । इदं वात्स्यायनीयं न्यायभाष्यमपि विहाय किम-
पि प्राचीनं न्यायभाष्यमासीत्(२) इदमुपलभ्यमानं वा-
र्त्तिकमपि विहाय किमपि प्राचीनं वार्त्तिकमासीत्(३) हे-
त्वाभाससूत्रवार्त्तिके “वार्त्तिकं कुर्वाणेनोक्त”मित्याद्युक्तत्वात् ।

इदं सर्वं कुकल्पनामात्रं शास्त्रतात्पर्यानवबोध्यात् वा-
चस्पतिमिश्रोदयनाचार्यवर्द्धमानोपाध्यायादिभिरर्चितत्वाच्च ॥

अभिनवदार्शनिकास्तु वदन्ति “पश्मिन् समये ऋषे-
दादिसंहिताग्रन्थानां(४) मन्वादिस्मृतीनां वायुपुराणादि-

(१) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सि-
द्धान्तलक्षणसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(२) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सि-
द्धान्तलक्षणसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(३) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके भू-
मिकायां २ पृष्ठे “सूत्रनिर्माणभाष्यनिर्मितिकालमध्ये कश्चन
वार्त्तिकं निर्ममौ यन्नाम साम्प्रतं नोपलभ्यते यथा पाणिनीय-
व्याकरणे सूत्रभाष्ययोरन्तरा कात्यायन इति तर्कयतां पाश्चा-
त्यानां मतेन वार्त्तिकयचनानीत्यादि ।”

विडिशमहाशयैरुक्त पदार्थः प्रसाधितः । “Ueber Das
Nyāyabhāshya”, von Ernst Windisch, Leipzig,

(४) संहिताग्रन्थेषु षड्विंशत्यपस्तेजोवाष्पनाग्रन्थेषामपि स्तु-
तिपराणि वाक्यानि रचितानि तेषां समूहाः सूक्तानीत्युक्तानि
भवन्ति तेषां समुदायः संहितापदवाच्य इति संहिताया अ-
न्यर्थं नामेति तेषां सिद्धान्तः ।

पुराणानां च प्रणयने तस्मिन् समये मूर्खबहुले संसारेऽध्यात्मविद्याया अभावात् कोऽपि पुरुषस्तद्विधाप्रणयने न संमर्थ आसीदिति पञ्चभिः पुरुषैरितस्ततः प्रकीर्णानि न्यायविद्यासम्बन्धीनि ५२८ लघुवाक्यानि कल्पितानि अत एव तान्यनवस्थितानि यतश्चतुर्ष्वध्यायेषु आधुनिकतार्किककल्पितोद्देशलक्षणपरीक्षानुसारेण याथातथ्येन शास्त्रसमाप्तिः कृता पञ्चमाध्यायस्तु व्यर्थ एव ॥

एवं शारीरकमीमांसासूत्राणि १२००० नारदेन प्रणीतानि तद्भाष्यमपि ६०००० श्लोकात्मकं महर्षिणा वाक्ष्यायणेन(१) प्रणीतम् । उपलभ्यमानानि वेदव्याप्तकृतित्वेन प्रसिद्धानि शारीरकमीमांसासूत्राणि शाङ्करं तद्भाष्यमप्युपलभ्यमानं यमनराज्यप्रावलयसमये सर्वगोपनार्थमद्वैतसिद्धान्तप्रचारार्थं केनचिन्महाधूर्तेन प्रणीतमिति ॥”

अत्र परीक्षकास्तत्रविदस्तु वदन्ति प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति अभिनवदार्शनिकैर्निरूपितेऽर्थे न किमपि प्रमाणं दर्शितं नापि बलवती युक्तिरभिहितेति तत्सर्वं स्वपुष्पशशविषाणानिरूपणायिगमिति । तत्सिद्धान्तस्य परीक्षणेऽस्माकं वाक्यद्वयं स्फुरति ।

“यदं भिन्यात् पदं छिन्यात् कृत्वा रासभरोहणम् ।

येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥”

“सुगमस्तीति वक्तव्यं दशहस्ता हरितकी ॥” इति ।

अपि च । मयागक्षेत्रे भूतपूर्वप्रदर्शिन्यामेकः सुदीर्घकायो लम्बग्रीवः सुपृष्ठाङ्गो नातिटद्धस्तिनलकमालापारी वैष्ण-

(१) “वाक्ष्यायणि” इति तु निकनग्रन्थनाम्ना नागेशमद्वैतमगुह्यृतं वैवाक्यमिदं तदन्वयायाम् ।

वाभासः प्रदर्शनीयपुस्तकसंग्रहभवने मिलितो यत्रान्यत्रासु-
लमानि बहुमूल्यानि महाभारतादीनि पुस्तकानि स्थापिता-
न्यासन् तेन महापुरुषेणोक्तम् “ममान्तिक एकमेवास्ति मह-
त्पुस्तकम् यत्र भूतभविष्यद्वर्तमानानां समस्तजगतः पुस्तका-
नामन्तर्भावोऽस्ति यथा

वेदस्मृतिपुराणेषु तन्त्राङ्गोपाङ्गनीतिसु ।
कौस्तुभानां सहस्राणि चन्द्रिकानां तथैव च ॥
कौस्तुभानां तु लक्षाणि दर्पणानां तथैव च ।
मनोरमाणां लक्षाणि प्रकाशानां तथैव च ॥
चिन्तामणीनामयुतं प्रदीपानां सहस्रकम् ।
लघुभाष्यमहाभाष्यटीकानां टिप्पणस्य च ॥
विवरणानां च विष्टतेर्लघुवृत्तेश्च दीधितेः ।
सुबोधिनीदीपिकानां प्रयुतान्यर्जुदानि च ॥
सारास्तेषां संगृहीता ग्रन्थे मार्तण्डमण्डले ।
तिस्रः कोटयोर्द्विकोटिश्च ग्रन्था मार्तण्डमण्डले ॥” इत्यादि ।

अत्र परीक्षका वदन्ति । सर्वैरपि निबन्धकारैरनिबन्ध-
कारैश्च विद्वद्भिरदृष्टत्वाद्नुद्धृतत्वादस्य ग्रन्थस्य महत्त्वस्य
चासम्भवदोषेण दूषितत्वात् स च शविषाणायित इति ॥

पाश्चात्यानुयायिनस्तु “तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्का-
रो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः” (४ अ. २ आ. ४६ सू.)
इति सूत्रव्याख्याने “योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्य
इति भाष्यकारेणोक्तत्वात् योगशास्त्रस्य पतञ्जलिप्रणीतत्वात्
पतञ्जलेश्च स्त्रीष्टाब्दारम्भात् १४० चर्षेभ्यः पूर्वैः सदासन्न-
समये वा वर्तमानत्वात् तत्पश्चात्काले न्यायसूत्राणां निर्माणं
जातमिति वदन्ति । तन्मन्दम् । पातञ्जले व्याकरणमहाभा-

प्ये(१)- प्रथमाहिक एव "सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या(२) बहुधा भिन्ना एकशत-

(१) योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।
योपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलि प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

चरक एव पतञ्जलिरिति भावप्रकाशे आयुर्वेदोत्पात्तिप्रकरणे विस्तरेण निरूपितम् ।

(२) केचित्तु "रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा" इति महाभाष्यप्रदीपोद्घोते नागेशभट्टेनोक्तत्वादुपनिषदर्थप्रतिपादकत्वान्न्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणां तत्र गतार्थत्वात् तेषामुपादानस्य पौनरुक्त्यमुद्भाव्य तत्पाठस्य प्रक्षिप्तत्वं कल्पयन्ति तथात्वेऽपि इतिहासः पुराणमिति पाठस्य मुद्रितामुद्रितसर्वसाधारणेषु महाभाष्यपुस्तकेषु वर्तमानत्वात् पुराणेषु च न्यायस्य निरूपणात् योगापेक्षया न्यायस्यातिपुराणत्वं दुर्वारमेष । यथा च पुराणेषु न्यायनिरूपणं तथा प्रतिपादितमधस्तात् । यद्वा "वाको वाक्यं तर्कशास्त्र"मिति छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये ७ प्रपाठके १ खण्डे शङ्कराचार्येणोक्तत्वात् वाको वाक्यमितिप्रतिपादकव्याकरणभाष्यापेक्षया न्यायस्य प्राचीनत्वमित्याहुः ।

यद्वा । छान्दोग्योपनिषदि ३ प्रपाठके १७ खण्डे "तद्धेतद्घोर आद्भिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तवोवाच" इति । श्रीकृष्णेन तु भगवद्गीतायाम् ५ अध्याये ।

"सांख्ययोगौ पृथक् कालाः प्रवृत्ति न पण्डिताः ।"

"एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥" इति ।

४ अध्याये ।

"इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह भनुरिक्ष्वाकवे ऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ ७ ॥"

ध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं
त्रधाऽधर्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणं न्यायो
गिमांसा धर्मशास्त्राणि वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोगवि-
धयः” इत्याद्युक्तत्वात् योगापेक्षया न्यायस्य प्राचीनत्वसिद्धेः ॥

एके निरूपयन्ति “स्त्रीष्टाब्दारम्भात् परं षष्टशताब्द्याम-
न्ते सप्तमशताब्द्यामारम्भे वा बौद्धो दिङ्नागाचार्यः प्रादु-
रभूत् तन्मतखण्डनात् न्यायवार्त्तिककार उद्द्योतकराचार्यो
दिङ्नागादर्वाचीनः वार्त्तिककारात् वर्षशतकात् पूर्वं भा-
ष्यकारो वात्स्यायनः भाष्यकारात् वर्षशतकात् पूर्वं वर्षश-
तकद्रयाद्वा पूर्वं न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः बुद्धोऽपि गौतमः

अपि च श्वेताश्वतरोपनिषदि ६ अध्याये

“तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥ १३ ॥”

अत्रेदं न भ्रमितव्यं यत् तदानीं कापिलं सांख्य नासीदेव ५
अध्याये ऽत्रैवोपनिषदि “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे” इत्या-
द्युक्तत्वात् । देवकौपुत्रेण श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायां १० अध्याये

“सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥”

इत्युक्तत्वाच्च ।

अत्रान्वेषकमन्याः स्वाभिप्रायसिद्धये छान्दोग्योपनिषदुक्ता
देवकी भिक्षा तत्पुत्रः कृष्णोऽपि भिक्षुः महाभारतभागवताद्यु-
क्ता देवकी भिक्षा तत्पुत्रः कृष्णोऽपि भिक्षुः सांख्यकर्ता कपिलो
भिक्षुः उपनिषदुक्तः कपिलस्तत्कृतं सांख्यं च भिक्षुमित्यादि प्र-
लपन्ति । तन्नूपहासास्पदम् तथोक्तभिक्षुत्वे तेषुनेषु ग्रन्थेषु
देवकीकृष्णोक्ताः ऋद्धानन्त्यप्रसङ्गात् उपस्थितं परित्यज्यानुप्र-
स्थितकल्पने मानाभावात् तत्तुल्ययुक्त्या सूर्यचन्द्रादीनामपि प्रत्य-
हमुदयास्तत्वात् स्थानान्तरे दर्शनात् परिमाणन्यूनाधिक्यदर्श-
नादेवामप्यानन्त्यकल्पनापत्तेरित्यलं पल्लवितेन ॥

जैनोऽपि गौतम आसीत् तन्नामभेदज्ञापनाय सूत्रकारस्य गौतमस्य गोतम इति नाम कल्पितम् ।" इत्यादि ।

अत्र समालोचयामः । महादिङ्नागादिभेदेनानेके दिङ्नागाः सञ्जाताः(१) वार्तिककारेण कस्य दिङ्नागस्य मतं खण्डितं ? यदि प्रमाणसमुच्चयग्रन्थकर्तुर्दिङ्नागस्य ग्रहणं तदा यथाकथञ्चित् आख्यायिकालापादिश्रवणेन तत्समय-निर्णयेऽपि तत्पश्चात्कालवर्षित्वं वार्तिककारस्य कथमपि भवितुं नार्हति प्रमाणग्रन्थं विहायापि प्रमेयादिग्रन्थेष्वपि दिङ्नागमतखण्डनदर्शनात् सम्पूर्णन्यायग्रन्थसमालोचकदिङ्नागान्तरसम्भवात् ।

अपि च "वार्तिककारात् वर्षशतकात् पूर्वं भाष्यकारो वात्स्यायनः भाष्यकारात् वर्षशतकात् पूर्वं वर्षशतद्वयाद्वा पूर्वं न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः" इति यदुक्तं तच्च "मुखमस्तीति चक्तव्यं दशहस्ता हरीतकी"तिवत्, तत् कस्मात् प्रमणादवगतं महाशयेनेति ? नावगम्यते । यदि सूत्रभाष्यवार्तिककाराणां पूर्वाप-

(१) एको दिङ्नागः सहस्रमद्रस्य प्रशिष्यः ख्रीष्टाब्दारम्भात् परं षष्ठशताब्द्यां जातः "India, what can it teach us", pp 305-307

अपरो विक्रमादित्यसमासदा कालिदासेनोक्तः विक्रमादित्य-समयश्च १९७३ वर्षेभ्यः पूर्वमिति हालसतशत्या निश्चीयते । महा-दिङ्नागादयोऽत्रैव ६१ पृष्ठे निरूपिता इत्यादिदिङ्नागभेदाः ।

अत्रैव पुस्तके इदमपि निरूपितं तावत् ख्रीष्टाब्दारम्भात् परं षष्ठशताब्द्यां मध्ये कालिदासोऽभूत् एवं चेत् षष्ठशताब्द्यामन्ते सप्तमशताब्द्यामारम्भे वा भाषिभूतं दिङ्नाग कालिदासो "दिङ्नागानानं पयि परिहरन्" इत्यादिना भेद्युक्ते कथं लिखेदिति यद-तो ध्यायातः ।

रभावे नियम एवैतादृशस्तदा माधवाचार्येण १.५१३ शका-
ब्दे(१) वर्तमानेन वेदधर्मशास्त्रमीमांसाशास्त्रादयो व्याख्या-
ता इति वेदधर्मशास्त्रादिकर्तुरपि वर्त्तमानसमयात् पूर्वं पष्ठशता-
ब्द्यां सप्तमशताब्द्यामेव स्थितिः स्यादिति(२) ।

यत्तु “न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः बुद्धोऽपि गौतमः
जैनोऽपि गौतम आसीत् तन्नामभेदज्ञापनाय सूत्रकारस्य
गौतमस्य गौतम इति नाम कल्पित”मित्युक्तं तस्माद् बहु-
ज्ञत्वं रहस्यज्ञत्वमपि प्रकाशितं भवति । किं तु शतपथ-
ब्राह्मणमत्स्यपुराणादि तु दूरे स्थितं महाशयेन नैपथ्यचरितमपि
न पठितं येन “गौतमं तमवेत्स्यैवेति”(३) पठित्वापि गो-
तम एव तन्नाम इति निश्चितं स्यादिति ।

यत्तु गौतमचरितनिरूपणप्रसङ्गात् “वैशेषिकशास्त्रप्रणेता
काणादः स च काकमांसभक्षीति” इत्यादिना एकेनैव यन्त्रेण
कणादमपि पेपितवॉस्तन्महदाश्चर्यम् ।

त्रिकाण्डशेष-मेदिनीकोशप्रामाण्यात् काणः काकस्त-
मचीति काणादः काकमांसभक्षीति यावत्(४) ।

उल्लुका एव काकमांसं भक्षन्तीति अन्वर्थं तस्य वै-

(१) आनन्दाधमसंस्कृतसोरीजनं ० २ विज्ञापने ३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(२) अन्वेषकमन्यास्तु निर्धारितवन्तः प्रथमं संहिताप्र-
न्धनिर्माणं ततो ब्राह्मणग्रन्थानां ततश्च सूत्र-भाष्यग्रन्थानां नि-
र्माणं जातमिति । तदपि काल्पनिकमेव आश्रयलायनसुत्र एव “सू-
त्रकारभाष्यकारमितिहासपुराणकार”मित्याद्युक्तत्वात् ।

(३) नैपथ्यचरिते १७ सर्गे ७५ श्लोकः ।

(४) History of Indian Literature, p. 246

शेषिकशास्त्रकर्तुः कणादस्य उलूक इति नाम(१) । पक्ष्या-
त्मकत्वात् कौशिकगोत्र इति आहुण(२)इति नामान्तरं
तस्य इत्यादिजनप्रलापान् हृदि निधाय आर्यशास्त्रेतिवृत्तं
सिद्धान्तयन्ति केचित् ।

तच्च सर्वान् वेदान् शास्त्राणि च मिथ्यात्वेन प्रलपतः
कस्याचिज्जनस्य लेखमेव(३)मूर्ध्नि स्थाप्य कणादस्य महर्षेः

(१) न्यायकन्दलीभूमिकोक्तप्रमाणेन कणभुग् वा कणादो वा तस्य
महर्षेर्नाम तस्मादागतं शास्त्रं कणादम् । तथैव उलूकादागतं
शास्त्रमेव औलूक्यमिति औलूक्यदर्शननाम्ना माधवाचार्येण वैशे-
पिकदर्शनं समुद्धृतं सर्वदर्शनसङ्ग्रहे ।

(२) न्यायदर्शनप्रणेता राष्ट्रगणो गोतम इतीतिहासं केन-
चित् श्रुत्वा वैशेषिकशास्त्रतत्कर्तृकणादनिम्दासमये 'एरया' नि-
पीडितचेतसा कणाद एव आहुणनाम्ना प्रलपितः । यथा च राष्-
ट्रगणो गोतमो न्यायप्रणेता तथा प्रतिपादितमवस्तात् ।

(३) तीर्थकल्पग्रन्थे

"मुनीनां कोटिविंशत्या कुन्त्या च सह निर्वृताः ।

कृताहृतप्रतिमोद्धारा अत्र ते पञ्च पाण्डवाः ॥" इति ।

अहंपूजका यदि पाण्डयास्तर्हि धर्मराजो युधिष्ठिर इन्द्रोऽजुनो
यायुर्भीमोऽदियनीकुमारी नकुलसहदेवाविति भारतायुक्तिः कुप्र ग-
च्छादिति । भगवतो विष्णोरवतारं सर्वविद्यानिधानं वेदव्यासं चकुक्षि
त्येन भगवन्तं पाणिनिं शालातुरीयत्वेन भगवन्तं महर्षिं शाकटायनं
शकटाङ्गत्वेन सर्वान् श्रोत्रियान् ब्राह्मणान् मिथ्यादृष्टित्वेन गण-
रक्षामहोदध्यादौ प्रलपन्ति स्म जनाः तत् किं यस्तुतत्त्वनिर्णाय-
कामितिवृत्तनिर्धारकं या मन्तव्यं भविष्यति ? । पुराणेषु पादपूरणा-
यं कचकारोपन्यासात् वेदव्यासश्चकुक्षिः चकारपूर्णा कुक्षिर्यस्येति
व्युत्पत्त्याऽव्ययम इति शालातुरो प्रामस्तप्रमयः पाणिनिर्प्राभ्यः
शकटाङ्गो भारवाहकः शाकटायन इति तेषां हृदयम् ।

सुदुर्जातके रामलक्ष्मणमरुतशत्रुघ्ना भ्रातरः सीता च तेषां भ-

नाम प्रसह्य काणाद इति कल्पयित्वा काणशब्दं कस्मिँश्चित्कोशे
काकवाचकं दृष्ट्वा काकमांसभक्षीति निर्धारितवानित्ययुक्तम् ।

वस्तुतस्तु “कणादः काश्यपः समाविति” त्रिकाण्डशेषकोशा-
त् “काश्यपोऽब्रवीदिति प्रशस्तपादभाष्याच्च काश्यपस्य महर्षेः पुत्रः
कणाद इति” कणाद इति तस्य कापोर्ती घृत्तिमनुतिष्ठतो रथ्यानिप-
तितस्तण्डुलरुणानादाय प्रत्यहं कृताहारनिमित्ता सञ्ज्ञा” ।
“स्वयमीश्वरः उलूकरूपधारी प्रत्यक्षीभूय द्रव्यगुणकर्मसामा-
न्यविशेषसमवायलक्षणं पदार्थपद्गुणपुत्रादिदेशे”त्यादिपौराणिकी
कथामजानन्तः ।

“योगाचारविभूत्या यस्तोपयित्वा महेश्वरम् ।

चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुञ्ज नमः ॥”

इतिप्रशस्तपादभाष्यमप्यत्रज्ञाय अपरिचितनिन्दास्तुतिवि-
पया अज्ञातसिद्धान्तपूर्वपक्षास्ते व्यामोहयन्ति श्रोत्रियद्विजवाल-
कान् । विस्तरस्तु न्यायकन्दलीभूमिकायां ६ । १.१. पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

केचिद्वदन्ति “शतपथब्राह्मणायुक्तो गौतमः शाक्यसिं-
हो बुद्धो गौतमः इन्द्रभूतिर्जनगौतमश्च एते ख्रीष्टाब्दार-
म्भात् ६०० वर्षेभ्यः पूर्वं वर्तमाना एरुकालावस्थापिन(१)

गिनोति भगिन्या सह विवाहो जात इति वाल्मीकिरामायणा-
ध्यात्मरामायणादि सर्वे मिथ्यैवेति ।

एवं सति एकधर्मावलम्बिनिरूपितापरधर्मिकेतिहा-
सादिना घस्तुस्थितिर्नावगन्तव्या यथा च आचार्य-
वाचस्पतिमिश्रेण सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् “पुरुषापसदैर्विगा-
नैः पशुप्रायै”रित्यादिना दौद्धा जेनाञ्च परिगृहीताः ।

(१) यास्कासुरायणयोः शिष्यो जातूकर्ण्य इत्यत्र शतपथब्राह्मणं
प्रमाणं प्रदर्श्य यास्कासुरायणयोः ख्रीष्टाब्दारम्भात् पूर्वं षष्ठ-
शताब्द्यां स्थितिर्निर्णीता । अत्र गुरुपरम्पराबोधकं दिव्यावदा-
नीय ३३ अध्यायस्थं घचनं “ब्रह्मा देवानां परमतापसः इन्द्र-

आमन् परं गोतमेन तस्मिन् सपये. न्यायमूत्राणि प्रणी-
तानि न वेति ? प्रणीतानि वा पञ्चाध्याय्यात्मकानि प्रणीतानि
न वेति सन्देहः । मम तु मतं प्रथमाध्याय एव प्रणीतो
द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाध्यायाः येषु वैशेषिक-योग-मीमांसा-वे-
दान्त-बौद्धदर्शनानां समालोचनानि तेऽन्येन केनचिद्ग्रन्थ-
कारेण भिन्ने सपये रचिताः । एष्वध्यायेषु अनेकत्र ऋ-
द्धावतारमूत्रेभ्यो नागार्जुनकृतमाध्यमिकमूत्रेभ्यः आर्यदेवकृ-
तशतकाच्च अक्षरशो विपयाः समुद्भूताः । एते च ग्रन्थाः स्त्री-
ष्टाब्दारम्भसमयनिकटवर्तिन इति ।”

अत्र समालोचयामः । शतपथब्राह्मणाद्युक्तो गौतम
इत्यत्रादिशब्देन ऋग्वेदसंहिता-अथर्ववेदसंहिता च गृहीता ।
तथा सति न्यायमूत्रकर्ता गौतमो बुद्धगौतमो जैनगौतमश्च
एककालावस्थापिन इति ऋग्वेदसंहितादिषु गौतमोक्त्वा बुद्ध-
जैनगौतमात् पश्चात्कालभाविनस्ते ग्रन्था इति निष्पन्नम् ।
बुद्धात् पूर्वम् ऋग्वेदसंहितादयो ग्रन्था नासन्नेवेति हृदयम् ।
वेदधर्मशास्त्रपुराणतन्त्रादिषु यत्रयत्र गौतमशब्दाः यत्रयत्र

स्य कौशिकस्य वेदार्थान् वाचयति स्म । इन्द्रः कौशिकोऽर-
णेमीगौतमे (?) वेदान् वाचयति । अरणेमीगौतमौ श्वेतकेतुं वेदान्
वाचयतः । श्वेतकेतुः शुक्रं पण्डितं (?) वेदान् वाचयति ।”
इत्यादि प्रदर्शितम् । अत्र शिष्यात् पूर्वं गुरोः स्थितिस्तत्पूर्व-
शताब्द्यामिति क्रमेण निर्धारिते स्त्रीष्टाब्दारम्भात् पूर्व गौतम-
स्य स्थितिः षष्ठशताब्द्यामन्ते सिद्ध्यति ।

एवं चेत् परमगुरोर्ब्रह्मणः स्थितिः सप्तमशताब्द्यां स-
म्भवति तथा च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामेककालावस्थायित्वादे-
तेषां स्थितिर्मरणादिकं च स्त्रीष्टाब्दारम्भात् सप्तमशताब्द्यां भवेदिति
केन धारणीयम् ?

चा गौतमशब्दास्तेषां वाचक एक एव पुरुषस्तेनैव न्यायशास्त्रं तेनैव धर्मशास्त्रं तेनैव पितृमेधमूत्रं तेनैव यत् कर्तव्यं तत् सर्वं कृतम्(१) अत्र गौतमीयं तन्त्रं कस्माद्विस्मृतमिति न बुद्ध्यामहे ? किन्तु प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्भवतीति “इदं मया बुद्ध्यते” “इदं मया न बुद्ध्यते” इति कथनादेव कथं परमतिपत्तिर्भविष्यतीत्यपि न बुद्ध्यामहे । प्राधान्येन प्रमाणनिरूपणपरस्य न्यायशास्त्रस्य माहात्म्यं यथा वेदधर्मशास्त्रपुराणादिषु दृश्यते तथा नैव तिरोहितमस्ति विदुषाम् । एवं स्थिते न्यायशास्त्रस्य प्रामाण्याप्रामाण्यपरीक्षकस्य कियती सामान्यपेक्षितेति पूर्वोक्तवचनान्येव बलवत्यो युक्तय इति महदाश्चर्यम् ।

अत्र त्रयाणां गौतमादीनामेककालावस्थायित्वमुक्त्यैव न सम्भवति प्रमाणाभावादिति प्रथमः । बुद्धगौतमजैन-गौतमयोरेयथाकथञ्चित् बौद्धजैनपट्टावल्यादिदर्शनात् समयनिर्णयेऽपि शतपथब्राह्मण-(२)ऋग्वेदसंहिताथर्ववेदसंहितोक्तगो-

(१) अत्र देवयाज्ञिकलेख एव प्रमाणम् । शास्त्रत्रयस्य कर्ता एक एव गौतमः अत्र प्रमाणं स एव जानाति । अस्माभिर्यदुक्तं योग-व्याकरण-वैद्यककर्ता एक एव पतञ्जलिस्तत्र प्रमाणं स्कन्दपुराणीयागस्त्यसंहितास्थं पतञ्जल्यविर्भावप्रकरणम् ।

(२) नव्यास्तु इतिहासेन-युक्त्वा कल्पनया चा वेदानां समयनिर्णयं तु कृतवन्त एव परं नक्षत्रग्रहगणितेन दुरुच्छेद्येन प्रकारेणापि कृतवन्त इति अल्पज्ञानां व्यामोहनमात्रम् । वेदानां प्रणयने देशस्य ज्ञानाभावाद् ग्रहादीनां गणितमकिञ्चित्करं देशनिर्णयेऽपि ग्रहाणां गतिरपि पुनः पुनरपि तथैव भवतीति अव्यवहितपूर्व-गतिसमय एव वेदाः प्रणीता इत्यपि स्थिरीकर्तुमशक्यमिति नैव तिरोहितमस्ति विदुषाम् । विस्तरस्तु महामहोपाध्यायधीसु-

तमस्यातिचिरन्तनस्य समयनिर्णयस्तु इदानीपर्यन्तं न जात इति द्वितीयः । प्रयाणां समानकालिकत्वे वेदानामपि तत्पश्चाद्भावित्वे बुद्धदेवेन वेदास्तर्कादीनि शास्त्राणि कथं पर्या लोचितानीति बुद्धदेवसमानकालिकेन जनगौतमेनापि वेदधर्म शास्त्रपुराणतर्कादीनि शास्त्राणि कथं मिथ्याशास्त्रत्वेन(१) प्रति

धाररद्विवेदिहताद् धनारसमोडिकल्हालयन्त्रे मुद्रिताद् दिङ्मां मांसाप्रन्थाद्वगन्तव्य इति नेह पिष्टपेषणभिया प्रपञ्चितमस्मामि ।

(१) "Encyclopaedia of Religion and Ethics" Vol VII p 467, article on "Jainism" by H Jacobi

द्वेताम्बरजैनास्त्वेव वदन्ति २४ तीर्थङ्करो महावीरस्वामी स्वशिष्याय गौतमाय इन्द्रभूतये चतुर्दशपूर्वसञ्ज्ञकान् एकादशाङ्गसञ्ज्ञकान् सिद्धान्तानुपदिदेश ते चैकादशाङ्गसञ्ज्ञका ४१ भागेषु विभक्ता यथा ११ अङ्गानि १ आच'राङ्गम् २ सूत्ररुदङ्गम् ३ स्थानाङ्गम् ४ समवायाङ्गम् ५ भगवतीसूत्रमित्यादिना । तत्र ४० नन्दिसूत्रम् ४१ अनुयोगद्वारसूत्रमस्ति । तत्रानुयागद्वारसूत्रे "ज इम अघ्राणी-दिं मिच्छादिह्रीहि सच्छन्दबुद्धिमइ विगप्विय त जहा भारह रामायण भीमासुररुक्क कोडह्य घोडयसुय (घोडयमुह) सगडभदियाउ क प्पासिय नागसुहुम वणगसत्तरीवेसिय वइसेसिय बुद्धसासन काविल लोगायत सट्टितत माढरपुराण वागरणनाडगाइ अह-या सावत्तरि कलाउ चत्तारिय वेया सङ्कोवङ्गा सेत लोइय ना आगमउ भावसुयम्" ।

अत्र नन्दीसूत्र पाठान्तराणि 'कोडह्य' कोडिह्य । अपि च 'भागवय पाथजली पुस्तदेवय लेह गणिअ सउणरूप' यतावान् पाठोऽधिकः ।

भगवतीसूत्रे च २ । १ । २० रिउव्येय जनुचेय सामवेय अहव्य-ण्वेय इतिहासपञ्चमाण निघट्टुल्लहण चउणह्वेयाण सगोव गाण सरहस्ताण सारए धारए धारए पारए सडगवी स-द्विनतविसारए सखाणे सिस्सर काये अण्णस्से छडे निरुत्ते जो इसामयण अण्णसुय यहसु वमण्णएसु परिव्वायएसु नएसु

पादितानीति तृतीयः । यथा च बुद्धदेवेन वेदादयः पर्वा-
लोचितास्तथा तेनैवोक्तं प्रदर्श्यते ।

ब्रह्मजालसुत्त १-३२

“इयं भिक्षुख्ये एरुच्चो सभणो वा ब्राह्मणो वा तक्की
होति वीमंसी । सो तक्कपरियाहसं वीमंसानुचरितं सयं प-
टिभानं एवं आह ।” इत्यादि ।

अत्तनगलुवंमपुस्तके २२९ पृष्ठे “तक्कमत्थं” तर्कशास्त्रम् ।

ललितविस्तरेऽपि १२ अध्याये “निघण्टौ-निगमे-पुराणे-
इतिहासे-वेदे-वैशेषिके-हेतुविद्याया” (१) मित्यादि ।

परिनिष्ठित्वा यविहोत्था* इति । भगवतीसूत्रविषयकनिघण्टे
नेवमहाशयकृते २ खण्डे २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

नव्यास्तु उक्ता आगमा अतितवीना स्त्रीष्टाब्दारम्भात् प-
रममुकशताब्द्याममुकशताब्द्यां प्रणीता इति । इति तु श्रूयत
एव महाधीस्वामिनः समये लेखनसम्प्रदायाभावात् गुरुप-
रम्परया श्रुताः शिष्यकण्ठे स्थिताः पश्चाच्च लेखनसम्प्रदाय-
प्रचारेण पुस्तकरूपेण सम्प्रज्ञा जाता इति । यदि च लेखशब्द-
स्य प्रणयनमेवार्थस्तदा विक्रमादित्यसंबन्धस्यारम्भात् ४७० वर्षे-
भ्यः पूर्वमेव निर्वाणं गतानां महावीरस्वामिनां गौतमस्य च संवादो
लेखकेन कया रीत्या दृष्टः श्रुतो वेति महान् विप्लवो भवेदिति ।

अत्र लेखनसम्प्रदायाभावस्यायमेवार्थो यदन्यमतावलम्बिभि-
र्न पाठ्या न च श्राव्या आगमा इति, न च लेखने मूर्खा यज्ञा वे
ति जैनवृद्धा वदन्ति ।

(१) हेतुविद्या तु गौतमश्लोकं न्यायशास्त्रमेवेति महामारताडौ
सुव्यक्तम् । तथाहि

“न्यायतन्त्राण्यनेरानि तैस्तैरुक्तानि यादिभिः ।

हेत्यागमसदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यताम् ॥”

इति महाभारते शान्तिपर्वणि २१० अध्याये ।

*जैनप्रभाकरयन्त्रमुद्रिते सटीकभगवतीसूत्रपुस्तके १४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अपि च बुद्धदेवस्य न्यायप्रणेतुर्गोतमस्य च एककालाव-
 स्थायित्वं नैव सम्भवतीति चीनदेशीया जापानदेशीयाश्च सिद्धा-
 न्तयन्ति तथाहि—Sadajiro Sugiura नामकजापानदेशीय-
 विद्वद्वरेण स्वरचिते “Hindu Logic, as preserved in
 China and Japan” (Philadelphia, 1900; Publications
 of the University of Pennsylvania Series in Philosophy,
 No 4 ग्रन्थे २० पृष्ठे निरूपितम् । “एकस्य मते स्त्री-
 ष्टाब्दारम्भात् १०३० वर्षेभ्यः पूर्वं बुद्धदेवस्य जन्मा-
 भूत्, द्वितीयस्य मते १०१४ वर्षेभ्यः पूर्वं बुद्धदेवस्य ज-
 न्माभूत्, तृतीयस्य मते स्त्रीष्टाब्दारम्भात् ७८० वर्षेभ्यः
 पूर्वं चतुर्थस्य मते ७२३ वर्षेभ्यः पूर्वं पञ्चमस्य मते ७१५
 वर्षेभ्यः पूर्वं षष्ठस्य मते ६८७ वर्षेभ्यः पूर्वं सप्तमस्य
 मते ४८७ वर्षेभ्यः पूर्वं बुद्धदेवस्य जन्माभूदिति ।”

अत्र चीनदेशीया बहवः सिद्धान्तयन्ति खलु महाटी-
 काग्रन्थे १ । २२ निरूपितमस्ति “भारतवर्षे आदौ न्याय-
 शास्त्रप्रणेता “सक-मक” नामको ब्राह्मणोऽभूत् वस्तुतस्तन्नाम
 “मक-सक” इति । अत्र मकशब्दश्चतुर्वाचकः सकशब्दश्च पा-
 दवाचक इति गुणवशादेव अक्षपाद इति तेन नाम लब्धम् ।
 वस्तुतः गोतमनाम्नैव सर्वत्र प्रसिद्धिः । अस्याक्षपादाप-
 रपर्यायस्य गोतमस्याविर्भावो बुद्धदेवाद् बहुवर्षशताब्दीभ्यः
 पूर्वमभूदिति ।

“अहमासं पण्डितको हेतुको वेदनिन्दकः ।
 आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥ (वं-
 हेतुधादान् विवदता यत्ता संसत्सु हेतुम् ॥” इत्येते जो-
 श्यादि महाभारते शान्तिपर्वणि १८० अध्याये । एषु नप्यसु

“बुद्धदेवस्तु महादार्शनिको नाभूत् किन्तु साभानिको वि-
पयसंशोधको दयालुश्च तेन पञ्च शुद्धाः सप्त अयुद्धा(प-
दार्थाः)श्चिन्तितः(१) अर्थात् हेतवो हेत्वाभासाश्चेति सर्वं
न्यायदर्शनरहस्यमनुगतम् ।”

“स्त्रीष्ठाविर्भावाद् द्वितीयशताब्द्यां युर्जुनामकमहाजानि-
कबौद्धपण्डितेन स्वग्रन्थे समालोचितम् ।”

“Hindu Logic as preserved in China and Japan”
नामके ग्रन्थे ३३ पृष्ठे महादिङ्नागस्य चरिते प्रतिपादित-
म् Kwei-Ke नामकग्रन्थस्य भूमिकायाम् वसुधन्धुसमयात्
परं रंकी—रंशिकीनामकयोस्तर्कग्रन्थयोर्निर्माणा बोधिसत्त्व-
दिङ्नागः प्रादुरभूत् स च सहस्रबुद्धान्तर्गतः पर्वते वसन्
स्वकीयां ध्यानशक्तिपवर्धयत् यस्मिन् समये गम्भीरतत्त्वप्रति-
पादकस्य तस्य ग्रन्थस्य समाप्तिरभूत् तस्मिन् समये पर्वतस्य
देवता तत्सन्मानार्थं भूमेरूर्ध्वं सप्तपाण्डिहस्तपरिमितमुच्चैः स-
मारूढ्वावोचदिदं खलु शाक्यबुद्धात् पर(२)मनेनैव बुद्धेन प्रथमतो
न्यायशास्त्रोपरि व्याख्यानं कृतं यदि शाक्यबुद्ध इदानीं वर्त-
मानश्चेत्तदा तस्याप्यादरणीयोऽयं भवेदिति ।” अनेनापीतिहा-
सेनानुमितं भवति यत् शाक्यबुद्धात् पूर्वमपि गोतमप्रोक्तं
न्यायशास्त्रमासीदेवेति ।

यद्योक्तं “गोतमेन न्यायशास्त्रस्य प्रथमाध्याय एव प्रणीतः
द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाध्याया अन्येन प्रणीता. बौद्धादिदर्शना-

(१) Kwai-Shin-mitz, Vol. V., p. 2 seq.

इति २ अनेनानुमितं भवति शाक्यबुद्धेन गोतमप्रणीतं न्यायशास्त्रं
* जैनप्रमाणेन ।

नां तत्र समालोचना"दित्यादि "एष्वध्यायेषु लङ्कावतार-
सूत्र-नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्र-आर्यदेवकृतशतकेभ्योऽक्षरशो-
विषयाः समुद्धृताः । तस्मात् । २ । ३ । ४ । अध्याया-
नवीना" इति ।

अत्र "पञ्चममध्यायमतिगहन"मित्युदयनानार्योक्त्या आ-
चार्यवाचस्पतिमिश्रादीनामप्यतिगहनत्वेन प्रतीयमानः पञ्चमा-
ध्यायोऽस्ति किं पुनर्मादृशानामत्यल्पज्ञानामिति जिज्ञासुरूपे-
णान्वेषकेण मया पञ्चममध्यायविषये नवीनतार्किकसमालो-
चनं किमपि न दृश्यते । यच्चिदं लिखितं प्रथममध्यायेन पञ्च-
ममध्यायस्य सम्बन्ध एव नास्ति तन्न सम्भक्त् "तद्विकल्पाज्जा-
तिनिग्रहस्थानबहुत्व"तिमि प्रथममध्यायान्तिमसूत्रेण सूचित-
त्वात्तद्बहुत्वानिरूपणावश्यकत्वादिति । अनुमीयते कदाचि-
च्चतुरध्याययात्मकमेव यथाऋथश्चिन्त्यायशास्त्रं तेषां मते भ-
वितुमर्हति । २ । ३ । ४ । अध्यायेषु बौद्धादिदर्श-
नानां समालोचनादन्येनैव नवीनेन केनचिद्रचिताः प्रथमा-
ध्याय एव शोतमेन रचित इति । परन्तु तेष्वध्यायेषु योगं
विहाय कस्यापि दर्शनशास्त्रस्य नामापि न वर्तत इति कस्माद्
ज्ञातं यदिदं बौद्धस्यैव मतं मीमांसकस्यैव मतमित्यादि ? य-
दि च संवादात् तर्हि सूत्रेषु ये विकल्पा दृश्यन्ते तेषामाधुनिक-
ब्राह्म-आर्य-परमार्थदर्शनादिग्रन्थेषु संवादादभिनवमेवेदं न्या-
यशास्त्रं कथं न कल्पनीयम् ? । यदि च भाष्यकाराद्यनुमतव्या-
ख्यानानेन शास्त्रान्तरसमालोचनानवीनत्वनिष्कर्षस्तदा "आप्तोप-
देशः शब्दः" ? अध्याये ? आह्निके ७ सूत्रव्याख्यानाने भाष्यकारे-
ण "स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वा"दिति ? अ० १ आ० ८ सूत्रव्या-
ख्यानाने वार्तिककारेण च "तदेतल्लक्षणमृष्यार्यम्लेच्छानां समा-

न"मिति व्याख्यातत्वात् प्रथमाध्यायोऽपि गौतमहस्तान्निप-
तितश्चतुर्ध्याय्यात्मकमपि न कृतं गौतमेनेति निष्पन्नं भवति ।

वस्तुतस्तु न्यायसूत्रपाठे उद्द्योतर-वाचस्पति-उदयना-
चार्यादीनामपि कचिन्न सन्देह आसीदिति तत्रतत्र सुव्य-
क्तमेव, विश्वनाथपञ्चाननेन तु न्यायसूत्रवृत्तिग्रन्थे सुस्पष्ट-
तथा "नेदं सूत्रं किन्तु भाष्य"मित्याद्युक्तमेव । नवी-
नतार्किकैस्तु मुद्रितपुस्तके स्थूलाक्षरैर्विन्यस्तानां सूत्राणामेव
सूत्रत्वं समधिगम्य तत्र सन्देहमपि विहाय सम्पूर्णा अध्याया
एव गलहस्तिता इति महदाश्चर्यम् ।

यदि च २ । ३ । ४ । अध्याया जमम्यद्धा एवेति तदा
उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति अनुबन्धत्रयसम्बद्धं शास्त्रं भवतीति
महर्षीणां सम्प्रदायविच्छेदादाचार्यैरपि अनुबन्धत्रयसमन्वयार्थं
लक्षणाः प्रयासा अरण्यरुदितं स्यादिति २ । ३ । ४ अध्यायात्मकं
परीक्षाभागं विहाय कोऽनुमन्येत प्रथमाध्याय एव प्रणीत इति ।

अत्रावशिष्टा मयला युक्तिर्यद्गौतमशास्त्रसमालोचनं लङ्का-
चतारसूत्र-नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्र-आर्यदेवकृतशतकेभ्यः
अक्षरशो विपयाणां समुद्धरणं च । यदि चात्र शङ्कासमाधिप-
रिशीलनेनैव तत्तत्सूत्राणां मूले प्रक्षिप्तत्वमेव शङ्केत तदपि
कथञ्चित् सङ्गतं भवेत् किमपराद्धमध्यायत्रयेणेति न बुद्ध्या-
महे ? । कस्माज्ज्ञातं यच्छाक्यसिंहबुद्धस्यैव मतं ? यस्य च
समयस्य स्थैर्ये बहवोऽस्थिराः पण्डिताः । अपि च हीनयानि-
कानां बौद्धानां मते(?)शाक्यसिंहश्च पञ्चविंशो बुद्धः अस्मात्
पूर्वमनेके बुद्धाः सञ्जाता परमप्यनेके भविष्यन्तीति नैत-

(१) Buddha Vamsa (Pali Text Society-1882)

Travels of Hiouen Tsiang and Fa Hien.

त् सिद्धं भवति यद्बौद्धनाम्नैव शाक्यसिंहमतमिदं, बौद्धना-
म्नैव इदं शाक्यसिंहात् पश्चाद्भावीत्यादिनिश्चयावसर इति ।

यत्रयत्र बौद्धमतसंवादस्तत्रतत्र कस्माद् ज्ञातं बौद्धस्य
शाक्यसिंहस्यैव मतं ? मूले तन्नामोल्लेखाभावाद् । उपनि-
पत्स्वपि तद्दर्शनात् ।

तथाहि बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य द्वितीय
ब्राह्मणे “नैवेह किञ्चनाग्र आसीन् मृत्युर्न वेदमावृतमासी” (१)
दि-याद्युपनिषद्याख्यानै शङ्कराचार्येण तट्टीकायामानन्दज्ञाने-
नापि शून्यवादि-क्षणिकवादि-बौद्धमतोद्भावनं कृतं तच्च त-
त्सम्प्रदायधूरवहत्वेन तत्तन्नाम्ना व्यक्तीकृतं तत्सम्प्रदा-
यनिराकरणार्थम् । यतस्तथाविधाः शङ्कासमाधयोऽनादिकाल-
लपट्टाः । यदि च बुद्धात्परमेव उपनिषदोऽभूवन् तर्हि
बुद्धदेवेन तत्समानकालिकेन महावीरस्वामिना वा वेदाः समा-
लोचिता इति ते कुत्र निष्ठेपुरिति ? शङ्कितमधस्तात् ।

अल्पज्ञानां व्यामोहनिवृत्त्यर्थं व्याख्याकाराणामेवा
रीतिरेव यत्प्राचीनग्रन्थमाहात्म्याविष्कारपूर्वकं नवीनमतख-
ण्डनप्रदर्शनेन व्याख्यानम् यथा तत्रतत्र विशिष्टाद्वैतमतखण्ड-
ने “त्रिदण्डिवेदान्तितपतं खण्डयतीत्यत्र” “रामानुजमतं ख-
ण्डयतीति” अन्यथा रामानुजाचार्यादपि पूर्वकालवर्तिना शङ्क-
राचार्यसमानकालिकेन सुरेश्वराचार्येण बृहदारण्यकवार्त्ति-
के ५ ब्राह्मणे ३ अध्याये त्रिदण्डमतखण्डनात् रामानुजा-
चार्यात् परं सुरेश्वराचार्याः स्युः अपि च ब्रह्ममीमांसा-
भाष्ये “वैधर्म्याच्च न स्वमादिवत्” २ अ० २ पा० २९ सूत्र-
व्याख्यानै भास्कराचार्येण शङ्करमतखण्डने “ये तु बौद्ध-

(१) एशियाटिकसोसाइटीचङ्गलमुद्रितपुस्तके पृ. २७ द्रष्टव्यम् ।

मतावलम्बिनो मायावादिनस्तेऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता” इति भाष्यात् पश्चात् सूत्राणि रचितानि स्युरिति महान् विप्लवो भवेदिति ।

बहुलत्वाद् यच्च न्यायशास्त्रस्य निन्दास्तुतिविषयको महर्षेर्गौतमस्य च निवासविषयकः समन्वयः कृतः सोऽप्याश्चर्यजनक एव । तथाहि—“वैदिकसंहिताब्राह्मणग्रन्थयोर्न्यायशास्त्रस्य च पूर्वं सम्बन्ध एव नासीत् शुष्कन्यायविद्या तदानीं पृथगेवासीत् तस्माद् ब्राह्मणैरनादृता पश्चात् शनैः शनैर्विपुलसमादरः सञ्जात इति ।”

यदि च वैदिकग्रन्थस्य सम्बन्ध एव नासीत् तदा विश्वनाथन्यायपञ्चाननादिभिरुक्ता न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीत्युपाङ्गानि इत्यादिश्रुतयश्च कुत्र तिष्ठेयुः अथ च न्यायप्रणेतुर्गौतमस्य ऋग्वेदादिसंहिताग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणे च निरुक्तरीत्या चर्चायां सत्त्वां पूर्वं गोतमः काष्ठवत् स्थितः पश्चाद्बहुकालानन्तरं न्यायशास्त्रं प्रणीतवान् इति निष्पन्नं भवति ।

अथ च “आन्वीक्षिकी विद्या न्यायशास्त्रं वा अध्यात्मविद्या वा क्षत्रियेष्वसीन्न ब्राह्मणेषु इत्यादि” तत्र प्रमाणं छान्दोग्योपनिषद् ५—३ “मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मात् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदि”त्यादि(१) ।

तत्र मनुस्मृतौ १ अध्याये ३४ । ३५ श्लो.

“अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।

पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥

(१) न्याये प्रशासनप्रकारस्याभावाद् धर्मसूत्रकर्तुर्गौतमस्यात्र ग्रहणम् ।

मरीचिमन्याङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्राचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥”

इत्युक्त्या अङ्गिरा ब्रह्मणः पुत्रस्तद्वंश्यो गोत्रप्रवर्तको
 गोतमः । छान्दोग्ये च मनोः प्रशंसा वर्तत एव । तर्हि गो-
 तमात् पूर्वं कोसौ क्षत्रियः आसीद् यत्र न्यायविद्याध्यात्मवि-
 द्या वा वर्तमाना तत्र विद्याशब्दोप्यान्वीक्षिणीवाचक एव ? इति
 वर्णनीयम् ।

अपि च

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
 गोपाय मा शैवधीष्टेऽहमस्मि ।
 अमूयकायानृजवे ऽयताय
 न मा प्रूषा वीर्यवती तथा स्यात् ॥”

इत्यादिसंहितोपनिषद्ब्राह्मणश्रुतीनां माधवाचार्येण ऋ-
 संहिताभाष्यमुत्तवन्थ उदाहृताना का गतिः ॥

गोतमस्थानविषयकसमन्वये च बाल्मीकिरामायणेन तु गो-
 तमस्थानं मिथिलामण्डले आसीदिति सिद्धं किं तु “अक्षपादः
 फणादथ उलूको वत्स एव चे”त्यादिवायुपुराणात् प्रभासक्षेत्रे
 ऽपि स्थानं सम्भवति । अस्य समन्वयार्थं गोतमासम्भ्रदां
 श्रीमद्भागवतीय ११ स्कन्धीय ६ अध्यायस्थां ३६ “प्रभासं
 सुमहत्पुण्यं यास्यामोऽद्यैव माचिर”मितिऽश्लोकसम्भ्रदां श्रीमद्भा-
 गवतीय ११ स्कन्धीय ३० अध्यायस्था ६ श्लोकसम्भ्रदां
 ‘वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यद् सरस्वती’त्यादिश्रीकृष्ण-
 व्यामुद्घृत्य गोतमस्य प्रभासगमनं साधयति । अत्र मिथि-
 लादेशे स्वाश्रमे स्थित एव गोतमो ऽपरर्गनिरूपकं न्याय-

शास्त्रं प्रणीतवान् ततः परं किमपरमवशिष्टं यदर्थमन्ते प्रभाष-
क्षेत्रे गत्वा सोमशर्मणो ब्राह्मणस्य शिष्यतां गत इति स
मन्वयकर्ता एव जानाति ।

यच्च लङ्कावतारसूत्र-नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्र-आर्य-
देवकृतशतक्रेभ्यो विषयाः समुद्घृता इति अत्र ते विषया
उक्तग्रन्थेष्वेव निरूपिता नान्यत्रेत्यत्र किं बीजं किं प्रमाणं
कस्माच्चावगतम् ? इति वक्तव्यं भवति । तानि वाक्यानि
प्रायः शङ्कासमाधिलक्षणाक्रान्तानीति चिरकालादेव विचारग-
र्भाणीति विज्ञायते । मम तु मतमेते विषया ऋग्वेदसंहिताया-
मुपनिषत्स्वपि निरूपिताः अतोऽनादिकालादेवास्तिरुनास्ति-
कशङ्कासमाध्योर्वर्तमानत्वादुक्तरीत्या तत्तत्सूत्राणां नवीनत्वकल्प-
नया २ । ३ । ४ अध्यायानां नवीनत्वरूपनमप्युक्त-
मेवेति । तथाहि-

गोतमसूत्रम् ४ । १ । ३९

“न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ।”

माध्यमिकसूत्रम्

“न सम्भवः स्वभावस्य युक्तः प्रत्ययहेतुभिः ।

स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथम् ॥”

श्वेताश्वतरोपनिषदि २

“कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष
इति चिन्तयम् ।” तथा श्वेताश्वतरोप ६ । १ “स्व-
भावमेके कवयो वदन्ति कालं तयान्ये परिमुद्यमानाः ।”

गोतमसूत्रम् ४ । १ । ४९

“नासन्न सन्न सदसदसत्सतोर्विधम्पात् ।”

माध्यमिकसूत्रम्

“सतश्च तावदुत्पत्तिरसतश्च न युज्यते ।
 न सतश्चासतश्चेति पूर्वमेवोपपादितम् ॥
 नैवासतो नैव सतः प्रत्ययार्थस्य युज्यते ।
 न सन्नासन्न सदसद् धर्मो निर्वर्तते सदा ॥”
 “सदसत् सदसच्चेति यस्य पक्षो न विद्यते ।
 उपारम्भाश्चिरेणापि तस्य वक्तुं न शक्यते ॥”

सुबालोपनिषदि १ । ११

“सहोवाच न सन्नासन्न सदसत् ।” तत्रैव ३ खण्डे
 “असद्वा इदमग्र आसीत् ।”

ऋग्वेदसंहितायामपि १० म० १२९ सू० १ मन्त्रे द्रष्टव्यम्
 गोतमसूत्रम् ४ । २ । ३१-३२

“स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।”

“मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ।”

माध्यमिकसूत्रम् ।

“यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।
 तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा भङ्ग उदाहृतम् ॥”

मैत्र्युपनिषदि ४ प्रपाठके

“इन्द्रजालमिव मायामयं स्वप्न इव मिथ्यादर्शन”
 मित्यादि ।

अन्ये तु “उपलभ्यमानन्यायसूत्राणामतिसावधानतया
 पाठेन समालोचनेन च निष्पन्नं भवति तावद् योग-
 गवेदान्तादिशास्त्रनिरूपितविषयोपनिपातात् जैनदर्शने प्रमेये-
 ऽऽ तुल्यस्थं प्राणिनाम् अथ च न्यायशास्त्रे प्रमेये-
 षु तदभावात् जातिनिरूपणे प्रथमाध्यायपञ्चमाध्याययो-

विरोधात् तत्र महान् विप्लवो जातः । अपि च द्वितीय-
तृतीय-चतुर्थाध्यायेषु षोडशपदार्थानां परीक्षाया अभावात्
नेदं पूर्णं शास्त्रमिति । अन्यच्च हिन्दूशास्त्रेषु न्यायशास्त्रस्य
निन्दाया दर्शनात् बौद्धशास्त्रेण संश्लिष्टमिदं शास्त्रं जातम् ।
यत्तु ख्रीष्टाब्दारम्भसमयात् ३०० वर्षेभ्यः परं वर्तमानाद्वात्स्या-
यनात् प्रभृति इदानीं तनपर्यन्तैः टीकाकारैः स्वव्याख्यानेन
समाहितं संयोजितं ते ऽपि नापारयँस्तत्त्वतो व्यवस्थापयितुं
तत्त्वार्थानित्यादि” निरूपयन्ति । इयं हि तेषामुक्तार्थसं-
सिद्धौ प्रवला युक्तिर्यद् “वाचस्पतिमिश्रेण न्यायसूत्रोद्धारः
न्यायसूचीनिबन्धश्च रचितः अनयोः संवादेन समालोचनेन च
महान् विप्लवो दृश्यत” इति ।

अत्र समालोचनम् । अत्र महान् विशेषोऽस्ति यत् न्या-
यशास्त्रस्येतिवृत्तामिनिहासः समयनिर्णयादिकमपि बहुभिः
कृतम् तन्निरूपितप्रमेयादिपदार्थसमालोचनं तैर्न कृतमन्येनैव
कृतमिति हर्षविषयोऽयम् । अयं तु अननुभूतमहाहर्षविषयो
“यद्वात्स्यायनप्रभृतीदानीं तनपर्यन्तं टीकाकारा नापारयँस्त-
त्त्वतो व्यवस्थापयितुं पदार्थान्” इदं तु तत्त्वमेव गङ्गेशो-
पाध्यायैः श्लोकद्वादशसाहस्र्यात्मकेन तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थे-
न “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी”तिपञ्चदशसं-
स्युक्तमेषु गोतमसूत्रं व्याख्यातं ततः परं व्याख्यानुव्याख्यानैः
श्लोकानां लक्षणामष्टाविंशत्या उपलब्धितमपि(१) इदानीं पर्यन्तं
क्रोडपत्रविवेचनादयो न समाप्तिं गता नापि विश्रान्ता इत्ये-

(१) श्रीसंवांसंस्कृतसीरीजमुद्रिते क्रोडपत्रसंग्रहे भूमिकायां
विस्तरेण निरूपितमिदमस्माभिः ।

पां तत्त्वज्ञा महाशया एव । परं तु कुत्र किं वा स्वलनं जात-
 मितिनिरूपितवन्तश्चेत् सिद्धं नः समीहितं भवेत् तस्य चर्चव
 न कृतेति खदास्पदम् । परं तु वैद्यकविद्यावद् गणितविद्यादि-
 वन्नास्य न्यायशास्त्रस्य लौकिकार्थसिद्धिः प्रयोजनं किं तु “त-
 त्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम” इति प्रथमसूत्र एव प्रयोजनं दर्शितं
 सूत्रकारेण तत्तु निःशेषन्यायशास्त्रपरीक्षणान् महाशया एव जा-
 नन्ति तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमो भवति न भवति वेति ? ।
 बौद्धाद्यागमविषये वाचस्पतिमिश्रेण ५ कारिकाव्याख्यायां सां-
 ख्यतत्त्वकौमुद्यामुक्तमेव “विमानात् छिन्नमूलत्वात् म्लेच्छादिभिः
 पुरुषापसदैः पशुप्रायैरित्यादि” तस्मान्छिष्टापरिशुद्धीतास्ते आग-
 मा एवेति तर्हि न्यायोक्तद्वादशविधेषु प्रमेयेषु सुखस्य गणनाभावे
 जैनागमेषु तत्परिगणनान् न्यायशास्त्रस्य न्यूनतेति कथरुस्यैव न्यू-
 नता । यद् आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषमेत्यभावफलदुः-
 खापवर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोक्तद्वादशविधेषु प्रमेयेषु परिगणितं दुः-
 खमेकविंशतिप्रकारकमिति तत्र सुखस्य वाचिककारेण ग्रन्थारम्भ
 एव सम्यक्परिगणितस्य ज्ञानाभावाद्वा तिरस्कृतत्वात् ।

जातिनिरूपणे प्रथमपञ्चमाध्याययोः को विरोध इति तु
 “सुखमस्तीति वक्तव्यं कुन्तीपुत्रो विनायक इतिवत्” विरो-
 धस्यादर्शितत्वात्(१) ।

यदि च अन्यशास्त्रोक्तपदार्थानां तदन्यत्रोपनिपातेनैव
 शास्त्रस्य व्यर्थता तदा सर्वेष्वेव शास्त्रेषु(२) अन्यदीयशास्त्रविष-
 योपनिपातात् सर्वाणि शास्त्राणि व्यर्थान्येवेति किमपि नाध्येत-

(१) प्रथमाध्यायपञ्चमाध्याययोः सम्बन्धश्च ६२ पृष्ठे ५१वैव प्रद-
 शितो मया ।

(२) वर्यामेव भूमिकायां पृष्ठे ५० द्रष्टव्यम् ।

व्यम् । उपनिषत्स्वपि सांख्यशास्त्रस्य प्रशंसा सांख्ये तु न
 वयं पदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्(१) इति सूत्रेणैवाक्तत्वा-
 व्यर्थमेव तत् ।

अपि च २ । ३ । ४ अध्यायेषु सकलपदार्थपरीक्षाया
 अभावात्नेदं पूर्णं शास्त्रं तदपि न सम्यक् येषां पदार्थानां प-
 रीक्षा न कृता तत्कारणानि च तत्र तत्रोक्तान्येवेति । न्याय-
 निन्दाप्रशंसासम्बन्धश्च आचार्यैः कृत एव अस्माभिरपि प्रतिपा-
 दित एवाधस्तादिति हिन्दूशास्त्रज्ञानां(२) नात्र कथनावकाशः ।

यत्तु ख्रीष्टाब्दारम्भात् ३०० वर्षेभ्यः परं वात्स्यायनस्य
 वर्तमानत्वमुक्तं तदपि लेखमात्रेणैव सिद्धं न भवतीति । अय-
 मर्थः परीक्षणीयोऽग्रे वात्स्यायनचरिते ऽस्माभिरिति ॥

इयं हि तेषामुक्तार्थसंसिद्धौ प्रवृत्ता युक्तिर्वै“द्वाचस्पति-

(१) सांख्यप्रवचनपट्टध्याय्यां १ अध्याये २५ सूत्रम्

(२) वेदान्तिमुत्राणस्तु “न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति” श्रु-
 तिः । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।” “पुरा-
 णन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां
 धर्मस्य च चतुर्दशे”त्यादिस्मृतिः । “मन्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चा-
 न्वीक्षिर्की परा”मिति महाभारतम् । एषु वचनेषु जन्मान्ध-
 व्यापारं विधाय “यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां शमाय शास्त्रं जगतो
 जगद्”इत्यादिवाक्येषु न्यायपक्षपातित्वं प्रलपन्तः अक्षपादप्र-
 णीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽः” इ-
 त्यादिवचनानामेकमथाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतिब्रह्मपरा जीवेषु नो-
 पयुज्यत इति नैयायिकार्थमजानन्तो न्यायनिन्दापरायणा वेदा-
 न्तिमुवगुरुवचनान्येव प्रमाणयन्तो न्यायस्यार्पत्वेऽपि तदप्रामाण्ये
 धार्हस्पत्यं चार्वाकमतमुदाहरन्ति यथा गौतमं शास्त्रमार्थं तथा
 धार्हस्पत्यमिति । तदत्यन्तमसत् तत्र धार्हस्पत्यशास्त्रप्रामाण्ये श्रुत्या-
 दिप्रमाणानुपलम्भात् ।

मिश्रेण न्यायसूत्रोद्धारः न्यायसूचीनिबन्धश्च रचितः(१) अन-
योः संवादेन समालोचनेन महान् विप्लवो दृश्यत' इति(२) ।
इदमुपलभ्यमानं न्यायशास्त्रं सर्वधानवस्थितं पठनपाठनानुप-
युक्तमिति तेषां हृदयम् ।

इदं सर्वं न चित्रं नाप्यपूर्वार्थनिर्द्धारणं जैनागमे सुयणा-
ङ्गसूत्रे त्रिषष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि मतानि(३) प्रदर्शितानि
भारतवर्षीयोपासकसम्प्रदायाख्यपुस्तके ऽपि सुबहूनि मता-
नि निरूपितानि तानि च स्वमते सर्वथैवानुभवासिद्धानि
परमते तु स्वमतं विहाय सर्वत्रैवानुभवापलाप इति सर्वेषां
साधुत्वे यत्समाधानं तदेव केषामन्येषां शङ्कायाः समाधानं
भवितुमर्हतीति । अपि च पूर्वाचार्यैः कृतानामेतादृशीनां श-
ङ्कानां समाधानं तु उदयनाचार्येण किरणावल्यां श्रीहर्षेण
खण्डनखण्डखाद्ये साहित्याचार्यैरपि तत्रतत्र कृतमेव । अधि-
कं तु मया न्यायदर्शनभाष्यकर्तृवर्गात्स्यायनस्य चरिते भाष्यव-
र्णने यथा यथं परीक्षिष्यते ॥

(१) एकेनैव वाचस्पतिमिश्रेण ग्रन्थद्वयं रचितं विमि-
श्रेण वा कुत्र को वा विप्लव इति तैः समालोचितं न वेति य-
हूनां सन्देहो भवति स्वयं तीर्णः परान् तारयतीति लौकिका-
भाणकेन तत्प्रदर्शनस्यात्यन्तावश्यकत्वात् । मया तु किञ्चिद्व-
र्णितमधस्तात् परिशिष्टं वाचस्पतिमिश्रचरिते निरूपयिष्यते ।

(२) कुत्र विप्लवः को वा विप्लव इति अवश्यनिरूपणीयं
भवति तदभावात्किञ्चित्करमिदम् ।

(३) मलयगिरिकृतायां द्वितीयोपाङ्गटीकायां मुखबन्धे
दृश्यम् । Indian Antiquary 1888, p. 344.

अथ

न्यायदर्शनभाष्यकर्तुर्महामुनेर्वात्स्यायनस्य
चरितम् ।

तत्र तावन्न्यायदर्शनभाष्यकर्ता भगवान् वात्स्यायनः कस्मिन् देशे कस्मिन् काले आविर्भूत इति निर्णयस्तु दूरे गतस्नान्नाम्न्येव मतभेदा दृश्यन्ते एरुत्र वात्स्यायनोऽपरत्र पक्षिलस्वामी अन्यत्र पक्षिलमुनिः पक्षिल इति वा ।

किन्तु न्यायभाष्यान्ते ।

“योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम् ॥

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमर्तयत्”॥(१) इति ।

न्यायवार्त्तिकसमाप्तौ च ।

“यदक्षपादप्रतिभो(२) भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥”

इति दर्शनान् निर्णीतं भवति तस्य मुख्यं नाम वात्स्यायन इति । अक्षपादप्रतिभ इति वार्त्तिककारोक्त्या अक्षपादतुल्यो महर्षिर्भाष्यकार इति सिद्धम् ।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामारम्भे आचार्यवाचस्पति-
मिश्रेण ।

“अथ भगवता अक्षपादेन नि श्रेयसहेतां शास्त्रे प्रणीते

(१) पद्यमिदं विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तकेऽन्येऽपि प्राचीनेषु लिखितपुस्तकेषु तथा अस्मन्निकटे वर्त्तमाने महानैयायिके प्रामाणिकत्येनावधूने प्रायः शुद्धे पुण्य-
प्रामे (पूनानगरे) लिखिते प्राचीने पुस्तकेऽपि वर्तते ।

(२) यदक्षपादप्रतिभ इत्यपि क्वचित् ।

व्याख्याते च भगवता पक्षिलस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भ” इत्युक्तत्वात् पक्षिलस्वामी इत्यपि निष्पन्नं भवति ।

वेदादिभाष्यकर्त्रा माधवाचार्येणापि सर्वदर्शनसंग्रहे ऽक्षपाददर्शने(१) “पक्षिलस्वामिना च सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाने”त्याद्युक्तम् ।

तार्त्तिकरक्षाटीकायां चादावेव “पक्षिलमुनि(२)प्रभृतय”-इत्युक्तम् ।

तथा च वात्स्यायनस्य नामान्तरं पक्षिलमुनिः पक्षिलस्वामी इति च सिद्धम् ।

शतपथब्राह्मणे बृहदारण्यकोपनिषदि समाप्तौ “अथ-वत्सः” इत्युपक्रम्य “वात्स्याद्वात्स्यः”(३)इत्युक्तम् । तस्माद् वत्स्यस्य युवा अपत्यं वात्स्यायन इति ।

वात्स्यायनस्य चर्चा पद्मपुराणीयरामाश्वमेधे १ अध्यायेऽपि वर्तते ।

(१) धर्मुदेशीय-पश्चिमाटिक्सोसाइटीद्वारा मुद्रितपुस्तके १५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(२) केचित्तु अत्र मुनिशब्दस्त्वप्रदीपिकाकारचित्सुखमुनिषद् बोध्य इति तत्र न्यायवार्त्तिकारम्भे “यदक्षपादप्रवरो मुनीनां” वाचस्पतिमिश्रकृतखण्डनोद्दारे “यदक्षपादस्य महामुनेर्मत”मित्याद्युक्त्वा अत्रापि तथात्वात् । पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिगृह्णातीति पक्षिलः । पक्ष+बाहुलकादिलच् । यद्वा पक्षिणो दयया लाति आदत्ते गृह्णातीति पक्षिलः । ला आदाने इति पाणिनिः । पक्षिलचर्चापि मत्स्यपुराणे ५२ अध्याये द्रष्टव्या ।

(३) वत्स्यस्य युवा गोत्रापत्यं वात्स्यायनः वत्स+यञ् ततो यूनि फक् जीवति वत्से युवापत्यं वात्स्यायन इति यावत् ।

व्यास उवाच ।

“ततः परं धराधारं पृष्ठवान् भुजगेश्वरम् ।

वात्स्यायनो मुनिवरः कथामेतां सुनिर्मलाम्॥” इत्यादि ।

इत्थं च पुराणादौ वात्स्यायनस्य चर्चाया दर्शनात् तस्य धिरन्तनत्वं सिद्धमेव ।

एवं तत्कृतन्यायदर्शनभाष्येऽपि न कोऽपि हेतुर्दृश्यते येनार्वाचीनत्वं सिद्धयेत् ।

यदि च वक्ष्यमाणात्मवाद्यनात्मवाद्यास्तिकनास्तिकसांख्ययोगक्षणिकवादिभूतचैतनिकदशावयववादिनां मतोपन्यासेनार्वाचीनत्वं कल्पयेत् तदा उपनिषदादिष्वपि तद्दर्शनात् तेषामप्यर्वाचीनत्वं भवेत् किं पुनर्वात्स्यायनस्य तत्प्रणीतभाष्यस्य वेति । यथा तद्भाष्ये २५ पृष्ठे(१) “अनात्मवादिनः ।”

३८ पृ० “इति सांख्यानाम् । इति योगानाम् ।”

३९ पृ० “दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये संचक्षते । जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ॥”

६० पृ० “अथवास्त्यात्मेत्येके । नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्ते” इति ।

१०४ पृ० “आकाशगुणः शब्दो विभुर्निखोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके” ।

“गन्धादिसहस्रत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे ।”

“आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिबुद्धित्यपरे” ।

“महाभूतसंशोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये” ।

(१) अत्र पृष्ठाङ्का विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिनन्यायदर्शनभाष्यपुस्तकानुसारेण बोध्याः ।

१५९ पृ० “एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति सांख्याः पुरुष-
स्यान्तःकरणभूता नित्या बुद्धिरिति” ।

। १६३ पृ० “क्षणिकवाद्याह ।”

१७४ पृ० “भूतचैतनिक आह ।”

१८७ पृ० “अत्र नास्तिक आह ।”

२२१ पृ० “याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीमिति होवाच । कात्याय-
न्या सहान्तं करवाणीति” ।

२२२ पृ० “चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रे-
ष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः ।”

इत्याद्युक्तं तेनापि नार्वाचीनत्वं सिद्ध्यति ॥

तथाहि तद्भाष्ये २५ पृष्ठे(१) अनात्मवादिनः । नैरात्म्य-
वादस्तु मैत्रायण्युपनिषदि ७ । ८ “नैरात्म्यवादकुहकै”रिति ।
इदं चार्वाकमतमपि सम्भवति । यथा महाभारते शान्तिपर्वणि
मोक्षधर्मे १८६ अध्याये ।

“यदि प्राणपते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।

श्वसित्याभापते नित्यं तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥” इत्यादि

३८ पृष्ठे “इति सांख्यानम् । इति योगानाम् ।” योग-

स्य चर्वा कठोपनिषदि ६ वल्ल्याम् । श्वेताश्वतरोपनिषदि ६
अध्याये सांख्ययोगौ समुद्भूतौ । अपि च छान्दोग्योपनिष-
दि ६ प्रपाठके १७ खण्डे “तद्वैनद्धार आद्भिरसः कृष्णाय
देवकीपुत्रायोत्कोवाच” श्रीकृष्णेन भगवद्गीतायाम् ।

“एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ।” इत्युक्तम् ।

३९ पृष्ठे “दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चसते ।

(१) अत्र पृष्ठाङ्का विजयनगरसंस्कृतसारीजमुद्रितपुस्तकानु-
सारेण योष्याः ।

जिज्ञासा संशयः शक्यमाप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति ।”
नैयायिकानामनेकत्वं मयैवात्र प्रदर्शितमान्वीक्षिकीविद्यानि-
रूपणप्रकरणे । यथा महाभारते ।

“नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च ।

पराजितो यत्र वन्दी विवादेन महात्मना ॥

इत्थं चान्वीक्षिक्यैक्येऽपि न नैयायिकैक्यम् अन्यथा
इदानींतनेषु न्यायग्रन्थेषु “इति प्राञ्चः” “इति नव्याः” “इत्य-
स्मात्पितृचरणाः” “इत्यस्मद्गुरुचरणा” इति मतभेदानुपपत्तेः ।

केचित्तु दशावयववादित्वेन बौद्धं कल्पयन्ति तन्निर्मूलम्
यदि स बौद्धो भवेत् तदा भाष्यकारैर्नैयायिकनाम्ना कदापि
गृहीतो न भवेदपि तु नास्तिकादिनाम्नेति ।

६० पृष्ठे अथवास्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त-
इति । मैत्रायण्युपनिषदि ७ प्रपाठके ८ खण्डे ।

“नैरात्म्यवादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः ।

भ्राम्यल्लोको न जानाति वेदविद्यान्तरं तु यत् ॥”

१०४ पृष्ठे आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्योऽभिव्यक्ति-
धर्मक इत्येके ।

१०४ पृ० गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिव-
दवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे ।

१०४ पृ० आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बु-
द्धिवदित्यपरे ।

१०४ पृ० महाभूतसङ्गोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिधर्मको
निरोधधर्मक इत्यन्ये । अत्र “अन्ये” इत्यनेनाधुनिका बौद्धं क-
ल्पयन्ति तदनुयायिनस्तु ख्रीष्टाब्दारम्भात् ४८७ वर्षेभ्यः पूर्वं
बुद्धदेवस्थितिं निश्चिन्वन्तस्तत्पूर्वं न्यायभाष्यमिदं नासीदेव-

ति समुद्घोषयन्ति ।

तदसत् । वेदधर्मशास्त्रपुराणेषु आस्तिकनास्तिकभेदे-
नानैकानि मतानि निरूपितानि भाष्यकारेण बौद्धनामानुलि-
खितत्वात् तदिदं मतं कस्मादवगतं बौद्धस्यैवेति यदि च त-
तद्ग्रन्थसंवादात् तदाऽऽधुनिकमतसंवादादपि तत्पश्चाद्भावि-
त्वात् अभिनवमेव वात्स्यायनीयं भाष्यं कथं न कल्पेत ? ।
बौद्धग्रन्थेष्वपि हीनयानिकैरतीतानागता अनेके बुद्धा निरू-
पिता इति कस्य बुद्धस्येदं मतमित्यपि निरूपणीयमेव यदि
च गौतमस्य शाक्यसिंहस्य बुद्धदेवस्य मतं तदपि निरू-
पणीयमेव कस्मिन् ग्रन्थे तत् प्रतिपादितमिति ? ।

ऐतिहासिकवृत्तशोधने निपुणमन्या आधुनिकास्तु इ-
सवीयवर्षारम्भत् ४८७ वर्षेभ्यः पूर्वम् ।

“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥

पढभिज्ञो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीचनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिश्च सः ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदानिश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥

इत्यन्वर्थनामविशिष्टो बुद्धो निर्वाणं गत इति वदन्ति
तत्र वक्ष्यमाणानि दुरुच्छेद्यानि बलवन्ति प्रमाणान्पुन्यस्तानि ।

“प्रोफेसर बुलरमहाशयाः (Bühler) तथा डाक्टर
फ्लीट (Fleet) महाशयाः पापाणस्तम्भे लिखितेऽशो-
कराजस्य शासने २५६ संख्यां दृष्ट्वा कल्पयन्ति बुद्धमर-
णाशोकजीवनसमययोरेताद्वैपरिमितमन्तरम्”

“अपि च परमार्थनामकेन बौद्धेन बसुन्धुचरितपुस्तकं

निर्मितं तत्र लिखितमस्ति बुद्धदेवनिर्वाणानन्तरं १००० वर्षे-
भ्यः पश्चात् स्थितौ “वृश्यपं” “विन्ध्यवस” नामकौ वौद्धौ ।
तावेतौ स्त्रीष्टाब्दारम्भात् परं पञ्चमशताब्द्यां वर्तमानाविति
उपात्तसमय एव बुद्धनिर्वाणस्य ।”

“अन्यच्च चीनदेशीयकांटननामके नगरे संख्याबोधक-
रेखाविन्दादिवत्-चिह्नविशेषाङ्कितलेखाः ४८९ वर्षपर्यन्तं
स्थापयन्ति स्मेति स्थितिः तत्र ९७५ चिह्नान्यासन् तत्र
४८९ संख्या न्यूनीकृता सती स एव निर्दिष्टसमयो बुद्ध-
निर्वाणस्य भवति ।”

यद्येतादृशान्येव प्रमाणानि व्यक्ताव्यक्तसाधारणानि व-
स्तुतत्त्वनिर्णये प्रभवन्ति तदा किमपराद्धं वेदधर्मशास्त्रपु-
राणैः(१)भारतरामायणादीतिहासैर्महापण्डितैः सहृदयैरवगम्यै-
रिति न बुद्ध्यामहे ।

यदि च बुद्धात्परमेव सर्वमिति निर्णयते तदा इ-
सवीयवर्षारम्भात् ५२७ वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वाणपदव्यां गतानां
जैनचतुर्विंशतीर्थङ्करमहावीरस्वामिनां चतुर्णां वेदानां भारत-
रामायणादीनां मिथ्याशास्त्रत्वनिश्चिन्तः(२) कुत्र तिष्ठेद्देवादयो
वा कुत्र तिष्ठेयुरिति ? ॥

१६३ पृ. “क्षणिकवाद्याह” । क्षणिकवाद्यश्च वृहदारण्यको-
पनिषदि ३ अध्याये २ ब्राह्मणे छान्दोग्ये ७ प्रपाठके
७ । ८ खण्डयोः कठोपनिषदि ६ बल्ल्याम् ।

१७४ पृ० “भूतचैतनिक आह” । भूतचैतनिकदेहात्मवा-

(१) यथा च पुराणानां सामञ्जस्यं तथाग्रे वक्ष्यते ।

(२) अथमर्थो निपुणतरमधस्तादुपपादितमग्रे उपपादयिष्यते
अ इत्यास्तां तावदिति ।

दनिरासश्च छान्दोग्ये ८ प्रपाठके ९-१२ खण्डेषु वर्तत इति ।

अन्ये आधुनिकतावार्तिकास्तु स्वेन तर्केण तर्कयन्ति खलु हेमचन्द्रकृताभिधानचिन्तामणेर्मर्त्यकाण्डस्य ५१७ श्लोकस्य अर्द्धम् अर्द्धञ्च ५१८ श्लोकस्य

“वात्स्यायने मल्लनागः कौटिल्यश्चणकात्मजः ।

द्रामिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोद्भुलश्च सः ॥” (१)

इति दृष्ट्वा उक्तवचनानुसारि यत्र कुत्रचिद्भारुयानमपि श्रुत्वा उक्तवचने चाणक्यस्याविकलं नाम दृष्ट्वा सन्निवेश्य चाणक्यस्य विष्णुपुराण-वायुपुराण-मत्स्यपुराणाद्युक्तस्यापि चन्द्रगुप्तस्य राज्ञो मन्त्रिणः समयनिर्णायकं ग्रीक-चीन-देशीयानां कवपि लेखं वा शिलाशासनस्थं वा वक्ष्यमाणप्रकारकलेखं यत्र चाणक्यस्य चर्चापि नास्ति तमेव मूर्ध्नि संस्थाप्य समुद्धोषयन्ति तावन्भ्यायदर्शनभाष्यं चाणक्यवात्स्यायनकृतं स्त्रीष्टाब्दारम्भात् पूर्वं ३२१ वर्षेभ्यः (२) पुरातनं कथमपि भवितुं

(१) अत्र श्लोके उक्तानि कानिचिन्नामान्येवासाधूनि । स च प्रमादो ग्रन्थकारस्य लेखकस्य चेति न बुद्ध्यामहे । यथा वात्स्यायनीयसामसूत्रशेकायामारम्भे महापण्डितेन यशोधरेण “मल्लिनाग” इत्युक्तम् । मुद्राराक्षसनाटकटीकायां “कौटिल्यः कुटिलमतिश्चाणक्य” इत्युक्तम् । चाणक्यनीतावथ च मुद्राराक्षसे चाणक्य इति मुख्य तन्नाम प्रतिपदं गृह्यते । हेमचन्द्रेण कोशकृता तद् गृहीतमेव नास्ति । पुराणेतिहासादौ च चाणक्य एव चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रीति । अभिधानचिन्तामणिटीकाकारेण केनचिज्जिनेन कौटिल्यशब्दार्थमजानता “कौटिल्य” इति कृतं “कुटः मृत्पात्रं तत्र धान्यानि लाति आदत्ते संगृह्णातीति यावत् कुटलः तस्य भावः कौटिल्य” (?) इति व्युत्पादितम् । “अशुल” इत्यस्य स्थाने “अद्भुल” इत्यपि कृतम् ।

(२) आधुनिकेतिहासतत्त्वविदस्तु अयमेव समयश्चन्द्रगुप्त-

नार्हतीति ।

अत्र नैयायिका वदन्ति

पुरुषोत्तमदेवकृतत्रिकाण्डशेषकोशे(१) ब्रह्मवर्गे

“विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्यश्चाणक्यो द्रामिलोऽशुलः ।

वात्स्यायनो मल्लिनागपक्षिलस्वामिनावपि(२) ॥”

अपि च त्रिकाण्डशेषकोशारम्भ एव

“अलौकिकत्वादमरः स्वकोशे

न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

राज्याभिपेक्षस्येति निर्णीतं सोऽपि परीक्षणीयोऽप्रे मयेति ।

(१) कोशकारेण वेद-धर्मशास्त्र-पुराणेषु न्यायदर्शनादिषु च ये शब्दा येषु अर्थेषु प्रयुक्ता नानास्थानेषु वितता एकत्र संकलय्य कोशे कथिता अत एव अमरसिंहः

“समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सम्पूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥”

अमरानुयायी पुरुषोत्तमदेवोऽपि ।

“परिभाषादिकं सर्वमत्राप्यमरकोशवत् ।” इत्युक्तवान्

अमरपरिशिष्टाख्योऽपि महान् कोशो ऽतीवोपयुक्तो वर्तते तद्दर्शनात् तत्परिशिष्टापेक्षा भवतीति ।

इत्थं च “पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥”

इतिवत् कोशानां नाज्ञासिद्धत्वं नाप्यैतिहासिकवृत्तक्रमव्यवस्थापकत्वम् । तथा च अनेकार्थध्वनिमञ्जर्याख्यकोशे २ हरिशब्दो विष्णु-सूर्य-वानरादीनां वाचकत्वेनैकत्र लिखितः न तस्माद्विष्णु-सूर्य-वानराणामैक्यं नव्येकदेशैककालायस्थापिन इति सिद्धम् ।

(२) पाठोऽयं प्राचीने लिखिते पुस्तके वर्तते । मुद्रिते पुस्तके तु “द्रोमिणः” “मल्लिनाग” अत्र “मन्दनागः” इति दृश्यते । अत्र विसर्गः शोधकप्रमादाद्बोध्यः पक्षिलस्वामिनावपीति द्विवचनानुपपत्तेः ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-

मयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ॥”

“परिभाषादिकं सर्वमत्राप्यमरकोशवत् ।”

इति लिखितम् अमरकोशे तु “त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्” इति लिखितम् । अत एव त्रिकाण्डशेषकोशटीकायां बुधमनोहरायां “विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्यः कौटिल्यो वा चाणक्यो द्रामिलः अंशुलः इति पञ्चनामानि चाणक्यस्य । वात्स्यायनः मल्लिनागः पक्षिलस्वामी पक्षिलमुनिर्वा इति त्रीणि नामानि वात्स्यायनमुने” इति व्याख्यातम् (१) । कलिकातानगरमुद्रिते अमर-त्रिकाण्डशेष-हारावली-मेदिनीतिकोशचतुष्टयपुस्तके (२) सूचीपत्रेऽपि अष्टौ नामानि न चाणक्यस्येति प्रदर्शितम् । एवं स्थिते चाणक्यो भिन्नो वात्स्यायनश्च भिन्न इति प्रतिभाति । यदि च अष्टौ नामानि वात्स्यायनस्यैव । पञ्च चाणक्यस्य त्रीणि वात्स्यायनस्येति तु टीकाकारसूचीपत्रकारयोः प्रमादः तदापि “मल्लिनागपक्षिलस्वामिनावपीत्यत्र” स-

(१) दृश्यते च न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां सर्वदर्शन-सङ्ग्रहे तार्किकरक्षाटीकायामपि पक्षिलस्वामी पक्षिलमुनिर्वा । यशोधरकृतकामसूत्रटीकायां मल्लिनाग इत्युक्तम् । न्यायग्रन्थेषु नैयायिकत्वेन वात्स्यायनं विहाय चाणक्योऽन्यो वा नाभिहितः इति त्रिकाण्डशेषटीकाकारस्य मतं नायुक्तमिति । *

(२) श्रीमदमरकृतकोशः पुरुषोत्तमकृतत्रिकाण्डशेषश्च ।

हारावल्लयमिधानं मेदिनीकारस्य नानार्थः ।

नगरे कलिकाताख्ये कोलमुक्साहवाज्ञया ।

श्रीविद्याकरमिश्रेण कृतसूचीसमन्वितः ॥

वेदत्वष्टकलानाथसम्मिते विक्रमाब्दके ।

मुद्राक्षरेण यत्नेन चाबूरामेण लेखित ॥

मुच्चयार्थकेनापिशब्देन(१) मल्लिनागपक्षिलस्वामिनोः स-
मुच्चयेन ग्रहणाद्व्यक्तिभेदः सिद्ध्यति वात्स्यायनशब्दवाच्यौ
मल्लिनागपक्षिलस्वामिनावपि भवत इति यावत् । अतः वि-
ष्णुगुप्तादिनामविशिष्ट्याणक्य एको वात्स्यायनः, मल्लिनागः
पक्षिलस्वामी च भिन्ना भिन्नो वात्स्यायनः(२) । नात्र किम-
पि चित्रम् न वात्स्यायना एव भिन्ना अपि तु व-
त्सोऽपि भिन्नो भिन्नः । यथाह आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-
रपट्टे ६ अध्याये(३) “जामदग्ना वत्सास्तेषां पञ्चार्पेयो भा-
र्गवच्यावनामवानौर्वजामदग्नेति ॥ ६ ॥ “द्विविधाः वत्साः जा-
मदग्ना अजामदग्नाश्च । तत्र ये जामदग्नाः वत्साः वयमिति
स्मरन्ति तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति भार्गवच्यावनामवा-
नौर्वजामदग्नेति” इति तद्वृत्तिकृतः ।

“अथ हाजामदग्नानां भार्गवच्यावनामवानेति ॥ ७ ॥

“ये तु वयमजामदग्ना वत्सा इति स्मरन्ति तेषां त्र्यार्पेयः
प्रवरो” भवति ।

“द्विमकाराणां वत्सानां परस्परमविवाहः ।” इति त-
द्वृत्तिकृतः ।

पुरुषोत्तमदेवस्तु वेद-धर्मशास्त्र-पुराणादीनि सम्यगालो-
च्य “अलौकिकत्वादमरः स्वकोशे” इत्यादि उक्त्वा त्रिका-
ण्डशेषाभिर्धं कोशं रचितवान् इत्येतस्य प्रामाणिकत्वम् । हे-

(१) १ । ४ । ९६ पाणिनिसूत्रेण आपिशब्दः समुच्चयवाचकः ।

(२) चाणक्य-विष्णुगुप्त-कौटिल्यादयो वात्स्यायनगोत्रजा
इत्याश्वलायनीयश्रौतसूत्रे प्रवराध्याये ।

(३) एशिआटिक्सोसाइटीवंगालद्वारा मुद्रिते पुस्तके ८७५ पृष्ठे
द्रष्टव्यम्

मचन्द्रस्तु न जाने कस्मात् साङ्ख्यं विधाय अष्टौ नामानि वात्स्यायनस्येति सर्वं विष्ठावितवान् इति तत्र मूलं मृग्यमेवेति वदन्ति ॥

अपरे तु यदाधुनिकतार्किकाः हेमचन्द्रोक्तेषु वात्स्यायनस्याष्टसु नामसु चाणक्यशब्दाभावेऽपि प्रसह्य चाणक्यं तेषु सन्निवेश्य ग्रीकदेशनिवासिनो मेगास्थिनीसस्य पुस्तके(१) निरूपितं भारतवर्षीयं कमपि “सेन्द्राकोत्तस” नामकं(२) तदानीतनं राजानं विज्ञाय “सेन्द्राकोत्तस”शब्देन चन्द्रगुप्तं परिकल्प्य चन्द्रगुप्तचाणक्ययोश्च मुद्राराक्षसादिभ्य एककालावस्थायित्वं घ्रुवन्तश्चन्द्रगुप्तस्य राज्याभिषेकसमयं ख्रीष्टाब्दारम्भात् ३२१ वर्षेभ्यः पूर्वं निश्चिन्वन्तः तस्मिन्नेव समये वात्स्यायनीयं न्यायभाष्यं रचितमिति सिद्धान्तयन्ति तन्न सम्पक् ।

यतो वात्स्यायन इत्यनेनैव चणकात्मजात् चाणक्याद् भेदसिद्धिः न व्यक्तैक्यम् वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः वत्स्यस्य युवा गोत्रापत्यं वा वात्स्यायनः(३) एत्रं सति वात्स्यायनः

(१) एन् सेंद्र इण्डिया (See Mc Crindle's Ancient India)

(२) Justin Hist Philipp. Lib XV. cap IV) जस्टिन् महाशयास्तु “सेन्द्राकोत्तस” इति वदन्ति । Diodorus Siculus XVII 93 डियोडोरस, (Quintus Curtius) IX. 2 क्विंटसकूर्टियस महाशयास्तु “जन्द्रमस” इति वदन्ति । Strabo XV I. 36 स्ट्रेबो महाशयास्तु “सेन्द्रकोत्तस” इति । Sir William Jones सर विलियम् जोन्स महाशयास्तु सेन्द्राकोत्तस चन्द्रगुप्तश्चैक एवेति ।

(३) गर्गादिभ्यो यञ् ४ अघ्याये १ पादे १०५ पाणिनीयसूत्रेण जुगुप्सा-पूजयोर्ग्रविधानात् । अत्र गर्गादिगणं वत्सः पठितः चणकोऽपि पृथक् पठितोऽस्ति अतः पार्थक्यं निश्चितमेव अ-

चणकात्मजश्चाणक्यः कथमपि भवितुं नार्हति । यदि च वत्सगोत्रीयश्चाणक्य एव न्यायभाष्यकर्ता तर्हि वत्सपुत्रस्य वात्स्यस्य पुत्र एव कथं न सः अपि च गोतम-कणाद-कपिल-पतञ्जलिप्रभृतयोऽपि कथं स्वनामोल्लेखं तत्रतत्र कृतवन्तः कथं स्वगोत्राण्येव न लिखेयुरिति सम्प्रदायविरोधः । अपि च कोशकारेण विष्णुगुप्तादिषु नागसु सप्त व्यक्तिनामानि एकं नाम तु गोत्रस्य तदा कोशकारेण अन्येऽपि सर्वे वात्स्यायना ये वत्सगोत्राः गोत्रप्रवरग्रन्थे पठितास्ते कथं नोपात्तास्तस्मान्न्यायभाष्यकर्ता वात्स्यायनो व्यक्तिविशेष एवेति न तु चणकात्मजो नापि कोशोपात्ताः सर्वे शब्दा एकव्यक्तिवाचका इति । तस्माद् य एव वात्स्यायनः स एव पक्षिलस्वामी पक्षिलमुनिर्वेति(१) मन्तव्यम् । वाचस्पतिमिश्रादिभिस्तात्पर्यटीकादिग्रन्थेषूक्तत्वादिति । यथा कात्यायन एव पारस्काराचार्यो हिरण्यकेश एव सत्यापादः कृष्णद्वैपायन एव वेदव्यास इत्यादय इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु मेगास्थिनीसपुस्तकविषयेऽनेके वदन्ति यत् खलु तल्लिखितं संपूर्णं पुस्तकमेव नोपलब्धं केनापि इतस्ततः प्रकीर्णानि पत्राण्येवोपलब्धानि तेभ्य एकं पुस्तकं समाकलय्य भाषान्तरेष्वनूदिनामिति(२) तत्र “सेन्द्राकोत्त-

न्यथा व्याघ्रपात्—मार्चानयोग-पुलस्ति—अग्निवेश—शङ्ख-धनञ्जय-विद्रावसु—मनु—ऋक्ष—अनुडह-याज्ञवल्क्य—रहगण—मुद्गल-जमदग्नि—पराशरादीनामपिपाठात् सर्वेषामैक्यापत्तेः ।

(१) योऽक्षपादमृषिं न्यायं प्रत्यभाहृदतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ॥ इति न्यायभाष्यान्ते वर्तते ।

(२) वङ्गिमचन्द्रचट्टोपाध्यायेर ग्रन्थावली, कृष्णचरित्र १३१४

स" "सेन्द्राकोत्स" "जन्द्रमस" शब्देन चन्द्रगुप्तस्य ग्रहणमाधुनिकताकिंकाणामेव बुद्धिकौशलं तत्सन्तानानां शिष्याणामेवाहो पाण्डित्यमहो कौशलमिति घण्टाघोषपूर्वकं तत्प्रशंसनं न तु तत्त्वविदाम् यतो "मात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैपाकरणाः" "एक विन्दु के लघु भये कुन्ती कुत्ती होइ" विन्दुकारस्य नकारावयवस्य स्पष्टत्वे "कुन्ती" इति पठ्यते तस्यैवास्पष्टत्वे "कुत्ती" (शुनी) इति पठ्यते । उच्चारणापाटवे तु शकलं सकलं सकृच्छकृद्भवतीति ।

अत्र केचित् उच्चारणापाटवेन चन्द्रगुप्तस्यैव नाम सेन्द्राकोत्तसादिशब्देभ्य उपात्तमिति समादधति अस्तु त देव परं तु यच्च भूपेश्वित्रे भारतवर्षस्य चतुष्कोणत्वं तेन निरूपितमपि च भारतवर्षीयमनुष्याणां जातिरूपेण सप्तधा भेदं प्रदर्श्य "एकजातीया मनुष्या एतादृशा वर्तन्ते येषां मुखं नास्त्येव ते सल्लु धूममाघ्राय फलस्य सौरभं गन्धमाघ्राय जीवन्ती"त्यादि प्रलपितम् अन्येषां मनुष्याणां प्रत्येकहस्तेषु अष्टावष्टावङ्गुल्यो भवन्त्येवमनेके विषया निरूपिताः एवं च यत्र सेन्द्राकोत्तसराजा निरूपितस्तत्र चाणक्यस्य चर्चापि नास्ति तदपि उच्चारणापाटवेन अनु-

धङ्गलासन् मुद्रित "मिगास्थेनिस् ख्रीष्टपूर्वं ३ वा चतुर्थशताब्दीर लोक । मिगास्थेनिसेर भारतसम्यन्धीय ग्रन्थ विद्यमान नाई, केवल अन्यान्य ग्रन्थकार ताहा हईते ये सकल अंश ताहादिगेर निजनिज पुस्तके उद्धृतकरिया छिलेन ताहाई संकलन पूर्वक डाकर श्वान्वेक नामक एक जन आधुनिक पण्डित एकखानि ग्रन्थ प्रस्तुत करियाछेन ताहाई पखन मेगास्थेनिसकृत भारतवृत्तान्त थलिया प्रचलित ।"

मानेन बुद्ध्यपाटवेन वेति केनचिदेव समज्जसनीयं न तस्व-
विद्धिरिति ।

मित्रगोष्ठीमासिकसंस्कृतपत्रिकायां चतुर्थवर्षीयपष्ठसप्तम-
संख्ययोः (१८२९ शाकाब्दीयाश्विनकार्तिकमासयोः)
१५६—१५७ पृष्ठे उद्धृतोऽस्ति । “ग्रीसदेशीय-
मेगास्थिनीसनामकराजदूतेन स्वनिर्मित-इण्डिकानामग्रन्थे
भारतदेशस्याकारश्चतुष्कोणक्षेत्रसगानो वर्णितः । अन्येन ग्री-
सदेशीयेन “टलेमी” नामकेन भारतदेशीयमानचित्रं—(map)
मुद्रितं तत्रापि भारतदेशश्चतुष्कोण एव वर्णितः” । इति ।

ज्यौतिषसिद्धान्तेषु भूगोलवर्णनप्रस्तावे भारतभूमेरा-
कारस्त्रिकोणकल्प एव यथाह सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये
भास्कराचार्यः

लङ्कादेशाद्धिमगिरिदग्धेमकूटोऽथ तस्मात्
तस्माद्धान्यो निपथ इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः ।

एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्खलच्छुक्लनीलाः

वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे द्रोणिदेशान् ॥ २६ ॥

आधुनिकैरपि भूमेश्चित्रेषु त्रिकोणकल्प एव निरूपि-
तस्तदा ग्रीसदेशीयानामुक्तनिरूपणं तु सर्वथैवामामाणिकमेव ।
तस्मान्मेगास्थिनीसनामकस्य तत्सदृशस्य वा लेखोऽश्रद्धेयः ।

अपि च साङ्गोपाङ्गं विना चन्द्रगुप्तादिनाममात्रेणैव समय-
निर्णये(१) सति राजतरङ्गिणीग्रन्थे १. तरङ्गे काश्मीरदेशे रा-

(१) यदि च प्राचीनपाषाणादिपाठकथलेन सेन्द्राकोचसश-
ब्देन चन्द्रगुप्त एव भवेत् तत्सम्यन्धवलेन तन्मन्त्री चाणक्योऽपि
तत्रागच्छेत् पूर्वोक्तहेमचन्द्रकोशकथलेन स एव विष्णुगुप्तः स
एव वात्स्यायनः स एव न्यायभाष्यकर्ता भवेत् तदा ५२० शका-

वणकुम्भकर्णविभीषणनामका राजानः सञ्जाता इति ले-
खदर्शनात् रामलक्ष्मणादीनामाधुनिकत्वापत्तेः एवं महाभारते
ऽनुशासनपर्वणि ७० अध्याये नृगोपाख्यानं श्रीमद्भागवतेपि
नृगोपाख्यानं वर्तते ।

वाचस्पतिमिश्रेण भामत्यामन्ते

“नरेश्वरा यच्चरितानुकार-

मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन् महीपे महनीपकीर्तौ

श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ॥”

इत्युक्तत्वान्महाभारताद् भागवताच्च पूर्वं वाचस्पतिमिश्र-
स्य स्थित्यापत्तेः ।

अन्यच्च वृसिंहनामसहस्र-रामनामसहस्र-कृष्णनामसहस्रा-
दिपुस्तकदर्शनाद्विज्ञातं भवति यानि नामानि वृसिंहस्य तान्येव
बाहुल्येन रामस्य कृष्णस्य तथा बहूनां मनुष्याणामपीत्यमा-
धारणहेतून् विना नाममात्रादेव कालानिर्णये रामादीनामप्या-
धुनिकत्वमाधुनिकमनुष्याणामपि त्रेतायुगावस्थायित्वं स्यादिति
महान् विप्रवः ।

यदि च सेन्द्राक्रोत्तमशब्देन चन्द्रगुप्त एव सिद्धेत् तन्स-
म्यन्धबलेन तन्मन्त्री चाणक्योपि तदानीं प्रसङ्ग तत्र प्रविशेत् हे-
मचन्द्रक्रोशमामाण्वात् द्विष्टकल्पनया चाणक्य एव वात्स्यायनः

इत्युक्तत्वात्तन्मना त्रिशद्वर्षपरस्केन प्रह्वगुप्तेन प्रह्वस्फुटसिद्धान्तो
विरचितः अस्य पिता त्रिष्णुगुप्तः पितामहश्च विष्णुगुप्तः अथ च
पुरुषपरम्परया सुप्रसिद्धप्रन्धकारो महापण्डितः भयमेव न्यायमा-
ध्यकर्ता कथं न कल्प्यत इति न युज्यामहे । प्रह्वस्फुटसिद्धान्त-
स्तु महामहोपाध्यायधामुधाकरद्विपेदिना मुद्रापितः ।

मल्लनागः चणकागजः द्रामिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तः अ-
ङ्गुलः स एव कौटिल्यश्च एकस्यैव पुरुषस्य सर्वाणि ना-
मानि तदा कौटिल्यप्रणीतस्यार्यशास्त्रस्य जैनचतुर्विंशतीर्थहृ-
रेण महावीरस्वामिना जैनसिद्धान्तेषु मिथ्याशास्त्रत्वेन(१)
निरूपितत्वात् महावीरस्वामिनश्च विक्रमीयवर्षारम्भात् ४७०
वर्षेभ्यः पूर्वं ख्रीष्टाब्दारम्भात् ५२७ वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वा-

(१) श्वेताम्बरजैनास्त्वेव वदन्ति २४ तीर्थहरा महावीरस्वा-
मी स्वशिष्याय गौतमाय इन्द्रभूतय चतुर्विंशतीर्थहृत्कान् ए-
कादशाङ्गसङ्गकान् सिद्धान्तानुषादिश ते चेकादशाङ्गसङ्गका ४१
भागेषु विभक्ता यथा ११ अङ्गानि १ आचाराङ्गम् २ सूत्रहृदङ्गम्
३ स्थानाङ्गम् ४ समवायाङ्गम् ५ भगवतीसूत्रमित्यादिना तत्र ४०
नन्दिस्तुत्रम् ४१ अनुयोगद्वारस्तुत्रमस्ति । तत्रानुयागद्वारसूत्रे
“ज इमं अघ्राणीहि मिच्छादिदुडीहि सञ्जन्वदुद्धिमइ विग-
पिय त जहा भारइ रामायण भीमासुररूपक काडल्लय घोडय
सुय सगडभाइयाउ कप्पासिय नागसुहुम फणगसत्तरीवेसिय
वइससिय बुद्धसासन काविल लोगायत सङ्घितत माडरपु-
राण वागरणनाडगाइ अहयासावत्तरि कलाउ चत्तारिय वेया सगो
वगा सेत लोइय नो आगमउ भावसुयम्” ।

अत्र नन्दीसूत्रे पाठान्तर्गण (कोडल्लय)कोडिलिय अपि च 'भाग-
यथ पाअजली पुस्तदेवय लेह गणिअ सउणरूप, एतावान् पा-
ठोऽधिक ।

भगवतीसूत्रे च २।१।२० 'रिउवेद जजुवेद सामवेद अथ
व्वणवेद इतिहासपञ्चमाण निघट्टउट्टान चउणह चदाण स
गोवगाण सरहस्साण सारए वारए धारए पारए सडगवी
सङ्घिततविसारए सत्ताणे सिक्का कप्ये वागरण छन्द निग-
से जोतिसामयने अण्णंसुय वहुसु अमण्णएसु परिठ्ठायएसु न-
यसु परिनिट्ठिए याधि होत्या” इति भगवतीसूत्रविषयक-
निबन्धे वेवरगहाशयट्टो २ एण्ट २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

णपदं गतत्वात्(१) ततोऽपि पूर्वं स्थितः कौटिल्यः मेगा-
स्थिनीसोकसेन्द्राकोत्तसमये स्त्रीष्टाब्दारम्भात् पूर्वं ३२१
वर्षेऽपि स्थित इत्यस्व सामञ्जस्यमाधुनिकताकिंकैरेव कर्तव्यं
न तत्त्वविद्भिरिति ।

मम तु मते भारतवर्षस्य चतुष्कोणाकारत्वनिरूपणवत्
तत्रत्यमनुष्याणां मुखहीनत्वनिरूपणादिवच्च सेन्द्राकोत्तमश-
ब्देन कश्चिदन्य एव राजा भवेत् चन्द्रगुप्तस्याग्रहे तु कश्चिदन्य-
श्चन्द्रगुप्तः ? तरङ्गराजतरङ्गिण्यादिनिरूपितकाश्मीरराजरावणा-
दिवदिति न तु विष्णुपुराणाशुक्तश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यसचिव इति
मतिभाति ।

एवं सति विक्रमादित्यवर्षारम्भात् ४७० वर्षेभ्यः पूर्वं
निर्वाणत्वं गतस्य महावीरस्वामिनः २४ तीर्थङ्करस्य जी-
वनसमयात् पूर्वं शास्त्रत्वेन वर्तमानस्य कौटिल्यशास्त्रस्य त-
त्कर्तुः कौटिल्यस्य बहुपूर्वकालावस्थापित्वं सिद्ध्यति ।

अत एव भागवते १२ । १ । ७

“नव नन्दान् द्विजः कश्चित्(२) प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्या(३) भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥

(१) आपामरप्रसिद्धोऽयं विषयो जैनपट्टावल्यां द्रष्टव्यः ।

(२) द्विजः कश्चित् चाणक्य इति धीचरस्वामी भागवतटी-
कायाम् ।

(३) भारतवर्षीयेतिहासपुस्तकानि महाभारतादीनि महापुराणा-
नि विष्णु—मत्स्य—त्रायुपुराणादीनि च सर्वाणि मुराया राजप-
रण्या अपत्यानि मौर्या इति घटन्ति व्युत्पत्तिफलभ्यानि मौर्या
इति नामान्यन्वयान्यपि भवन्ति । परं तु रघुवंशे “नवे तस्मिन्
महीपाले सर्वे नयमिषामवत्” अपि च लौकिकामाणकोऽपि
“कथयः किं न फल्यन्ते किं न भक्षन्ति चापसाः” इदानीं

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥” इति ।
स्कन्दपुराणेऽपि ।

“ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये ।

भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान् हनिष्यति ॥”

इत्युक्त्वा अस्मिन् १९७२ विक्रमाब्दे १८३७ शाका-
ब्दे २७०६ सौरवर्षेभ्यः पूर्वं चाणक्यस्य स्थितिरासीदिति
निष्पन्नं भवति ।

एवं स्थिते शिलादिशासनस्थानां सन्देहपूर्णानां जीर्णत्वा-
द्विलुप्तकल्पाक्षराणामर्थानुसन्धानेन संयोजितवर्णानां वाक्याना-
मेकेनैकप्रकारेणान्येनान्यप्रकारेणा(१)ऽनुमानेनार्थानुसन्धानेन
पाठकानां खोष्टपूर्वं चतुर्थशताब्द्यां चाणक्यस्थितिस्थापकानां
कुत्र स्थितिर्भविष्यतीति आधुनिकतार्किकैरेव समञ्जसनीयम् ।

यदि चाणक्यश्चेदर्वाचीनस्तदा विष्णुपुराणे वायुपुराणे
मत्स्यपुराणे च चाणक्यस्य कथाया निरूपणात् विष्णुपुराणा-
दिकर्त्ता द्वापरयुगे वर्तमानो वेदव्यासः कुत्र तिष्ठेत् तानि पुराणा-

भूयते पारशीकदेशे मुरानामिका फाचिन्नगरी तदुत्पन्नो मौर्यश्चन्द्र-
गुप्तः पारशीक इति । “किं किं न साधयति कल्पलतेय विद्या ॥”

(१) यथा दिल्लीनगरस्थस्तम्भस्थलेषु कोलशुकमहाशयेन एके-
न प्रकारेण कयानिद्धममहाशयेनान्येन प्रकारेण एवं वाराणसी-
स्थराजकीयपाठालये वर्तमाने पाषाणस्तम्भे लिखितं पद्यं पठित्वा
केचित् सुधिष्ठिरस्य स्तम्भोऽयमिति कल्पयन्ति । अन्ये तु तत्र
‘पाल’ शब्दपाठात् पालवंशीयस्य कस्यचिद्राज्ञः । अपरे तु गुप्ताक्षरे-
षु लेखात् गुप्तवंशस्येत्यादयः कल्पनाविशेषाः ।

आचार्यधर्मासत्यव्रतसामश्रमिणस्तु ताम्रशासनमेव पठित्वा घेद-
भाष्यकर्त्तुर्महीधरस्य पुरातनत्वं घदन्तीति प्रतिपादितमधस्तात् ।

न्यपि कुत्र तिष्ठेयुरिति । तथाहि विष्णुपुराणे ३ अंशे
३ । ४ । ५ । ६ अध्यायेषु

“द्वापरे द्वापरे विष्णुव्यासकृपी महामुने ।

वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः ॥”

“यथा स कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः ।

वेदव्यासाभिधानात् तु सा मूर्त्तिर्पद्भुविद्विपः ॥”

“अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः ।

वैवस्वतेन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥”

“चतुर्था यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥

ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः ।

वंशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥

जैमिनिं सामवेदस्य तथैतार्यवेदवित् ।

सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्देव्यासस्य धीमतः ॥

रोमहर्षणनामानं महाबुद्धिं महामुनिम् ।

सूतं जग्राह शिष्यं स इतिहासपुराणयोः ॥”

“कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।

कोन्यो हि भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥”

“आख्यानार्थाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।

पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविनारदः ॥

आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥

ब्राह्मं पात्रं वैष्णवं च शैवं(?) भागवतं तथा ।

(१) मद्रयं भद्रयं चैव द्रयं घञ्चतुष्टयम् ।

धनापलिङ्गवृत्त्यानि पुराणानि पृथक् पृथक् ॥

इति देवीभागवते । अत्र मद्रयेन मत्स्यपुराणम् मार्कण्डे-

अथान्यन्नारदीपं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नरमं तथा ।

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गनेकादशं स्मृतम् ॥

वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं वामनं च कौर्म पञ्चदशं-स्मृतम् ॥

मात्स्यं च गार्हं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ।

मर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥

सर्वेष्वेतेषु कथ्यन्ते वशानुचरितं च यत् ॥” इति

इत्यमष्टादशविंशति वेदानां शाखाभेदाश्च तत्संख्या तत्पाठकानां महर्षीणां नामानि च ३-६ अध्यायेषु निरूपितानि ।

एवं ४ अंशे ४ । ५ अध्याययोः सूर्यवंशकथनपसङ्गेन रामायणकथां ६-२० अध्यायेषु सोमवंशकथनामुपक्रम्य यदुर्वंशकथनापसङ्गे कृष्णावतारकथां भारतकथां च साक्षिण्यभूतकालिकत्वेन वर्तमानत्वेन वा निरूपितवान् । ततश्च २१-२४ अध्यायेषु कलियुगे भविष्यत्त्वेन च राजवंशां निरूपिता यथा

यपुराणं च गृह्यत । मन्वयेन भागवतं भविष्यं च । ध्रुवयेन ब्रह्मपुराणं ब्रह्मवैवर्तं ब्रह्माण्डं च । चतुष्टयं विष्णुपुराणं वायुपुराणं वाराहपुराणं वामनपुराणं च । अ-ना-प-लि-ग-ह-स्थानोत्पन्नं आग्नेयपुराणं नारदपुराणं पद्मपुराणं लिङ्गपुराणं गरुडपुराणं कूर्मपुराणं स्कन्दपुराणं च । एषु शिखरपुराणानुत्तरे वायुरूपेण शिवेन प्रोक्तत्वाच्छेजापरनामधेयं वायव्यं पुराणमिति तत्र तत्र लेखदर्शनाद्विरोधपरिहारेऽपि पुराणत्रयं तु ज्ञातमेव । अत एव वृहन्नारदपञ्चरात्रे पुराणसमन्वये पञ्चविंशतिमहापुराणानीति प्रदर्श्य कल्पभेदेन परस्मिन् कल्पे एतानि अन्यस्मिन् कल्पे कानेचिद्विशानि परन्तु पञ्चविंशतेर्नाधिरानीति निरूपितम् । ततः परमष्टादशोपपुराणानि अष्टादशोपपुराणानि अष्टादशोत्तिहासाश्च वर्तन्ते इत्यलपल्लवितेन ।

“अर्जुनस्याप्युलूष्यां नागकन्यायामिरावान् नाम पुत्रोऽभूत् । माणिपूरपातिपुत्र्यां च पुत्रिकाधर्मेण वभ्रुवाहनं नाम पुत्रमर्जुनोऽजीजनत् । सुमद्रायां चार्भकत्वेऽपि योसावतिवलपराक्रमः समस्तारातिरथविजेता सोऽभिमन्युरजापत । अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुषु अश्वत्थामप्रयुक्तवह्नास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतः सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्यात्मेच्छाकारणमानुषरूपधारिणोनुभावात् पुनर्जीवितमवाप्य परिक्षित् जज्ञे । योऽयं साम्प्रतमेतद् भूमण्डलमखण्डितायतिधर्मेण पालयतीति ।” ततः परम्

“पराशर उवाच । अतः परं भविष्यानहं भूमिपालान् कीर्तयिष्ये योऽयं साम्प्रतमवनीपत्तिः परिक्षित् तस्यापि जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाः पुत्राश्चत्वारो भविष्यन्ति ।” इत्युपक्रम्य

“ब्रह्मसूत्रस्य यो योनिर्विशो राजर्षिसत्कृतः ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ” ॥ इत्युक्तम्

ततः “मागधानां वार्हद्रयानां भविष्याणामनुक्रमं कथयामि । अत्र हि वंशे महाबला जरासन्धप्रधाना वभ्रुवुः । जरासन्धमुताद सहदेवात् सोमापिस्तस्माच्छ्रुतवान् “ इत्युपक्रम्य “तस्यापि रिपुञ्जयः पुत्र इत्येते वार्हद्रया भूपतयो वर्षमहस्रमेरुं भविष्यन्ति । योषं रिपुञ्जयो नाम वार्हद्रयोऽन्त्यस्तस्य सुनिको नामामात्यो भविष्यति । स चैनं स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामानमभिषेक्ष्यति तस्यापि पालकनामा पुत्रो भविता ततश्च विगाखगूपस्रत्पुष्टो जनकस्तस्य च नन्दिवर्धन इत्येतेऽष्टाभिःशत्रुत्तरमन्दशते पञ्च मघोषाः (प्रद्योतनामानः) पृथिवीं भोक्ष्यन्ति । ततश्च शिशु-

नागस्तत्पुत्रश्च काकवर्णो भविता तत्पुत्रः क्षेमधर्मा तस्यापि
सतौजास्तत्पुत्रो विम्बिसारस्ततश्चाजातशत्रुस्तस्माच्च दर्भको दर्भ-
काचोदयनस्तस्मादपि नन्दिवर्धनस्ततो महानन्दी इत्येते शै-
शुनागा दशभूमिपालास्त्रीणि वर्षशतानि द्विपष्ट्यधिकानि भ-
विष्यन्ति । महानन्दिसुतः शुद्रागर्भोऽश्नोतिलुब्धो महापद्मो
नन्दः परशुराम इवापरोऽखिलस्रत्रान्तकारी भविता । ततः
प्रभृति शुद्राः भूमिपाला भविष्यन्ति । स चैकच्छत्रामनुल्लङ्घि-
तशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यति । तस्याप्यष्टौ सुताः
सुमहत्पाशा भवितारः तस्य महापद्मस्यानु पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ।
महापद्मस्तत्पुत्राश्च एकं वर्षशतमवनीपतयो भविष्यन्ति । न-
वैव तान् नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । ते-
पामभावे मौर्याश्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तं
राज्येऽभिपेक्ष्यति ।

तस्यापि पुत्रो विन्दुसारो भविष्यति तस्याप्यशोकवर्द्धनस्ततः
सुयशास्ततो दशरथस्ततः सङ्गतस्ततः शालिशुकस्तस्मात् सो-
मशर्मा तस्माच्छतधन्वा तस्य तु वृहद्रथनामा भविता । एवं
मौर्या दश भूपतयो भविष्यन्ति अब्दशतं सप्तत्रिंशदुत्तरं ते-
पामन्ते पृथिवीं शुद्रां भोक्ष्यन्ती"त्यादि निरूपितम् एवमेव वा-
युपुराणे उत्तरार्द्धे(१) ३७ अध्याये निरूपितम्(२) ।

(१) मुद्रितं तु वायुपुराणं पूर्वार्द्धमेव अस्योत्तरार्द्धं तु रेवासण्डा-
त्मकं श्लोकद्वादशसाहस्र्यात्मकं वर्तते तेन सह वायुपुराणस्य
२४००० संख्या भवति । केचित्तु प्रदर्शितशिवपुराणात्मकत्वमपि वि-
द्वाप कल्पितपुस्तकं ब्रह्माण्डपुराणत्वेन वदन्ति तदसन् ब्रह्माण्ड-
पुराणस्य १२००० श्लोकात्मकस्य लिखितस्य पुस्तकस्य धाराणसी-
स्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायामप्युपलभ्यमानत्वात् ।

(२) सूत उवाच ।

यथा मे कीर्तित सर्वं व्यासेनादभुतकर्मणा ।

भाष्य कलियुग चैव तथा मन्वन्तराणि तु ॥

अनागतानि सर्वाणि श्रुवतो मे निबोधत ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भविष्यन्ति नृपाश्च ये ॥” इत्युपक्रम्य

अधिसामकृष्णनामक राजानमारभ्य क्षेमकान्त पञ्चमिंश
तिराजाना भविष्याः । ततश्च बृहद्बधमारभ्य पुनरपि
सञ्जयस्त-पुत्र. शाक्य तत्पुत्र. शुद्धोदन इत्यादि. । ततश्च मा
गधा जरासन्धप्रभृतय ३२ राजान तेषां प्राधान्येन नामानि
तथाहि जरासन्धस्य पुत्र सहदेव सहदेवस्य पुत्र. रामापि
५८ वर्षाणि श्रुतश्रवा ६४ वर्षाणि अगुनायु २६ वर्षाणि नि-
रामिन्त्रो १०० सुकृत ५६ वर्षाणि बृहत्कर्मा सेनाजिन् २३ श्रुत-
क्षयस्तु ४० महाबाहु महाबुद्धि महाभीमगराक्रमश्च ३५ शु-
चि ५८ क्षेम २८ सुयत सुवतो वा ६४ धर्मनेत्रो ५ नृ-
पति ५८ पुन सुवत ३८ दृढसेन ५८ सुमति ३३ सुमल
२२ सुनेत्र ४० सत्याजित् ८३ वीरजिन् ३५ अरिञ्जय ५० एते
राजानो भविष्यन्ति धर्षसख्याना याग कृते ९७४ वर्षाणि
तत्र जरासन्धस्य सहदेवस्य च वर्षाणि नोऽह्निखितानि तत्स
योजने १००० सम्भवन्ति । ततः पर पञ्च प्रद्योता भविष्यन्ति
तथाहि मुणिक २३ वर्षाणि तत. पालक २४ विशाखयूव ४० अ-
जशो जनको वा ३१ नन्दिवर्द्धन २० एतेषा वर्षाणा सयोजते
१३८ वर्षाणि भवन्ति । तत पर दश शैशुनागा भूपतयो भविष्य-
न्ति तथाहि शिशुनाग ४० वर्षाणि कारुवर्ण शुक्रवर्णो
वा ३६ क्षमवर्मा २० अजानशत्रु २५ धतोजा वा क्षत्रोजा ४०
त्रिविसारो विप्रिसारो वा २८ दर्शको दर्भको वा २५ उदयो वा
उदयन ३३ नन्दिवर्द्धन ४२ महानन्दी ४३ एतेषां योगे कृते
३३२ वर्षाणि भवन्ति । अत्र शिशुनागजन्मारभ्य गणतया ३६२ व-
र्षाणि सम्भवन्ति शैशुनागसमय एव विशतीराजानो भविष्यन्ति ।
ततो महानन्दिमुनादयापि वर्षशत १०० भविष्यन्ति । तान्
समुद्भूत्य पाटिल्या घ्राह्यणश्च-द्रगुत नृप राज्यऽभिपेक्षति स च
२४ वर्षाणि भोक्षति । ततो मद्रनारो विन्दुसारो वा २५ वर्षाणि

आधुनिकताकिंकास्तु आधुनिकीं लोकयात्रामुदाहृत्य तावद् भविष्यद्दृत्तं कंन्याप्यवगन्तुं न शक्यत इति वदन्तः पुराणेषु च कथाभागं दृष्ट्वा तदुक्तपदार्थानां तत्पश्चात्कालभावित्वं निरूपयन्ति । तत्र सङ्गच्छते यतः पुराणेषु भूतकालिकीं कथां भूतत्वेन वर्तमानकालिकीं कथां वर्तमानत्वेन भविष्यत्कालिकं दृत्तं भविष्यत्त्वेन मुसृष्टतया वर्णितम् । यदि सर्वं भूतकालिकमेव ततः परं पुराणादिनिर्माणं जातमिति तदा कलौ क्षीणे सन्ध्याशिष्टे कल्त्रयवतारो भविष्यतीत्युक्त्वा(१) तस्यापि भूतत्वापत्तेः । अन्येषामपि वर्तमानानां कलिधर्माणां येषां वर्षाणां पञ्च-

ततस्तस्यापि पुत्राऽशोकवर्द्धनः २६ वर्षाणि राज्यं भोक्ष्यतीत्याद्योऽनेके राजानो निरूपिताः ।

(१) मत्स्यपुराणे ४८ अध्याये ।

“ चतुर्विंशे युगे रामो वसिष्ठेन पुरोधसा ।

सप्तमे राघवस्यार्थं जज्ञे दशरथात्मजः ॥

अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् ।

वेदव्यासस्ततो जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः ॥

कर्तुं धर्मध्ययस्थानमसुराणां प्रणाशनम् ।

बुद्धो नवमके यज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः ॥

तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति ।

कल्की विष्णुर्यथा नाम पाराशर्यपुरःसरः ॥”

इत्युपक्रम्य कालधर्माः संक्षेपेण निरूपिताः । निरुक्ते पुराणे ५२ अध्याये अष्टादशपुराणानां सारांशाः श्लोकसंख्या दानमाहात्म्यं द्वापरे द्वापरे वेदव्यासेन पुराणानां समुद्धरणं च सम्यक्नया निरूपितम् । अत्राध्यायादिनिर्देशनं वाराणसीस्थराज-कीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकानुसारेण बोध्यम् ।

विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्याये ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्तमन्वन्तराणि वै ।

भविष्याण्यपि विप्रैर्षं समाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १ ॥

शत्याः पूर्वं लिखितेषु पुस्तकेषु लेखोऽस्ति तेषां तथा भविष्य-
त्सूर्यचन्द्रोपरागादीनामपि भूतकालिकत्वापत्तेश्च । अत एव
गङ्गामाहात्म्यमधिकृत्य तदानीं गङ्गाया असत्त्वेऽपि तच्छ-
ङ्कासमाधिपसङ्गे स्कन्दपुराणविकाशीखण्डे उक्तम् ॥

पुराणसंहिता तात मूते त्रैकालिकीं कथाम् ।

इत्यादि सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु वेदव्यासेन गुरुपरम्परया
पुराणानि प्राक्तानि तथा स्वाशिष्याय प्रतिपादितानि न तु
निर्मितानीति(१) ॥

(१) वायुपुराणे उत्तरार्द्धे ४१ अध्याये ।

ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिष्वने ॥ ५८ ॥

तस्माच्चोशनसा प्राप्तं तस्माश्चापि बृहस्पतिः ।

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम् ॥ ५९ ॥

सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः ।

इन्द्रश्चापि वसिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥ ६० ॥

सारस्वतस्त्रिधाप्ते च त्रिधामा च शरद्वते ।

शरद्वतस्त्रिविष्टाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥ ६१ ॥

वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि ब्रह्मरुणाय च ।

ब्रह्मरुणो धनञ्जये स च प्रादात् कृतञ्जये ॥ ६२ ॥

कृतञ्जयात् तृणञ्जयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ ।

गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्यन्तरे पुनः ॥ ६३ ॥

निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय च ।

स ददौ सोमशुष्माय स ददौ तृणविन्दवे ॥ ६४ ॥

तृणविन्दुस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्तये ।

शक्तेः पराशरश्चापि गर्भस्थः श्रुतवानिदम् ॥ ६५ ॥

पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद् द्वैपायनः प्रभुः ।

द्वैपायनात् पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये ।

इत्येव वाचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥ ६७ ॥

यद्वा निर्णायकानां भूतभविष्यदूर्त्तमानकालिकक्रिया-
विशेषविषयकं ज्ञानमेव नास्ति अथवा ते विष्णोरवतारं
महर्षिमूर्धन्यस्य शुक्रदेवस्य पितरमष्टादशपुराणानां महाभा-
रतेतिहासस्य पञ्चमवेदस्य च वक्तारं ऋग्यजुःमामाथर्ववेदानां
विभक्तारं ब्रह्ममीमांसाप्रणेतारं(१) श्रीवेदव्यासं मिथ्याभाषि-
त्वेन वञ्चकत्वेन पापिष्ठं कल्पयन्ति । अत्र पुराणेषु अन्य-
कर्तृत्वेन वेदव्यासकृतित्वे सन्देहश्चेत् तर्हि ममापि महान्
सन्देहो भवति तत् किं ते सम्यग् विमृष्य वदन्ति त्वरया
निपीडितचेतसा वा आग्रहेण अथवानवधृतमनसा वदन्ती-
त्यादिरित्यलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः ।

विष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्याये कलिधर्मनिरूप-

(१) आनन्दतीर्थापरनामधेयेन मध्वाचार्येण ब्रह्ममीमांसा-
भाष्ये "तथा चोक्तं स्कान्दे ।

नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।

किञ्चित् तदन्यथा जातं श्रेतायां द्वापर्याखिलम् ॥

गोतमस्य ऋषेः शापात् ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।

सङ्कीर्णशुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥

शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामथम् ।

तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

अथतीर्णो महायोगी सन्यवत्यां पराशरात् ।

उत्सन्नान् भगवान् वेदानुजहार हरिः स्वयम् ॥

चतुर्धा व्यभजत् तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।

शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥

ऋग्यजुःसामाग्नीषोमीयैश्च पुनस्तस्यार्धेऽविलये ।

चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमज्जसा ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।

कोऽन्यो हि भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥"इत्यादि ।

शत्याः पूर्वं लिखितेषु पुस्तकेषु लेखोऽस्ति तेषां तथा भविष्य-
त्सूर्यचन्द्रोपरागादीनामपि भूतकालिकत्वापत्तेश्च । अत एव
गङ्गामाहात्म्यमधिकृत्य तदानीं गङ्गाया असत्त्वेऽपि तच्छ-
ङ्कासमाधिप्रसङ्गे स्कन्दपुराणयिकाशीखण्डे उक्तम् ॥

पुराणसंहिता तात ध्रूते त्रैकालिकीं कथाम् ।

इत्यादि सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु वेदव्यासेन गुरुपरम्परया
पुराणानि प्राप्तानि तथा स्वशिष्याय प्रतिपादितानि न तु
निर्मितानीति(१) ॥

(१) वायुपुराणे उत्तरार्द्धे ४१ अध्याये ।

ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिःश्वने ॥ ५८ ॥

तस्माद्योशनसा प्राप्त तस्माद्यापि बृहस्पतिः ।

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनन्तरम् ॥ ५९ ॥

सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेन्द्राय वै पुनः ।

इन्द्रश्चापि वसिष्ठाय सोऽपि सारस्वताय च ॥ ६० ॥

सारस्वतस्त्रिधाम्ने च त्रिधामा च शरद्वते ।

शरद्वतस्त्रिविष्टाय सोऽन्तरिक्षाय दत्तवान् ॥ ६१ ॥

वर्षिणे चान्तरिक्षो वै सोऽपि भ्रम्याहणाय च ।

त्रय्यारुणो धनञ्जये स च प्रादात् कृतञ्जये ॥ ६२ ॥

कृतञ्जयात् तृणञ्जयो भरद्वाजाय सोऽप्यथ ।

गौतमाय भरद्वाजः सोऽपि निर्यन्तरे पुनः ॥ ६३ ॥

निर्यन्तरस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय च ।

स ददौ सोमशुभ्राय स ददौ तृणविन्दवे ॥ ६४ ॥

तृणविन्दुस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्ये ।

शक्यः पराशरश्चापि गर्भस्थः श्रुतशानिदम् ॥ ६५ ॥

पराशराज्जातुकर्णस्तस्माद् द्वैपायनः प्रभुः ।

द्वैपायनात् पुनश्चापि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये ।

इत्येव वाचा ब्रह्मादिगुरुणा समुदाहृता ॥ ६७ ॥

यदैव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज ॥
 वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैव कलिरागतः ।
 यावत् स पादपद्माभ्यां पस्पर्शेर्मा वसुन्धराम् ॥
 तावत् पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत् कलिः ।
 गते सनातनस्याशे निष्णोस्तत्र भ्रुवो दिवम् ॥
 तत्याज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः ॥
 याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिषेकं परिक्षितः ।
 प्रयास्यन्ति तदा(१) चैते पूर्वापादां महर्षयः(२) ॥

पेण वर्तमानः न त्वारब्ध इति फलितार्थः । तदा कर्तव्यपेक्षायामाह । यदैव भगवद्विष्णोरित्यादि । “कलिः पूर्वं सन्ध्या-
 रूपेण घृत्तोऽपि स्वेन रूपेण सन्ध्यारूपमतिक्रम्य प्रवृत्तः प्रकर्षेण
 घृत्त इति । एतदेव स्पष्टयति । यदवेति ।” इति विष्णुपुराणटी-
 कायां रत्नगर्भमहाचार्याः ।

(१) यदा-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) कमलाकरेण ज्योतिषसिद्धान्ततत्त्वविवेके लोके प्रसिद्धानां सप्तर्षीणां स्थिरत्वं प्रतिपादितम् । तेषां सप्तर्षीणां पुराणादिषु चारो निरूपितस्ते तु धर्मानुष्ठानोपयोगिनोऽहदयाः केचिदन्वय एव । आधुनिका अपि सप्तर्षिचारविषये ऽनेकान् विकल्पानु-
 ज्ञाययन्ति यथा “नक्षत्राणि राशिचक्रं स्थितानि सप्तर्षस्तु त-
 द्वहिः स्थिता कदाचिदपि मघासु न स्थास्यन्ति” इत्यादि ।
 अत्रानुमीयते मया यथा मनुष्यादयो यानादिकं समारुह्य गच्छ-
 न्ति तथा ब्रह्मा अपि गच्छन्तीति चारशब्दस्यार्थ इति उप-
 र्यधःकल्पनया चरत्यं स्थिरत्वं नक्षत्रेषु स्थायित्वं कल्पयन्ति ।
 वस्तुतस्तु नक्षत्रकक्षान्तः सप्तर्षिकक्षायाम्नातिदूरे वर्तमानत्वात् न
 केनाप्याधुनिकेनाभिनवययस्क्रेण तद्विर्णेतुं शक्यम् एकस्मिन्नक्षत्रे
 यदि वर्षशतं तिष्ठन्ति यदि च गणकस्य वर्षशतद्वयमायुश्चेत्तदा स्थू

णानन्तरं . पुनः कृतयुगाविर्भावसद्रे

“यावत् परिक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिर्पेचनम् ।

तावद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पञ्चशतोत्तरम्(?) ॥

सप्तर्षीणां च यौ पूर्वा दृश्येते उदितौ द्विवि ।

तयोस्तु मध्यनक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥

तेन सप्तर्षयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ।

ते तु यौधिष्ठिरे काले(२) मघास्वासन् द्विजोत्तम ॥

तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः(३) ।

(१) मुद्रितपुस्तके पञ्चदशोत्तरमिति पाठः । पञ्चदशोत्तरसहस्रवर्षपर्यन्त शुद्धः क्षत्रियवशः स्थास्यतीति टीकाकारैस्तदर्थोऽपि निरूपितः तत्र सङ्गच्छने लेखकादिना मूले कृतस्य प्रमादस्य टीकाकारैरपि तथैवार्थस्य प्रदर्शितत्वात् । तथात्वे पण्डितद्वारभ्य नन्दपर्यन्तानां मध्ये चार्हद्रथा वर्षसहस्रमेकं ततोऽष्टत्रिंशदुत्तरमब्दशत पञ्च प्रयोताः ततः शैशुनागा दश भूमिपालास्त्रीणि वर्षशतानि द्विषष्ट्यधिकानि ततो महानन्दिस्तुतो नन्द इत्यधस्तादुक्ते विष्णुपुराणे १५०० वर्षाणि भवन्तीत्यस्योन्मत्तप्रलापापत्तेरिति ।

(२) ते तु पारिक्षिते काले इति मुद्रितपुस्तके प्रामादिकः पाठः । “शासन् मघासु मुनयः शासन्ति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ” इत्यादिनिर्दिश्यमानवृहत्संहितावचननिरोधत् । “प्रयास्यन्ति यदा चेते पूर्वापाढा” इत्यपि प्रामादिकमेव । अन्यथा युधिष्ठिरसमये परीक्षितसमयेऽपि मघासु सप्तर्षयः स्थिता अथ नन्दसमये पूर्वापाढायां गताः पर तु परीक्षितद्वारभ्य नन्दपर्यन्तं १५०० वर्षाणि भवन्तीति मघा द्वारभ्य शतभिषक्पर्यन्तं पञ्चदशनक्षत्राणि भवन्तीति शतभिषङ्नक्षत्रे सप्तर्षिस्थित्यापत्ते ।

(३) कलिप्रमाण ३६०००० मानुषवर्षाणि दिव्यवर्षाणि तु शतानि सप्त पञ्च योजन्या १२०० द्वादश शतानि इत्यग्रेऽस्मिन्नेव पुराणे निरूपितम् । तदा कलिः प्रवृत्तः प्रक-

यदैव भगवद्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज ॥
 वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैव कलिरागतः ।
 यावत् स पादपद्माभ्यां पस्पर्शेमां वसुन्धराम् ॥
 तावत् पृथ्वीपरिष्वङ्गे समर्थो नाभवत् कलिः ।
 गते सनातनस्यांशे निष्णोस्तत्र भ्रुवो दिवम् ॥
 तत्याज सानुजो राज्यं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः ॥
 याते कृष्णे चकाराथ सोऽभिपेकं परिक्षितः ।
 प्रयास्यन्ति तदा(१) चैते पूर्वापादां महर्षयः(२) ॥

प्रेण वर्तमानः न त्वारब्ध इति फलितार्थः । तदा कदेत्यपेक्षायामाह । यदैव भगवद्विष्णोरित्यादि । “कलिः पूर्वं सन्ध्या-
 रूपेण घृत्तोऽपि स्वेन रूपेण सन्ध्यारूपमतिक्रम्य प्रवृत्तः प्रकप्रेण
 घृत्त इति । एतदेव स्पष्टयति । यदैवेति ।” इति विष्णुपुराणटी-
 कायां रत्नगर्भभट्टाचार्याः ।

(१) यदा-इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(२) कमलाकरेण ज्यौतिषसिद्धान्ततत्त्वविवेके लोके प्रसिद्धानां सप्तर्षीणां स्थिरत्वं प्रतिपादितम् । येषां सप्तर्षीणां पुराणादिषु चारो निरूपितस्ते तु धर्मानुष्ठानोपयोगिनोऽदृश्याः केचिदन्य एव । आधुनिका अपि सप्तर्षिचारविषये ऽनेकान् विकल्पानु-
 ज्ञायन्ति यथा “नक्षत्राणि राशिचक्रे स्थितानि सप्तर्षस्तु त-
 द्बहिः स्थिता कदाचिदपि मघासु न स्थास्यन्ति” इत्यादि ।
 अत्रानुमीयते मया यथा मनुष्यादयो यानादिकं समारुह्य गच्छन्ति तथा ग्रहा अपि गच्छन्तीति चारशब्दस्यार्थ इति उप-
 र्यथाकल्पनया “रश्चं” , स्थिरचं” -रश्चेषु स्थापितं” -रश्चेषु
 यस्तुतस्तु नक्षत्रकक्षातः सप्तर्षिकक्षायाश्चातिदूरे वर्तमानत्वात् न
 केनाप्याधुनिकेनाभिनववयस्केन तस्मिन्तुं शक्यम् एकस्मिन्क्षेत्रे
 यदि वर्षशतं तिष्ठन्ति यदि च गणकस्य वर्षशतद्वयमायुश्चेत्तदा स्यू

तदा नन्दात् प्रमृत्येष कलिर्दृष्टिं गमिष्यति ।
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तास्मिन्नेव तदाहनि ॥
प्रतिपन्नं फलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ।
त्रीणि लक्षाणि वर्षाणां द्विज मानुषमंख्यया ॥
पाष्टिं चैव सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः ।
शतानि तानि दिव्यानि सप्त पञ्च च संख्यया ॥
निःशेषेण ततस्तास्मिन् भविष्यति पुनः कृतम् ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ॥
युगेयुगे महात्मानः समतीताः सहस्रशः ।
बहुन्वानामधेयानां परिसंख्या कुलेकुले ॥

पुनरुक्तबहुवात् तु न मया परिकीर्त्तिताः ॥” इति ॥
श्रीवराहमिहिराचार्येण वेद-धर्मशास्त्र-पुराणादीनि स-
मालोच्य बृहत्संहितायां १३ अध्याये सप्तर्षिचारमकर-
णे उक्तम् ।

“आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।
पद्द्विकपञ्चद्वियुतः, २५२६ शककालस्तस्य राज्यस्य ॥३॥

लगतिदर्शनगणितैक्यं भवितुमर्हति । एवमेव भास्कराचार्येण ब्रह्म-
गणिते भगणोपपत्तौ ब्रह्मणां मन्दोच्चादिद्वगणितैक्यपक्षे “नायमर्थः
पुरुषसाध्यः” इत्याद्युक्तम् । नवीनानामपि मते येषां तारागणानां
सुमहतिदूरवर्तित्वादसत्त्वं पूर्वं निश्चितमासीत् तेषामिदानीं दूर-
दर्शकनवीनयन्त्राविर्भावेन सत्त्वमेव सुनिश्चितं जातम् । तस्माद्विष्णु-
पुराणटीकाकारादिप्रदर्शितरीत्या यत्रक्षत्रेण समं सप्तर्षिणामुद्यो-
दश्यते तस्मिन्नेव नक्षत्रे तदानामवस्थानं वक्तव्यमिति । सप्तर्षिणां
चाराभावेऽदृश्यत्वे च बृद्धगर्ग—कश्यप—वराहमिहिरादीनां तच्चा-
रनिरूपणं धूमाच्छादिते किरणरहिते प्रत्येकपिदर्शनेऽशुभफ-
लनिरूपणमुन्मत्तप्रलाप एवेत्यलं पल्लवितेन ।

वर्षसहस्रत्रितयं शतमेकं सप्ततिर्नवाग्रा ३१७९ च ।
शककालयातमिश्रं कलेर्गतं धर्मपुत्रात् तु(१) ॥ ४ ॥

(१) पाठोऽयं धाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसर-
स्वतीभवनस्थे पुरातने पुस्तके वर्तते । मुद्रितपुस्तके च शुट्टि-
तस्तथैव टीकापि शुट्टिता वर्तते । शुट्टितमूलपुस्तकानुसारेण भ-
ट्टोत्पलेन टीका कृता इति कथनं तु साहसमिवाभाति । मुद्रितटी-
काप्रदर्शितरीत्या कृतया गणनया इदानीमुत्तराभाद्रपदासु सप्तर्षी-
णां स्थितिरायाति तप्तु दृग्गणितैक्यविरुद्धम् ।

आसन् मघास्वित्यादिना तत्र संयुक्ता इत्यन्तेन ग्रन्थेन व-
स्तुत्रयं प्रतिपादितम् युधिष्ठिरस्य राज्यकालः तस्य शककाला-
नयनप्रकारः गतकलियुगाब्दानयनप्रकारश्च । तथाहि धर्मपुत्राद्
युधिष्ठिरात् वर्षसहस्रत्रितयम् एकं शत नवाग्रा सप्ततिश्च ३१७९
एतद्वर्षवृन्दे शककालयातमिश्रे सति गतकलियुगाब्दाः समा-
यान्ति । पञ्चद्विकपञ्चद्वियुतः २५२६ एतद्वर्षवृन्दे शककालयुक्ते
सति राज्यान्तकालः समायाति । पृथ्वी शासति युधिष्ठिरे अ-
र्थात् राजसिंहासनाधिरूढे मघासु सप्तर्षयः आसन् इति । अत्र
धर्मपुत्रयुधिष्ठिरसमयात् गतकलियुगाब्दानयनं प्रदर्शितमतः कलि-
युगारम्भात् पूर्वकालावस्थायित्वे द्वापरयुगावस्थायित्वं सुव्यक्तम् ।
अत एव सप्तर्षिचारप्रकरणे भट्टोत्पलेन बृहत्संहिताटीकायां “क-
लिद्वापरसन्धौ तु स्थितास्ते पितृदैवतम्” इत्युक्तवृद्धगर्गवचनं सङ्ग-
च्छते । ते सप्तर्षय इति भावः ।

शककालस्तस्य राज्ञश्च राज्यस्येति वा पाठः तस्य युधि-
ष्ठिरस्य शककालः अत्र शकशब्दः संवत्सरवाचकः पारिभाषिकः
तथाह ज्योतिर्विदाभरणे १० अध्याये

“युधिष्ठिरौ विक्रमशालिवाहनौ

नराधिनाथौ विजयाभिन्नन्दनः ।

इमेऽनु नागाञ्जनमेदिनीविभु-

र्षलिः क्रमात् पट् शककारकाः कलौ ॥” इति ।

विस्तरस्तु वाचस्पत्ये बृहद्भिधाने शकशब्दविवरणे द्रष्टव्यः ।

एकैकस्मिन्क्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् ।

भागुदपतोऽप्यविवरादृजृन्नयन्ति तत्र संयुक्ताः ॥ ५ ॥”

एतदनुसारेणास्मिन् १९७२ विक्रमाब्दे १८३७ शा-
काब्दे १९१५ ख्रीष्टाब्दे कालियुगस्य ५०१६ सौरव-
र्षाण्यतीतानीत्ययं बहूनां ज्योतिर्विदां सिद्धान्तः एतदेव
स्पष्टयामि । तथाहि

युधिष्ठिरराज्यकाले मयानक्षत्रस्य कस्मिन् पादे वा-
सिहराशौ कस्मिन्नक्षे सप्तर्षयः स्थिता इति लेखाभावात्
सूक्ष्मगणनायां व्यतीतवर्षसंख्यायां किञ्चिदन्तरं सम्भ-
वतीति स्थूलगणनया प्रदर्श्यते । इदानीमपि आकाशे
सप्तर्षयो मघास्वेव वर्तमाना दृश्यन्ते इति नैव तिरोहित-
मस्ति विदुषाम् तथा सति प्रथमावृत्तौ मघा आरभ्य म-

पञ्चदशशतदि २५२६ युतः इदानीन्तनशककालः १८३७
युक्त्या ४३६३ एतावन्ति वर्षाणि व्यतीतानि तानि च तस्य रा-
ज्यत्यागकालान् स्वर्गारोहणकालाद्वा अवगन्तव्यानि । यतः
प्रायो निर्वाणकालान्मरणकालाद्वा घर्षारम्भव्यवहारो भवति शा-
लिवाहनशककालविषये सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये भास्क-
राचार्याः ।

याताः पण्मनसो युगानि भवितान्यन्यशुगाङ्घ्रिययं

नन्दाद्रान्दुगुणास्तथा शकनृपस्थान्ते कलेवेत्सराः ।

गोद्रीभद्रद्विरुताद्वदधनगगोचन्द्राः १९७२९४७१७९शकाब्दान्विताः ।

मये सङ्कलिताः पितामहदिने स्युर्वेतमाने गताः ॥ २८ ॥

यथा च जनानां महार्थारक्षामिनिर्वाणकालात् संवत्सरा-
रम्भः । एयं सति राजतरङ्गिण्युक्त ६५३ गतेषु कालियर्षेषु
युधिष्ठिरापर्याने इदानीन्तन ४३६३ गतयुधिष्ठिराभ्ययोगे ५०१६
कालिगणनाः समापान्तीति सर्वं समञ्जसम् ।

घापर्यन्तं २७०० सौरवर्षाणि नृणां वर्षाणि वा अतीतानि (१)
पुनरपि द्वितीयावृत्तौ (२) तथैव २७०० वर्षाणि अतीता-

(१) वायुपुराणे उत्तरार्द्धे ३७ अध्याये
सप्तर्षयस्तदा प्राहुः प्रतीपे राक्षि वै शतम् ।
सप्तर्षिदोः शतैर्भाष्या आन्धान्तास्ते त्वया पुनः ॥ ४१२ ॥
सप्तविंशतिपर्यन्ते कृत्स्ने नक्षत्रमण्डले ।
सप्तर्षयस्तु तिष्ठन्ति पर्यायेण शत शतम् ॥ ४१३ ॥ इति

(२) इदानीपर्यन्तमेकावृत्तिरेव कथं न मन्तव्या तथा सति
"ततोऽपि द्विनहस्त्रेषु दशाधिकशतत्रये ।
भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान् हनिष्यति ॥"

इति स्कन्दपुराणरथं घञ्चन कुत्र समन्वयनीयम् ? ।

अपि च जनमजयप्रदत्तं रामशासनं कुत्र गच्छेत् ? तत्ता-
म्रशासनस्य प्रतिलिपिः सन् १८७५ नवम्बरमासमुद्रिते इण्डियन्
अटिन्प्योरी पुस्तके वर्तते तथाहि

"श्रीगणाधिपतये नमः पान्तु घो जलदद्यामाः शार्ङ्गज्याघात-
कर्कशाः त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः स्थस्ति श्रीज-
याभ्युदये युधिष्ठिरशके प्लवङ्गाख्ये एकोनवनिघत्सरे सहस्य-
मासे अमावस्यायां सौम्यरासरे धीमन्महाराजाधिराजपरमे-
श्वरो धीरप्रतापशाली कुरुकुलोद्भवो वैयाघ्रपादगोत्रजः श्रीज-
न्मेजयभूपः किष्किन्धानगर्यां सिंहासनस्थः सकलवर्णाश्रम-
धर्मप्रतिपालकः पश्चिमदेशस्थसीतापुरनृकोदरक्षेत्रे तत्रत्य-
मुनिवृद्धमठस्थ गरुडघाहनतीर्थश्रीमदशिष्यकैकयनाथैराराधि-
तसीतारामस्य पूजार्थं कृतभूदानसाधनमस्मत्प्रपितामहयुधि-
ष्ठिगाधिष्ठितमुनिवृद्धक्षेत्रेऽस्य चतुःसीमापरिमितिक्रम पूर्वभागे
उत्तरवाहिन्याः तुल्यमद्राया पश्चिमे दक्षिणभाग अगस्त्या-
श्रमसङ्गमादुत्तरे पश्चिमं आश्रमस्तथा पूर्वो उत्तरभागे सिद्ध-
नद्याः दक्षिणे एत-मध्यस्थमुनिवृद्धक्षेत्रं भवच्छिष्यपरंपरया
आचन्द्रार्कपर्यन्तं निधिनिक्षेपजलपापाणअक्षिणी(?) आगामि-
सिद्धसाध्यतेज स्वाभ्यसहितं स्वयुज्यनुकूलेन अस्मन्माता-

नि सङ्कलनया ५४०० वर्षाणि गतानि । युधिष्ठिरमहाराजस्य
द्वापरयुगे वर्तमानत्वात् वर्षसहस्रात्मकमायुः सम्भवति(१)

पित्रोः विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं हरिहरसन्निधौ उपरागसमये सहिर-
ण्येत तुंगभद्राजलधारापूर्वकं क्षेत्रं यतिहस्ते दत्तवानस्मि एत-
द्धर्मसाधनस्य साक्षिणः आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च दौर्भू-
मिरापो हृदयं यमश्च भद्रश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति
वरस्य वृत्तम् दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छ्रेयोनुपालनम् दाना-
त्स्वर्गमवाप्नोति पालनादच्युतं पदं स्वदत्ताद् द्विगुणं पुण्यं पर-
दत्तानुपालनं परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् स्वदत्ता पु-
त्रिका श्रेया पितृदत्ता सहोदरा अन्यदत्ता तु जननो वृत्तभूमिं परि-
त्यजेत् । अन्यैस्तु च्छर्दितं क्षुद्रैः स्वभिश्च च्छर्दितं न तु । ततः
कष्टस्ततो नीचः स्वयंदत्तापहारकः स्वदत्तां परदत्तां वा प्रह्लादवृत्तिं
हरेत् यः पट्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते क्रिमिः ।” इति ॥

केचिन्तु अनियतस्वरूपां लिपिं नियतस्वरूपां परिकल्प्य तद्
ताम्रशासनं कृत्रिमं निरूपयन्ति ।

अन्ये तु तत्रोक्ताः ऋषयस्त्वत्सरसहस्यमासकृष्णपशामायास्या-
सौम्ययासरोपरागादियोगा इतः पूर्वं त्रयोदशशताब्द्यां सम्भवन्तीति
स एव समयो महाभारतस्येति धदन्ति ।

याराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयप्रधानगणिताध्यापकेन
महामहोपाध्यायधर्मायापूदेवशास्त्रि—सी. आई. ई. महाशयेन तु
पूर्वोक्तकुकल्पनाभिरासपूर्वकं गणितेन तत्ताम्रशासनं तदुक्तकालि-
कमेव व्यवस्थापितमिति ।

(१) युधिष्ठिरस्य वर्षसहस्रपरिमितमायुर्भूदित्यत्र ममाग्रहो
नास्ति यदि महाभारतमत्स्यपुराणादिनिरूपितमायुर्द्वयादियुगव्य-
वस्था मध्येय तदा युधिष्ठिरोऽपि बाभूत् भारतीयं मुद्गमपि
नाभूत् सर्वं स्वकपालकल्पितं काव्यं सर्वमनवद्विधमिति तदुदा-
हृत्याधुनिकेष्वनुत्तरव्यवस्थापने न किमपि वाच्यम् । किं जातं
किं न जातमिति सर्वज्ञो भगवानेव चेद् मयानु यया रीत्या शास्त्र-
निर्माणं तपेय रीत्या सामञ्जस्यं कृतं तपेय निरूपविध्यत इति ।

तथोक्तं मत्स्यपुराणे १३१ अध्याये द्वापरयुगे वेदव्या-
सेन वेदानां तच्छाखानां विभागप्रसङ्गे तच्छिष्याणां कल्प-
सूत्रतद्भाष्यरचनाप्रसङ्गे ।

“द्वापरेष्वभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम्” इत्युपक्रम्य ।
पूर्णवर्षसहस्रं तु(१)परमायुस्तदा नृणाम्” इत्याद्युक्तम् ।

(१) पाठोऽयं धाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयहस्त-
लिखितपुस्तके वर्तते मुद्रितपुस्तके तु पाठभेदोऽध्यायक्रम-
भेदश्च वर्तते इति ।

चिरजीवित्वे प्रमाणं तु

“दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्याति ॥

इति वाल्मीकिरामायणादिकं वर्तते एव । जैनबौद्धग्रन्थे-
ष्वपि बहूनां चिरजीवित्वं प्रतिपादितमेव । ख्रीष्टीयानामपि ग्रन्थे
बहूनां दीर्घजीवित्वं महम्मदीयानामपि पुस्तके बहूनां चिर-
जीवित्वं प्रतिपादितमिति बहूनामैष्याद् युधिष्ठिरस्य वर्षसहस्र-
जीवित्वे न किमपि चित्रं प्रतिभाति ।

अपि च सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनाधिकारीत्यनुबन्धस्तुष्टयम्
उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति निरूपणक्रमः सम्बन्धापरिभाषा चेति शा-
स्त्रमुखम् इति यथा संशया परिभाषया येन च क्रमेण पुराणानां
प्रणयनं तथैव तेषां समालोचने न किमप्यसमञ्जसम् ।

कोचित् उत्तरायणे गते सूर्ये मरणमिच्छतो भीष्मस्य शरश-
य्यां गतवत् आधुनिकरीत्याऽसमञ्जसं निरूपयन्तो गणितेन तत् से-
न्धस्य महाभारतस्यातात्कालिकत्वंमाहुस्तत्र तावत्कालं गणितेन
शरशय्यायामवस्थानासिद्धेः ।

कुवेरगुप्तां विशमुष्णरस्मौ

गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन

व्यलीकनिःश्वाप्तमिधोत्ससर्ज ॥

इति शिवपुराणमूलककुमारसम्भटानुपपत्तेश्च ।

आधुनिकलोकयात्रामुदाहृत्य परीक्षणे तु आकाशस्थितानां घट्टानां पदार्थानां भूमिस्थितानां च घट्टानां पदार्थानामशेषविशेषरूपेण सर्वात्मना ज्ञानं न भवतीति कुतो युधिष्ठिरस्य चिरायुष्टुं भीमस्य दस्तिप्रहस्रवलयं भीष्मपितामहस्य शरशय्याशयनं च सिञ्चेत् ? । इतः पूर्वं व्योमयानादीनामपि असम्भव एवासीत् दृश्यते चानवरनं प्रत्यहं विज्ञानविद्यामाहिम्ना नवनवं वस्तु आविर्भवतीति तत्सर्वं नासम्भवीति ।

घेदधर्मशास्त्रपुराणादीनां न्यायादिदर्शनानां 'च परस्परविरोधपरिहारार्थं मधुसूदनसरम्बत्याख्यमिश्रुणा प्रस्थानभेदग्रन्थे उदयनाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलौ ज्योतिषपुगणयोरेकवाक्यतासम्पादनाय परिणतवरश्चरामचन्द्रेण अविरोधप्रकाशग्रन्थे च घट्टवः प्रयासाः कृताः । वस्तुनस्तु तेषामेकवाक्यतासम्पादनमैकमत्यं च न केनापि कर्तुं शक्यं तथात्वे विशिष्टाद्वैताद्वैताद्वैताद्वैतमतभेदो न स्यात् मम तु मते तदपि प्रह्वानिवर्चनीयत्वसाधकमेव । आधुनिकास्तु मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्राणां पुराणानामपि न्यूनाधिकपाठदर्शनाशिवन्धेयूद्धृतानां वचनानां तदुपलब्धपुस्तकेष्वनुपलभ्याम्हाविप्लवं वर्णयन्ति तदपि शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् ।

यथा अस्यां लोकप्रसिद्धायां मनुस्मृतौ ११९६ संवत्सरलिखितेन तालपत्रपुस्तकेन संवादे कृते ७१ इलोका अधिका दृश्यन्ते । अपरापि ६००० इलोकात्मिका पट्टसाहस्री वृद्धमनुस्मृतिर्वा वृद्धमनुस्मृतिः वाराणस्यां मितिरपोत्तरास्थले कान्यकुब्जस्य पं० विद्देवद्वरदत्तध्यासस्य गृहे वर्तमाना मया दृष्टा । अन्येऽपि मनुसंहिता-मनुसिद्धान्त-मनुहोरा-नामका ग्रन्था वर्तन्ते ।

तथोक्तं नारदसंहितायामारम्भे

"प्रताचर्यो घसिष्ठोत्रिर्भुः पौलस्त्यलोमशौ ।

मरीचिराङ्गिराज्यासो नारदः शौनको भृगुः ॥

यवनदत्त्यवनो गर्गः कश्यपोऽथ पराशरः ।

अष्टादशैते गम्भीरा ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

सिद्धान्त-संहिता-होरा रूपस्कन्धत्रयारम्भकम् ।

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमिहोच्यते ॥” (१) इत्यादि ।

मानवपुराणमभ्युक्तम् (२) पराशरोपपुराणे १ अध्याये ।

एवं मानवं श्रोतसूत्र (३) स्मार्तसूत्रं शुल्बसूत्रमित्यादयो ग्रन्था मनुभोक्ता वर्तन्ते एतानननुविमृष्य केवलमुपलब्धां मनुस्मृतिं पठित्वा विप्लवं वर्णयन्तो निपुणतरं निराकरणाया इति ।

पुराणेष्वपि धीमद्भागवतस्यैक पुस्तकं ममान्तिक एवास्ति उपलभ्यमानेन भागवतेन सवादे कृते श्लोकानां प्रायस्त्राणि सहस्राणि अथ च १५ अध्यायास्तत्र न सन्ति किन्तु षोडशेवजन्मनः १५० वर्षेभ्यः पूर्वं लिखित पुरातनं सम्पूर्णं तत् पुस्तकम् ।

एव चाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसरस्वतीभवने वर्तमानं भविष्यपुराणं १४५०० श्लोकात्मकं सम्पूर्णं वर्तते तत्र अकवर-जहाँगीर-शाहजहा इत्यादिराशां चर्चापि नास्ति । यथा आधुनिका भविष्यपुराणस्याधुनिकत्वं घटन्ति । भविष्यपुराणं भविष्योत्तरपुराणं भविष्योत्तरोत्तरपुराणं भविष्यपुराणपरिशिष्टं च वर्तते । महाभारतं वर्तते तस्य पूरको हरिवंशस्तस्यापि पूरकं भविष्यत् पर्व च वर्तते इत्यन्यदेतत् ।

अत्रैव महारामायणापरनामधेयस्य योगवासिष्ठस्यैकं पुरातनं पुस्तकमस्ति तत्र प्रत्येकपुष्पिकायां “शतसाहस्र्यां संहितायां बालकाण्डे (आदिकाण्डे)” एवं लिखितमस्ति । अस्यैवायोध्याकाण्डं चाराणस्यामेव रंगीलदासफाटकसंज्ञके प्रदेशे तमोलकरवाडानामके स्थले प. गणेशरामव्यासस्य निकटे आ-

(१) अत्रोक्ता मनुग्रन्थाः कश्यप-पराशरादिभिः स्वेषु संहितादिग्रन्थेषु समुद्भूताः तत्सर्वं बनारस-संस्कृत-सीरीजमुद्रिते ज्योतिषसिद्धान्तसंग्रहे भूमिकायां प्रदर्शितमस्माभिः ।

(२) अस्य पुराणस्यानेके अध्यायाः कैवल्यरत्नग्रन्थे समुद्भूतास्ते च चाराणस्यां पण्डितपत्रे मुद्रिता वर्तन्ते ।

(३) भाष्यसहितं चाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीय-सरस्वतीभवने वर्तते । मूलं तु यूरोपदेशे मुद्रितमस्ति ।

एवं सति कलिवर्षेषु ६५३ मितेषु गतेषु युधिष्ठिर-
महाराजस्य वर्तमानत्वं निरूपयन्ती राजतरङ्गिणी अपि
सङ्गच्छते ।

“शतेषु पद्मसार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः ॥” इति ।

एवं सति मघा आरभ्य पूर्वाषाढापर्यन्तं १०
नक्षत्राणि भवन्तीति परीक्षिद्राज्याभिषेकसमये वर्षाणां दश
शतानि १००० अतीतानि । अयमेव परमार्थो विष्णुपुराणस्य
ये सप्तर्षयो मघास्वासन् युधिष्ठिरसमय इति शेषः एते च तदा
पूर्वाषाढां मघास्यान्ति तदैव भगवति वासुदेवे श्रीकृष्णे दिवं
याते सति परीक्षितो राज्याभिषेकं कृत्वा सानुजो युधिष्ठिरो रा-
ज्यं तत्याज । एषः कलिः नन्दात् प्रभृति वृद्धिं गमिष्यतीति ।
अतो निष्पन्नं परीक्षिद्राज्याभिषेकसमये कलिवर्षाण्यतीतानि ६५३
ततश्च बार्हद्रथा भूपतयः सहस्रवर्षपर्यन्तम् । १०००
ततश्च प्रद्योतनामानो भूपतयोऽष्टत्रिंशदुत्तरमन्दशतम् । १३८
ततश्च शैशुनागास्त्रीणि वर्षशतानि द्विपञ्च्यधिकानि । ३६२
ततश्च महापद्मस्तत्पुत्राश्च एकशतम् । १००

२२५३

सीविद्वानां तत्पुस्तकसंग्रहस्य विक्रयान्न जाने तत् कुत्र गतम् ।

एवं तत्सोपनिषन्धकारैरुद्धृतानां भारतवर्षनानामुपलभ्यमा-
ने महामारते कश्चिदनुपलम्भाम्महाभारतस्यापि नवीनत्वं स-
िद्धितत्त्वमन्त्रसिद्धितत्त्वादिकं प्रलपन्ति तदपि तात्पर्यान्वययोधात्
मन्त्रमारत-जैमिनिमारतादीनां विद्यमानत्वात् ।

एवं संप्रमननुधिभूय फलस्ये महान् विद्मसो भवेत् ।

नवैव नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । तेषामभावे
मौर्याश्च भोक्ष्यन्ति कौटिल्य-एव चन्द्रगुप्तं राज्ये ऽभिपेक्ष्यतीति ।

इत्थं स्थूलगणनया विष्णुपुराणेन २२५३ कल्यब्देऽश्वती-
तेषु ततः परं चन्द्रगुप्तस्य राज्याभिषेकसमयः समायाति ।

एवं सति

ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये ।

भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान् हनिष्यति ॥

इति स्कन्दपुराणीयवचनमपि सङ्गच्छते । एवं च पूर्वोक्तं
भागवतीयं वायुपुराणीयं मत्स्यपुराणीयं च वचनं सङ्गच्छत इति ।
अपि च विक्रमाब्दारम्भात् ४७० वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वाणपदवीं
गतानां जैन २४ तीर्थङ्कराणां महावीरस्वामिनां कौटिल्य-
शास्त्रस्य मिथ्याशास्त्रनिवृत्त्या उक्तसमयादनल्पपूर्वकालावस्था-
यित्वं कौटिल्यस्य सङ्गच्छत इति सर्वं समञ्जसम् ।

आधुनिकास्तु दूरदेशस्थैरत्युग्रबुद्धिभिर्महासामर्थ्यवद्भि-
श्चिरस्थैरपि दुरधिगमान् विषयान् तस्मिन् समयेऽल्पाया-
सेनाल्पेन कालेन राजदूतेन येन केनचिन्मेगास्थेनीसनाम्ना
याथातथ्येनाऽवगतान् समाकलय्य पुस्तकनिर्माणाभावेऽपि त-
न्नाम्ना पत्रादिना सङ्कलिते पुस्तके 'सेन्द्राकोत्तस' 'सेन्द्राकोत्तस'
'जन्द्रमस'इत्याकारकैः पदैः स्वविद्याबुद्धिमहिम्ना चन्द्रगुप्तं परि-
कल्प्य त्रत्प्रकरणे चाणक्यस्य चर्चाया अभावेऽपि बलात्कारेण
चाणक्यं सन्निवेश्य अशोकवर्द्धनस्य चन्द्रगुप्तपौत्रस्य चर्चाया
अभावेऽपि यं कश्चिदशोकं सन्निवेश्य तज्जीवनचरितादिकं
पथोक्तशिलाशासनादिभ्यो पथोक्तरीत्या पारिकल्प्येदानीं
महाभारतं विष्णुपुराणं वायुपुराणं मत्स्यपुराणं श्रीमद्भागवतं
स्कन्दपुराणादिकं च समन्वेतुमिच्छन्ति यदि न पारयन्ति

तदा तान्येवावज्ञायोपहसन्ति “सर्वं गप्पं” “सर्वं गाँजा” इति
वदन्तीति शोकस्थानम् ।

यदि च निरुक्तपुराणादिनिर्दिष्टचन्द्रगुप्ताशोकवर्द्धनादि-
भ्यो भिन्ना अर्वाचीनाश्चन्द्रगुप्ताशोकमभृतयस्तदा नासम्भवः
तथाहि विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्याये - ।

“युगेयुगे भवन्त्येते दक्षाद्याः मुनिसत्तम ।

पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ६१ ॥”

विष्णुपुराणं ४ अंशे २४ अध्याये कलिधर्मे एव

“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।

युगेयुगे महात्मानः समतीताः सहस्रशः ॥

षड्दुत्वाद्यामधेयानां परिसंख्या कुलेकुले ।

पुनरुक्तवहुत्वात् तु न मया परिकीर्तिताः ॥”

“एष तूद्देशतो वंशस्तत्रोक्तो भृशुर्जा मया ।

निखिलो गदितुं शक्यो नैव जन्मशतैरपि ॥” इति ।

युधिष्ठिरार्जुनभीमसेननकुलसहदेवाः पञ्च भ्रातरः पाण्डवा
इति सार्वजनीनप्रसिद्धिः । विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ अध्याये
परिसितोऽपि जनमेजयश्रुतसेनोद्भवेनभीमसेनाश्रत्वारः पुत्रा
भविष्यन्तीति । ततश्च शतानीकाद् द्वादशपुरुषानन्तरमपरः
शतानीको भविष्यतीति । तत्रैव २२ अध्याये गुरुक्षेत्रस्ततो
वन्सो वत्साद्द्वन्सव्यूहस्ततः पानिष्योमस्तस्यापि दिवाकरस्तस्मा-
त् सहदेवः । ततश्च त्रयोदशपुरुषानन्तरं सञ्जयस्तस्माच्छा-
यवः शाक्याच्छुद्धादनः । ततः २३ अध्याये जरामन्यमुतात्
सहदेवादित्यादि भविष्यत्येन निरूपितम् ।

अत्रापरे इतिहासतत्परविदः “चात्स्यायने मल्लनागः
फौटिल्यथगकात्मज” इति हेमचन्द्रस्य कोषं “विष्णु-

शुभस्तु (कौण्डिन्यः) कौटिल्यः चाणक्यो द्रामिलोऽशुल" इति पुरुषोत्तमदेवस्य कोपं चावलम्ब्य वदन्ति यत् घात्स्यायनश्चाणक्य एव इति न्यायदर्शनभाष्यं चाणक्येनैव कृतं ते तु वदतो व्याघातेन दूरादेव निराकृता भवन्ति यतः कोशे कौटिल्यस्यापि पाठात् कौटिल्येन स्वनिर्मितेऽर्थशास्त्रे प्रथमे ऽधिकरणे द्वितीयेऽध्याये "सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी"(१)त्युक्तत्वात् स च न्यायशास्त्रं जानात्येव नेति घात्स्यायनेन तु न्यायभाष्ये "सेवमान्वीक्षिकी न्यायविद्या

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आधारः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता ॥"

(१) महिसूरस्थ-ओरिअण्टल् लाइब्रेरी सीरीजमुद्रिते पुस्तके ६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

केचित्तु सांख्ययोगयोरुपनिषत्सु अनेकत्र चर्चितत्वात् पुराणे-ष्वपि भागवतादिषु "पञ्चमः कपिलो नाम-प्रोवाचासुर्ये सांख्य"-मिति, मत्स्यपुराणे १५७ अध्याये षा० रा० सं० पाठशालीय-पुस्तके २७० पत्रे ।

"अथान्यद्रूपमास्थाय शम्भुं नारायणोऽव्ययः ।

आजगाम महातेजा योगाचार्यो महायशाः ॥

सांख्याचार्योऽतिमतिमान् कपिलो ब्राह्मणोऽपि वा ।

उभाषपि महात्मानौ कृजन्तौ क्षेत्रतत्परौ ॥"इति ।

सांख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकीति सुष्ठूक्तं कौटिल्येनेति घट्ति तदप्यल्पज्ञतामात्रं सांख्यसूत्रषडध्याय्यां "न धयं पदपदार्थ-घादिनो धैशोपिकादिवत्" इत्युक्तधान्यायधैशोपिकयोरेकवाक्यतया सांख्यापेक्षयाऽपि न्यायस्य पूर्वकालिकत्वं महर्षीणां सम्मतमिति ।

सम्प्रदायविदस्तु यथोक्तश्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासोक्तन्याय-शास्त्रस्यैवान्वीक्षिकीपदवाच्यत्वादिदं कौटिल्यार्थशास्त्रं यत्र तत्र तद्विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् कल्पितमिवाभातीत्युपेक्षणीयमित्याहुः ।

इत्युक्तत्वाद्यक्तिभेदः कर्तृभेदो बुद्धिभेदः सिद्धान्तभेदश्च
मुव्यक्त एव ।

अत्र इतिहासतत्त्वविद्वरवः केचिद्वदन्ति “तदानीं न्याय-
शास्त्रं नासी”देवेति तथात्वेऽपि सिद्धं नः समीहितं “मूलं
नास्ति कुतः शाखा” इत्याभाणकेन यदि तदानीं न्यायशास्त्रमेव
नासीत् तदा भाष्यं कस्य कृतं चाणक्यशास्त्रायायनेनेति ? ।

काममूत्रव्याख्यायां “वात्स्यायन इति स्वगोत्रनिमि-
त्ता सञ्ज्ञा मल्लनाग इति सांस्कारिकी” (१) इत्युक्तत्वात् अयं
चाणक्यो वात्स्यायनो राजमन्त्रित्वात् कामशास्त्रे ऽर्थशास्त्रे
चैक्यैव रीत्या अधिकरणाध्यायक्रमेण लौकिकविषयान् संगृह्य
तच्छास्त्रं प्रणीतवान् इति नायं नैयायिक इति सिद्धम् ।

एवं स्थिते निर्दिष्टाश्वलायनसूत्रोक्तवत्सभेदाद्वात्स्यायनभे-
दस्तद्भेदात् कौटिल्यचाणक्यभिन्नेन महर्षिणा वात्स्यायनेन
न्यायभाष्यं प्रणीतमिति सुपूक्तम् ।

अपि च चाणक्येनैव न्यायदर्शनभाष्यं कृतमिति वदन्त-
द्याणक्यस्य विष्णुपुराणादौ पाठात् तस्य चाणक्यपञ्चाङ्गावित्वं
संसाध्य पुराणानामर्वाचीनत्वं न्यायभाष्यस्य प्राचीनत्वं
प्रलपन्ति तदप्यनधिगतशास्त्रतात्पर्यमूलकमेव । यतश्छान्दो-
ग्योपनिषत्सु ७ प्रपाठके १ खण्डे “अधीहि भगव इति
सोपससाद् सनत्कुमारं नारदस्तं होवाच । यद्वेत्य तेन
मोषसीद् तनस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचर्षेर्वेदं भग-
वोऽभ्येति यजुर्वेदं सामवेदमार्यवेणं चतुर्थमितिहासपुराणं

(१) धनारमचौहान्यायुक्छोपोमुद्रिनपुस्तके १७ पृष्ठे २८ पङ्क्ति
दृश्यम् ।

पञ्चमं वेदानां वेदं(१) पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाको-
षाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां सत्रविद्यां
नक्षत्रविद्यां सर्वदेवजनविद्यामेतद्भगवोध्येमि ॥ २ ॥”

एवमेवात्रैव ७ प्रपाठके २ खण्डेऽपि । अपि चात्रैवोपनि-
पत्सु ८ प्रपाठके १५ खण्डे “तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच
प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्देदमधीत्य यथावि-
धानं गुरोः कर्मातिशेपेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे
स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदध”दित्पादि ।

मन्वर्थमुक्तावल्यां तु “मनुर्वै यत् किञ्चिदवदत् तद्भेपजं
भेपजतायाः” इत्युक्त्वा उपनिषदपेक्षया मनोः प्राचीनत्वं सि-
ध्यति मनुना च

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

(१) बह्वदेशस्थपशिआटिकूसोसाइटीमुद्रिते मैत्र्युपनिषत्पुस्तके
१७१ पृष्ठे “इतिहासः पुराणं विद्या । अत्रेतिहासो भारतादिः ।”
बृहदारण्यके ४ अध्याये इतिहासः पुराण विद्या इत्यादि ।

बह्वदेशस्थ पसि. मुद्रिते छान्दोग्यपुस्तके ४७६ पृष्ठे “वाको
षाक्य” “तर्कशास्त्रम्” इति शाङ्करभाष्ये ।

आधुनिकतार्किकास्तु घटन्ति “इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां
वेद”मित्यत्र वेदोक्तस्य तत्रत्रेतिहासभागस्य वेदोक्तस्य तत्रत्र
प्राचीनकथाभागस्य ग्रहणम् न तु महाभारतविष्णुपुराणा-
दीनां ग्रहणमिति । तत्र पञ्चम वेदानां वेदमित्यस्य कोऽर्थः ?
यदि चतुर्षुवेदेष्वेव पञ्चमोऽपि वेदोऽस्ति तदा ततद्विषयभेदेन
सहस्रशो वेदा भवेयुस्तदा अङ्गादिकमारभ्यापर्यन्तं अस्ति च वेदानां
चतुष्टयं व्याहृतम् आपे च ।

“इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।
विभेत्यल्पश्रुताद्देदो मामयं प्रहरेदिति ॥”

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥”(१)

अपि च

“पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥”

मनुस्मृतौ ५ अध्याये २३ श्लो. इत्युक्तत्वान्मनो-
रपेक्षया पुराणानां प्राचीनत्वं सिद्ध्यति विष्णुपुरा-
णादौ चाणक्यस्य चर्चाया दर्शनात् पुराणापेक्षया चा-
णक्यस्य प्राचीनत्वं किं तु आधुनिकतार्किकतर्कसिद्धेन
चाणक्येन न्यायभाष्यं रचितं न्यायभाष्ये च ४ अध्याये १ आ-

इति इतिहासपुराणानां वेदोपबृंहणरूपाणां वेदभिन्नत्वप्रति-
पादिका याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि कुत्र गच्छेत् तथा च येषां वचनं पूर्वा-
परसमन्वयपूर्वकं प्रामाणिकं युक्तिपथं नावरोहेत् तदा तत्र उन्मत-
प्रलापात्को भेद इति न बुद्ध्यामहे ।

अत्र पुराणेतिहासपञ्चमानां चतुर्णां वेदानां वेदं व्याकरण-
मित्यादिशाङ्करभाष्यं मूलवैषम्याच्चिन्त्यम् ।

केचित्तु इतिहासपुराणानां रूपकमूलकत्वात् नाटकादिवदभि-
नेयत्वं वदन्ति तत्तूपहासास्पदं सति कुक्ष्ये चित्रमिति न्यायात्
तार्विकयस्तुसत्य एव रूपकत्वमाभिनेयत्वं च सम्भवति अ-
न्यथा सपुष्पशशयिषाणार्दानामपि रूपकाभिनयौ स्याताम् । रू-
पकत्वेऽभिनेयत्वे चाप्रहक्षेत्तदेदानांतनानामपि लेखो रूपकमेवे-
त्यकिञ्चित्करमेव । अपि च तदानांतनायोध्याजनकपुरहस्ति-
नापुरादांनि नगराणि गोतमविद्यामित्रयसिष्ठादानामाश्रमाणि
मथुरादीनि तीर्थानि अन्यान्यपि पुरातनानि विह्वानि कस्मिन्
गिरिगह्वरे महाग्नकारे तिष्ठपुरितादानांतनैरन्वेषकमन्वैरेव
पण्डितैर्षोच्यम् ।

(१) रघुवंशीय ५ सर्गस्थयिस्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे की-
र्तिभ्यतस्रो दश चाहरेति इति दलोकण्याख्याने महिनायेन
मनुनाम्ना वचनमिश्रमुद्भूतम् ।

द्विके पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाव इति ६२ सूत्र-
व्याख्याने(?) “नाविशेषेण कर्तुः प्रयोजकफलं भवती-
ति चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुप-
पत्तिः । तदप्रमाणमिति चेन्न प्रमाणेन प्रामाण्याभ्यनु-
ज्ञानात् प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्य-
मभ्यनुज्ञायते ते वा खल्वेते अथर्वाङ्गिरस एतदितिहास-
पुराणमभ्यवदन्नितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति त-
स्माद्युक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च धर्मशास्त्रस्य प्रा-
णभृतां व्यवहारलोपालोकोच्छेदप्रसङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृमामान्या-
द्याप्रामाण्यानुपपत्तिः । य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः
प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति । ”
इति लेखदर्शनाद् चाणक्यापेक्षया पूर्ववर्तित्वं पुराणानां
सिद्ध्यति ।

अपि च महाभारते मोक्षधर्मे २१८ अध्याये सौगतता-
र्किकमतनिरासदर्शनात् सुगतानन्तरं महाभारतनिर्माणम् ।

बुद्धदेवसमानकालिकेन २४ जैनतीर्थङ्करेण महावीरस्वा-
मिना विक्रमादित्यसमयात् ४७० वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वाणत्वं (मरणं)
प्राप्तवता अनुयोगद्वारसूत्र-नन्दिसूत्र-भगवतीसूत्र-दशाश्रुतस्क-
न्धादौ महाभारतादीनां मिथ्यात्वनिरुक्तिः । जनमेजयप्रद-
त्तेन ताम्रपटशासेनादिना ४३६३ वर्षेभ्यः पूर्वं वेदव्यासमुधि-
ष्ठिरादीनामवस्थानम् । शतपथब्राह्मणे २ । १ । २-३ । “एताह
वै प्राच्ये दिशां न च्यवन्ते-तस्मात् कृत्तिकासु आदधीत”

(१) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रितपुस्तकानुसारेणात्र सूत्र-
संख्यावगन्तव्या ।

इति लिखितं निरीक्ष्य गणितशास्त्रेण ४८७५ वर्षेभ्यः
पूर्वं शतपथब्राह्मणनिर्माणं न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसा-
वेदान्तानां परस्परखण्डनमण्डनानि च ।

अपि च कौलजगमर्दनोद्धृतजन—बौद्धमतनिरासकोपा-
महेश्वरसंवादात्मकतन्त्राणामवोचीनत्वं सिद्धयति । सुय-
णाङ्गमूत्रमितिप्रसिद्धे जैना गमे(१) ऋषभदेवस्तीर्थङ्करो
भरताय राज्ञे चतुरो वेदानुपदिदेशेति जैनागमापेक्षया
वेदानां पुरातनत्वं सिद्धयति तथा दशाश्रुतस्कन्धनाम-
के(२) जैनागमे जैनतीर्थङ्कराः पुराणानामन्यादिधर्मशास्त्रा-
णां(३) ज्ञातारो भविष्यन्तीति पुराणानां धर्मशास्त्राणामपि
प्राचीनत्वं सिद्धयतीति । अत्र किं नवीनं किं वा प्राचीनं किं
पूर्वं किं वा परमित्यादिकं लौकिकयुक्त्याधुनिकै स्तार्किकैरेव
व्यवस्थापनीयम् ।

अत्राधुनिकानामेका बलवती युक्तिरवशिष्टा वर्त्तते उपनिष-
दुक्तानि पुराणानि भिन्नानि न तूपलभ्यमानानि अथवा तत्रतत्र
उपलभ्यमानानि वचनानि नवीनत्वप्राचीनत्वानुमापकानि

(१) घटिवरेण श्रीरामचन्द्रेण प्रतिपादितम् ।

(२) धाराणसंस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसरस्वतीमयनस्ये
पुस्तके १३ पन्ने द्रष्टव्यम् ।

(३) तदुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

“मन्यत्रिविष्णुशरीता याज्ञवल्क्योशनोङ्किराः ।

यमापस्तम्बसप्रताः कान्यायनवृहस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमी ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवचकाः ॥” इति

अन्ये ऽप्युपस्मृतिकारकाः १८, अपरे उपोपस्मृतिकारकाः २१,
तद्भिन्ना अपि प्रकीर्णकस्मृतिकर्तारव्याप्ते निरूपणीयाः ।

तानि केनचित्प्रक्षिप्तानि वा अनेकैः पण्डितैरल्पज्ञैः रचिता-
स्ते ते ग्रन्था अनवस्थिता इत्यादिका इयं च विनिगमना-
विरहेणानवस्थितवाग्जालमात्ररूपत्वात् शिष्टापरिवृहीतत्वादेव
दूरापास्तेति ।

अत्र सम्प्रदायविदस्तु देवा महर्षयश्चापि योगबलेना-
तीतानांगतपदार्थविषयकज्ञानवन्तः क्वचिद्भविष्यत्कथामपि क-
थयन्ति स्म यथा भागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये २४ श्लो. “बुद्धो
नाम्ना ऽजनिमुतः कीकटेषु भविष्यति” । मात्स्ये ४८ अध्याये

“तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति ।

कल्की विष्णुः” इत्यादि ।

मुद्गलपुराणे कलिधर्मा निरूपिताः । एवं वाल्मीकिरामा-
यणेऽपि “रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति” ।
एवं रूपेण भविष्यतीतिक्रियाविन्यासपूर्वकं कथितवन्त इति
तेन न प्राचीनत्वनवीनत्वनिर्णयावकाश इति वदन्ति ।

अथापरे व्यवस्थापका वदन्ति तावत् न्यायदर्शनभाष्यकारो
वात्स्यायनगोत्रोत्पन्नो यः कश्चिदप्रसिद्धो नैयायिकः प्राकृति-
कमनुष्य एवासीत् न तु ऋषिः इयं हि तेषां बलवती युक्तिर्ब-
लवत्प्रमाणमपि तथाहि कुसुमाञ्जलेरनुक्रमणिकायां १२ पृष्ठे

“ततश्च भाष्यकारो वात्स्यायनगोत्रोत्पन्न इति सि-
द्ध्यति । पक्षिलस्वामीतिनाम्नापि स न ऋषिरिति प्रती-
यते । ऋषीणां तथाविधनाम्नः क्वचिदप्यश्रवणात् । यद-
क्षपादप्रतिम इति वार्त्तिकश्लोके भारद्वाजेनेत्यस्य भारद्वाज-
गोत्रोत्पन्ननेतिवत् वात्स्यायन इत्यस्यापि वात्स्यायनगोत्रोत्प-
न्न इत्यर्थस्यैव प्रतीतिर्भवति । यदक्षपादप्रतिम इत्यनेन

भाष्यकर्तुरसपादवत् न्यायवीथ्याप्रवीणत्वमेव प्रतीयते न तु ऋषित्वमिति ।”

अस्य लेखस्यायमाशयः सूत्रकाराः कदाचिन्महर्षयो भवेयुर्भाष्यकारास्तु मनुष्या एव तत्तन्महर्षिगोत्रोत्पन्नाः । एवं सति व्याकरणमहाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि तद्गोत्रोत्पन्न एव तथा सति याज्ञवल्क्यस्य ? महर्षेः सूर्यार्घ्यदानसमयेऽञ्ज-
लौ पतित इति अन्वर्थनामबोधिका पौराणिकी कथा कुत्र गच्छेत् ? एवं बोधायनादयोऽपि तद्गोत्रोत्पन्ना एव गो-
त्रप्रवर्तकस्तु किमपि शशशृङ्गं वा खण्डुं वा पाषाणो वा न तु पण्डितो नापि ग्रन्थकार इति ।

“पश्चिलस्वामीतिनाम्नापि स न ऋषिरिति प्रतीयते । ऋषीणां तथाविधनाम्नः क्वचिदप्यश्रवणात् ।” इत्यनेन मह-
त्पाण्डित्यं बहुज्ञत्वं च प्रकाशितं भवति ।

किं तु वाचस्पतिमिश्रेण भामत्यामादौ उक्तम्

“पार्श्वण्ड-तिलकस्वामि-महागणपतीन् वयम् ।

विश्ववन्द्यान्नमस्यामो सर्वसिद्धिविधायिनः ॥”

अत्र वेदान्तकल्पतरुश्रीकाकारादयः पश्यमिदं

“पार्श्वण्डस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यस्मृति(१ अध्यायस्य २२४ श्लोक)मूलकमिति वदन्तीति तिलकस्वामी देवविशेष इति निर्णानं(?) भवति ।

अपि च चतुर्वर्गचिन्तामणौ प्रापश्चिन्नखण्डे महिषीहरण-

(१) मिताक्षरामदितमुद्रितयाज्ञवल्क्यस्मृती तिलकं स्वामिन-
मन्येति पाठोऽन्यः यस्मिन् पाठे वाचस्पतिमिश्रचरिते मया
निरूपयिष्यते ।

प्रायश्चित्तप्रकरणे “देवस्वामी(१)

यो विप्रो महिषीं हृत्वा परकीयां धनातुरः ।

स गत्वा नरकं घोरं भुवि चाण्डालवान् भवेत् ॥

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति गुरुचान्द्रायणादिह ॥”

इति स्मृतिवचनेन देवस्वामिनो महर्षित्वं सिद्धम् ।

अत्र देवस्वामिपदेन देवलो ग्राह्य इति न भ्रमितव्यम् ।

येतोऽस्मिन्नेव चतुर्वर्गचिन्तामणौ भूमिहरणप्रायश्चित्तप्रकरणे

(१) धीनरसिंहीये प्रयोगपारिजाते षोडशकर्मकाण्डे संस्कार-
निरूपणे आरम्भ एव

“मनुर्वृहस्पतिर्दक्षो गौतमोथ यमोक्षिराः ।

योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥

संवर्तोशनसौ शङ्खलिखितावत्रिरेव च ।

विष्ण्वापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतमताः ।

जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकश्यपौ ।

व्यासः सतत्कुमारश्च सन्तनुर्जनकस्तथा ॥

व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः ।

योधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ॥

पैठोनासिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ।

घसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ॥

विष्णुः काष्ण्वाजिनिः सत्यप्रतो गार्ग्यश्च देवलः ।

जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ।

आत्रेयश्च गवेयश्च मरीचिर्वास ? एव च ।

पारस्करश्चर्ष्यशूद्रो वाजा ? वामस्तथैव च ।

इत्यन्ये स्मृतिकर्तार एकविंशतिरीरिता ॥” इत्यादि ।

आश्वलायन-देवस्वामि—शौनक-मार्कण्डेय—भृगवादीनां
वचनानि तत्र तत्र प्रमाणत्वेनोद्धृतानीति तेऽपि प्रकीर्णकस्मृतिकार-
का एवेति ।

देवत्ववचनमुक्त्वाऽनुपदमेव यथाह “देवस्वामी
ग्रामं वा क्षेत्रमात्रं वा केदारं भूमिमेव वा ।
विप्राधीनं हरेद्राजा यमलोकमवाप्नुयात् ॥
पश्चाद्भूमिमुपागम्य क्रिमिराशिर्भवेन्मले ॥”

एवमेवमनेकत्र देवस्वामिस्मृतिवचनानि समुद्धृतानि ।
अत एव तार्किकरक्षाटीकायां “पक्षिलस्वामी” “पक्षिलमुनि”
रित्युक्तमपि सद्गच्छते ।

अपि च “अक्षपादप्रतिम इति न्यायवार्तिकश्लोके
भारद्वाजेनेत्यस्य भारद्वाजगोत्रोत्पन्नेनेतिवत् वात्स्यायन
इत्यस्यापि वात्स्यायनगोत्रोत्पन्न इत्यर्थस्यैव प्रतीतिर्भव-
ति” इति यदुक्तं भारद्वाजेनेत्यस्य भारद्वाजगोत्रोत्पन्नेन अत्र
गोत्रोत्पन्न इति कस्य शब्दस्यार्थः ? इति महामहोपाध्याया
एव जानन्ति । अक्षपादप्रतिम इत्यनेनापि भाष्यकारस्य
न्यायविद्याप्रवीणत्वं महाशयानामनुमतम् अर्थात् अक्षपाद-
स्य न्यायविद्याप्रवीणत्वमेव न तु कठेत्वम् अक्षपादप्रति-
म इति पाठे अक्षपादप्रतिम इति वा पाठे प्रतिमाशब्दस्य
प्रतिमाशब्दस्यापि प्रवीणत्वमेवार्थो महाशयसम्मतः । अत्र
विवेचका एव प्रमाणम् ॥

अन्ये तु कालात्पपापदिष्टः कालातीत इति १ अध्याये
२ आह्निके ९ सूत्र(१)व्याख्याने तात्पर्यटीकायां वाचस्पति-
मिश्रेण लिखितम् “एवं व्यवस्थिते भाष्यकारः सूत्रं स्वपर-
मनद्विलिप्तं व्याचष्टे” इत्युपक्रम्य “स्थूलतया एष दोषो भा-

(१) अत्र विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रितन्यायदर्शनपुस्तकानु-
सारेणाह्लाः स्नातव्या इति ।

प्यकारेण नोद्भाषितः यत्पुनर्भटन्तेन(?) कालातीतस्य व्याख्यानां कृतं” “तदेतद्भदन्तदूपणमेतद्व्याख्यानाभ्युपगमेन परिहरति । अवयवविपर्यासवचनं त्विति । अनभ्युपगमहेतुं पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरं यस्येति ।” इति दृष्ट्वा समुद्रोपपन्ति यद्बुद्ध्यात् परमवश्यमेव भाष्यकारस्य स्थितिरभ्युपगन्तव्या । तदप्यसत् । प्रथमतस्तु बुद्धस्य स्थितिनिर्णये ऽनेके मतभेदा उपलभ्यन्ते पुराणादिष्वपि तच्चर्चाया दर्शनात् तन्निर्णयस्तु बालक्रीडायितमिवाभाति । अथ यथाकथञ्चिन्निर्णयेऽपि भदन्तात् पश्चाद्भाविना वाचस्पतिमिश्रेण व्याख्यानकौशलपूर्वकं भदन्तमतखण्डनं मदर्शितमित्येवावगन्तव्यम् अन्यथा ब्रह्ममीमांसाभाष्ये “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” २ अध्याये २ पादे २२ सूत्रव्याख्याने भास्कराचार्येण शङ्कराचार्यमतखण्डने “ये तु बौद्धमतावलम्बिनो मायावादिनस्तेऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता” इति लिखितत्वात् भाष्यकारात् शङ्कराचार्यात् परं सूत्रकारः स्यादित्यादि ६४ पृष्ठे निपुणतरमुपपादितमथस्तात् ।

केचित्तु पल्लिलस्वामीत्यनेन स्वामीत्युपाधिधारिणो द्रामिल इति नाम्ना द्रविडत्वेन निश्चितस्य वात्स्यायनस्य सम्प्रति कंजीवरमिति मसिद्धे काञ्चीनगरे स्थितिरासीदिति । “वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः” २ अध्याये १ आह्निके ४२ सूत्रभाष्ये “पचतीति स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमधोपसर्पणमग्न्यभिज्वलनं दर्शिवट्टनं मण्डलावणमधोवतारणमिति” इत्यादि ओदनपाचनक्रियोदाहरणेन द्रविडत्वमेव द्रव्यति यतो द्रविडदेशे

ओदनमेव भोज्यपदार्थेषूत्तमम् । अपि च कौटिल्यार्थ-
शास्त्रात् प्रदीपः सर्वविद्यानामित्यादिवचनस्य समुद्धृतत्वा-
त् अथ च “पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम्”
५ अध्याये २ आह्निके १० सूत्रभाष्ये दश दाडिमानी-
त्युदाहरणस्य व्याकरणमहाभाष्यादुद्धृतत्वात् कौटिल्यात् पत-
ञ्जलेश्च पश्चात्कालभावी वात्स्यायनो न्यायभाष्यकार-
इति स्त्रीष्ठाब्दारम्भात् परं चतुर्थशताब्द्यामासीदिति वद-
न्ति । अपि च माध्यमिकसूत्र-नागार्जुनशतक-लङ्कावतार-
सूत्रमूलकानां न्यायसूत्राणां व्याख्यातत्वात् स्त्रीष्ठाब्दार-
म्भात् पश्चात्कालभावित्वं वात्स्यायनस्य दुर्वारमित्यपि
वदन्तीति ।

अत्र समालोचनम् । स्वामीत्युपाधिर्वा पक्षिलस्वामी-
त्येकं नाम वेति जिज्ञासायां मार्तण्डतिलकस्वामी देवस्वामी-
ति(१)वदेकं नामैवेति नात्र किञ्चिद्वाचकं दृश्यत इत्युपाधिधा-
रणकल्पनं कल्पनामात्रम् ।

व्यवस्थापकमहाशयैर्नैवेदमप्युक्तं यन्न्यायभाष्यकर्ता वा-
त्स्यायनः कामसूत्रकर्ता च वात्स्यायनः अर्थशास्त्रकर्ता च
नैकव्यक्तिकः किन्तु भिन्न एव परन्तु न्यायभाष्यकर्तृवा-
त्स्यायनस्य द्रविडत्वसाधनमसङ्गे त्वरया “विष्णुगुप्तस्तु कौ-
टिल्यश्चाणस्यो द्रामिलोऽशुलः” इत्यादिकोशेन कौटिल्यस्या-
र्थशास्त्रमणेतुरेव द्रामिल इत्यपि नामेति नावधारितम् । इ-
थात् तथात्वे ऽपि द्रामिलशब्देन कया व्युत्पत्त्या द्रविडवं-
तस्य प्रसाध्यत इति न शुद्ध्यामहे । यतः ‘सकलं’ ‘शकलं’

(१) यथा मार्तण्डतिलकस्वामी देवपिशोषो देवस्वामी च महर्षिः
स्मृतिकारकस्तथा प्रतिसम्बद्धमध्यस्तात् ।

‘सकृत्’ ‘शकृत्’ इत्यादयो भेदा वैयाकरणैः प्रदर्शिता इति । अथ द्रविडत्वे ऽपि काञ्चयां निवासे असाधारण इतरव्यावर्तको हेतुः ओदनपाचनप्रकार एव प्रदर्शित इत्यनेन काश्चीं विहाय द्रविडदेशं विहाय वा भारतवर्षमात्रे केऽपि ओदनपाचनं तद्भोजनं वा न जानन्तीति निष्पन्नं भवतीति बहुज्ञैः समालोचनीयम् ।

बहूनि न्यायसूत्राणि लङ्कावतारसूत्र-नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्र-आर्यदेवकृतशतकेभ्यः समुद्घृतानीति न्यायसूत्रपाठनिर्णयप्रस्तावे निराकृतमधस्तात् तन्निराकरणेनात्रोक्तमपि निराकृतं भवति ।

यत्तु कौटिल्यार्थशास्त्राद्व्याकरणमहाभाष्याद्वचनानि समुद्घृतानि न्यायभाष्यकर्त्रा वात्स्यायनेन तदत्र विनिगपकाभावेन न्यायभाष्यादेव कौटिल्येन व्याकरणभाष्यकारेण च कथं न समुद्घृतानीति ? ।

यदि च न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योक्तैव तदाविर्भावसमयो देशश्च निश्चीयते तदा युक्तियुक्तं तत् प्रदर्श्यते ।

वेद-धर्मशास्त्र-पुराणेषु द्वौ गोतमौ निरूपितौ एरुश्च राहूगणस्य पुत्रोऽपरश्च दीर्घतमा अन्धः । तत्र अन्धस्य दीर्घतमसः शास्त्रकर्तृत्वं न सम्भवतीति राहूगणस्यैव ऋग्वेदादिमुक्तस्मारकत्वात् शास्त्रकर्तृत्वमिति २२ पृष्ठे प्रतिपादितमधस्तात् । स च राहूगणो गोतमो मिथिलाभूपतेर्विदेघराजस्य विदेहराजस्य वा पुरोहित आसीत् तद्राज्यस्थानं च सरस्वतीनद्याः पूर्वस्मिन् सदानीराया नद्याश्च(१) पश्चिमे देशे इति सर्वमुपपादितं शतपथब्राह्मणे १ काण्डे ४ अध्याये । अयमेव देशो मिथिलादे-

(१) सदानीरा उत्तरवङ्गे वगुरामण्डलेऽद्यपि प्रसिद्धा घतत ।

श इति वाल्मीकिरामायणादिभ्योऽपि निश्चीयते । अपि च वा
युपुराणे २३ अध्याये

“तत्रापि मम ते पुत्रा(१) भविष्यन्ति तपोधनाः ।

अक्षपादः कणादश्च उलूको वत्स एव च ॥ २०३ ॥

इत्यनेन गौतमसमीपवर्ती वा गौतमसमीपवर्ती वात्स्या-
यनः प्रतिभाति । अन्यच्च पञ्चपुराणीयरामाश्वमेधप्रकरणसमा-
लोचनेन श्रीरामचन्द्रेण अयोध्योपरुण्डे सरय्या उत्तरे तटे
ऽश्वमेधयज्ञः कृतः स च देशो वात्स्यायनस्यातिप्रिय इति शत-
शस्तत्कथाभाग भुजगेश्वरं पमच्छेति विज्ञायते स एव
देशो मिथिलासम्बद्धस्तत्रिासस्थानमिति सम्भाव्यते । अयो-
ध्यागर्भोत्तरकोशलमिथिलादेशयोश्च महादृढः सम्बन्ध इति सा
र्वजनीनप्रसिद्धिरिति ।

एवं स्थिते वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये १ अ. २ आ.
अविशेषाभिहितेये वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाङ्मूल-
मिति १२ सूत्रव्याख्याने “नवकम्बलोऽयं माणवरु” इत्यु-
दाहृतम् अत्र कम्बलशब्दस्य प्रयोगो द्वादशाष्टक्या कृतः ।
लौकिकास्तु नेपालादागतोऽयं नवकम्बलश्चादित्युदाहरन्ती-
ति प्रशस्ताः कम्बला नेपालदेशीया इति वात्स्यायनो ने-
पालसमीपवर्ती । अपि च २ अ. १ आ रौधोपवातसा-
दृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानप्रमाणमिति ३७ सूत्रव्याख्या-
ने “नदी पूर्णा वृद्धने” “नीढोपघातादपि पिपीलिका-
ण्डसञ्चारो भवति” “पुरपोऽपि मयूरवासितमनुकरोति” एवं

(१) शिष्ये पुत्रत्वोपचार “उत्पादकप्रसूदश्रोमरोयान् प्रसूद-
पिता” इति मनु । १६ निपुणतरमुपशान्ति न्यायकन्दलीभूमि
कायामस्माभिः ।

नैकदेशत्रासमाहश्येभ्योऽर्थान्तरभावादिति ३८ सूत्रव्याख्या-
ने “पूर्वोदकाविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहु-
तरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहनं” “यथा सर्पादीनामिति” एतैरु-
दाहरणैरपि मिथिलादेशीयः प्रतिभाति । एवं ५ अ.२ आ-
ह्निके पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थप्रपार्थक्यमिति १० सूत्र-
व्याख्याने “दश दाडिमानि पडपूषाः कुण्डमजाजिनं प-
ललपिण्डः” एतैरुदाहरणैस्तु मैथिल एव प्रतिभाति पललपि-
ण्डो वङ्गदेशे मिथिलादेशे वा भवतीति पडपूषाः दश दा-
डिमानीत्युक्त्या वङ्गदेशीयत्वव्याख्या मैथिल एव वङ्गदेशे
तेषां प्रशस्तानामभावादिति । पललपिण्डोक्त्या च दाक्षिणा-
त्यमात्रव्यावृत्तिरिति ।

केचित्तु समानतन्त्रासिद्धः परतन्त्रामिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः इति १ अ० १ आ० २२ सूत्रव्याख्याने न्यायदर्शन-
वात्स्यायनभाष्ये(१) “पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो
दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नं
निरुद्ध्यते इति योगानाम् ।” इति ।

अपि च सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति १ अ०
२ आ० ६ सूत्र व्याख्यानेऽपि तस्मिन्नेव भाष्ये “यथा सोऽयं
विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतोऽप्यस्ति विना-
शप्रतिषेधात् ।” इति च वर्तते । अयमेव लेखः पातञ्जलसूत्र-
भाष्ये विभूतिपादे एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याता इति १३ सूत्रस्य व्याख्याने “तदेतत् त्रैलोक्यं
व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रति-
षेधात् ।” इति दृश्यते । अत्र योगशास्त्राचार्यपतञ्जलेरेव

(१) विजयनगरसंस्कृतसीरीजमुद्रिते पुस्तके ३८ पृष्ठे ।

ग्रहणम् अनेन पतञ्जलिना मौर्यराजस्य नाम स्वग्रन्थे लिखितम् स च राजवंशः स्त्रीष्टसमयात् १४० वर्षेभ्यः पूर्वं समाप्त इति तस्मिन् समये तदासन्ने वा समये पतञ्जलिरभूत् ततः परं पातञ्जलमतनिर्देशको न्यायभाष्यकर्ता वात्स्यायनोऽभूदित्याहुः । तदसत् योगानामित्यनेन(१) शिवसंहिताशिवस्वरोदययोः कर्तुः शिवस्य कस्मान्न ग्रहणम् ? याज्ञवल्क्यगीतायाः योगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कर्तुर्याज्ञवल्क्यस्य कस्मान्न ग्रहणम् ? योगवासिष्ठकर्तुर्वसिष्ठस्य कस्मान्न ग्रहणम् ? एतेषां विषयाणां परमार्थतो भङ्गान्तरेण वा तत्रतत्र प्रतिपादनात् । अपि च मौर्यवंशसमाप्तिसमयश्च उक्तसमयो न सम्भवतीति पूर्वं निरूपितत्वाच्च ।

यश्च पातञ्जलसूत्रव्यासभाष्ये दर्शितः स चांशः स्वयमेव कथं न पूर्वापरपाठेन समालोचनेन निर्णयते सा चान्योक्तिरेव “अपर आह धर्मानभ्यधिको धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्तेत यद्यन्वयी स्यादित्ययमदोषः कस्मात् एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपैतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् संमर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति ।”

अवशिष्टं प्रसह्य गृहीतस्य पतञ्जलेरर्वाचीनत्वं तत्र विचार्यते । पतञ्जलिर्यद्युक्तकालावस्थायी तदा “द्वापरेद्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने ।” इति विष्णुपुराणाद्युक्तो योगसूत्रभाष्यकारो वेदव्यासः कुत्र तिष्ठन् अपि च स्कन्दपुराणीयहालास्यखण्डे भाष्यप्रकाशे

(१) योगस्य यथा चिरन्तनत्वं तथा ५० पृष्ठं प्रतिपादितमधस्तात् ।

च चरकप्रादुर्भावप्रकरणे पतञ्जलेरितिहासवर्णनात् स्कन्द-
पुराणकर्ता वेदव्यासः भावमकाशनिर्दिष्टेतिहासमूलकर्ता च कु-
त्र तिष्ठेत् कात्यायन-लौगाक्षिसूत्रेषु गोत्रप्रकरणे निर्दिष्टः पत-
ञ्जलिरिति सूत्रकर्तारोऽपि कुत्र तिष्ठेयुः । यथा पुराणानां
नार्याचीनत्वं तथा प्रतिपादितमधस्तात् । तस्मान्नार्याची-
नत्वं पतञ्जलेरिति ॥

अन्ये तु मंत्रासदेशस्थ-अदिभारपुस्तकालयस्थेषु पुस्तकेषु
एका न्यायसूत्रवृत्तिर्वात्स्यायनभाष्यादपि प्राचीना वर्तते इति
तत्रत्यसूचीपत्रे ९१ । ९२ पृष्ठे लिखितमस्तीति न्यायसूत्राणां
व्याख्यानेषु वात्स्यायनभाष्यं नातिप्राचीनमिति बोधयन्ति ।

तस्याः प्रतिलिपेः द्वित्राणि पत्राणि वाराणसीस्थराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयकार्यालये वर्तन्ते इति मया सा वृत्तिः समा-
लोचिता तस्या रचनायाः प्रकारोऽतीव नवीनोऽपौढोऽस्पष्टार्थ
इति केनचिदाधुनिकनैपापिकेन रचिता इति प्रतिभाति ।

अपरे तु सूत्रेभ्यो भिन्नानि न्यायदर्शनवात्स्यायन-
भाष्ये कानिचिद्वाक्यानि तेषामपि व्याख्यानान्यवलोक्य
तर्कयन्ति खलु भाष्यात् प्राचीनं न्यायसूत्राणां कि-
मपि व्याख्यानं वार्त्तिकं वा आसीद् यदिदानीं नोप-
लभ्यते इति । तदसत् इदानीं नोपलभ्यते किं तु
उद्द्योतकरापरपर्यायेण भारद्वाजेन न्यायवार्त्तिककृता ऋषि-
कल्पेनाचार्येण वाचस्पतिमिश्रेण शिवावतारेणोदयनाचार्येण
वर्द्धमानोपाध्यायेन वेदादिभाष्यकर्तृभिर्माधवाचार्यैरपि नो-
पलब्धा नापि चर्चितेति तत् किं मूषिकविपाणशशशृङ्ग-
खपुष्पात्मकमासीत् ? तस्मान्नासीदेव । किं तु

“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥”

इति पराशरोपपुराणीयाष्टादशाध्यायस्य भाष्यलक्षणस्य समन्वय एव । स्वपदानि च वर्ण्यन्तेऽत्र पदानी-
त्यस्य “पदसमूहो वाक्यमिति” न्यायवार्तिकात् स्ववाक्या-
नि च वर्ण्यन्ते इत्याशयोऽवगम्यते । तस्मात् तानि वा-
क्यानि भाष्यकारस्यैव न त्वन्यस्य । अत एव भगवता भा-
ष्यकारेण कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् नित्येष्व-
प्यव्यभिचार इति २ अध्याये २ आह्निके १७ सूत्रव्या-
ख्याने(१) “कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रू-
यते इति शीलमिदं भगवतः सूत्रकारस्य बहुष्वधिकरणेषु
द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्ततत्त्वावधार-
णं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते । शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्या-
तमनुमतं बहुशाखमनुमानमिति ।”

उदयनाचार्यास्तात्पर्यपरिशुद्धौ तन्त्राधिकरणाभ्युपगम-
संस्थितिः सिद्धान्त इति सूत्रव्याख्याने “भाष्यका-
रस्य रीतिरियं स्वप्रतिभया व्याख्यान”मित्यादि । विश्व-
नायन्यायपञ्चाननैरपि न्यायसूत्रवृत्तौ पृ. २७ पं. १ अ-
भ्युपगमसिद्धान्तन्यायेन भाष्यकारस्यापि सूत्रकर्तृत्वं सूचितम् ।

एतावता सिद्धं भवति भाष्यकारेण क्वचित् स्वातन्त्र्येण
वैशद्यार्थं वाक्यानि रचितानि तानि व्याख्यातान्यपीति ॥

अपि च शास्त्रकाराणां रीतिरियं ऊहापोहविचारे
आचार्याणां नामानि क्वचिद्वचनान्यपि समुद्हरन्ति तेन न
पृथक् शास्त्राणि ग्रन्था वा अनुमेयाः यथा शरीरकसूत्रे

आश्रमध्यादयः पाणिनिसूत्राष्टाध्याय्यामपि स्फोटायन-भार-
द्वाज-गार्ग्यादयश्च ।

आधुनिका अपि विद्वांसः सभायां स्ववक्तृतायां
स्वमतानि निरूपयन्ति यदि तानि अन्यः कश्चित् स्वग्रन्थे
उद्धरेत् तदा न शास्त्रान्तरं ग्रन्थान्तरं वानुमेयं भविष्यतीति ।
वेदेषु ब्राह्मणोपनिषत्सु अलौकिकपुरूपानिर्मितेष्वपौरुषेयेषु वा
आयुर्वेदेष्वपि “भवन्ति चात्र” इत्यादिना उक्तं तत्र न
वेदान्तरमनुमेयम् ।

न्यायभाष्यस्य द्विविधं पुस्तकमुपलभ्यते द्विविधमपि पुरा-
तनं तालपत्रेषु लिखितं तत्रैकं प्रायः सम्पूर्णं यत्रान्ते “योक्षणा-
दमृषिं न्यायः” इत्यादिपद्यं मध्ये ऽपि बहुविशेषो वर्तते । अपरं
च अन्त्यश्लोकरुहीनं मध्ये ऽपि कश्चित् खण्डितम् । एतत्पुस्तकद्वयं
जगन्नाथपुर्या गोवर्द्धनमठे वर्तते एतन्मूलकान्येषु प्रायो बहूनि
आदर्शपुस्तकानि उपलभ्यन्ते । इदं ग्रन्थन्यूनाधिक्यं लेख-
कशोधककृतं तत्रतत्र समुपलभ्यत इत्यनुमीयते इति ।

वात्स्यायनभाष्याद्विज्ञान्यर्वाचीनानि अन्यान्यपि न्या-
यसूत्रव्याख्यानानि वर्तन्ते । यथा वाचस्पतिमिश्रकृतो
न्यायसूचीनिबन्धः । उदयनाचार्यकृतं बोधसिद्धिबोधशु-
द्धिर्वैत्यपरनामधेयं न्यायपरिशिष्टम् । वर्द्धमानोपाध्यायकृत-
मन्वीक्षानयतत्त्वबोधोपाख्यम् । इत्यादि पूर्वं सूचितमेव विस्तरेण
तत्तदाचार्याणां समयनिरूपणप्रस्तात्रे ऽग्रे ऽपि निरूपयिष्यते ।

अपराण्यपि व्याख्यानानि वर्तन्ते । जयन्तकृता न्यायसि-
द्धान्तमञ्जर्याख्या महावृत्तिः इयं विजयनगरसंस्कृतसरीरिजनाय-
कपुस्तकावल्यां मुद्रिता । तत्कृता न्यायकालिका लघुवृत्तिः(१) ।

(१) न्यायसूत्रपाठस्यातिदुरूहत्वं निरूपितमधस्तात् अत एव

विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृता गौतमसूत्रवृत्तिः(१) । वृ-
त्तिरियं द्वित्रवारं कलिकातानगरे वाराणस्यामपि मुद्रिता
परं त्वद्युद्धिवहुला अनेकेषु पत्रेषु पङ्क्तिद्वयेन पङ्क्तित्रयेण ख-
ण्डिता वर्तते ।

वेदान्तिमहादेवकृता मितभाषिण्याख्या न्यायसू-
त्रवृत्तिः(२) ।

नागेशभट्टकृता न्यायसूत्रवृत्तिः पूर्वं ममा दृष्टा इदानीं
सा नोपलभ्यते । अनेनैव नागेशभट्टेन पाणिनिव्याकरणे

षड्भिराचार्यैर्द्विविधं व्याख्यानं कृतम् प्रथमं न्यायभाष्यानुसा-
रिसूत्रपाठानुसारि द्वितीयं तु स्वसिद्धान्तानुसारि । यथा वा-
चस्पतिमिश्रेण १ तात्पर्यटीका २ न्यायसूत्रो च । उदयनाचार्येण १
तात्पर्यपरिशुद्धिः २ न्यायपरिशिष्टं च । वर्द्धमानोपाध्यायेन १ न्याय-
नियन्धप्रकाशः २ अर्न्वाक्षानयतस्त्वबोधश्च । विश्वनाथपञ्चाननेन १
न्यायसूत्रवृत्तिः २ न्यायालोकः । एवमन्यैरपि ।

(१) अस्मन्निकटे वर्त्तमानेऽधःप्रतिपादिते पुस्तके मु-
द्रितपुस्तकादन्ते ऽयं विशेषः ।

"एषा मुनिप्रवरगौतमसूत्रवृत्तिः

धीविश्वनाथकृतिना सुगमाऽल्पवर्णा ।

धीरूष्णचन्द्रचरणाम्बुजचञ्चरीक-

धीमन्त्रिरोमणिवचःप्रचयैरकारि ॥

कठिनार्घपदां कृतिं ममैतां मृदुनि त्वधरणे समर्पयामि ।

अपराधमिमं प्रमो क्षमेथाः ननु नारायणदेव हीनवन्धो ॥

रसवाणतिथी १५५६ शकैन्द्रकाले

षड्दले कामतिथौ शुचौ सिताह्ने ।

अकारोऽमुनिसूत्रवृत्तिमेतां

ननु श्रुन्दाधिपिने स एष विश्वनाथः ॥"

(२) अस्मन्निकटेऽस्या वृत्तेः १ । २ । ३ । ४ अध्याया वर्त्तन्ते ।

न्यायादिशास्त्रेषु धर्मशास्त्रे साहित्यादिषु चानेके ग्रन्था रचिताः ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टाचार्यचूडामणितनयश्रीभट्टाचार्यसार्धभौमरामभद्रविनिर्मितं न्यायरहस्याख्यं व्याख्यानम्(१)

श्रीमद्राधामोहनगोस्वामिकृता न्यायसूत्रविवरणख्या वृत्तिः । वृत्तिरियं वाराणस्यां पण्डितपत्रे मुद्रिता तस्माद्बुद्धृत्य पृथगपि मुद्रिता । अनेनैव राधामोहनगोस्वामिना रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतस्मृतितत्त्वानि व्याख्यातानि माधुरी-जागदीशी-गादाधरीग्रन्थोपरि क्रोडपत्राण्यपि रचितानि ।

श्रीदिमहुरुवरमहामहोपाध्यायश्रीकैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिकृता भाष्यच्छायाख्या न्यायसूत्रवृत्तिः । वृत्तिरियं न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यार्थबोधिका ग्रन्थसंख्ययाऽपि भाष्येण संमाना । शोरुस्थानम् आरम्भात् प्रमृति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके ५ सूत्रव्याख्यापर्यन्तं ग्रन्थं निर्माय महाशयाः पाञ्चभौतिकं देहं सन्त्यज्य परमपदं गतवन्त इति ।

न्यायसूत्राणां सर्वेषां व्याख्यानानां शिरोमणिभूतं नवीनन्यायत्वेन व्यवहियमाणानां तत्रचिन्तामण्यादिन्यायमहानिवन्धानामाधारभूतं न्यायवार्तिकं वरीवर्ति किन्तु न केवलसूत्राणां नापि केवलभाष्यस्य(२) व्याख्यानमपि तु हापोहाविचारपूर्वकन्यायसिद्धान्तव्यवस्थापकं भाष्यसंबलितसूत्रव्याख्यानमित्यनुपदं वर्णयिष्यते ॥

(१) इदं व्याख्यानमरमत्रिकटे चतुर्थाध्यायान्तं वर्तते । पत्राणि १६८ श्लोकसंख्या ४२००

(२) भाष्यस्य टीका न्यायचन्द्रिकाख्या रामचन्द्रकृता प्रतीय मनोहरा वर्तते ।

अथ न्यायवार्त्तिककर्तुः परमर्षेभारद्वाजस्य
चरितम् ।

न्यायवार्त्तिककारो भारद्वाजः कस्मिन् देशे कस्मिन्
काले आविर्भूत इति निश्चयाभावेऽपि इदानीमनेके सि-
द्धान्तास्ताद्विपका आविर्भूता इति तत्परीक्षापूर्वकं किञ्चिदुच्यते ।

न्यायवार्त्तिकान्ते

“यदक्षपादप्रतिभो भाष्यं वास्वयायनो जगौ ।

अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥”

“इति परमर्षिभारद्वाजकृतं न्यायत्रिसूत्रीवार्त्तिकं सपाठम्”
इति त्रिसूत्रीप्रकरणान्ते दृश्यते(१) ।

“इति पाशुपताचार्यश्रीभारद्वाजोद्घोतकरकृतौ न्यायसूत्र-
वार्त्तिके पञ्चमोऽध्यायः(२)

इति वार्त्तिककारोक्त्या न्यायवार्त्तिककारः परमर्षिभार-
द्वाजः किं तु आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण तात्पर्यशेकारम्भे “अथ
भगवतासपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्युत्पादिते च भग-
वता पञ्जिलस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भ इति
शङ्कां निराविकीर्णुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वकं वार्त्तिकार-
म्भप्रयोजनं दर्शयति । यदक्षपादइति । यद्यपि भाष्यकृता
कृतव्युत्पादनमेतत् तथापि दिद्नागममृत्तिपिरर्वाचीनैः कुहेतु-
सन्तमससमुत्पादननाञ्छादितं शास्त्रं न तत्रनिर्णयाय पर्या-
प्तमित्युद्घोतकरेण स्वनिबन्धोद्घोतेन तदपनीयत इति ।”

(१) पाठेऽयं महामहोपाध्यायश्रीदयुक्तकीलासचन्द्रमहाचार्य-
शिरोमणिमहाशयानां पुस्तकं यतंते ।

(२) पठोऽयं पाराणसीस्थपण्डितपरध्यायिमधरामशर्मणः पुस्त-
कं यतंते ।

अपि च श्रीधराचार्येण न्यायकन्दल्यां चित्सुखाचार्येण तन्त्रमदीपिकायामपि न्यायवार्तिककारमुद्द्योतकराचार्यनाम्नाजुहावेति न्यायवार्तिककारस्य मुख्यं नाम भारद्वाजः उद्द्योतकर इत्युपनाम वा गुणवशान्नाम इति अनुमीयते । नैतच्चित्रम् अनेके आचार्या नामद्वयेन प्रसिद्धा यथा महर्षिः कृष्णद्वैपायन एव वेदव्यासः । महर्षिर्गोतम एव अक्षपादः । महर्षिर्वात्स्यायन एव पक्षिलस्वामी । महर्षिः कणाद एव कणभुगु वा कणभक्षः । प्रशस्तपाद एव प्रशस्तकरः । कात्यायन एव पारस्करः । सत्यापाठ एव हिरण्यकेशः । एव मन्येऽपि ।

निबन्धकारास्तु कृष्णद्वैपायनस्य स्थाने वेदव्यासमपि विहाय “व्यासः” मीमांसका यथा प्रभाकरस्य स्थाने “गुरवः” भट्टकुमारिलस्य स्थाने “भट्टाः” पार्थसारथिमिश्रस्य स्थाने “मिश्राः” । अन्येऽपि गुरुचरणाः पितृचरणा यज्ञपत्युपाध्यायस्य स्थाने उपाध्याया इति लिखन्ति स्म । इति चिरन्तनसम्प्रदायानुसारेण न्यायवार्तिककारं भारद्वाज(१)मुद्द्योतकरनाम्नालिखन्ति स्म आचार्या इति ।

अयं भारद्वाज उद्द्योतकराचार्यः कस्मिन् देशे कस्मिन् काले च आविर्भूत इति विचारे काश्मीरदेशीय इति केचिद्वदन्ति तन्त्रेषु केरलाम्नाय-चीनाम्नाय-महाचीनाम्नाय-शैवागमापरनामधेयकाश्मीराम्नायनाम्ना नानासम्प्रदायदर्शनाद् वार्तिकपुस्तके क्वचित् “पाशुपताचार्य-उद्द्योतकरविरचितं न्यायसूत्रवा-

(१) अनुमीयते इनेनैव भारद्वाजेन वैशेषिकसूत्रवृत्तिरपि प्रणीता न्यायवार्तिकं इनेकत्र प्रशस्तपादमाप्त्यस्थवाक्यानि “इति शास्त्र”मित्याकारेण समुद्भूतानीति ।

क्तिकमिति" दर्शनात् । तन्न शिवादित्यमिश्रेऽपि व्योमशिवा-
चार्य इतिप्रयोगात् सूत्रकारभाष्यकारयोर्मिथिलादेशे निवासात् ।
तात्पर्यटीका-परिशुद्धि-प्रकाश-वर्द्धमानेन्दु-तात्पर्यमण्डनकारा-
णां मैथिलत्वात् मध्ये वार्तिककारस्य काश्मीरदेशीयत्वे प्रब-
लप्रमाणाभावात् वार्तिककारोऽपि मैथिल इत्यनुमाने वाच-
काभावाच्च ।

एके तु वदन्ति न्यायवार्तिके पृ. ११० "गोपालकेन
मार्गे ऽपदिष्टे एष पन्थाः श्रुतं गच्छती"ति उदाहृतत्वाद्वा-
क्तिककारो मालवेदेशान्तर्गतपद्मावत्यां लग्नजन्मा स्थाण्वीश्वर-
स्थानस्थः पद्मावत्यां न्यायविद्याप्रचारवाहुल्यादिति ।

तन्न वाक्यारम्भ एव 'गोपालकेन'त्युक्तत्वात् न्याया-
करग्रन्थेषु न कोऽपि पद्मावतीनिर्मितो ग्रन्थो दृश्यत इति
तस्य वाद्भात्रत्वाच्च ।

न्यायवार्तिककारो भारद्वाजः कस्मिन् काले आवि-
र्भूत इति मस्तुयते । न्यायवार्तिके पृ ११० पं. ७ "अहो
काशलं भदन्तस्य" पृ. ४४ पं. इति "कोऽन्यो भदन्ताद्वस्तुम-
र्हति ।" पृ. १३१ पं. १० "सौत्रान्निरूपक्षमाश्रित्य लक्षणं वि-
चार्यते" पृ० १२० पं. ७ "वादविभ्रानटीकाया" पृ. १२१ पं. २
"यादविषां" इत्यादिलेखदर्शनात् बुद्धात् पश्चात् कालभावी
इत्यनुमीयते । आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण तत्रतत्र "दिङ्नाग-
मं खण्डयति" "वासुगन्धवं लक्षण खण्डयति" इत्यादिलि-
खितत्वात् कश्चिद्वर्षाचीनो भारद्वाजोद्घोतकर इति निष्पन्नं
भवति परं तु तात्पर्यटीकारम्भ एव ।

"इच्छामि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपद्मप्रदानाम् ।
उद्घोतकरगवीनामतिजरनीनां समृद्धरणात् ॥" इति ।

अत्र अतिजरतीनामुद्द्योतकरगवीणामित्युक्त्या अति-
जीर्णानामतिपुरातनीनामिसवगम्यते ततोऽपि दुस्तरकुनिवन्धप-
ङ्कमशानामित्युक्तिरप्युक्तमेवार्थं द्रढयति तथा सति वाचस्पतिमि-
श्रसमयात् पूर्वं(१) भदन्तसमयात् परं न्यायवार्तिकग्रन्थनिर्मा-
णमभूत् तदानीं भारद्वाज आसीदिति निर्णयते ।

अत्र सम्प्रदायविदः । वासवदत्ताख्यायिकायां पृ० २३५ “न्या-
यस्थितिमिवोद्द्योतकरस्वरूपा”मिति दर्शनात् १२०० वर्षेभ्यः
पूर्वं वासवदत्ताकर्तुः स्थित्या तत्पूर्वं न्यायस्थितिकर्ता भारद्वाज आ-
सीत् । यथा शङ्कराचार्यः श्रौतस्मार्तधर्मस्थितिकर्ता शिवावतार(२)-

(१) वाचस्पतिमिश्राणां ८९८ शाकाब्दे यथा स्थितिरासीत्
तथा तच्चरिते ऽग्रे निरूपयिष्यते ।

(२) शिवावतारः प्रस्थानत्रयभाष्यप्रणेता शङ्कराचार्यः तत्स्था-
पितशृङ्गेरी-गोवर्द्धन-शारदा-ज्योतिर्मठेषु तच्छिष्याः शङ्कराचा-
र्यनाम्ना प्रसिद्धाः तारारहस्यादितन्त्राणां कर्तापि गौडशङ्कराचार्यः
इत्यादिशङ्कराचार्यभेदात् तच्चरितान्यपि नानाविधानि उपल-
भ्यन्ते किं तु प्रस्थानत्रयभाष्यकर्तुरेव चरिते किञ्चिदुच्यते ।

तथा चोक्तं कूर्मपुराणे पूर्वार्द्धे ३० अध्याये

“कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ।

तदेव साधयेन्नृणां देवताना च देवतम् ॥ ३२ ॥

करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः ।

श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ ३३ ॥

उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ।

सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान् वेदनिर्दर्शनात् ॥ ३४ ॥

ये तं प्रीता निषेवन्ते येन केनोपचारतः ।

विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् ॥ ३४ ॥” इति ।

तथा शिवरहस्ये ऽपि नवमांशे १६ अध्याये

“शृणु देवि भविष्याणां भक्तानां चरितं कलौ ।

यदामि संग्रहेणैव श्रवणाद्भक्तिवर्द्धनम् ॥ ३ ॥

कल्पवृक्षी मज्जमानांस्तान् दृष्ट्वानुक्रोशतोन्धिके ।
 मदंशजातं देवेशि कलावपि तपोधनम् ॥ ६ ॥
 केरलेषु तदा विप्रं जनयामि महेश्वरि ।
 तस्यैव चरितं तेऽद्य वक्ष्यामि शृणु शैलजे ॥ ७ ॥
 कल्यादिमे महादेवि सहस्रात्रितयात् परम् ।
 सारस्वतास्तथा गौडा मिश्राः कर्णाजिना ? द्विजाः ॥ ८ ॥
 आमर्षिनाशना देवि धार्यावर्तानुवासिनः ।
 औत्तरा विन्ध्यनिलया भविष्यन्ति महीतले ॥ ९ ॥
 शब्दार्थज्ञानकुशलास्तर्ककर्कशबुद्धयः ।
 जैना बौद्धा बुद्धियुक्ता मीमासानिरताः कलौ ॥ १० ॥
 वेदवोधदवाक्यानामन्यथैव प्ररोचकाः ।
 प्रत्यक्षवादकुशलाः शल्यभूताः कलौ शिवे ॥ ११ ॥
 मिथाः शास्त्रमहाशस्त्रैरद्वैतोच्छेदिनोन्धिके ।
 कर्मैव परमं धेयो नैवेशफलदायकः ॥ १२ ॥
 इति युक्तिपरामृष्टवाक्यैरुद्धोधयन्ति च ।
 तेन घोराः कुलाचाराः कर्मसारा भवस्तथा ? ॥ १३ ॥
 तेषामुद्घाटनाथीय सृजामीशे मदंशजम् ।
 केरले शल्लग्रामे विप्रपल्लवां मदंशजः ॥ १४ ॥
 भविष्यति महादेवि शङ्कराख्यो द्विजोत्तमः ।
 उपनीतस्तदा मात्रा वेदान् साङ्गान् ग्रहीष्यति ॥ १५ ॥
 जैनान् विजिज्ञे तरसा तथान्यान् कुमठानुगान् ।
 तदा मातरमामन्व्य परिवाद् स भविष्यति ॥ १६ ॥
 व्यासोपदिष्टसूत्राणां द्वैतवान्प्रयात्मनां शिवे ।
 अद्वैतमेव सूत्रार्थे प्रामाण्येन कारिष्यति ॥ १७ ॥
 द्वात्रिंशत्परमाश्वन्ते शीघ्रं कैलासमावसेत् ।
 एतत् प्रतिगृह्णाण त्वं पञ्चलिङ्ग सुपूजयन् ॥ ३९ ॥” इत्यादि ।

एवं स्थूलेन प्रकारेण देशकालनिर्णयो भवति । सूक्ष्मेन प्रकारेण
 देशकालादिनिर्णयार्थं शङ्कराचार्यशिष्येण चिद्विलासाख्येन २४०००
 श्लोकात्मकं शङ्करज्ञयार्यं चरितम् । रचित इदमेव माधवाचार्येण
 “प्राचीनशङ्करज्ञयं सारमाहस्य लिख्यते” इत्यादिना स्वग्रन्थे स-

स्तथा बौद्धप्रावलयसमये भारद्वाजोऽपि न्यायास्थितिं कृतवानिति न चित्रम् ।

यद्यपि शङ्कराचार्याणां श्रौतस्मार्तधर्मस्थितिकर्तृत्वे कूर्मपुराण-शिवरहस्यादि आर्षं प्रमाणमस्ति न तथा उद्योतक-

मुद्घृतम् । अनन्तानन्दगिरिणापि शङ्कराचार्यशिष्यमात्मानं ध्रुवना शङ्करजयनाम्ना ग्रन्थो रचित इति नैव तिरोहितम् । एवं धनपतिसूरिणापि शङ्करविजयो रचितः । एवमनेकैरपि विद्वद्भिर्ना-
नाविधा ग्रन्था रचिता । सम्प्रति यावुराजेन्द्रनाथघोषमहोदयेन "शङ्कर ओ रामानुज"नाम्ना ४९१ पृष्ठात्मको निबन्धो बङ्गभाषायां रचित इति । किं तु शङ्करमन्दारसौरभे नीलकण्ठभट्टाः

"प्रासूत तिम्यशरदामनियामतवत्या-

मेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्रयाम् ।" इत्युक्तवन्तः

तिम्यशरदां कलियुगाब्दानामिति भावः ।

सम्प्रदायविदस्तु

"निधिनागेभवह्वयन्दे ३८८९ विभवे मासि माधवे ।

शुक्ले तिथौ दशम्यां तु शङ्करार्योदयः स्मृतः ॥" इत्याहुः ।

नवाशीत्युत्तराष्ट्रशत्यधिकत्रिसहस्रीमिते वर्षे कलियुगस्येति शेषः ।

श्रीभास्करभारतीकृतसौभाग्यचन्द्रोदये

"वर्षेष्वतीतेषु शतेषु पट्सु

तिम्येष्वतीर्णो भुवि शङ्करार्यः ।" इति ।

सदानन्दस्वामिकृतशङ्करविजये

"धर्मे द्वारिंशतिशके सप्तमदृष्टिसहस्रके ।

अब्दे सर्वजिते जातः सहे वै पञ्चमे दिने ॥" इति ।

अत्र अन्वेषकं मन्याः शिवरहस्यस्थं "सहस्रत्रितयात् परमिति" वचनं "सहस्रद्वितयात् पर"मिति पठित्वा किंवदन्त्यादिना विक्रमादित्यसमयासने समये शङ्कराचार्याणां स्थितिं वदन्ति । तत्र शङ्कराचार्यप्रणीतेषु ग्रन्थसूत्रोपनिषद्गीताभाष्येषु समुद्घृतेषु ग्रन्थेषु इतः पूर्वं त्रयोदशशताब्द्यां निर्मितोऽपि ग्रन्थः समुद्घृत इति तत्पूर्वं द्वारिंशद्वर्षपरिमितायूनामाचार्याणां स्थितिस्थापनं त एव कर्तुं शक्नुवन्ति ।

रस्य न्यायस्थितिकर्तृत्वे उपलभ्यते तथापि प्राचीनेनाचार्येण वासवदत्ताख्यायिकायां समूलमेवोपात्तमिति नासमञ्जसम् ।

न्यायवार्तिकं पुरातनं भवतु वा नवीनं किं तु “भारद्वाजेन वार्तिक”मित्युक्त्वा न्यायसूत्रतद्भाष्यवदेव समादरणीयं कालनिर्णयस्तु काकदन्तपरीक्षावदुपेक्षणीय इति(१) ।

वार्तिकलक्षणं तु पराशरोपपुराणे १८ अध्याये

“उक्तानुक्ताद्विरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रमज्जते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥” इति ।

अस्मन्निकटे वर्तमाने एकस्मिन् महाभाष्यपुस्तके लिखितेषु सूत्र-भाष्य-वार्तिकलक्षणेषु वार्तिकलक्षणं यथा ।

“उक्तानुक्ताद्विरुक्तानां विचारस्य निबन्धनम् ।

हेतुभिश्च प्रमाणैश्च एतद्वार्तिकलक्षणम् ॥” इति ।

उक्तलक्षणाक्रान्तो न्यायवार्तिकग्रन्थश्च तत्त्वचिन्तामण्या-दिन्यायमहानिबन्धानामाधुनिकैर्नवीनन्यायत्वेन व्यवहियमाणानामाधारभूतो महानैयायिकैरपि दुरधिगमो भारद्वाजकृतोऽपि इदानींतनानां भाष्यकारमन्यमानानां महामहोपाध्यायानां मने भारद्वाजो न ऋपिरिति वदतां भारद्वाजगोत्रेण येन केनापि पण्डितेन रचित इति मिद्धान्तः ।

अत्र यथा भारद्वाजेन वार्तिकग्रन्थो रचितस्तथा प्रतिपादितमथस्नात् । भारद्वाजस्य ऋषिन्वं तु मदनोपनिषदि ६ मन्त्रे “अथ हनं रुकेनाः भारद्वाजः पप्रच्छ” “षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं” इति मुण्डकोपनिषदि १ मुण्डके । पाणिनिरपि व्याकरणसूत्रशास्त्रे ७ अ. २ पा. ६३ सू. ‘कृतो भारद्वाजस्य’ इति । किं तु

(१) ‘पुराणमित्येष न शाशु मर्ष नर्थाजमित्येष न गर्हणीयम् । सन्त. परीक्षान्यतरश्च भजन्ते मूढ परमन्ययनेपशुश्च ॥’ इति ।

अनेनैव भारद्वाजेन न्यायवार्तिकं मणीतमित्यत्र दृढप्रमाणाभावे-
ऽपि श्रौतस्मार्तसूत्रादिषु कृष्णाग्निः वृद्धाग्निः अग्निः, विष्णुः विष्णु-
वृद्धः, श्रीमुखः शाण्डिल्यः गर्दभीमुखश्च शाण्डिल्यः, याज्ञवल्क्यः
वृद्धयाज्ञवल्क्यो योगियाज्ञवल्क्यश्चेत्यादिदर्शनाद्भारद्वाजभेदानु-
मानादुक्तकालावस्थायिना भारद्वाजेन परमेषिणा कृतं वार्तिकमि-
त्युक्तः सिद्धान्तो निराकृतः । वत्सोऽपि द्विविध इत्युक्तमथस्तात् ।

वार्तिकग्रन्थे ऽपि १२८ पृ० १७ पं० “हेतुवार्तिकं कुर्वा-
णेन” १४८ पृ० २२ पं० “हेत्वाभासवार्तिके” इत्याद्युक्त्वा
किमपि पुरातनं न्यायवार्तिकमासीदिति कल्पयन्ति केचित्
तत्र क्वचिद्वाद्धानां वार्तिकं क्वचिच्च ब्रह्मपीमांसामूत्रे “वा-
दरापणः” (१) व्याकरणमहाभाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेत्सादिवदु-
क्तत्वात् शास्त्रतात्पर्यानवबोधाय ।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननो न्यायसूत्रवृत्तिग्रन्थं न्यायभाष्यवा-
र्तिकादिग्रन्थान् समालोच्यैव कृतवान् किं तु न्यायवार्तिकग्रन्थं
साफल्येन नोपलब्धवान् “प्रत्यक्षनिमित्तत्वात्-” २ अ. १ आ.
२५ सूत्रव्याख्याने” इदं न सूत्र”मित्युक्तं तेन, वार्तिककारेणा-
स्य सूत्रत्वं कण्ठरवेणोक्तत्वादिति । अनुमीयते यद्वर्षशतत्र-
यात्पूर्वमपि वार्तिकग्रन्थो लुप्तप्राय आसीदिति ।

चीनदेशीयेतिहासपुस्तकाद्विज्ञातं भवति यत् वर्तमानसम-
याद् चतुर्दशशताब्दीभ्यः पूर्वं शङ्खभद्रवौद्धस्य शिष्यपरम्प-
रायां दिङ्नामो वौद्धाचार्योऽभूत् तेन न्यायसूत्राणां स्वमतानु-
सारेण समालोचनं कृतम् तन्मतखण्डनाद्वार्तिककारोऽर्वाचीन-
इति सिद्धान्तयन्ति केचित् इदं न सम्पत्मित्युक्तं मया गौतमच-
रिते अयं विशेषोऽप्यास्ति । यद् वर्तमानसमयात् नवशता-
ब्दीभ्यः पूर्वं वर्तमान आचार्यवाचस्पतिमिश्रः “उद्द्योतकरग-

वीणामतिजरतीनामिति कथं लिखेत् यतो वर्त्तमानसमयात् पद्-
शताद्बीभ्यः पूर्वं वर्त्तमानमपि गङ्गेशोपाध्यायं नव्यास्त्रिंसाकारेण
व्यवहरन्ति नैयायिकाः तस्मात् स मिद्धान्तः सन्दिग्ध एवेति ।

न्यायवार्तिके १०३ पृ० (प्रथमसंस्करणे) काश्यपीयं लक्ष-
णमित्यत्र “कणादः काश्यपः समौ” इत्यनेन पर्यवसितं कणा-
दलक्षणमित्यर्थमज्ञानता केनचित् काश्यपी क्षितिरिति लि-
खितमादर्शपुस्तके तथैव प्रमादान्मुद्रितमिति ज्ञेयम् ।

१२८ पृ. १७ पं. वार्तिकं कुर्वाणेनेति केनचिद्वादिनेन कृतं
तद्वार्तिकमित्यज्ञानतो न्यायवार्तिककारमेव समाकृष्य नि-
रूपयन्ति “मुद्रितवार्तिके साम्प्रतं नोपलभ्यते” इति मुद्रितं
वार्तिकमनवस्थितमिति तेषां हृदयम् ।

यत्र क्वचित् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां प्रतीकादौ मु-
द्रितवार्तिकपुस्तकेन वैपम्यात् मुद्रितवार्तिकपुस्तकस्यानव-
स्थितत्वं खण्डितत्वं च कल्पयन्ति केचित् । तन्न मूलादर्शपुस्त-
केषु बहूनि पाठान्तराणि उपलभ्यन्ते तानि न अनवस्थामूल-
कानि न वा शुद्धिमूलकानि निबन्धस्य चिरन्तनत्वात् लेखक-
शोधकप्रमादजातात् पाठान्तराद् वाचस्पतिमिश्रेण यल्लब्धं वा-
र्तिकपुस्तकं तदनुसारि व्याख्यानं कृत(१)मिति विशेषम् ॥

(१) तात्पर्यटीकायां ६५ पृ० द्रष्टव्यम् । यथा पञ्चताजागदी-
श्याम् । “न च प्रकृतस्वरसंवलितस्यैव पाठस्य धर्तुमुचितत्वाद्
व्याप्तयेति धारणं युक्त”मित्यादि ।

मुद्रितदीधितिपुस्तके “भवानन्दसम्मतः पाठः” “जगदीश-
सम्मतः पाठः” इत्यादि

न्यायवार्तिकस्यापरं व्याख्यानं न्यायसारविचारकर्त्रा धी-
राघयमद्वेन कृतं “समानादिशब्दार्थस्तु वार्तिकव्याख्यानाद्यसरे स्फु-
टीभवविष्यति” इति तत्रोक्तत्वात् । धा. रा. सं. न्यायसारविचारपु-
स्तके ७ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाकर्तुः

आचार्यवाचस्पतिमिश्रस्य चरितम् ।

वेद-धर्मशास्त्र-पुराण-तन्त्र-व्याकरण-ज्यौतिष-छन्दो-
न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्त-चिकित्साशा-
स्त्रादौ वाचस्पतिप्रणीतास्तत्पुत्रपौत्रप्रणीता वा अनेके ग्रन्था
उपलभ्यन्त इति अनेके वाचस्पतयोऽभूवन्निति नात्र सन्देहाव-
काशः । तत्र वाचस्पतिमिश्रा अपि अष्टौ तत्रापि दार्शनिकौ द्वौ
तत्राप्याचार्यसन्मिश्रवाचस्पतिर्वा पद्दर्शनटीकाकृदाचार्यवाच-
स्पतिमिश्रो वा इतरव्यावर्तकविशेषणयुक्तत्वादेक एवेति न्याय-
वार्त्तिकतात्पर्यटीकाकारत्वात् प्रकृते स एव वर्णनीय इति ॥

तत्र आचार्यवाचस्पतिमिश्राणां(१) महर्षिकल्पानामावि-
र्भावे देशकालनिर्णयाभावेऽपि गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसो
भवन्तीति ते अनेकान् सिद्धान्तान् निरूपयन्ति(२) वस्तुतस्तु

(१) तार्त्तिकरक्षाटीकायां लघुदीपिकायां १२ पत्रे “आचार्य-
वाचस्पतिमिश्रा.” अप्यदीक्षितेनापि शास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहे
पृ. ८ । २४ आचार्यवाचस्पतिमिश्राः”

(२) माधवोये शङ्करविजये वाचस्पतिमिश्रः पूर्वजन्मनि श्री-
शङ्कराचार्याणां प्रधानशिष्यः पद्मपादाचार्यः शारीरकभाष्यव्याख्यां
प्रणीतवान् स एव निबन्धः सुरेश्वराचार्याणां शापात् पञ्चपादि-
काभिधानत्वं गतः ततश्च शङ्कराचार्यानुग्रहात् पद्मपाद एव द्वितीय-
जन्मनि वाचस्पतिभूत्वा शारीरकभाष्यव्याख्यां सपूर्णां भामतीं प्र-
णीतवानित्यादि निरूपितम् ।

केवाञ्चिन्मते वाचस्पतिमिश्राणां पत्नी भामती । मतान्तरे
कन्या भामती । अन्येषां मते नेपालप्रान्तभागे भामानामको प्रा-
मविशेषः । तत्र स्थितेन वाचस्पतिमिश्रेण भामती प्रन्धो र-
चित इति यावत् ।

आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण सांख्यतत्त्वकौमुद्यादौ वक्ष्यमाणानि
वचनानि लिखितानि ।

“मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां सदा ।

श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः स्तात् तत्त्वकौमुदी ॥”

तत्रैव “सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् ।”

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां च ३ अध्याये २ आह्निके ३९४ पृ.

“विपश्चितं चैतदस्माभिर्ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकलिकाभ्याम्”

तत्त्वविन्दौ मुद्रितपुस्तके २३ “उपपादितं न्यायकलिकायाम्”

“भामत्यां च १८ पृ. “विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायाम् पृ.

७१ “उपपादितं चैतदस्माभिर्विस्तरेण न्यायकलिकायाम् ।”

एवं तात्पर्यटीकायां पृ. ५७ । “तत्त्वसमीक्षायाम्” योगभाष्य-

व्याख्यायां तत्त्ववैशारद्याम् ३२ सूत्रव्याख्याने “अर्थक्रिया

ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकाभ्यामुपपादिता ।”

अपि च भामत्यां ग्रन्थसमाप्तौ

“यन्न्यायकलिका-तत्त्वसमीक्षा-तत्त्वविन्दुभिः ।

यन्न्याय-सांख्य-योगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥

समचैवं महत् पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।

समर्पितमर्थेतेन भीयतां परमेश्वरः ॥”

इत्युक्तनिबन्धानां कर्ता एक एव । अत एव पददर्शन-
टीकाकारत्वेन तं व्यवहरन्ति विद्वांस इति ।

अयं वाचस्पतिमिश्रः कस्मिन् देशे आत्रिरभूदिति विचारे
मण्डनमिश्र-मुरारिमिश्र-पार्थसारथिमिश्र-मुचरितमिश्रादयो
मिश्रशब्दान्ता मथिला इति मिश्रशब्दसम्बन्धात् “तन्निपिद्धं
च परिहरतां दाक्षिणात्याना”मिति तात्पर्यटीकायां ३२ पृ.
दर्शनादप्यपि मथिल एवेति अनुमीयते ।

समयनिर्णये तु वक्ष्यमाणं पद्यं तत्कृतन्यायसूचीनि-
बन्धान्ते लिखितमुपलभ्यते ।

“न्यायसूचीनिबन्धोऽसावकारि सुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्गवसुवत्सरे ॥”

इति न्यायसूचीनिबन्धाख्ये सूत्रपाठनिर्णायके न्यायदर्शन-
रहस्यार्थप्रदर्शके निबन्धे लिखितत्वात् ८९८ शाकाब्दे न्यायवा-
चिं कृतात्पर्यटीकाकाराणां वाचस्पतिमिश्राणां स्थितिरासीदिति
निश्चीयते । निबन्धोऽयं तात्पर्यटीकाकारेणैव कृत इति व्यु-
त्पादितमत्रैव ३८ पृष्ठे अधिकं तु निरूप्यते । न्यायदर्शने
सूत्रपाठभेदाद्बहव आचार्याः ग्रन्थद्वयं कृतवन्तः यथा उदयना-
चार्यास्तात्पर्यपरिशुद्धि न्यायपरिशिष्टं च वर्द्धमानोपाध्याया-
स्तात्पर्यपरिशुद्धिमकाशमन्वीक्षानयतस्वबोधं च जयन्तश्च न्या-
यमञ्जरीं न्यायकलिकां च विश्वनाथन्यायपञ्चानना न्याय-
सूत्रवृत्तिं न्यायालोकं च तथैव वाचस्पतिमिश्रोपि न्यायवाचि-
कतात्पर्यटीकां न्यायसूचीमपीति नैतच्चित्रम् तथा भामत्यामन्ते
“न्यायसांख्ययोगानां निबन्धनै”रिति बहुवचनेन न्याय-
सूचीतात्पर्यटीकास्थाद्यन्तपद्ययोः प्राय ऐक्येनैककर्तृकत्वं नि-
र्विवादमेव । वस्वङ्गवसुवत्सरे अत्र वत्सरशब्दः शाकाब्दवा-
चक एव इदमेव द्रढयन्ति वक्ष्यमाणानि प्रमाणाणीति । तथा-
हि भामत्यामन्ते ।

“नरेश्वरा यच्चरितानुकार-

मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।

तस्मिन् महीपे महनीपकीर्तौ

श्रीमन्वृगे ऽकारि मया निबन्धः ॥” इति ।

यद्यपि नृगनामानोऽनेके राजानो महाभारते भागवते

च उपलभ्यन्ते तथापि अर्वाचीननृगाविषये शार्ङ्गधरपद्धत्यां विशिष्टराजवंशवर्णनप्रसङ्गे नृगनृपतिपापाणयज्ञयूपप्रशस्तिनाम्ना पद्यद्वयं समुद्घृतम् । यथा

“आविन्ध्यादाहिमाद्रेर्विरचितविजयस्तीर्थपात्राप्रसङ्गा-
दुद्धीवेषु प्रहर्षान्नुपतिषु विनमत्कन्धरेषु प्रमन्नः ।

आयुर्वित्तं यथार्थं पुनरपि कृतवान् म्लेच्छविच्छेदनाभि-
र्देवः शाकम्भरीन्द्रो जगति विजयते वीसलः क्षोणिपालः ॥

मृते सम्मति चाउहानतिलकः शाकम्भरीभूपतिः

श्रीमान् विग्रहराज एष विजयी सन्तानजानात्मजः ।

अस्माभिः करदं व्यधायि हिमवद्विन्ध्यान्तरालं भ्रुवः

शेषस्वीकराय मास्तु भवतामुद्योगशून्यं मनः ॥” इति ।

शार्ङ्गधरपद्धत्यां शाकम्भरीदेशे चउहान-सत्रियवंशे हम्मी-
रराजोभूत् तत्सभायां राघवदेवपण्डितात्मजा गोपाल-दामो-
दर-देवदासारूपाः पण्डिता वर्तमाना आसन् । दमोदरात्मज-
शार्ङ्गधरेण नृगनृपतिपापाणयज्ञयूपस्य नाम उक्तप्रकारेण
समुद्घृतम् । हम्मीरराजश्च १२५५ वैक्रमे वर्षे मृतः सत्पूर्वं
६० वर्षाणि राज्यं कृतवानिति वदन्ति ऐतिहासिकाः । अतो
निष्पन्नं भवति १२३५ वैक्रमवर्षेभ्यः ११०० शाकवर्षेभ्योऽपि
पूर्वं दिल्लीनगरोपकृष्टस्थितस्तम्भेऽपि १२२० विक्रमवर्षे
१०८५ शाकाब्दे निरुक्तानि पद्यान्यासश्चित्ति उक्तसमये वा-
चस्पतिमिश्रस्थितौ नासमञ्जसं किमपि ।

हेमाद्रिणा-वोपदेवेन च आयुर्वेदीया शार्ङ्गधरसंहिता
व्याख्याता वोपदेवसमयश्च ११८२ गतशाकान्द्रासप्तसमय
एवेति निरुक्तसमये शार्ङ्गधरस्थितिर्न विहृत्ता ।

वर्जसमदाशयसंश्लेषिते एषीप्राक्किआङ्गिकापुस्तके (वा-

ल्यूम -१ पेज २१९ । २२० वाल्यूम २ पेज २३५) समुद्धृता-
दनुशासनपत्राशयाद्विज्ञायते

राजा कीर्तिवर्मा प्रबोधचन्द्रोदयनाटककर्ता कृष्णमिश्रश्च
ईशवीय १०५० वर्षेभ्यः परं १११६ वर्षेभ्यः पूर्वमासी-
दिति । अपि च ईशवीय १०५० वर्षे देववर्मा १०९८
वर्षे कीर्तिवर्मा १११६ वर्षे जयवर्मा च आसीदिति यावत् ।

अत्र १०२० गतशाकाब्दे वर्तमानः कृष्णमिश्रः प्रबो-
धचन्द्रोदये श्रीहृषीकेशशास्त्रिसंस्कृते पुस्तके पृ. ३४

“नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्
तत्रं ज्ञातमहो न शालिकगिरां वाचस्पतेः का कथा ॥”

इत्युक्तवानिति न्यायसूचीनिबन्धोक्तं समयमेव द्रढयति ।

केचित्तु वाचस्पतिमिश्रेण सांख्यतत्त्वकौमुद्यामन्ते “त-
दुक्तं राजवार्तिके” इति लिखितत्वात् राजवार्तिकग्रन्थो भ्र-
जराजेन कृत(१) इति भोजराजसमयात् पश्चात्कालभावी
वाचस्पतिमिश्र इति वदन्ति तच्चिन्त्यम् ।

अपि च रामानुजाचार्याः १०१२ शाकाब्दे यादवाचल-
पर्वते मन्दिरे नारायणमूर्तिं स्थापितवन्तः तैश्च श्रीभाष्ये ख-
ण्डनखण्डखाद्यस्या कारिका समुद्धृता खण्डनकाराच्च पूर्वं
९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्याणां तात्पर्यपरिशुद्धिकाराणां स्थि-
तिरासीदिति ८९८ शाकाब्दे वाचस्पतिमिश्राणां स्थितिर्न
विरुद्धेति । रामानुजाचार्येण २।१।१४। भामत्यपि अनूदिता ।

आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण शारीरकभाष्यटीकायां भामत्यामन्ते

(१) राजमार्तण्डाभिधायं योगसूत्रवृत्तौ रणरङ्गमहानृपतेरित्यु-
क्त्वा राजवार्तिकग्रन्थो भोजराजकृत इति कल्पयन्ति तन्निर्मूलम् ।
अपि च देशभाषानिबद्धः राजवार्तिकनामा जैनग्रन्थोऽपि घतते ।

यानि लिखितानि पद्यानि तदुक्तक्रमेणैव ग्रन्था रचिता इति अनुमीयते प्रथमतो मण्डनमिश्रविरचितविधिविवेकस्य टीका न्यायकलिकैव रचिता(?) अस्य ग्रन्थस्योपादानं प्रायस्तत्कृत-ग्रन्थेषु दृश्यते ततो ब्रह्मसिद्धिव्याख्या ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा(२) ततश्च तत्त्वविन्दुग्रन्थः(३) इदं ग्रन्थद्वयं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां(४)

(१) केचित्तु अमुं ग्रन्थं न्यायकणिकानाम्ना व्यवहरन्ति । वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तके "इति पूर्वकणिका समाप्ता" इति लेखाऽपि दृश्यते । ग्रन्थोऽयं काशीविद्यासुधानिधिपत्रे मुद्रितः ।

(२) ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा मण्डनमिश्रकृतब्रह्मसिद्धेर्व्याख्या ।

(३) तत्त्वविन्दुग्रन्थः पण्डितपत्रे मुद्रितोऽपि लघुत्वात् दुरुहः अस्य एका महती टीका ममान्तिके ४००० श्लोकात्मिका वर्तते ।

(४) न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायाः पुस्तकत्रयं ममान्तिके वर्तते तत्र प्रथमे पुस्तके लिपिकालोऽधोलिखितप्रकारेण लिखितोऽस्ति ।

"इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४५४ ॥ स्वस्ति संवत् ॥ १४५४ ॥ समये आदिवनवदि १० रविवासरे ॥ १४५४ ॥ अंनमो नारायणाय ॥ स्वस्ति ॥ काशी करोतु कल्याणं विश्वेशः सर्वसम्पदः ॥ मयानी च जगन्माता जयं ते विदधातु च ॥ तावद्ब्रह्मन्तु कथयः शाश्वतां कथयो यथा । महेशामृतचीत्कारव्याणी यावन्न निःसृता ॥ छ ॥ शुभम् ॥ ॥ गर्भ्यं घहन्तु भुवि भाविनि लेपकाऽत्र ? इत्यादयो मदनिरक्षितमत्सस्र्याः ॥ धीमाधवांघ्रियुगपधमधुवतोपि यावत्प्रयाति न हरिर्नरसिंहनामा ॥ छ ॥"

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयं तु न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकापुस्तकं गोरक्षशतकं च सर्वविधानिधानकथीन्द्राचार्यसरस्यतीर्णां पुस्तकम् । अयं च १६९६ वैक्रमाब्दासत्रे समये वाराणस्यां वर्तमानः गोदाधरीतटात् समायातः गोरक्ष-

समुद्धृतमिति पश्चान्पायवार्तिकतात्पर्यटीकाया निर्माणमियं
टीका च सांख्यतत्त्वकौमुद्यां समुद्धृता योगभाष्यटीका-
यां तत्त्ववैशारद्यां तत्त्वकौमुदी समुद्धृता भामत्यां तु आदिम-
ध्यावसानेषु सर्वे ग्रन्था उपात्ता इति ।

केचित्तु भामत्यामारम्भे

“मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।

विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥”

इति दृष्ट्वा मार्तण्डतिलकस्वामिनः शिष्यो वाचस्पतिमिश्र
इति वदन्ति तन्न शास्त्रतात्पर्यानवबोधार्थं तात्पर्यटीकायां
८७ पृ. “अस्माभिस्त्रिलोचनगुरुन्नीतमार्गानुगमनोन्मुखै” रित्यु-
क्तत्वाच्च । प्रपञ्चितं चास्माभिर्वार्त्स्यायनचरिते ऽधस्तात् ।

मुम्बईनगरे द्वितीयावृत्तिमुद्रिते सटीककाव्यप्रकाशपु-
स्तके भूमिकायां ३१ पृ. विश्वनाथकृतकाव्यप्रकाशदर्पणे “इति
वाचस्पतिमिश्रः” ४० पृ० दीक्षितभीमसेनकृतायां सुधा-
साराख्यायां काव्यप्रकाशटीकायां “सर्वतन्त्रविदो वाच-
स्पतिमिश्राः” इति प्रदर्शयता काव्यप्रकाशस्य टीका वाच-
स्पतिमिश्रेण कृता इति स्वकृतटीकोपोद्घाते २ पृष्ठे कल्पि-
तम् एतच्चिन्त्यम् ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण सांख्यतत्त्वकौमुदी-
भूमिकायां निरूपितं यद्वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धारः कृत

शतकपुस्तकं संगृहीतवान् तत्र उक्तसमय एव लिखितः ।
अपि च १६२७ ईशवीयवर्षात् १६५६ वर्षान्तं शाहजहाँनृसत्ति-
समयः तस्मादेव उक्ताचार्यैः काशीप्रयागयात्रिकाणां करो विमो-
चित इति ऐतिहासिका वदन्ति ।

अस्मिन्नकृते पुस्तकत्रयं वर्तते इति तद्वर्णनं च कृतमधस्तात् ।

लादेशे उक्तवाचस्पतिमिश्रस्य स्थितिरासीदित्यनुमीयते । वि-
स्तरस्तु खण्डनखण्डखाद्योद्धारभूमिकायां निरूपितोऽस्माभिः ।

अपरोऽपि वाचस्पतिमिश्रो विवादाचिन्तामणि-तीर्थचि-
न्तामणि-श्राद्धचिन्तामण्यादिधर्मशास्त्रनिबन्धकर्ता अन्योऽपि सि-
द्धान्तशिरोमण्यादिज्यौतिषनिबन्धव्याख्यातुर्लक्ष्मीदासस्य पिता
वाचस्पतिमिश्रो भिन्न एवेति तत्तद्ग्रन्थसमालोचनादुच्यते
भविष्यतीति ॥

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकापरिशुद्धिकर्तुः

श्रीमदुदयनाचार्यस्य चरितम् ।

उदयनो(१) वा उदयनाचार्यो वा न्यायाचार्योदयनो वा
उदयकरो(२) वा उदयाकरो(३) वा उदयंकरो(४) वा उदय-

(१) "ज्यातेने किरणावलीमुदयन"इति किरणावल्यामुदयना-
चार्योक्त्या न्यायाचार्योदयन एव नान्यः । विस्तरस्तु भग्नौ नि-
रूपयिष्यते ।

(२) "इदमुदयकरेण न्यायलोकागमाना"मिति कलिकाता-
मुद्रितात्मतत्त्वविवेकपुस्तकान्ते दर्शनात् स एव नान्यः । वस्तु-
तस्तु "तदिदमुदयनेन न्यायलोकागमाना"मित्येव पाठस्तालपत्रा-
दिलिखितपुस्तकेषु दृश्यते ।

(३) "उदयाकरसूनुना"इति ईश्वरप्रत्यभिहासुत्रग्रन्थे दर्शनात्
सोऽन्यः ।

(४) "शब्देन्दुशेपरे ज्योत्स्नां प्रकरोत्युदयंकर"इत्युक्त्या ना-
गेशभट्टादपि पश्चात्कालभावीति सुतरां भिन्नः ।

नाचार्यभाट्टी(१) इत्यादिनामभिस्तत्तद्देशीया गुणैकपक्षपाति-
नोऽनेकैः प्रकारैः किंवदन्त्यादिभिर्न्यायाचार्यमुदयनाचार्यं वर्ण-
यन्ति । किं तु वैशेषिकभाष्यटीका वा प्रज्ञस्तपाद्भाष्यटीका
किरणावली, वैशेषिकशास्त्रसारभूता लक्षणावली, न्यायभाष्यटी-
काटीकाटीका न्यायनिबन्धापरनामधेया तात्पर्यपरिशुद्धिः, बोध-
शुद्धिर्बोधसिद्धिर्वा न्यायपरिशिष्टाख्या न्यायसूत्रवृत्तिः, आत्म-
तत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलिश्च येनोदयनाचार्येण रचितः स
एवेदानीं वर्णनीय इति नासौ बङ्गदेशीयो न . वा दाक्षिणात्यः
किं तु मैथिल इति भविष्यपुराणपरिशिष्टे भगवद्भक्तमाहात्म्ये
३० अध्याये स्पष्टमुपलभ्यते तथाहि—

अथ वक्ष्ये तृतीयस्य हररंशस्य धीमतः ।

उदयनाचार्यनाम्नस्तु माहात्म्यं लोमहर्षणम् ॥ १ ॥

भूत्वा स मिथिलायां तु शास्त्राण्यध्यैष्ट सर्वशः ।

विशेषतो न्यायशास्त्रे साक्षाद्गौतमो मुनिः ॥ २ ॥

षौद्धसिद्धान्तमुग्धान्तःसुखाप हितकारिणीम् ।

(१) “उदयनाचार्यभाट्टी मिश्रः चाटुर्जा-वानुर्जा-गाङ्गुली-
माटुडोत्याद्युपाधयस्तु घल्लालसेनेन दत्ता अस्य समयस्तु तत्कृताद्-
भुनसागरादिग्रन्थेभ्यः १०८९ शाकाब्दः । उदयनाचार्येण लक्षणा-
पद्यां ९०६ शाकाब्दे प्रन्धनिर्माणकालो लिखित एव अथ च
न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ “अमृतस्थाने अमृत इति दाक्षिणा-
त्यानाम्” । “गौडाः शपसाः सा इति” । अत्र गौडा घङ्गदेशीयाः
एवं निन्दालिखनादुभयभिन्नत्वं निर्विवादम् । विस्तरस्तु न्या० धा०
ता० परिशुद्धिभूमिकायाम् ।

घल्लालसेनस्तु १०८९ वर्षेऽद्भुतसागरग्रन्थं कृतवान् किं तु ल-
क्ष्मणसेनस्य पुत्रो घल्लालसेनो वा घल्लालसेनस्य पुत्रो लक्ष्मणसेन
इत्यादि विचारोऽग्रे समुद्गापयिष्यते ।

चितेने विदुषां प्रीत्यै विमलां किरणावलीम् ॥ ३ ॥

एकदा षौडसिद्धान्तान् मकटीकर्तुपागतः ।

षौड्याचार्यस्तीरभुक्तौ नृपग्रामे समागतः ॥ ४ ॥

स्वशिष्यैः स्वीयशास्त्रस्य पुस्तकैर्वहुभिर्वृतः ।

राजानं प्रेषयामास दूतं दर्पवशादसौ ॥ ५ ॥

कश्चिच्छिष्यं गच्छ शिष्य मिथिलेशं वदाधुना ।

मद्वाक्यात् वेदशास्त्राभ्यां मुधा भ्रान्तोसि भूपते ॥ ६ ॥

निरीक्ष्य मम शास्त्राणि मत्पथानुगतो भव ।

अस्ति चेत् तव देशेऽस्मिन् वेदस्थापनकृत् पुमान् ॥ ७ ॥

तमानय मया सार्द्धं विचारं प्रकरोतु सः ।

तदा राजा तु श्रुत्वैतद्वचनं दूतभाषितम् ॥ ८ ॥

उवाच दूतं गच्छ त्वं स्वगुरुं ब्रूहि मे वचः ।

अहं भ्रान्तः स चेद् भ्रान्त इत्येवं निश्चयो महान् ॥ ९ ॥

आगच्छ सदसि प्रातः स ते व्यक्तिर्भविष्यति ।

इत्युक्तः स गतो दूतः माह सर्वं नृपोदितम् ॥ १० ॥

गुरवे स तु शृण्वन् वै जहासातिमदान्वितः ।

अथ राजा तत्क्षणात्तु देशस्थान् पण्डितान् बहून् ॥ ११ ॥

श्रीमदुदयनाचार्यमुख्यानानाद्य चोक्तवान् ।

अहोर्यं नास्तिको ग्रामे समायातोतिपण्डितः ॥ १२ ॥

अनेन विवदध्वं वै यूयं यदि स चेज्जयेत् ।

तदाहं च भवन्तश्च सर्वे तन्मतगामिनः ॥ १३ ॥

भविष्यामो न सन्देहो भवतां चेज्जयो भवेत् ।

तदाहं भवतां दास्यं करिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥

इत्युक्त्वास्ते तु विद्वांसः सर्वे तूर्णानि स्थिता अथ ।

श्रीमदुदयनाचार्यस्तेषां मध्येऽन्नव्रीन्नृपान् ॥ १५ ॥

सत्पमात्थ महाराज शृणु किञ्चिन्मयोदितम् ।
 जयः पराजयो वापि श्रीहरेरिच्छया नृणाम् ॥ १६ ॥
 यथाशक्ति विदारं तु करिष्यामि न संशयः ।
 त्वं तु चिन्तां परित्यज्य पश्यास्माकं पराक्रमम् ॥ १७ ॥
 इत्युक्त्वा नृपतिग्रामे तस्थुः सर्वेऽथ पण्डिताः ।
 द्वितीये दिवसे प्राप्ते राजा सदसि चागतः ॥ १८ ॥
 आहूय पण्डितान् सर्वान् तं चापि जिनशास्त्रिणम् ।
 उवाच युवयोरस्तु विचारः पश्यतो मम ॥ १९ ॥
 इति राजवचः श्रुत्वा नास्तिकः पूर्वमवधीत् ।
 अहो विचार उभयोः स नो भवितुमर्हति ॥ २० ॥
 नंतं वै सत्पथारूढाः किं वदिष्यन्ति मामिह ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य नास्तिकस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥
 उवाचोदयनाचार्यो मतं तन्मतस्खण्डनम् ।
 एवं बहुदिनान्प्रासीद्विचारः सुमह्यस्तयोः ॥ २२ ॥
 तदा वीक्ष्यो हृदा मत्वाचार्यान्निजपराजयम् ।
 मायां विस्तारयामास महाश्चर्यमदायिनीम् ॥ २३ ॥
 उवाच नृपतिं राजन् सर्वे ऽपी मद्विरोधिनः ।
 न कोपि मद्धितं ब्रूते तस्मादेकं वदाम्यहम् ॥ २४ ॥
 शालग्रामशिलायां तु सत्पमेपां स्थितो हरिः ।
 तामानयात्र स्वमतैः खण्डयामि शिलामहम् ॥ २५ ॥
 यदि सा जलवद् भूत्वा स्याददृश्या शिला पुनः ।
 तदा मदुक्तं सत्यं स्यादथ चेत् तां पुनः स तु ॥ २६ ॥
 आचार्यो जलयत् कृत्वा शिलां व्यक्तां करिष्यति ।
 तदास्यापि मतं सत्यं मन्येऽहं नात्र संशयः ॥ २७ ॥
 इत्युक्तः स नृपम्नेन षोडशेनाथ महीपतिः ।

ददर्शोदयनाचार्यं किं वदत्येष नास्तिकः ॥ २८ ॥

इत्युक्तो भूमिपतिना प्राहाचार्योतिहृष्टवत् ।

इदं तु मायाचरितं तथापि स्वीकरोम्यहम् ॥ २९ ॥

मायामपि च जानामि परं त्वेकं ब्रवीम्यहम् ।

जातायां च पुनस्तस्यां शिलायां तन्मतद्वयम् ॥ ३० ॥

सत्यं चेति वदिष्यन्ति भ्रान्त्या सर्वे सभासदः ।

तस्मादेकमहं वक्ष्ये सत्यमिधयाविचारणे ॥ ३१ ॥

तत्करिष्यत्ययं चेद्वै करिष्ये स्वोक्तमप्यहम् ।

इति श्रुत्वा ततो राजा जैनाचार्यं ददर्श ह ॥ ३२ ॥

ततो जैनः स्वयं प्राह करिष्याम्यस्य भाषितम् ।

* * * * * ॥ ३३ ॥

इति श्रुत्वा ततो राजा शालग्रामशिलां दृष्टाम् ।

आनाद्यं स्थापयामास स्वर्णस्थाल्यां शुचौ भुवि ॥ ३४ ॥

ततो बौद्धो ऽब्रवीत् स्वीयं मतं दृष्ट्वा तु तां शिलाम् ।

अथ क्षणेन सा सर्वा शिला जलमभूत् तदा ॥ ३५ ॥

ततोर्द्धक्षणतस्तद्वै जलमन्तर्वभूत् ह ।

पश्यतां सर्वलोकानां महाचर्यमभूदिदम् ॥ ३६ ॥

ततस्तूदयनाचार्यो बौद्धसिद्धान्तखण्डनम् ।

स्वमतं प्राह शीघ्रं तज्जलं प्रादुर्बभूत् ह ॥ ३७ ॥

तत्क्षणेन च तद्गारि सा शिला समपद्यत ।

ततो राजादयः सर्वे साधुसाध्विवादिनः ॥ ३८ ॥

प्रशशंसुश्च तं भक्त्योदयनाचार्यमादरात् ।

आचार्यस्तु तदा प्राह कथमेवा स्तुतिर्मम ॥ ३९ ॥

स्थित एव मते ह्यस्य तस्मात् कुरु मदीरितम् ।

इत्युक्त्वा नास्तिकं प्राह मयाकारि तवेरितम् ॥ ४० ॥

अतः परं मतं कस्यं सत्यं मिथ्येति निश्चिनु ।
 मया यदुच्यते तेन प्रकारेण नृपाग्रतः ॥ ४१ ॥
 एष तालद्रुधो द्वारि तिष्ठत्यतिमहानहो ।
 तमारुह्य पतिष्यावो यः स्थास्यति स सत्यवाक् ॥ ४२ ॥
 वेदाः प्रमाणमित्युक्त्वा निपतिष्याम्यहं भुवि ।
 त्वं तु वेदा अप्रमाणमित्युक्त्वा निपताधुना ॥ ४३ ॥
 युगपत् पततोर्दृक्षाज्जीविष्यति य आवयोः ।
 स सत्यवाग्मतं तस्य सत्यं लोकस्तुतं भवेत् ॥ ४४ ॥
 एवमाचार्यवचनं श्रुत्वा सोऽपि जहर्ष च ।
 स्वीचकार ततो राजा ताबुभावघ्नवीद्वचः ॥ ४५ ॥
 अहो प्राणान्तकी चेयं परीक्षा नैव शोभना ।
 तस्माद्विरमतामत्र युवामेतद्विचारतः ॥ ४६ ॥
 इति राजवचः श्रुत्वा उदयनाचार्य आहृतम् ।
 तव नास्त्यत्र किञ्चिद्भो दूषणं नैव घातकम् ॥ ४७ ॥
 स्वशास्त्रभक्तितश्चावां करिष्यावो यथारुचि ।
 त्वमेकस्मिन्मृते चास्मिन् मयि वा नृपसत्तम ॥ ४८ ॥
 तन्मतं च परित्यज्य जीवन्मतपरो भव ।
 किं च यावन्ति ते राज्ये पुस्तकानि च तानि वै ॥ ४९ ॥
 जले प्रक्षिप ये चैतच्छास्त्रोपासनकारकान् ।
 तान् दण्डयित्वा यो जीवेदावयोस्तन्मतानुगान् ॥ ५० ॥
 कुरुष्वेत्यस्मद्गुह्या वै प्रतिज्ञां कुरु भूपते ।
 इत्युक्तो नृपतिर्जेनाचार्यस्य मुखमच्छत ॥ ५१ ॥
 एवमेवाघ्नवीत् सोऽपि प्रतिज्ञे नृपस्तदा ।
 तत उत्थाय ते सर्वे आगतास्तालमग्निर्षी ॥ ५२ ॥
 वंशादिनाय तां द्वौ तमारुह्योर्ध्वहातरुम् ।

वेदाः प्रमाणमित्युक्त्वा आचार्यो न्यपतद् भुवि ॥ ५३ ॥
 श्रौद्धो वेदा अप्रमाणमित्युक्त्वा निपपात ह ।
 आचार्यो निपतन्भूमौ वेदैः मंरक्षितः सुखम् ॥ ५४ ॥
 मन्दंमन्दं समागत्य तस्थौ वेदं हरिं स्मरन् ।
 जैनाचार्यः पतन्मार्गे भ्राम्यमाण उपर्यधः ॥ ५५ ॥
 परिवर्तितशीर्षो हि पपात धरणीतले ।
 व्यस्तमस्तकवाहद्दृष्टिनिष्पाणो न्यपतत् खलु ॥ ५६ ॥
 इति दृष्ट्वा महाश्चर्यं सर्वे राजादयो जनाः ।
 आचार्यं प्रशशंसुस्ते नमस्कृत्य मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥
 ततो राजा वेदशास्त्रं सत्यं मन्वातिभक्तितः ।
 स्वराज्ये स्थापयामास तदाचारपरः स्वयम् ॥ ५८ ॥
 भूत्वा चकारे राज्यं स सर्वधर्ममन्वितः ।
 नास्तिकस्य च यान्यासन् शास्त्राणि पृथिवीतले ॥ ५९ ॥
 तानि सर्वाणि चिक्षेप जले ये तदुपासकाः ।
 तान् सर्वान् दण्डयित्वा स चकारास्तिकसंप्रतान् ॥ ६० ॥
 श्रीमदुदयनाचार्यं चक्रे राजगुरुं नृपः ।
 जीविकायै ददौ ग्रामान् स्वयमाज्ञापरोऽभवत् ॥ ६१ ॥
 एकदोदयनाचार्यो जगन्नाथदिदक्षया ।
 पुरुषोत्तमपुरे गत्वा म्नात्वा तत्तीर्थवारिणा ॥ ६२ ॥
 मार्कण्डेयहृदाद्येन मन्दिरद्वारमागतः ।
 देवं द्रष्टुं मन्दिरान्तः प्रवेष्टुं चलितो यदा ॥ ६३ ॥
 तदा कपाटः संलग्नः स्वयमेव निरीक्ष्य सः ।
 द्वारान्तरमुपायातस्तदाप्येवं बभूव ह ॥ ६४ ॥
 अथ तृतीये द्वारे तु संप्राप्तः स यदा द्विजः ।
 तत्रापि स कपाटस्तु स्वयं लग्नः पुनश्च सः ॥ ६५ ॥

चतुर्थं द्वारमागत्य मन्दिरं गन्तुमुद्यतः ।
 तमप्यपश्यत् संलग्नं कपाटं ह्ययमेव हि ॥ ६६ ॥
 इति कौतुकमेतत् तु पश्यन्तस्ते जनाः स्थिताः ।
 तदा तूद्यनाचार्यः सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥
 जगन्नाथ सुरश्रेष्ठ भक्त्यहङ्कारपूर्वकम् ।
 ऐश्वर्यमदमत्तोसि मामब्रूय वृत्तमे ॥ ६८ ॥
 उपस्थितेषु वौद्धेषु मदधीना तव स्थितिः ।
 इत्येवमुक्ते श्लोके तु सहस्रोद्घाटिताः स्वयम् ॥ ६९ ॥
 कपाटास्तत्क्षणादेव नृणां चित्रं तु पश्यताम् ।
 ततस्तत्र स्थिता येषु जगन्नाथस्य पूजकाः ॥ ७० ॥
 ते सर्वे विनयात् तं तु गृहीत्वाचार्यमाहताः ।
 नीत्वाथ मन्दिरे देवं दर्शयन्ति स्म हर्षिताः ॥ ७१ ॥
 सोऽपि दृष्ट्वा जगन्नाथं संपूज्य स्तुतिभिर्मुहुः ।
 स्तुत्वा जप्त्वा समभ्येत्य बहिर्दत्त्वा धनानि च ॥ ७२ ॥
 खपित्वा कतिचिद्रात्रीः समायातुमथोद्यतः ।
 अथ स्वप्ने जगन्नाथः पूजकब्राह्मणान् स्वयम् ॥ ७३ ॥
 सवाच मम यच्चास्ति पीताम्बरमनुत्तमम् ।
 तद्देह्युद्यनाचार्यायाशु सोऽतीव मे प्रियः ॥ ७४ ॥
 ममैवांशो न सन्देहो ऽनेनैव स्थापितोऽस्म्यहम् ।
 तिरस्कृतो महामूढर्वाद्धसिद्धान्तवादिभिः ॥ ७५ ॥
 इति दृष्ट्वा तु ते स्वप्नं पूजकाः प्रातरुत्थिताः ।
 परस्परं स्वप्नमध्ये मन्त्रायित्वातिभक्तितः ॥ ७६ ॥
 पीताम्बरं समानीय जगन्नाथाज्ञया ददौ ।
 आचार्याय ततः सोऽपि घृत्वा तन्निजमस्तके ॥ ७७ ॥
 प्रणनाम मुहुर्देवं जगन्नाथं मुदा द्विजः ।

एवं ततो जगन्नाथप्रसादं प्राप्य स द्विजः ॥ ७८ ॥
 मिथिलामाजगामाशु निजमन्दिरमुत्तमम् ।
 तत्र शिष्योपशिष्यैश्च मेवितः परमादरात् ॥ ७९ ॥
 अध्यापयामास मुहुः सर्वशास्त्राणि यत्रतः ।
 अधीत्य तस्मादाचार्याद्वेदशास्त्राणि सर्वशः ॥ ८० ॥
 धर्मं संस्थापयामासुर्देशदेशेतिपण्डिताः ।
 अद्यापि मिथिलायां तु तदन्वयभवा द्विजाः ॥ ८१ ॥
 विद्वांसः शास्त्रसम्पन्नाः पाठयन्ति गृहेगृहे ।
 स तु कालेन महता वृद्धो भूत्वा जरातुरः ॥ ८२ ॥
 काशीमागत्य कतिचित् स्थित्वा तत्र दिनानि च ।
 मणिकर्ण्यो ब्रह्मनाले प्राणांस्तत्याज लीलया ॥ ८३ ॥
 प्रातः पुरातनं देहं वैष्णवं सुरदुर्लभम् ।
 एवं सोदयनाचार्यो बभूव पृथिवीतले ॥ ८४ ॥
 धर्मसंस्थापनार्थाय नास्तिकानां निवृत्तये ।
 शृण्वन् चरितमेतस्य नरो बुद्ध्या महीयते ॥ ८५ ॥

इति भविष्यपुराणपरिशिष्टे उदयनाचार्यचरितं नाम
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इत्थं स्थूलेन प्रकारेणोदयनाचार्याणां देशकालस्थिती-
 नां निर्णयो भवति सूक्ष्मेन प्रकारेण तु तत्कृतलक्षणावलीग्र-
 न्थान्तस्थेन श्लोकेन

“तर्कान्वराङ्कभमितेष्वतितेषु ९०६ शकान्ततः ।
 वर्षेपूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥”

इत्यनेन ९०६ शाकवर्षे तेषां स्थितिरासीदिति नि-

पन्नं भवति । शकान्तत इत्युक्त्या शाकवर्ष एव ग्राह्यो ययो-
क्तमत्रैव भूमिकायां १०४ पृ. सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्या-
पस्थं भास्कराचार्यवाक्यम्

“शकनृपस्यान्ते कलेर्वत्सराः ।” इत्यादि ।

अस्मन्निकटे तार्त्तिकरक्षाटीकाया ज्ञानपूर्णकृतायाः पु-
स्तकं १३२४ शाकवर्षे लिखितं वर्तते । टीकाग्रन्थे च उ-
दयनाचार्यस्य नाम समुद्धृतम् । ज्ञानपूर्णश्च विष्णुस्वामिनः
शिष्यः । अपि च ११२९ विक्रमवर्षे १०६४ शाकवर्षे कु-
मारपालस्य राज्ञो राज्याभिषेकोऽभूत् तस्मिन्नेव समये
मध्वाचार्य आसीदिति आर्यविद्यासुधाकरे निरूपितम् मध्वा-
चार्यात्पूर्वं विष्णुस्वाम्यासीदिति भगवद्भक्तमाहात्म्ये ३१
अध्याये निरूपितामित्यनेन ९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्य-
स्थितिर्न विरुद्धा ।

अपि च ११६४ शाकाब्दे लिखिता नैपथचरितटी-
का नेपालदेशे वर्तते इति सत्रत्यलिखितपुस्तकसूचीपत्रे भूमि-
कायां ३२ पृ० निरूपितम् ।

अन्यथ

“युग्माश्वाङ्गुनिहक्ते ९७२ शकनृपतिममे कान्यकुब्जेश्वरस्य
आदेशं प्राप्य यत्रान्नलचरितमहाकाव्यटीकां व्यधत्त ।

सूरिर्भूदेवसञ्ज्ञो दिनमणितनयः कूर्मपूर्वागजन्मा

तुष्यात् तेनान्तरात्मा त्रिभुवनजनकोमापतिश्रीमदेशः ॥” इति ।

इत्युक्तनैपथचरितटीकाभ्यां ९७२ शाकवर्षेभ्यः पूर्वं
नैपथचरितकर्तुः श्रीहर्षस्य स्थितौ सत्यामेव खण्डनखण्ड-
सायग्रन्थे “शद्धा चेदनुपास्त्येवे”त्यादिहुमुमाञ्जलिकारि-
कोदारे ९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्यस्थितौ नासम-

ज्ञसं किमपि(१) ।

(१) अत्रान्येषामैतिहासिकानां मतानि वर्तन्ते । “श्रीहर्षकविः श्रीहीरपण्डितात् मामल्लदेव्यां समजनि । पूर्वस्यां वाराणस्यां(१) पुरि गोविन्दचन्द्रो नाम राजा तत्पुत्रो विजयचन्द्र तत्पुत्रो जयन्त-चन्द्रः जयन्तचन्द्रस्य पुत्रो मेघचन्द्रः तस्य राज्ञो बहवो विद्वांसः तत्रैको हीरनामा विप्रः तस्य नन्दन श्रीहर्षः सोऽपि बालावस्थं सभायां राजकीयनैकेन पण्डितेन वादिना हीरो राजसमक्षे जित्वा मुद्रितवदनः कृतः ।

इत्यादि सर्वे राजशेखरसूरिणा १३४८ ख्रीष्टाब्दे विरचिते प्रबन्धकेशे श्रीहर्षविद्याधरजयन्तचन्द्रप्रबन्धात् गौडदेशीय इत्यवगम्यते ।

प्राचीनलेखमालायां २३ लेखे स० १२४३, २२ लेखे जयचन्द्र-यौवराज्यदानपत्रे स० १२२५ लिखित इत्येव च जयन्तचन्द्रस्य द्वादशख्रीष्टशतके स्थितिनिश्चयाश्रेयधीयचरितकर्तुं श्रीहर्षस्यापि तदैव स्थितिनिश्चिता । अत एव जयन्तचन्द्रपितृविजयचन्द्र-घर्षणात्मकमेव विजयप्रशस्तिरचनातातस्य इति पञ्चमसर्गस-माप्तिश्लोके स्वकीयविशेषणध्वनितविजयप्रशस्तिनामक काव्य भवेत् । अस्मिंश्च विषये बहूना विसवाद प्रदर्श्य तत्खण्डन-पूर्विका डाक्टरबुलरसमतिरपि तथाहि तदीय रायल् एशियाटिक् सासाइटी बांवे व्याच इति नामभूषितविद्वत्सभया १८७५ ख्रीष्टाब्दे प्रकाशिते प्रबोधनग्रन्थे पृ० २७९-२८७ मुद्रित व्याख्यानम् ।

अथ जयन्तचन्द्रो जयचन्द्र एव यः । कल राठीरवशीयानां कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो वाराणस्यधिपतिर्बभूव यं च ख्री-ष्टस्य ११९५ वर्षे यवना राज्यात् प्रसह्य प्रन्नशयांचक्रुः ।

श्रीमान् काशीनाथस्यम्यकसूनुस्तैलङ्गं कुसुमाञ्जलिकर्तुंसद-

(१) कान्यकुब्जेश्वरत्वेऽपि काश्यादितीर्थ्याधिपतित्वमपि तदी-यताम्रपत्रादवगम्यते । किं तु ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरादित्यनेनाथ विजयचन्द्र एव ग्राह्य इत्यत्र प्रमाणं राजशेखर एव जानाति ।

उदयनाचार्येण न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ २ अध्याये २ आह्निके “नपञ्चितोऽस्मानिस्तु न्यायकुसुमाञ्जलाविति” इति ।

तत्रैव ३ अ. १ आ. “विद्यासन्ध्योदयोद्रेका”दित्यादियनाचार्यस्य समयं(१) निरूपयन् प्रसङ्गतः श्रीहर्षस्यापि समयविवेकमन्वयध्नात् तत्रादर्शयत् श्रीहर्षः स्त्रीष्टस्य नवम्यां दशम्यां वा शताब्द्यां यभूव न तु द्वादश्याम् ।

अहमदावादसमीपे ढोलकाग्रामे चाण्डुपण्डितेन १३५३ संघत्सरे(२) नैपधटीका व्यरचि । तत्रैवं दृश्यते पङ्क्तिः “प्रथमं तावत्कविर्जिगीषुकथायां स्वपितृपरिभावुकमुदयनमत्यमर्षणतया कटाक्षवंस्तद्ग्रन्थानुग्रन्थयितुं खण्डनं प्रारिप्सुः” इत्यादि

केचित्तु “विजयप्रशस्तिरचनातातस्य” इति नैपधचरितपञ्चमसर्गान्तश्लोकदर्शनात् “ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा”दित्यादिदर्शनाच्च ताम्रपत्रोपात्तस्य कान्यकुब्जाधिपतेर्विजयचन्द्रदेवस्य सवत् १२२५ वर्षे जयचन्द्राय यौधराज्यं दत्तवत् उक्तसमयात्पूर्वं स्थायी कान्यकुब्जश्च श्रीहर्ष इति वदन्ति तत्तुच्छम् “गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणिता”ति ७ सर्गान्ते दर्शनात् यहूदेशीयोऽपि सम्भवति । विजयचन्द्रनाम्नैव तत्समयावस्थायां चेत् इण्डियन् अण्टिकेरीसन्शके पत्रे सन् १८८६ मईमासमुद्रितं पृष्ठं १४१ मुद्रितं ताम्रपत्रे श्रीहर्षेण प्रयुक्तस्य शासनस्य स्थिरायतेः इतिदर्शनात् तात्कालिकोऽपि श्रीहर्षो भवेत् तत्ताम्रपत्रं तु ७९४ ख्रीष्टाब्दे लिखितमिति ॥”

(१) इण्डियन् अण्टिकेरी प्रथमपुस्तके २९७ पृ० ३५३ पृ० द्वितीयपुस्तके ७१ पृ० च ।

(२) तर्दीपसमाप्ता श्लोकः

श्रीविक्रमार्कसमयाच्छरदामयत्रि-

पञ्चाशता समधिकेष्यितेषु ? ।

तेषु प्रयोदशसु मात्रपदे च शुक्र-

पक्षे प्रयोदशतियौ रविपासे च ॥

पद्यं लिखितम् इदमेव पद्यं किरणावल्यामारम्भे ऽपि ।

अपि च “अपसिद्धान्तस्तु यथा विरोधाद्भिद्यते तथा तत्रैव वक्ष्यते । शेषं परिशिष्टे । ” इति ।

किरणावल्यां “विस्तरस्तु न्यायकुमुमाञ्जलावात्मतत्त्ववि-
वे चानुसन्धेयः । ” इति ।

तात्पर्यपरिशुद्धि-किरणावलयुक्तमेव “विद्यामन्-योदयोद्रे-
का”दित्यादिपद्यं लक्षणावल्याम् ।

प्रबोधसिद्धिर्वोधसिद्धिर्वोधयुद्धिन्यायपारिशिष्टं चेत्येकस्यैव
ग्रन्थस्य नामभेदा इति वरदराजाचार्येण तार्किकरक्षायां ३१० पृ.
निरूपितमिति उक्तस्य निरन्धपट्टकस्यैककर्तृकत्वं निर्विवादम् ।

त्रिदण्डिवेदान्तिनो वदन्ति उदयनाचार्याणामात्मतत्त्ववि-
वेके ऽन्ते “अत एव त्रिदण्डिवेदान्तिमतोपसंहार” इत्यायुक्त्वा
मपन्नमृतग्रन्थेन १०१२ शाकाब्दे रामानुजाचार्याणां स्थिति-
सिद्धौ तत एव त्रिदण्डिवेदान्तिमतप्रचारात् तत्कालपूर्ववर्तित्वा-
सम्भवाल्लक्षणावलयुक्त ९०६ शाकाब्दे उदयनाचार्याणां स्थिति-
र्न सम्भवतीति । तत्र रामानुजाचार्येभ्योऽपि बहुपूर्ववर्तिन-
ष्टङ्क-द्रमिण-गुहदेव-भारुच्यादयोऽपि विशिष्टाद्वैतवादिन एरु-
दण्डी त्रिदण्डी वेति मनुस्मरणात् त्रिदण्डिवेदान्तिमतस्यापि चि-
रन्तनत्वादिति ।

अपि च सुरेश्वराचार्येण बृहदारण्यकवार्तिके ५ ब्राह्मणे
३ अध्याये “सात्रिदण्डवदि”त्युक्तत्वात् शङ्कराचार्याणामपि समये
त्रिदण्डिमतमत्त्वात् शङ्कराचार्यात् पश्चात्कालवर्तिनो वाचस्प-
तिप्रिश्नस्य पश्चात् कालवर्तिन उदयनाचार्यस्य त्रिदण्डिमतो-
पन्यासे नासमञ्जसं किमपि । सम्प्रदायपूर्वहत्वेन रामानुजाचार्य-
परत्वे तत्राग्रहत्वे तदा लिष्टरूपनया निर्वाहो भवितुमर्हति तथा

हि १०१२ शाकाब्देऽन्त्यसमयो १२० वर्षपरिमितपरमायुषां
रामानुजाचार्याणां ८९२ शाकाब्दे जन्मसिद्धौ लक्षणाव-
ल्युक्त ९०६ शाकाब्दात् परमपि उदयनाचार्याणां स्थिति-
सम्भवादिति ।

यच्चोक्तं पञ्चरत्ने ।

“ख्यातो गोवर्द्धनाचार्य उभापतिधरस्तथा ।

शरणो जयदेवश्च धोयी कविनृपः क्रमात् ॥

राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि ॥” इति ।

गोवर्धनाचार्येण शृङ्गारसप्तशत्यामन्ते ।

“उदयनवलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे ।

धौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥

अत्रोदयन उदयनाचार्य इति व्यङ्ग्यार्थसन्दीपनारूपे सप्त-
शतीव्याख्याने आनन्दपण्डितेन व्याख्यातम् ।

एतेन उदयनाचार्यो लक्ष्मणसेनस्य राज्ञः सभायामासी-
दिति निष्पन्नम् । लक्ष्मणसेनश्चातिप्रसिद्धो राजाभूदिति तत्संब-
त्सरश्च ल० सं० इत्याकारेण मिथिलादेशीयलिखितपुस्तकादिषु
दृश्यते तत्संबत्सरप्रवृत्तिकालविषये उक्तं गणकैर्देशभाषया ।

“शाके सो सन् जानव सोई । रहित बाणशशिवाण ५१५ जो होई ।

जासन् जमा रहै सो देखहु । शरशशिवाण ५१५ हीन कर लेखहु ॥

वाकी रहै सो ल० सं० प्रमान । गुरु ज्ञानीजन भाषाभान ।

अरु चौपट् एकादश दीजै । ल० सं० सहित संवत् करलीजे ॥” इति ।

इत्यनेन १०२९ शाकाब्दे लक्ष्मणसेनसंबत्सरप्रवृत्तिः सम्भ-
वति । अथ च “मैथिलकोकिलविद्यापति” नामके पुस्तके ११ पृष्ठे
समुद्धृते दानपत्रे ल० सं० २९३ शाके १३२१ इति लिखित-
त्वात् स एव समयः समायाति । किन्तु बल्लालसेनकृताहुत-

सागरे ग्रन्थनिर्माणकालः १०८९ शाकाब्दे लिखितस्तत्र लक्ष्मणसेनस्यापि नाम वर्तत इति ६० वर्षपरिमितकालान्तरे लक्ष्मणसेनवल्लालसेनयोः स्थितेर्नासम्भवः परन्तु लक्ष्मणसेन एव पूर्वपुरुषः आनन्दभट्टेन वल्लालसेनचरिते वल्लालसेनस्य पुत्रो लक्ष्मणसेन इति प्रतिपादितं तत्र लक्ष्मणसेन इत्यत्र लवणसेन इति पुस्तकान्तरे पाठदर्शनात् लक्ष्मणसेनश्च पूर्वपुरुष इत्यत्र नासमञ्जसं किमपि ।

तथा च लक्षणावल्युक्त ९०६ शाकाब्दे वर्तमान उदयनाचार्यः १०२९ शाकाब्दासन्ने समये वा १०२९ शाकाब्दात् परं १०८९ शाकाब्दात् पूर्वं ६० वर्षाभ्यन्तरेऽपि आसीदित्यसम्भवाल्लक्ष्मणसेनसंसदि वर्तमानो गोवर्धनाचार्यस्य भ्राता भिन्न एवोदयनाचार्य इति ।

एवं गोवर्धनाचार्यस्य भ्राता बलभद्रो ऽपि भिन्नः पद्मनाभिश्रेष्ठस्य पिता बलभद्रो भिन्न एव अनेन किरणावलीभास्करे वर्द्धमानोपाध्यायस्य नाम समुद्धृतमिति प्रतिपादितमस्यामेव भूमिकायां १२ पृष्ठे ।

एवं गीतगोविन्दटीकाकार उदयनाचार्यः कश्चिदन्य एव गीतगोविन्दकर्तृर्जयदेवस्य रजनीकान्तगुप्तमहाशयेन १३०० शाकाब्दे पण्डितपद्ममुद्दितमसन्नराघवनाटकभूमिकायां पण्डितगोविन्ददेवशास्त्रिणा च स्थितेर्निर्द्धारणात् गीतगोविन्दटीकाकर्तुः तत्पश्चात्कालभावित्वात् ।

अपरोऽपि वत्सराजापरनामधेय उदयनः सुतरां भिन्नस्तत्कथा च विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ अध्याये कथासत्ति-त्सागरे ऽपि निरूपिता इति ॥

न्यायनिबन्धप्रकाशकर्तुः श्रीवर्द्धमानोपाध्यायस्य
चरितम् ।

वर्द्धमाननामानोऽपि अनेके पण्डिता अभूवन् परं तु
न्यायनिबन्धप्रकाशकर्ता एवेदानीं प्राधान्येन निरूपणीयः ।
तथाहि न्यायनिबन्धप्रकाशान्ते

“यस्तर्कतन्त्रशतपत्रमहस्तरश्मि-

गद्गेश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः ।

तस्मात्स्यजः पितुरश्रीतिष निबन्धमित्थं

माकाशयत् कृतिमुदे बुधवर्द्धमानः ॥” इति

कुमुदाञ्जलिप्रकाशादावपि

“न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापास्तृशिने ।

गद्गेश्वराय गुरवे पित्रे ऽत्रभवते नमः ॥” इति

तत्त्वचिन्तामणौ च

“ गद्गेश्वस्तनुते मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिम्”

एतावता निष्पन्नं भवति दिग्गन्तविश्रान्तकीर्तिस्तत्त्वचिन्तामण्यादिकर्तुः श्रीगद्गेशोपाध्यायस्य पुत्रः शिष्यश्च वर्द्धमानोपाध्याय इति । गद्गेशोपाध्यायश्च कस्मिन् देशे कस्मिन् काले आविरभूदितिदानीपर्यन्तं तदीयोपलब्धेषु ग्रन्थेषु नोपलभ्यते किन्तु तत्त्वचिन्तामणावनुमानपरिच्छेदे “इति खण्डनफारममपास्त”मित्युक्त्या श्रीदर्पममपात् पश्चात्कालमासी १२९३ आकाब्दे सुधामधुनिबन्धकर्ता वाचस्पतिमिश्रेण तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य व्याख्यातत्वाद्दुक्तशाकाब्दपूर्वकालमासीति नात्र सन्देहः ।

अपि च १४०० ईशवीयवर्षे १३२२ शाकाब्दे वर्तमानस्य मैथिलकोकिलविद्यापतेः पक्षधरमिश्रापरपर्यायस्य तत्त्वचिन्तामण्यालोककारस्य जयदेवमिश्रस्य पितृव्याद्धरिमिश्राद्विद्यामम्पादनं तमेव समयं द्रढयति ।

अपि च मिथिलादेशाधिपतेर्महेशठक्कुरस्य भ्राता मेघठाकुरापरपर्यायो भगीरथठक्कुरो विंशाब्दवयस्को जयदेवमिश्रात्संपूर्णं न्यायशास्त्रमधीतवानिति तत्कृतकिरणावलीप्रकाशप्रकाशिकाग्रन्थादवगम्यते तथाहि

“यः कैशोरे विश्वाविल्यातकर्मा
धर्माचार्यः श्रीमहादेवशर्मा ।
तत्सोदर्यो वर्द्धमानस्य मूक्तौ
भावं मेघः सम्यगाविष्करोति ॥”

“विंशाब्दे जयदेवपण्डितकवेस्तर्काविधपारं गतः
श्रीमानेष भगीरथः समजनि श्रीचन्द्रपत्यात्मजः ।
श्रीधीरातनयेन तेन रचिता श्रीमन्महेशाग्रज-
श्रीदामोदरपूर्वजेन जयतादाचन्द्रमेवा कृतिः ॥”

अन्यच्च

आसीत् पण्डितमण्डलाग्रगणितो भूमण्डलाखण्डलो
जातः खण्डबलाकूले गिरिसुताभक्तो महेशः कृती ।
शाके रन्ध्रतुरङ्गमश्रुतिमहीसंलक्षिते १४७८ हायने
वाग्देवीकृपयाऽथु येन मिथिलादेशः समस्तोऽर्जितः ॥

पश्चमिदं मिथिलायां जनकपुरस्थानात् पञ्चक्रोशान्तर
ईशानभागे धनुःपक्षेत्रे (धनुखा) कूपे मस्तरपट्टे लिखितमस्ति ।

तत्रान्यान्यपि पद्यानि सन्ति ।

इत्यनेन १४७८ शाकाब्दे विद्याविभवसम्पन्नेन महेशठ-
कुरेण वृद्धावस्थायां मिथिलाराज्यं प्राप्तम् तथा च भर्गरिथ-
ठकुरेण २० वर्षवयस्केन वृद्धादेव जयदेवपण्डितकवेः न्या-
यशास्त्रमधीतमिति १३७८ शाकाब्देऽपि जयदेवस्थितिः(१)
सम्भवतीति १२९३ शाकाब्दादपि पूर्वकालभावी गङ्गेशो-
पाध्याय इति नासम्भवी तस्मिन्नेव काले वर्द्धमानोपाध्यायो-
ऽप्यासीदिति ।

पाँजीपुस्तकालोकप्रसिद्ध्या च वर्द्धमानोपाध्यायो मै-
थिल एव अनेनैव न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिप्रकाशा-
परपर्यायन्यायनिबन्धप्रकाश—न्यायपरिशिष्टप्रकाशा—न्वीक्षा-
नयतत्त्वबोधादयो ग्रन्था रचिता इति प्रतिपादितमघस्ता-
त् । तत्रपिश्च लोकोत्तरविद्याविभवबुद्धिशालिना महर्षिक-
ल्पेन श्रीगङ्गेशोपाध्यायेनैतादृशस्तत्रचिन्तामणिन्यायमहानिब-
न्धो रचितो यद् वर्द्धमानोपाध्याय—पक्षधरमिश्र—रुचिदत्त-
गोकुलनाथोपाध्याय—मधुसूदनमिश्र—प्रभृतिभिर्मैथिलपण्डितैः

(१) कुसुमाञ्जलिभूमिकायां ११८९ शाकाब्दे जयदेवस्थितिं
संस्थाप्य "शाके मुनिव्योमयुगेन्दुगण्ये १४०७" इति चैतन्यदेवज-
न्मव्यवस्थापकपद्यस्य युगशब्दं चैतन्यचन्द्रोदयनाटकस्थेन "शा-
के चतुर्दशशते रविवाजियुक्ते १४०७" इतिपद्येन चतुर्वाचकं
दृढीकृत्य रघुनाथशिरोमणिचैतन्यदेवयोरैककालावस्थायित्वात्
शिरोमणिजयदेवमिधयोः संघादं स्पष्टयन्ति । तत्तुच्छम् ३८६
लक्ष्मणसेनवर्षे १४१५ शाकाब्दे वर्त्तमानेन रुचिदत्तेन "अधीत्य रु-
चिदत्तेन जयदेवाञ्जगद्गुरोः" इत्युक्तेः १३२२ शाकाब्दे वर्त्तमानाञ्ज-
यदेवपितृव्याद्धरिमिधाम्मैथिलकोकिलविद्यापतेरुप्ययनस्वानुपपत्तेः ।

वासुदेवसार्वभौम-रघुनाथतार्किकशिरोमणि-मथुरानाथ-भवान-
न्द-जगदीश-गदाधर-चन्द्रनारायण-कालीशङ्करप्रभृतिभिर्वङ्ग-
देशीयैः पण्डितैर्महादेव-कृष्णम्भट्ट-राघवेन्द्राचार्यादिभिर्दाक्षि-
णात्यपण्डितैश्च साक्षात् परम्परया वा व्याख्यातत्वात् क्रोडप-
द्मादिना च संवलितत्वात् श्लोकानां लक्षणाप्रष्टाविंशत्या
उपलब्धित इदानीं नवीनन्यायत्वेन लोके व्यवह्रियते इत्यादि
प्रतिपादितमस्माभिर्वाराणसीमुद्रिते चौखंबासंस्कृतसीरीजपुस्तके
क्रोडपत्रसंग्रहे भूमिकायां १ । २ । ३ खण्डेषु । किं तु नवी-
नत्वव्यवहारः शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् गङ्गेशोपाध्यायेन तत्त्व-
चिन्तामणिग्रन्थे आदावेव “प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमा-
णानी”ति गोतममूत्रमवलम्ब्य “प्रमाणतत्त्वं विविच्यत” इ-
त्यादिना तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थो रचित इति न नवीनत्वं किमपि ।
यद्यु अवच्छेदकावच्छिन्नशब्दादिभिर्व्याख्यातत्वेन नवीन-
त्वसाधनं तदपि शास्त्रतात्पर्यानवबोधादेव । पातञ्जलदर्श-
ने समाधिपादे २६ सूत्रं “पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽन-
वच्छेदात्” । अत्र व्यासभाष्यम् “पूर्वे हि गुरवः का-
लेनाऽवच्छेद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्तते” इति ।
अत्र भाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः “व्याचष्टे पूर्वे हि इति ।
कालस्तु शतवर्षादिः अवच्छेदार्थेन अवच्छेदेन प्रयोजनेन
नोपावर्तते ।” इत्यादिदर्शनादिति ।

गङ्गेशोपाध्यायादिनैयायिकानामुक्तानां चरितानि सप्रमा-
णानि श्रीमता वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयसरस्वती-
भवनस्थपुस्तकप्रधानाध्यक्षेण श्रीगोपीनाथकविराज-एम्. ए.
महाशयेन सङ्गृहीतानि तानि शीघ्रमेव प्रकाशितानि भवि-
ष्यन्तीति मयात्रोपरम्यत इति ।

तस्वचिन्तामण्यादिनिबन्धानामाधारभूतं तदिदं. न्या-
यवार्तिकमेशिआटिक्सोसाइटीवङ्गालसभानिदेशेन मत्संशोधन-
पूर्वकं प्रथमं मुद्रितमिदानीपर्यन्तं न्यायदर्शनानुरागिभिर्निःशेषं
सर्वाणि तन्मुद्रितपुस्तकानि गृहीतानि उपयोजितानि च तत्त-
त्कार्येष्विति मया सहर्षं पुनरपि चौखंबाबुकुडिपोसम्पादकसेठ-
हरिदासात्मजसेठजयकृष्णदासप्रार्थनया मुद्रितम् । भूमिकापी-
यमेशियाटिक्सोसाइटीवङ्गालसभाद्वारैव प्रथमं मुद्रयितुमारब्धा
किन्तु विलम्बमसहमानैरत्यर्थं भृशं नोदितोऽहनेनां मुद्रितवान् ।
इदानीं रोगार्तत्वादनवहितचेतसो मम दृष्टिदोषेण च जाता
अशुद्धीः क्षाम्यन्तु दयापरा विद्वांसः सफल्यन्तु मामकीर्णं
परिश्रममिति भूयो भूय एव परमेश्वरं प्रार्थय इति शम् ॥

सरस्वतीभवन

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज

बनारस

२५ दिसम्बरमासे

१९१६ इसवीये वर्षे

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

॥ श्रीः ॥

भूमिकेयं मुद्रितशुद्धिपत्रसंयोगेन पठनीया किं तु
यासामशुद्धीनां दर्शनमात्रादेव बोधो भवति
तासां नात्र समावेशः कृतः ।

पृष्ठं	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२१	Fitzdward	Fitz Edward
७	२३	॥ ३०० ।	३६००
१६	२१	भापने	भापते
१६	२५	दृश्यमाने	दृश्यमाने
२७	७	घदौन्तिकार्थः	घेदान्तिकार्थः ।
२८	२	घतसृणां	घतसृणां
३०	१	रभ्र्भाँश्च	रभ्र्भाँश्च
"	"	ममुः	मनुः
३५	२५	पूर्व काला	पूर्वकाला
३५	२६	भाषःपङ्क्तिधः	भावः पङ्क्तिधः
३६	२३	सिद्धान्तः	सिद्धान्तः
३९	३०	आध्यायेषु	अध्यायेषु
४०	२०	घतुःपष्टि	घतुःपष्टि
४५	३	सानुद्वेष्टि	नानुद्वेष्टि

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४५	५	संभ्राट्	सभ्राट्
४६	१७	अहोऽनु	अहो अनु
४२	६	नीतिसु	नीतिषु
४९	७	चन्द्रिकाणां	चन्द्रिकाणां
४९	१८	शशिपाणा	शशशिपाणा
५४	६	स्थाप्य	सस्थाप्य
६२	११	तिमि	मिति
६३	२	निष्पन्न	निष्पन्नं
६३	५	न्यासूत्र	न्यायमूत्र
६३	१३	कृत्ताः	कृता
६३	२१	सम यस्य	समयस्य
६३	२५	Travels	Travels
६६	१०	शेषधीष्टे(?)	शेषधिष्टे(?)
६८	५	सदसद्येति	सदसद्येति
६८	६	उपारम्भाश्चि	उपारम्भश्चि
६८	२२	जैनदर्शने	जैननियम्यो दधृतसूत्रे
७०	१२	जैनागमेषु	जैननियम्यो- दधृतसूत्रे
७०	१६	तिरस्कृत	तिरस्कृत
७२	१५	यथा यथं	यथायथ
७७	१५	भ्राम्यहोको	भ्राम्यँहोको
७८	१२	रम्भत्	रम्भात्
८१	२४	नप्येक	नाप्येक

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८४	१६	पन्सेट	पन्शेट
८५	२	घत्सपुत्रस्य	(घत्सपुत्रस्य) वात्से पुत्रस्य
८७	१	समञ्जस	समञ्जस
९०	१२	निर्वाणत्वं	निर्वाणं
९१	११	शताब्धां	शताब्द्यां
९४	११	अवनीपत्तिः	अवनीपतिः
९७	३	तत्पश्चात्काल	तत्पूर्वकाल
९७	२७	सप्तमन्वन्तराणि	सप्त मन्वन्तराणि
१०७	२५	रस्मौ	रसमौ
१०८	२६	रङ्गिराव्यासो	रङ्गिरा व्यासो
११२	६	दक्षाद्याः	दक्षाद्या
११४	२२	चसुर्थ	चतुर्थ
११४	२३	बुक्डीपो	बुक्डिपो
११७	१७	निर्वाणत्वं	निर्वाणं
११८	६	जैना गमे	जैनागमे
१२०	१	न्यायवीद्या	न्यायविद्या
१२१	१६	सन्तनु	शन्तनु
१२१	२५	रीरिता	रीरिताः
१२२	२४	णाङ्काः	णाङ्का
१२९	१२	घृतिः	घृत्तिः
१३२	२२	क्षमेधाः	क्षमेधा
१३४	२२	पाठेऽयं	पाठोऽयं
१३६	२४	इच्छमि	इच्छामि

१३८	२९	चरितम् । रचित	चरितं रचितम्
१३९	८	रचिता	रचिताः
१२९	२४	अन्वेषकं मन्याः	अन्वेषकमन्या.
१४०	२१	शुकेशाः	सुकेशाः
१४५	११	परिशुद्धि	परिशुद्धि
१५०	२४	पङ्कदर्शन	पङ्कदर्शन
१५४	३	विदादं	विदादं
१५४	५	ग्राम	ग्रामे
१५५	१७	महाचर्य	महाधर्य
१५८	१०	येषु	ये तु
१६३	५	घे चा	घेके चा

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

—:०:—

न्यायवार्त्तिकम् ।

श्रीभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यदक्षपादः मवरो मुनीनां
शमाय शास्त्रं जगतो जगाद ।
कुतार्त्तिकज्ञाननिवृत्तिहेतुः
कारिष्यते तस्य मया निबन्धः(१) ॥

प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रस्या-
दिसूत्रं(२) तस्याभिसम्बन्धवाक्यं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्येवमा-
दि तस्यानुसन्धानवाक्यं शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोभिधायकत्वात् ।
शास्त्रं पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहो व्युद्भाविशिष्टः पदं पुनर्वर्ण-
समूहः पदसमूहः सूत्रं सूत्रसमूहः प्रकरणं प्रकरणसमूह आह्निकम्
आह्निकसमूहोऽध्यायः पञ्चाध्यायी शास्त्रम् । तत्पदार्थाः प्रमा-
णादयः तस्य शास्त्रस्य पदानामर्थाः प्रमाणादयः षोडशात्मानः

(१) “अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्यु-
त्पादिते च भगवता पक्षिलस्यामिना किमपरमवाशिष्यते यदर्थं वा-
र्त्तिकारम्भ इति शङ्कान् निराचिकीर्षुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वकं
वार्त्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति । यदक्षपाद इति । यद्यपि भाष्यकृता
कृतव्युत्पादनमेतत् तथापि दिङ्नागप्रभृतिभिरर्वाचीनैः कुहेतुसन्तम-
ससमुत्थापनेन आच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमित्युद्द्यो-
तकरणेन स्वनिबन्धोद्द्योतेन तदपनीयत इति प्रयोजनवानयमारम्भ”
इति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

(२) आदिमं सूत्रम्—पा० ३ पु० ।

तच्छास्त्रं पुरुषश्रेयोऽभिधत्ते । प्रत्यक्षानुमानाधिगतवस्तुतत्त्वा-
 न्वारुघानं शास्त्रधर्मः तस्य विषयः प्रत्यक्षानुमानानधिगतवस्तुतत्त्वं
 आध्यात्मिकशक्तिसम्पद्युक्तोन्तेवासी । पुरुषः पुनश्चतुर्धा भिद्यते
 प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति । तत्र प्रतिपन्नः प्र-
 तिपादायिता । इतरे सापेक्षाः सन्तः प्रतिपाद्याः । ते यदेन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा प्रत्यक्षेण यदा लिङ्गदर्शनस्मृत्याद्यपेक्षन्ते
 तदानुमानेन यदा पुनरुपदेशमपेक्षन्ते तदा शास्त्रं प्रवर्तते । श्रेयः
 पुनः सुखमहितानिवृत्तिश्च । तच्छ्रेयो भिद्यमानं द्वेषा व्यवतिष्ठते ।
 दृष्टादृष्टभेदेन । दृष्टं सुखमदृष्टमहितानिवृत्तिः । अहितनिवृत्तिरप्या-
 त्यन्तिकी अनात्यन्तिकी च । अनात्यन्तिकी कण्टकादेर्दुःखसाध-
 नस्य परिहारेण । आत्यन्तिकी पुनरेकविंशतिप्रभेदाभिन्नदुःखहा-
 न्या । एकविंशतिप्रभेदाभिन्नं पुनर्दुःखं शरीरं पाण्डिन्द्रियाणि पाण्डि-
 पयाः पद्भ्युदयः सुखं दुःखं चेति । शरीरं दुःखापतनत्वादुःखम् ।
 इन्द्रियाणि विषया बुद्ध्यश्च तत्साधनभावात्(?) । सुखं दुःखानुप-
 झात् । दुःखं स्वरूपत इति । तस्य हानिर्धर्माधर्मसाधनपरित्यागेन
 अनुत्पन्नयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादेन उत्पन्नयोश्चोपभोगात् प्रक्षयेणेति ।
 पुरुषा रागादिमन्तो वीतरागाश्च । तत्र रागो विषयाभिपन्नलक्षणः
 स एषामस्ति ते रागादिमन्तः । वैराग्यं पुनर्भोगानभिपन्नलक्षणं
 तद्येषामस्ति ते वीतरागाः । प्रवृत्तेर्द्वैविध्यं(?) पुरुषभेदानुविधानात् ।
 तेषां पुरुषाणां प्रवृत्तयस्ताः पुरुषभेदमनुविधीयमाना उभयरूपा
 भवन्ति । वीतरागप्रवृत्तिरेकधा । तत्र या वीतरागाणां प्रवृत्तिः
 सा सत्त्वेरूपा अनिष्टप्रतिषेधार्था अनिष्टं हास्याप इत्येव ते प्रव-
 र्तन्ते । न पुनरेषां काचिदभिपन्नोऽस्ति । रागादिमत्प्रवृत्तिस्तु

(१) तत्साधनत्वात्—पा० ३ पु० ।

(२) प्रवृत्तेरपि द्वैविध्यम्—पा० ३ पु० ।

द्विरूपा । ये तु रागादिमन्तस्तेषां याः प्रवृत्तपस्ता द्विविधा भव-
न्ति । इष्टानिष्टविषयाधिगमप्रतिषेधार्थाः । इष्टमाप्स्यामीति सक्तः
प्रवर्तते । अनिष्टं हास्यामीति द्वेषान्निवर्तते । रागादिमत्प्रवृत्तेरपि
द्वैविध्यं भवति समर्थासमर्थभेदात् । या खलु रागादिमत्प्रवृत्तिः
सा समर्थाऽसमर्था च भवति । इष्टमाप्स्यामीति प्रवर्तमानो यदा
माप्नोति तदा समर्था । अनिष्टं हास्यामीति प्रवर्तमानो यदा ज-
हाति तदा समर्था यदा विपर्ययस्तदाऽसमर्थेति । ततः पुनः प्रवृ-
त्तिद्वैविध्यं प्रमाणस्यार्थवदनर्थकत्वात् प्रमाणं तावदर्धपरिच्छेदकं
प्रमाणसामान्यात् प्रमाणप्रतिरूपकप्रापि प्रमाणमित्युपचर्यते । किं
पुनः प्रमाणसामान्यं प्रमाणाभासस्य सामान्यपरिच्छेदकत्वम् प्र-
माणेनापि सामान्यं परिच्छिद्यते प्रमाणाभासेनापि । सोऽयं प्रमाता
यदा प्रमाणेनावधार्यं प्रवर्तते तदास्य प्रवृत्तिः समर्था भवति यदा
पुनः प्रमाणभासेनार्थमवधार्यं प्रवर्तते तदाऽसमर्था तस्याः पुनर-
र्थवत्त्वं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्वादिभाष्यम् । परस्परापेक्षित्वा-
दुभयासिद्धिरिति चेत् । न अनादित्वात् । यदि प्रमाणतोऽर्थ-
प्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यं यदि वा प्रवृत्तिमामर्थ्यात् प्रमाणतोऽर्थ-
प्रतिपत्तिः किं पूर्वं किं पश्चादिति वाच्यम् । यदि तावत् प्रमा-
णतः पूर्वमर्थप्रतिपत्तिः प्रवृत्तिमामर्थ्यमन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते ।
अथ पूर्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यमनवधार्यार्थे किमिति प्रवर्तते तस्मात् प्रवृ-
त्तेः प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तेर्वा परापरभावो न कल्प्यत इति । तच्च
नैवं कस्मात् अनादित्वात् अनादिरयं संसार इति पूर्वाभ्यस्तसूत्रे
प्रतिपादयिष्यामः । आदिमति च संसारे एष दोषः किं पूर्वं प्र-
माणतोऽर्थप्रतिपत्तिराहोस्वित् प्रवृत्तिसामर्थ्यमिति । प्रमाणप्रवृ-
त्त्योर्वा बलाबलजिज्ञासायामुभयसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं वाक्यं लोकः
खलु प्रवर्तमानः प्रमाणेनावधार्यं प्रवर्तते स च तथाप्रवर्तमानः

फलमुपलभते । तत्रेदं चिन्त्यते । किं प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिः समर्था-
 आहोस्वित् प्रवृत्तिरिति । उभयं समर्थं तन्नान्तरीयकत्वात् । तस्य
 फलस्य अस्य चार्थस्योपदर्शनार्थं वाक्यमिति । लोकवृत्तानुवादो
 वा सर्वः प्रमाता प्रमाणेनार्थमवधार्यं प्रवर्तमानः फलमुपलभते इति
 लोकवृत्तं तद्वाक्येनानूयते । हेयहानोपायाधिगन्तव्यभेदाच्चत्वार्थ-
 पदान्तीति । हेयं दुःखं तद्धेतुश्च दुःखमुक्तं हेतुरविद्यावृत्ते धर्माध-
 र्माविति । हानं तच्चज्ञानम् । तत्पुनर्यथार्थावस्थितपदार्थाधिगतिः
 तच्च प्रमाणम् । उपायः शास्त्रं तदप्युक्तम् । अधिगन्तव्योऽपवर्गः
 स पुनरात्यन्तिको दुःखाभावः । एतस्मिंश्च चतुर्वर्गे प्रमा-
 णस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थं चेति । कथं पुनरनेन वाक्येन प्रमाणा-
 दिचतुर्वर्गः प्रदर्श्यते इति । प्रमाणप्रमेयाधिगतयः श्रुतिगम्याः
 प्रमाता तन्नान्तरीयकत्वात् । न हि प्रमातारमन्तरेण प्रमाणं सम्प-
 वति तदिदं वाक्यमवयवश उपन्यस्य वर्ण्यते । तत्र प्रमाणत इति
 तसिर्वचनविभक्तिव्याप्तिप्रदर्शनार्थः । प्रमाणत इतीयं निमित्तप-
 क्षणी । अस्माभिधानं वचनव्याप्यर्थं विभक्तिव्याप्यर्थं च । कथं
 पुनः पञ्चमीव्यतिरेकेण तसिर्लभ्यते लभ्यते इत्याह । आद्यादाबु-
 पसंख्यानदिति । तत्र किं सिद्धं भवति वचनव्याप्या संप्रवो
 व्यवस्था च । प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति संप्रवो गम्यते
 प्रमाणैर्भवेति व्यवस्था विभक्तिव्याप्या हेतुकरणभावः । प्रमाणा-
 द्याधिगतार्थवर्तनीति हेतुत्वं प्रमाणेनार्थं माधयतीति साधकतमत्वात्
 करणार्थं इति । संप्रवानुपपत्तिविशिष्टविषयत्वादिति चेत् । न अ-
 नभ्युपगमात् । स्थान्मातिरेषा विशिष्टविषयाणि प्रमाणानि । विशे-
 यविषयं प्रत्यक्षं सामान्यविषयमनुमानमिति । एतद्याधिगन्तव्यं यद्
 सामान्यं(१) विशेषश्च न च सामान्यविषयं प्रत्यक्षं न जात्वनुमानं

विशेषविषयमिति । एतच्च न अनभ्युपगमात् । न तावत् प्रमाणद्रव्यं प्रतिपद्यामहे न विषयद्रव्यं नाप्यसङ्करम् । किं कारणम् । प्रमाणानि तावच्चत्वारि विषयः सामान्यविशेषतद्भेदात् त्रेधा । सङ्करोप्येकस्य सर्वैः प्रमाणैराधिगतेरिन्द्रियवदिति । इन्द्रियं खलु अर्थमकाशकत्वात् प्रमाणं तस्य व्यवस्थासङ्करश्च व्यवस्था गन्धादिषु सङ्करः पृथिव्यादिषु द्वीन्द्रियग्राहत्वात् । सत्तायां गुणत्वे च सार्वेन्द्रियं ज्ञानमिति । आधिगतत्वाद् वैयर्थ्यमिति चेत् । न अन्यथा तदाधिगतेः । स्वान्तं यदि सङ्कीर्येत् प्रमाणानि नन्वेकेन प्रमाणेनाधिगतेऽर्थे द्वितीयं प्रमाणं व्यर्थमापद्येत । आधिगतं चार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यात् । न अन्यथाधिगतेः न ब्रूमो यथा प्रत्यक्षेणार्थोऽधिगम्यते तथानुमानादिभिरपीति । अन्यथा प्रत्यक्षेणेन्द्रियसम्बद्धः । इन्द्रियासम्बद्धोऽनुमानेन । सज्ज्ञासज्ज्ञसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपमानेन । शब्दोल्लेखेनागमेनेति । विषयान्तरे व्यवस्थादर्शनाच्च(१) । न च सर्वस्मिन्नर्थे संश्लेषोऽस्तीति अतो न वैयर्थ्यमिति । तस्माद्ब्रह्मवास्त्यतमेतत्तत्सर्वचनविभाक्तव्याप्तिज्ञापनार्थं इति प्रमाणस्वरूपावधारणं कर्तव्यम् । किं पुनः प्रमाणस्य प्रमाणत्वं किञ्चोक्तं प्रमाणमिति उपलब्धिहेतुः प्रमाणम् उपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वं यदुपलब्धिनिमित्तं तत् प्रमाणमिति । समानत्वादलक्षणमिति चेत् यद्युपलब्धिहेतुः प्रमाणं ननु प्रमातृप्रमेययोरपि उपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणत्वं प्रसज्येत विशेषो वा वक्तव्य इति । अयं विशेषः प्रमाणे प्रमातृप्रमेययोश्चरितार्थत्वात् प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं च चरितार्थम् । अचरितार्थं च प्रमाणम् अतस्तदेवोपलब्धिसाधनमिति । अकरणा प्रमाणोत्पत्तिरिति चेत् यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यते अकरणा तर्हि प्रमाणोत्पत्तिः

प्रमाप्नोति । न इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य करणभावात् नाकरणा
 प्रमाणोत्पत्तिः प्रमाणोत्पत्ताविन्द्रियार्थसन्निकर्षयपेक्षमाणाभ्यां प्र-
 मातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति नाकरणप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्गः । यदि
 तर्हि प्रमाणोत्पत्ताविन्द्रियार्थसन्निकर्षमपेक्षेते प्रमातृप्रमेये अथ तर्हि
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तौ किमपेक्षेते इति तस्मिन्नपीन्द्रियमित्ये-
 वमनादिः कर्तृकरणभावः यद्यत्पश्चाद्भवति तत्तत्पूर्वभाविनमपेक्षत
 इत्यनादिः कर्तृकरणभावो द्रष्टव्य इति । यदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां
 सदृश्यां प्रमाणं जन्यते ततः प्रमाणमन्तरेण प्रमातृप्रमेयभावस्या-
 सिद्धत्वात् प्रमातृत्वं प्रमेयत्वं चानुपपन्नमिति । कथं प्रमाण-
 मिति यथा कारकशब्दोऽयं तथा प्रमाता प्रमेयमिति । न
 च कारकशब्दाः क्रियामन्तरेणात्मानं लभन्त इति । न च
 द्रव्यपार्थं कारकं न च क्रियामात्रमिति । कारकशब्दो हि
 प्रवर्तमानः क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्ते प्रवर्तते । प्रमा-
 तृप्रमेयशब्दौ च कारकशब्दौ तावन्तरेण क्रियां न प्रवर्तयेतामि-
 ति । न । पाचकादिसम्बद्धवद् त्रिकालविषयत्वात् न द्रूमः क्रि-
 यासम्बन्धेनैव कारकशब्दाः प्रवर्तन्त इति अपि तु त्रिकालविषया
 एते यदि क्रियासम्बन्धनिमित्ताः स्युर्न क्रियासम्बन्धमन्तरेण प्रव-
 र्तेरन् क्रियासम्बन्धमन्तरेण तु प्रवर्तन्ते किं पुनर्निमित्तं सामर्थ्यं
 तच्च त्रिष्वपि कालेष्वस्तीति । तस्मादुपपन्नं प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्र-
 माणं जन्यत इति तदुपलब्धिसाधनामोने । साधकतमत्वाद्वा न
 प्रसङ्गः । न चायं प्रसङ्गोऽस्ति प्रमाता च प्रमेयं चोपलब्धेर्निमि-
 त्तत्वात् प्रमाणं प्रसज्यत इति । कस्मात् साधकतमत्वात् साधक-
 तमं प्रमाणं न तु प्रमातृप्रमेये । कः खलु साधकतमार्थः साधक-
 तमं प्रमाणमिति केवलं वाक्यमभिधीयते नार्थ इति । भावाभाव-
 योस्तद्गत्ता न प्रमातारि प्रमेये वाऽसति प्रमा भवति सति तु भवति

न पुनः सति भवत्येव प्रमाणे तु सति भवन्ती भवत्येव सोऽयम-
 तिशयः साधकतमत्वमुच्यते । यद्वा न्वा प्रमिमीते सोऽतिशयः
 किंवा न् प्रमिमीते प्रमाणवान् प्रमिमीते प्रमाणे सति प्रमिमीते ना-
 सतीति सतोर्वाऽकर्तृत्वं यदभावात् । यस्य चाभावात् प्रमातृप्रमेये
 न प्रमां कुरुतः सोतिशयः संयोगवच्चरमभाविता वा यथा वा
 संयोगः पश्चाद्भावी द्रव्यशक्तिर्भवति तथा प्रमाणं चरमभावि प्र-
 मातृप्रमेययोः प्रमाशक्तिर्भवति पश्चाद्भावोऽतिशयः । प्रतिपत्तेरा-
 नन्तर्यं वा । यद्वा प्रमाणानन्तरं प्रतिपत्तेर्जन्म स चायमतिशय
 इति । असाधारणकारणता वा प्रमाता साधारणं कारणं सर्वप्र-
 तिपत्तीनां प्रमेयमप्यशेषपुरुषसाधारणत्वात् तथाभूतं प्रमाणं त्वसा-
 धारणकारणत्वात् प्रधानम् । साधान्याच्च साधकतमत्वेनाभिधीयत
 इति । प्रमाकारणसंयोगविशेषकत्वं वा यो वा प्रमाकारणं संयोग-
 स्तस्य प्रमाणमनुग्रहे वर्तमानमतिशयशब्दवाच्यम् । अर्थग्रहणं प्र-
 माणाविषयप्रतिपत्तिनिषेधार्थं यतो न प्रमाणाविषया प्रतिपत्तिः
 पुरुषमिति कर्तव्यतायां प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य तथाभावाविषया
 यदायमर्थस्य तथाभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति उपेक्षणीय-
 विषयप्रतिषेधार्थं वा न ह्युपेक्षणीयविषयप्रतिपत्तिः पुरुषमिति कर्त-
 व्यतायां प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य सुखदुःखहेतुभावविषया यदाय-
 मर्थस्य सुखदुःखहेतुभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति प्रमाणाग्रहणं
 गम्यमानत्वादिति चेत् । न प्रमाणाविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अर्थ-
 प्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादित्यभिधीयमाने गम्यते एवैतत् प्रमा-
 णत इति न हि काचित् (?) प्रतिपत्तिः प्रमाणमन्तरेण भवति । तच्च
 नैवं प्रमाणाविशेषज्ञापनार्थत्वात् अस्वयं प्रमाणशब्दः प्रमाणे वर्त-
 मानोऽस्ति च प्रमाणसामान्यात् प्रमाणाभासे ऽपीति । तथेह प्र-

माणेन प्रतिपत्तिः सा प्रवृत्तिशामर्थ्यं प्रतिपादयति प्रमाणं नेतर-
दिति । न च प्रमाणग्रहणमन्तरेण पञ्चम्यधिधानं लभ्यते । तेन च
प्रयोजनं अतश्च प्रमाणग्रहणं कृतमिति । अर्थग्रहणेन सुखदुःखहे-
तुत्वेन सर्वसद्ग्रहोर्यमाणत्वात्(१) । सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुः
सर्वश्चार्थते अर्थमाणत्वादर्थ इति न व्याघातादविवक्षितत्वाच्च ।
सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुरिति द्रुवता हेयादिभेदाच्चत्वार्थ-
र्थपदानीति व्याहन्येत । न च प्रमाणादिहानं शक्यं कर्तुं न च
प्रमाणादिहानं विवक्षितं तस्मादव्याख्यानमेतत् किन्तु सुखदुःख-
त्वेन तद्धेतुत्वेन च यावतां सद्ग्रहस्ते ऽभिधीयन्ते अधिकारात् न च
संविदो ग्रहणमनाधिकारात् अकर्मत्वाच्च न संविद्धेया असुखदुःख-
त्वात् अतद्धेतुत्वाच्च नाप्यर्थते फलत्वात् सोऽयं प्रमाणार्थोपरिसंख्ये-
यः इयानयं प्रमाणविषय इति न परिसंख्यातुं शक्यम् आनन्त्यात् न
उभयस्यापि परिसंख्यातत्वात् । एतावानयं प्रमाणार्थो यत्सुखदुःखे
तद्धेतुश्चेति तच्चोभयं परिसंख्यातम् अतो न युक्तमानन्त्यात् न
परिसंख्यातुं शक्यं प्राणमृद्भेदस्यचापरिसंख्येयत्वादपरिसंख्येयः
प्रमाणार्थ इत्यसम्बन्धमुक्तमिति । नार्थशब्दस्य प्रयोजनवाचित्वात्
प्रमाणार्थोपरिसंख्येय इति । प्रमाणे प्रयोजनमपरिसंख्येयमित्ययं
वाक्यार्थः कथं स एवार्थः केपाश्चित्सुखहेतुर्भवति केपाश्चिदुःखहे-
तुरिति । अर्थवति च समर्थे प्रमाणे अर्थवन्ति समर्थानीति । अ-
न्यतमर्थार्थः साधकतमार्थो द्रष्टव्यः प्रकरणात् प्रकरणं हि चतुर्वर्गे
प्रमाणं प्रधानमिति वर्ण्यते । यदि पुनर्यथा श्रुतिवाक्यमर्थवत्
स्यात् किं प्रमाणसामर्थ्यं वर्णितं स्यात् तस्माद्यथोक्तं न्याय्यामि-
ति । प्रमाता स्वतन्त्रः किं पुनः स्वातन्त्र्यं कारकफलोपभोक्तृत्वं
यस्मात् कारकाणां फलेनायमपिसम्बन्ध्यते । तत्समवायो वा

यद्वा अशेषकारकनिष्पाद्यायाः क्रियायाः पुरुष आश्रयो भवति
 तत्पर्याप्तत्वामितराप्रयोज्यता वा । यद्वा परिदृष्टतामर्थानि कार-
 कचक्राणि मयुक्ते तैश्च न प्रयुज्यते । तत्त्वपरिसमाप्तिर्विनियोग-
 योग्यता उपेक्ष्यता वा याऽसावविशंवादिता सावधारित्वस्यार्थस्य
 विनियोगयोग्यता सुखमाधनं वा दुःखमाधनं वाऽयमर्थ इति ।
 ज्ञात्वा विनियोगः समाप्तिस्तस्माप्तिस्तत्प्रतिषेधश्च । यद्वा न
 सुखमाधनं न दुःखमाधनमित्युपेक्षेति किं पुनस्त्वत् सदसती
 तत् तस्य भावस्तत्त्वमित्यत्र तद्वाच्यं यस्य भाव इति सदसती
 तत् प्रमाणविषयत्वेनाधिकारात् सदसती प्रमाणविषयवित्य-
 धिकृतम् तस्मात् सदसती तदिति तद्भावः सदसत्त्वं सदसतोः
 प्रमाणविषयता तत्प्रतिषेधश्च तयोः खलु सदसतोर्भावो द्विरूपः
 विधीयमानः प्रतिषिध्यमानश्च यदेकत्र विधीयते तदन्यत्र
 प्रतिषिध्यते तद्यथा गन्धवती पृथिवी अगन्धा आप इति
 प्रमाणविषयत्वात् सदसद्भावविशेषप्रसङ्गः (१) इति चेत् ।
 न अनैकान्तात् तत्र भवेदेषा बुद्धिर्विदि प्रमाणेन सदसती
 गन्धेते ततः प्रमाणविषयत्वाद्बुभयोरविशेषः प्राप्तः तच्च न अनैका-
 न्तात् सर्वमिदं गोघटादि द्रव्यजातं प्रमाणगन्धं भेदवच्च तस्माद्-
 नैकान्तोपमिति स्वतन्त्रपरतन्त्रोपलब्ध्यनुपलब्धिकारणभावाच्च
 विशेषः मत्खलु प्रमाणस्यासम्बन्धं स्वतन्त्रं भवति असत्तु परतन्त्रं
 प्रतिषेधमुखेन प्रतिषद्यते प्रदीपत्रादिति यथा प्रदीपोऽपवरकादि-
 स्थितं घटादिकमर्थं प्रतिषादयति तद्वदसदपि प्रतिषादयति । न
 ह्यमत्प्रतिपत्तौ उपायान्तरमास्थीयते दृश्यमाने हि घटादिकेर्धे ना-
 नेन समानजातीयं दृश्यान्तरमस्ति यद्यभविष्यदिदांमवाद्द्रक्ष्यत न
 च दृश्यते तस्माद्दर्शनाभावाद्भास्तीति गन्धते । एवं प्रमाणेनापि

(१) सदसतोर्विशेषप्रसङ्गः—पा० ३ पु० ।

सति प्रमीयमाणे नानेन समानजातीयं प्रमेयान्तरमस्ति यद्यभावे-
 प्यादिदामिवामास्यत न च प्रमीयते तस्मान्मानाभावाद्भास्तीति त-
 देवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयति तत्र स्वातन्त्र्येणा-
 सद्भेदा न प्रकाशन्त इति नोच्यन्ते चतुर्थर्गानन्तर्भावाद्भा भावप्रप-
 ष्वदभावप्रपञ्चोऽप्युद्दिष्टो वेदितव्य इति भावोपदेशादभावप्रपञ्च
 उद्दिष्टो भवतीति अतश्च नोच्यन्त इति ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-
 तर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्र-
 हस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

सच खलु षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यत इति । व्यूहः संक्षेपः ।
 त एते सद्भेदा इति सूत्रम् । सर्वप्रदार्थप्रधानः समाप्तो द्वन्द्व इति
 किमुक्तं भवति । सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा
 हि समासान्तरपरिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामवि-
 श्लेषता स्यात् यथावचनं विग्रहः यदेव निर्देशे वचनभेदोपादाने
 प्रयोजनं तदिहापि द्रष्टव्यम् । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति शीर्षकी
 पृष्ठी । कः पुनः शेषः कारकाणामविवक्षा शेष इति । यत्र न
 कारकं कारकार्यो वा विवक्ष्यते स शेषः तद्यथा ग्राह्यणस्य कम्प-
 ण्डलुरिति । तत्त्वस्य प्रमाणादिभ्योऽन्वयानन्वये दोषः यदि ता-
 वत् प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रमाणाद्याधिगमनिःश्रेयसा-
 धिगम इति प्राप्तम् । किं कारणं तत्त्वविशेषणत्वेनोपादानात् रा-
 जपुरुषानपनीकृषावदिति । अथाऽभेदस्तत्त्वग्रहणानर्थक्यं यदि
 प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रतिपद्यमे एवं तर्हि तत्त्वग्रहणमन-
 र्थकं सम्पद्यते नोभयथाप्यदोषादियेके । यदि तावत् प्रमाणादि-
 व्यतिरिक्तं तत्त्वं स्यात् तस्यास्वनन्त्रत्वात् प्रमाणादयोपि गम्यन्त
 इति कुण्ठे षददृष्टिर्वादीति यथा कुण्ठे षदराणां वृत्तारोते भावे

देशिते भावस्यास्वतन्त्रत्वात् कुण्डे वदराणि वर्तेन्त इत्युक्तं भवति । तथेहापि तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति प्रमाणादीनां ग्रहणं भावस्यास्वतन्त्रत्वादिति । अभेदेपीषुस्थितिवत्तद्भावप्रतिषेधो नार्थान्तरमिति न प्रमाणादिमात्रमुच्यते अपि त्वर्थान्तरं प्रतिषिध्यते । यथेषोः स्थितिरिति नेषुमात्रं स्थितिरपि तु गतिमदर्थान्तरं(१) न भवतीति । तन्न । अनर्थान्तरत्वासिद्धेः । तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म सम्पद्यते निःश्रेयसमाधिगम्यमानं कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं किं वा निःश्रेयसमिति । तत्त्वं पदार्थानां यथावस्थितात्मप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं यो यथावस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं भवति यत् तत् तत्त्वम् । निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदादद्वेषा भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टं न हि कश्चित्पदार्थो ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतयोपक्षिप्यन्ते इति । परन्तु निःश्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानाद्भवति दृष्टं प्रमाणादिपरिज्ञानाददृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति न प्रमाणमस्ति । न नास्त्यर्थस्य तथाभावात् अर्थ एवायं तथाभूतो यदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमाधिगम्यते । यदा ह्ययमात्मादि प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति । अयं संसारं नातिवर्तत इति । एनं(२) चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । यदि पुनः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं स्यान्न मोक्ष्यमाणा मोक्षाय घटेरन् न हि कस्यचित् क्वचिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति तस्मादात्माद्येव प्रमेयं मुमुक्षुणा ज्ञेयमिति । पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमाणाद्येव प्रमेयं स्यात् तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसं भवेत् । नात्मा-

(१) गतिमत्त्वार्थान्तरं—पा० २ पु० ।

(२) एव—पा० १ पु० ।

दि प्रमेयं पृथगुपादिष्टं स्यात् । प्रमेयार्थवधारणार्थायां चोत्तरसूत्र-
 शक्तियायां प्रमेयस्य त्रिहितत्वादायेन सूत्रेणाकुशलः सूत्रकारः
 स्यात् । तच्चैतद्गुत्तरसूत्रेणानूद्यत इति भाष्यम् । हेयहानोपायाधि-
 गन्तव्यभेदाच्चत्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुद्ध्वा निःश्रेयसमाधिगच्छती-
 ति । हेयं दुःखं तस्य निर्वर्तकमत्रिद्यातृष्णे धर्माधर्माधिति । हानं
 तत्त्वज्ञानं तस्योपायः शास्त्रम् । अधिगन्तव्यो मोक्षः । एतानि
 चत्वार्यर्थपदानि सर्वास्वध्वात्मविद्यासु सर्वाचार्यैर्वर्ण्यन्त इति ।
 संशयाद्यग्रहणं पृथक् प्रमेयान्तर्भावादिति चेत् । न विद्याप्रस्थान-
 भेदज्ञापनार्थत्वादिति । संशयादयः प्रमेयेन्तर्भवन्तीति पृथक् ते न
 वक्तव्याः । न विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वात् । चतस्र इमा
 विद्या भवन्ति ताश्च पृथक्प्रस्थानाः । अग्निहोत्रहवनादिप्रस्थाना
 त्रयी । ह्यशकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्बमासभेदानुविधायिनी
 दण्डनीतिः । संशयादिभेदानुविधायिनी आन्वीक्षिकी । तस्याः
 संशयादिप्रस्थानमन्तरेणात्मविद्यामात्रमिदं स्यात् ततः किं स्वात्
 अध्यात्मविद्यामात्रस्वाहुपनिपद्विद्यात् त्रयमेवान्तर्भाव इति च-
 तुष्टं निवर्तते(१) तस्मात् पृथग्गृह्यन्त इति । तत्र संशयस्तावद्बस्तु-
 स्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । अनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति
 व्याहन्यवे । न व्याघातः स्वरूपावधारणात् स्वरूपमस्यावधार्यते
 अस्ति मे संशयज्ञानमिति । वस्तुस्वरूपं तु नामेन परिच्छिद्यते ।
 तदुपयमनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति । स कथं न्यायस्याङ्गं भव-
 तीति । यस्मान्नानुपलब्धे न निर्णयि न्यायः प्रवर्तते । उपलब्धो-
 ऽनिर्णीतश्चेति व्याहृतम् । यद्युपलब्धो नानिर्णीतोऽथानिर्णीतो नो-
 पलब्ध उपलब्धोऽनिर्णीतश्चेति व्याहृतम् । नास्ति व्याघातः सा-
 मान्येनोपलब्धो विशेषतोऽनिर्णीत इति । एतदपि यद्योपलब्धस्त-

धाऽनिर्णीत इति व्याघातानिष्टतिः नानिष्टतिः यथा ब्रथेति व्य-
पदेशात् सर्वथा निर्णीते यथा निर्णीतस्तथोपलब्ध इत्यनर्थकं स्या-
त् । तस्मात् सामान्यत उपलब्धो विशेषतोऽनिर्णीत इति । स चा-
यं संशय एवंभूतः प्रमेयेन्तर्भूत एवमर्थं पृथगुच्यते । अथ मयोजन-
म् । किं पुनः प्रयोजनमिति । येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोज-
नमिति लौकिकोपमर्थः । केन प्रयुज्यते । धर्मार्थिकाममोक्षैरिति
केचिन् । वयं तु पश्यामः सुखदुःखाग्निहानिभ्यां प्रयुज्यत इति ।
सुखदुःखसाधनभावाच्च सर्वेऽर्थाश्चेतनं प्रयोजयन्तीति । तदिदं प्र-
योजनं न्यायस्याश्रयः । क आश्रयार्थः आघारार्थस्तावन्न भवति ।
उपकारकत्वमाश्रयार्थः तन्मूलत्वात् परीक्षाविधेः । मयोजने सति
परीक्ष्यत इति प्रयोजनं परीक्षां प्रवर्तयतीति । का पुनरियं परीक्षा ।
न्यायः । कः पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः । किमुक्तं
भवति । समस्तप्रमाणन्यायपारादर्थधिगतिर्न्याय इति । नैकैकं प्र-
माणमर्थपरिच्छेदेहेतुभावेन व्यवतिष्ठमानं न्याय इत्युच्यते किन्तु
समस्तानि । सोऽयं त्रिप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् परमो न्याय
इति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं प्रत्यक्षागमाश्रितमिति
प्रत्यक्षागमाधिरोधि यदिहानुमाना(१)धिगतोऽर्थः प्रत्यक्षागमाभ्या-
मनुसन्धीयते अथ स्फुटरः प्रत्ययो भवति । यत्र पुनरेतानि प्रमाणा-
नि इतरेतराप्रतिसंहितानि व्यावृत्तानि प्रयुज्यन्ते । न्यायविप्लवो-
ऽपौ लाभपृजाख्यातिकामैस्तीर्थप्रतिरूपकः प्रवादो वर्ण्यते । य-
त्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरोधि स न्यायाभास इति । प्रत्यक्षविच्छेदं
तावत् बद्धिरनुष्णः कृतकत्वादधटादिवन् । कः पुनरस्यानुमानस्य
विरोधः अनुमानाविषये प्रयोगः । नायमनुमानस्य विषये प्रयोगः
नायमनुमानस्य विषयः यस्मिन् विषये एतत्प्रयुज्यते स प्रत्यक्षे-

णापहत इति । अपरे पुनरश्रावणः शब्द इति प्रत्यक्षविरोधं (१) वर्णयन्ति तैस्तु न प्रत्यक्षस्य विषयो ज्ञातो नानुमानस्य विषय इति । किं कारणम् इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात् श्रावणत्वं चेन्द्रियवृत्तिः सा कथं प्रत्यक्षा भवति । आगमविरुद्धं शुचि नरशिरःकपालं प्राप्यद्भवात् शङ्खशुक्तिवदिति । कथमिदमागमविरुद्धं । शुचि नरशिरःकपालमिति ब्रुवता शुच्यर्थो वाच्यः किमुक्तं भवति शुचीति । यदि स्पष्टुः प्रत्यवायाभावः स कस्येति वाच्यम् । यथात्मन इति ब्रूयात् तदागमार्थानुष्ठानतात्पर्येणावस्थानादेवमेतत् । अथ ऋषीविदामिति ब्रूयात् ऋष्यभ्युपगमाद्विरोध इति वाच्यम् । शुचि नरशिरःकपालमिति कोऽर्थः विशेषविधानमेतत् विशेषविधानं द्विशेषनिषेधविषयं यदि शुचि नरशिरःकपालमिति किमशुचीति वाच्यम् । अथ सर्वमेव शुचीति दृष्टान्तो नास्ति सर्वस्य पक्षीकृतत्वादिति (२) । अधानुमानविरुद्धं कस्मादनुमानं न भवति एकस्मिन्ननुमानद्रूपसमावेशस्यासम्भवात् । न विरोधः । न ह्यन्वयव्यतिरेकसम्पन्ने अनुमाने एकस्मिन्नर्थे समावेशतः तस्यान्धानुमानविरुद्धम् । प्रत्यक्षविरोध्यपि तर्हि न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति अन्वयव्यतिरेकसम्पन्नस्य प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् । अधोपमानविरुद्धं कस्मान्न भवति नोपमानविरुद्धं पूर्वप्रमाणविरोधानुविधानात् । उपमानविरोधः पूर्वप्रमाणानुविधापी आगमाहितमंस्कारस्मृत्यपेक्षं च सारूप्यज्ञानमुपमानमिति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षागमयोर्विरोधादुक्तं तदिति । तत्र वादजल्पौ समयोजनाविति भाष्यम् । तस्य कुत उत्थानं तेनानेन प्रयोजनेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ता इति तत्र वादजल्पौ

(१) प्रत्यक्षविरुद्धम्—पा० ३ पु० ।

(२) पक्षत्वात्—पा० ३ प० ।

किंमयोजनाविति युक्तो विचार इत्याह । तत्र वादजल्पौ समयोजनाविति । तस्मिन् न्यायाभास इति । वितण्डा तु परीक्ष्यते समयोजना निष्प्रयोजना वेति । एके तावद्दर्शयन्ति निष्प्रयोजना दूषणमात्रत्वात् । तच्च नैवं न दूषणमात्रं वितण्डा किन्त्वभ्युपेय्य पक्षं यो न स्थापयति स वैतण्डिक उच्यते । अथ पक्षमापि न प्रतिपद्यते उन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्यात् । अथ परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमिति तादृगेवैतत् । एतस्मिन्नपि चतुर्वर्गं चेत् प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः चतुर्वर्गो भाष्य उक्तः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदुपेक्षणीयः । प्रतिपक्षस्थापनाहीनं च वाक्यं वितण्डेत्युच्यते । तस्य यद्यर्थं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदोप इत्युक्तं प्रयोजनमिति । प्रत्यक्षविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । किमुक्तं भवति । लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनाविघातहेतुरिति । एवं चात्मादिव्याप्तिरिति दर्शनाविघातहेतुत्वेन दृष्टान्ते वर्ण्यमाने आत्मादि व्याप्तं भवति । प्रत्यक्षादिविषयतायां चात्मादि त्यक्तं भवति । ततश्चोदाहरणसूत्रं व्याह्रन्त्येत् । सोऽयं दृष्टान्तः प्रमेयगुणलब्धिविषयत्वात् तस्य पृथगुपदेशो न्यायस्य तन्मूढत्वात् सति तस्मिन्ननुमानागमौ स्यातामसति तु न स्यातामिति पूर्वं प्रत्यक्षदृष्टमर्थमनुमिमते । पूर्वं ज्ञातं चार्थं परस्मै आचक्षते नास्तिकस्य च व्याघातो ऽभ्युपगमे ऽनभ्युपगमे वा तदुक्तं भाष्य इति । अभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्तः । अभ्युपगम इदमित्यम्भृतं वेति । इदमिति सामान्यत इत्यम्भृतमिति विशेषतस्तस्य व्यवस्था इदं सांख्येऽपिदं योगेऽपि । सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्तर्हि न सिद्धान्तोऽव्यवस्थानात् न ह्ययं कचिद्भवतिप्रुत इति । तच्च न योऽयं सर्वैरभ्युपगम इयमेवं व्यवस्था तस्य प्रमेये ऽन्तर्भूतस्य पृथग्वचनं वादादिविषयत्वात् सिद्धान्तभेदे हि वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते इति । अथावयवा वाक्यैकदेशाः किं पुन-

वर्क्यं पूर्वपदस्मृत्यपेक्षो (१) ऽन्त्यपदप्रत्ययः स्मृत्यनुग्रहेण प्र-
 तिसन्धीयमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यं तस्य भागा एकदेशा
 इति । ते कियन्तः यावद्भिः सिद्धिः परिसमाप्यत इति । का पु-
 नरियं सिद्धिः पदार्थस्य तथाता (२) का परिसमाप्तिः विशेषप्रत्ययः
 ते समाख्याशब्दैरभिधीयन्ते प्रतिज्ञादय इति तत्रागमः प्रतिज्ञेति
 न युक्तं भागमस्य तत्रव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य च प्रतिपा-
 द्यत्वात् भागमाधिगतस्य प्रतिपाद्यत्वात् आगमः प्रतिज्ञेति न दो-
 षः य एवार्थ आगमेनाधिगतस्तमेव परस्मात्प्रचष्ट इत्यागमः प्र-
 तिज्ञेत्युच्यते । एवं लिङ्गदर्शनमात्रे हेतूपचाराद्धेतुर्नुमानमिति ।
 यत्तु द्वितीयं लिङ्गदर्शनं तत्सम्बन्धस्मृतिव्यक्तिहेतुभावाद्धेतुरित्यु-
 च्यते । स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनादुदाहरणं प्रत्यक्ष
 यस्मात् पूर्वानुभूतमर्थं स्मरति स्मृतं च विषयमुदाहरणत्वेनाद-
 दत्ते । तेन पूर्वानुभवप्रसिद्धमनुविधीयमानं प्रत्यक्षमित्प्रत्यक्षमि-
 ति । कः पुनरुपमानार्थः अविप्रतिपत्तिः यथा प्रत्यक्षे न विप्र-
 तिपद्यते एवमुदाहरणे ऽपीति । यथा तथेत्युपमानैकदेशे उपमा-
 नोपचारादुपमानमुपनय इति । उपमानं खलु यथा - तथेत्युपदेशो-
 पयोगे सति प्रत्यक्षागमस्मृतिपूर्वकं सारूप्यज्ञानमुपमानमिति त-
 त्तोपमानैकदेशे उपमानमित्युपचरन्ति । सर्वेषामेकार्थसमवाये सा-
 मर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । कः पुनरेकार्थसमवायः एकवाक्या-
 ध्वारोपः किं पुनः सामर्थ्यं इतरेतरमम्प्रत्यायितार्थापेक्षित्वम् । एतच्च
 बक्ष्याम इति । निगम्यन्ते ऽनेन प्रतिज्ञादय एकार्थेन सम्बद्ध्यन्त इति ।
 सोऽयं परमो न्याय इति । कः पुनः परमार्थः विप्रतिपन्नपुरुष-
 प्रतिपादकत्वम् एकैकशः प्रमाणानि प्रवृत्तानि न विप्रतिपन्नं पुरुषं

(१) स्मर्यमाणं विशेष्यवाचिपदं स्मर्यमाणविशेषणपदसपेक्षम् ।

(२) तथाता तथात्वम् ।

प्रतिपादयन्ति वाक्यभावापन्नानि पुनर्विप्रतिपन्नमतोऽयं परम इति ।
किं ? पुनरवयवाः प्रमाणान्तरमुत तेष्वन्तर्भवन्तीति । किं चातः
यदि प्रमाणान्तरं परिसंख्यानमयुक्तम् अथ तेष्वेवान्तर्भवन्ति पृ-
थगभिधानानर्थक्यमवयवानामिति । न प्रमाणान्तरमिति द्रूमः ।
संहतानामेतेषां वाक्यपरतन्त्राणां विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वेन
पृथगुपादानमिति । त एते ऽवयवाः पृथग्भवन्तो वादजल्पवित-
ण्डानां प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति । तत्रव्यवस्थायाश्चाश्रया भव-
न्तीति । क आश्रयार्थः । विशेषप्रतिपादकत्वमिति । तर्को न
प्रमाणमंशुदीतो न प्रमाणान्तरमपरिच्छेदकत्वात् । प्रमाणं परि-
च्छेदकं न तर्कः । तस्मान्न प्रमाणं न प्रमाणान्तरमप्यत एव । प्र-
माणत्रिपयविभागाच्च प्रमाणानामनुग्राहकः । यः प्रमाणानां विष-
यस्तं विभजते । कः पुनर्विभागः ? युक्तायुक्तविचारः इदं युक्तमिदम-
युक्तमिति । यत्तत्र युक्तं भवति तदनुजानाति न त्ववधारयति ।
अनवधारणात् प्रमाणान्तरं न भवति । तस्योदाहरणं भाष्ये क-
र्मनिमित्तं जन्मेति । कथं पुनः कर्मनिमित्तं जन्म भेदवत्त्वात् । कः
पुनर्भेदः सुगतिर्दुर्गतिश्चेति । सुगतौ देवो मनुष्य इति । मनुष्यत्वे
पुमानितर इति । पुंस्त्वे ब्राह्मणोऽन्य इति । ब्राह्मणत्वे पद्विन्द्रियो मृ-
द्विन्द्रिय इति । पद्विन्द्रियतायामुच्चाभिजनो नीचाभिजन इति । उच्चा-
भिजनतायां सकलो निष्कल इति । सकल्ये विद्वान् मूर्ख इति । विद्व-
त्तायां समाश्रयासी परित्रस्त इति । समाश्रयासे वशी परायत्त इति ।
दुर्गतात्रपि तिर्यङ् नारक इति । नारकत्वेपि कूटशाल्मल्यापयःकु-
म्भवामिति । तिर्यक्तायां गौरितर इति । सोऽयं भेदोऽनेक-
मवास्थितमनित्यमेकद्रव्यं प्रत्यात्मनियतं निमित्तमन्तरेण न
युक्तः । किं कारणं ? पृथिव्यादीनां सर्वपुरुषसाधारण्यात् पृ-
थिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वं सर्वात्मकं प्रस-

ध्येतं । दृष्टश्च नियमभेदस्तस्मात् कर्म निषामकमिति । सोऽपमित्यम्भूतस्तर्क उपलब्धिधिषयत्वात् प्रमेयम् ।

निर्णयस्तस्वज्ञानं प्रमाणानां फलम् । कदा पुनर्निर्णयः प्रमाणानां फलमिति ? । यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदहेतुत्वेन नोपादीयते तदा फलं यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणमिति न व्यधातिष्ठते प्रमाणफलभावः । एतच्च वक्ष्यामः “प्रमेयता च(१) तुलाप्रामाण्यव”दित्येतस्मिन् सूत्रे निमित्तद्वयसमावेशादेकं वस्तु द्विशब्दवाच्यमिति । तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रामुद्रहण इति । बुद्ध्या बुद्ध्या(२) लोकः प्रवर्तमानस्तर्कनिर्णयाभ्यां हेयं जहाति उपादेयं चोपादत्ते । अस्यान्तर्भावः प्रमाणेषु प्रमेयेषु वा यदा फलं तदा प्रमेयं यदा तेन परिच्छिनत्ति तदा प्रमाणमिति । वादो नानाप्रवक्तृक इति सिद्धान्तभेदानुविधाना-
 ज्ञानावक्तृक इति प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसान इति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् अस्य साधनमिति । किमुक्तं भवति । उभाभ्यां साधनं वक्तव्यमिति । अन्यतरस्मिन्नधिकरणे निर्णयः । एतच्च वक्ष्यामः । सोऽयं किरूपो वादः ? वाक्यसमूह इत्याह । ननु च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति श्रूयते प्रमाणानि च ज्ञानात्मकानि “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञान”मित्येवमादिना प्रक्रमेण प्रमाणानि ज्ञानात्मकानीत्युक्तं तर्कश्चोहः स चोहो ज्ञानात्मक एव तस्माद्वाक्यसमूहोवाद इत्युक्तम् । न । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भस्यान्यथा व्याख्यानत्वात् । तच्च सूत्रं वर्णयित्वाऽन्तो वक्ष्यामः ।

(१) प्रमेया च— पा० १ पु० ॥

(२) बुद्ध्या—पा० ३ पु० ॥

तद्विशेषौ जल्पवितण्डे इति । कः पुनर्विशेषोऽज्ञाधिक्यमङ्गहानिश्चेति । छलजातिनिग्रहस्थानप्रयोगादधिको जल्पः । स मतिपक्षस्थापनाहीनस्तु वितण्डा । एतावता विशेषेण कथामार्गभेद इति । विषयभेदाच्च भेदः शिष्यादिविषयो वादः शिष्यमाण-विषये जल्पवितण्डे इति ।

अन्यतमलिङ्गधर्मानुविधानेन प्रवर्तमाना अहेतवः सन्तो हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः । ते च निग्रहस्थानम् । निग्रहस्थानमाप्तानां पुनरेषां पृथगुपदेशो वादे देशनीयत्वादिति भाष्यम् । यस्मात् किलैते वादे देश्यन्ते अतः पृथगुपदिश्यन्ते । नोभयथाप्यसम्बन्धात् न वादे देशनीयत्वं पृथगुपदेशाविनाभावि, पृथगुपदेशो वा वादे देशनीयत्वाविनाभावेति । यदि तावद्यः पृथगुपदिश्यते स वादे देश्यत इति सर्वे पदार्था वादे देशनीयाः प्रसज्यन्त इति । किं कारणं ? सर्वे पृथगुपदिष्टा इति । अथ वादे देश्यन्ते ते पृथगुपदिश्यन्त इति । तदपि नानेकान्तात् । न तावन्निग्रहस्थानेभ्यो न्यूनाधिकयोः पृथगुपदेशोऽथ च देश्यते वादे । तस्माद्वादे देशनीयत्वादिषां पृथगुपदेश इति यत्किञ्चिदेतत् । एतदेव तु न्याय्यं पृथगुपदेशप्रयोजनं विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वादिति । अथ कस्मान्निग्रहस्थानभावापन्नानां हेत्वाभासानां पृथगुपदेश इति । प्रमाणसामान्यात् पृथगुपदेश इति । अथ कस्माद्वादे देश्यन्ते प्रमाणसामान्यात् । प्रमाणानि वादे ऽभिधीयन्ते प्रमाणसामान्यं च हेत्वाभासेऽस्तीति । अतः प्रमाणसामान्याद्वादे ऽभिधीयन्त इति । अथ वादे निग्रहस्थानानि कानि चित् सन्ति कानिचिन्नेति किमयं पदार्थानां नियोगः, अथ तथाभूतानामन्वारूपान-

मिति ? किं चातः यदि तावन्नियोग एवं भवतैश्च मा भव-
 लेति एवं पदार्थाननुयुञ्जानो भवानुपेक्षणीयः । अयं स्व-
 रूपत एवात्रस्थिताः पदार्थास्ताननुजानाति भवान् कस्मा-
 श्निग्रहस्थानानि कानिचिद्वादे भवन्ति कानिचिन्निति वक्तव्यम् ।
 न । लक्षणपरतन्त्रत्वादर्थतथाभावस्येति द्रूमः । न पदार्था व-
 क्तृनियोगमनुविधीयन्ते । यथा तु भवन्ति तथाभूता एवार्था
 अन्वाख्यायन्ते । सोऽयं लक्षणपरतन्त्रं तमाचक्षाणो नाभ्या-
 ख्येयः पदार्था भवता नियुज्यन्त इति वादस्य शिष्यादि-
 विषयत्वात् । न च शिष्यादिभिः सह वादं कुर्वाणेषामपि
 अप्रतिभादिदेशना कार्या, तावदस्याभिधेयं यावदसौ बो-
 धितो भवतीति । प्रमाणप्रतिरूपकत्वाद्धेत्वाभासानामविरोध
 इति । किं कारणं ? भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् पुरुषधर्म एव
 भ्रान्तिरिति । सोऽयं भ्रान्त्या प्रमाणं द्रुवन् प्रमाणाभा-
 सपि द्रूते अतोऽस्य निग्रह इति । कः पुनः शिष्याचार्य-
 योर्निग्रहः ? विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वम् । न्यूनाधिक्यप्रसिद्धा-
 न्तानां वादे कथमवतारः ? प्रमाणसागान्वादेव । न्यूनस्यापि
 प्रमाणमामान्यवधिकस्यापि । अवयवविहीनताऽवयवाधिक्यं वा-
 क्यस्य भ्रान्त्या भवतीत्यस्यावतारः । जल्पवितण्डयोस्तु नि-
 ग्रहस्थानानीति विजिगीषुभिर्जल्पवितण्डाभ्यां प्रत्यवस्थेयम् (१) ।
 तस्य यथासम्भवं निग्रहस्थानानि वक्तव्यानीति नोपेक्षणीयः ।
 छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये पर्यनु-
 योगः परिज्ञानार्थमेव केवलम् । छलजातिनिग्रहस्थानानि
 स्वयं न प्रयोक्तव्यानि जातेश्च स्वयं सुकरः प्रयोग इति
 न, व्याघातात्, स्ववाक्ये परिवर्जनं सुकरश्च प्रयोग इति

व्याहृतम् यदि सुकरः प्रयोगो न स्ववाक्ये परिवर्जनम्, अथ स्ववाक्ये परिवर्जनं न सुकरः प्रयोग इति व्याघातः । न व्याघातः, प्रवृत्तापाकरणार्थत्वात् । स्वयं च सुकरः प्रयोग इति किमुक्तं भवति । परेण जातौ प्रयुक्तायां प्राश्निकान् ब्रवीति जातिरनेन प्रयुक्तेति त एनं पर्यनुयुञ्जीरन् कथं जातिष्कतमा जाति(१)रतो जात्यभिज्ञः शक्नोति वक्तुमेवं जातिरिवं जातिरिति । एवं च सुकरः प्रयोग इति । तस्मादेते संशयादयः पदार्थाः प्रमाणे प्रमेये चान्तर्भवन्तो विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थं पृथगुपदिष्टाः ।

सेयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना प्रदीपः सर्वविद्यानां भवति प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपद्यन्त इति । किमितरासु विद्यासु प्रमाणादीनि न सन्ति ? न सन्तीत्याह । कथं न सन्ति ? अनधिकारात् । न ताः विद्याः प्रमाणादिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्ते इति प्रमाणादिप्रकाशिते त्वर्थे ताः प्रवर्तन्त इति । उपायः सर्वकर्मणामिति । प्रकाशितानां करणादुपायः यस्मात् प्रमाणादिप्रकाशितमर्थमितरा विद्याः कुर्वन्ति(२) । आश्रयः सर्वधर्माणामिति । सर्वविद्योपकारकत्वादाश्रयः । सर्वासां विद्यानामियमुपकरोति उपकारित्वादाश्रयो राजभृत्यवादाति ।

तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदितव्यमिति । सर्वासु विद्यासु तत्त्वज्ञानमस्ति निःश्रेयसाधिगमश्चेति । त्रय्यां तावत् किं तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेय-

(१) कतमा सा जाति—पा० ३ पु०॥

(२) विषयं विधेयतया निषेध्यतयेति शेषः ॥

साधिगम इति । तत्त्वज्ञानं तावदग्निहोत्रादिसाधनानां स्वागता-
 दि(१) परिज्ञानमनुपहतादिपरिज्ञानं च । निःश्रेयसाधिगमोऽपि
 स्वर्गप्राप्तिः तथाह्यत्र स्वर्गस्य फलं श्रूयते इति । अथ वार्तायां किं
 तत्त्वज्ञानं कश्च निःश्रेयसाधिगम इति । भूम्यादिपरिज्ञानं तत्त्व-
 ज्ञानं भूमिः कण्टकाद्यनुपहतेत्येतत्तत्त्वज्ञानं कृष्याद्यधिगमश्च निः-
 श्रेयसमिति तत्फलत्वात् । दण्डनीत्यां किं तत्त्वज्ञानं कश्च
 निःश्रेयसाधिगम इति । सामदानदण्डभेदानां यथाकालं यथादेशं
 यथाशक्ति विनियोगस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं पृथिवीजय इति । इह
 स्वध्यात्मविद्यायामात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमोऽप्यवर्गप्रा-
 प्तिरिति । यत्पुनः प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं न तद्विवाहितं
 मदमानादिनिमित्तत्वाद्वादादिपरिज्ञानस्य नाभिसम्बन्धो निःश्रे-
 यसेनेति केचित् । न चानाभिसम्बद्धं प्रतिपादयतीत्ययुक्तमुक्तं प्र-
 माणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति । न । सूत्रार्थापरिज्ञानात् ।
 सूत्रार्थं न व्यज्ञासीर्पदेवं मत्पत्त्याः । क एवं सूत्रार्थं वर्णयति
 प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति । अपि तु यत्परि-
 ज्ञानान्निःश्रेयसं तदुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । उक्तं चात्मादेः प्र-
 मेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । पञ्चेदमुच्यते मद-
 मानादिनिमित्तं वादादय इति । एतच्च न । असति भा-
 वात् सति चाभावात् । असति वादादिज्ञाने रागादयः
 सनकादीनां भवन्ति(२) सति च तत्त्वविदां न भवन्ति तस्मान्न
 वादादिपरिज्ञानं रागादीनां निमित्तमिति ॥

न तत्त्वपरिज्ञानादपवर्ग उभयथा दोषात् । यदि तत्त्वज्ञाना-
 नन्तरमेवापवर्गः स्यात्तद्व्रतामवस्थानं न स्यात् । तद्वर्गा चा-

(१) विशुद्धोपायेन प्रव्यागमः ॥

(२) सनको मदादिप्रधानो दासः । सम्भवन्ति—पा० ३ पु० ॥

वस्थानं दृष्टं, कुतः शास्त्रसम्प्रदायाऽविच्छेदात् सम्प्रदायो
नाम शिष्योपाध्यायसम्बन्धस्याविच्छेदेन शास्त्रप्राप्तिः । यदि
तत्त्वज्ञानादपवर्गः स्यात् शास्त्रसम्प्रदायो विच्छिद्येत
यस्य यदा तत्त्वज्ञानं वृत्तं स तदैवापवृक्त इति । अथो-
त्पन्नतत्त्वज्ञानोऽवतिष्ठते न तत्त्वज्ञानं कारणं सत्यभावात् ।
सत्यापि तत्त्वज्ञाने यस्याभावान्नापवृज्यते सोऽन्योर्थ इति ।
कारणं हि तद्भवति यस्मिन् सति पद्भवति यस्मिन्श्चासति
यन्न भवति । अनधिगतार्थपूर्वं वा शास्त्रं स्यात् । अथ
तत्त्वज्ञानानन्तरमपवर्गे वातपुञ्जीयं(१) शास्त्रं स्यात् न तत्त्व-
द्वक्पूर्वकमिति । न । निःश्रेयसस्य परापरभेदात् । यच्चाव-
दपरं निःश्रेयसं तत् तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति । तथा
चोक्तम् । जीवन्नेव हि विद्वान् संहर्षायासाभ्यां विमुच्यत
इति । अयं शास्त्रार्थ इति । परं च निःश्रेयसं तत्त्वज्ञा-
नात् क्रमेण भवति । क्रमप्रतिपादनार्थं चेदं सूत्रं दुःखजन्मप्र-
वृत्तिदोषमिध्याज्ञानानाशेत्येवमादि ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तरापायादपवर्गः(२) ॥ २ ॥

एतत्सम्बन्धेनैवार्थवत्पदार्थस्तु वक्तव्यः तत्रात्माद्यपवर्गप-
र्यन्तं प्रमेयं श्रेयम् । तत्र मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते(३) ।
को वृत्त्यर्थो विषयार्थः । तत्रायं भेदः । तत्रात्मनि ताव-
न्नास्तीति । आत्मा तावदस्तित्वेन प्रमाणसामर्थ्यादधिगतः ।

(१) धूर्त्तप्रणतिम् ॥

(२) तदनन्तराभावात्-पा० २ पु० ।

(३) तत्र प्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते प्रमेयविषयं भव-
तीत्यर्थः ॥

अस्तित्वेनाधिगते नास्तीति विज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः । तस्या-
नुपपत्तिः सदसतोः साक्ष्याभावादिति चेत् । न । प्रमा-
णगम्यतोपपत्तेः । न हि सदसती सक्षुपे यतोऽस्तत्साम्या-
दसद्धर्मोपेणात्मनि मिथ्याप्रत्ययः स्यादिति । तच्च नैवं,
प्रमाणगम्यतोपपत्तेः । सदसतोः प्रमाणगम्यत्वं साक्ष्यं क्रि-
यागुणव्यपदेशस्तद्रहितता च विशेषः । सोऽयमसद्धर्मान् सत्ता-
त्मन्यारोप्य विपर्येति नास्त्यात्मेति । एवमनात्मनि शरीरे
आत्मेति । किं पुनरनात्मनः शरीरादेरात्मना साधर्म्यं यत्
एतद्भवति अनात्मन्यात्मेति । अहङ्कारविपर्ययं साक्ष्यम् ।
इच्छाद्याधारानाधारनेति(१) विशेषः । यथैवात्माहङ्कारस्य वि-
पर्ययस्तथा शरीरादयोऽपि । कथं पुनः शरीरे ऽहङ्कारः
शरीरवाचकशब्दसामानाधिकरण्यात् शरीरे ऽहङ्कारो गौरो-
ऽहमित्यादि । इच्छाद्याधार आत्मा न शरीराद्य इति विशेषः ।
एतद्योपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । सोऽयमात्मधर्मान् इच्छादीन् शरी-
रादिष्वध्यारोप्य विपर्येत्सहमेन इति । एवं सामान्यविशेषप-
रिज्ञाने सति तद्विपरीतधर्माध्यारोपेण विपर्ययः सर्वत्र भवति ।
कः पुनरयं विपर्ययः ? अनास्मिन्नादिति प्रत्ययः । दोषं भाष्ये ।

त इमे दुःखादयो मिथ्याज्ञानपर्यवसाना अविच्छे-
देन प्रवर्तमानाः संसार इति । कः पुनरयं संसारः ? दुःखा-
दीनां कार्यकारणभावः । म चानादिः । पूर्वापरकालानि-
यमान् । न च शक्यं वक्तुं पूर्वं दुःखादयः पश्चान्मिथ्या-
ज्ञानोत्पत्तिरिति, पूर्वं वा मिथ्याज्ञानं पश्चाद्दुःखादय इति ने
द्यस्यं वस्तुमिति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमर्पति ।
कथयसायः ? समानविपर्ये तयोर्विरोधात् । यस्मान्मिथ्याज्ञानं

तत्त्वज्ञानं च एकस्मिन् विषये विरुद्ध्येते वस्तुनो द्वैरूप्या-
सम्भवात् । न ह्येकं वस्तु द्विरूपं भवति । तस्मान्मिथ्याज्ञानं
तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यत इति । कथं पुनः पूर्वोत्पन्नं मिथ्याज्ञानं
पश्चादुत्पद्यमानेन तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते ? मिथ्याज्ञानस्याऽसहाय-
त्वात् मिथ्याज्ञानमसहायमतो निवर्त्यते । सम्यग्ज्ञानस्य च
विषयः सहायी भवति । कस्मात् ? तथात्वेनावस्थानात् तथाभू-
तोऽसौ विषयो यथा तत्र तत्त्वज्ञानमिति । प्रमाणान्तरानु-
ग्रहाच्च आगमानुमानादिप्रमाणं तत्त्वज्ञानस्य सहायो भवति ।
यदा ह्ययमनुमानागमयोः प्रतिसंहितयोर्विषयं भावयति समा-
हितोऽनन्यमनाश्चिन्तयति(१) ततोऽस्य विषयमाने ध्याने वि-
विकार्या ध्यानभावनायां तस्मिन्नर्थे तत्त्वप्रतिबोधि ज्ञानं प्रत्य-
क्षमुत्पद्यत इति । सोऽयमागमानुमानप्रत्यक्षाणां विषयं प्र-
तिपद्यमानस्तत्त्वमेतादिति प्रतिपद्यते । तत्त्वमतिपत्तेरस्य मि-
थ्याज्ञानं निवर्तत इति । निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने न पुनस्त-
द्विषयं मिथ्याज्ञानमुत्पद्यत इति विरोधादित्युक्तम् । कः पुनर्वि-
रोधः ? सहासम्भवः । मिथ्याज्ञानाभावे रागादयोऽप्यपन्तीति कार-
णकारणभावदेव । कारणं मिथ्याज्ञानं कार्याः रागादयः । न च
कारणं विना कार्यं भवितुमर्हति । ये तावदनुत्पन्ना रागादयस्ते
कारणाभावान्माभूवन् । ये तत्पन्नास्ते कथं ? तेषामपि वैराग्या-
श्रित्यतिः । किं पुनर्वैराग्यं ? भोगानभिष्वङ्गलक्षणमित्युक्तं अम-
क्तिश्च सर्क्तिं वाधते । तत्पुनर्वैराग्यं कथं भवति ? तत्त्वज्ञानाद्विषय-
दोषदर्शनादिति । दोषाभावे प्रवृत्त्यभावः । यदाऽस्य सम्यग्-
ज्ञानवतो दोषा अप्यपन्ति अथ दोषाभावे प्रवृत्तिर्निवर्तत इति ।
का पुनरियं प्रवृत्तिः ? धर्माधर्मौ, जन्मसाधनत्वात् । नास्मिन् सूत्रे

(१) आश्रयति—पा० ३ पु० ॥

क्रिया प्रवृत्तिशब्देनोच्यते, अपि तु धर्माधर्मौ, तत्साधनभावात् ।
 जन्मसाधनं धर्माधर्मौ न प्रवृत्तिः क्रियायाः क्षणिकत्वात् । धर्मा-
 धर्मयोस्तु प्रवृत्तिशब्दः प्रवृत्तिसाधनत्वादिति । यौ तावदना-
 गतौ धर्माधर्मौ तयोर्दोषाभावादभावो युक्तः । यौ तौ वर्तमानौ
 तयोर्न युक्तः । किं कारणं ? निर्दोषस्यापि भावात् निर्दोषोप्यभव-
 तिष्ठते धर्माधर्मयोश्च फलं भुङ्क्ते इति । न । अनागतयोः साधना-
 भावेनेष्टत्वात् । न ब्रूमो यौ वर्तमानौ धर्माधर्मौ तौ दोषाभावात्
 भवत इति । अपि तु यावनागतौ तौ कारणाभावान्नोत्पद्येते
 इति । वर्तमानयोः पुनः कार्यावसानात् प्रक्षयः यौ तौ वर्तमानौ
 धर्माधर्मौ तयोर्पदावसानिकं कार्यं तेन व्यावृत्तिः । प्रवृत्त्यभावे
 जन्मापायः अत्रापि धर्माधर्मयोर्व्यावृत्तयोर्बदन्यच्छरीरं तत्र
 भवति न पुनर्वर्तमानं न भवतीति । अथ वर्तमानस्य कथं निवृ-
 त्तिः ? संस्कारक्षयात् यावदस्य स्थितिहेतुः संस्कारो धर्माधर्म-
 समाख्यातोऽवतिष्ठते तावदवतिष्ठते इति । जन्माभावे दुःखा-
 भाव इति निरायतनस्यानुत्पत्तेः न हि निरायतनं दुःखमुत्पत्तु
 मर्हति । एतच्च तदाहुर्वावदात्मानि धर्माधर्मौ तावदायुः शरी-
 रमिन्द्रियं विषयाश्चेति । सोऽयं मिथ्याज्ञानादिकलापेन सर्वतो
 वियुक्तो(?) विमुक्त इत्युच्यते । तच्चज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञा-
 नविपर्ययेण व्याख्यातम् । स्वरूपतस्तु यथाव्यवस्थितपदा-
 र्थाधिगतिरित्युच्यते । कस्मात् पुनरयं हाता सुखदुःखे जहा-
 ति न पुनः सुखमादाय दुःखं जहातीति ? । विवेकदानस्याश-
 क्यत्वात् । न हि विवेकदानं शक्यं कर्तुं अतः सुखमुपभोक्तु-
 कामेन दुःखमपि भोक्तव्यम् । दुःखं वा जिहासता सुखमपि
 हातव्यं सविषयवदिति । सुखं दुःखानुपक्रमनादेयमिति ।

अनुपङ्गोऽविनाभावः यत्रैकं तत्रैतरदिति । समाननिमित्तता वानुपङ्गः यान्येव सुखसाधनीनि तान्येव दुःखसाधनानीति । समाननिमित्तता वाऽनुपङ्गः यान्येव सुखसाधनानि तान्येव दुःखसाधनानीति । समानाधारता वाऽनुपङ्गः यत्र सुखं तत्र दुःखमिति । समानोपलभ्यता वानुपङ्गः येन सुखमुपलभ्यते तेन दुःखमपीति(?) ॥

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति भाष्यम् । प्रवृत्तैर्विध्यं कुतः ? अर्थस्य तथाभावात् नामी पदार्था वत्रत्रा त्रेधा व्यवस्थाप्यन्ते एवं भवतेति । किन्त्वर्थ एवायं तथाभूतो येन त्रेधा भवतीति । नामधेयेन पदार्थमात्राभिधानमुद्देश इत्युक्तं घ्राणादिसूत्रव्याघातात् । “घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणी”-ति लक्षणमुक्तम् । न चेदं नामधेयेनोद्देशमात्राद्भिद्यते । मात्रग्रहणसामर्थ्यादिप्रसङ्गः पदार्थमात्राभिधानमित्युक्तं न च घ्राणादीनां पदार्थाभिधानमात्रत्वं कारकशब्दत्वात्-कारकशब्दा एते घ्राणादीति । तस्मान्नोद्देशप्रसङ्गः । उद्दिष्टस्य विभागो द्वेधा भवति । लक्षितस्यालक्षितस्य । लक्षितस्य(२) ललादेरलक्षितस्य(३) प्रमाणादेरिति । अथोद्दिष्टविभागद्वारेण(४) सूत्रम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

सूत्रार्थो निगदेनैव व्याख्यातः । उद्दिष्टविभागानर्थक्यम् व्याघातात् । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरित्युक्तमुद्दिष्टविभागश्च न त्रिविधायां शास्त्रप्रवृत्तावन्तर्भवतीति । तस्मा-

(१) इति द्विसूत्रीवार्तिकमित्याधिकं २ पु० ॥

(२) सामान्यतः ॥ (३) विशेषतः ॥

(४) विभागद्वारा प्रमाणसंख्यां नियन्तुं सूत्रम् ॥

दुद्दिष्टविभागो न युक्तः । न । उद्दिष्टविभागस्योद्देश एवान्त-
र्भावात् । उद्दिष्टविभाग उद्देश एवान्तर्भवतीति । कस्मात् ।
लक्षणसामान्यात् । समानं लक्षणं नामधेयेन पदार्थाभिधानमु-
द्देश इति । किं पुनर्विभागेन प्रयोजनम् । नियमः । यदि प्र-
सक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति विभागो न क्रियेत
नियमो(१) न गम्यते चत्वार्येव प्रमाणानीति । लक्षणतश्चतुष्टयाधि-
गतिरिति चेत् । न । लक्षणस्येतरव्यवच्छेदहेतुत्वात् । स्यादेपा बुद्धेः
लक्षणतः प्रमाणचतुष्टयं गम्यत इति, यस्माच्चतुर्णां लक्षणमुक्तमिति ।
न । लक्षणस्येतरव्यवच्छेदहेतुत्वात् । लक्षणं खलु लक्ष्यं समाना-
समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नान्ति नियमं तु न शक्नोति कर्तुमन्यार्थ-
त्वादिति । अन्यामम्भवस्य ततोऽनधिगतेः । न हि लक्षणतो
ऽन्यासम्भवोऽधिगम्यते । ततश्चतुर्णामभिधाने चतुर्णां लक्षणो-
पदेशात् संशयः स्यात्—किं विद्यमानानि न लक्षितानि आहो-
स्विदविद्यमानानीति । तस्मात् संशयानिष्टस्यैव युक्तो विभागो-
द्देश इति । अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षमिति । अयं
च सूत्रविवक्षापामव्ययीभावः समासः । अन्यथा तु वस्तुनिर्दे-
शो न समासः, समामे हि अक्षस्येति पट्टी न श्रूयते । कः पुन-
रयं समासः ? प्रादिसमासोऽयं द्रष्टव्यः प्रति गतमक्षं प्रसक्ष-
मिति यथोपगतो गोभिरुपगुरिति । एवमनुमानादिषु द्रष्टव्यम् ।
मितेन लिङ्गेन लिङ्गिनोऽर्थस्य पश्चान्मानमनुमानमिति न युक्तम् ।
फलाभावात् । एतस्मिन् व्याख्यानोऽफलमनुमानमिति । किं
कारणम् ? अर्थस्य मितत्वात् । नैष दोषः । मितेन लिङ्गेन अर्थस्य
पश्चान्मानं भवति यत् इत्यर्थः । भवतु वाऽयमर्थो लैङ्गिकी प्रति-
पत्तिरनुमानमिति । ननु च फलाभावो दोष उक्तः ? न दोषः ।

ज्ञानोपादानोपेक्षाबुद्धीनां फलत्वात् । सर्वं च प्रमाणं स्वविषयं
 प्रति भावसाधनं प्रामितिः प्रमाणमिति । विषयान्तरं प्रति करण-
 साधनं प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । यदि भावसाधनः प्रमाण-
 शब्दः किं फलं विषयस्याधिगतत्वात् । उक्तं फलं ज्ञानादिबु-
 द्ध्य इति । ज्ञाते तद्भावात् । ज्ञाते स्वस्वर्षे त्रिधा बुद्धिर्भवति
 हेयो वोपादेयो वोपेक्षणीयो वेति । केचित्तु सन्निकर्षमेव मत्स्यसं
 वर्णयन्ति । न तन्व्यायं प्रमाणाभावात् । सन्निकर्ष एव प्रमाण-
 मिति न प्रमाणमस्ति । उभयं तु युक्तं परिच्छेदकत्वात् । उभ-
 यं परिच्छेदकं सन्निकर्षो ज्ञानं च । एकान्तवादिनस्तु दोष इति ।
 सामीप्यमानमुपमानमिति न युक्तम् । उपमानस्यान्यथाव्याख्या-
 नात्(१) । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ(२) इत्युक्त-
 पिदानीं तूच्यते सामीप्यमानमुपमानमिति व्याघातः । नास्ति
 व्याघातः सामीप्यमानेन समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तेरिष्टत्वात् । य-
 स्मादयमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी आगमप्रत्ययाहितस्मृतिपूर्वकं गवा
 साहस्यं प्रत्यक्षेण प्रतिपद्यास्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञि-
 सम्बन्धं प्रतिपद्यते तस्मान्न व्याघात इति । शब्दविषया प्रतिपत्तिः
 शब्दप्रमाणं, फलं तदेव ।

केचित्तु क्रमप्रयोजनं वर्णयन्ति । आदौ प्रत्यक्षग्रहणं
 प्राधान्यात् । तदनन्तरमनुमानं तत्पूर्वकत्वात् । तदनन्त-
 रमुपमानं तत्साधर्म्यात् । अन्ते शब्दो महाविषयत्वात् । तच्चायुक्त-
 मित्यपरे मन्यन्ते । क्रमाभिधानस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न्यायप्राप्तं
 क्रमाभिधानं क्रमवृत्तित्वाद्वाच इति । महाविषयत्वाच्च शब्दस्या-
 दावभिधानप्रसङ्ग इति । एतच्चायुक्तम् । क्रमवृत्तित्वाद्वाचो ऽयु-

(१) अन्यथाव्याख्यातत्वात्-पा० ३ पु० ॥

(२) उपमानम्-पा० ३ पु० ॥

गणदभिधानं युक्तं पूर्वापराभिधाने तु न साधनमेतत् । तस्मादन्यो
 न्यायो वक्तव्यः । स चायं न्यायः प्रत्यक्षं पूर्वं प्राधान्यादिति ।
 महाविषयत्वादादौ शब्दोपदेश इति । न । उभयं महाविषयं
 शब्दः प्रत्यक्षं च । कथमिति ? प्रत्यक्षेणापि सामान्यविशेषतद्गतौ
 ग्रहणं शब्देनापि । तत्र किं शब्दस्यादावुपदेशो भवतु आहो-
 स्तिव प्रत्यक्षस्येति ? प्रत्यक्षस्येति युक्तम् । किं कारणम् ? सर्व-
 प्रमाणानां प्रत्यक्षपूर्वकत्वादिति । किं पुनरेतानि प्रमाणानि सं-
 प्लवन्ते अथ प्रतिप्रमेयं व्यवतिष्ठन्त इति ? उभयथा दर्शनं, तच्च
 प्रमाणत इत्यत्रैव दर्शितम् । सेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरेति । प्रत्यक्षे-
 णाधिगतेऽर्थे आकाङ्क्षाभावात् तत्परा । यथायं लौकिकोऽमुत्रा-
 ग्निरित्याप्तोपदेशादग्निं प्रत्याहितप्रत्ययस्तं देशं गच्छति । प्रत्यासी-
 दत् पुनर्धूमविशेषणं धूमाङ्गत्वेन व्यवस्थितं हुनभुजं प्रतिपद्यते ।
 आसन्नतरस्त्वदानीमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादाग्निप्रत्ययं करोति तदा
 निराकाङ्क्षो भवतीत्यतः प्रधानं प्रत्यक्षमिति । यत्र संप्लवस्तत्रैवम् ।
 यत्र पुनर्व्यवस्था तत्र गुणप्रधानता न चिन्त्यत इति ।

इति त्रिमूर्तीवार्तिकम्(१) ॥

अथ विभक्तानां लक्षणवचनमिति तत्र प्रसलक्षणमुच्यते ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि सूत्रम् ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभि-
 चारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थः समानासमानजातीयविशेषकत्वम् । अथ पदाना-
 मर्थः कः इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नोमिति ? इन्द्रियेणार्थस्य स-
 न्निकर्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियाणि पुनर्वक्ष्यमा-

(१) इति श्रीपरमर्षिभारद्वाजथीमदुद्धृतकरन्यायाचार्यप्रणीत-
 न्यायत्रिमूर्तीवार्तिकं सम्पूर्णम्-पा० ३ पु० ॥

णानि । अर्थश्च । सन्निकर्षः पुनः षोढा भिद्यते । संयोगः, सं-
युक्तममवायः, संयुक्तममवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायो,
विशेषणविशेष्यभावश्चेति । तत्र चक्षुरिन्द्रियं, रूपवान् घटादिर-
र्थः । तेन सन्निकर्षः संयोगस्तयोर्द्रव्यस्वभावत्वात् । अद्रव्येण
च तद्रूपपादिना संयुक्तसमवायः । यस्माच्चक्षुषा संयुक्ते द्रव्ये
रूपादि वर्तत इति । वृत्तिस्तु समवायः । रूपादिवृत्तिना सामा-
न्येन संयुक्तसमवेतममवायः सन्निकर्षः । एवं घ्राणादिषु गन्ध-
वदादिद्रव्येण संयोगः । तत्समवेतेषु गन्धादिषु संयुक्तसमवायः
तद्वर्तिषु च सामान्यादिषु संयुक्तममवेतसमवायः । शब्दे समवायः ।
अयं खलु शब्दः संयोगविभागयानिराद्यः । तत्र कतमः शब्दः
संयोगयोनिः कतमश्च विभागयोनिरिति ? आकाशगुणत्वात् श-
ब्दस्याकाशवृत्तिः संयोगः कारणं गुणकर्मस्वारब्धव्येषु सापेक्ष
इति सापेक्षो न निरपेक्ष इति । किमपेक्षते ? भेर्याकाशसंयोगः
तावत् शब्दस्य कारणं तस्यानुग्राहको भेरीदण्डसंयोगो दण्डग-
तवेगापेक्ष इति । यदि पुनर्भेरीदण्डसंयोग एव शब्दस्य कारणं
स्यात् व्यधिकरणः संयोगः शब्दकारणमिति सर्वत्रोत्पत्तिप्रस-
ङ्गः । विभागाच्छब्दः वंशदलविभागानुगृहीताद् वंशदलाकाश-
विभागाच्छब्द इति । स उत्पन्नः शब्दः सर्वदिक्कानि शब्दान्तरा-
णि करोति । तान्यपि प्रत्येकं शब्दान्तराणि तावद् यावत् कर्णश-
क्नुञ्जीमत्याकाशदेश इति । यः कर्णष्कुञ्जीमत्याकाशदेशे समवैति
त समवायाद्गुणपलभ्यते । तद्गतेषु च सामान्येषु समवेतसमवायात् ।
समवाये चाभावे च विशेषणविशेष्यभावादिति । सोऽयं सन्निक-
र्षशब्दः संयोगसमवायविशेषणविशेष्यभावव्यापकत्वादुपात्त इति ।
सोऽयं सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारणं भवतीति लक्षणत्वेनोच्यते ।
पदीन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारणत्वादुपदिश्यते असल्प-

मिदमुच्यते अन्पान्पि बहूनि सन्ति तान्पि वक्तव्यानि । त-
 यथा । आत्ममनःसंयोगः, इन्द्रियमनःसंयोगो, विषयमकाशसंयोगो,
 विषयस्य रूपं, विषयसंयोगिस्थं च महत्त्वमनेकद्रव्यवत्त्वं, मुपल-
 ष्विफलः (१) संस्कार इति । कस्मात् ? तद्भावे भावात् तदभावे चा-
 भावादिति । तद्यदि कारणभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणमेतान्प-
 पि कारणानि वक्तव्यानि । न वक्तव्यानि । नेदं कारणवधार-
 णार्थं सूत्रमपि तु समानासमानजातीयविशेषणार्थम् । यत्प्रत्यक्ष-
 स्यामाधारणं कारणं तदभिधीयते न पुनः साधारणं कारणं
 निवर्त्यत इति । इन्द्रियमनःसंयोगस्तर्हीसाधारणत्वादुपसंख्येयः न
 ह्ययमनुमानादिज्ञानानां कारणं भवति । न । अनेनैव तस्योक्तत्वात् ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणेनेन्द्रियमनःसंयोग उक्तो वेदितव्यः ।
 किं कारणम् ? उभयोरसाधारणत्वात् । न च यावत्साधारणं कारणं
 तावत्सर्वविध्यातव्यमित्यर्थः । अपि त्वन्यतरेणापि भिद्यत
 इति अन्यतरोपादानम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं वा विशेष-
 कत्वात् । यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते विज्ञानं तस्यान्यत-
 रद्विशेषकं भवति । इन्द्रियमर्थां वा तद्विशेषकं तेन व्यपदे-
 शात् यस्मादेदं ज्ञानमिन्द्रियेण वा व्यपदिश्यते अर्थेन वा रूप-
 विज्ञानमिति चक्षुर्विज्ञानमिति वा । न पुनरिन्द्रियमनःसंयोगेन
 व्यपदिश्यते । न हि भवति रूपालम्बने ज्ञाने मनोज्ञानमिति ।
 यदा त्वात्ममनःसंयोगान्मानस्यो बुद्धयः प्रवर्तन्ते तदात्मना व्य-
 पदिश्यन्ते मनसा च । यच्चासाधारणं तद्रूपदेशभाग् भवति ।
 तद्यथा । ऋत्वादिकारणसन्निधानात् प्रादुर्भवन्नङ्कुरो नत्वादि-
 मिर्व्यपदिश्यते, अपि त्वसाधारणेन बीजेन व्यपदिश्यते यवा-
 ङ्कुर इति तथेहापीत्यदोषः । इन्द्रियमनःसंयोगस्य वाऽग्रहणं भेदे

ऽभेदात् । यस्मात् प्रत्यक्षज्ञानभेदे इन्द्रियमनःसंयोगो न भिद्यत इति । यद्यभेदाद्ग्रहणं इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि तर्ह्यग्रहणम् एकेन्द्रियग्राह्येषु अभेदादिति प्राप्तं यथा शुक्लो गौर्गच्छतीति ? । न वक्तव्यम्(१) । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमिति । अतश्च्युत्तमाच्च । इन्द्रियमनःसंयोगस्य चाऽग्रहणं समानत्वात् । केन समानत्वादिति वाच्यम् । आत्ममनःसंयोगेन समानत्वात् । किं पुनस्तत् ? व्यपदेशाभाव इत्युक्तम् । अतीन्द्रियाधारता वा सामान्यं, यथाऽऽत्ममनःसंयोगोऽतीन्द्रियाधार एवमिन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति । विषयावृत्तिर्वा वा । यथाऽऽत्ममनःसंयोगो विषयावृत्तिः तथेन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति । मनोवृत्तिर्वा वा । यथा वाऽऽत्ममनःसंयोगो मनोवृत्तिरेवमिन्द्रियमनःसंयोगोऽपीति । तस्मादिन्द्रियमनःसंयोगस्याऽऽत्ममनःसंयोगेन सामान्यादन्यतराभिधानेन वा चरितार्थत्वादनभिधानामिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्युक्तम् इन्द्रियस्याप्राप्यकारित्वात् । अप्राप्यकारिणी चक्षुःश्रोत्रे इत्येके । तत्र च न्यायश्रुते । अप्राप्यकारि चक्षुः सान्तरग्रहणात् पृथुतरग्रहणाच्चेति । सान्तरस्वार्थस्य विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य ग्रहणं दृष्टम् । न च चक्षुषस्नेनार्थेन प्राप्तिरस्ति । भूतविशेषस्योन्द्रियभावात् । य एषाप्यं कृष्णसारलक्षणो भूतविशेषः स बाह्यभूतविशेषप्रसादानुवृत्तीतस्तत्तृष्णापूर्वककर्मापेक्षः चक्षुरित्युच्यते । तथा चोक्तम् । “रूपोपलब्धिसंवर्तकेन कर्मणा तत्तृष्णापूर्वकेन चक्षुरभिनिर्दृशमनो रूपोपलब्धेः कारणं भवतीति” । एवं शेषेषु । न च भूतविशेषानुवृत्तीतस्य गोलकस्य प्राप्तिर्विषयेनास्ति । तस्मात् सा-

(१) न वक्तव्यः इति टीकासंमतः पाठः ।

न्तरग्रहणादमाप्यकारीति । -अपरे तु सान्तरग्रहणं हेतुं वर्णयन्ति । न हि माप्यकारिषु घ्राणादिषु सान्तर इति ग्रहणं दृष्टं, दृष्टं तु चक्षुषि । पूयुत्तरग्रहणाच्च । राष्ट्रवनादिरूपं च महदुपलभ्यते । न चाक्षुणोस्तथा पृथ्ववभास इति युक्तम् । दिग्देशव्यपदेशाच्च । यदि माप्यकारि चक्षुर्भवेत् दिग्देशव्यपदेशो न स्यात् । न हि माप्यकारिषु घ्राणादिषु तद्भवति । सन्निकृष्टविमकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणाच्च । यत् खलु गतिमद्भवति तत्तां गतिमभिन्दव सन्निकृष्टमाथु प्राप्नोति विमकृष्टं चिरेण । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं दृष्टं तस्मादमाप्यकारीति । यत् तावत् सान्तरग्रहणादिति, तदयुक्तं विकल्पानुपपत्तेः । सान्तरग्रहणमिति कोऽर्थः ? किं तावत्सान्तरस्यामाप्तस्य ग्रहणमित्ययमर्थः, आहोस्वित् सहान्तरेण ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति । अस्तु तावत् पूर्वः पक्षः अमाप्तस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति । नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव, ततश्च हेत्वभावः । किं कारणं ? हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेनाऽऽक्षिप्तत्वात् । एतदुक्तं भवति । अमाप्यकारि चक्षुः अमाप्यग्रहणादिति न प्रतिज्ञार्थाद्भिद्यते । अथ द्रूपे सहान्तरेण ग्रहणमिति । किं तदन्तरं नाम ? यच्चक्षुषा विषयेण सहोपलभ्यते इति । किमाकाशमभावो द्रव्यान्तरं वा । यद्याकाशं तन्न चक्षुषो विषयः । न ह्याकाशं चक्षुषा गृह्णते अक्षुषित्वात् काश्चादिवत् । अथ रूपवद्द्रव्यमन्तरशब्दवाच्यं तस्य व्यवधायकत्वात् तेन सह ग्रहणमनुपपन्नम् । अथामात्रोऽन्तरशब्दवाच्यः ? स स्वतन्त्रश्चक्षुर्विषयो न भवतीति तेन सहोपलब्धावनैक्यनितकम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्माच्छून्यमभिधानं सान्तरग्रहणादिति । यैरपि विद्वस्वमानैः(१) सान्तरग्रहणादित्यस्य सान्तर इति ग्रहणमित्येतद्व्याख्यानं क्रियते ।

(१) लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् इति क्यपन्तस्य रूपम् ।

तदप्ययुक्तम् । सान्तर इति ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वात् । अन्य-
 धैतत्मान्तर इति ग्रहणं भवति । शरीरावधिनिमित्तत्वात् । शरी-
 रमवधिं कृत्वा सान्तरनिरन्तरे भवतः । न पुनरिन्द्रियप्राप्तमा-
 क्षिनिमित्ते भवतः । यत्र शरीरमिन्द्रियं चोभयमर्थेन सम्बद्ध्यते तत्र
 निरन्तर इति ग्रहणं भवति । यत्र पुनरिन्द्रियमात्रं सम्बद्ध्यते तत्र
 सान्तर इति । तस्मात् सान्तर इति ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वात्
 सान्तरमिति ग्रहणादप्राप्यकारिता सिध्यतीति । यदपि पृथु-
 तरग्रहणादिति, तदप्ययुक्तम् । सम्बन्धमात्रेण महदप्सोर्ग्रहणात् ।
 सम्बन्धमात्रेणैव महति वाऽणौ वा विषयभेदानुविधायी मलय उ-
 पजायते तस्माददेश्यमेतदपीति । यत्पुनरेतदुक्तं दिग्देशव्यपदे-
 शादिति, तदपि शरीरावधिनिमित्तत्वात् प्रत्युक्तम् । यत्रेन्द्रि-
 यं शरीरं चार्थेन सम्बद्ध्यते तत्र दिग्देशव्यपदेशो न भवति ।
 दूरान्तिकानुविधानं वा । यत्र त्विन्द्रियमेव केवलं सम्बद्ध्यते तत्र
 शरीरमवधिं कृत्वा संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं भूयस्त्वं वाऽपेक्ष्य-
 माणस्य दिग्देशमसयाः सन्निकृष्टविमकृष्टमसयाश्च भवन्ति ।
 यत्पुनरेतत् शाखाचन्द्रमसोः तुल्यकालग्रहणादिति, तदपि न ।
 अनभ्युपगमात् । को हि स्वस्थात्मा शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यका-
 लग्रहणं प्रतिपद्यते । कालभेदाग्रहणान्मिथ्यामसय एव उत्पलदल-
 शतव्यतिभेदवदिति । कथं पुनरवगम्यते कालभेदाग्रहणनिमित्त-
 एव युगपत्प्रसवो न पुनरेककाल एव ? इदमनुमानं आव-
 रणानुपपत्तेरिति । यद्यप्राप्यकारि चक्षुर्भवति न कुड्यकटादे-
 रावरणस्य सामर्थ्यमस्तीत्यावरणानुपपत्तिः स्यात् । न च व्य-
 वहितार्थोपलब्धिरस्ति । तस्मान्नाप्राप्यकारीति । दूरान्तिकानु-
 विधानं चानुपलब्ध्युपलब्धयोर्न स्यात् अमाप्य चक्षुरर्थं गृह्णा-
 तीति यदिदमस्य दूरे अग्रहणमन्तिकं च ग्रहणमुभयमेतन्न

स्पात् । दृष्टं तु, तस्मान्नाप्राप्यकारीति । विषयीभावादिति चेत् ।
 न । सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभ्युपगमात् । अयापीदं स्पात्
 यः चक्षुषोर्विषयीभवत्पर्यः स उपलभ्यते । यस्तु न भवति ना-
 सानुपलभ्यते इति । न च उपवाहितानां दूरानस्थितानां वाऽर्थानां
 चक्षुषो विषयीभावोऽस्ति तस्मान्न ते गृह्यन्त इति । तच्च नैवम् ।
 सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभ्युपगमात् । कः सम्बन्धव्यति-
 रेकेण विषयीभावः ? केवलं भवतः सङ्गामात्रं भिद्यते नार्थ
 इति । मयोच्यते सम्बन्ध इति भवताऽभिधीयते विषयीभाव इति
 न कश्चित् विशेष इति । अथ प्राप्यकारित्वे चक्षुषः किं प्रमा-
 णम् ? इन्द्रियत्वमेव । प्राप्यकारि चक्षुरिन्द्रियत्वात् प्राणादि-
 वत् । प्राणादीन्द्रियं प्राप्यकारि दृष्टं तथा च चक्षुस्तस्मात् प्राप्य-
 कारीति । अथ पुनर्न किञ्चिदिन्द्रियं प्राप्यकारि प्रतिपद्यते तदा
 सर्वाणि पक्षीकृत्य करणत्वादिति वाच्यम् । करणं वास्यादि
 प्राप्यकारि दृष्टं तथा चेन्द्रियाणि तस्मात् प्राप्यकारीणीति । अथ
 पुनर्नैवात्यात् सर्वानेवार्थानप्राप्यकारिणः प्रतिपद्यते तदा कथं ?
 सोऽपि दृष्टमामर्थानां कारणानां सर्वत्र कार्यानुत्पत्त्या प्रत्यक्षे-
 यः । यदि खल्वेतानि कारणानि परस्परप्राप्यनपेक्षाणि स्वयमनु-
 पजातशक्तिकानि कार्यमारभन्त इति कस्मात् कार्यं सर्वत्र न
 भवतीति वक्तव्यं अतो न कारणमप्राप्यकार्यस्तीति । अनेकद-
 षडचक्राद्युदाहरणं लोक इति । तस्माद्यवस्थितमेतदिन्द्रियार्थस-
 त्तिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ॥

अथ ज्ञानग्रहणं किमर्थं ? सुखादिव्यवच्छेदार्थम् । इन्द्रियार्थस-
 त्तिकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतः तद्व्युदासार्थमाह ज्ञानमिति ।
 तच्चेन्द्रियार्थसत्तिकर्षोत्पन्नं ज्ञानं विषयनामधेयेनाभिधीयते इति भाष्य-
 म् । तस्मानिषेधार्थमाह अव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्तशब्दा-

र्थसम्बन्धस्य विषयभेदानुविधायि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षं, कृतशब्दार्थसम्बन्धस्यापि तदुत्पत्तिकाले तादृगेव । अपरे त्वव्यपदेश्यमित्यनेनानुमानं निराकुर्वन्ति । तच्च नैवम् । कस्मात् ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति वचनात् । न ह्यनुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । अतो न प्रसङ्गोऽनुमान इति । ग्रीष्मे मरीचय इति भाष्यम् । तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते अव्यभिचारीति । किमिदं व्यभिचारीति ? यदतस्मिंस्तदिति भवति । किं पुनरत्र व्यभिचारि किमर्थः आहो ज्ञानमिति । एके तावदूर्णयन्ति । अर्थस्य व्यभिचारः अर्थस्तु तथा न भवतीति, तद्व्यभिचारात् तद्विषयं ज्ञानमपि व्यभिचारीत्युच्यते इति । तच्च नैवम् । कस्मात् अर्थस्य तथाभावात् । यत्तदुदकादिज्ञानमुपजायते मरीचिषु स्पन्दमानेषु न तत्रार्थो व्यभिचरतीति । न हि ते न मरीचयो न वा स्पन्दन्ते किन्तु ज्ञानं व्यभिचरति । अतस्मिंस्तदिति भावादिति । न हि तत्रोदकमस्ति । तांस्तु मरीचीनिन्द्रियोपघातदोषादिन्द्रियेणालोच्य विषयेति इति ज्ञानस्य व्यभिचारो नार्थस्मेति । दूरात् चक्षुषाऽर्थं पश्यन्नावधारयतीति भाष्यम् । तद्व्युदासार्थमाह व्यसायात्मकमिति । न । संशयस्यानिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वकत्वात् । न हीन्द्रियार्थसन्निकर्षात् संशयज्ञानं भवति किन्तु मानसः प्रज्ञयः । संशीतिः संशय इति । तच्च नैवम् । संशयस्योभयानिमित्तत्वात् । उभयन्तु संशयस्य निमित्तम् आत्माऽन्तःकरणसंयोग इन्द्रियार्थसन्निकर्षश्चेति । तत्र यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षानवधारणपूर्वकं मनमाऽनवधारणं तदिह सम्बध्यते । तस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् । पूर्वं तु न सम्बध्यते । यदात्मान्तःकरणसंयोगाद्भवतीति । तस्मादास्ति विषयो विशेषणस्येति युक्तं व्यवसायात्मकमिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नामेखेवमादिलक्षणमात्मादिषु सुखादिषु च नास्ति मनसोऽनिन्द्रियत्वादव्यापकमेतत् प्रसङ्गलक्षणमिति । कथं पुनरिन्द्रियं मनो न भवति ? इन्द्रियसूत्रेऽपठितत्वात् । परिपठितानि घ्राणादीनीन्द्रियाणि । न च तेषु मनः पठितम् । तस्मान्मनो नेन्द्रियम् । पृथक् चानभिधानाच्चास्ति मनस इन्द्रियत्वे प्रमाणं ततश्च नेन्द्रियं मनः । न चैवं प्रत्यक्षाः सुखादयो भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षाश्चेते नानुमानिकाः लिङ्गाभावात् । न हि लिङ्गमन्तरेणानुमेयार्थो गम्यते । नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादकमस्ति सुखादीनाम् । न च तेषामनुमेयत्वम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्मात्कर्तव्यं सुखादीनां प्रसङ्गेण ग्रहणोपसंख्यानमिति । कश्चैवमाह न प्रत्यक्षाः सुखादय इति ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यप्रसङ्गवाद्याह । नैष दोषः । मनस इन्द्रियत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति । यच्च सूत्रेऽनभिधानं तद्वैधर्म्यात् । किं तद्वैधर्म्यं ? सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वे । सर्वविषयं मनोऽसर्वविषयाणीतराणि । सर्वविषयं तु मनः स्मृतिकारणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत् सुखग्राहकसंयोगाधिकरणत्वात् समस्तेन्द्रियाधिष्ठानृत्वाच्च आत्मवत् । भौतिकाभौतिकत्वं तु न, विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिकमिति । कार्यधर्मावितौ भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः । तस्मान्न भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । श्रोत्रे चासम्भवः यदि भौतिकत्वाभौतिकत्वलक्षणाद्वैधर्म्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः, श्रोत्रमपि सूत्रे न पठितव्यं तर्हि, न हि श्रोत्रं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । स्वार्थे प्रसङ्गविधानामिति चेत् । न । प्रत्ययवैधर्म्यात् । स्यादेवा बुद्धिः स्वार्थिक एव प्रत्ययो भूतमेव भौतिकमिति । तच्च न । प्रत्ययवै-

यर्थात् । न हि भौतिकमित्यनेन कश्चित्प्रतिपाद्यो लभ्यते । तस्माद्
 व्यर्थमेतन्न स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । यत्पुनरेतन्न पृथगभिधानं
 नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुपपत्तोरिति । युगपज्ज्ञानानु-
 त्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यते । तेन च प्रतिपादितमेतन्मनसः करण-
 त्वमिति ? सगुणानामिन्द्रियभावो वेधर्ममित्येतदप्युक्तम् । श्रो-
 त्रानामिधानमसङ्गादेव । तस्मात् सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वमेव
 वैधर्ममित्येतदेव उच्यते । तन्त्रान्तरममाचाराच्च । तन्त्रान्तरे मन
 इन्द्रियमिति पठ्यते । तच्चेह न प्रतिपिध्यते । अमतिषेधादुपात्तं
 तादिति ? न । शेषाभिधानवैयर्थ्यात् । शेषाप्यपीन्द्रियाणि तैः प-
 रिपठितानि तस्मात् तान्यपि न वक्तव्यानि यद्यमतिषेधादुपादानं
 स्यादिति । न । तन्त्रयुक्त्यनवबोधत्वात् । न भवता तन्त्रयुक्तिः
 परिज्ञायते । परमतमप्रतिपिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः । न च
 यस्य स्वमतपरिग्रहो नास्ति तस्य स्वमतं परमतं वा भिद्यते । भवता
 च परमतानुरोधेन सर्वं स्वमतं निवार्यते इति । तन्निवारणात् स्वमतं
 परमतमित्येतदेव न स्यात् । तस्मादास्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुप-
 पन्नमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम् ।

समस्तमसमस्तं चेति सन्देहः । किमिदं प्रत्यक्षलक्षणं समस्त-
 माहो असमस्तमिति सन्देहः, कुतः ? उभयया दर्शनात् समस्तं लक्षणं
 भवति व्यस्तं च । इच्छामयत्नद्वेषसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग-
 मिति व्यस्तलक्षणमेकशः प्रतिपादकत्वात् । तथा सगुणानेकधर्मो-
 पपत्तेरित्येवमादि व्यस्तम् । समस्तं पुनः नचनाविधातोऽर्थविकल्पो-
 पपत्त्या छलमिति । समस्तेनानेन छलं लक्ष्यते । प्रसिद्धसाधर्म्या-
 त् साध्यसाधनमुपमानमिति च । लक्षणं चेदमतः सन्देहः किं
 समस्तमुतासमस्तमिति । समस्तमित्याह । यस्मादेकशानुमान-
 सुखज्ञानद्विविषयसंशयज्ञानानि निवर्त्यन्त इति । यदीन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्येकशः पदमभिधीयते । योऽपमेकेन पदेनार्थः
सङ्गृहीतः स प्रत्यक्षः स्यादिति तेन पूर्वोक्तानामनुमानादीना
प्रत्यक्षत्वमसङ्गः स्यादिति । एवं द्वयोः पदयोः उपादाने पद-
द्वयोपात्तस्य प्रत्यक्षत्वमसङ्गः । एवं त्रयाणां पदानां उपादाने
तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वमसङ्गः । एवं चतुर्णां पदानां उपादाने
तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वमसङ्गः । तस्मादेकद्वित्रिचतुष्पदपर्युदासात्
पञ्चपदपरिग्रहेण त्रिंशत्कोटीव्युदस्य समस्तं लक्षणमित्युच्यते ।
तत्रैकपदपरिग्रहेण तावत्पञ्च कोटयः, द्विपदपरिग्रहेण दश, त्रि-
पदपरिग्रहेणापि दशैव, चतुःपदपरिग्रहेण पञ्च । एकत्रिंशत्तमी
पुनः समस्तपरिग्रहेणोपात्तेति । कस्मात् ? विशेषविधिप्रतिषे-
धयोः शेषप्रतिषेधविध्यभ्यनुज्ञाविषयत्वात् । अयं खलु विशेषवि-
धिः प्रवर्तमानः शेषं प्रतिषेधति यथा दक्षिणेनाक्षणा पश्यतीति ।
विशेषप्रतिषेधश्च शेषाभ्यनुज्ञाविषयो भवति । यथा वामेनाक्षणा
न पश्यतीति । तथेहाप्येकदेशाभ्युपगमे शेषप्रतिषेधः शेषविधानं
वा गम्यत इति व्यवस्थितं प्रत्यक्षमिति ।

अपरे पुनर्वर्णयन्ति—ततोऽर्थाद्विज्ञानं प्रत्यक्षमिति ।
तन्न । ततोऽर्थादिति यस्यार्थस्य यद्विज्ञानं व्यपदिश्यते
यदि तत् एव तद्भवति नार्थान्तराद्भवति तत् प्रत्यक्षम् ।
एतेनानुमानादिज्ञानमपक्षिप्तं भवति । न हि तत् एव
तद्भवति । किं तर्हि ? तत्तश्चान्यतश्च तद्भवति । तत्र तावदर्थग्र-
हणं न कर्तव्यमिति । ततो विज्ञानमित्युच्यमाने गम्यत एव तदार्था-
दिति । अवधारणार्थोऽर्थशब्द इति चेत् । स्यान्मतिरेषाऽवधार-
णार्थोऽर्थशब्दो भविष्यतीति । यदुक्तं भवति तत् एवेति तदुक्तं
भवति ततोर्थादिति । तन्न युक्तमेकपदस्यावधारणार्थस्य दृष्टत्वा-
त् । अम्भ्वक्ष(?) इति यथा । एतेनानुमानादिव्युदासोऽपि

प्रत्युक्तः । यत् पुनरेतत् संवृत्तिज्ञानमनेनापक्षिसमिति तदेतन्न
बुध्यामहे कथं तदपक्षिसमिति । यदि घूपे रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं
घटस्य व्यपदिश्यते न ततो भविष्यतीत्यपक्षिसं, तन्न युक्तम् । न
हि रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्य व्यपदिश्यते । रूपादिभ्य उत्पन्नं
रूपादीनां घटादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्येति न प्रसङ्गः । अथा-
प्येवं मनोरथो न रूपादिभ्यो व्यतिरिक्ताः घटादय इति । मनो-
मोदकोपभोगमात्रमेतत् । यथा तद्व्यतिरिक्ता घटादयः तथोप-
रिष्टाद्वरूपामः । सर्वं च स्वविषयाद् विज्ञानं भवतीति ? ततोऽग्रह-
णमनर्थकमिति । ननु च(१) विध्याज्ञानमतस्मादपि भवति । न
ह्यतस्माच्चद्भवतीति । किं तर्हि ? अतस्मिन्स्तद्भवतीति । न भवता
विध्याज्ञानमपि व्यज्ञापि । ततोऽग्रहणमर्थग्रहणं चान्तरेण विज्ञान-
मात्रमत्रशिष्यते । तथा च न लक्षणमुक्तं स्यात् । सर्वं च ज्ञानं
प्रत्यक्षं स्यात् । यद्यप्येतत्सूत्रं यथाश्रुति भवति तथापि ग्राह्यग्रा-
हकज्ञानयोरयुगपद्भावाज्ज्ञानं अप्रत्यक्षं स्यात् । नाशोत्पादौ
सममिति चेत् । तच्च न, उदाहरणभावात् । न हि समं नाशो-
त्पादे किञ्चिदुदाहरणमस्ति । विनष्टश्चार्थः प्रसक्त इति स्यात् ।
तुल्यमिति चेत्—स्यान्मतिर्भवता युगपदवस्थाने किमुदाहरणमिति ।
तच्च नैवमुक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् स्फाटिकादिमूत्र इति ।

अपरे तु मन्यन्ते प्रत्यक्षं कल्पनाषोढमिति । अथ केयं कल्पना
नाम ? जातियोजनेति । यत् किल न नाम्नाऽभिधीयते न च जा-
सादिभिर्व्यपदिश्यते विषयस्वरूपानुविधायि परिच्छेदकमात्मसंबन्धं
तत् प्रत्यक्षमिति । ते इदं प्रष्टव्याः । अथ प्रत्यक्षशब्देन कोऽर्थो-
भिधीयते इति ? यदि प्रत्यक्षं ? कथमवाच्यम् । अथ न प्रत्यक्षं ?
अवाचकस्तर्हि प्रत्यक्षशब्दः । अथ प्रत्यक्षशब्देन सामान्यमुच्यते

(१) सर्वत्र—इत्यधिकम् २ पु० ॥

इति ? एतदपि सामान्यं किं प्रत्यक्षव्यतिरेक्याहोस्विदव्यतिरेकीति ।
यदि प्रत्यक्षव्यतिरेकि ? न प्रत्यक्षमुक्तम् । अथाव्यतिरेकि ? कथं
नोक्तम् । कल्पनापोढशब्देनापि यदि प्रत्यक्षमुच्यते तदा व्या-
घातः । अथ नोच्यते तथापि कल्पनापोढवचनं व्यर्थं, प्रत्यक्षं क-
ल्पनापोढमिति च वाक्यम् । अथास्य वाक्यस्य कोर्थी ? यदि प्र-
त्यक्षं ? व्याघातः । कथं ? प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति चानेन वा-
क्येनाभिधीयते । न चाभिधेयमिति कोन्यो भदन्ताद्वक्तुमर्हति ।
अथ न प्रत्यक्षमस्यार्थः वर्णोच्चारणमात्रं तर्ह्येनद्राक्यं प्रत्यक्षं क-
नापोढमिति । अनिसादिशब्दविषयत्वाच्च न सर्वथाऽवाच्यम् ।
अनित्यं प्रत्यक्षं दुःखशून्यमनात्मकं च प्रत्यक्षमित्येषां चेच्छब्दानां
विषयतामुपयाति कथमवाच्यम् । अथ नोपैति ? सर्वं संस्कृतमनित्य-
मित्येतत्तथागतेन नाख्यातव्यम् । अथ स्वरूपतो न व्यपदेश्यमि-
त्येष कल्पनापोढशब्दार्थः ? सर्वे ऽर्थाः तर्हि प्रत्यक्षाः प्राप्नुव-
न्ति । किं कारणम् ? न हि कश्चित् सुशिक्षितोपि पदार्थानां
स्वरूपं निर्देष्टुं शक्नोति । असामयिकत्वात् । सर्वस्य च वस्तुनो
द्वावाकारौ सामान्याकारौ विशेषाकारश्च । तत्र वस्तु सामान्ये-
नैवाकारेणाभिधीयते न विशेषाकारेण । विशेषानभिधानान्नोक्तं
भवति । न हि मनुष्यशब्दस्य ब्राह्मणो न वाच्यः । ये तु तस्या-
साधारणधर्माः पुरुषान्तरव्यापृत्तप्रत्ययहेतवो न च तैः सहानभि-
धानान्नोक्तो भवति । एवं ज्ञानमपि(१) सामान्यविशेषाकारवत्
तस्य विशेषाकारेण नाभिधानं सामान्याकारेण त्वभिधानमेव ।
यदि च विशेषाकारेणानभिधानं यत् तल्लक्षणं प्रत्यक्षस्य न के-
वलं प्रत्यक्षस्य त्रैलोक्यस्यैतल्लक्षणमिति । एवं प्रत्यक्षलक्षणं नोक्तं

(१) अत्रादर्शपुस्तकं कृमिभक्षितमिति 'ज्ञान'मित्यक्षरद्वयं टी-
कादर्शनात् समुद्घृतम् ॥

स्यात् । अथ कल्पनापोढशब्देन प्रत्यक्षस्य स्वरूपमभिधीयते ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः स्वरूपं चानभिधेयं इत्यनेन शब्देनाभिधीयते इति । अधानेन शब्देन नैव किञ्चिदभिधीयते । किमस्य शब्दस्योच्चारणसामर्थ्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति । अप्रतिपादकत्वान्मूकस्वप्नसदृशमेतत् । एवं यथायथेदं लक्षणं विचार्यते तथातथा न्यायं न सहत इति । “सत्संयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्ष”मिति(१) एतदपि संशयाद्युत्पत्तिनिमित्त्वाद्दलक्षणमिति । तथा चोक्तं प्रत्यक्षसूत्रं वर्णपद्भिरिति । एतेन प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थमग्निकर्षमनःप्रकाशविशेषेषु सत्स्विति प्रत्युक्तम् । तथा श्रोत्रादिरुत्तिरिति । किं कारणम् ? पञ्चपदपरिग्रहेण प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं यत्रान्यतरपदपरिग्रहो नास्ति तत्प्रत्यक्षाभासमिति । एवमनेन न्यायेन यान्यप्यनुक्तानि लक्षणानि तान्येतस्माल्लक्षणान्न भिद्यमानानि न लक्षणानीति । व्याख्यातं प्रत्यक्षलक्षणमिति ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्दष्टं च ॥ ५ ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति । अप्येतानन्तर्ये । अनुमानविशेषणार्थं सूत्रं तत्पूर्वकमिति । अनेन समानासमानजातीयेभ्योऽनुमानं व्यवच्छिद्यत इति । तानि ते तत्र पूर्वं यस्य तादेदं तत्पूर्वकम् । यदा तानीनि विग्रहः तदा समस्तप्रमाणामिसम्बन्धात् सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य वर्णितं भवति । पारम्पर्येण पुनस्तत्र प्रत्यक्ष एव व्यवलिप्तं इति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति । यदापि त्रिवेकात्(२) ते पूर्वं यस्येति, ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य प्रत्यक्षस्य

(१) ऊत्तमिनिसूत्रम् १ अ० १ पा० ४ सू० ॥

(२) अत्रापि 'वेकादि'ति कामिभक्षितनादर्शपुस्तके ॥

तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति । ते च द्वे प्रत्यक्षे(१) । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षं, लिङ्गदर्शनं द्वितीयम् । बुभुत्सावतो द्वितीयालिङ्गदर्शनात् संस्काराभिष्यवत्पुत्तरकालं स्मृतिः स्मृत्यनन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनमयं धूम इति । तदिदमन्तिमं प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुगृह्यमाणं परामर्शरूप(२)मनुमानं भवति । कः पुनरनुमानार्थः ? अनुमीयते ऽनेनेति करणार्थः । किं पुनरस्य फलम् ? अग्निविषया प्रतिपात्तिः । कथं पुनरन्यविषयं करणं अन्यविषयां क्रियां करोति ? (३)शाल्यादिविषयस्य मुशलादेः करणस्य श्यामाके ऽभिहतिर्भवति । न अनियमादिति । यद्विषयं करणं तद्विषया क्रियेति न नियमोऽस्ति । दृष्टा हि दृक्षादिविषयस्य छेदनस्यावयवे क्रियेति । दृक्षः छिद्यते अवयवे क्रियेति । क्वचित् पुनर्यद्विषयं करणं तद्विषयैव क्रिया । तद्यथा तण्डुलाः पच्यन्ते पाकस्तेष्वेव । क्वचित् पुनरात्मैव भवति कर्ता करणं क्रिया तस्यैव । तद्यथा दृक्षस्तिष्ठतीति । दृक्ष आत्मना तिष्ठति । किमुक्तं भवत्यात्मनैवेति । यस्मादयं स्वास्थितौ करणान्तरं न प्रयुञ्जे । एवमन्यविषयस्य करणस्यान्यविषया क्रियेति । क्वचित् पुनर्यद्विषयं प्रमाणं तद्विषयैव क्रिया यदा स एवार्थः प्रमीयते इति । किं पुनस्तस्य प्रमीयते ? प्रमितत्वात् । प्रमीयते । हेतत्वेनोपादेयत्वेनोपेक्षणीयत्वेन वाऽवगम्यत इति । तन्न । प्रमाणफलयोर्विषयभेदानभ्युपगमात् । यदा पुनस्तत्पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकमिति तदा भेदस्याविवक्षितत्वात् लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनानन्तरं लिङ्गदर्शनसम्बन्धस्मृतिभिर्लिङ्गपरामर्शो विशि-

(१) कतरे द्वे इति टीकासंमतः पाठः ।

(२) लिङ्गपरामर्शरूपमिति—पाठः १ पु० ॥

(३) न हि इत्यपेक्षितम् ।

प्यते तस्य तत्पूर्वकत्वात् । किं पुनस्तैरनुमीयते ? शेषोऽर्थ इति । अनुमानमित्यत्र किं कारकं ? भावः करणं वा । यदा भावस्तदा हानादिबुद्धयः फलम् । यदा करणं तदा शेषवस्तुपरिच्छेदः फलमिति ।

लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृतिर्लिङ्गदर्शनं वा इति सन्देहः । एके तावद्दर्शयन्ति लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृतिरनुमानमिति इतरैर्लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनादिभिरनुगृह्यमाणा । अपरे तु मन्यन्ते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । त्रयं तु पश्यामः । सर्वमनुमानमनुमितेस्तन्मानरीयकत्वात् । प्रधानोपसर्जनताविवक्षार्या लिङ्गपरामर्श इति न्याय्यम् । कः पुनरत्र न्यायः ? आनन्तर्यमतिपत्तिः । यस्माद्विङ्गपरामर्शादनन्तरं शेषार्थमतिपत्तिरिति । तस्माद्विङ्गपरामर्शो न्याय्य इति । स्मृतिर्न प्रधानं । किं कारणं ? स्मृत्यनन्तरमतिपत्तेः । न हि भवति यत्र धूममद्राक्षं तत्राग्निमद्राक्षमिति । एतस्याश्च स्मृतेरनन्तरं तस्मादग्निरिति शेषार्थग्रह(१) इति युक्तं वक्तुम् । तस्मात् स्मृत्यनुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोऽधीष्टार्थमतिपादको भवतीति । एवं चोपनयस्यार्थवत्ता । यदिचायं स्मृत्यनुगृहीतो लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं भवति, एवं सत्युपनयोऽर्थवानिति । एवं च सति वाक्याङ्गत्वमुपनयस्योक्तं भवति । तस्माद् व्यवस्थितमेतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति । यदि मत्पक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च मत्पक्ष इति । मत्पक्षपूर्वको भावनाख्यः स्मृतिहेतुः संस्कारः निर्णयश्च मत्पक्षपूर्वकत्वादानुमानं मत्पक्ष्यत इति । नैव दोषो विज्ञानस्याधिकृतत्वात् । इन्द्रियार्थसात्त्विकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो वर्तते इति तेन न संस्कारेऽग्निमत्पक्षः । निर्णये तु मयथा कदाचित् प्रमाणं कदाचित् फलम् । स्वविषयपरिच्छेद-

(१) 'शेषार्थम्' इति छमिभक्षितमादर्शपुस्तके ।

कत्वात् प्रमाणमिति ।

त्रिविधमिति । अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति । तत्रान्वयव्यतिरेकी विवक्षिततज्जातीयोपपत्तौ विपक्षावृत्तिः यथा अनित्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यस्मादिवाह्यकरणमसत्त्वाद् घटवदिति । अन्वयी विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति विपक्षहीनो यथा सर्वानित्यत्ववादिनामनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । अस्य हि विपक्षो नास्ति । व्यतिरेकी विवक्षितव्यापकत्वे सति सपक्षाभावे सति विपक्षावृत्तिः । यथा नेदं जीवच्छरीरं निरात्मकं अभाणादिमच्चमसद्भादिति । अथवा त्रिविधमिति । पूर्ववच्छेषवक्ष्यमान्यतोदृष्टं चेति । पूर्वं साध्यं तद् व्याप्त्या यस्यास्तीति तत् पूर्ववत् । साध्यतज्जातीयः शेषः तद्यस्यास्तीति तत् शेषवत् । पूर्ववन्नाम साध्यव्यापकं शेषवदिति समानेति । सामान्यतश्चादृष्टम् । चशब्दात् प्रत्यक्षागमाविरुद्धं चेत्येवं चतुर्लक्षणं पञ्चलक्षणमनुमानमिति ।

अथवा त्रिविधमिति । पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टं चेति । तत्र पूर्ववन्नाम यत्र कारणेन कार्यमनुमीयत इति भाष्यम् । किं पुनरिदमुक्तं भवति कारणेन कार्यमनुमीयत इति ? यदि तावदपर्यः कारणदर्शनात् कार्यास्तित्वं प्रतिपद्यत इति, तन्नास्ति, न हि कारणं गृहीत्वा स्वस्थात्मा कश्चित् कार्यं प्रतिपद्यत इति तथा च व्याहृतं भवतीति । अथ पुनरेवमनुमीयते यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । एतदपि नास्ति । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वात् । तन्तवः स्वावयवेषु अंशुषु, पटः तन्तुष्विति । कारणदर्शनाच्च कार्यमनुमीयते इति श्रुवाणोऽनुमानमुद्रां भिनत्ति । का पुनरियमनुमानमुद्रा ? नानुपलब्धे न निर्णोति न्यायः भवर्तत इति । यदि कारणदर्शनात्

कार्यमनुमीयते अनुपलब्धेऽर्थे न्यायः प्रवर्तत इति स्यात् । तथा च व्याहृतं स्यात् । नानभ्युपगमात् । क एवमाह कारणदर्शनात् कार्यास्तित्वं प्रतिपद्यत इति । को वा ब्रवीति यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । कार्यं तु कारणविशेषणत्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयत इति सूत्रार्थः । तथा च न मुद्राभेद इति । एवं शेषवदादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि कारणं कार्यस्याङ्गभूतमनुमीयत इति । कथं पुनः शेषशब्देन कार्यमुच्यते ? द्वयोरनुमानभावेनोपक्षिप्तयोः कारणस्योपयोगात् अनुपयुक्तं कार्यमिति कार्यं शेषशब्दवाच्यम् । उदाहरणं मेघोन्नत्वा भविष्यति वृष्टिरिति कारणेन कार्यानुमानम् । कथं पुनरस्य प्रयोगः ? वृष्टिमन्त एते मेघाः गम्भीरध्वानवत्त्वे सति बहुलचलाकावत्त्वे सति अचिरप्रभावत्त्वे सति उन्नतिमचवात् वृष्टिमन्मेघवादीति । नद्याः पूर्णत्वं शेषवदुदाहरणम् । कथं पुनरेतन्नदीपूरं नद्यां वर्तमान उपरि वृष्टिमदेशमनुमापयति ? व्यवधिकरणत्वात् । नैवोपरि वृष्टिमदेशानुमानं नदीपूरः । किं तर्हि ? नद्या एवोपरि वृष्टिमदेशसम्बन्धित्वमनुमीयते नदीधर्मेण । उपरि वृष्टिमदेशसम्बन्धिनी नदी स्रोतःशीघ्रत्वे सति पूर्णफलकाष्ठादिवहनवत्त्वे सति पूर्णत्वात् पूर्णवृष्टिमन्नदीवादीति । भाविष्यति भूता वेति कालस्याविवक्षितत्वात् यः कश्चित् काल उपादेय इति । सामान्यतोदृष्टं नाम अकार्याकारणीभूतेन प्रत्राविनाभाविना विशेषणेन विशेष्यमाणो धर्मी गम्यते तत्र सामान्यतोदृष्टं यथा बलाकया सलिलानुमानम् । कथं पुनर्बलाकया सलिलानुमानम् ? यावानस्य देशो बलाकयाऽजहद्वृत्तित्वेन प्रसिद्धो भवति तावन्तमन्तर्भाव्य वृक्षादिकमर्थं पक्षीकृत्य बलाकावत्त्वेन साधयति ।

अपरे तु मन्यन्ते सामान्यतोदृष्टं आदिस्य गत्यनुमानमिति । तन्न बुद्ध्यामहे । कथमनुमीयते ? यदि तावद् गतिमानादेश इति अस्य

गतिरनुमीयते । तत्केन प्रतिपद्यते । न ह्यादित्यस्य गतेश्च किञ्चित्
 सम्बन्धि लिङ्गमस्ति । न चासम्बन्धोऽर्थोऽनुमानं शक्यत इति सर्वं
 सर्वेणानुमीयेतेति । अथ देशान्तरप्राप्तिर्लिङ्गमिति ? तत्र । अदृष्टत्वात् ।
 न हि सवितुः कश्चिद्देशान्तरप्राप्तिं पश्यति । देशान्तरं स्वल्पा-
 काशादि दिग्देशो वा । उभयं चाप्रत्यक्षम् । न चान्या गतिर-
 स्ति । तस्माद्देशान्तरप्राप्तिदर्शनमयुक्तम् । सर्वत्र स्वल्पमादित्य-
 स्य मण्डलमेव केवलमुपलभते । न च वस्तुमात्रदर्शनादनुमानं यु-
 क्तम् । अपि च केनचित् प्रकारेण आदित्यस्य गतिः शक्या
 द्रष्टुं उपलब्धिलक्षणमाप्तत्वात् । न पुनर्देशान्तरप्राप्तिर्निसाती-
 न्द्रियत्वात् । न हि कदाचित् प्रत्यक्षप्रत्यक्षवृत्तिः संयोगो भवति
 प्रत्यक्षः । अथ देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिदर्शनेनादित्यस्य गत्य-
 नुमानं सामान्यतोदृष्टमिति मन्यसे न केवलमादित्यस्य सर्वार्थानां
 गत्यनुमाने हि भवानपि गच्छतीत्येवं किमिति नानुमीयते । नैवेद-
 मादित्यगत्यनुमानं साक्षात् । किं तर्हि ? देशान्तरप्राप्तिमनुमाय तथा
 गत्यनुमानमित्यदोषः । देशान्तरप्राप्तिमानादित्यः द्रव्यत्वे सति
 क्षयद्योद्भवत्ययाविषयत्वे च माहृमुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदे-
 शसम्बन्धादनुत्पन्नादविहारस्य परिवृत्त्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् । म-
 ष्यादावैतत्सर्वमस्ति स च देशान्तरप्राप्तिमान् एवं चादित्यः त-
 स्माद्देशान्तरप्राप्तिमानिति । अनया देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया
 गतिरनुमीयते इति । देशान्तरप्राप्तिमत्रे वाऽनुमानं देशान्तरप्रा-
 प्तिमानादित्यः अचलचक्षुषो व्यवधानानुपपत्ती दृष्टस्य पुनर्देश-
 नाविषयत्वात् देवदत्तवदिति । एके तावद् दिक्प्रत्यक्षत्वेऽनु-
 मानं भ्रुवते । प्रत्यक्षा दिक् अद्गुल्या व्यपदेशाच्चन्द्रवदिति ।
 तत्र न । अरूपित्वात् । अरूपा दिक् कथं ग्राह्यकरणप्रत्यक्षा
 मविष्यति । कथं तर्हि अद्गुल्या व्यपदेशो ? दिग्देशसम्बन्धिषु दृ-

क्षादिषु दिग्ब्यपदेशात् । ये दिग्देशसम्बन्धिनो वृक्षादयस्तान् दिगित्युपचरन्ति आदित्येन सहोपलब्धेः । प्राचीत्ययं शब्दः आदित्यसम्बन्धविशिष्टदिग्देशे वर्तते । तेनाद्येनादित्यदर्शनेन सह वृक्षादीनुपलभते तान् प्राचीत्युपचरन्ति उपवर्ष चाङ्कुर्या व्यपादिशन्ति ।

अथवा त्रिविधमिति लिङ्गस्य मसिद्धसदसन्दिग्धतामाह । मामिद्धमिति पक्षे व्यापकं, सदिदि सजातीये ऽस्ति, असान्दिग्धमिति सजातीयानिनाभावि । अथवा त्रिविधमिति नियमार्थं अनेकधा भिन्नस्यानुमानस्य त्रिविधेन पूर्ववदादिना संग्रह इति नियमं दर्शयति । कथमनेकधा भिन्नमिति ? अन्वयव्यतिरेकि द्विधा सजातीये सदेव सदसश्च । अन्वयपि द्विधैव । एवं व्यतिरेक्येकरूपम् सपक्षाभावात् । तदिदं पञ्चधा गिन्नमनुमानं कालभेदेन पञ्चदशधा भवति । तदपि पुनः पुरुषभेदानुविगानात् षष्टिभेदं भवति । तस्य त्वान्तर्गणको ऽनन्तभेद इति । सोऽयमनुमानभेदः एवंभिन्नस्त्रिविधमित्यनेन सद्वृष्टीत इत्यतो नियमार्थं त्रिविधग्रहणमिति ।

पूर्ववदित्युक्तं किं पुनरत्र पूर्ववत् । किं कार्यं उत कारणं, यदि पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववत् कार्यं पूर्ववत् प्राप्नोति । ततश्च कारणेन कार्यानुमानमिति व्याघातः । पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववदिति झूमो न पुनः कार्यम् । किं तर्हि ? ज्ञाने, ज्ञानस्य पूर्वं विषयः । तदिदं पूर्ववदिति तेन कार्यानुमानमिति । एवं शेषनदादिपरि तद्विषयाणि ज्ञानानीत्युक्तं भवति । अथवा पूर्ववदिति चतिपक्षय एषः यथा पूर्वं प्रत्यक्षेण दृष्टोर्थः तथानुमानेनापि तमेवार्थं प्रतिपद्यत इति पूर्ववदृष्टो भवति ।

अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । यथा तेनैव धूमेनाग्निं

प्रतिपद्यत इति । किं पुनरनेन धूमेन प्रतिपद्यत इति ? किमग्नि उत देश उत सत्ताम् उताग्निमन्तं देशम् । तत्र न तावद्ग्नि प्रतिपद्यते । धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । नाग्निर्धूमस्य धर्मः न वाग्निधर्मो धूमः प्रतीतत्वाच्चाग्नेर्नानुमेयत्वमस्ति । एतेन सत्ता देशश्च व्याख्यातः । अग्निमन्तत्वात् प्रतीतत्वात् देशस्य चेति । अग्निमान् देश इति चेत् । न । धूमस्यातद्धर्मत्वात् । अथापीदं स्यात् अग्निमान् देशो धूमेनानुमीयते । तच्च नैवम् । कस्मात् ? अतद्धर्मत्वात् । न हि धूमोऽग्निमतो देशस्य धर्मः । न चाग्ने(१)देशमात्रसम्बन्धो न प्रतीतः । अपमग्निमानिति चेत् । न । तस्यादृष्टत्वात् । देशविशेषोऽग्निमत्तयाऽनुमीयते न देशमात्रं, न तस्यादृष्टत्वात् । न ह्ययं देशविशेषं पश्यति केवलं तु शून्यमभिधानमुच्चारयति । अयं देशोऽग्निमानिति । न च धूममात्रमग्निमतिपादकं धूममात्रे वायं पश्यति । अतो देशविषो नानुमेयः । अविनाभावेन प्रतिपादयतीति चेत् । अथापीदं स्यात् अविनाभावोऽग्निधूमयोरतो धूमदर्शनादग्नि प्रतिपद्यत इति । तन्न । विकल्पानुपपत्तेः । अग्निधूमयोरविनाभाव इति कोऽर्थः ? किं कार्यकारणभावः उतैकार्यसमवायः तत्सम्बन्धमात्रं वा । अस्तु तावत् पूर्वः कार्यकारणभाव इति । तन्न । अतदृष्टत्वात् । न हि धूमोऽग्नौ वर्तते नाप्यग्निधूमे । स्वकारणदृष्टत्वात् । अतो न कार्यकारणभावः । नैकार्यमत्रायोपि । ताभ्यामन्यस्यानारम्भात् । न हि भिन्नजातीयाभ्यां द्रव्यमारम्भते । न च तावन्यत्र वर्तते स्वकारणदृष्टत्वादित्युक्तम् । सम्बन्धमात्रं तत्र वर्तन इति ? तदप्यनुमातुं न शक्यत इति । कथम् ? यदि तावदयं कुरुते(२) अस्ति सम्बन्धोऽग्नि-

(१) न चाग्ने—पा० १ पु० ।

(२) प्रयोगमिति शेषः ।

धूमयोरिति । तन्न । अपतीतत्वात् । अनग्निकस्यापि धूमस्य दर्शनात्तन् सम्बन्धानुमानम् । रूपस्पर्शवत् साहचर्यं भविष्यति ? न । उभयोर्व्यभिचारित्वात् । अनग्निर्धूमो दृष्टोऽधूमश्चाग्निरिति उभयं व्यभिचारि तस्मान्न साहचर्यमिति । यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यनेनैव प्रत्युक्तम् । न चान्या गतिरिति । तस्मान्न धूमेन वह्निस्तुमीयते । लोक विरोध इति चेत् यदि धूमेनाग्नेस्तुमानं न भवेत् ननु लोको विरुद्धवत् इति चेत् । नास्ति विरोधो धूमविशेषेणाग्निविशेषणस्य धूमस्य प्रतिपाद्यत्वात् । कथं पुनरयमग्निर्धूमविशेषणं भवति ? यदा गुणभूतो भवति । अनुमेयोग्निमानयं धूम इति । धूमविशेषेणामाधारणेनानुमीयत इति । उभयं हि तदा असंक्षं धूमश्च तद्रताश्च सातत्यसंहत्यूर्ध्वगतिस्वभावादयो धर्मा इति । ते चैते धूमधर्मा धूमवृत्तयोऽप्रसिद्धं धूमधर्ममनुमापयन्ति । सर्वस्यानुमेयस्य वस्तुनो धर्मा प्रतिपादकश्च धर्मः प्रसिद्धो भवति । यथा शब्दस्थात्मसत्ता प्रसिद्धा कृतकत्वं च धर्मस्त्वनित्यत्वलक्षणोऽप्रसिद्ध इति । तद्विशेषणोऽयमनुमीयत इति ।

शेषवन्नाम परिशेष इति भाष्यम् । न, कर्म शब्दः शब्दान्तरहेतुत्वादित्युभयव्यापृत्तेरसाधारणं न हि शब्दान्तरहेतुत्वं कर्मणि नाकर्मणीति । न आन्वयर्थत्वात् । शब्दान्तरहेतुत्वमित्यस्य समानजातीयारम्भकत्वादित्यर्थः । तथा च न दोषः । सामान्यतोदृष्टं नाम यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोरिति भाष्यम् । लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धोऽप्रत्यक्ष इति किं ? यदाऽनुमीयते तदा असंक्ष आहो न कदाचित्प्रत्यक्षो, यदि यदाऽनुमीयते तदाऽप्रत्यक्षः सर्वमनुमानमेवमिति विशेषणमनर्थकम् । अथ न कदाचित् प्रत्यक्षः ? कथं तर्ह्यनुमानमत्र भवति ? व्याहृतं च भवति । नानुपलब्धे न निर्णीत इति । न । वि-

शेषणभूतस्यामत्यक्षस्य सर्वदानुमेयत्वात् । यदितरधर्मदर्शनात्
 धर्मिणोऽधिगतिसाधनं तत्सामान्यतोदृष्टं यथा इच्छादिभिरात्मा
 इच्छादयः खलु धर्मिणो भवन्ति । आत्मा च विशेषणं गुणभूत
 इति । इच्छादीनां गुणत्वं प्रतीतो धर्मः । तेन धर्मेणात्मगुणविशि-
 ष्टानेव इच्छादीननुमिमीते । परतन्त्रा इच्छादयो गुणत्वात् रूप-
 वत् । पारतन्त्र्यमतिपरिस्मादनुमानात् आत्मतन्त्रता तु कुतः ?
 आत्मतन्त्रता परिशेषात् आत्मसंवेद्यत्वात् बाह्यकरणामत्यक्षत्वाच्च ।
 न पृथिव्यादिषु, पृथिव्यादिगुणाः आत्मपरात्मप्रसङ्गाः बाह्यकर-
 णप्रसङ्गाश्च आत्माऽबाह्यकरणप्रसङ्गाश्चेच्छादयः तस्मान्न पृथि-
 व्यादिष्वकाशान्तेषु, न दिक्कालमनःसु, तद्गुणानां तद्द्रव्यीन्द्रि-
 यत्वात् । न च द्रव्यान्तरं शिष्यते । आत्मा शेषः । तस्मात् त-
 तन्त्र इति ।

सद्विषयं च प्रसक्तं सदसद्विषयं चानुमानमिति भा-
 ष्यम् । किं तावद्धर्मिणमभिप्रेत्यायं भेद उत धर्ममिति । यदि
 तावद्धर्मिणमभिप्रेत्येति न कदाचिद्सद्विषयमनुमानम् । न ह्यनुप-
 लब्धमामान्ये अर्थे अनुमानं भवति न इत्युक्तं न चामतः सामान्य-
 दर्शनमस्ति । अथ धर्ममभिप्रेत्य द्रव्ये धर्मो अपि त्रिविधा भवन्ति ।
 विधीयमानाः प्रतिषिध्यमानाः स्वतन्त्राश्चेति । तत्र विधीयमानो
 धर्मः पृथिव्या गन्धवत्त्वं प्रतिषिध्यमानोऽपृथिव्या गन्धवत्त्वं
 स्वतन्त्रः समवायिनां समवाय इति । कथं पुनः स्वतन्त्रः ? सम-
 वायान्तराभावात् । यदि यत्र वर्तते तद्द्रव्या वर्तते । न च समवा-
 यस्य ह्यन्तरस्ति । अथ समवायान्तरं स्यात् समवायस्य, तस्यापि
 समवायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात् व्यवस्थावामाद्य एव व्य-
 थस्या । किमिदं श्रद्धधानेन मतिपक्षव्यमनाश्रितः समवाय इति
 आरोहोऽस्वन्यायो बाध्यस्ति । न मन्देष्टः, अल्पेव न्यायः, पक्षप-

दार्पणशब्दविषयत्वात् । परमाणुवदनाश्रितः समवाय इति
 न्यायः व्यापकत्वे सतीदुद्दिनिमित्तत्वात् आत्मवत् । यदि
 पुनराश्रितः समवायः स्यात् ? ततः किं स्यात् कार्यमनाधारं
 स्यात् । कथमिति ? पूर्वं तावत्कार्यमात्मानं लभते पश्चात्
 कारणेषु समवायेन वर्तत इति । प्राग्दृत्तेरनाश्रितं प्राप्नोति ।
 समवायश्च कार्यकारणयोर्वर्तत इति दृत्तिरस्य वाच्या । न हि
 वर्तमानं किञ्चिददृत्तमदृष्टम् । प्राप्तित्वात् संयोगवद् वर्तत इति चेत् ।
 न । व्याघातात् । प्राप्तेः संयोगो वर्तत इति किमयं प्राप्तिधर्मः
 आहोस्वित् कार्यधर्म इति । वयं च धूमः कार्यधर्मो न
 प्राप्तिधर्म इति । तथा कार्यान्तराण्यपि प्राप्तिमन्ति सन्तीति ।
 यदि पुनरियं दृत्तिः प्राप्तिधर्मोऽभविष्यत् प्राप्तेरपि प्राप्त्य-
 न्तरमभविष्यादिसवनस्थादोषः । प्राप्तेर्दृत्तिमत्त्वात् । न चैनामनव-
 स्यां काश्चिच्छक्तः प्रतिपादयितुं प्रमाणाभावादिति । समवायश्च
 समवायान्तरेण वर्तते इति घुवाणः शास्त्रं वाधते “तत्त्वं मावेन
 व्याख्यात”मिति । सम्बन्धिनिष्ठौ सम्बन्धोऽवतिष्ठति इति न म-
 माणमस्ति । न नास्ति । ख्यातिनिमित्तानां निवृत्तेः ख्यातिनि-
 मित्तान्यस्य निवर्तन्ते । न समवायः अकृतत्वात् । अकृतकः स-
 मवाय इति च कार्यस्थाधारस्वत्त्वेनानुमीयते । यद्ययं कृतकः
 स्यात् कार्येण सहोपादानादनाश्रितं कार्यं स्यात् । अथ का-
 र्यात् पूर्वं भवतीति ? तथापि कस्येति वाच्यम् । अथ पश्चाद्
 भवतीति ? कार्यानाधारतादोषस्तद्वस्यः । तस्मात् स्वतन्त्रः समवायं
 इति सिद्धम् । तत्र प्रतिविध्यमानधर्मविषयमनुमानं असाद्विषयं न
 पुनर्विधीयमानस्वतन्त्रविषयम् । भवतीत्यसाद्विषयमिति चेत् भवति
 जायत इत्येकोऽर्थः । न । जायमानार्थानभ्युपगमात् भवति विद्यत
 इति । एवं तावद् व्यवस्थितमेतत् तत्पूर्वकमनुमानमिति ।

अग्रे तु श्रुते नान्तरीयकार्थदर्शनं तद्विदोनुमानमिति ।
 अस्यार्थः । योर्थो यमर्थमन्तरेण च भवति, स नान्तरीयकः
 नान्तरीयकश्चासावर्थश्चेति नान्तरीयकार्थः । तस्य दर्शनं तद्विदो-
 नुमानं यस्तं वेद तन्नान्तरीयकोयमिति । अत्रार्थग्रहणमतिरिच्यते ।
 न हि नान्तरीयकः स्यान्नार्थ इति । नान्तरीयकार्थ
 इति च समासपदमेतत् । तत्र यदि पृष्ठीसमासो नान्तरी-
 यकस्यार्थ इति, नान्तरीयकं तावत् कृतकत्वं, तस्यार्थो धर्मः प्र-
 योजनं वा । यदि धर्मः कृतकत्वस्यार्थः । सस्वमेयत्वाभिधेयत्वा-
 दनुमानं प्राप्तम् । अथ प्रयोजनमनित्यत्वमतिपत्तिर्हेतुः प्राप्तः । अथ
 बहुव्रीहिः नान्तरीयकोर्थो यस्येति, तत्रापि कृतकत्वं नान्तरीयकं
 तद्यस्य स हेतुः प्राप्तः । तच्च कृतकत्वं घटादेः शब्दस्यानित्य-
 त्वस्य वा । यदि घटादेः, घटादिर्हेतुः प्राप्तोऽनित्यः शब्दो घटा-
 दिति । अथ शब्दस्य, शब्दो हेतुः प्राप्तः अनित्यः शब्दः श-
 ब्दात् । अपानित्यत्वस्य साधनभावेन कृतकत्वं धर्मः ? तथाऽप्य-
 नित्यः शब्दोऽनित्यत्वादिति प्राप्नोति अनित्यत्वस्यार्थः कृतकत्व-
 मिति । सर्वथा कृतकत्वमनित्यत्वे न हेतुः । अथ सामानाधिक-
 रण्यं नान्तरीयकश्चासावर्थश्चेति, तथाऽप्यसमर्थः समासः विशेषण-
 विशेष्यनिपमासम्भवात् । उभयपदव्यभिचारे सति सामानाधि-
 करणो भवति नीलोत्पलवत् । नीलशब्दस्याप्यनेकार्थवृत्तित्वात्
 उत्पलशब्दस्यापि तथाभावात् सामानाधिकरण्यं भवति । न पुन-
 रिह नान्तरीयक इत्युक्ते अस्ति व्यभिचारोऽर्थोऽनर्थ इति यतो-
 ऽर्थग्रहणं समर्थं स्यादिति । एकपदव्यभिचारेऽपि दृष्टं सामाना-
 धिकरण्यं । यथा पृथिवी द्रव्यं । अत्रापि उभयपदव्यभिचारः
 प्रधानाङ्गभावभेदेन द्रव्यशब्देन द्रव्यमुच्यते द्रव्यत्वं च । पृथिवी-
 शब्देनापि प्रधानाङ्गविवक्षायां द्रव्यमुच्यते पृथिवी पृथिवीत्वं

चेति उभयपदव्यभिचारात् पृथिवी द्रव्यमिति युक्तमुक्तम् । इदं पुनर्न युक्तं नान्तरीयकार्यदर्शनमिति । कस्मात् ? अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्च प्रयोगस्य—अर्थप्रत्यायनार्थं हि शब्दप्रयोगमिच्छन्ति । नान्तरीयकमित्युक्ते अर्थो गम्यते । अतो न युक्तो ऽर्थशब्द इति । तद्विद् इति च न युक्तं नैवान्यथा नान्तरीयक इति । न हि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शने नान्तरीयकमिति ज्ञानमस्ति । अतस्तद्विद् इत्यपि न वक्तव्यम् । एतेन तादृगविनाभावि धर्मोपदर्शने हेतुरिति प्रत्युक्तम् । कोऽन्तिदेशार्थः ? यथा नान्तरीयकार्यदर्शने ऽर्थग्रहणमयुक्तं तथा धर्मग्रहणमपीति । उदाहरणं तु यथा धूमोऽग्नेरिति । एतच्च न सम्भवतीत्यनेकधा वर्णितम् । अपरे तु मन्यन्ते—

“ अनुमेये ऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तिताऽसती”

त्यनुमानम् । एतेनानुमेयैकदेशवृत्तेरपि सद्द्रष्टृहीतत्वादलक्षणम् । यथाऽनिसाः परमाणवो गन्धवन्त्वाद् घटवत् । अनुमेये सद्भाव इत्यभिधानादपसङ्गः । नापसङ्गः एकदेशवृत्तेस्तद्दर्मत्वात् विपक्षैकदेशवृत्तिवत् । यथा विपक्षैकदेशे वर्तमानो न विपक्षे नास्ति एवं पक्षैकदेशे वर्तमानो न पक्षे नास्तीत्येतद्व्युदासे यत्रः कर्तव्यः । न कर्तव्योऽवधारणाद्वृत्तेः । अनुमेये सद्भाव इत्यवधारणे द्वे । किमनुमेय एव सद्भावोऽथानुमेये सद्भाव एव । किं पुनरेतेन पूर्वणावधारणेन क्रियते किमप्यनुमेयो निवर्त्यते अथ सम्भवो ज्ञाप्यते, उभयथापि नावधारणार्थो, विनापि तदधिगतेर्विनाप्यवधारणेनायमर्थो गम्यते अतमेये सद्भावोऽसद्भावो नेति । न चैकदेशवृत्तिर्निराकृत इत्यवधारणं व्यर्थं उत्तरपदवाधा च । अथोत्तरमवधारणमवगम्यते तस्य व्याप्तिरर्थः तथाप्यनुमेयमवधारितं व्याप्या न धर्मो, यत एव करणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति । स-

म्भवव्याप्त्या चानुमेयं नियतं, व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां च सम्भवः
 प्रसृतः । द्वौ राशी शिष्यमाणौ तत्तुल्यो विपरीतश्च । तत्र नास्ति-
 ताऽसतीत्यनेन विपरीतान्निवर्त्तनाम् तत्तुल्ये सद्भाव इति किमर्थ-
 मारभ्यते । न क्षणेनाप्राप्तं किञ्चित् प्राप्यते । तत्तुल्ये च सम्भवमात्रं
 विवक्षितमिति । सम्भवमात्रं च व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामनियतेन
 सम्भवेन लभ्यते । अथ तत्तुल्ये सद्भाव इत्येतदप्यवधारणा-
 र्थमारभ्यते, किं पुनरत्रावधार्यते ? किं तत्तुल्य एव सद्भा-
 वः तत्तुल्ये सद्भाव एवेति । यदि तत्तुल्य एव सद्भाव इति
 सद्भावोऽवधारितः । तदा पूर्वोत्तरपदे बाधिते भवतः । न हि
 भवति देवदत्तमेव भोजय यज्ञदत्तं च तथेहापि तत्तुल्य एव स-
 द्भावः अनुमेये चेत्स्युन्मत्तवाक्यम् । अथ तत्तुल्ये सद्भाव एव
 तत्तुल्यैकदेशश्चेरहेतुत्वं यस्तज्जातीयस्यैकदेशश्चेतिः प्रयत्नान-
 न्तरीयकत्वादिस्तेन स हेतुरिति प्राप्तं । असति नास्तितेति चा-
 सम्प्रधार्य मोक्तं यदसत्स्वरूपमेव तन्नास्ति । न ह्यसदाधारो भ-
 वति यतस्तत्प्रतिषेधः स्यात् । एतदप्यवधारणार्थमारभ्यते ?
 किमवधार्यते ? नास्तितैवास्त्येव चेति । यदि तावन्नास्तितैवाऽस-
 तीति व्यर्थं अनुक्तेषु तदधिगनेः । अनुक्तेष्वेतद्गम्यते ऽसति ना-
 स्तीति । अथ पुनरसत्त्वेव नास्तित्वा ? गौर्निपाणिस्वादिस्यपमपि
 हेतुः श्रामोति । एवं ह्यमस्येव नास्ति न पुनर्नास्त्येव । यदप्ये-
 कद्विपदपर्युदासेन सप्तिकासम्भवे मद्रमनिषेधमुक्त्वा त्रिलक्षणो
 हेतुराभिधीयते एतदपि द्विपदयुक्तपोरन्वयिनोर्हेतुत्वात् द्विपदयु-
 क्तस्य च व्यतिरेकिण एकस्य हेतुत्वादयुक्तमनभ्युपगतमित्य-
 पक्षस्य कृतकत्वप्रयत्नान्तरपिकत्वे द्विपदयुक्ते एव विपक्षाभा-
 वादेतूभवतः । व्यतिरेक्यपि तत्तुल्यासम्भवात् द्विपदयुक्तश्च
 भवति । हेतुश्चेति । यथा नेदं निरात्मकं जीवञ्छरीरं अपाणि-

त्वमद्भात् । अगोऽव्यापकत्वादलक्षणमेतदिति । एतेन सम्बन्धा-
देकस्मात् प्रसक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति लक्षणं मत्पुक्तम् । क-
थमिति ? न ह्येकस्मात् प्रसक्षादनुमानं भवति । अथापि सम्ब-
न्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादिति । एतदपि नैव, न ह्ययं तदा सम्बन्धं
पश्यति यदाऽनुमिमीत इति । अथ पूर्वं दृष्टमिति ? तथाप्य-
नुपलब्धलिङ्गस्यानुमानं(१) प्रसज्येत । न चान्या गतिरस्ति । रूपेण
च स्पर्शानुमाने स्वदृष्टिव्याकोपः । न ह्ययं रूपस्पर्शयोः सम्ब-
न्धमुपलभते । अथैकार्थसमवायः सम्बन्ध इति ? सोऽपि स्वदर्श-
नव्याघातादपुक्त इति । न हि रूपस्पर्शशब्देकस्मिन्नर्थे वर्तते । यत्र
रूपं तत्र स्पर्श इति एतदपि नास्ति । न कचिद्रूपं स्पर्शो वा ।
परस्पराधाराधेयत्वेन स्यादिति चेत् । परस्पराधाराधेयभावेपि
न रूपं स्पर्शं न स्पर्शो रूप इति । एतेन सप्तविधः सम्बन्ध इति
मत्पुक्तम् । न हि कार्यकारणभानादीनां सम्बन्धानां रूपस्पर्-
शयोः स्वरः सम्बन्ध इति रूपेण स्पर्शानुमानं युक्तमित्यतो-
ऽव्यापकत्वादलक्षणमिति निश्चितमनुमानम् ॥

अयोपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

सूत्रार्थः पूर्ववत्(२) । प्रसिद्धसाधर्म्यादिति-प्रसिद्धं साधर्म्यं
यस्य, प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य, सोऽयं प्रसिद्धसाधर्म्यो गव-
यः तस्मात् साध्यसाधनमिति । समारूपासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमाना-
र्थः(३) । किमुक्तं भवति ? आगमाहितसंस्कारस्मृतेपेक्षं सारूप्य-

(१) तथाऽप्युपलब्धसम्बन्धस्य पूर्वमनुमानकाले चानुपल-
ब्धलिङ्गस्यानुमानम् - इत्ययं पाठस्तात्पर्यटीकायाम् ।

(२) समानासमानजातीयव्यवच्छेद इत्यर्थः । (३) फलम् ।

ज्ञानमुपमानम् । यदा ह्यनेन श्रुतं भवति यथा गौरेवं गवय इति, मसिद्धे गोगवयसाधर्म्ये पुनर्गवा साधर्म्ये पश्यतोऽस्य भवत्ययं गवय इति समारूपासम्बन्धप्रतिपत्तिः ।

प्रत्यक्षागमाभ्यां नोपमानं भिद्यते । कथमिति ? यदा तावुभौ गोगवयौ प्रत्यक्षेण पश्यति तदा ह्ययमनेन सरूप इति प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते । यदा ऽपि शृणोति यथा गौरेवं गवय इति, तदा ऽस्य शृण्वत एव बुद्धिरूपजायते केचिद् गोधर्मा गवये ऽन्वयिन उपलभ्यन्ते केचिद्भ्रतिरेकिण इति । अन्यथा हि यथा तथेत्येव न स्यात् । भृपस्तु सारूप्यं गवा गवयस्य इत्येवं प्रतिपद्यते । तस्मान्नोपमानं प्रत्यक्षागमाभ्यां भिद्यत इति । गवा गवयसादृश्यं प्रतिपद्यते गवयसत्तां वेति अहो ? प्रमाणाभिज्ञता भदन्तस्य । गवा गवयसारूप्यप्रतिपत्तेस्तु सद्गज्ञासज्ज्ञासम्बन्धं प्रतिपद्यत इति सूत्रार्थः । तस्मादपरिज्ञाय सूत्रार्थं यत्किञ्चिद्बुद्ध्यते ॥

अथ शब्दः । आप्तोपदेश इति ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः । आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा । साक्षात्करणमर्थस्याप्तः तथा सह वर्तत इत्याप्तः । स्वर्गापूर्वदेवतादिषुपदेशो न प्राप्नोति अतीन्द्रियत्वात्—यदि साक्षात्करणमर्थस्याप्तः स्वर्गापूर्वदेवतादीन् न कश्चित् पश्यतीति तत्प्रतिपादको व्यवहारो न स्यात्, तस्मादाप्तश्चासावुपदेशश्चेति युक्तं नाप्तस्योपदेश इति । नैव दोषः । न ब्रूमोऽस्मदादीनां प्रत्यक्षाः स्वर्गादय इति । अपि तु यस्य प्रत्यक्षाः तस्योपदेश इति । कः पुनरत्र न्यायः स्वर्गादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा इति ? ब्रूमः (१)मान्याविशेषवत्त्वात् आश्रितत्वात् कस्यचित्प्रत्यक्षा इति । यदा-

(१) न्यायमिति शेषः ।

श्रिनं तत्कस्यचित् प्रसक्षामिति । परार्थत्वात्—यत्परार्थं तदपि कस्यचित्प्रत्यक्षमिति । वस्तुत्वादागमविषयत्वात्—यद्ब्रुतु यच्च कथ्यते तत् कस्यचित्प्रत्यक्षं भवति यथा घटादि । अनित्यत्वात् कस्यचित्प्रसक्षा इति । असिद्धमपूर्वस्यानित्यत्वम् । न । प्रायणानुपपत्तेः । यदि धर्माधर्मौ नित्यौ भवतः कस्य प्रसयात्प्रायणमिति । यदि पुनरनित्यौ, विषयमानयोरुपभोगात् प्रसये सति विषयमानकर्माशयान्तराभावात् पूर्वशरीरात् मच्यबनं मनस, उत्तरशरीरे सम्प्राप्तिश्चेति जन्ममरणे स्तः तस्मान्न नित्याविति । नित्ये वाऽपूर्वे परिकल्पिते तस्य साधारणता असाधारणता वा वक्तव्या । यदि साधारणता ? सर्वप्राणिसाधारणोऽभ्युदयः स्यात् न वाऽन्यन्नियामकमास्ति क्रियालोपश्चेति । नित्यत्वे व्यञ्जकभेदाश्रयित्वात्—नित्यत्वे साधारणत्वे वा अदृष्टस्य न साधारणोऽभ्युदयो नापि क्रियाविलोप इति । कस्मात् ? व्यञ्जकभेदात्, नित्यमप्यपूर्वं योऽभिव्यनक्ति तस्य फलमभिव्यक्त्यर्था क्रियेति । अतो न क्रियालोप इति । येन यदभिव्यज्यते तस्यैव तत्फलदातृ भवतीति दृष्टम् । न दृष्टम् । न हि देवदत्तमकाशितं घटं यद्भदत्तो न पश्यति । नित्यस्य वाऽपूर्वस्य काऽभिव्यक्तिः ? किमुपलब्धः अथफलप्रदानसामर्थ्य आहोस्त्विदावरणापगमः । यद्युपलब्धिः सा नास्ति । न हि कदाचिदप्यपमपूर्वं पश्यति अतीन्द्रियत्वात् । अथ फलप्रदानसामर्थ्यमभिव्यक्तिः ? फलप्रदानसामर्थ्यं किमपूर्वमथापूर्वधर्म इति । यद्यपूर्वं न हि किञ्चित्कृतं, अथापूर्वधर्मः तद्व्यतिरेकेणाप्यन्वदपूर्वमित्यत्र किं प्रमाणम् ? वयं तु पश्यामः यतः फलं तदपूर्वमिति । अथावरणाद्यपगमोभिव्यक्तिः ? किमस्यावरणमिति वक्तव्यं न ह्यतीन्द्रियाणामर्थानामावरणसम्भवासम्भवौ चिन्त्येते । एतेन प्रोक्तपुरुषं नित्यत्वं

मतिपिद्धं वेदितव्यम् । कथमिति ? तत्रापि क्रियाविलो-
 पदोषः व्यञ्जकस्य चामामर्ध्वमिति । उत्कर्षार्था च प्र-
 त्युत्तरयुक्ता नित्यस्याभेदत्वादिति । व्यञ्जकभेदानुविधानान्ने-
 द इति चेत् । न । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् । अथापीदं स्यात् एकम-
 प्यपूर्वं व्यञ्जकभेदानुविधानाद्भिन्नमिव भवति तद्भेदादुत्कर्षार्थ-
 कर्षो भवत इति । एतदपि नास्ति । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् । न
 होकं किञ्चिद्व्यञ्जकभेदानुविधायि दृष्टं यत् एवं स्यादिति । ननु
 च खड्गादिभेदानुसुखभेदः तदनुविधानाद् दृष्टो, न दृष्ट इति श्रूमः ।
 किं पुनस्तद्यदि न दृष्टं, मिथ्या मत्पयः स इति श्रूमः । भिन्नमिव
 तत्र पुनर्भिन्नमेव, एकत्वानेकरूपस्यासम्भवात् । न होकमनेक-
 रूपं सम्भवति । तस्मादपूर्वस्यैकत्वं वा हातव्यं उत्कर्षार्थकर्षहे-
 तुत्वं वेति । मति पुरुषमनेकं नित्यं वेति—अथायं पक्ष आश्रीयते
 मतिपुरुषमनेकत्वं नित्यत्वं वाऽपूर्वस्य । अनिदृष्टो व्याघातः प्रा-
 यणानुपपत्तिमद्भेदोपः क्रियाविलोपश्च न व्यावर्तते । आग-
 व्यक्तिस्तु फलं ददातीति किं यदाऽभिव्यक्तिस्तदा फलं ददाति
 उत क्रियानिदृष्ट्युत्तरकालमिति । यदाभिव्यक्तिस्तदा फलं ददाति
 तत्र दृष्टम् । न ह्यश्वमेधक्रियानन्तरमेव स्वर्गप्राप्तिर्भवति । अथो-
 त्तरकाले भवती क्रिया व्यञ्जिका तथा चानुश्रुतमाणं ददातीति
 चित्रं, न हि किञ्चिदपूर्वं नाभिव्यक्तमिति सर्वं सर्वदा फलदावृ-
 त्त्वादिति । अथापि स्वप्नारोपयित्वा क्रियानित्यत्वमपि प्रति-
 पद्येथा एतदप्यनिदृष्टो व्याघातः क्रियाविलोपादिक इति । तदर्थं
 यथायथा अपूर्वस्य नित्यत्वं मतिप्रत्यये तथाप्यपि न महत् इति ।
 आलोपदेश इति किमाप्तानामविमंशादित्वं वा प्रतिपाद्यते
 भाहोस्तिरर्धस्य तथाभाव इति । यथाप्तानामविमंशादित्वं प्रति-
 पाद्यते ? तदनुमानान् । अथार्थस्य तथाभावः ? सोपि मत्पक्षेण ।

यदा ह्यपमर्थं प्रत्यक्षेणोपलभते तदा तथाभावमर्थस्य प्रतिपद्यत
इति । तत्र । सूत्रार्थापरिज्ञानात् । नार्थं सूत्रार्थः । आप्तोपदेशः
शब्द इति । अपि त्विन्द्रियसम्बन्धाम्बन्धेष्वर्थेषु या शब्दोल्ले-
खेन प्रतिपत्तिः साऽऽगमार्थः । तस्मादसम्बन्धोऽयं विकल्पः ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

स द्विविध इति नियमार्थम् । अनेकधा विन्न आगमः प्र-
त्यक्षानुमानविषयतायामेव व्यथतिष्ठते इति । वक्तृभेदेन वा द्वै-
विध्यं दृष्टादृष्टार्थप्रवक्तृकत्वात् । प्रत्यक्षत उपलब्धार्थो दृष्टार्थः ।
अनुमानोपलब्धार्थोऽदृष्टार्थः । श्रुत्यर्थम्लेच्छानामेतत्तमानं लक्षण-
मिति । सर्वेषामागमेन व्यवहारदर्शनादनियमः । एवं चत्वार्येतानि
प्रमाणानि यैर्देवमनुष्यतिरक्षां व्यवहारः कल्प्यत इति ॥

इति प्रमाणवार्तिकम् (?) ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषमेत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

किं पुनः*** (२) प्रमेयाविशेषविषयत्वात् नार्थं प्रमे-
याविशेषः प्रमेयमात्रस्य प्रमाणलक्षणोद्देशेन बोधितत्वात्
प्रमेयाविशेषावधारणा न सिद्ध्यति तत् प्रमेयम् यदने-
न यथावत्परिज्ञायमानमपवर्गाय । अपरिज्ञायमानश्चासादात्मेति
एतदर्थप्रकाशनायात्मादिमूत्रम् । अपमेयं च सूत्रार्थं इति । अत्रा-
पि (समान) (?) यथावचनं विग्रहः (३) । उभयावधारणमाप्तावन्यत-

(१) 'इति प्रमाणवार्तिक'मिति १ पुस्तके नास्ति ॥

(२) द्वितीयादर्शपुस्तके ५२५ अक्षिपुत्रप्रज्ञो निप्रतितः प्राम-
दृतीयादर्शपुस्तकयोस्मिन् प्रकरणे खण्डितत्वात् तत्र कियन्त्वक्ष-
णोति निश्चयो न भवति ।

(३) इह प्रमेयं हेयोपादेयभावेनावस्थितं मुमुक्षुणा प्रतिपत्तितं,

रात्रपारणे दोषः । किं पुनरात्राऽवधार्यते—किमात्माद्येव प्रमेयम्
 अथप्रमेयमेवात्मादीति । यथात्माद्येव प्रमेयं दिगादीनां(१) सामान्य-
 विशेषमवायानां सूत्रे ऽनभिधानाद्ब्यापकम् । अथ पुनः प्रमेयमेवा-
 त्मादि तथा च प्रमेया च तुलामामाण्यवदिति(२) व्याघातः । तत्र
 सुवर्णादि द्रव्यपरिच्छेदसाधनत्वात् परिच्छेद्यत्वाच्च प्रमाणप्रमेयज्ञ-
 व्दाभिलाष्यम् । लोकविरोधश्च एकस्यानेककारकवाच्यत्वात् दृक्ष-
 स्तिप्रतीति । यथा तत्रैकं दृष्टारूपं वस्त्वनेकेन कारकशब्देनोच्यते
 तस्य तस्य निमित्तस्य सक्षिपातात् । एवं प्रमेयं प्रमाणमिति । न ।
 सूत्रार्थापरिज्ञानात् । आत्माद्येव प्रमेयं यथावत् पारोच्छद्यमान-
 पवृक्तये भवतीत्ययं सूत्रार्थो, न प्रमेयान्तरनिराकरणार्थः सूत्रा-
 रम्भः । प्रमेयमेवात्मादीति न दोषः । किमुक्तं भवतीति! मुमुक्षु-

तच्च परीक्षितस्यप्रमाणविशेषाधोनप्रतिपत्ति, लक्षणं चाऽस्य प्र-
 माणविशेषः । न चावान्तरप्रमाणसामान्यप्रत्यक्षादिलक्षणमन्तरेणा-
 त्मादिप्रमाणावतारः कर्तुं शक्यः तस्य प्रत्यक्षादिसामान्यविशेष-
 त्वादतः प्रत्यक्षादिलक्षणानन्तरं तदवतारः । अपरोक्षितं च न
 तत् तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमिति परीक्षा विधायिष्यते । तत्परिकरञ्च
 संशयादय इति युक्तं तेषां पञ्चालक्षणम् । तदिह प्रमेयलक्षणाय
 तद्विभागोद्देशसूत्रमवतारयितुं भाष्यकारः पृच्छति स्म । किं पुनर-
 नेन प्रमाणेनेति । जात्यभिप्रायमेकवचनं प्रकृते प्रमेये यथायर्थं
 प्रमाणानामुपयोगात् । तदेतद्भाष्यमनूय वार्तिककार आक्षिपति ।
 किं पुनरिति । प्रमेयानन्तरीयकत्वं प्रमाणानां सामर्थ्यम् । समाध-
 ये । नेति । प्रत्यक्षादिलक्षणसामर्थ्यात् प्रमेयमात्रं सिद्धं विशिष्टं तु
 प्रमेयमद्यापि न सिद्ध्यतीति तदर्थं प्रश्नः । स च विशेषो यथावदिति
 दर्शित इति । अयमेव च सूत्रार्थ इति । येषां तत्त्वज्ञानात्त्वज्ञाना-
 भ्यामपवर्गसंसारौ भयतस्त एव न न्यूनानाधिका इत्यर्थः । इति
 तात्पर्यटीका ।

(१) दिगादीनामिति टीकासम्मतः पाठः ।

(२) सूत्रं तु “प्रमेयता च तुलामामाण्यवदिति” इति पठितम् ।

णा प्रमेयमेवात्मादि बोद्धव्यमेव । नास्य प्रमेयत्वं विधीयते नान्यस्य च प्रमेयत्वं निराक्रियते । अपि तु मुमुक्षुणा बोद्धव्यमेवैतदित्यनूयते तस्माद्भयमवधार्यते । न च यथोक्तदोषः । उपेत्य श्रूयते दिगाद्यप्यत्रैव लभ्यते उपपत्तिसामर्थ्यात् । का पुनरुपपत्तिः ? प्रवृत्तेर्विशतिभेदात् तत्संस्कारकत्वेऽपि न दिगादयोऽपिलभ्यन्ते सामान्यविशेषमपवायाश्च विशेषणविशेष्यभावेन आत्मादयो विशेषरत्वेनोपादिष्टाः तेषां चेतरेतरव्यवच्छेदकभावेन सामान्यविशेषसमवाया विशेषणं कृतं (१) सूत्रे इति । न पुनरिदं प्रमेयावधारणार्थं सूत्रं न तु प्रमेयविशेषावधारणार्थं प्रमेयमात्रावधारणार्थं च प्रवृत्तौ विहितविधानादकुशलः सूत्रकारः स्यात् । आद्येन वा सूत्रेण प्रमेयं विहितमिति पुनर्विधानादुन्मत्तवाक्यमिदं स्यात् एनं चार्थमेवार्थकं सूत्रकारस्तुशब्दमाह । अन्यदापि प्रमेयमस्ति । यस्य तु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं तदिदं प्रमेयमिति तु शब्देन ज्ञापयति । सुखं पुनः कस्मादत्र नोक्तम् ? किमभावादन्वयत उपलब्धेर्वा, न तावदभावात् प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यात्ममेवं वेदनीयं सुखमुपलभ्यमानं न शक्यं नास्तीति वक्तुम् । न चान्वयत उपलब्धिस्मादेव । अनभिधानं तु बैराग्यज्ञापनार्थम् । कथं? नायं मोक्ष्यमाणः सर्वं दुःखं भावयेदिति तस्य दुःखभावनार्थः सुखस्यानपदेशः । सर्वं दुःखं भावयतस्त्रैलोक्यस्यानभिरतिसञ्ज्ञा भवति । तां चोपासीनस्य त्रैलोक्यविषया तृष्णा विच्छिद्यते । तृष्णा नाप पुनर्भवप्रार्थना । साऽस्य सर्वं दुःखमिति भावयतो न भवति न हि कश्चिद्दुःखं प्रार्थयते । तृष्णामहाणाद्यानि पुनर्भवसाधनानि तानि नोपादत्ते । तदनुपादानादनागतौ धर्माधर्मौ न भवतः । यावप्युत्पन्नौ तावप्युपभोगात् सयं गच्छतः । सोऽयं धर्माधर्मलक्षणस्य

(१) भवन्तीति ते उक्ता भवन्तीत्यर्थादिगादिग्रहणम् ।

संसारबीजस्य उच्छेदादपवृष्यते न पुनर्जायते इति अस्वार्थस्य
प्रदर्शनार्थं सुखानभिधानामिति ॥

आत्मनः समानासमानजातीयविशेषणार्थं मूत्रम् । इच्छेति ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो
लिङ्गमिति ॥ १० ॥

आगमस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थं वा । आगमेन प्रतिपन्न
आत्मा तस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थम् । प्रमाणसंप्रवृत्त्योदाहरणार्थं
वा । यत्तद्वोचाम प्रमाणानि संप्रवृन्ते इति तस्यायं विषयः ।
यज्जातीयस्वार्थस्य सश्रिकर्षादिति भाष्यम् । तत्रेच्छादीनां प्र-
तिसन्धानमात्मास्त्वितिपादकम् । तत्रेदं विचार्यते । कथमि-
च्छादि अनुपलभ्यमानमात्मानं गमयति ? स्मृत्या सहैकविषयभावात्
यस्मादेवेच्छादयः स्मृत्या सहैकविषया भवन्ति तस्मादेककर्तृकत्वं
प्रतिपादयन्ति । न हि नानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां नाना-
निमित्तानां(१) च प्रतिसन्धानमस्ति । न हि रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययाः
प्रतिमन्थीयन्ते । न हि भवति यद्रूपमद्राक्षं सोऽयं स्पर्श इति । ना-
पि भवति यत् स्पर्शमस्पर्शं तद्रूपं पश्यामीति । नापि देवदत्तदृष्टे
यज्ञदत्तप्रतिमन्थानं दृष्टम् । न हि भवति देवदत्तो यमद्राक्षीत्
यज्ञदत्तस्तमद्राक्षमिति । किं कारणम् ? बुद्धिभेदानां प्रतिनियतवि-
षयत्वादिति । प्रतिनियतविषया इतरेतरव्यावृत्तिरूपा नैरात्म्यवा-
दिनो न भवन्तीति न युक्तं प्रतिसन्धानं तस्माद्यः प्रतिसन्धाना
स आत्मेति ।

कार्यकारणभवात् प्रतिसन्धानमिति चेत् अया-
पि मन्येथा नैककर्तृकत्वात् प्रतिसन्धानं, किं तर्हि ? कार्यकारण-

भावात् पूर्वपूर्वबुद्धिविशेषाद् उत्तरमुत्तरं बुद्ध्यन्तर पूर्वबुद्धिशक्त्यनु-
 विधानात् सकलाहितशक्तिकलापमुत्पद्यते, अतो नानात्वेपि बु-
 द्धीना कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं बीजादिवदिति, तद्यथा
 शालिगुट्टिकाद्यनन्तरमद्भुरः प्रादुर्भवति तस्य शालिशक्त्यनुविधा-
 नं तत्पूर्वकतया व्यतिष्ठते, अनन्तरं महाभूतेरनुगृह्यमाणमुत्तर-
 शालिबीजं जनयति न यवबीजं, अतत्पूर्वकत्वात्, तथेहाप्येकसा-
 न्तानिकीनां बुद्धीनां कार्यकारणव्यवस्थानात् प्रतिसन्धानं अत-
 त्पूर्वकत्वात् न सन्तानान्तरबुद्धीना, न पुनरेककर्तृकत्वात् प्रति-
 सन्धानमदर्शनात् तदिदं प्रतिसन्धानमन्यथाभवन्नात्मनः सत्तां
 मतिपादयितुं शक्नोति । न । नानात्वस्यावाधनात् कार्यकारणभा-
 वात् प्रतिसन्धानं श्रुवन् न नानात्वं बाधते । किं कारणं ? कार्यका-
 रणभावः खलु नानात्वाधिष्ठानः उभयपक्षसम्प्रतिषेधे च नाना-
 त्वे न प्रतिसन्धानं दृष्टं, कस्मात् ? अन्येनानुभूतस्यान्येनास्मरणा-
 त् । न चास्मृतं प्रतिसन्धानं शक्नोति । अकार्यकारणभावेऽनुपपत्तेः ।
 न श्रूमः कार्यकारणभावे दृष्टं प्रतिसन्धानं अपि त्वकार्यकारण-
 भावे न दृष्टमिति अतत्पूर्वकत्वादित्युक्तम् । तस्मादयथार्थोऽयमु-
 पालम्भ इति । तदयुक्तम् । विवादकारणाव्यतिरेकादिति । एवं
 श्रुवाणो भवान् न कारणमतिरेचयति । मयोक्तं नानात्वे न दृष्ट-
 मिति । त्वं न श्रूयेऽकार्यकारणभावाश्रानात्वे न दृष्टमिति अ-
 नैकान्तिकत्वाच्च विवादकारणमतिरेच्यते । तुल्यं भवतोऽपि
 नानात्वेऽदर्शनादिति श्रुवता न विवादकारणमतिरेचितं भव-
 ति । अभ्युपगमादनुत्तरं—तुल्यमिति श्रुवताऽभ्युपगतं भवति । ना-
 साधनात्—न मया कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानं साध्यते अ-
 पि त्वन्यथैव तद्भवतीति हेतोरभिद्वयार्थतादोषोऽभिधीयत इति ।
 न । हेत्वर्थापरिज्ञानात् । न भवता हेतुरूपं विशेषतो व्यज्ञायि

केवलं हेतुमाप्त्यात् अन्यथैव भवतीति हेतुदोषोऽभ्यघापि ।
 विशोषितं चैतत् प्रतिसन्धानं—स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्ययैकविषय-
 त्वेन प्रतिसन्धानं, सा च स्मृतिर्भवत्पक्षे ऽनुपपन्ना । कस्मात्? अ-
 न्येनानुभूतस्यान्येनास्मरणात् । न ह्यन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणं, न
 ह्यन्येनानुभूतमन्यः स्मरति, अस्ति च स्मृतिः, तस्मात् य-
 स्मिन् पक्षे स्मृतिः सम्भवति तत्र प्रतिसन्धानमिति न्याय-
 म् । भवानस्मान् स्मृत्यनुपपत्त्या भावयति न हि नः
 पक्षे स्मृतिर्न सम्भवति । कथमिति ? कार्यकारणभावादेव(?)
 यत्कायचित्तसन्ताने स्मृतिरनुभवो वोत्पद्यते स कायचित्तसन्ता-
 नः स्मर्ता चानुभविता च भवति । न । अस्थिरत्वाद्बुद्धीनाम् ।
 स्थिरं हि वासकेन वास्यमानं दृष्टं न च बुद्धीनां स्थिरत्वमस्ति,
 असम्बन्धाच्च—असम्बद्धं च वासकेन वास्यमानं(२) दृष्टं न च वास-
 केन सम्बन्धो बुद्धीनामस्ति । शक्तिविशिष्टचित्तोत्पादो वासनेति
 चेत्—अथाप्येवं कल्प्येत् पूर्वचित्तमहजाचेतनाविशेषात् पूर्वशक्ति-
 विशिष्टं चित्तमुत्पद्यते सोऽस्य शक्तिविशिष्टचित्तोत्पादो वासने-
 त्युच्यते । अत्रोक्तमस्थिरत्वाद्वासकेनासम्बन्धाच्चेति । यथासी चे-
 तनाविशेषः पूर्वचित्तमहभावी स नापि वर्तमाने चेतस्युपकारं
 करोति नाप्यनागते । कथमिति ? वर्तमानं तावद्विकार्यं यथाभूतं
 जायते तथाभूतमेव नश्यति, अनागते सोपि न सम्बन्धते न चा-
 सम्बद्धं वामयतीत्युक्तम् । तस्मात् कार्यकारणभावात् स्मृतिरित्य-
 शिशितो वामनामिति (?) । इत्यत्र न भवत्पक्षे स्मृतिः भावस्य भवित्र-
 पेक्षत्वात् । सर्वो हि भावो भवितारमपेक्षते क्रियात्वादुत्पत्तिवदिति ।
 स्मृतेश्च भविता कर्म वा भवेत् कर्ता वा, तण्डुलानां पाचक इति

(१) यत्कायचित्तसन्तानिप्रमथोऽनुभवः स्मरत्यसाचित्यधिकंरपुण

(२) वासमानं—पा० २ पु० ।

कर्षणि, देवदत्तस्य गतिरिति कर्तारि । तद न तावत्कर्मण्यसतोपि सम्भवात् । यदा विद्यमानं स्मरति तदाऽनाधारा स्मृतिः प्राप्नोति । अथ कर्त्राधारा सा, तदाऽस्मत्पक्षे प्रयुक्ता न भवत्पक्षे । कस्मात् ? कर्तुरनभ्युपगमात् । न हि भवन्तः कर्तारं स्मृत्यर्थकं प्रतिपद्यन्त इति । अनाधारैव स्मृतिरिति यदाऽयं पक्षो भवति तदाऽनुमानं नास्ति कार्यस्यानाधारस्यादर्शनादिति । कार्य सर्वमाधारवत् दृष्ट रूपादि, तच्च स्मृतिः तस्मादाधारवती । कार्यकारणयोर्भावभित्तुव्यवहारः कार्यक्षणो भावः कारणक्षणो भवितेति । एवं च किमन्येन भवित्रा कल्पितेनेति । तच्च न । कालभेदात् कार्यकारणयोर्भिन्नकालत्वादाश्रयाश्रितभावानुपपत्तेः कुण्डवदरादिवदिति । अथापीदं स्यात् उत्पत्तिर्भावः उत्पत्ता भवितेति स्मृतिरप्युत्पद्यते यस्मात् तस्या अप्युत्पत्तिर्भावो भविष्यति स्मृतिरप्युत्पद्यती भवितेति । तच्च न । विरोधादनभ्युपगमाच्च । यदि स्मृतिव्यतिरिक्तोत्पत्तिर्व्याहृतं भवति, स्वरूपं च (१) वक्तव्यं, न हि भवन्त उत्पत्तिमद्यतिरेकेणोत्पत्तिं मन्यन्ते । व्यतिरिक्तां चोत्पत्तिं मन्यमानेन भवता तस्याः स्वरूपं वक्तव्यम् । स्वरूपं च निरूप्यमाणं तन्त्रं (२) वाधते । कथमिति ? उत्पत्तिः स्वकारणमत्तासम्बन्धः सत्ता वा स्वकारणसम्बन्धविशिष्टा, उभयं च तन्त्रेणाभ्युपगतामिति विरोधः । अथ स्मृत्यव्यतिरिक्तोत्पत्तिपूर्वकं ? किं क वर्त्तत इति शून्यमभिधानम् । उत्पत्तिर्भाव उत्पत्ती स्मृतिरिति । यदा चोत्पत्तिः स्मृतेर्भावत्वेन विवक्षिता भवति तदैवं वक्तुं न्यायम् । यदा तु स्मृतिर्भावस्तदा भवित्रा भवितव्यम् । कस्मात् ? यावत्स्य भवित्रपेक्षत्वादित्युक्तम् । तस्मात् कथञ्च न भवत्पक्षे स्मृतिः सम्भवतीति स्मृतिमन्तरेण न प्रतिसन्धानमस्तीति । अस्ति चेदं प्रतिसन्धानं तस्माद्यत्कर्तृकमेतत्सोऽर्थोऽन्य एक

आत्मेति ।

अथवाऽन्वयेनान्यः मूत्रार्थोऽभिधीयते इति । देवदत्तस्य रूप-
रसस्पर्शप्रत्यगाः एकानेकनिमित्तकाः स्मृत्या सह गयेति प्रतिस-
न्धानात् कृतसङ्केतानां वृद्धानामेकस्मिन् नर्तकीभ्रूक्षेपे युगपदने-
कप्रत्ययवत् । यथा नानाकर्तृकाणां कृतसङ्केतानां नानाभृताः प्रत्यया
निमित्तस्य भ्रूक्षेपस्यैकत्वात् प्रतिसन्धीयन्ते तथेहापि नानाविषया
निमित्तस्य एकत्वात् प्रतिसन्धास्यन्ते यत्तन्निमित्तं स आत्मेति ।
अथवेच्छाद्वेषपयश्चसुखदुःखज्ञानान्पात्मनी लिङ्गमित्यन्यथा वर्णय-
न्ति । गुणा इच्छादयः गुणाः परतन्त्रा भवन्तीति न्यायः गुणत्वं
पारिशेष्यात् । न सामान्यविशेषसमवायो अनित्यत्वात् । न द्रव्ये
कर्म वा व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवदित्यादिसामान्यतोदृष्टमि-
त्येतास्मिन्ननुमानं व्यवास्थितम् । एतेनानित्यत्वात् पारतन्त्र्यमि-
च्छादीनां कार्यत्वाच्च रूपादिवदित्युक्तम् । अथावद्द्रव्यभावि-
त्वेन शरीरे गुणत्वप्रतिषेधः तत्प्रतिषेधाच्चात्मगुणत्वमिति परिशे-
पात् सिद्ध आत्मेति ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति । का पुनरियं चेष्टा ? हिता-
हितमाप्तिपरीहारार्थः स्पन्दः । सुखसाधनोपलब्धौ तद्दीप्ताप्रयु-
क्तस्य यः परिस्पन्दः सा चेष्टेति गम्यते । एवं दुःखसाधनोपल-
ब्धौ तज्जिज्ञामानुष्ठानलक्षणः परिस्पन्द इति । कथमिन्द्रियाणां
शरीरमाश्रयः ? स्वकारणवृत्तत्वादवृत्तित्वाच्चा यानि तावत्कार्याणी-
न्द्रियाणि तानि स्वकारणवृत्तीनि । यदकार्यं तदवृत्तिः । प्राणादीनि
त्वकर्षन्तानि कार्याणि । श्रोत्रमनसी त्वकार्ये । न च प्राणादि-
गनःपर्यन्तमिन्द्रियं शरीरवृत्तिः तस्माद्रयुक्तमिन्द्रियाश्रयः शरीर-
मिति । शरीरानुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वं ब्रूमः न पुनरापाराधेयभा-

वेनेन्द्रियाणि शरीरे वर्तन्त इति । अपि तु शरीरगोपघातानुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वस्यार्थः । शरीरानुग्रहेणानुगृह्यन्ते तदुपघाते चोपहन्यन्ते इत्यप्याश्रयार्थः तस्मादयमर्थ आक्षेप इति । एतेनार्थानामाश्रयार्थ उक्तो वेदितव्यः । किं कारणं ? न हि गन्धादयोऽर्थाः शरीरवृत्तयः । यत्तु तेषां कार्यं सुखदुःखोपलब्धिनिमित्तत्वं तन्नासति शरीरे भवतीति शरीराश्रया उच्यन्ते । यथा ग्रामीणा ग्रामण्यमाश्रिता इति । कथं पुनरेते चेष्टादयः सामान्यशब्दाः सन्तो विशेषवृत्तयो भवन्तीति ? सामान्यशब्दानामपि विशेषवृत्तित्वं, सामर्थ्यात् सायर्थ्यं प्रकरणादि, ब्राह्मणान् भोजयेति यथाऽऽशयब्राह्मणभोजनस्याशयत्वात् विशेषेण सन्निधीयमानं प्रकरणापन्नं ब्राह्मणविशेषमाह । एवं चेष्टादिशब्दानामपि सामर्थ्याद्विशेषेऽवस्थानम् । सामर्थ्यं च लोकतस्तदधिगतिः प्रमाणासम्भवो वा । लोकतस्तावत् चेष्टाशब्दं न क्रियामात्रे प्रयुङ्क्ते किन्तु विशेष इति । यथा स्पन्दते सर्पति घावतीति । यथैते स्पन्दादिशब्दाः क्रियावाचकाः सन्तः क्रियाविशेषेऽवतिष्ठन्ते तथा चाप्यं चेष्टाशब्दः सामान्यवाच्यपि प्रमाणासम्भवात् क्रियाविशेषे वर्तते न क्रियामात्राधारस्य शरीरव्यक्तिहेतुत्वं सम्भवतीति । एवं च घटादिष्वप्रसङ्गः । यैरप्यत्राद्यादिपदप्रयोगे घटादिष्वप्रसङ्ग इति देश्यं क्रियते तदप्यनेन व्याख्यानेन प्रत्युक्तम् । सति तु प्रसङ्गे समस्तपदप्रयोगेऽपि न परमाणुषु प्रसङ्गो वार्यते इति । यथा त्वस्माभिर्वर्णितं तथा न क्वचिदपि शरीरादन्यत्र वर्तते इति ।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति सूत्रम् । लक्षणमूत्राणि सगानासमानजातीयविशेषणार्थानि सर्वाणीति सू-

वार्थो द्रष्टव्यः । उद्देशसामान्याल्लक्षणाभिधानं नामधेयेन पदार्था-
भिधानमात्रमुद्देश इत्युद्देशलक्षणमुक्तं इदं च तथाभूतं तस्मादलक्ष-
णमिति । नेदं तथा, करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वमिन्द्रि-
याणां, करणस्वभावकानीन्द्रियाणीति तेषामतीन्द्रियाणां यत् स्व-
विषयग्रहणं तेन लक्ष्यन्त इति स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं वेदितव्यम्,
असाधारणत्वादिति ।

भूतेभ्य इति पृथिव्यादिकारणोपदेशो नियमार्थः । कः
पुनरयं नियमः ? भूतगुणविशेषग्रहणसाधनत्वं, न सर्वमिन्द्रियं
सर्वभूतगुणविशेषं गृह्णातीति । अपि तु यज्जातीयमिन्द्रियं
भवति तस्य यो गुणविशेष इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुर्गन्धादिः
स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यत इत्ययं नियमः । ऐकात्म्ये पुनरयं नियमो न
स्यात् । यदि पुनरिन्द्रियाण्येकात्मकानि एककारणकारिणि स्युः
कारणस्वभावानुविधानादैकात्म्याद्विषयव्यवस्था न स्यात् सर्वं
सर्वार्थमेकं वा सर्वार्थमिति स्यात् । एककारणानामपि स्वभावभेदो
रूपादिवदिति चेत्—अथ मन्येथाः दृष्ट एककारणानां पाकजरू-
पादीनां स्वभावभेदः । कतमत् पुनरेकं कारणं रूपादीनाम्? अग्नि-
संयोग इति । न । सिद्धान्तापरिज्ञानात्—न धूमोऽग्निसंयोगादेकस्मा-
द्रूपादय इति, अपि तु पूर्वरूपादिविशेषापेक्षात्, यद्द्रव्यं पच्यते-
ऽग्निसंयोगेन तस्य ये पूर्वरूपादयस्तेषां यः स्वगतो विशेषः (१) तम-
पेक्षमाणोऽग्निसंयोग उत्तरान् रूपादीन् विशिष्टानारभते । एवं च
कृत्वा परमाणोः पक्वतरतमादिभेदः । तस्मान्नैककारणपूर्वका रूपा-
दय इति न किञ्चिदप्येककारणकं कार्यं दृष्टमिति । सर्वं हि कार्यं
प्रादुर्भवत् समवाय्यममवायिनिमित्तकारणेभ्यो भवतीति । एकं कर्म
संयोगविभागकारणं दृष्टमिति चेत् । न अनभ्युपगमात् । स्थान्मतिर्ननु

च दृष्टं कर्म संयोगविभागकारणकमिति । न । अनभ्युपगमात्
 नैतदभ्युपगच्छामो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागयोः कारणमिति ।
 यदि तर्हि कर्मापि संपेक्षं संयोगविभागौ करोति कर्मलक्षणहानिः
 यन्निरपेक्षं संयोगविभागकारणं तत्कर्मेत्युक्तं तद्विधेयं लक्षणहानेक्ष
 न कर्म ततश्च संयोगविभागौ न कर्मपूर्वकारितेति । नैव दोषः । नब्रूमो-
 निरपेक्षं कर्म कारणमिति न किञ्चिदपेक्षत इति । अपि तु चरमभावि-
 निमित्तान्तरं नापेक्षत इत्ययं निरपेक्षार्थः । यथा द्रव्यजातं समा-
 नजातीयद्रव्यं संयोगं च चरमभाविनमपेक्षमाणं द्रव्यमारभते नैवं
 कर्मजातीयं पश्चाद्भाविनिमित्तमपेक्षते । अपि तु कर्म सत्संयोगवि-
 भागावारभते तस्मान्न कर्मलक्षणहानिः न चैकपूर्वकत्वं संयोगवि-
 भागयोरिति ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥१३॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥१४॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येतत्सूत्रम् ।
 पृथिव्यादिगुणा इत्वेतास्मिन् पदे ऽनेकः समासः सम्भवति । क-
 थमिति ? पृथिव्यादीनां गुणा इति पष्ठीसमासः । पृथिव्यादीनि
 च गुणाश्चेति द्वन्द्वः । पृथिव्यादयो गुणा येषामिति बहुव्रीहिः ।
 एवमनेकसमासोपपत्तेः संशयः । किमत्र तत्त्वमिति ? द्वन्द्वः समास
 इति तत्त्वम् । पष्ठीसमासस्तावन्न, पृथिव्यादीनामनिन्द्रियार्थत्व-
 मसङ्गात् । यदि पृथिव्यादीनां गुणा इति पष्ठीसमासः स्यात्
 पृथिव्यादीनां गन्धादिगुणविशेषणत्वेनोपयुक्तानामिन्द्रियार्थत्वं न
 स्यात् विशेषणवैयर्थ्यं च स्यादिति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा
 इत्युक्ते पृथिव्यादिगुणा गम्यन्ते ततश्च पृथिव्यादिग्रहणं व्यर्थम् ।
 न हि गन्धादीनां द्वैराश्यमस्ति पृथिव्यादिगुणत्वं चान्यगुणत्वं च

यतो(१) विशेषणमर्थवत् स्यात् तस्मान्न पठ्ठीममासः । गुणिनाप-
 सिद्धेर्न बहुव्रीहिः पृथिव्यादयो गुणा येषां, के ते गुणिनो येषां
 पृथिव्यादयो गुणाः । न च पृथिव्यादीनां गुणत्वं शक्यं मतिपाद-
 यितुम् । न चान्यथा बहुव्रीहिः । प्रायेणायं समानाधिकरणपूर्वो भ-
 वति यथा चित्रगुरिति गोमत्तायां मसिद्धायां चित्रगुणसम्बन्धे
 सुप्रसिद्धे गवां चित्रगुरिति बहुव्रीहिः न पुनरिह गुणी मसिद्धः ।
 नापि पृथिव्यादीनां गुणत्वं मसिद्धम् । विशेषणत्वाद्गुणाः पृ-
 थिव्यादय इति स्यात् । तन्न । सर्वो गुण एव स्यादेतस्यां क-
 ल्पनायां, न हि कस्यचित् कश्चित् विशेषणं विशेष्यो वा न भ-
 वतीति सर्वगुणत्वमसद्गः तस्माद्बहुव्रीहिरपि न । उभयसमासमति-
 पधादन्यसमासाभावाच्च द्वन्द्वः । यस्मात् पठ्ठीतत्पुरुषबहुव्रीही प्र-
 तिपिद्धौ समासान्तरं च न सम्भवतीति शिष्यमाणश्च द्वन्द्वः त-
 स्मात् द्वन्द्वः समास इति । न द्वन्द्वः समासः शास्त्रयुक्तयोरभावात्
 यद्ययं द्वन्द्वो भवति शास्त्रं युक्तिर्वा पृथिव्यादीनामिन्द्रियार्थत्वे व-
 क्तव्य इति । न । उभयस्याप्युपसारेति । उभयं पृथिव्यादीनां
 इन्द्रियार्थत्वे शास्त्रं युक्तिश्च सम्भवति । शास्त्रं तावत् दर्शनस्पर्-
 शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । युक्तिरपि दर्शनस्पर्शनयोरैकविषय-
 त्वेन मतिसन्धानं, यमहमद्रासं तं स्पृशामीति दृष्टिस्पर्शनाविषया
 युक्तिः । शास्त्रमप्यस्मिन् पक्षे सम्भवतीति । ऐन्द्रियकत्वाभिधानाद्य
 साप्तान्यस्येति । तस्मात् सिद्धं पृथिव्यादीनि च गुणाश्चेति द्वन्द्वः
 समास इति । पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यप्तेजांसि याज्ञकरणप्राणा-
 प्यपदिष्यन्ते, गुणग्रहणेन च सर्वं आश्रितो गुण इति सदृश्याप-
 रिमाणपृथक्कर्मयोगात्रेभागपरत्वापरन्वस्नेहवेगकर्ममाप्तान्याविशेषा
 अनाश्रितश्च समवायस्तद्धर्मत्वाद्गुण इति । गन्धरमरूपस्पर्शश-

व्दास्ताहं पृथङ् न वक्तव्याः गुणग्रहणेन ग्रहणात् । पृथिव्यादि-
गुणास्तदर्था इति सूत्रे वक्तव्यम् । लघु चैवं भवतीति स एवार्थः
सेत्स्यतीति । न कर्तव्यम् (१) । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां पृथगभिधान-
मिन्द्रियविशेषनिषमज्ञापनार्थम् । इन्द्रियाणि गन्धरसरूपस्पर्शश-
ब्देषु तत्त्वान्पेषु नियतानि अन्वत्रानियतानि । तत्र पृथिव्य-
सेजांसि द्वीन्द्रियग्राह्याणि, शेषश्च गुणराशिः सत्तागुणत्वे च सर्वे-
न्द्रियग्राह्ये समवायोऽभावश्च तथा ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिसेतदमृष्यमाणः पर
आह—स्पर्शग्रहणमेव स्पर्शनेन, रूपग्रहणमेव चक्षुषेति ।
स पर्यनुषोऽपः—अथ रूपस्पर्शौ चक्षुःस्पर्शनाभ्यां गृह्यते
इति कथमवगम्यते? यस्माच्चक्षुःस्पर्शनाभ्यां तद्विशिष्टः प्रस-
यो भवति ? अनास्पदस्ताहं प्रतिषेधः घटादावपि तद्वि-
शिष्टप्रसयदर्शनात् । घटादिकमप्यर्थं दर्शनस्पर्शनाभ्यामुपलभ-
मानश्च तद्विशिष्टं घटादिकमर्थं प्रतिषद्यते । तस्मादसम्प्रधारितः प्र-
तिषेध इति । रूपादिभ्यस्तथा सन्निविष्टेभ्यो घटादिप्रसय इति
चेत्—यदिदं भवताऽपदिश्यते दर्शनस्पर्शनाभ्यामयं घटं प्रतिषद्यत
इति । मिथ्यैतत् । रूपादय एव तेन तेनाकारेण सन्निविशन्ते ता-
नपमुपलब्धा तथाकारान् प्रतिषद्यमानो घट इति प्रपद्यते, न पुना
रूपादिव्यतिरिक्ता घटादय इति । न । आकारार्थानभिधानात्—अ-
तथाभूतस्य तथाभूतेन सामान्यमाकारशब्दस्याभिधेयम् । तद्यथा
स्थाण्वाकारः पुमानित्यपुरुषस्य स्थाणोराकारः पुरुषेण यत् सामान्यं
स आकारशब्दस्पर्थः स्थाणुपुरुषप्रसिद्धौ सर्वा भवतीति । न
पुनर्भवतां घटाकारा रूपादय इति रूपादिषु घटाकारबीजं कि-
ञ्चिदस्ति । तस्मात् घटाकारा रूपादय इति यत्किञ्चिदेतदिति ।

(१) लघुसूत्रम् । गन्धादीनां पृथगभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।

रूपादिमात्रे च घटादिबुद्ध्यभावः—परय रूपादिमात्रं घटादयः
 तस्य तेषां समानत्वात् यास्ता(?) बुद्धयो विविक्ता गौरवो घट
 इति ता न प्राप्नुवन्ति, रूपादिगतस्य बुद्धिनिवामकस्य विशेषस्य
 हेतोरभावात् । संस्थानभेदाद्भेदप्रसय इति चेत्—केनचित् संस्थान-
 विशेषेणावतिष्ठमाना रूपादयः संस्थानभेदानुविधानाद् घटादिबुद्धि-
 हेतवो भवन्तीति । नैतदस्ति संस्थानस्यान्यत्वेऽनन्यत्वे संज्ञाभेदमात्र-
 त्वात् व्यर्थाभिधानप्रसङ्गाच्च । यदि संस्थानं रूपादिभ्योऽन्यत्, द्रव्यं
 तदिति संज्ञाभेदमात्रम् । अधानन्यत्तथापि रूपादीनां संस्थानभेदा-
 नुविधानात् घटादिप्रसया इति व्यर्थमभिधानम् । घटादिप्रसया
 मिथ्याप्रसया इति चेत्—स न मन्यते घटादिप्रसयाः सम्यक्प्रसया
 इति, किन्तु शब्दवासनाप्रशान्तिमिथ्याप्रत्यया भवन्तीति । तदयु-
 क्तम् । मिथ्याप्रत्ययानां सम्यक्प्रसयानुकारित्वात्—यत्र ते
 मिथ्याप्रत्यया लोके भवन्ति सर्वत्र ते सम्यक्प्रत्ययाऽनुका-
 रिणो भवन्ति न पुनर्यटादिप्रत्ययानां मिथ्याप्रत्ययत्वेन क-
 ल्पितानां बीजमस्ति । न चैते निर्बीजाः प्रादुर्भवन्ति तस्मान्न मि-
 थ्याप्रत्यया इति । मिथ्याप्रत्ययाश्चैत इत्यव्यतिरेके प्रमाणोपप-
 त्तौ सत्यां सिद्ध्यति, न चाव्यतिरेकप्रतिपादकं प्रमाणमस्ति ।
 न नास्ति, तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावात् यद्यस्मादनर्थान्तरं भवति तदग्रहे
 तस्याग्रहो दृष्टः तद्यथा यूपस्य पङ्केश्च, यच्च यतोऽर्थान्तरं भवति तदग्रहे
 तस्य ग्रहो दृष्टः तद्यथा रूपाद्यग्रहे बालग्रह(?) इति । नायं हेतुर-
 नैकान्तिकत्वात् ये घटादिभावमापन्नाः पृथिव्यादयस्तेषां पृथिव्यां
 संगृह्यमाणायामर्थान्तरभूतानामवादीनामग्रहणम् । अथ चार्थान्तरभूता
 अवाद्यो न दर्शनविषयभाजो भवन्ति तस्मादनेकान्तः । अथ न
 चत्वारि महाभूतानि तथा सन्निविष्टानीति पक्षस्तथापि रूपं चत्वा-

रि महाभूतानीति वचनं व्याह्रन्पते । अथ द्रूपे नैव नो रूपादिव्य-
तिरिक्ताः पृथिव्यादय इति ? तथाप्यस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति
रूपादयो रूपमिति, ततश्च कामेऽष्टद्रव्यकोणुरिति व्याह्रन्पते । अथ
पृथिव्यादीनां सङ्घातमात्रे रूपादिव्यवहारः ? तथापि न रूपं पृ-
थिव्यादयो वस्तुतः सन्ति । कथमिति ? पृथिव्यादीनां सङ्घातो
रूपं पृथिव्यादयश्च रूपादिसङ्घात इति संहन्यमानस्याभावान्न स-
ङ्घातोऽस्ति, सर्वः सङ्घातः संहन्यमानतन्त्रो दृष्ट इति सर्वथा न
व्याघातान्मुच्यते ।

तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति तच्छब्दार्थानुसृतावसम्बन्धा-
र्थम् । यदा तच्छब्दस्यार्थोऽनुस्रियते तदा तदग्रहे तस्यैवा-
ग्रह इति प्राप्तम् । तच्चामस्यद्दार्थं यदा पृथिव्यादि रूपादिवि-
शेषणं साध्यते तदा तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिसस्य हेतोः पृथिव्या-
दिविशेषणानां रूपादीनां तच्छब्देनानभिसम्बन्धात् । एतेन पृ-
थिव्यादिविशेषणा रूपादयः प्रत्युक्ताः । अत्रापि रूपाद्यग्रहे रू-
पादिबुद्ध्यभावादिति हेत्वर्थः प्राप्नोति तच्छब्दस्य प्रधानसम्ब-
न्धित्वात् । एवं रूपादिमात्रं पृथिवी पृथिवीमात्रं रूपादय इति
पृथिव्येव रूपादयो रूपादय एव पृथिवीति पूर्ववत् प्रसङ्गः । स-
र्वत्र प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातो वचनभेदात्—पृथिवीसेकवचनं रूपादय
इति बहुवचनं, वचनभेदानुविधानं च यत्र तत्रार्थभेदः । तद्यथा
नक्षत्राणि ज्ञास्यति । अस्ति चात्रापि वचनभेदः तस्मादत्राप्यर्थभे-
देन भवितव्यम् । नन्वेकस्मिन्नर्थे वचनभेदो दृष्टस्तद्यथा चत्वार आ-
श्रमाश्चातुराश्रम्यमिति । तन्नानभ्युपगमात्—नायं वचनभेदः क-
चिदेकत्वे दृष्टः चातुराश्रम्यमिति चतुर्णामाश्रमाणां समानं ध-
र्मसाधनत्वमभिधीयते । एतेन पदेव गुणाः पाङ्गुण्यं विशेष एव
वैशेषिकमिति प्रत्युक्तम् । तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति चासिद्धो-

ऽप्ययं हेतुः । कथमसिद्धः ? रूपाद्यग्रहे द्रव्यग्रहात्—यस्मान्नीलाद्युपधा-
नभेदानुविधायिनः स्फटिकगणे रूपानुपलब्धौ स्फटिक इति
प्रत्ययो दृष्टः । योप्ययं दृष्टान्तो यूषवत् पङ्क्तिवच्चेति तन्न भवता
यूषो व्यज्ञायि न पङ्क्तिः । यूषो हि नाम उत्पन्नपाकजानां द्र-
व्याणां कालविशेषानुग्रहे सति द्रव्यान्तरसंपृक्तानां पाकजोत्पत्तौ
यः संयोगः स यूष इति, स चार्थान्तरवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः । ए-
तेन पानककाञ्जिकविरेकावक्षारादयः प्रत्युक्ताः । पङ्क्तिरप्येकदिग्दे-
शसम्बन्धिषु परस्परप्रत्यासन्न्यनुगृहीतेषु अवधारितानवधारितेषु
भिन्नभिन्नजातीयेष्वभाषरेषु वर्तमाना बहुत्वसङ्ख्यैवोच्यते । एवमानि-
यतदिग्देशसम्बन्धिषु गजतुरगस्यन्दनेषु परस्परप्रत्यासन्न्यनुगृहीतेषु
अवधारितानवधारितेषु वर्तमाना बहुत्वसङ्ख्यैव सेनेत्युच्यते। एवं
जातिविशिष्टपुरुषोपग्रहेण वर्तमाना परिपत्, मन्त्रजितविशेषोपग्रहेण
वर्तमाना सङ्घः । एवं यथासम्भवं पूगवनयूथब्राह्मणगणशब्दा
अपि द्रष्टव्याः । एवमनिपतदिग्देशसम्बन्धिष्वनाद्यन्तेषु मध्यश-
न्धेषु वर्तमाना कुण्डलकं बहुत्वसङ्ख्यैवेति । तस्मात् पङ्क्तिरनर्थान्त-
रमित्यसिद्धो दृष्टान्तः । अथार्थान्तरे किं प्रमाणमिति ? उपलभ्यस्य
समसैरुपलभ्यैर्व्यपदेशः—यदिदं चन्दनमुपलभ्यते तस्य श्वेतं रूपं
तिक्तो रसः पटुर्गन्धः शीतः स्पर्श इति । यश्चायं प्रत्यक्षस्य प्रत्य-
क्षेण व्यपदेशः सोऽर्थान्तरे दृष्टो यथा ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति ।
न खल्वयमेवं प्रतिपद्यते—यदिदं श्वेतं रूपं तदनुमीयमानरसगन्धस्पर्-
शानामिति । सेनावनादिभिरनेकान्त इति चेत्—अथापि स्याद्बुद्धिः
दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि व्यपदेशः सेनाया हस्ती, काननस्य वृक्ष इति ।
न अभिद्धत्वात्—अभिद्धपेनैव अनर्थान्तरत्वं सेनायाः काननस्य च,
यथा च तदर्थान्तरं सेना काननं वा तदुक्तमिति । तदमस्वमिति चेत्—
अथाप्येवं कल्पयेत्—सङ्ख्यैव तावन्नास्ति कुतोऽर्थान्तरभाव इति ।

नैवम् । सङ्ख्या नास्तीति युवता एकानेकप्रत्ययानां विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तमुपादेयम् । कस्मात् ? एकानेकप्रत्ययानामप्रत्याख्येयत्वात्—विशिष्टाश्च प्रत्यया भवन्तो न निमित्तप्रत्याख्यानेन भवितुमर्हन्ति । किं कारणम् ? कुम्भप्रत्ययनिमित्तान्यनिमित्तक एकानेकप्रत्ययः कुम्भप्रत्ययविलक्षणत्वात् नीलादिप्रत्ययवत् तस्माद्यत्तवप्रत्ययनिमित्तं सा सङ्ख्यायेति । तत्प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेण ततोऽन्यस्य तद्विशिष्टप्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तान्तराकाङ्क्षित्वं दृष्टम् । तद्यथा वस्त्रवर्षकम्बलेषु वस्त्रवर्षकम्बलप्रत्ययास्तेभ्य एव भवन्ति । तेषु तु योऽन्यो नीलमिति प्रत्ययः स निमित्तान्तराद्भवन् दृष्टः तथा च घटादिष्वपि घटादिविषयनिमित्तव्यतिरेकभाजः तत्र एकादिप्रत्ययाः तस्माच्चैरपि निमित्तान्तराद्भवितव्यम् । यन्निमित्तं ते सङ्ख्यादय इति । महत्पुष्पितशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यात् सङ्ख्या सेना वनं वा भवितुमर्हति—यदि सङ्ख्या सेना वनं वा, महती सेना पुष्पितं वनमिति न प्राप्नोति, न सङ्ख्यायां महत्त्वमस्ति न पुष्पयोग इति । नैव दोषः । महती सेनेति किमुच्यते तानेव गजादीन् सङ्ख्याधारानवधारितानवधारितेयत्तान् स्थान्यङ्गान्तरोपचये(१)सति महती सेनेतिव्यपदिशन्ति । तत्रेयं स्थानिषु गजादिषु महच्छब्दवाच्येष्वपचयोपचयोपकरणात् बहुत्वसङ्ख्या महतीत्युच्यते । पुष्पितमित्यत्रापि पुष्पसम्बन्धेषु दृष्टेषु पुष्पसम्बन्धेनैकार्थिसमवायमनुभवन्ती बहु-वमङ्ख्यैवाभिधीयते । यथा मधुरो रसः । तित्तो गुदश्चेति । अत एव व्यपदेशात् सङ्ख्यादीनामप्यर्थान्तरभावः । असति दर्शनात् हेतुः यथा गर्त्तद्विड्मिति । न, अपरिज्ञानात्—गर्तो हि नाम रूपादिमद्भिः सावयवैरारब्धकार्यैर्मध्यशून्यैः संस्थानविशे-

(१) संख्याधारानवधारितावधारितेयत्तान् स्थान्यङ्गान्तरोपचये—पा० २ पु० स चायुक्तः ॥

षोपहितमाकाशमिति । एतेन छिद्र व्याख्यातम् । एकस्मिन्नपि दर्शनात् व्यपदेशादर्थान्तरभावो न युक्तः—तद्यथा खदिरस्य स्थाणुरिति । बहुषु चाऽसंयुक्तेषु दर्शनात् तद्यथा प्रासादानां मालेति । संयुक्तेषु चाऽसजातीयेषु दर्शनात् विद्वत्पृथिव्युदकतेजसां (१) विरेक(?) इति । यत्तावदेकस्मिन्नपि दर्शनादिति । तदयुक्तम् । खदिरशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्—खदिरशब्देन जातिविशिष्टं द्रव्यमुच्यते स्थाणुशब्देनापि संस्थानविशेषोऽभिधीयते संस्थानविशेषश्च प्रचयाख्यः संयोगः स चार्थान्तरमिति । एतेन सर्पकुण्डलकं, प्रतिमायाः शरीरं, सुवर्णस्याङ्घ्रियकं, शिलापुत्रकस्य शरीरं, मित्यादिकं भेदवाचकमित्युक्तं भवति । प्रासादानां माला पङ्क्तिवद्द्रष्टव्या । संयोगो विरेक इत्युक्तमेतत् । गुणसमुदायव्यतिरेकेणाग्रहणादिति चेत्—अथापि मन्येथाः यदि रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं स्यात् तद्रूपादीनन्तरेण पृथगुपलभ्येत न तूपलभ्यते तस्मान्नास्ति । अग्रहणस्य द्विनिमित्तत्वादानेकान्तः किमिदमग्रहणं ग्राह्यस्याभावादाहो ग्रहे हेत्वभावादिति सन्दिह्यते । ग्राह्याभावादिति चेत् प्रतिज्ञार्थेन हेत्वर्थस्याक्षेपादयुक्तो हेतुः । ग्रहणाभावादिति चेत् न व्यतिरेकप्रतिषेधः । यश्च तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति हेतोर्दोषः सोऽस्यापि द्रष्टव्य इति । सोऽयमन्यत्त्वादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा स्पष्टमन्यत्वं प्रतिपादयति प्रमाणानामेकत्रोपपत्तेः एकत्र चानुपपत्तेरिति । तस्माद्ब्रह्मस्थितमेतत् पृथिव्यादीनि गुणाश्चेति द्वन्द्वः समामः ॥

अथ बुद्धेस्वप्नसप्राप्ताया लक्षणापदेशद्वारेण सूत्रम् ।

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

बुद्धिरूपलब्धिरित्यादि । एतैः पर्यायशब्दैर्गोऽभिधीयते पदार्थः

(१) पृथुताव्युदकतेजांसि विरेक इति २ पु० पा० ।

सा बुद्धिरिति । पर्यायशब्दाः कथं लक्षणम् ? व्यवच्छेदहेतुत्वात् सर्वं हि लक्षणमितरपदार्थव्यवच्छेदकमेतैश्च पर्यायशब्दैर्नान्यः पदार्थोऽभिधीयत इत्यसाधारणत्वाल्लक्षणम् । उपपत्तिसामर्थ्यात् पर्यायशब्दाभिधानाद्बुद्धित्तेर्निराकरणम् । 'य आहुः बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिरात्मन उपलब्धिर्बुद्धिरिति' तन्निराकरणार्थं समानार्था एते शब्दा इति बुद्धित्तिः पृथङ्निराकृता भवति । का पुनरत्रोपपत्तिर्भवति ? आत्मोपलभने बुद्धिर्ज्ञानीत इति वृत्त्या उभयोश्चैतन्यं प्रतिपद्यते उभयचैतन्ये च प्रत्ययव्यवस्थानुमानं न स्यात् । यदि बुद्धिश्चेतना आत्मा चेतनो न बुद्ध्यवमितानर्थानात्मोपलभेत । किं कारणम् ? चेतनान्तरोपलब्धानां चेतनान्तरस्याप्रतिपत्तेः । अस्ति च प्रतिपत्तिः तस्मादेकश्चेतन इति । बुद्धित्त्त्पविशिष्टायांच ज्ञातृवृत्तौ कल्पितायामात्मनः स्वरूपं वक्तव्यम् । बुद्धिरध्यवस्यस्यात्मा चेतयत इति चेत्-अथापीदं स्यात् यथा बुद्धिरर्थानध्यवस्यति तथाऽऽत्माऽधिदेशमाधिकालं चोपलभत इति । अध्यवस्यत्युपलभत इति पर्यायशब्दौ । न च पर्यायशब्दैः पदार्थनानात्वं युक्तम् यथा ध्वनिर्नाद इति । अन्यथा हि ध्वनिर्नाद इत्यत्रापि नानात्वं स्यात् । अथात्मा चेतयते बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् ? अद्वा बुद्ध्य आ जानीते पुरुषो न बुद्धिः, बुद्धिर्ज्ञापयतीति, बुद्धिर्ज्ञानसाधनं भवतीति ।

स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहा इति भाष्यम् । एते स्मृत्यादयो मनसो लिङ्गं भवन्ति । किमेत एव ? न । किं तर्हि ? इयं च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

यस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षे सत्यपि युगपज्ज्ञानानि न सम्भवन्ति । अतो गम्यते अस्ति तदिन्द्रियसंयोगसहकारि निमित्तान्तर-

मव्यापि, यस्य सन्नियानासन्नियानानुविधानात् ज्ञानस्योत्पत्त्यनु-
 त्यक्ती भवत इति । कुतः ? कारणवैकल्ये कार्यप्रतिबन्धादिति सू-
 प्रार्थः । कथं पुनः स्मृत्यादयो मनसो लिङ्गं भवन्त्यन्यत्र वर्तमा-
 ना इति ? न द्रूमः स्मृत्यादयो मनोवृत्तित्वान्मनसो लिङ्गं भवन्ति ।
 अपि तु गन्धादिक्रियान्यत्वे सति क्रियात्वात् करणान्तरप्रयोज-
 कत्वम्—या गन्धादिभ्योऽन्या क्रिया सा करणान्तरप्रयोज्या* दृष्टा ।
 यथा रथादिक्रिया । क्रिया चेयं स्मृत्यादिका तस्मादियमपि क-
 रणान्तरं प्रयोजयति । सुखादयो वा गन्धादिभ्योऽन्यत्वे सति विषय-
 त्वाच्चक्षुरादिव्यतिरिक्तकरणान्तरप्रयोजका रथादिवदिति । तद्यथा
 रथादयो विषयाः चक्षुरादिव्यतिरिक्तं करणं वास्यादि(?)
 प्रयोजयन्ति विषयाश्च सुखादयः तस्मात्तैरपि करणान्तरं प्रयोज-
 यितव्यमिति । अथायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्हानिर्घर्षः सा कथं मनोलिङ्गं
 भवति ? अथासम्बद्धमपि लिङ्गमिष्यते ? सर्वं सर्वस्य लिङ्गं स्यात्
 अस्त्यात्मा काकस्य काष्ण्यादिलेखे तदपि स्यात्, न त्वेवं भवति ।
 तस्मान्नासम्बद्धं लिङ्गं सम्भवति । असम्बद्धमपि लिङ्गं
 मन्वतीत्येके—यथा मत्स्यग्रशरावदर्शनं कुलालावृत्ति(२) कुलाल-
 सद्भावं गपयति भ्रान्तिमद्यक्रमदर्शनं चेति । तन्न । नैवात्र
 कुलालसद्भावो बोद्धव्यः किन्तु देश एवाविदूरकुलालवस्त्वेन
 साध्यः तस्य मत्स्यग्रशरावत्त्वं घर्षः भ्रान्तिमद्यक्रवस्त्वेनापि देशो-
 ऽविदूरकुलालवस्त्वेन साध्यते तस्मान्नासम्बद्धमनुमानं क्वचि-
 दिति । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्हानिर्घर्षः कथं मनमाऽसम्बद्धा मनोलिङ्गं
 भवति । युगपज्ज्ञानोत्पत्तेरेव पक्षीकरणान्नामम्बद्धम् । कथमिति ?
 रथादिग्रहणानि चक्षुरादिव्यतिरेकेणाधिष्ठापकान्तरापेक्षाणि

* प्रयोजिका इति—पु०पा० । (१) वास्या स्यादिति पु० २ पा० ।

(२) कुलालजग्येन साध्यवृत्ति इति—पुस्तकान्तरे पा० ।

अयुगपद्वृत्तेः । तद्यथा अनेकाशिल्पपर्यवदातस्य पुरुषस्या-
नेकं वास्यादि युगपत् सन्निधानेनोपस्थितं हस्ताद्यधिष्ठाप-
कापेक्षं न युगपदनेकरथादिक्रियां निर्वर्तयति तथा चक्षुरादि न
युगपदनेकं ज्ञानं करोति तस्यात्तद्व्यधिष्ठापकान्तरापेक्षत इति ।
इन्द्रियाणि वा पक्षीकृत्स्न वक्तव्यम् । कथमिति ? चक्षुरादीन्द्रियं
आत्मप्रवृत्तावधिष्ठापकान्तरापेक्षं अयुगपत्प्रवृत्तेः वास्यादिवदिति ।
यदि तर्हि चक्षुरादीन्द्रियं मनःसन्निधानोपेक्षमर्थानामयुगपद्ग्राहि-
य एकेन्द्रियग्राह्यास्तेषु कथमयुगपद्ग्रहणं ? न हि तथासन्निहितं
मन इति । सम्बन्धिभेदादिति चेत् युगपत्सम्बन्धिषु कथम् । भवतु
तावन्नीलादिभेदेषु एकेन्द्रियविषयेषु इन्द्रियविषयसम्ब-
न्धिभेदादयुगपद्ग्रहणं, अथ ये युगपत्सम्बन्धिषु कथं
शुक्रो गौर्गच्छतीति प्रसया न युगपत्प्राप्नुवन्ति ? बुभु-
त्साभेदादयुगपद्ग्रहणमित्येके-एके तावद् भ्रुवते सम्बद्धोप्यर्थो-
ऽबुभुत्सितत्वाच्च शृणुत इति । तन्न । मनोनिवृत्तिप्रसङ्गात्-एवं तर्हि
मनः परित्याज्यम् यदि बुभुत्साभेदादयुगपद्ग्रहणानि भवन्ति ।
अन्यत्रापि बुभुत्साभेदो न दण्डवारित इति मन इदानीमनर्थकं
परित्याज्यम् । सर्वा च बुभुत्सायामयुगपद्ग्रहणे न्यायोन्वोवधार-
णीयः तस्मादन्यनिमित्तमयुगपद्ग्रहणमिति । किं पुनर्निमित्तं ? कर-
णत्वं-यथैवायं करणधर्मो नानाधिष्ठितं करणं भवति इति तथा
सम्बद्धस्याप्यऽनेकक्रियाकारित्वं नास्ति, न हि किञ्चित् करणं
सम्बद्धमपि सदैकदाऽनेकां क्रियां शक्नोति कर्तुम् । यदि पुनरात्मैवा-
धिष्ठाता भवेत् तथाप्यात्मनो युगपदनेकेन्द्रियसम्बद्धस्यानिषेधा-
दयुगपज्ज्ञानोत्पत्तौ न्यायोऽन्योवधार्यः । स च नान्तरेण मन इति
सिद्धं मनः ।

प्रवृत्तिर्वाग्युद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

प्रवृत्तिर्गबुद्धिशरीरारम्भ इति । शरीरेण मनसा वाचा च ।
 सेयं प्रवृत्तिः प्रत्येकं दशविधा पुण्या पापा च । पुण्या कायेन परि-
 व्राणं परिचरण दानमिति । वाचा सखं हितं प्रियं स्वाध्यायश्च
 इति । मनसा दया स्पृहा श्रद्धा चेति । विपर्ययेण पापा दश-
 विधैव । क्षणिकत्वात् प्रवृत्तेर्जन्मकारणत्वानुपपत्तिः सेयं प्रवृत्तिः
 क्षणिका सती जन्मकारणमिति न युक्तम्, तत्रश्च द्वितीयसू-
 त्रव्याघातः । न । प्रवृत्तिफले प्रवृत्त्युपचारात् । प्रवृत्तिफले धर्मा-
 धर्मौ अस्मिन् सूत्रे प्रवृत्तिरित्युच्यते । 'कस्मात् ? तत्साधनत्वात्
 अक्षं वै प्राणिनः प्राणा इति यथा ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । का पुनरियं प्रवर्तना ? यथाऽवशः
 प्रवर्तते तं प्रवर्तमानं रागादयः (१) प्रवर्तयन्तीति । सेयं प्रवृ-
 त्तिहेतुत्वात् प्रवर्तनेत्युच्यते यथा कारणा हारणेति । सा पुनरियं
 प्रवर्तना कथं गम्यते ? प्रत्यात्मं प्रत्यक्षा, परशरीरे त्वानुमानिकत्वा-
 त्मवदिति । यथाऽऽत्माऽहङ्कारविषयत्वेनावीतप्रमानः प्रत्यात्मं प्रत्यक्षी
 भवति । न हीयमहङ्कारबुद्धिरानुमानिकी । नागमिकी । कथं ना-
 नुमानिकी ? लिङ्गाभावात् । कथं नौपदेशिकी ? अनुपदिष्टार्थप्रति-
 पत्तेः । तस्माद्रूपादिवत् प्रसात्ममात्मा प्रत्यक्ष इति । प्रवृत्तिनि-
 द्यत्पनुमेपस्तु परशरीर इति ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः । पूर्वोपात्तशरीरादिपरित्यागादन्व-
 शरीरोपमक्रान्तिः स प्रेत्यभाव इति । पुनर्ग्रहणं संसारानादित्व-
 ज्ञापनार्थम् । पुनः पुनर्जन्ममरणे भयत इत्यनादित्वं संसारस्य दर्श-

(१) पादयः ~ पा० २ पु० । स च प्राणादिकः ।

यति । कः पुनरयं संसारः ? दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपर्यन्तानाम-
विच्छेदेन यः कार्यकारणभावः स संसार इति । स चानादिः पूर्वा-
परकालनियमाभावात् । यदि पूर्वं दुःखं, तज्जन्मना विना न यु-
क्तम् । अथ पूर्वं जन्म, तदा धर्माधर्मान्तरेण न युक्तम् । अथ
पूर्वं धर्माधर्मौ, तात्रापि विना रागद्वेषाभ्यां न युक्तौ । अथ पूर्वं
रागद्वेषौ, न मिथ्याज्ञानादन्ते तयोः प्रादुर्भाव इति । मिथ्याज्ञानं
तर्ज्ञादिः ? तदपि शरीरादीनन्तरेण न युक्तम् । मोऽयं दुःखादीनां
मिथ्याज्ञानपर्यन्तानां कार्यकारणभावोऽविच्छिन्नः संसार इति
आजरञ्जरीभाव इति चोच्यते । मोऽयं संसारः किमात्मन आहो
मनस इति ? यदि क्रियामधिकृत्योच्यते तदा मनसस्तद्धि संसर-
ति । अथोपभोगमाधिकृत्योच्यते तदात्मनः, स हि सुखदुःखे उ-
पभुङ्क्ते इति ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् । शरीरादि जन्यं सर्वं फलं,
धर्माधर्मप्रवर्तकत्वात् । मुख्यकल्पनाया सुखदुःखोपभोग एव, तद-
वसानात् । यस्माद्धर्माधर्मयोः सुखदुःखोपभोग आवसानिकं फलं,
तस्य तु नान्तरेण शरीरादीन् सम्भव इति कृत्वा शरीरादीन् ध-
र्माधर्मावारम्भ सुखदुःखोपभोगं कुरुत इति । सोऽयं फलशब्दः
सुखदुःखोपभोगे मुख्यः शरीरे गौण इति ।

वाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

वाधनालक्षणं दुःखम् । एतदेव शरीरादि वाधनानुपपन्नाद्
दुःखमित्युच्यते । स्वभावस्तु दुःखमेव दुःखं, लक्षणशब्दोऽनुपपन्ना-
र्थः सर्वमिदं शरीरादि दुःखानुपपत्तमिति । अत्र शरीरं दुःखस्य
निमित्तं निमित्तार्थोऽनुपपन्नः । इन्द्रियाणि विषया बुद्धय इति सा-

घनं साधनार्थोऽनुपद्गः । सुखं दुःखाविनाभावि, अत्राप्यविना-
 भावोऽनुपद्गः स्वरूपतस्तु दुःखं दुःखमिति । सर्वं स्वरूपतो दुःख-
 मिति केचित् । न । प्रत्यक्षविरोधात् । न हि प्रत्यक्षं सुखं शक्यं
 प्रत्याख्यातुम् । दुःखविकल्प इति चेत्—अथापीदं स्यात् दुःख-
 विकल्प एव सुखमिति, न पुनः स्वरूपतोऽस्तीति । न । विकल्पे
 नञ्प्रयोगासंभावात् । नहि विकल्पे नञ् प्रवर्तमानो दृष्टः न हि
 ब्राह्मणविशेषे भरसब्राह्मण इति । एवं दुःखविशेषे ऽदुःखमिति न
 स्यात् । यदि च सुखं न स्याद्धर्मवैयर्थ्यम् । किं कारणम् ? सुख-
 साधनं धर्म इति । सुखं च नास्तीति व्यर्थो धर्मः । दुःखप्रतिषेधः
 फलमस्येति न युक्तम् । धर्मस्याभावफलत्वममद्भावात् अभावफलो
 धर्म इति । प्रवृत्तिद्वैतं च लोके दृष्टं तन्न स्यात् । हितमाप्स्यामी-
 सेकः प्रवर्तते अनिष्टं हास्यामीत्यपरः प्रवर्तते । हितस्याभावात्
 प्रवृत्तिद्वैतं च न स्यात् । दुःखभावनोपदेशो न स्यात् प्रतिपक्षात्-
 म्भावात् । सत्त्वभावश्च, न हि कश्चिद्दुःखे सज्यत इति । तस्मान्न
 मुख्यतः सर्वं दुःखं दुःखभावनोपदेशेन च दुःखमित्युच्यते ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति । तेन शरीरादिना दुःखान्तेना-
 ऽऽत्यन्तिको वियोग इति ।

आत्यन्तिकी सुखाभिर्व्यक्तिस्त्येके—एकेत्वात्यन्तिकी सु-
 खाभिर्व्यक्ति मुक्तिं श्रुवते । तन्न । ममाणासम्भवात् ।
 मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति न प्रमाणमस्ति । न नास्ति
 नियामकत्वादिति चेत् अनेककारणनिष्पन्नसुखस्यात्मनि समवायो
 नियामकमन्तरेण न युक्तः तस्मादात्मनि नित्यं सुखमस्ति, येनेदं
 सुखं निवर्ण्यमानमात्मानमाश्रयत इति चेत् । न । सर्वोत्पत्तिमत्तम-

द्वात् सुखवदात्मनि दुःखमपि नित्यं कल्पयितव्यं इच्छाद्यश्चेति ।
 अनैकान्तिकता वा । अभिव्यक्त्यर्थानभिधानाच्च । नित्यं सुखम-
 भिव्यज्यत इति कोऽभिव्यक्त्यर्थः ? ज्ञानमिति चेत् नित्यमनित्यं चेति
 कल्पनानुपपत्तिः । अनित्यमिति चेत् कारणं वक्तव्यम् । आत्म-
 मनःसंयोगो वा कारणं (१) तस्यापेक्षाकारणं वक्तव्यम् । यदि
 मन्यसे आत्ममनःसंयोगो ज्ञानस्य कारणं तस्य तर्ह्यपेक्षाकारणं
 वक्तव्यम् । न हि द्रव्यगुणकर्मस्वारब्धव्येषु संयोगो निरपेक्षं कारण-
 मिति । आत्ममनःसंयोगः सुखापेक्षः कारणमिति चेत् । न । कैवल्य-
 विरोधात् । अथ मन्यसे आत्ममनःसंयोगो नित्यमात्मनि व्यवस्थितं
 सुखमपेक्षमाणो ज्ञानकारणं भवतीति । तन्न युक्तं कैवल्यविरोधात् ।
 यथाऽपमात्ममनःसंयोगो विषयमात्रमपेक्षमाणो निमित्तान्तरनिरपेक्षः
 सुखज्ञानं करोति, एवं रूपादीनपि विषयाननपेक्षमाणः तद्विषया-
 णि ज्ञानानि कुर्यात् । ततश्च कैवल्यं निवर्तते—सर्वानर्थानयमात्मा
 लभत इति । नित्योपलब्धिमतद्भावेति । योगजधर्मानुसृहीतो नित्ये
 सुखे ज्ञानं करिष्यतीति चेत् न युक्तम् । तदक्षये तदभावात्—यदा
 योगजो धर्मः क्षीणो भवति तदास्य किमनुग्राहकमिति वाच्यम् ।
 योगजधर्मो न क्षीयते इति चेत् न युक्तम् । उत्पत्तिधर्मकस्य सर्व-
 स्यान्नित्यत्वात् सर्वमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति । नित्योऽसौ योगस-
 माधिजो धर्म इति चेत् योगजसमाधिजश्च नित्यश्चेति व्याहृतम् । नित्यं
 ज्ञानमिति चेत् । न । सुखवत् प्रमाणाभावात् मुक्तसंसारस्थयोर-
 (२) विशेषमतद्भावेत् । सुखदुःखसंवेदनपर्यायश्च न स्यात् नित्यमयं
 सुखमुपलभेत ततश्च मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थः स्यात् । न चायं सुखं
 जिहासति विवेकज्ञानस्याशक्यत्वात् दुःखं जिहासमानः सुखमपि

(१) संयोगः कावारणं—पा० २ पुस्तके स च प्रामादिकः ॥

(२) 'मुक्तसंसारिणोर्था' 'मुक्तसंसारवतोः'—पा० २ पु० ।

जिहासति । न चायं कदाचिद्दुःखमुपलभत इति कस्य हानार्थ-
 प्रवर्तते । शरीरादिबन्धादप्रसङ्ग इति चेत् नित्यं—सुखमुपलभत
 इति नास्ति प्रसङ्गः—यस्माच्छरीरादयो नित्यसुखस्योपलब्धेः प्र-
 तिबन्धका भवन्तीति । न । शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् नित्यं शरी-
 रादिप्रसङ्गाच्च । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं कल्प्यते एवं शरीरा-
 दयोपि नित्याः कल्पयितव्याः एवमस्य कैवल्यं साधीयो भवति ।
 शरीरादीनां नित्यत्वं दृष्टविरुद्धमशक्यं कल्पयितुमिति चेत् । न
 सुखस्यापि तर्ह्यस्मदादेर्दृष्टविरुद्धं नित्यत्वमशक्यं कल्पयितुम् ।
 प्रमाणाभावादित्युक्तम् तच्च नास्ति । कस्मात् ? इष्टार्थाधिगमार्थत्वात्
 इहायं लोकः प्रवर्तमान इष्टाधिगमार्थं प्रवर्तते, प्रवर्तन्ते च मोक्ष-
 माणास्तेषामपीष्टाधिगमार्थया प्रवृत्त्या भवितव्यम्, तेषां प्रवृ-
 त्तिर्नित्यसुखे ऽर्धवती नान्यथेति । न । प्रवृत्तिर्द्वैतदर्शनात् । द्वे
 प्रवृत्ती लोके दृष्टे इष्टाधिगमार्थाऽनिष्टहानार्था च । तत्रेदं पारित्राज्यं
 किमिष्टाधिगमार्थमाहोऽनिष्टहानार्थमिति सन्दिह्यते । आगमादिति
 चेत्—आगमादेतद्गम्यते मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति मुक्तः सुखी
 भवतीति श्रूयते । आगमोऽप्येवं विचारणीयः किमयं नित्येन
 सुखेन योगमाह उत दुःखेनात्यन्तिकविपोगमाहेति । दृष्टश्च दुःखा-
 भावेपि सुखशब्दप्रयोगो बहुधा लोक इति । एवं च ज्वरादिवि-
 योगे लौकिका व्याचक्षणा(१) भवन्ति सुखिनः संवृत्ताः स्म
 इति । यदि पुनरयं सञ्चक्षणाको मोक्षे नित्यं सुखमिति सुख-
 रागेण प्रवर्तते न मुच्येत । कस्मात् ? रागस्य बन्धनसमाज्ञानात्-
 बन्धनसमाज्ञातो राग इति । यद्यपि द्वेषात् प्रवर्तते दुःखं हा-
 स्यामीति तथापि न मुच्येत द्वेषस्य बन्धनसमाज्ञानादिति राग-
 द्वेषौ हि बन्धनमिति । न । अप्रतिकूलत्वात् । अप्रतिकूलं दुःख-

हानं भवति न पुनरपं दुःखं द्वेष्टि अद्विषंश्चापं प्रवर्तमानोऽप्र-
तिकूलं दुःखहानमधिगच्छतीति ।

चित्तं विमुच्यत इत्यन्ये रागादीनां तत्र सामर्थ्यात् ।
यस्माद्रागादिवशं चित्तमालम्बनान्तरं गत्यन्तरेषूपद्यते न
पुनरात्मनि रागादीनां सामर्थ्यमस्ति । न । अयन्नतः त-
त्सिद्धेः । ये चित्तस्यानुत्पादनं निरोधं वाऽपवर्गमिच्छन्ति तेषा-
मयन्नतः सिद्धो मोक्षः । किं कारणं ? जन्मनो विनाशार्थत्वात्
जातं विनष्टमित्ययत्रासिद्धमेतदिति।सन्ततेऽनुत्पादोऽपवर्ग इति चेत् ।
न।तस्याशक्यत्वात् । सन्ततेऽऽनुत्पादो न शक्यते कर्तुम्।कार्यका-
रणभावप्रवाहस्य सन्ततिभावात् । अनागतानुत्पादः क्रियत इति
चेत् अनागतानुत्पादस्य विद्यमानत्वात् किं क्रियत इति सर्वथा
न चित्तस्यापवर्गः सिद्ध्यतीति । कस्य तर्ह्यपवर्गः ? योऽपवृज्यते ।
कोऽपवृज्यते ? आत्मा । अथ काऽपवृक्तिः ? दुःखादिभिर्वि-
योग इति ॥

प्रमेयानन्तरं प्राप्तिः संशयस्य स्थानवतो लक्षणवचनमिति
या प्रमेयानन्तरं क्रमप्राप्तिः साऽभिधीयते ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्य-
व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेरिति सूत्रम् । तत्र समानधर्मोपपत्ते-
रनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च(१) त्रिविध एव संशय इत-
रपदविशेषणाद् भवतीति सूत्रार्थः । तत्र विषयस्वरूपानवधा-
रणात्मकः प्रत्ययः संशयः समानधर्मादिभ्य उत्पन्नो विषयस्य
विशेषं नावधारयति यः स संशय इत्युच्यते । भूतयोऽनवधार-
णात्मकश्चेति व्याहृतं ? प्रत्ययस्यैतत् प्रत्ययत्वं यद्विषयावधारणा-

त्मकत्वं, न चेदयं विषयस्वरूपमवधारयति मत्प्रयत्नं तर्हि व्याहृतं भव-
ति । न । स्वरूपमत्यायनात् स्वरूपमस्य प्रतीयते, न पुनरयं विषय-
स्वरूपमवधारयति अतश्च संशयः प्रतीयत इति मत्प्रयत्न इति वच्यते ।

समानशब्दः साधारणार्थः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति सा-
धारणस्येति यावत् । किं पुनरत्र साधारणं किं गुण आहो
सामान्यमिति ? यदि गुणः स न साधारणः । कस्मात् ? एकद्रव्य-
वृत्तित्वात् परिमाणस्य, एकद्रव्यवृत्ति परिमाणं तत् कथं सा-
धारणं भविष्यतीति । सामान्यमपि न युक्तम् द्रव्यावृत्तित्वात्
न दूर्ध्वत्वं द्रव्ये वर्तते, किन्तु गुणे परिमाणे । न दूर्ध्वत्वं परिमाणं
वर्तमानं सामान्यं द्रव्ये संशयं कर्तुमुत्सहते । कस्मात् ? गुणस्याव-
धारितत्वात् यद्वृत्ति सामान्यं सौर्धोऽवधारित इति । न । साधार-
णार्थस्यान्यथा व्याख्यानात् । न द्रूपो गुणः साधारण इति ।
नापि सामान्यमपि तु सादृश्यार्थः यावद्दार्ढ्यं पूर्वमद्राक्षं तपोर्षो
धर्मः ऊर्ध्वत्वलक्षणो वर्तते तेन धर्मेण सदृशोऽयं धर्म उपलभ्यत
इति । तस्योपपत्तिरव्यवसायः । यदुक्तं भवति सदृशस्य धर्मस्यो-
पलब्धेस्तदुक्तं भवति समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति । कस्मात् पुनरेवं
नोपपत्ते समानधर्मोपलब्धेरिति ? अनुक्तमपि यस्माद् गम्यते (१)
गम्यमानस्याभिधानं व्यर्थम् । केन पुनरेतद् गम्यते ? (२) इति वि-
शेषापेक्ष इति वचनेन । कथं ? विशेषस्यापेक्षा आकाङ्क्षा सा चानु-
पलम्बमानविशेषे युक्ता । यदि चायं विशेषं न पश्यति विशेष-
वानुपलम्ब्ये गम्यत एव सामान्यं पश्यतीति । अथ पुनरयं न सामा-
न्यं न विशेषं पश्येच्चदा विशेषापेक्ष इति व्यर्थं वचनं स्यात् एतेन
सामर्थ्येन गम्यते सामान्यमुपलम्बत इति । अथ बोधव्य-
वर्थात् एवोपपत्तिशब्द इति । उपपत्तिः मरणगम्यता सा चो-

पलब्धिः । यः पुनरनुपलभ्यमानसद्भावो धर्मः सोऽविद्यमानव-
द्भवतीति । का पुनर्विद्यमानस्याविद्यमानेन समानता ? प्रमाणा-
नालम्बनत्वम् । अविद्यमानमपि प्रमाणस्यालम्बनं स्वतन्त्रं न भ-
वति तदप्यनुपलब्धिलक्षणं प्राप्तमिति । विषयशब्देन वा विषयिणं
प्रसाह—समानधर्मोपपत्तिशब्देन वा विषयी प्रत्ययो विधीयते ।
लौकिकं वा न्यायमनेन वाक्येनावरुणद्धीति यथा लोके वक्तारो
भवन्ति धूमेनाग्निरनुमीयत इति । न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रू-
यते । अर्थप्रसापकत्वात् वाक्ये दर्शनशब्दमनुजानाति धूमं दृष्ट्वा-
ऽयाग्निरनुमीयते इति ।

अव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यम्—यदिदं समानधर्मो-
पपत्तेरिति पदमेतस्मिन्नव्यवच्छेदहेतोः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति
वक्तव्यम् । न हि केवला समानधर्मोपपत्तिः संशयकारणमन्यथा
कृतकत्वादिनाऽपि संशयः स्यात् समानं हि कृतकत्वं सर्वानिर्ज्ञा-
नामिति, व्यवच्छेदहेतुत्वान्न भवति । न । समानार्थापरिज्ञानात् ।
व्यवच्छेदहेतुश्च भवति समानश्च धर्म इति न युज्यते, व्य-
वच्छेदहेतुर्नाम विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति यो विजातीयवृत्तिः
स व्यवच्छेदहेतुः तस्य च समानार्थता नास्ति । समानो हि धर्मो
यो विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति अन्यजातीयवृत्तिः । तस्मा-
दव्यवच्छेदहेतोरिति न वक्तव्यम् ।

सोऽयं साधारणो धर्म उपलभ्यमानः संशयहेतुः । किं के-
षल इति ? न केवलः । किं तर्हि ? उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था-
तश्च । यदि चोपलब्ध्यनुपलब्धी न व्यवस्थिते भवत इति ।
किमेतावन्मात्रं साधनमिति ? नेत्युच्यते । यदि विशेषाकाङ्क्षा भव-
ति समानधर्ममुपलभते । उपलब्ध्यनुपलब्धी न व्यवस्थिते इदन्तया
चाऽनिदन्तया वा । विशेषाकाङ्क्षायां च सत्यामर्थसन्देहो भवतीति ।

किमिदं समस्तं कारणमस्तमस्तं वा ? समस्तमिति धूमः ।
 यदि समानधर्मोपपत्तेरिति केवलमुच्येत उपलब्धविशेषस्यापि
 सामान्यत उपलब्धिरस्तीति तस्याऽपि संशयः स्यादिति ।
 यदि पुनरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च संशय इत्येतावदुच्येत
 अनुपलब्धसामान्यस्यापि कचिदुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थाऽस्तीति
 संशयः स्यात् इति । विशेषापेक्ष इत्येतावति चोच्यमाने
 ऽनुपलब्धसामान्यस्यापि कचिद्विशेषस्मृतिरस्तीति संशयः स्यात् ।
 एवं समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्चेति पदद्वयेऽपि
 नौयानमेद्धादिगतस्य न भवति संशयः । एवमुपलब्धनुपलब्ध-
 व्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति पदद्वये ऽभिधीयमाने ऽत्यन्तानुपल-
 ब्धेऽप्ये संशयः स्यात् । समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्ष इति चोच्यमाने
 सामान्यधर्मदर्शने सत्यपि विशेषाकाङ्क्षायां च सत्यामुपल-
 ब्धनुपलब्धोऽव्यवस्थानाम् भवति संशयः । एवं च
 यदाऽप्यं द्रष्टा दृष्टपूर्वं सामान्यविशेषवन्तमर्थमुपलभते तत्र
 चोपलब्धनुपलब्धी व्यवस्थिते भवतः । सोऽप्यं द्रष्टा तस्मात्
 स्थानात् यदाऽप्यैति, ततोऽस्यापगमाद्विषयविभक्त्याऽपि मित्रादल्पावि-
 षया विशेषा नाभासन्ते, महाविषयं सामान्यमवभासते, उपलब्ध-
 नुपलब्धी पुनर्व्यवतिष्ठेते, विशेषार्थस्मृतिश्च नास्ति, न च सन्दिग्धे
 तस्मादेकाद्विषयपदार्थुदात्तेन समस्तं लक्षणमुच्यते इति । समानधर्मो-
 पपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्ष इति चैकपदपद-
 दातः कृतः । समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च समा-
 नधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्ष इति च उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातो विशे-
 षापेक्ष इति च द्विपदपदार्थुदात्तः कृतः समस्तपदपदग्रहेण । यस्मात्
 समानधर्मोपपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो वि-
 षयः संशय इत्याह । तेन ज्ञापयति समस्तमेतल्लक्षणमिति । वि-

र्म्य इति नानार्थावमर्षणं विमर्षः । उभावर्षो मृशतीव(१) संशी-
तिः संशय इति भावसाधनम् । करणसाधनं वा संशये ऽनेनात्मा
सुप्त इव भवति । क उपमार्थः ? अर्थानवधारणमुपमानार्थः । ए-
तेनानेकधर्मोपपत्तौ विप्रतिपत्तेश्चेति व्याख्यातम् । कोऽतिदेशार्थः
यथाऽऽद्यपक्षे त्रिपदपरिग्रहेण एकद्विपदपर्युदासः कृतः तथा-
नन्तरपौरपि द्रष्टव्यमिति ।

अनेकधर्मोपपत्तेः संशय इति—अनेकस्यानेकश्च धर्म
इति केचित्—अनेकस्य धर्मोऽनेकधर्मः अनेकस्य द्रव्यगुण-
कर्मलक्षणस्य संयोगजत्वं धर्मः अनेकश्च धर्मः संयोगज्ञत्वनि-
रुणत्वनिष्क्रियत्वज्ञानि इत्यानि शब्दे, तदेवमनेकधर्मोपपत्तेः
संशय इति केचित् । तदयुक्तम् । समानधर्मोपपत्तेरित्यत्र चरितार्थ-
त्वात् । समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव यथैकोऽनेकवृत्तिः यश्चानेक-
एकवृत्तिः स लभ्यत इति चरितार्थत्वात् न पुनरनेकधर्माभि-
धानेन मयोजनमस्तीति । अथानेकधर्मशब्दस्य कोऽर्थः ? असा-
धारणो धर्मः । कथं पुनरसाधारणो धर्मोऽनेकधर्म इत्यनेन सप्ता-
सपदेनाभिधीयते ? समानासमानजातीयविशेषकत्वात् समान-
जातीयमसमानजातीयं चानेकं तस्माद्विशेषो-विशेषको धर्मः अने-
कस्माद्विशेषोऽनेकधर्म इति तस्य चानेकस्य धर्मो यथा-
स्वं सोऽयमनेकधर्म इति । एकानेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मोऽने-
कधर्मः यत एव प्रत्ययो भवतीदमेकपिदमनेकमिति । तत्रै-
कप्रत्ययहेतुरभेदः अनेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मो विशेषः यथा श-
ब्दस्य विभागजत्वम् । सामान्यविशेषसमवायेभ्यः शब्दस्य
सदादिना विशेषेण निर्भक्तस्य तस्मिन्स्तु द्रव्यं गुणः कर्म वेति
विभागजत्वात् संशयः । न हि किञ्चित् द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमं

विभागाज्जायमानं दृष्टं सर्वत्रासम्भवात् विभागजत्वं संशयं करोति सर्वतो व्यावृत्तेरिति । ननु च विभागजो विभागो विद्यते गुणः । सखम् अनभ्युपगतविभागजविभागस्यैतदेवं भवति । यः पुनरभ्युपगतविभागजविभागः तस्यायं निर्णयहेतुः गुणः शब्दो विभागजत्वात् विभागजविभागवदिति । अस्तु वा तस्यापि विभागजविभागासमवायिकारणकत्वात् विभागजविभागासमवायिकारणकः शब्दो नान्यः पदार्थ इति । तदेवं विभागजत्वं विभागजविभागासमवायिकारणत्वं नर्ते शब्दाद्भवतीति सर्वतो व्यावृत्तः संशयहेतुः । तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरमूलेषु विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादिति । समानधर्मोपयोगाद्वाऽसमानोनेकधर्मो भवति । यद्वा द्वयस्यापि संशयकारणत्वेनोपनीतस्य समानधर्मस्यासमानस्य च समानस्य धर्मस्योपयोगादनुपपुक्तोऽसमानः सोऽनेकशब्दस्य विषयविशेष इति ।

कस्मात् पुनरेवमेव नोच्यते समानासमानधर्मोपपत्तेरिति ? नैवं शक्यमभिधातुम् अनेकस्माद्वावृत्तो यो धर्म इति अयं विग्रहो न लभ्यते लाघवं वा प्रयोजनमेकाक्षरापक्षपात् लाघवं प्रयोजनमाश्रित्यैवमभिधानं वा । यद्यनेकधर्मार्थोऽसाधारणार्थः असाधारणश्च धर्मः संशयकारणमिति, नैवं निरात्मकं जीवच्छरीरं अमाणादिमन्त्रममङ्गादित्यवगम्यसाधारणत्वात् संशयहेतुः प्राप्तः । नैव दोषः यथैव साधारणो धर्मः संशयहेतुरिति नान्वपिनः साधारणत्वे सति संशयहेतुत्वं भवति अन्वव्यभिचारात् । एवं व्यतिरेकीणोऽपि सत्यसाधारणत्वे विषयमन्वयस्याव्याभिचाराद्देवमात्र इति । तस्याग्रेऽकृत्तित्वमनेऽकृत्तित्वं संशयकारणत्वे निर्णयहेतुत्वं वा हेतुः । कृत्तित् ! साधारणासाधारण्ये मति व्यभिचाराव्यभिचारी संशयनिर्णयहेतुः । यो व्यभिचारी स संशयहेतुः सोऽव्याभिचारी

स निर्णयहेतुरिति । यदि तर्क्यमयोर्व्यभिचारित्वात् संशयहेतुत्वं ननु समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव गतमेतत् गतार्थत्वात् न संशय-हेतुत्वेन पृथक् उपादेयमिति । सत्यम् । न व्यभिचारितामन्तरेणा-न्यत् संशयकारणमपि तु व्यभिचारितायां सत्तां विधीयमान-व्यभिचारः प्रतिपिध्यमानव्यभिचारश्चेति भेदः समानधर्मोप-पत्तेरित्यनेन विधीयमानव्यभिचार उपदिश्यते विभागजत्वा-दित्यनेन प्रतिपिध्यमानव्यभिचार इति । एतावता पृथग-भिधानम् ।

नञः पर्युदासविषयत्वाद् व्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातोऽनेक-धर्म इति केचित्—एके त्वनेकधर्म इत्यन्यथा व्या-चक्षते एकस्मादन्योऽनेकधर्म इति । एवं च विरुद्धाव्य-भिचारिधर्मद्वयोपनिपातो लभ्यते यं प्रति तर्कमाहुः स च सं-शयहेतुः यथा श्रावणत्वकृतकत्वे शब्दस्येति । तदयुक्तम् । असम्भवात् । न ह्यव्यभिचारिणौ विरुद्धावेकस्मिन्नर्थे धर्मो सम्भवतः वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवात् पद्युभावव्यभिचारिणौ स्या-ताम् एकं वस्तु व्यात्मकं भवेत् । न चैतदस्ति तस्मान्नो-भावव्यभिचारिणाविति । न चायं प्रयोगो युक्तः । कथ-मिति ? यदि तावदेवं प्रयुक्ते यथा प्राक्तनो हेतुः तथाऽप-मपीति । प्रसिद्धेन व्यपदेशा भवन्तीति सिद्धं पूर्वस्य हेतु-त्वम् । विरुद्धार्थप्रतिपत्तिवाधितत्वाद् उत्तरस्यानभिधानम् । अर्थैवं क्रियते यथेदं द्वितीयमनुमानं न भवति तथा प्राक्तनमपीति । एव-मपि प्रतिपन्नद्वितीयानुमानस्यासाधकत्वम् । अथ विरुद्धधर्मविक्रम सम्भवत इति सम्भवात् विरुद्धौ । कश्च विरुद्धार्थः किं सहासम्भवः आहो विरुद्धार्थसाधकत्वम् अथ स्वरूपमिति । यदि सहासम्भवः स नास्ति दर्शनात् । अथ विरुद्धार्थ-

साधकत्वं विरोधः तदपि न युक्तम् वस्तुनो व्यात्मकत्वात्-
 म्भवात् । यदि विरुद्धार्थसाधकत्वमनयोर्धर्मयोर्धमेव एकं वस्तु
 व्यात्मकमापद्येत् । अथ स्वरूपमनयोर्विरुद्धमिति न किञ्चिद्वा-
 धितं भवति यस्मात् कृतकत्वं न श्रावणत्वं श्रावणत्वं वा न कृत-
 कत्वं तस्मान्न संशय इति । उपेत्य वा विरोधं यदि विरुद्धा-
 र्थ्यां कृतकत्वश्रावणत्वाभ्यां शब्दे संशयः क्रियते स विशेषा-
 दर्शनादुपजातः कस्य दर्शनाच्चिर्वर्तते । न हि विशेषदर्शने सति
 विशेषाकाङ्क्षा भवति यथोपलब्धसामान्यस्य विशेषाका-
 ङ्क्षा भवति । प्रत्यक्षतो निवर्तिष्यत इति चेत् ।
 न । योऽनुमानाभ्यां सन्निपातिताभ्यामर्थे संशयः स प्रत्यक्षाच्चि-
 र्तिष्यत इति । तन्न युक्तम् । प्रत्यक्षाविषयत्वात्—नायमर्थः
 प्रत्यक्षस्य विषय इति किं शब्दो नित्योऽनित्यो वेति । आगमच्चि-
 र्तिष्यत इति चेत् । न । आगमस्य च विचार्यमाणत्वात्—आगम
 एवायं विचार्यते किं शब्दो नित्योऽधानित्य इति । न चायं प्रसक्त-
 विषयो नागमविषयः अनुमानोपमानाभ्यां च नायं परिच्छेत्तु श-
 क्यते सोऽयमनिवर्त्यः संशयः प्राप्तः । भवतु किं नो बाध्यते ? कथं
 न बाध्यते । यदा वस्तुन्तरपरिच्छेदकमनुमानं न भवति यथा-
 ऽनित्या बुद्धिः कृतकत्वादिता इदं तल्लु कृतकत्वं शब्दे दृष्टं स
 चानवधारितस्वभावो नित्योऽनित्य इति । तत्र चोपलभ्यमानं
 कृतकत्वमन्यत्र बुद्ध्यादौ संशयहेतुरिति सर्वमनुमानमनित्यत्वसाधकं
 न स्यात् । सर्वं चानुमानमयं न्यायो बाधत इति । यश्च न्यायोऽ-
 नुमानमूलमुच्छिनात्ति नासौ न्यायाविदा युक्तोऽभिधातुम् । नित्या-
 सम्भवात् नायमस्मान्न्यायो बाधने यस्य नित्यं किञ्चिदस्ति तस्य
 विरुद्धाव्यभिचारी भवति । अस्माकं तु पक्षे नित्यं किञ्चिन्नास्तीति ।
 न । बाधापरिहानात्—न भवता बाधाविषयोऽवलोकितः किन्तु नि-

त्यमस्माकं नास्तीति एतावन्मात्रमवलोक्य परपक्षे दोषो ऽभिधीयते इति भवतामपि पक्षे विरुद्धाव्यभिचारी कृतावकाशः । कथम् ? समतिघं विज्ञानं सत्त्वाद्रूपनदित्येकः, अपतिघं विज्ञानं नीरूपत्वाद्देदनावदित्यपरः । तदेवमव्यभिचारिधर्मद्रूपोपनिपातान्न समतिघं नामतिघं सिद्धयेत् तस्मादपन्यायोऽयं विरुद्धयोश्च धर्मयोः सन्निपाताच्छब्दे संशय इति । धर्मयोः सातत्यादभिलापानुपपत्तिः नायमतद्धर्मा कदाचिदापि शब्द उपलभ्यते सततं तु तद्धर्मैव भवति श्रावणः कृतकश्चेति अभिलापो न स्यात् नित्योऽनित्योवेति । न हि कदाचिदयं द्रष्टा एकस्मिन् वस्तुनि स्थाणुपुरुषधर्मावुपलभमानः शक्नुयाद्वक्तुं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । नैवं भविष्यतीति । व्याहृतमुच्यते । ननु च भवतामिधीयते नित्य इति मयाप्यभिधीयते अनित्य इति कथं नाभिलष्यते सोऽयं विरुद्धाव्यभिचारीन्यायो विचार्यमाणः सर्वथाऽनुमानं बाधत इति अल्पनेन । अथ कृतकत्वश्रावणत्वे सहिते सम्भूय हेतु भवत इति ? तथापि कृतकत्वश्रावणत्वे सहिते न विभागजत्वादन्यत्रासम्भवाच्च संशयहेतु भवतः सोऽयमस्माद्भिद्यते यथैव विभागजत्वमन्याष्टत्त्वात्साधारणं शब्दे संशयं करोति तथा कृतकत्वश्रावणत्वे अपि शब्दष्टत्त्वादन्यत्रासम्भवाच्च संशयहेतु भवतः सोऽयमसाधारण एव न धर्मान्तरमतः तद्ग्रहणेनैवायं सङ्गृहीत इति तस्मादेकस्मादन्यो धर्मोऽनेकधर्म इति न वक्तव्यमिति । यदा पुनरेवम्भूतौ धर्मावेकस्य वस्तुनो भवतः तदोपलब्ध्या तस्य वस्तुनः किं प्रतिपत्तव्यमिति तदा तयोरेव धर्मयोः सामर्थ्याधिगतौ यत्रः कर्तव्यः नोभावेतौ साधने, कतरोऽत्र साधनं कतरश्चन साधनमिति सामर्थ्याधिगमे यत्रः करणीय इति । यत्रश्च क्रियमाणोऽनित्यत्वसाधनेष्वेवावतिष्ठत इति । कुतः ? नित्यत्वस्य प्रमाणबाधितत्वात् तच्चोपरिष्ठाद्द्रक्ष्यामः ।

तदेवं व्यवस्थितमेतत् अनेकधर्मोपपत्तेरसाधारणात् धर्मोप-
संशय इति ।

विप्रतिपत्तेः संशय इति व्याहृतार्थप्रवादो विप्रतिपत्तिशब्दस्वार्थो
व्याहृतार्थप्रवादविषयत्वमुपलभमानस्योपलब्ध्यनुपलब्ध्योश्चाव्यव-
स्थाने सति तद्गतविशेषानुस्मृतौ च सखां संशयो भवतीति । तत्र
समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्य उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्जातृस्ये इति
भाष्यम् । तत्रोपलब्ध्यनुपलब्ध्योस्तावत् पृथक् संशयकारणत्वं
न भवतीति चर्चितमेतत् । समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्य इत्येतदपि
न बुद्ध्यामहे । किमत्र धर्मः संशयकारणमथ ज्ञानमिति । न धर्मः
संशयकारणमित्यनेकधा समर्थितम् । समानानेकधर्मज्ञानं तु संशय
कारणं तच्च ज्ञातरि वर्तत इति नास्ति भेदः । समानानेकधर्मोस्तु
पृथगभिधाने उक्तं प्रयोजनम् विधीयमानप्रतिपिध्यमानधर्म-
भेदादिति । विप्रतिपत्तेरित्ययं वक्तृगतः संशयहेतुः । केऽत्र
सम्यक्प्रतिपत्ताः के मिथ्येति श्रोतुः सन्देहो भवति एतावता भे-
देन पृथगभिधानम् । समानधर्मः सर्व एवायमिति चेत् समानध-
र्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति(१) सर्व एवायं समान-
धर्मएवाऽभिधीयते तस्माद्वैषम्यात् पृथगनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च
इति न प्रयोजनमस्ति । अत एव कर्तव्यम् । समानधर्मोपपत्ते-
र्विशेषापेक्षो विमर्षः संशय इति । न । सूत्रार्थापरिज्ञानात् सूत्रार्थ-
मपरिज्ञापैवैतद्योयते । यथा च भेदः समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रति-
पत्तेश्चेति तथा वर्णितम् । अपरे पुनः समानधर्मोपपत्त्यादिभिः
पदैः पृथक् पञ्चविधं संशयं घर्णयन्ति । समानधर्मोपपत्तेर्विशे-
षापेक्षो विमर्षः संशय इति एवं शेषेषु पदैषु । तन्न युक्तम् । उप-

(१) समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षश्च प्रतिपत्तेश्चेति-पा०
१ पु० । विमर्शाच्चेति ऋचित् ।

उपलभ्यनुपलब्धव्यवस्थायाः पूर्वपदविशेषणत्वात् समानधर्मोप-
पत्तौ सत्यामुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थायां च सत्यां विशेषापेक्षो
विपर्ययः संशय इति सूत्रार्थः । एवमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति वा-
च्यम् । तस्मान्नोपलब्धनुपलब्धव्यवस्था पृथक् संशयकारणमिति ।
उपलब्धनुपलब्धयोर्द्वैविध्यात् (१) संशयो न युक्तः, कुतः ? लोक-
विरोधात्—उपलब्धयोर्द्वैविध्यात् संशयो भवतीति श्रुवाणो लोकं
वाधते । कथमिति ? यत्किञ्चिदयमुपलभते सर्वत्रास्य संशयेन
भवितव्यम् । किं कारणम् ? उपलभ्यमानं द्वेषा भवति । उपल-
ब्धयोर्द्वैविध्यात् यः संशयो भवति तस्य कुतो निवृत्तिः ?
विशेषदर्शनाग्निवर्त्तते इति चेत् विशेषेष्वप्येवं—य एते विशेषा
उपलभ्यन्ते किमेते सन्त आहोऽसन्त इति यावद्यावदुपलभ्यन्ते सर्व-
त्रोपलब्धिर्द्वैविध्यात् संशय इत्यनिवर्त्यः संशयः । एवमनुपलब्धिर्द्वै-
विध्ये ऽपि वक्तव्यम् । न चास्य कश्चित् समाश्वासः स्यात् । य-
दाऽयमपवरकादीं सर्पादीनुपलभते तदा सर्पवत् तद्वेश्म उता-
सर्पवदिति संशयः अयमपि संशयोऽनिवर्त्य एवेति सर्वत्राश्वा-
सो न स्यात् । येषां च पञ्चविधः संशय इति सूत्रार्थः
तैरप्यस्य कारणकृतो भेदो वक्तव्यः स्वभावकृतो वा । तद्य-
दि कारणकृतो ? न पञ्चविधो, ऽनेकरूपः संशय इति प्राप्तम् । अथ
स्वभावभेदात् ? न, स्वभावभेदस्यासम्भवादेकरूपः संशयः सं-
क्षीतिः संशय इति । तस्मात् पञ्चविधः संशय इति न सूत्रार्थः ।
समानधर्मग्रहणान्न संशयो धर्मविषयत्वात्—यदिदमुच्यते
समानधर्मोपपत्तेः संशय इति । तद्युक्तम् । धर्मविषयत्वात् । न
हि सपाने धर्म उपलब्धे धर्मणि संशयो (न) युक्तः धर्मध-
र्मिणोर्भेदात् । न हि गवि दृष्टे अश्वे संशयः (धर्मिणश्चा-

(१) भय 'च' इति तात्पर्यटीकातोऽधिकमवगम्यते ।

दृष्टत्वात् नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे संशयो भवतीति च व्या-
घातः । धर्मधर्मिभावात् संशय इत्येके तावत् परिहारं
श्रुवते—धर्मं दृष्टे धर्मिणि संशयः धर्मधर्मिभावात् । न पुन-
र्गवि दृष्टे अश्वे संशयो भवति) धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । न ।
नानात्वानिदृष्टेः, न हि धर्मधर्मिभावेन नानात्वं निवर्तते ।
अथ धर्मधर्मिभावो नियामकः ? इच्छादिसूत्रं तर्हि व्याहन्य-
ते । कथमिति ? इच्छादयः प्रतिसन्धानादात्मानं गमयन्तीति
सूत्रार्थः । अत्र परः प्रत्यवस्थितः कार्यकारणभावात् प्रतिसन्धा-
नामिति नानात्वस्यावाधनादित्यनेन निवर्तेत । इह पुनर्भवता
धर्मधर्मिभावादिति पुनर्श्रुवता नानात्वमेव धर्मधर्मिभावनि-
यामकमुच्यते इति शक्नुयात् परोऽपि वस्तु कार्यकारण-
भावो नियामक इति । तस्मादपव्याख्यानमेतत् धर्मधर्मिभा-
वात् संशय इति । अथ समानधर्मोपलब्धेरन्यस्मिन्ननुपलब्धे
धर्मिणि संशयो भवतीति कः परिहारः ? । अयं परिहारः
बहुव्रीहिः समाप्तोऽतो धर्मिणोऽभिधानं—समानधर्मोपपत्तेरित्यने-
न पदेन बहुव्रीहिसमाप्ते धर्म्येव व्यपदिश्यते । कथं ? समानो
धर्मो यस्य स भवति समानधर्मा समानधर्मणः(१) उपप-
त्तिः समानधर्मोपपत्तिः । किमुक्तम्भवति ? समानधर्मवतो धर्मिणो
दर्शनादिति ।

विशेषापेक्षो विमर्षः संशय इति विशेषापेक्षो विशेषस्मृत्य-
पेक्ष इति । अथ सा विशेषस्मृतिः किंविशेषापिपया(२) किं संशय-

() एतन्मध्यस्थः पाठोऽनुपयुक्तः इति सूचितं २ पु० ।

(१) समानधर्मणत इति—पा० २ पु० । स च प्रमादिकः ।

(२) कक्षासौ विशेषश्चेति किंविशेषः अनुपलब्धपूर्वो विशेषो-
भ्येत्यर्थे इति ता० टी० ।

विषयविशेषविषया उतान्यविषयेति ? योसौ संशयस्य विषयः तं समानधर्माणामुपलभते तस्यायं विशेषाननुस्मरति उतान्यस्येति । यदि तावत् तस्य ? तन्न युक्तं तद्विशेषाणां कचिदननुभूतत्वात्—योऽर्थः पूर्वमुपलब्धविशेषः तद्गतान् विशेषाननुस्मरतीति युक्तम् तद्विशेषाणामनुभूतत्वात्, वदा पुनरयमनुपलब्धपूर्वविशेषः सामान्यत उपलभ्यमानः सन्दिह्यते तत्र विशेषानुस्मृतिः कथम् ? तद्विशेषाणामनुभूतत्वादिति । न । सामान्यवचनत्वात् । विशेषापेक्ष इति सागान्यवचनं पुनरनेनावधार्यते तस्य वान्यस्य वेति । यदा तद्गता विशेषाः सुस्मृपिता भवन्ति तदाऽनुभूतेषु विशेषविषया स्मृतिः, यदा त्वनुपलब्धपूर्वेऽर्थे संशयः तदा सादृश्यादन्यगतान् विशेषान् सुस्मृपित इति । एवं तावद्व्यस्थितं त्रिविधः संशय इति ।

अनेन च संशयलक्षणेन यान्यविरुद्धानि संशयलक्षणानि तान्यपि संगृहीतानि । यथा काश्यपीयम्(१) “सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषाप्रत्यक्षात् विशेषस्मृतेश्च संशय” इति । अस्यार्थः सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतः प्रत्यक्षाद्धर्मिण इति, न पुनरयं पदार्थः सामान्यस्य प्रत्यक्षादिति । विशेषाप्रत्यक्षत्वमव्यवस्थितविशेषत्वं नास्मिन् विशेषा व्यवस्थिता इति, विशेषस्मृतेश्च संशय इति समानम् । कथं पुनरनेन सूत्रेणासाधारणोऽपि लभ्यत इति ? लभ्यते व्यभिचारितत्वात्-व्यभिचारि साधारणं तच्चासाधारणे ऽपि व्यभिचारित्वमस्तीति लभ्यते । अनेकर्थमोपपत्तिस्तर्हि पृथङ्गन पठितव्या अन्यव्यतिरेकभेदविवक्षायां पृथगभिधानं पुनः संशयकारणभेदविवक्षयेति । ये त्वत्र विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्चेतिपदयोः

पौनरुक्त्यं वर्णयन्ति—सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशय
इत्यभिधीयमाने किल गम्यत एतद्विशेषाप्रत्यक्षादिति, न हि
काश्चिद्विशेषान् प्रत्यक्षान् स्मरति । तत्र । सूत्रार्थापरि-
ज्ञानात् । नायं सूत्रार्थः विशेषाणामप्रत्यक्षत्वमिति । अपि
त्वव्यवस्थितविशेषवत्त्वं—नास्मिन् विशेषा व्यवस्थिता इत्यतो
नायं दोषः इति ।

अन्ये(१) तु संशयलक्षणमन्यथा व्याचक्षते—साधर्म्य-
दर्शनाद्विशेषोपलिप्तोर्विपर्ययः संशय इति । तैरपि साधर्म्य-
स्यावधारितत्वात् संशयस्य विषयो वक्तव्यः । धर्माति चेत्-
ननुक्तः संशयस्य विषयो धर्मा? । सत्यमुक्तो न पुनर्युक्तः । कथं न
युक्तः? यदि तावद्धर्मव्यतिरिक्तं धर्मिणमभ्युपैति व्याहृतं भ-
वति । धर्मधर्मिणोश्च नानात्वाभ्युपगमे धर्मस्यावधृतत्वात् धर्मि-
णश्चादृष्टत्वात् न संशय । न ह्यन्यास्मिन् दृष्टे ऽन्यत्र संशयो भव-
ति । अयाप्यस्मदिशा साधर्म्याभिधानेन धर्म्येवोच्येत? तत्र
युक्तं सधर्मणो भावः साधर्म्यं, साधर्म्यमिति च भावाभि-
धानेन धर्मोऽभिधीयते न धर्मा, न च युक्तोऽन्यस्य दर्श-
नादन्यत्र संशय इति । अथार्थान्तरभावं नाभ्युपैति? तथापि
साधर्म्यस्यावधृतत्वात् क? संशय इति । यदि चायं धर्मिणं
नोपलभते कस्यायं विशेषमुपलिप्सेत । न हि साधर्म्यस्य विशे-
षाः सम्भवन्तीति । अथ सामान्यवतो विशेषा? इति । तत्र,
तस्यादृष्टत्वादित्युक्तम् । न सामान्यस्य विशेषाः सन्तीति सा-
मान्यवतो विशेषा भवन्तीत्येवं ब्रुवता सामान्यविशेषतद्भेदा
भेदोऽनुज्ञातो भवति । उपर्यञ्चाभिधानं न सामान्यस्य विशेषास्त-
द्गतो विशेषा इति । उपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थाने च साध-

सर्वदर्शने सत्यपि विशेषोपलिप्सायां च न संशयो भवतीति
उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात् इति वक्तव्यम् अनेकधर्मदर्शना-
दिति च ।

समानानेकधर्मोपपत्तेरित्येवमादेवान् संशयलक्षणं तद्विचार्यते
किन्तावदयं कारणोपदेश आहो संशयस्वरूपावधारणमिति ? ।
यदि कारणनिर्देशो ? इत्यल्पमिदमुच्यते समानानेकधर्मादिभ्य इति,
अन्यान्यपि संशयकारणानि, तान्युपसंख्येयानि । यथाऽऽप्त-
मनःसंयोग-आन्तरस्य आत्ममनःसन्निकर्ष, इन्द्रियार्थसन्निकर्षो
वाणस्येति । अथ स्वरूपावधारणं ? कारणनिर्देशोऽनर्थकः
संशयिः संशय इति वक्तव्यम् । अस्तु तावत् कारणावधारणम् ।
ननुक्तं कारणान्तरमप्युपसंख्येयमिति ? न, नेदं कारणावधारणा-
र्थमपि स्वसाधारणकारणनिर्देशोऽयम् । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निक-
र्षादीनामप्रसङ्गः । कुतः । परमससाधारणत्वात् । स्वरूपनिर्देशो
वा भवतु—इदमेवास्व स्वरूपं समानधर्मादिभ्यो जन्मेति । सोऽय-
मेवम्भूतः संशयो विचाराद्गतपोपादीयते । संशयवद्विपर्ययो-
ऽपि विचाराद्गम्य सोऽपि पदार्थत्वेन वक्तव्यः ? सत्यमसौ प-
दार्थो न तु विचाराद्गमित्यतो नाभिधेयः । कथं न विचाराद्गं ?
यथा सन्दिग्धस्तद्विशेषमतिपक्षे यतते नैवं विपर्यस्त(१) इति
इत्यतो न्यायविद्यानद्गत्वात् नाभिधीयते ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । यमर्थमधिकृत्येति
व्यवसायोऽधिकारः । कस्य व्यवसायः ? सुखदुःखसाधनानाम् ।
इदं सुखसाधनमिति ज्ञात्वा दुःखाप्तये यवतते इदं दुःखसाधन-

मिति चाधिगम्य दुःखहानायेति । सुखदुःखयोरवाप्तिहाना-
भ्यामयं लोकः प्रयुज्यत इति सुखदुःखाप्तिहानी प्रयोज-
नमिति । अनेन च प्रयोजनेन सर्वे ऽर्थाः सङ्गृहीता भवन्ती-
ति । एतस्मिंश्च सूत्रार्थे परस्य दोषविवक्षया चोद्यमानस्य वस्तु-
मशक्तस्य व्याहारो लौकिकोऽयमर्थः प्रयुज्यते ऽनेनेति प्रयोज-
नमिति । न चानेन न्यायस्य(१) किञ्चिद् क्रियत इति न्याया-
ङ्गभावो नास्तीति । यत्तावन्नलौकिकोऽयमर्थ इति एतदन्ते(२)
मकृष्टवार्तिककादन्यो वस्तुमर्हति—अपमेव च पदार्थो लौकिको
न प्रमाणादय इति । कश्चासौ लौकिक इति ? यदि प्रमाणो-
पपन्न इत्ययमर्थः ? अतदोषोऽयं प्रमाणोपपन्नं न वक्तव्यमिति ।
अथान्यः लौकिकव्यर्थः ? तन्न बुध्यामहे कथमन्य इति । यदपि
प्रयोजवं न्यायस्याङ्गं न भवतीति । तदयुक्तम् । या खलु निष्प-
योजना चिन्ता सा न न्यायाङ्गमिति परीक्षाविधेस्तु प्रधाना-
ङ्गं प्रयोजनमेव, तन्मूलत्वात् परीक्षाविधेरिति ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं
स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रम् । बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टा-
न्त इति सूत्रार्थः । एवं चाकाशाद्यवरोध इति । यदि पुनरेवमव-
धार्यते लौकिकानां परीक्षकाणां च यो विषयः स दृष्टान्त इत्य-
लौकिकार्थो न दृष्टान्तः स्वादाकाशादिरिति । उदाहरणत्वेन तु
लौकिकपरीक्षकविषयस्याभिधानं न तु लौकिकपरीक्षका-
णामेवेति ।

(१) न्यायस्येतिस्थाने परीक्षाविधेः इति पा० २ पु० ।

(२) न क्रमे—इति छन्दः ।

सोऽयं दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थो वा स्वादासि-
द्धसाधनार्थो वा । यदि तावत् सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थस्तदा नोपमा-
नाद्भिद्यते । अथासिद्धसाधनार्थो नोदाहरणाद्भिद्यते । यद्युपमानं
प्रमाणेऽन्तर्भावः । अथोदाहरणमवयव इति न पृथक् दृष्टान्तोऽस्ती-
ति । इदं तूत्तरममतिसमाधेयमिति पश्यामः । कस्मात् । त्रय-
स्याप्यपरिज्ञानात् । एवं ध्रुवता न दृष्टान्तो नोदाहरणं नोपमानं
विज्ञातमिति । सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थं तावदुपमानं न भवतीति व-
र्णितम् दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थः असिद्धसाधनार्थो वेति दृष्टा-
न्तो न भवति । उदाहरणार्थमुदाहरणं वर्णयन्तो वक्ष्याम इति ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्था-
न्तरभावात् ॥ २७ ॥

इदमित्यम्भूतं चेति भाष्यम् । इदमिति सामान्यतोऽवगम-
माह । इत्यम्भूतं चेति विशेषः । एतदुक्तम्भवति—सामान्य-
विशेषवद्वर्ध्याभ्यनुज्ञा सिद्धान्त इति । अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं(१)
सूत्रम् तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त इति ।

किं पुनरिदं सूत्रं लक्षणार्थमाहो विभागार्थमिति । किं चातः ?
यदि लक्षणार्थं तन्त्राधिकरणग्रहणं न कर्तव्यं एतावद्भवत्त्वंभ्युप-
गमव्यवस्था सिद्धान्त इति । अथ विभागार्थं सर्वतन्त्रग्रहणं कर्तव्यं
प्रतिज्ञादिष्व । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा
इति समस्ताभिधानम्, एवं सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपग-
मसंस्थितिरिति वक्तव्यम् । लक्षणार्थं च सूत्रान्तरं वक्तव्यम् ।
सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावादित्यस्य सूत्रार्थो(२)

(१) अस्यार्थप्रदर्शनार्थम्—पा० २ पु० । (२) सूत्रस्यार्थो—इति साधुः ।

ऽन्यो वक्तव्यः । अथेदं विभागार्थं ? - तथापि (१) पूर्व-
सूत्रं परिसृज्यताम् । अथ विभक्तानां पुनर्विभागः ? त्रिविधा
चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति व्याहृतम् । विभागश्च नियमार्थः ।
विभक्तानां विभागः किमर्थः ? । यदि नियमार्थः आद्येन सूत्रेण
कृतत्वान्न प्रयोजनमस्तीति । तस्मात् पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमना-
पमिति । नानापमम् । आद्यस्य लक्षणार्थत्वादुत्तरस्य वि-
भागार्थत्वादिति । विभागश्च नियमार्थ इत्युक्तम् । एतेन
अनेकधा भिन्नस्य सिद्धान्तस्य चतुर्धा संग्रह इति नियमं
दर्शयति । अथाद्यं सूत्रं कथं लक्षणार्थमिति । तन्त्राधिकरणा-
नामर्थानामभ्युपगम इति सूत्रार्थः । तन्त्रमाधिकरणं येषामर्थानां
भवाति ते तन्त्राधिकरणाः तेषामभ्युपगमसंस्थितिः (२)
रित्यम्भावव्यस्या । धर्मनियमः सिद्धान्तो भवतीति । किमुक्तम्भव-
ति ? योऽर्थो न शास्त्रितः तस्याभ्युपगमो न सिद्धान्त इति ॥

सर्वतन्त्राधिरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

सर्वेषां सम्प्रतिपत्तिविषयः (३) सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति ।
यथा प्रमाणानि प्रमेयमाधनानि ।

न दृष्टान्तात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो भिद्यते तत्राप्य-
विप्रतिपत्तिरिहापीति । भिद्यत इत्याह—दृष्टान्तो हि वादि-
प्रतिवादिभ्यामेव निश्चितः न पुनरेवं सर्वतन्त्रसिद्धान्त
इति । अनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्तो नैवं सर्वतन्त्रसि-

(१) तथापि—पा० २ पु० । अथार्थाति क्वचित् ।

(२) अभ्युपगमं स्थितिः—पा० २ पु० ।

(३) सम्प्रतिपत्तिविषय इति क्वचित् ।

प्रथमेऽध्याये १ आह्निके २९-३०-३१ सूत्रम् । १०५

द्धान्त इति । पद्यनुमानागमयोरश्रयो दृष्टान्त इति प्रत्यक्षेऽपि
प्रसङ्गः प्रत्यक्षमप्यनुमानागमयोरश्रयः तत्कारणत्वात् । यः
प्रत्यक्षविषयः सोऽर्थो दृष्टान्तोऽधिगतोऽर्थः कथ्यत इत्यनुमानाग-
मयोरश्रयः, अधिगमसाधने तु प्रत्यक्षं, तस्मान्न प्रत्यक्षे प्रसङ्गः ॥

समानतन्त्रासिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रासि-
द्धान्तः ॥ २९ ॥

सामान्यविशेषतद्गतां नियमेनाभ्युपगमः प्रतितन्त्रासिद्धान्त
इति । यथा भौतिकानीन्द्रियाणीति योगाना(१)मर्भातिकानीति
सांख्यानानीति ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसि-
द्धान्तः ॥ ३० ॥

वाक्यार्थसिद्धौ तदनुपपत्तौ योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ।
तस्योदाहरणं भाष्ये । यथेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शना-
भ्यामेकार्थग्रहणादिति(२) ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणम-
भ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमादिति सूत्रम् । अपरीक्षितोऽसूत्रित इति ।
योऽर्थः सूत्रेषु नोपनिबद्धः शास्त्रे चाभ्युपगतः सोऽभ्युपगमसि-
द्धान्त इति । यथा नैयायिकानां मन इन्द्रियमिति । वैशेषिका-
णां नैयायिकानां च श्रोत्रमाकाशमिति ।

अपरीक्षितः शास्त्रानभ्युपगतः स्वबुद्ध्यातिशयचिरूपाप-
विषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्तत इति न युक्तम् ।
कुतः ? परावज्ञानस्यायुक्तत्वात् । यदि तावत् परस्यासा-

(१) योगानां—वैशेषिकाणाम् । (२) गौ० मू० ३ अ० १ आ० १ सू०

मर्थ्यं बुद्ध्वा नायं समर्थ इति प्रवर्तते तदाऽनेन न परः
प्रतिपादितो भवति, किन्तु विप्रतिपादितः । यश्चाहः किं
तस्य प्रतिपादयितव्यम् । अथ परिज्ञातसामर्थ्यं पुरुषमवजानाति ?
तदपि न । अनिशयबुद्धिमतोऽवज्ञानस्यायुक्तत्वात् । तस्मान्ना-
यं सूत्रार्थोऽशास्त्रिताभ्युपगमः सिद्धान्त इति ।

सर्व एवायं पक्षः स्वमुखेनार्थापत्त्या वा विधीयत
इति किमनेनातिविस्तृतेनेति केचित् । पक्षपर्याय एव
सिद्धान्त इत्यपरे । पक्षस्य किल्लायं पर्यायः सिद्धान्त
इति । सिद्धान्तः पक्षपर्यायोऽयमिति न दुष्ट्यागोहे
सिद्धान्त इत्युपपन्नमाणकोऽयमर्थः तत्प्रत्ययादभ्युपग-
मः पक्ष इत्यन्यतरनादिविप्रतिपक्षस्यान्यतरं प्रति कर्मतया
वस्तुनो पदुपादानं स पक्षः पश्च कारकशब्दो पश्च वस्तुश-
ब्दो नैतौ पर्यायौ, अन्यथा परशुदेच्छदनमिति । परशुरिति क-
दा अभिधीयते यदा पुरुषव्यापारनिरपेक्षं वस्तु सन्निधीयमा-
नतयाऽवलिप्तते, छेदनमिति च यदोद्यम्योद्यम्य दाह्णिण निपात्य-
ते, तावेतौ छेदनपरशुशब्दौ वस्तुनः क्रियासम्बन्धापेक्षौ प्रवर्तते
इति । तथा सर्व एव कारकशब्दा न द्रव्यमात्रे न वा
क्रियामात्रे प्रवर्तन्ते । किन्नाहै ? क्रियासाधने क्रियाविशेष-
युक्त इति । कारकशब्दश्च पक्षो न सिद्धान्तः । स कथं पर्यायो
भविष्यतीति । सर्वतन्त्रसिद्धान्तश्च पक्षपर्याय इति अहो ? पर्यायश-
ब्देषु कौशलं भदन्तस्य, पक्षो विचारणायामिष्टोऽर्थ इति चा-
भिधीयते अविचारणीयशार्थः पक्षेऽन्तर्भवतीति चित्रम् । अथ
पुनः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं नैव प्रतिपद्यते तेनापि सर्वतन्त्रसिद्दा-
न्तं निह्नुवानेन तदसत्त्वप्रतिपादको न्यायोऽभिधेयः, यश्चासौ
न्यायाभ्युपगमः स सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति व्याहृतं सर्वतन्त्र-

सिद्धान्तो नास्तीति । अथ न्यायगपि न प्रतिपद्यते, अनिष्टतो
 व्याघातः वचने ऽवचने च, यदि तावन्न्वायोऽस्तीति त्रयीति
 प्रतिपादयति च नास्ति चेति व्याहृतम् । अथ त्रयीति न अवचने-
 ऽस्यार्थो न सिद्ध्यति । तस्मात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नास्ती-
 ति सम्भ्रमव्याकृतम् । इदं च तावत् भवान् मष्टव्यो जायते
 किं पक्षः सिद्धान्तसामान्यं भवति, अथ संग्रहः पक्षशब्देन सि-
 द्धान्तस्य, अथ सिद्धान्तस्य पक्षशब्दः पर्याय इति ? तथादि ताव-
 द् सिद्धान्तसामान्यं तन्नास्त्यव्यापकत्वात् । न हि पक्षः स-
 र्वतन्त्रसिद्धान्तं व्याप्नोति असाध्यत्वात् । यथा स्रुता द्रव्यगु-
 णकर्माणि व्याप्नोति व्यापकत्वात् सामान्यं भवति, नचै-
 वं पक्ष इति पर्यायशब्दोऽपि न भवतीत्युक्तम् । यदि च पक्षः
 सिद्धान्तपर्यायः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः साध्यो जायते । सर्वतन्त्रसि-
 द्धान्तः साध्यश्चेति व्याघातः । अर्थापत्तितोऽधिकरणसिद्धान्तस्या-
 भेद इति चेत्—अथापि मन्वेथाः अर्थापत्तितोऽधिकरणसि-
 द्धान्तो न भिद्यते, वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तद्विपरीतवाक्यार्थप्रतिप-
 त्तिर्यापत्तिर्वाक्यानुपपत्ती योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ॥

मतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्वयवशाः ॥ ३२ ॥

मतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्वयवशाः । अवयवानां वि-
 भागोद्देशार्थं सूत्रम् । विभागोद्देशश्च नियमार्थः । किं नियन्तव्यं ?
 दशावयवं ऽवयववं च वाक्यं, एके तावद्गुणवत्ते दशावयवं वाक्यम् ।
 अपरे ऽवयवव्यभिक्ति । उभयनियमज्ञापनार्थः मतिज्ञादीनां वि-
 भागोद्देश इति । कथं पुनर्निज्ञानादयोऽवयवता न भवन्ति ?
 पराप्रतिपादकत्वात् । परप्रतिपादका ये वाक्याद्गम्भूता
 इतरेतराप्रत्यापितेनार्थेनार्थवन्तो वाक्याद्गतामुपयान्ति ते ऽव-

यत्राः । वाक्याङ्गत्वमवयवार्थः । किं पुनर्वाक्यम् ? यस्य प्रतिज्ञादिभिरुपकृतस्यं(१) विशेषावस्थापनमर्थः तद्वाक्यं, वाक्यार्थं संदृत्यैते पञ्च निष्पादयन्तीत्यवयवा इत्युच्यन्ते, न पुनर्जिज्ञासादयः परमतिपादका इत्यतो न वाक्यस्यावयवा इति । निश्चितत्वाच्च—निश्चिन्नश्च साधयिता भवति । न तस्य जिज्ञासासंशयौ स्तः । प्रयोजनमपि साधनादेव गम्यते । शक्यप्राप्तिश्चेति—न ह्यशक्यमप्रयोजकं वा कश्चित् साधयतीति तस्मात् प्रयोजनशक्यप्राप्ती अपि न वाक्यावयवौ । प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति भाष्यम् । प्रकरणमेते उत्पापयन्तीति । न हि जिज्ञासादीनन्तरेण प्रकरणस्योत्थानमस्तीति प्रकरणोत्थापका नावयवाः जिज्ञासादय इति । परमतिपादकत्वाच्च प्रतिज्ञादीनामपमधिकार इति ते उपदिश्यन्ते । व्यवयवमपि वाक्यं यथा न भवति तथोपनयनिगमनयोरर्थान्तरभावं वर्णयन्तो वक्ष्यामः ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

तेषां त्ववयवत्वेन सामान्येन संगृहीतानामितरेतरविशेषकं लक्षणमुच्यते इति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । तत्र प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मो साध्यस्तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा-परिद्वहवचनम् । उदाहरणमनित्यः शब्द इति ।

सिद्धत्वाद्धर्मिणो न साध्यतेति केचित्—धर्मो किल धर्मलक्षणः सिद्ध एव सिद्धश्च माध्यो न भवति । नैव दोषः । प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्येति वचनात् । न द्रूमो धर्मिमात्रं साध्यमपि तु प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मोति । यदि प्रज्ञापनीयो ? न विशेषणम्, अथ विशेषणं ? न प्रज्ञापनीयः,

नासिद्धं विशेषणं भवतीति सिद्धेनायं विशिष्यने न सा-
 ध्येनेति । सन्नममज्ञातं विशेषणं न भवतीति, मज्ञातं त्वि-
 दमनित्यत्वं घटे शब्दस्य साध्यमिति । एवं तर्हि शब्द-
 स्यानित्यत्वं साध्यं न शब्द इति ? शब्दस्येति विशेषणाच्च
 दोषः—शब्दस्येति घृवता नानित्यत्वमात्रं साध्यत्वेनानुज्ञायते
 न धर्मिमात्रं । किं तर्हि ? धर्मिणः शब्दस्य मज्ञातस्यानित्य-
 त्वस्यान्वयधर्मत्वेन योऽयं विशेषणविशेष्यभाव इतरेतरनियामकत्वेन
 नियमः स साध्यः स चोभयाश्रयो भवति । उभया-
 श्रयत्वे सति किमुक्तम्भवति ? धर्मो विशेषण धर्मो वा वि-
 शेषणमिति(१) शब्दस्यानित्यत्वमनित्यत्वस्य वा शब्द इति ।
 धर्मो विशिष्यत इति युक्तम् सामान्यतोऽधिगतत्वा-
 द्विशेषतोऽनाधिगतत्वाच्च विशेषप्रतिपादकत्वाच्चानुमानस्य । न च
 पुनर्धर्मस्य सामान्याधिगमोऽस्ति । न नास्ति किमयं धर्मः श-
 ब्दस्य उतान्यस्य घटस्येति । एवं तर्हि शब्देऽनित्यत्वमिस्यधर्मः
 साध्यः तस्य च न कृतकत्वादियोग इति युक्तम्
 मज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मो साध्यः तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा ।
 उभयावधारणमाप्तावन्यतरावधारणे च दोषः यदि साध्य-
 निर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणं ततः पूर्वोत्तरे द्वे अवधारणे न
 कल्पेते । कथम् ? साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाऽवधृता, न
 साध्यनिर्देशः, प्रतिज्ञाऽन्यथा नास्ति, साध्यनिर्देशोऽन्यथाऽप्य-
 स्तीति माहम् । ततश्च साध्यनिर्देशो न प्रतिज्ञाऽवधृताऽतो न सा-
 ध्यनिर्देशः लक्षणं व्यतिरेकित्वादिति । अथ साध्यनिर्देशः प्रति-
 ज्ञेवेति साध्यनिर्देशोऽवधृतः, न च प्रतिज्ञा, साध्यनिर्देशोऽन्य-
 था नास्ति, प्रतिज्ञाऽन्यथाऽप्यस्तीति ? एवमपि साध्यनिर्देशो न

प्रतिज्ञालक्षणम् अन्वयापकत्वात् । यदापि व्यतिरेकि तदप्य-
लक्षणम् यथा विपाणित्वं गोः । यदप्यव्यापकं यथा गन्ध-
वचनं द्रव्यस्य । अथ पूर्वोत्तरे स्वधारणे न क्रियेते ?
तथापि किल वाक्यमनर्थकं भवति, न चान्या गतिरस्ति,
तस्मात् साध्यनिर्देशः मानज्ञेति न युक्तम् ।

सर्वस्मिन् वाक्ये स्वधारणमिति तु न बुद्ध्यामहे—तद्यथा-
गोपालकेन मार्गे ऽपदिष्टे एष पन्थाः शुभ्रं(१) गच्छतीति नाव-
धारणस्य विषयं पश्यामः, अवधारणस्य तु विषयः सामान्यश्रुतौ
नियमः—येन वाक्येन समानश्रुत्याऽनेकार्थो गम्यते तत्रानिमसक्त-
वतिमसङ्गनिराकरणार्थमवधारणमिति, न पुनः साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञेत्युक्ते क्वचित् मसङ्गोऽस्ति यन्निराकरणायावधारणं
क्रियेत । सर्वत्र च सावधारणं कुर्वाणो लोकं वाधत इति ।
यत्र च विशेषणस्यावकाशस्तत्रावधारणस्यापीति नायं दोषः
पूर्वोत्तरेऽवधारणे न कल्प्येते इति । ननु साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञेत्युक्ते साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोरपि मसङ्गो यथा नित्यः
शब्दश्चाक्षुषत्वात् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादबुद्धिवचने । न । सू-
त्रार्थापरिज्ञानात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति मज्ञापनीयधर्मविशि-
ष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनम् । न च चाक्षुषत्वं मज्ञापनी-
यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनमपि तु धर्मनिर्देशो-
ऽयम् चाक्षुषत्वादाते । तथा बुद्धेर्निसत्वमपि । अथ
पुनः साध्यनिर्देशग्रहणादमाध्यनिर्देशानिट्तिः—साध्यनिर्देशग्र-
हणात् किलासाध्यनिर्देशो निवर्त्यते । असाध्यं च द्वेषा मि-
द्धमनुपपद्यमानमाधनं च । तत्र साध्यनिर्देश इत्यनेन व-
चनेनोभयं निवर्त्यते मिद्धमनुपपद्यमानमाधनं च । तत्रानु-

पद्यमानसाधनं शब्दाचाक्षुपत्वं बुद्धिनित्यत्वं च । तस्मान्न तत्र
 प्रसङ्गः । अथ पुनः कृतकत्वाद्यन्तरपक्षसिद्धं साध्यतयाप्युपाद-
 दीत तदा कृतकत्वादेः साध्यनिर्देशस्य प्रतिज्ञात्वं प्राप्तमिति । नैप
 दोषः विकल्पानुपपत्तेः यदि तावदेवं ब्रवीति कृतकत्वं
 साध्यमिति ? तदा सूत्रार्थापरिज्ञानादिति परिहारः । अथ
 कृतकः शब्द इत्येतत् साध्यमित्येवं प्रत्यवतिष्ठते, तदाभ्युपगम
 एव दोषत्वेन दर्शित इति न किञ्चिद्वाधते । यच्चदमु-
 च्यते—असाध्यनिर्देशनिवृत्तिद्वारेण साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यु-
 च्यत इति, तद्विधीयमानप्रतिषिध्यमानशब्दार्थाभ्युपगमान्नियमो
 न युक्तः—कचिद्वाक्ये विधीयमानोऽर्थोऽभिधीयते क्वचित्
 प्रतिषिध्यमान इति, एकान्तवादिनस्तु दोषः यथा च न प्र-
 तिषिध्यमान एव पदार्थो भवति तथोपरिष्ठाद्द्रक्ष्याम इति ।
 साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञार्था साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग
 इति । न प्रसङ्गः सिद्धान्तविशेषणत्वात् साध्यशब्दस्य, सि-
 द्धान्तविशेषणोऽयं साध्यशब्दः न साध्यमात्रं, तथा च कः
 प्रसङ्गो हेतुदृष्टान्तयोः, सिद्धान्तश्चानन्तरोक्त्या साध्यशब्दस्य
 विशेषणं भवति सिद्धान्तानन्तरमवयवाभिधानात् । यद्यनन्तरोक्त्या
 सिद्धान्तो विशेषणं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति कार्यं ? न, सर्वतन्त्र-
 सिद्धान्तनिराकरणार्थत्वात् । यदि तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्युच्यते
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽपि प्रकृतत्वात् तच्छब्देनानुकूप्येतेति त-
 न्निर्देशोऽपि प्रतिज्ञेति स्यात्, अतः साध्यग्रहणेन साध्य-
 सिद्धान्तः सम्बध्यते न सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति सामर्थ्यात्
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणमिति । यद्यप्ययं सामान्यशब्दः
 तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति तथापि सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो
 निराक्रियते सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्यासाध्यत्वात् इतरस्य च प्र-

तितन्त्रादेरवस्थायां साध्यत्वादिति । उदाहरणम् ब्राह्मणान्
 भोजयेति अशेषब्राह्मणभोजनस्याशक्यत्वात् सामर्थ्यान्नियम
 इति । यदि सामर्थ्यमास्थीयते समस्तस्यानभिधानं तन्निर्देशः
 प्रतिज्ञेत्येतदपि न कर्तव्यम् प्रतिज्ञा प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् साम-
 र्थ्यतो नियमो गम्यत इति भावोचः किन्त्रो वाध्यत इति
 कथं न वाध्यते यद्भ्युपगतं तन्निवर्तते तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति ।
 जिज्ञासादिविशेषणाद्वा न प्रसङ्गः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ।
 जिज्ञासादिभिः प्रकरणोत्थापनावयवैर्विशेषितमिदं वाक्यं सा-
 ध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । यस्मिन्नर्थे जिज्ञासादयः सोऽर्थः साध्य
 इति तस्य निर्देशः प्रतिज्ञेति । तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः
 प्रसङ्गः । अर्हत्पर्ये वा कृत्याभिधानं—साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यर्ह-
 त्पर्ये कृत्यः साधनमर्हतीति साध्यः तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा । न च
 हेतुदृष्टान्तौ साधनार्हावतो न प्रसङ्गः । कर्मकरणयोर्दर्मभेदाद्वा-
 अन्यः कर्मधर्मोऽन्यश्च करणधर्म इति, “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”ति
 कर्मधर्मः साधकतमं करणामेति करणधर्मः । न चेतस्य
 धर्म इतरधर्मो भवितुमर्हतीति । कर्मनिर्देशश्चायं साध्यनिर्देशः प्रति-
 ज्ञेति करणनिर्देशश्चाष्टुपत्वादिति अतोऽपि न प्रसङ्गः । साध्या-
 सिद्धसिद्धभेदाद्वा-अन्यत् साध्यमन्यत् सिद्धमन्यच्चासिद्धमिति ।
 साध्यमन्यतरपक्षसिद्धमन्यतरं प्रति कर्मतया यदुपादीयते । उ-
 भयपक्षाम्प्रतिपक्षमसिद्धम् । उभयपक्षसम्प्रतिपक्षं सिद्धमिति ।
 तेन यथा सिद्धमित्युक्ते न साध्ये नासिद्धे च प्रसङ्गः
 तथा साध्यामित्युक्ते नासिद्धे सिद्धे च प्रसङ्गः । अथाप्रसक्तमपि
 देवपते सर्वे ऽर्थाः सिद्धा अपि प्रतिज्ञात्वेन देशनीया भव-
 न्ति । अथवा साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाद्यवयवविषयो
 योऽर्थः स साध्यः-यः प्रतिज्ञादीनामवयवानां विषयो धर्मो

प्रसिद्धधर्मविशिष्टः स धर्मान्तराधिकरणत्वेन साध्यते तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः प्रसङ्गः ।

न चेदयं प्रसङ्गोऽस्ति तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकं—साध्य-
निर्देशः प्रतिज्ञेति किल साध्यस्येष्टग्रहणेनाविशेषितत्वात् ।
साध्यगोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग इति मन्वमानैः कौश्विदन्यथा
पक्षलक्षणानि क्रियन्ते तद्यथा पक्षो यः साध्यपितुमिष्ट
इति । अत्रेष्टग्रहणं तावदनर्थकं साध्यपदेन हेतुदृष्टा-
न्ताभासोक्तेर्निराकृतत्वात् तन्निराकरणार्थमिष्टग्रहणमित्ययु-
क्तम् । कर्मग्रहणाच्चावाप्तमेतदिष्टपीप्सितमिति चानर्थान्तरम् । अ-
थाप्यनिष्टपक्षव्युदासार्थमिष्टग्रहणं क्रियते अर्थतः किलास्य
नेष्टं भवति यत् स्ववचनादिना निरुध्यत इति, यथा
ऽवाचकाः शब्दा इति, अवाचकत्वं च शब्दानां प्रतिज्ञायते
शब्दा एवार्थप्रसायनायोच्चार्यन्त इति व्याहृतम् । अनुष्णो-
ऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधः । अश्रावणः शब्द इति प्रसक्षविरोधं
केचिद्वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । इन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात्—इन्द्रि-
यवृत्तयोऽतीन्द्रिया इदमनेनेन्द्रियेण शृण्वते नेदमनेनेति न क-
स्यचित् प्रत्यक्षमस्ति किन्तु तद्भावाभावानुविधानात् । रू-
पादिज्ञानैरिन्द्रियवृत्तयोऽनुमीयन्ते तस्मान्नेदमुदाहरणम् । उदा-
हरणन्वनुष्णोऽग्निरिति युक्तम् । आगमविरुद्धमपि वैशे-
पिकस्य निस्रः शब्द इति यथा । इदमपि नागमविरुद्धमिति
पश्यामः । न हि वैशेपिकेण शब्दानित्यत्वमागमतः प्रतिपन्न-
म्, अपि त्वनुमानात् कारणतोविकारात् इत्येवमादेः, एतदप्यनुमा
नविरुद्धमेव । अथ सूत्रकारवचनात् प्रतिपन्नं इत्यागमविरोधः ?
ननु च निस्रो घट इत्यपमप्यागमविरोधः प्राप्तः तस्माद्
ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधः प्रामाद्विविरुद्धं तु न बुद्ध्या-

महे (१) कोऽयं प्रसिद्धिविरोध इति? प्रसिद्धिः प्रसङ्गादीनां प्रमाणाणामन्यतमेनार्थप्रतिपत्तिः यथा अचन्द्रः शशीति । तस्मात् पूर्वप्रमाणविरोध एवान्तर्भवतीति न प्रसिद्धिविरोधाभिधाने पृथक् प्रयोजनं पश्यामः । शक्यं तु प्रतिपत्तुम् सर्व एवायं प्रसिद्धिविरोध इति । एतदर्थनिराकरणार्थमिष्टग्रहणं पठन्ति ।

एतच्च सर्वं न युक्तमिति पश्यामः । कथं ? स्वार्थापवादादिदोषाणां प्रतिज्ञादोषत्वेनाभ्युपगमात् सर्व एते(२) स्वार्थापवादादिदोषाः प्रतिज्ञादोषत्वेन सम्भवन्ति, न पक्षदोषत्वेन । कथमिति ? अर्थस्य तादवस्थयात्—यथाभूतोऽर्थोऽभिधीयमानः तथाभूत एवानभिधीयमान इति । वचनमपि तर्ह्येवमेवेति चेत् ? वचनेऽप्येते दोषा माभूवन् । सत्यमपी नार्थदोषाः, न वचनदोषाः, किन्तु पुरुषदोषाः, ये हि कर्तृदोषास्ते क्रियाद्वारेण उद्भाष्यन्ते इति क्रियायां कर्तृदोषमुपचर्य दुष्टा क्रियेत्युच्यते एवं वस्तुदोषात् वचने उपचर्य दुष्टं वचनमित्युच्यते । मुख्यतस्तु नार्थे दोषो न वचन(३) इति । अर्थस्य स्वक्रियासामर्थ्यात् सर्वोऽर्थः स्वस्यां स्वस्यां क्रियायां समर्थः स तु स्वक्रियाव्यतिरेकेण क्रियान्तरे विनियुज्यमानः कर्तुरेवाकाशिलं प्रकाशयति । एवं वचनमपि स्वस्मिन्नर्थे समर्थं विपचान्तरं तु प्रयुज्यमानं वक्तुः संमोहं प्रकटयति ।

प्रतिज्ञायाः पक्षविषयत्वात् प्रतिज्ञादोषाः पक्षदोषा इत्युच्यन्ते । नैतद्युक्तम् हेत्वादिदोषाणामपि पक्षदोषत्वप्रसङ्गात् । एवं सति हेत्वादयोऽपि पक्षविषया इति कृत्वा हेत्वादिदोषा अपि पक्षदोषा भवन्तु न तश्च दूषणं पक्षदोषा इति वक्तव्यं न पुनः

(१) प्रमाणविरोधाद्भेदेन ता० टी० । (२) सर्वत्र ते- पा० २ पु० ।

(३) वस्तुतस्तु पक्षदोषो नार्थे न वचन इति २ पु० पा० ।

दूषणानि न्यूनतावयवोत्तरदोषाक्षेपभावोद्भावनानीनि(१) । अथ वाच्यवाचकभावेन नियमो भविष्यतीति न साध्यसाधनभावेनेति ? नैतद् युक्तम्, प्रमाणाभावादिति साधनविषयत्वेनावतिष्ठते पक्षो वचनविषयत्वेन च, तत्र वाच्यवाचकभावनियमाद्वचनदोषाः पक्षे भवन्तु, नाभूवन् साध्यसाधकभावात् । साधनदोषाः पक्षदोषा इति न प्रमाणमस्ति । वचनदोषाश्च पक्ष उपचर्धन्ते । न हि सम्भवे सत्युपचारो लभ्यते । तद्यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति क्रोशनक्रियाया मञ्चं ऽसम्भवात् लौकिकप्रयुक्तवाक्यान्वाख्यानं कुर्वता मञ्चस्थाः पुरुषा इति स्थानिषु पुरुषेषु(२) मञ्चशब्दमारोप्य प्रमाणासम्भवेनोपचारः क्रियते मञ्चाः क्रोशन्तीति । न पुनः प्रतिज्ञादिदोषाः प्रतिज्ञायां न सम्भवन्ति यतस्तत्रासम्भवन्तोऽवश्यमन्वाख्येयतया व्यवस्थिताः पक्षे उपचर्धेरास्तीति । आकस्मिकं च मुख्यार्थव्यतिक्रमं कुर्वाणेन यदुक्तं नैयायिकहेतुप्रतिषेधेनाऽऽकस्मिको मुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते इति, तद्व्याह-येत् । अयेष्टग्रहणेन लौकिकोर्थोऽभिधीयते इष्टमाभिमेतमिष्टमपि मे मतमिति । अपमप्यर्थः साधनादेव गम्यते न हि कश्चिदनिष्टं साधयति । योऽप्यनिष्टमयात् साधयति तस्याप्यनिष्टनिष्ठतिरिष्टेति नानिष्टं साधयति तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकम् । एवं विचारणायामिष्टोऽर्थः पक्ष इत्यत्रापीष्टग्रहणमनर्थकम् (३) । का चेयं विचारणा ? यदि साधनदूषणप्रयोगः तत्रानेकार्थसन्निपाते न ज्ञायते कथमिष्टमिति ? किं साध्यत्वेन, साधनत्वेन, दूषणत्वेन, दूष्यत्वेन, वेति । अथ संशयो विचारणा ? तद्यथा आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वविचारणायामिति ? आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्व-

(१) उद्भाव्यमानानि—पा० १ पु० ।

(२) ग्रहणं प्रयुक्तमिति २ पु० पा० ।

संशय इति यावदुक्तं भवति तानदिदमुक्तं भवति 'आत्मनो-
 स्तिरनास्तित्वविचारणायामिति संशयो (विचारणापदस्य ना-
 र्थः न विचारणा संशयपदस्य ।) विचारणा हि नाम संशयो-
 च्चरकालभाविनी साधनदूपणप्रयोगरूपा अन्यतराधिकरणनिर्ण-
 यावमाना सा न संशय इति । संशयः पुनरनवधारणा-
 त्गकः प्रत्यय इति । न च वादे संशयो भवति तयोनि-
 श्चितत्वात् निश्चितौ हि वादं कुरुत इति । एतेन सा-
 ध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति प्रत्युक्तम् । ईप्सितग्रहणस्यानिष्टनि-
 राकरणार्थत्वात् विरुद्धार्थानिराकृत इति न वक्तव्यम् । पक्षो
 यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रेष्टग्रहणेनानिष्टपक्षनिराकरणमितीहापीप्सि-
 तग्रहणादनिष्टपक्षनिरास इत्युत्तरकारिकार्द्धं न कर्तव्यं(१) वि-
 रुद्धार्थानिराकृत इति । अथ विरुद्धार्थानिराकृत इत्यनेना-
 निष्टाः पक्षदोषा निराक्रियन्त ? ईप्सितग्रहणं तार्हे व्यर्थम्
 अयोभयमीप्सितग्रहणं विरुद्धार्थानिराकृत इति च पक्षदोषा-
 णां निराकर्तृ, यथाऽपि पक्षो यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रापि वि-
 रुद्धार्थानिराकृत इति कर्त्तव्यम् । सर्वथैते पक्षलक्षणे विचा-
 र्यमाणे एकस्य न्यूनत्वमेकस्याधिक्यं खयापयत इति । स्वयं
 साध्यत्वेनेप्सित इति च स्वयद्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । कि-
 ङ्कारणम् ? कर्मणः कर्त्रपक्षत्वात् यथा कर्त्ता वृक्षं छिनत्ती-
 त्युक्ते स्वयमिति गम्यते न ह्यन्यस्य' छेद्यमन्यश्छिनत्ति । एवं
 पस्य साध्यं स एव साधयितेति(२) स्वयमिति गम्यते । सो-
 ऽयं परस्यासराधिक्यदोषानविविच्य स्ववचनप्रयोगेषु समूह

() एतदन्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति । २ पु०

(१) न वक्तव्यमिति २ पु० पा० ।

(२) सिद्धसाधयितेति-पा० २ पु० ।

इति । यदापि वादविधानटीकायां साधयतीति शब्दस्य स्वयं परेण च तुल्यत्वात् स्वयामिति विशेषणं, साधयतीति किल्लायं शब्दः प्रयोज्ये प्रयोक्तारि च तुल्यरूपो भवतीति । सत्यम् । तुल्यरूप, एष शब्दो न पुनः साधारणप्रयोगे प्रयोजनं पश्यामः । अत एव वक्तव्यं—पक्षो यः साधयितुमिष्ट इति । तत्रभाक्तयोश्च तत्रसम्भ्रतिपत्तेः प्रयोक्तर्षसम्भ्रतिपत्तेः यद्यप्ययं तुल्यरूपः शब्दस्तथापि प्रयोज्य एव सम्भ्रति साधयतीति, न प्रयोक्तारि भाक्तत्वात्, प्रयोज्ये चाक्षसत्वात् । तुमुनश्च सगानकर्तृकेषु नियमात् साधयितुमिति तुमुनः प्रयोगोऽयम् स चायं समानकर्तृकेष्वेव दृष्टः । तद्यथा स्नातुं गच्छामीति । न पुनरनुमत्त एव ब्रूयात् स्वयं स्नातुं यामीति तथेहापि । यद्यपि साधयतिशब्दस्तुल्यरूपस्तथापि तुमुना विशेषितत्वात् प्रयोक्तर्षनतिप्रसङ्गः । यदापि स्वयं शब्देन(१) शास्त्रानपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीति, अत्रोक्तम् । किमुक्तम् ? परावज्ञानस्यायुक्तत्वादित्येवमादि । किं पुनः शास्त्रं यदनपेक्षमभ्युपगमं दर्शयति ? ननु शास्त्रं मत्यक्षागमाभ्यामविरुद्धं आगमस्तदनपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीति ह्युक्ताऽप्रमाणकमर्थमभ्युपेतीत्युक्तम् । यश्चाप्रमाणकोऽभ्युपगमो नासावभ्युपगन्तुं स्वस्थात्मना(२) युक्तः नापि प्रतिपादयितुं युक्त इति । यद्यपि वादविधौ साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणमुक्तं तदप्युभयथा दोषान्न युक्तम् । कथमिति । यदि तावत् पूर्वमकृतपक्षमपेक्षमाणेनेदमुच्यते साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति ? तदा साध्यग्रहणानर्थक्यम् । प्रकृतः पक्षस्तच्छब्देनाभिसम्भ्रन्त्यत इति

(१) स्वयं शब्देन—इति क्वचित् ।

(२) सुस्थात्मना—पा० १ पु० ।

तदभिधानं प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् । अथ पक्षानपेक्षं स्वतन्त्रमे-
तल्लक्षणं तथापि यो नैयायिकप्रतिज्ञायां दोष उक्तः स इह
प्रसक्तः यस्तु तत्र भवता परीहारः(१) क्रियते मयापि
स एव परीहारो भविष्यतीति न वक्तव्यम् । मयानभ्युपग-
मात् भवता चाभ्युपगमत्वात् यथा नाम कश्चित्परं द्रूयात्
माता तव वन्धकी(२) स्त्रीत्वादिति स तस्योत्तरं द्रूयात् । न
वन्धकीत्वे स्त्रीत्वं हेतुः किन्तु स्वपुरुषव्यतिरेकेण पुरुषान्-
रसम्बन्ध इति । स्त्रीत्वाद्बन्धकीत्वं द्रुवाणस्य मातुर्वन्धकीत्वम-
परिहार्यम् । अथ परपुरुषमम्बन्धं हेतुमभ्युपेयात् स्त्रीत्वाद्ब-
न्धकीत्वं व्याहृतमिति तथा । भवतोऽपि व्याघातः साध्ययो-
र्हेतुदृष्टान्तयोः निर्देशं प्रतिज्ञा प्राप्नोतीति तस्मादपेतसर्वदोष-
मिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

हेतोरवसरमाप्तस्य लक्षणापदेशद्वारेणोदाहरणसाधर्म्यादिति
सूत्रम् । उदाहरणेन साधर्म्यमुदाहरणसाधर्म्यम् । किं पु-
नरुदाहरणं वक्ष्यमाणकं तेन साधर्म्यं समानधर्मता यो धर्मः
साध्ये भवति तथाभूत एवोदाहरणे ऽपीति न पुनः स एव, अ-
न्यधर्मस्यान्वत्रावृत्तेः—न ह्यन्यस्य धर्मो ऽन्यत्र वर्तते किन्तु
तत्तुल्यः स एवेत्युच्यते इति । यदि पुनः साधर्म्यं हेतुरि-
सेतानन्मात्रमुच्येत भवत्येवं विवक्षितार्थसिद्धिरनिष्टमविषेप्रसु-
न स्यात् साधर्म्यमात्रं हेतुरित्यतोऽनिष्टमतिषेधार्थमुदाहरण-
साधर्म्यग्रहणम् । उदाहरणसाधर्म्यग्रहणादनुदाहरणसाधर्म्यमर्था-

(१) 'परीहार'शब्दस्य स्थाने तालपत्रपुस्तके सर्वत्र परी-
हार इति पाठः । * तवस्थाने मे इति २ पु० पा० ।

(२) वन्धकी पुञ्जली ।

निराकृतं भवति । अवधारणेन वा निराक्रियते उदाहरणे-
 नैव साधर्म्यं न पुनरनुदाहरणेनापि साधर्म्यमेव(?) न पुनर्वै-
 धर्म्यमपीति । कस्य पुनरुदाहरणेन साधर्म्यं ? कस्यान्वयस्य पुनः
 स्यात् साध्यस्य सकृत्त्वात् प्रत्यासत्तेश्च-प्रकृतं प्रत्यामन्त्रं
 च साध्यं तस्मादुदाहरणसाधर्म्यं साध्यस्य । अत्रापि च
 साध्येन साधर्म्यमिति साधर्म्यमेवेत्यवधार्यते । किं पुनरनेना-
 वधारणेन लभ्यते ? साध्यैकदेशादृत्तिरहेतुरिति लभ्यते । सो-
 ऽयं हेतुः साध्योदाहरणाभ्यां प्रतिर्महितः । किं पुनरस्य प्र-
 तिसन्धानं ? साध्ये व्यापकत्वम् उदाहरणे चासम्भवः । एवं
 द्विलक्षणास्त्रिलक्षणश्च हेतुर्लभ्यते उदाहरणेनैव साधर्म्यमित्यर्थं
 बुधताऽनभ्युपगतविषयस्याप्युदाहरणेनैव साधर्म्यमिति द्विलक्ष-
 णोऽपि हेतुर्भवतीत्युक्तम् । यदा पुनर्विषयमभ्युपैति तदा-
 प्युदाहरणेनैव साधर्म्यं नानुदाहरणेनेति त्रिलक्षणो हेतुरित्यु-
 क्तं भवति । तदेवं द्वावप्यन्वयव्यतिरेकिनौ यथा वैशोपि-
 कस्यानिसः शब्दः कृतकत्वात् सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाक्यक-
 रणप्रत्यक्षविषयत्वाद्भेदिते । द्वावन्वयिनौ यथा सर्वानित्यतावादिनः अ-
 निसः शब्दः प्रमेयत्वात् अमूर्तत्वाच्च । तदेवमन्वयव्यतिरेकिभे-
 दवानन्वयभेदार्थाश्चतुःप्रकारो हेतुरित्युक्तं भवति । तदेवं हेतुस्व-
 रूपावधारणाद्धेत्वाभासा निराकृता भवन्ति । तत्रोदाहरणेनै-
 व साधर्म्यमित्यनेन विषयहेतोरनैकान्तिकस्य च निराकरणम् ।
 साधर्म्यमेवोदाहरणेनेत्यनेनावधारणेन साध्यादृत्तिः साध्यैकदेश-
 दृत्तिश्च निराकृता इति । तत्र तावाद्विषयहेतुरस्यो विषाणि-
 त्वात् गौर्विषाणित्वादिसनैकान्तिकं साध्यादृत्तिश्चाक्षुपत्वाद्-
 नित्यः शब्द इति । साध्यैकदेशादृत्तिरनित्याः परमाणवो

(१) साधर्म्यमिवेति क्वचित् ।

गन्धवत्त्वादिति । स्वरूपतस्तर्ह्यनैकान्तिकादिग्रहणं न कर्तव्यम् ।
यद्यनेन हेतुलक्षणेन एवंभाव्यमानेनार्थादनैकान्तिकहेत्वादयो नि-
राक्रियन्ते नन्वनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्येवमादिमूत्रा-
नारम्भः । नातिप्रकृतस्य नियमार्थत्वात् अनकेषा हेत्वाभासा
भिन्ना इति तेषां नियमज्ञापनार्थमनैकान्तिकादिग्रहणमिति ।

उदाहरणसाधर्म्याच्च किमन्यत्माध्यमाधनमित्येके । न किलो-
दाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्यसाधनमस्तीत्यत एवं सूत्र कर्त्त-
व्यं “उदाहरणसाधर्म्यं हेतु”रिति । अथ पुनः साध्य-
साधनशब्दापादानमुदाहरणसाधर्म्यविशेषणार्थमेवमपि पञ्चम्य-
पदेशोऽनर्थक इति । न हि भवति नीलाद्दुत्पलमिति । अन्ये
तु पञ्चम्यपदेशानर्थक्यमन्यथा वर्णयन्ति । अर्थान्तरे दृष्ट-
त्वादिहानर्थक इति । अर्थान्तरे किल पञ्चमी दृष्टा यथा
ग्रामादिति । न पुनरिहोदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्य-
स्य साधनमस्तीत्यतः पञ्चम्यपदेशोऽनर्थक इति । साध्य-
साधनविशिष्टे चोदाहरणे साधर्म्यहेतुत्वेन घुनाणोनाभिधेयो हे-
तुरित्युक्तं भवति । तथा च साधयानेर्देशः प्रतिज्ञेति व्याहृतं
भवति । न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दृष्ट इति नैवो-
भयेषामवयवत्वम् । तत्रत्वेप दोषो न परीहारान्तरं प्रयोजयति
तेनैवापाकृतत्वात् उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनवचनं हेतु-
रित्येवं व्याचक्षणेन समस्त एव दोषोऽपाकृतो भवतीति ।
अतो न परीहारान्तरं प्रयोजयति । साधर्म्यस्य व्यभिचार्य-
व्यभिचारित्वात् विशेषणयोगो न तद्रचनस्याकारकत्वात्
यत्तत्प्रकास्वताद्विशेष्यते साधर्म्यं चैतदस्ति न च वचनीति ।
वचनः कारकत्वं न भवतीति न बुद्ध्यामहे यथैतार्थः प्रका-
रवान् तथा वचनमपीति । अस्तिवावद कथं प्रकारवात् ?

उभयथाभावात्—यस्मादयमर्थ उभयथा भवति नित्योऽनित्यः
मूर्तोऽमूर्तश्च । वचनमपि तर्जुमयथा भवतीति तुल्यं नित्या-
नित्यमूर्तोऽमूर्तशब्दाभिधेयमिति । दृष्टश्च शब्दे विशेषणयोगः
यथा किमयमाह गौरित्ययमाह इति परतया शब्दः शब्दान्तरा-
द्व्यवच्छिद्यते । स्वयं वचनविशेषकाणि बहूनि वाक्यानि
मयुक्तानि । तद्यथा स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्धयर्थं वचनं वाद्
इति । अथ वचनं नैवंविधमिति(१) सिद्ध्यासिद्धयर्थं वचनं वाद्
इत्येवमादि व्याहृतम् । सोऽयं सूक्ष्मेक्षिकया परस्य दोषानभि-
दधानो लोकादप्यपभ्रष्ट इति । यदप्यर्थान्तरे दृष्टत्वादित्यनर्थकः
पञ्चम्यपदेश इति? एवं श्रुवाणः स्वसिद्धान्तं वाधते, न हि भवन्तः
सेनावनादीन्यर्थान्तरभूतानि प्रतिपद्यन्ते । अथ च पञ्चम्यपदेशो
भवति वनादयं वृक्ष आनीतः सेनातोऽप्य इति । दृष्टश्च तन्त्रान्तरे
पञ्चम्यपदेशोऽनर्थान्तरे सन्निधिग्रहाभ्यां पाद्गुण्यं सम्पद्यते
इति । अगभ्युपगतार्थान्तरविपक्षस्य(२) च हेतुर्विपक्षाद्विशेष इति
पञ्चम्या अर्थान्तरवाचकत्वं कुतः । यदप्युदाहरणसाधर्म्यस्येति
वक्तव्यं नोदाहरणसाधर्म्यादिति । तदपि न । विवक्षातः
कारकशब्दप्रयोगात्—यदा साधर्म्यमभिधीयमानतया विव-
क्षितं भवति उदाहरणसाधर्म्यस्येति युक्तम् । यदा तूदाहरण-
साधर्म्यस्य निमित्तभावो वचनेऽपि विवक्षितस्तदोदाहरणसा-
धर्म्यादिति निमित्तपञ्चमी युक्ता । कथं पुनरुदाहरणसाध-
र्म्यस्य निमित्तभावः ? सति भावात् यस्मादुदाहरणसाधर्म्यं
बुद्ध्वा विवक्षामयत्रवापृदीरणतात्वाद्यभिघातादयः शब्दस्य
निमित्तं भवन्ति अतः पारम्पर्येणोदाहरणसाधर्म्यमपि नि-
मित्तमिति । तस्मात् पञ्चम्यभिधानमेव ज्यायः ।

(१) नैवंविधम्—पा० २ पु० । (२) विशेषस्येति ३ पु० पा० ।

उदाहरणमनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् उत्पत्तिधर्मकम-
निसं स्यात्वादि दृष्टमिति । किं पुनरनिसं नाम ? यस्यानित्यत्वं
तदानित्यम् । अथानित्यत्वं किम् ? उभयान्तावच्छिन्नवस्तुमत्तास-
म्बन्धः सत्ता वा तद्विशेषणा । अथोत्पत्तिधर्मकं किम् ? उत्पत्तिधर्मो
यस्य स उत्पत्तिधर्मा उत्पत्तिधर्मैवोत्पत्तिधर्मकः । का पुनरियमुत्प-
त्तिः ? अतद्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभावभावप्रतिषेधः—पद-
सद्विशेषणं सद्भवति सत्पूर्वं नासीत् पश्चाद्भवतीति ग-
म्यते तस्यात्यन्तमभावोऽत्यन्तञ्च भाव इति प्रतिषेधो यः
स उत्पत्तिशब्दार्थः सत्ता वैवंविशेषणा । वाक्यार्थाभ्यनु-
ज्ञानाच्च पदार्थोऽभ्यनुज्ञातो भवति यो वाक्यस्यार्थोऽभूत्वा
भवतीति स पदस्यार्थ उत्पद्यत इति । सोत्पत्तिधर्मो यस्य
स भवत्युत्पत्तिधर्मक इति ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति ? नेत्युच्यते । किं तर्हि ? “तथा
वैधर्म्यात्” । अत्राप्युदाहरणवैधर्म्यादित्युदाहरणेनैव वैधर्म्यं
नानुदाहरणेनेति, वैधर्म्यमेवो(१)दाहरणेन न साधर्म्यमपीति ।
उदाहरणमनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं
निसं दृष्टं आत्मादिद्रव्यमिति भाष्यम् । एतत्तु (२) न स-
मञ्जसमिति पश्यामः प्रयोगमात्रभेदात् प्रयोगमात्रं हि भि-
द्यते नार्थ इति । न च प्रयोगमात्रभेदाद्द्रव्यस्त्वन्तरं भवि-
तुमर्हतीति । उदाहरणमात्रभेदाच्च—उदाहरणमात्रं केवलं भिद्यते
आत्मा घट इति । यदि चोदाहरणभेदाद्भेदो भवति
“तथा वैधर्म्यात्”दिति न पठितव्यम् । किं कारणम् ? उ-

(१) वैधर्म्यमिवेति क्वचित् ।

(२) अतश्चेति टीकानुसारेण युक्तम् ।

दाहरणभेदादेव भेदो गम्यते । उदाहरणसूत्रं च भेदकमस्ति
 "तद्विपर्ययाद्वा विपरीत"मिति । तस्मान्नेदमुदाहरणं न्याय्यमिति ।

उदाहरणं तु नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणादिम-
 स्वप्रसङ्गादिति । यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नमप्राणादिमत्र तत्सर्वं
 निरात्मकं दृष्टम् । न चेदमप्राणादिमद्भवति तस्मान्नेदं नि-
 रात्मकमिति । सोऽयमनीतः परपक्षमतिपेधार्थ एव भवति ।
 तावेतौ वीतानीतहेतु लक्षणाभ्या पृथगभिहिताविति ।
 तत्र स्वरूपेणार्थपरिच्छेदकत्वं वीतघर्मः अनीतः पुनः प-
 रपक्षमतिपेधेनैव प्रवर्तत इति । एकस्य विधीयमानोऽर्थ
 इतरस्य मतिविध्यमानः । कथं पुनरयमनीतोऽर्थपरिच्छेदक
 इति । अथ योऽभ्यनुज्ञातोऽर्थपरिच्छेदकः स कथम् ?
 वीतोऽन्वयादिति चेत् ? वीतो हेतुरन्वयेन मतिपादयति । अथ
 प्रमेयत्व कस्मान्न हेतुः यत्रन्वयस्यैतत् सामर्थ्यम् ? व्यभि-
 चारात् प्रमेयत्वं न हेतुः ? न तर्हन्वयः मतिपादकः अपि
 त्वव्यभिचारः । यदि चाव्यभिचाराद्धेतुरर्थं मतिपादयति तदा
 अदेश्यमेतत् कथमनीतः मतिपादक इति अनीतस्यापि
 व्यतिरेकाव्यभिचारित्वात् मतिपादकत्वमिति । कथं ? यावद-
 प्राणादिमत्र तत्र सर्वं निरात्मकं दृष्टमिति अप्राणादिमत्त्वं
 च जीवच्छरीरान्निवर्तते तस्मात्तदव्यभिचारि निरात्मकत्वमापि
 निवृत्त्यर्हतीति । अथ पुनरप्राणादिमत्त्वनित्तिरेव प्रतिपाद्यते
 न पुनर्निरात्मकत्वस्य ? न युक्तमेव भवितुम् । किं कारणम् ?
 पक्ष एव मति व्यभिचारो दर्शितः स्यात् पक्षव्यभिचा-
 रोपदर्शने सति शक्ये वक्तुम् । अन्वयिनि तु हेतो शब्दे
 निवृत्त्यमस्तु सति कृतकत्व इति । तस्माद्यथान्वयिनोऽन्वयम-
 भ्यन्वाव्यभिचारः मतिपादकः तथा व्यतिरेकिणोऽपि व्य

तिरेकाव्यभिचार इति । एतेन यथा वीतहेतोरव्यभिचारिण
 एकस्य धर्मस्य दर्शनादितरधर्मानुमानमेवमव्यभिचारिणो एक-
 धर्मनिवृत्तिदर्शनादितरधर्मनिवृत्त्यनुमानमिति । सर्वात्मकत्वप्रसङ्ग
 इति चेत् । न । विकल्पानुपपत्तेः । यद्येकधर्मनिवृत्तिदर्शनादित-
 रधर्मनिवृत्तिरनुमीयते तन्ननिवृत्त्या च सात्मकत्वं मिद्व्यतीति
 मन्यसे एवं च सर्वात्मकं शरीरं प्राप्नोति । किङ्कारणम् ? अ-
 प्राणादिनिवृत्तेरडित्यादिनिवृत्तिप्रतिपादकत्वात् नेदमडित्यव-
 च्छरीरमप्राणादिमन्त्रप्रसङ्गादेवमडित्यादिप्रतिषेधोऽपि वक्तव्य
 इति । तच्च नैवं विकल्पानुपपत्तेः इदं तावत् भवान् पृष्टो
 व्याचष्टाम्—किमवधारितकार्यस्वभावः पदार्थो डित्यशब्द-
 वाच्यः आहो नेति । यद्यवधारितकार्यस्वभावः संज्ञाभेद-
 मात्रमात्मा स इति । अथानवधारितकार्यस्वभावः तस्य
 व्यावृत्तिरशक्या प्रतिपादयितुम् । व्यावृत्तिप्रधानं चेदं वाक्यं
 तस्मादवीतहेतोरधर्मबुद्ध्या सर्वात्मकता देश्यत इति ।

यदि तर्ह्यसाधारणो धर्मो हेतुर्नित्या पृथिवी गन्धवत्त्वादित्यादयो
 हेतवः प्राप्नुवन्ति । न । हेत्वर्थापरिज्ञानात्—सत्यमसाधारणो वै-
 धर्म्यहेतुः न पुनर्वैधर्म्यं व्याभिचारे गन्धवत्त्वं च नित्या-
 नित्यव्यभिचारि तस्मादन्वयिनो व्यतिरेकिणश्च नान्वयव्यति-
 रेकौ हेतुभावनिमित्तम् किन्त्वन्वयव्यतिरेकयोरव्यभिचार-
 इति । यः पुनरसाधारणो धर्मः पक्ष एव केवलं यस्य
 तत्तुल्यविपक्षो न स्तः स कस्माच्च हेतुः यथा सर्वं नित्यं सत्त्वा-
 त् । सत्यमयमसाधारणो न तु व्यावृत्तः अव्यावृत्तेरहेतुरिति ।
 एतेन यः पक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षविपक्षः स न हेतुरि-
 त्युक्तं भवति यथा सर्वं नित्यममूर्त्तत्वादिति । यः पक्षैक-
 देशे वर्तते अविद्यमानसपक्षो विपक्षाच्च निवर्तते यथाऽनभ्यु-

पगतनियमपक्षस्य निसे वाङ्मनमे श्रावणत्वादिति स क-
स्मान्न हेतुः ? अपमापे न हेतुः सूत्रार्थेनापादितत्वात्—सूत्रा-
र्थस्तथा वैधर्म्यादिति । अत्र च वैधर्म्यमुदाहरणेनैव, वैधर्म्य-
मेव बोदाहरणेन, न पुनरिदं वैधर्म्यमेव तस्मान्न मसङ्गः ।
एवमनयोर्वीतावीतहेत्वोः पृथगर्थप्रतिपादकत्वस्याऽऽकुमारं प्रसिद्धेः
यदुक्तं वीतावीतौ न पृथक् प्रतिपत्तिहेतु इति तत्तंमृदे-
नोक्तम् ।

हेतुर्विपक्षाद्विशेष इत्यन्वे—अन्ये स्वन्वया लक्षणं व्या-
चक्षते हेतुर्विपक्षाद्विशेष इति । यदि पुनरेतान्मात्रमुच्य-
ते हेतुर्विशेष इति ? किं स्यात्, विशेषमात्रं हेतुः स्यात् सा-
धर्म्यमात्रनिराकरणं च स्यात् साधर्म्यमात्रनिराकरणे विशेष-
मात्रपरिग्रहे च इष्टानिष्टसङ्ग्रह इति । अतोऽनिष्टहेतुनिराक्रियायै
विपक्षग्रहणम्(१)विपक्षयो विशेषः स हेतुः । विपक्षाद्विशेषो हेतुरि-
त्येव भवति चोच्यमाने विपक्षाद्विशेषमात्रस्य हेतुत्वं स चानेकमे-
दः तद्विद्वत्स्यै विपक्षादेवेत्यवधार्यते । अवधारणे चैतस्मिन् विप-
क्षैकदेशवृत्तिरेकोऽनुपज्यते गौर्विषाणित्वात् स हि विपक्षादेव
विशेष इति नायमनेनावधारणेन निराक्रियत इति तन्निराक्रि-
यायै द्वितीयमवधारणं विशेष एव च विपक्षाच्च त्वयं वि-
शेष एव विपक्षैकदेशवृत्तित्वात् सामान्यमपि । तदेवमाभ्या-
मवधारणाभ्यामन्वयव्यतिरेकी त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यत इति ।

सत्यमेकस्त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यते समानपक्षैकदेशवृत्तिश्च एक-
स्त्रिलक्षण एव निराक्रियत इति । कथमिति । आचे-
नावधारणेन विपक्षादेव यो विशेषः स हेतुरिति ध्रुवता यस्तुल्यै-
कदेशवृत्तिः स निवर्तितो भवति । न ह्ययं विपक्षादेव विशेषः किन्तु

सपक्षैकदेशादपीति । विपक्षैकदेशादृत्तिप्रतिषेधात् समानपक्षाद्यो
विशेष एव स न हेतुरित्युक्तम्भवति यथाऽऽवोऽयं विपाणित्वात् न
पुनरयं मयत्रानन्तरीयकत्वादिर्विशेष एव न भवति अपि
पक्षैकदेशादृत्तित्वात्सामान्यमपीति । यद्येवं विपक्षादेव यो-
विशेषः स हेतुरित्येतदवधारणं बाधितं भवति । न चायं
मयत्रानन्तरीयकत्वादिर्विपक्षादेव विशेषः किन्तु तत्तुल्यैकदे-
शादपि । अथाश्रूयमाणेनार्थे(१)नावधारणे ऽर्धवती । एवञ्च सति
तुल्यैकदेशादृत्तिवत् साध्यैकदेशादृत्तेरपि हेतुत्वमसङ्गः येनैव सा-
मर्थ्येन तत्तुल्यैकदेशादृत्तिर्लभ्यते तेनैव सामर्थ्येनानुमेयैकदेश-
ादृत्तिरपि हेतुः प्राप्तः । यथाऽनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वादिति ।
ते एतेऽवधारणे यदि तावद्यथाश्रुते भवतस्तत इष्टः मयत्रानन्तरी-
यकत्वादिर्न हेतुः । अथान्यथा श्रूयते अन्यथा मकल्प्यते अभि-
मेतार्थसिद्ध्यर्थं तथाप्यभिमेतमाप्तिवदनिष्टोऽपि गन्धवत्त्वादिर्ल-
भ्यते इति उभयं च लक्षणदोषः अभिमेतहानिरानिष्टमसङ्गश्च ।
नैव दोषः दृत्तौ विशेषितत्वात्—अनिष्टस्य गन्धवत्त्वादेः प्राप्तिरि-
त्यदोषः यस्माद्दृत्तावाह । यो धर्मः पक्षस्येति अनेन
चाक्षुपत्वादिः पक्षासम्भवी निराक्रियते पक्षैकदेशादृत्तिस्तु कथम् ?
न ह्यसौ पक्षधर्मो न भवति तथा विपक्षैकदेशादृत्तिर्न विपक्षस्य न-
धर्म इति तस्मादन्यथा निराकरणे यत्रः कर्तव्य इति । न कर्त-
व्योऽवधारणाच्चिदृतेः—अवधारणादेकदेशादृत्तिर्निरवर्तित्व्यते । किं
पुनरवधार्यते किं धर्म एव पक्षस्य उत पक्षस्यैव धर्म इति । अस्तु
तावद्धर्म एव पक्षस्येति । किं पुनरस्यावधारणस्य सामर्थ्यं ? किं-
मनेन सम्भवो ज्ञाप्यते, उतामम्भवो व्यावर्त्यते, उभयथापि ना-
वधारणस्य सामर्थ्यमस्ति सम्भवज्ञप्तेरसम्भवनिदृत्तेश्चावधारण-

मन्तरेणाप्यवगतेः । न चैकदेशवृत्तिर्निराक्रियत इति व्यर्थमवधारणम् । अथ पुनर्व्याप्तिरस्पावधारणस्यार्थः धर्म एव पक्षस्येति न पुनरधर्मोऽपि यः पुनः पक्षैकदेशवृत्तिरसावधर्मोऽपि । सत्त्वमनेनैकदेशवृत्तिर्निराक्रियत इति । एतास्मिन्नप्येकं सन्धित्सत इदमन्यत् प्रच्यवते । भवत्वेकदेशवृत्तेर्निराकरणं सपक्षे सिद्धे एतत्पदं किमर्थमारभ्यत इति । कथं पुनरिदमनारभ्यं यस्माद् व्याप्यवर्धनावधारणेन चरितार्थत्वात् । धर्म एव पक्षस्येति पक्षो नियतो, धर्मोऽनियतः तस्यानियतस्य व्याप्यतिव्याप्तिभ्यां तत्तुल्यविपक्षगतिः तत्र विपक्षे नास्तीति प्रसक्तस्य मतिषेधो भवतु, सपक्षे सिद्ध इत्येतत्पदं माभूत् । अथ पुनरिदमवधारण(१)मन्यथा क्रियते पक्षस्यैवेति । एवमप्यनन्तरे द्वे अपि पदे सपक्षे सिद्धो विपक्षे नास्तीति च बाधिते भवतः । कथं ? सपक्षे सिद्ध इत्येतदवधारणार्थबाधितम् पक्षस्यैव धर्मः सपक्षे सिद्ध इति । न हि लोक एवं प्रकाराणि वाक्यानि प्रवर्तन्ते देवदत्तमेव भोजय यज्ञदत्तं च । उत्तरं तु पदं विपक्षे नास्तीति गम्यमानत्वादकार्यं । केन गम्यमानत्वादिति । अवधारणेन पक्षस्यैव धर्मः सामान्यस्येति गम्यत एव इति विपक्षे नास्तीत्येतन्न कर्तव्यमिति । न च पक्षैकदेशवृत्तिर्निराक्रियत इति यदर्थमवधारणं स एवार्थो हीयत इति । अथ पुनः सपक्षे सिद्ध इत्येतदपि पदमवधारणार्थमेवारभ्यते सपक्ष एव सिद्धः सिद्ध एव सपक्ष इति । किं पुनरस्मिन् पदेऽवधारणेन लभ्यते यदि सम्भवः सोऽनवधारितोऽपि गम्यते सपक्षे सिद्धः । अथ व्याप्तिः तज्जातीयस्यैकदेशवृत्तिरहेतुरिति प्राप्तम् । अथ सपक्ष एव सिद्ध इति तथापि पूर्वोत्तरे पदे व्याहृते भवतः पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्तीति अवधारणार्थबाधितत्वात् पूर्वमनारभ्यं गम्यमानत्वादुत्तरमपि । अथ

विपक्षे नास्तीत्येतदप्यवधारणार्थमेवेति । अत्रापि किमवधार्यते विपक्ष एव नास्तीति नास्त्येव विपक्ष इति । यदि विपक्ष एव नास्ति तदा गौर्विपाणित्वादिति हेतुः प्राप्तः स हि विपक्ष एव नास्तीति । अथ विपक्षे नास्त्येवेति न पुनर्मध्यमस्य पदस्यानारभ्यः तत्र पूर्वपदं व्याप्त्यर्थं उत्तरपदं विपक्षैकदेशवृत्तिप्रतिषेधार्थम् । अथ सपक्षे सिद्ध इत्येतत्पदं किमर्थमारभ्यत इति । यदि सम्भवार्थं व्याप्त्यर्थेनाद्यावधारणेन(१) सम्भवो लभ्यत इति व्यर्थम् । तदेतस्मिन् लक्षणे सहवृत्त्या विचार्यमाणे अनिष्टहेतूपनिपातो वा इष्टहेतुपरित्यागो वाभिमेतग्रस्तहानिर्वेति दोषाः । हेतुविपक्षाद्विशेष इति च यदा सौत्रान्तिकपक्षमाश्रित्य लक्षणं विचार्यते तदा विपक्षासम्भवाद्धेतुविपक्षाद्विशेष इति विपक्षार्थो वक्तव्यः न चासति विपक्षार्थं पश्याम इति । न चासति पञ्चम्याः प्रयोगः सम्भवति इति विपक्षे नास्तीति सप्तम्यर्थो वक्तव्यः विपक्षासम्भवे सति पक्षतज्जातीयव्यापकत्वात् कृतकत्वादेर्विशेषोऽर्थश्चिन्त्यः । कृतकत्वादिति (तदा)साधारणत्वात् सामान्यं न विशेष इति । तदेतल्लक्षणं स्वसिद्धान्तेनासङ्गतत्वादलक्षणमिति । यदपि हेतुवार्तिकं श्रुवाणेनोक्तम्(२) सप्तिकासम्भवे पदप्रतिषेधादेकद्विपदपर्युदासेन त्रिलक्षणो हेतुरिति । एतदप्ययुक्तम् । द्विपदलक्षणयुक्तयोर्हेतुत्वात्— तत्र किल सप्तिका सम्भवति पक्षस्यैव धर्मः समान एव सिद्धः विपक्ष एव नास्ति । पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्धः पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्ति । समान एव च सिद्धः विपक्षे नास्ति, पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्धो वि-

(१) आद्यवधारणेनेति—पा० २ पु० ।

(२) हेतुवार्तिकं—पा० २ पु० । वार्तिकं श्रुवाणेनेति तु महाभाष्ये गौनदीयस्त्वाहेतिवदित्यनुमीयते विस्तरस्तु भूमिकायाम् ।

पक्षे च नास्तीति । तदेवं सप्तिकासम्भवे साति पद्प्रतिपेघमुक्त्वा
यदयं त्रिपदपरिग्रहेण त्रिलक्षणस्य हेतुतां शास्ति तेनैकाद्विदुदपर्यु-
दासं ज्ञापयतीति । तच्च नैवम् । द्विलक्षणयुक्तयोर्हेतुत्वादिति
अनभ्युपगताऽनिसपक्षस्य कृतकत्वादित्ययं द्वाभ्यां लक्षणाभ्यां
युज्यते प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति चानयोर्हेतुभावो न स्यात् ।
यश्चायं व्यतिरेकी हेतुः नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अपाणा-
दियस्त्वपसद्गादित्येवमादिः स न हेतुः स्यात् द्विपद-
योगादिति । तस्माद्धेतुर्विपक्षाद्विशेष इत्येतल्लक्षणं विचार्यमाण-
मनभिमतं वा हेतुमापादयति इष्टं वा बाधने ग्रन्थं वा निराक-
रोति शास्त्रं बाधत इति ।

“ तच्च यः सन् सजातीये द्वेषा चासंस्तदन्य-
य ” इति । अन्येन(१)--सन् सजातीये द्वेषा चासं-
स्तदित्यय इत्यसपक्षे नास्ति । एतावता च किल लक्षणेन
त्रिलक्षणो हेतुर्लभ्यत इति । यथाश्रुति न लभ्यते । यदि
तावदेतल्लक्षणं यथाश्रुति भवति. पक्षे(२) विद्यत इति केनैत-
ल्लभ्यते इति । ननु चोक्तं हेतुः तदाभासो वा प्रायः
पक्षधर्म एव भवति । उक्तमेतन्न पुनरनेन पक्षधर्मो हेतुरिति
लभ्यते, किं त्वपक्षधर्मो न हेतुः न हेत्वाभास इति ।
अथाप्यर्थतो लभ्येतापक्षधर्मो हेतुर्न हेतुर्न हेत्वाभास इत्ययं
यदि वाक्यार्थो भवति अर्थाद् गम्यते हेतुर्हेत्वाभासश्च प-
क्षधर्म इति । सत्यमर्थात् पक्षधर्मो गम्यते न तु व्या-
पको नियतो लभ्यत इति । अपक्षधर्मनिवृत्तिमात्रत्वेन स-
म्भवमात्रं लभ्यते इति । तच्च द्वेषा व्यापकव्यापकं च ।

(१) इत्यन्ये सन् इति- पा० २ पु० ।

(२) विपक्षे इति- पा० २ पु० ।

तत्राव्यापकोऽनिष्टो हेतुः प्राप्तः । न प्राप्तः पक्षधर्म एवे-
त्यभिधानात् । यः पक्षस्य धर्म एव स हेतुः प्राप्तः न त्वयं
पक्षधर्म एव एकदेशाच्चित्वादिति । नावधारणस्यान्यार्थत्वात्-
अन्यार्थमवधारणं भवन्तः कल्पयन्ति । किमर्थं ? हेतुहेत्वाभास-
नियमज्ञापनार्थम् । तदवधारणमन्यार्थं सत् कथमव्यापकं नि-
वर्तयिष्यति । अधोभयकारि भवत्यव्यापकनिवृत्त्यर्थं हेतुहेत्वाभा-
सनियमज्ञापनार्थं च तथापि सन्सजातीये द्वेषा चेत्यकरणी-
यम् । कथम्, व्याप्यर्थेनानवधारणेन पक्षोऽपि नियतो धर्मश्च
नियत इति । अनियतस्य व्याप्यव्याप्तिभ्यां धर्मस्य द्वौ
राशी शिष्यमाणौ सजातीयस्तदत्ययश्च तत्रातिप्रसक्तेरसंस्तद-
त्यय इति युक्तम् । सन् सजातीय इति किमर्थम् । यदि मन्भवार्थं
तन्न । अनियमात्—व्याप्यव्याप्योः सम्भवो गम्यत इति
किमनेन सन् सजातीय इति । द्वेषा चेति सर्वथा न व-
क्तव्यम् । इदं तावत् गम्यमानत्वात् सन् सजातीय इति
न कर्तव्यम् । सच्छब्देन व्याप्यव्याप्योः सामान्येनाभि-
धानात् द्वेषा चेति प्रसक्तवाक्यम् । अथ मन्वेत सन्
सजातीय इत्यवधारणार्थमारभ्यत इति ? अवधारणाऽर्थो युक्त
आरम्भः अवधारणं न युक्तम् । कथमिति ? यदि ताव-
देवमवधार्यते सन्नेव सजातीय इति ? प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिस्तेन
हेतुः यस्मात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिः सन्नसन्नपि द्वेषा
चेति एतदवधारणार्थवाधितम् । न हि भवति ब्राह्मणमेव
भोजय क्षत्रियं चेति । अथ सजातीय एव सन्नित्यवधार्यते
तथापि पूर्वोत्तरे वाधिते भवतः । कथम् । एकमवधारणार्थ-
वाधितं एकं गम्यमानत्वात् । अथ पुनर्द्वेषा चेत्यवधा-
णार्थम् ? अत्रापि किमवधार्यते किं सजातीय एव द्वेष

द्विधैव सजातीय इति । यदि तावत् सजातीय एव द्विधा नान्यत्र पक्षे(१) तदत्यये तद्द्विधेत्युक्तं भवति । यद्येवं सन् सजातीय इति न कर्तव्यम्—ग्राह्यर्थनावधारणेनाऽऽद्यपदे सजातीये सम्भवस्योक्तत्वात् । द्विधा चेसन्वपदं द्विधा निवृत्तिपरत्वात् द्विधा चेत्यभिधानात् सम्भवो गम्यत इति सन् सजातीय इति सर्वथा न वक्तव्यम् । सजातीय एव द्विधा चेत्यनेनैवावधारणेन पक्षवृत्तिर्लभ्यते इति धर्म एव पक्षस्येति व्याप्यर्थमवधारणमयुक्तम् । अथमाभूत् सर्वपदावधारणव्याघात इति नावधारणं तथापि मध्यमे द्वे पदे अपि न कर्तव्ये । सोऽयं गृहप्रवेशाक्षितारकाभिर्गमन्याय इति । अथ पुनर्द्विधैव सजातीय इति । तथापि कृतकत्वादिर्न हेतुः न ह्यसौ सजातीये द्विधैव । त्रिलक्षणं च हेतुं श्रुवाणेन स्वसिद्धान्तोपात्तयोर्द्विपदयुक्तयोरहेतुत्वमिति प्राप्तम् । व्यतिरेकी च न हेतुरिति प्राप्तम् । नैव हेतुरिति चेत् कुतस्तस्य हेतुत्वे यत्न इत्यनुत्तरम् । अथ पुनरवधारणानि न क्रियन्ते तथापि पक्षैकदेशवृत्तिरनैकान्तिकश्चानुपक्त इति ।

एतेन ग्राह्यधर्मस्तदंशेन व्याप्तोहेतुरिति प्रत्युक्तम् । अनेनाव्यापकादिर्लभ्यत इति उक्तोत्तरमेतदपीति । असंस्तदत्यय इत्येतदपि विपक्षे नास्तीत्यनेन समानमिति ।

तादृगविनाभाविधर्मोपदर्शनं हेतुरित्यपरे—तादृशा विना न भवतीत्यनेन किल द्वयं लभ्यते विपक्षासत्त्वं तादृशासत्त्वं च उपदर्शनग्रहणेन किल पक्षे सत्त्वं लभ्यत इत्येवं त्रिलक्षणमाविभावेतात्मा पक्षो लभ्यत इति । यत्तावत्तादृगविनाभानिग्रहणाद्विपक्षेऽसत्त्वं तादृक्सत्त्वं च लभ्यत इति तत् न युक्तम् ।

तादृशाविना न भवतीति एतस्माद्विपक्षेऽमत्त्वं गम्यते तादृशे
तु सम्भव इत्येतदेव कुतः न ह्ययं निपमो यो विपक्षे नास्ति
सोऽवश्यं तज्जातीयेऽस्तीति । एवं च श्रावणत्वाद्यपि हेतुः
प्राप्तः श्रावणत्वाद्यपि तादृशाविना न भवतीति । भवतु ता-
वत्तादृशाविनाभाविग्रहणे तत्तज्जातीये सम्भवः स पुनः पक्षे
सम्भवतीत्येतत् कुतः । ननूपदर्शनग्रहणादेतल्लभ्यते ? न तल्लभ्यते
उपदर्शनग्रहणस्याभिधानार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणमभिधानार्थम् ।
उपदर्श्यतेऽनेनेति न पुनरस्येतत् सामर्थ्यमस्ति पक्षे ऽन्यत्र
चेति । क्व पुनरन्यत्र स्याद्यत्र सम्भवः क्व चास्य सम्भवः
तज्जातीये । तस्मादतदुक्तमभवति तज्जातीयाविनाभाविनः त-
ज्जातीय एवाभिधानहेतुरिति । एवं च ते चाष्टुपत्वं हेतुर्भ-
वति । न हि चाष्टुपत्वं नित्यत्वेन विनाभावि । उपेत्य वा भवतु
तादृशाविनाभाविनो धर्मस्य पक्ष उपदर्शनमिति । तथापि
पक्षैकदेशवृत्तिं केन निराकरोषि । उपदर्शनग्रहणेनेति चेत् । न ।
तस्य सम्भवमात्रज्ञापनार्थत्वात् । अथ मन्येत उपदर्शनग्रहणेन
व्याप्तिर्लभ्यत इति न युक्तम् उपदर्शनग्रहणस्य सम्भवमात्रज्ञा-
पनार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणेन सम्भवमात्रं ज्ञाप्यते पक्षे स
पुनर्व्यापक इति न युक्तम् । अथात्रापि केनचिन्व्यायेनावधा-
रणानि क्रियेरन् तान्यव्यापकहेतुनिराकरणेन ऽसमर्थानीति
पूर्ववत् प्रसङ्गः । यच्चिदमुदाहरणमेतस्मिन् प्रयत्नानन्तरीयक-
त्वादिरनिसत्वस्याग्नेर्धूम इति । तत्र धूमस्तावदग्नेरप्रतिपादक
इत्युक्तम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्येहेतुः कुतः प्रयत्नानन्त-
रीयकत्वमप्यपक्षावृत्तित्वात् न हि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्द-
धर्मः न हि कश्चिच्छब्दः प्रयत्नानन्तरीयकोऽस्ति संयोगावि-
भागयोनित्वाच्छब्दस्य । अथ पारम्पर्यक्रमेण प्रयत्नः शब्द-

कारणम् पारस्पर्येण सर्वेऽर्थाः शब्दकारणमिति विशेषणमुक्तं प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति अनित्यः शब्दो यतस्तदुत्पत्तेरिति वक्तव्यम् । यच्चेदं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दस्यानित्यत्वे कारणं भावाभिधानेनोच्यते किं पुनस्तत् किं जन्म उतोपलाब्धिरिति । यदि तावज्जन्म तन्नैव समर्थमिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहणं व्यर्थम् । न हि भवत्पानित्यः शब्दो देवदत्तकृतकत्वादिति । अत एवं वक्तव्यं जन्मवत्त्वादिति । यदि चेदं जन्म व्यभिचारि भवेत् ततः प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहणमर्थवत् । किं कारणम् ? व्यभिचारिणि विशेषणान्यर्थवन्ति भवन्ति । अथोपलाब्धयः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्पनेन भावाभिधानेनोच्यते एवमप्युपलब्धेरेव सामर्थ्यमस्तीति व्यर्थं विशेषणम् । न ह्युपलभ्यमानं द्वेषा भवति नित्यमनित्यं प्रयत्नानन्तरीयकमन्यथा चेति । अथ ब्रूये प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानं घटत्वं नित्यमिति त्वपैवैतद्व्यभिचारितमिति शब्दानित्यत्वानुमितौ प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न हेतुः अव्यापकं च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दराशोः पक्षीकृतत्वात् । अथ शब्दविशेष पक्षीकृत्योच्यते तत्राप्याद्य एव प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सम्भवति न द्वितीयादिष्विति अव्यापकत्वमनिवृत्तम् । अथ यः प्रयत्नानन्तरीयकः सोऽनित्य इति तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । हेतोः पक्षविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् । यदप्युक्तमप्रयत्नानन्तरीयकस्य त्रयी गतिरिति किञ्चिन्नित्यमाकाशाद्येकेषां किञ्चिदनित्यं विद्युदादि किञ्चिदसदेधाकाशकुसुमादि । इदं महानैयायिकत्वं महावादित्वं च यत्तावदसदप्रयत्नानन्तरीयकं च किञ्चिच्चेति चित्रम् । नित्यं तु किञ्चिद्भवति न पुनरप्रयत्नानन्तरीयकत्वम् । न ह्याकाशं न प्रयत्नानन्तरीयकमिति शक्यं वक्तुम् अप्रयत्नानन्तरीयकस्य जन्म-

विशेषितत्वात् न चाकाशस्य जन्वास्ति तस्मान्न प्रयत्नानन्तरीयकं नाप्यप्रयत्नानन्तरीयकमाकाशमिति । एतेनाभावो व्याख्यातः—अभावेऽप्येवमेवेति । तदेवमेतानि न हेतुलक्षणानि सम्भवन्तीदमेवार्थं हेतुलक्षणं न्यायमिति ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥३६॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति सूत्रम् । अस्योदाहरणोपलक्षणमर्थः । साध्यस्य साधर्म्यं साध्येन समानधर्मता । अत्रापि साध्येनैव साधर्म्यं न पुनरसाध्येनापि साधर्म्यमेव साध्येन न पुनर्वैधर्म्यमपि यस्मात् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति । किं कुतश्चित् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी न भवति ? न भवत्यपि यथा अमूर्त्तत्वादेः कर्मणः तस्मात् साध्यसाधर्म्याच्च तद्धर्मो भवति स भवति तद्धर्मभावी सोऽयं दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावेत्वेन विशेषणेन युज्यमान उदाहरणं भवति उदाह्रियतेऽनेन धर्मयोः साध्यसाधनभावः इत्युदाहरणम् । ननु च कारणकारकपरिग्रहाद्ब्रह्मचनमुदाहरणं दृष्टान्तश्चार्थो न चानयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते न हि विषाणादिमदित्यभिधानं गवा सामानाधिकरणं भवति । नैव दोषः वचनविशेषणत्वेन दृष्टान्तस्योपादानान्न स्वनन्त्रो दृष्टान्त उदाहरणम् । किन्तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावेत्वे सति अभिधीयमान इति । तद्धर्मभावी तस्य धर्मः तद्धर्मः तस्येति साध्यस्य । साध्यञ्च द्वेषा भवति धर्मो धर्मो च । एकदा धर्मो विशेषणत्वेनान्यदा धर्मो विशेषणत्वेनेति तस्येति धर्मिग्रहणं युक्तम् । न पृथक् धर्मस्य ग्रहणात् यस्माद्धर्मिणो धर्मा उत्पत्तिधर्मकत्वादयः न धर्मस्य, धर्मो च साध्यमुदाहरणसाधर्म्यादिति व्याघातः नाहं धर्म-

स्पोदाहरणेन किञ्चित्साधर्म्यं किन्तु धर्मिणः साध्यसाधर्म्यचोदाहरणस्य धर्म्यंश एव साध्ये चोपगंहारो धर्मिण्येव तस्माद्धर्मो साध्य इति तस्य धर्मिणः साध्यस्य यो धर्मः साध्यः स यस्मिन् दृष्टान्ते भवति विद्यते स दृष्टान्त उदाहरणम् । उदाहरणं स्थाल्यादिद्रव्यमिति तदुत्पत्तिधर्मकं चानिसं दृष्टमिति ॥

ताद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

ताद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति । उदाहरणमवीतहेतौ द्रष्टव्यमिति ।

अन्ये तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति । तेषां त्वयमभिप्रायः दृष्टान्तोदाहरणयोर्माभूदैक्यमिति । किं पुनस्तद्धर्मभावित्वं साध्यसाधनाभ्यां योगः साध्यसाधनयोगे च तद्धर्मभावी भवति अतो भावाभिधानेन साध्यसाधनाभ्यां योगोऽभिधीयत इति । एतच्च सूत्रमपरे दूषयन्ति । अस्माकन्तु नायं सूत्रपाठः तस्मान्नायं दोष इति । एतस्मिन्नपि पाठे किल भाविग्रहणमनर्थकम् । कस्मात् ? सर्वावयवानां साध्यधर्मभावित्वात् । यस्मात् किल सर्वावयवाः साध्यधर्मभाविनो भवन्ति भावयन्ति तमयन्तीति नायं सूत्रार्थ इति ।

अन्ये तु तद्धर्मभावीत्येतत्पदमन्यथा निराकुर्वन्ति तद्धर्मभावी भवन्तुष्णभोजिन्यायेन(१) वा भवेत् दण्डिन्यायेन वा भवेत् । तद्यदि तावदुष्णभोजिन्यायेन उष्णं भोक्तुं शीलमस्येत्युष्णभोजी तद्धर्म वा भावयितुं शीलमस्येति तद्धर्मभावी । अत्रापि भावयितुं गमयितुं यावदुक्तं

(१) उष्णभोजीति वचिन् ।

स्यादिति नायं सूत्रार्थ इति न किञ्चिदेतत् । दण्डि-
 न्यायस्तु दण्डो यस्यास्तीति स दण्डी तद्धर्मभावी यस्या-
 स्ति स भवति तद्धर्मभावी । अत्र भाविग्रहणमनर्थकं त-
 द्दर्मभावीति । कथमिति ? तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति तद्धर्मभावः स
 यस्यास्ति स भवति तद्धर्मभावी । एवं सति विशेष्यविशे-
 षणभावानुपपत्तेः तद्धर्मभावीति युक्तम् । न हि तद्धर्मश्च स्या-
 दभावश्च स्याद्यतो विशेषणविशेष्यभावः समर्थितः स्या-
 दिति । अतस्तद्धर्मोति किल वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
 तद्धर्माणामुभयथाभावात्—उभयथा भवन्ति धर्मा विधीयमानाः
 मतिविध्यमानाश्च । तन्नान्वयिनि विधीयमानधर्मवान् दृष्टा-
 न्तउदाहरणम् यथा स्थाल्यामुत्पत्तिधर्मकत्वमनित्यत्वं च विद्यमानौ
 धर्मोऽिति । तस्मात्तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति युक्तं सामानाधिक-
 रण्यम् । यत्र पुनरेतत्तद्धर्मोति वक्तव्यम् एतदपि न परिष्का-
 तम् । न हि बहुव्रीहौ पुनर्मन्वर्थो लभ्यत इति । अ-
 यावश्यं वयं शिक्षयितव्याः । तत एव च तद्धर्मोति वक्तव्य-
 मिति । सन्ति चैवं वादिनो येषां कृतकत्वानित्यत्वेऽभाव
 इति । तन्निराकरणार्थं चेदं वक्तव्यं तद्धर्मश्चासौ भावश्चेति ।

तदेतस्मिन्नवयवत्रये एवं लक्षणेनोपपादिते तेषां त्रयो
 दुर्विहिता इति । अनेन वाक्येन महानैयायिकत्वमात्मनः
 रूपापितं भवति ।

तथा सिद्धो 'दृष्टान्त इत्यने । कः पुनरस्यार्थः यथा
 साध्यः साधयितुमिष्टस्तथायमसिद्धोऽनित्यत्वेन यथा च स
 एव साध्योविशिष्टः प्रत्ययभेदभेदित्वेन तथा यः सिद्धः स
 दृष्टान्तः साध्यसाधनत्वानिति । अत्र विस्फूर्जतापि स्वसिद्धान्तमत्य-
 जता कृतकत्वानित्यत्वयोः न शक्यः सम्बन्धो दर्शयितुं कृ-

तत्त्वानित्यत्वयोः कालभेदाद्बस्तुव्यवधानाच्च । अन्यदा कृतक-
त्वमन्यदा चानित्यत्वमिति । यदा च वस्तु न तदा प्राक्म-
ध्वंसाभावौ स्त इति । एतेन तयोः सम्बन्धिनिर्देशनं दृष्टान्त
इति प्रत्युक्तम् ।

“साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तितेति” च ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा सा-
ध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्यो-
पनयः । एवं चायं कृतक इति । यथा तथेति प्रतिवि-
म्बनार्थम् । किं पुनरत्र प्रति विम्बनम् ? दृष्टान्तगतस्य धर्मस्या-
व्यभिचारित्वे सिद्धे तेन साध्यगतस्य तुल्यधर्मता एवं चायं
कृतक इति । साध्ये वा सम्भव उपनयार्थः । ननु च कृतकत्वा-
दिसनेन सम्भव उक्तः ? नोक्तः साध्यसाधनभावनिर्देशात्—साध्य-
साधनभावमात्रनिर्देशः कृतः कृतकत्वादित्यः शब्दो भवति ।
तत्र पुनः शब्दे कृतकत्वमस्ति नास्तीत्युपनयेन सम्भवो
गम्यते अस्ति च शब्दे कृतकत्वमिति । स यदा साध्यर्मेणोदाह-
रणं तदा तथेति, यदा वैधर्म्येण तदा न तथेति ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥३९॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् । प्रतिज्ञायाः
पुनर्वचनमिति । प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणोपपत्तौ सा-
ध्यविपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत्र पुनरभिधानं तत्र निगमनमिति ।
एतस्मिन् सूत्रार्थे परस्यावकाशो नास्तीति । अभ्युपेक्ष तदोप-
निराचिकीर्षया वाक्यमुपक्षिप्यते—

“उपनयनिगमने नावयवान्तरे अर्थाधिशेषात्” । इति

इदं तावद्वाक्यं यथाश्रुति न केनचिदर्थेन सम्बध्य-

ते । अथ हेतूपनयावेकत्वेन पक्षीकृत्यार्थाविशेषादिति हेतुः ? स विपक्षवृत्तित्वाद्भिपर्ययहेतुरर्थाविशेषपर्यैकत्वे ऽदर्शनादिति नानात्वे च दर्शनादिति । यथा बहूनां घटानामेकोऽर्थोजलाहरणादिर्न चैकत्वमिति । अपैकप्रयोजनकत्वेन पक्षीकृत्य ब्रूयादेकत्वमेकप्रयोजनत्वमिति ? तथापि हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेनासिप्तत्वात् हेतूपनयपरेकार्थत्वमिति प्रतिज्ञार्थः । अर्थाविशेषादिति हेत्वर्थोऽपि स एव । अन्यश्च हेत्वर्थः अन्यश्चोपनयार्थ इत्यासेदोऽप्ययं हेतुस्तद्वर्णितम् ।

“पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनम्” ।

इत्येतदनेनैव प्रत्युक्तम् । यदपि ‘यथा तथेत्युपसंहारे कृते तथेत्यनेन शब्देन सर्वसामान्यं वा कृतकत्वसामान्यं वाऽभिधीयते कृतकत्वविशेषो वा, सर्वसामान्यं तावन्न युक्तम् तथेतिव्यपदेशाशङ्क्यत्वादिति । कृतकत्वविशेषोऽपि न युक्तः अन्यथा शब्दस्य कृतकत्वात् । परिशेषात् कृतकत्वसामान्यं तच्च हेतुनैवोक्तमिति’ । तदप्युक्तम् । उपनयस्योपमानार्थत्वात्—उपमानार्थं उपनय इति, तच्चोपमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तत इति यत्किञ्चिदेतत् । कृतकत्वसामान्यं तु शब्दसन्निधावभिधीयत इति चित्रमिदम् । कृतकत्वं खलु शब्दसन्निधावभिधीयत इति शब्देन च विशिष्यमाणं कथं सामान्यं भविष्यति । तस्मात् सामान्यविशेषवान् हेतुरिति गतार्थत्वान्नोपनय इत्यनेन प्रत्युक्तम् । यदप्युक्तं यथा तथेत्युपमानमेतत्, उपमानं चोपनयो न दृष्टान्त इति एतेन निगमनं प्रत्युक्तम् । ते एते बीतावीतवाक्ये स्वतन्त्रे पञ्चावयवे न पुनरेकमन्वयव्यतिरेकि चेति ॥

अधिज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति सूत्रम् । अस्पर्यः पूर्ववत् । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति । यथा सोऽर्थो भवति सोऽस्य तथाभावस्तत्त्वम् । एतास्मिन्नाविज्ञाते सामान्यतो ज्ञाने (१) । कुतः पुनरेतत् सामान्यतोऽवगतमिति ? अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इत्यभिज्ञानात्—यस्मादयमाहाविज्ञाततत्त्व इति, तेन ज्ञापयति सामान्यमवगतमिति । यदि पुनः सामान्यमपि नाधिगतं स्यान्न ब्रूयादविज्ञाततत्त्व इति, अविज्ञात इत्येवं ब्रूयादिति ।

अविज्ञाततत्त्व इति समासोऽयं न चार्थो गम्यते किमविज्ञातं तत्त्वं येन ज्ञातविज्ञातं तत्त्वं यस्येति । कश्चात्र विशेषः ? यद्याविज्ञातं तत्त्वं येन सोऽयमविज्ञाततत्त्वः परिच्छेत्ता तस्मिन्नाविज्ञाततत्त्वे परिच्छेत्तरि तदवगतमर्थमूहस्तर्क इति प्राप्नोति । अथाविज्ञातं तत्त्वं यस्य तद्विज्ञाततत्त्वं तस्मिन्नाविज्ञाततत्त्व इति ? पट्टीविग्रहेण युक्तमेतत् । विशेषहेत्वभावान्नार्थाधिगमः नात्र विशेषहेतुरिति किमपि तृतीयाविग्रहेण समास उक्त पट्टीविग्रहेणोति । युक्तम् अर्थग्रहणमामर्थात्—यस्मादविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति, अर्थश्चापिमाणत्वात् कर्म, तेन ज्ञापयति पट्टीसमासोऽयं न तृतीयाविग्रह इति । अर्थग्रहणमन्तरेणापि सामान्यतोऽवगतेरविज्ञातं तत्त्वं यस्येत्यनुक्तेऽप्यर्थे गम्यत एवैतदर्थ इति । एवमपि समासे सन्देहतादवस्थम् । माभूत् समासो वाक्यमेवास्तु अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । भवत्येवाभीष्टार्थमाप्तिः लाघवार्थं तु समासकरणम् । अनुक्तेऽप्यर्थे सामर्थ्याद् गम्यते अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । अत्रोक्तं सन्देह एवं स्यादिति समस्तानभिधानमसङ्गाच्च । यदि च सामर्थ्यमाश्रित्यार्थग्रहणं प्रतिपिद्यते तदैवं युक्तमूहस्तर्क इति, सामर्थ्यतः शेषं गम्यत इति, तस्मादर्थ-

ते । अथ हेतूपनयाधिकत्वेन पक्षीकृत्यार्थाविशेषादिति हेतुः ? स विपक्षटाचित्वाद्धिपर्यपहेतुस्याविशेषत्पैकत्वे ऽदर्शनादिति नानात्वे च दर्शनादिति । यथा बहूनां घटानामेकोऽर्थोजलाहरणादिर्न पैकत्वमिति । अपैकमयोजनकत्वेन पक्षीकृत्य ब्रूयादेकत्वमेकमयोजनत्वमिति ? तथापि हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेनासिद्धत्वात् हेतूपनयपरेकार्थत्वमिति प्रतिज्ञार्थः । अर्थाविशेषादिति हेत्वर्थोऽपि स एव । अन्यश्च हेत्वर्थः अन्यश्चोपनयार्थ इत्यासिद्धोऽप्ययं हेतुस्तद्वर्णितम् ।

“पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनम्” ।

इत्येतदनेनैव प्रत्युक्तम् । यदापि ‘यथा तथेत्युपसंहारे कृते तथेत्यनेन शब्देन सर्वसामान्यं वा कृतकत्वसामान्यं वाऽभिधीयते कृतकत्वविशेषो वा, सर्वसामान्यं तावन्न युक्तम् तथेतिव्यपदेशाशङ्क्यत्वादिति । कृतकत्वविशेषोऽपि न युक्तः अन्यथा शब्दस्य कृतकत्वात् । परिशेषात् कृतकत्वसामान्यं तच्च हेतुर्नैवोक्तमिति’ । तदप्युक्तम् । उपनयस्योपमानार्थत्वात्—उपमानार्थं उपनय इति, तच्चोपमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तते इति यत्किञ्चिदेतत् । कृतकत्वसामान्यं तु शब्दसन्निधावभिधीयत इति चित्रमिदम् । कृतकत्वं खलु शब्दसन्निधावभिधीयत इति शब्देन च विशिष्यमाणं कथं सामान्यं भाविष्यति । तस्मात् सामान्यविशेषवान् हेतुरिति गतार्थत्वान्नोपनय इत्यनेन प्रत्युक्तम् । यदप्युक्तं यथा तथेत्युपमानमेतत्, उपमानं चोपनयो न दृष्टान्त इति एनेन निगमनं प्रत्युक्तम् । ते एते वीतावीतवाक्ये स्वतन्त्रे पञ्चावयवे न पुनरेकमन्वयव्यतिरेकि चेति ॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थं कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थम्—
हस्तकः ॥ ४० ॥

इति । ते च विशेषाः संयोगिनः समवायिनश्च भवन्तीति ।

कारणोपपत्तितः प्रमाणोपपत्तितः । उपपत्तिः सम्भवः—सम्भवत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति—भवेदपमर्थ इति । उदाहरणं योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानाति तं तत्त्वतो जानीयेति किमुत्पत्तिधर्मकोऽथानुत्पत्तिधर्म इति । एकतरमनुजानातीति भाष्यम् । अनुत्पत्तिधर्मकेनानेन भवितव्यमिति य ऊहः स तर्क इति । नन्वेतत् तत्त्वज्ञानमेव, किमुच्यते तत्त्वज्ञानार्थमिति । नेदं तत्त्वज्ञानमनवधारणात् न ह्ययमवधारयत्वेवमेवेति । किं त्वनुत्पत्तिधर्मकेन ज्ञात्रा भवितव्यमिति प्रमाणाविषयमनुजानाति । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थं भवति? प्रमाणाविषयविशेषनात् । प्रमाणाविषयमनेन त्रिविक्रमि अयमर्थो युक्त इति । प्रमाणानि पुनः प्रवर्तमानानि तर्कविक्रमार्थं तथाभूतमवगमयन्तीति ।

ऊहः संशयानिर्णयाभ्यां न भिद्यत इति केचित् । अयं किलोहः संशयो वा स्यान्निर्णयोवा ? यदि संशयस्तदा तेन सद्गृहीतत्वात् पृथक् न पठितव्यः । अथ निर्णयस्तदा तेन सद्गृहीत इति । अपरे त्वनुमानं तर्क इत्याहुः । हेतुस्तर्को न्यायोऽन्वीक्षा इत्यनुमानमाख्यायत इति । अपरे त्वनुमानमेव तर्कं युक्त्यपेक्षं वर्णयन्ति ।

यत्तावन्निर्णयमंशयाभ्यां नोहो भिद्यत इति । तत्र । प्रत्ययस्वरूपानवबोधात् । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे भवतीति सामान्येनाक्षिप्तो भवान् । सत्यमविज्ञाततत्त्वे भवतीति, न पुनः प्रत्ययस्वरूपं व्यज्ञायि भवता । अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः किंस्तिदिति । अत्राण्णात्प्रकः प्रत्यय एवमिदमिति निर्णयः । अपन्तु संशयात् निर्णयात् । प्रच्युतः कारणोपपत्तिः सामर्थ्यात् । संशये कारणोपपत्तिरस्ति निर्णयं चाप्राप्तौ

ग्रहणं ज्ञातृनिराकरणार्थमिति ।

अविज्ञाततत्त्व इति न वक्तव्यं गम्यमानत्वात् कारणापपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमृदस्तर्क इत्युक्ते गम्यते एतत् अविज्ञातं तत्त्वमस्येति । अत्र तावदुक्तं समस्तानभिधानप्रसङ्गादिति । माभूत् समस्ताभिधानं किं नो बाध्यते । न । बुद्धिधर्मनिराकरणार्थत्वात्—उभयथा स्वत्वममूर्हे भवति विज्ञाततत्त्वेऽविज्ञाततत्त्वे च, तत्र तावद्विज्ञाततत्त्व ऊहः शुश्रूषाश्रवणशरणविज्ञानोहापोहतत्वाभिनिवेशा बुद्धिधर्मा इति तत्त्वमवधृतं विजानाति विज्ञातमृदत इति किमुक्तमभवति । योऽसावर्थः पूर्वमनेन विज्ञातस्तमेवोदत इति पूर्वानुभूतपरिच्छेदक ऊह इत्युच्यते न त्वयं तर्कः । यः पुनराविज्ञाततत्त्वेऽर्थे ऊहः स तर्कः ।

पट्ट्यभिधानमाधिकरणार्था(१)सम्भवादविज्ञाततत्त्वस्यार्थस्येति वक्तव्यम् अविज्ञाततत्त्वोऽर्थो ज्ञायमानः कर्म भवति कर्मणि च पट्ट्येव ज्यायसी यथा घटस्य विज्ञानमिति । न । विभक्तिव्यसयात् । पट्टीस्थल एवैषा मप्तमी द्रष्टव्या यथाऽन्यत्र

“इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्वस्त्वे हेतवः”(२) ।

इति व्यसयः । कस्मात् ? यदि व्यसयेन कश्चिदर्थो लभ्यते युक्तो व्यसयः यथा तस्मिन्नेव “इषावयुगपत् संयोगविशेषा” इति अधिकरणार्थ इषोरपि येऽवयवास्तेषामपि संयोगविशेषास्तेऽपि कर्मान्वस्त्वे हेतव इति । न पुनारह व्यसयेन फलं पश्यामः तस्मादयुक्तो विभक्तिव्यसय इति । न युक्तः । सामान्याधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थ—यस्यैव सामान्यमधिगतं तद्वृत्तिनो विशेषा अप्यवगन्तव्या

(१) पट्ट्यभिधानमाधिकरणार्था—पा० २ पु० ।

(२) घटोपि कश्चम् ।

इति । ते च विशेषाः संयोगिनः समवायिनश्च भवन्तीति ।

कारणोपपत्तितः प्रमाणोपपत्तितः । उपपत्तिः सम्भवः—सम्भवत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति—भवेद्यमर्थ इति । उदाहरणं योऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानाति तं तत्त्वतो जानीयेति किमुत्पत्तिधर्मकोऽथानुत्पत्तिधर्म इति । एकतरमनुजानातीति भाष्यम् । अनुत्पत्तिधर्मकेनानेन भवितव्यमिति य ऊहः स तर्क इति । नन्वेतत् तत्त्वज्ञानमेव, किमुच्यते तत्त्वज्ञानार्थमिति । नेदं तत्त्वज्ञानमनवधारणात् न ह्ययमवधारयसेवमेवेति । किं त्वनुत्पत्तिधर्मकेन ज्ञात्रा भवितव्यमिति प्रमाणाविषयमनुजानाति । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थं भवति ? प्रमाणाविषयत्रिवेचनात् । प्रमाणाविषयमनेन त्रिविनक्ति अयमर्थो युक्त इति । प्रमाणानि पुनः प्रवर्तमानानि तर्कविवेक्तमर्थं तथाभूतमवगमयन्तीति ।

ऊहः संशयानिर्णयाभ्यां न भिद्यत इति केचित् । अयं किलोहः संशयो वा स्यान्निर्णयोवा ? यदि संशयस्तदा तेन सङ्गृहीतत्वात् पृथक् न पठितव्यः । अथ निर्णयस्तदा तेन सङ्गृहीत इति । अपरे त्वनुमानं तर्क इत्याहुः । हेतुस्तर्को न्यायोऽन्वीक्षा इत्यनुमानमाख्यायत इति । अपरे त्वनुमानमेव तर्कं युक्त्यपेक्षं वर्णयन्ति ।

यत्तावन्निर्णयमंशयाभ्यां नोहो भिद्यत इति । तन्न । प्रत्ययस्वरूपानवबोधत्वात् । अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे भवतीति सामान्येनाक्षिप्तो भवान् । सत्यमविज्ञाततत्त्वे भवतीति, न पुनः प्रत्ययस्वरूपं व्यज्ञापि भवता । अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः किंस्विदिति । अवधारणात्मकः प्रत्यय एवमिदमिति निर्णयः । अपन्तु संशयात् निर्णयात् । मच्युतः कारणोपपत्तिः सामर्थ्यात् । संशये कारणोपपत्तिरस्ति निर्णयं चाप्राप्तो

विशेषादर्शनाद्विशेषदर्शनान्निर्णयो भवति न चास्मिन् विशेषदर्शनमस्ति । एतेनानुमानं तर्क इत्येतदपि प्रत्युक्तम् । विशेषादर्शनादितो किं पुनरस्य स्वरूपं ? भवेदित्येष प्रत्यय इत्येतस्य स्वरूपमिति । यैरप्यनुमानं युक्त्यपेक्षं तर्क इत्युच्यते तैरप्यनुमानात् तर्कभेदः स्वयं उक्तः । युक्तिः—प्रमाणोपपत्तिः प्रमाणोपपत्तिमपेक्षमाणो यः प्रत्ययः स तर्क इति केवलं सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । अयं न प्रमाणोपपत्तिर्युक्तः ? अनुमानं युक्त्यपेक्षमित्यपेक्षासामर्थ्यं वक्तव्यम् । स्वविषयाभिगमे चानुमानं किमपेक्षते । अथेतरप्रमाणापेक्षा युक्तिरित्युच्यते ? एवमप्यनुग्रहार्थो वक्तव्यः— कथं प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानमनुगृह्यत इति । अथानुमानस्य प्रत्यक्षागमैकविषयत्वं ? तत्रापि कः तर्कः ? शीघ्रयेतानि प्रमाणाविषयतया प्रतिसंहितानीति । भवेत्—अवधारण—प्रत्ययौ भिन्ननिमित्तौ विशेषवत्त्वात् प्रत्यक्षानुमानप्रसंगवत् । अनुमानं तर्कः लिङ्गलिङ्गिमन्वन्धस्मृत्यपेक्षत्वात् अनुमानवत् । न । तर्कस्वरूपानवधोघात्—नैव लिङ्गलिङ्गिमन्वन्धस्मृत्यपेक्षः तर्कः । कथमिति ? द्वयस्यानभिगतैः । यत्र द्वयमभिगम्यते घर्मा साधनघर्मश्च तत्रानुमानं प्रवर्तते यत्र पुनर्द्विमात्राधिगतैर्न लिङ्गाधिगतिरस्ति स तर्कविषय इति । तस्मात् लिङ्गलिङ्गिसन्वन्धस्मृत्यपेक्षत्वमनुपपन्नम् (?) । अनुमानं घर्मगतघर्मोपलब्धौ प्रवर्तते न पुनस्तर्कः, तर्कस्त्वन्वगतघर्मदर्शनेनापि प्रवर्तते यथा भवितव्यमत्र (२) पुरुषेणेति, यथाऽस्मिन् देशेऽग्रा वाह्यम् इति अन्ववाहनं न पुरुषघर्मः सोऽयमन्वगतघर्मोपलब्ध्या स्वाणुव्यवच्छेदमाश्रय इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि सन्वन्ध इति प्रमाणमाहितो वादेऽपदिष्टः न पुनरयं प्रमाणमपरिच्छेदकत्वादिति ॥

(१) अयुक्तमिति २ पु० पा० । (२) मनेनेति २ पु० पा० ।

विमृष्य(१) पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥४१॥

एतस्मिन् तर्कविषये “विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय” इति सूत्रम् । सम्बन्धोऽर्थश्च पूर्ववदिति । विमृष्येति विमर्षं कृत्वा । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां—पक्षशब्देन पक्षविषयं साधनमुच्यते प्रतिपक्षशब्देन पक्षविषयस्य साधनस्योपालम्भः ताभ्यां साधनोपालम्भाभ्यां यदर्थविधारणं स निर्णय इति ।

क पुनरयं नियमः ? किं तावन्निर्णये ? आहोस्वित् ? पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् ? अथ विमृष्यैवेति ? । यदि विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णय इति निर्णये नियमः ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्यस्य व्याघातः । एतेन विमृष्यैवेति प्रत्युक्तम् । अथ पक्षप्रतिपक्षाभ्यां निर्णय एव ? उभयाश्रयो निर्णयः प्राप्नोति । तर्कविषये एव नियमो नान्यत्र, योऽयं तर्कस्य विषय एतस्मिन् तर्कविषये नियमो नान्यत्र,—योऽयं तर्कस्य विषय एतस्मिन् तर्कविषये विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो भवति न पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो विमृष्यैवेति सामान्यनिर्णयलक्षणमेतत् । कुतोऽयं नियमस्तर्कविषय इति ? तर्कस्यानन्तरोद्देशात् तर्कविषय इति नियमः । अन्यथापि निर्णयस्य भावान्न निर्णय इति । अथ निर्णयस्य किं लक्षणम् ? अर्थपरिच्छेदोऽवधारणं निर्णय इति । सोऽयं निर्णयः प्रमाणविषये भवन्नेकशः प्रमाणैः क्रियते संहस च, तर्कविषये संहत्यान्यत्रैकश इति । वादे शास्त्रे च विमर्षवर्ज—वादे पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव, न शास्त्रे वादे वा विमर्षोऽस्ति उभयोर्निश्चितत्वात् शास्त्राभ्युपगतपदार्थस्य निश्चितत्वाच्च ।

पक्षप्रतिपक्षशब्देन साधनोपालम्भयोर्ग्रहणमित्यमुक्तं प्रमाणाभावात्—पक्षप्रतिपक्षशब्देन साधनोपालम्भाबुच्येते इति किं

ना निश्चिंतं साधनमिति पादे मन्यते न भवति ।
 । दूषणाभाममिति बुद्ध्यते तद्बुद्धावनार्थं भवति । तन्निवृत्तौ
 गियपक्षमाधनमपि निवर्तते । किं कारणम् ? प्रथमपक्षसाध-
 । निर्दोषत्वात्, निर्दोषे च प्रथमपक्षसाधने न द्वितीयस्या-
 श इति निवर्तते द्वितीयः पक्ष इति योऽत्रावतिष्ठते त-
 क्षेर्णयः । सोऽयं निर्णयः सम्भवात्सम्भवाभ्यां पक्षप्रतिपक्षयोः
 प क्रियते ।

निर्णयोऽनुमानमेवेति केचिन्— केचिद्वर्णयन्ति निर्णयो-
 मानमेव न पदार्थान्तरमिति । न । लिङ्गलिङ्गित-
 श्चस्मृत्यपेक्षत्वादानुमानस्य, निर्णये च तदभावः प्रमाण-
 श्चत्वात्, प्रमाणमनुमानं, प्रमाणफल तु निर्णयः । निर्णयः
 विषय एव, अनुमान तु स्वविषये ऽन्यत्र च । यथा धूमदर्शने
 परिच्छेदे नानुमान,मपि तु निर्णय इति । यदा च परिच्छे-
 त धूमेन तदाऽनुमीयते ऽनेनेत्यनुमान,मग्निपरिच्छेदः फलम् ।
 यदा च भावसाधनमाश्रित्योच्यते ऽनुमानं निर्णय इति तदा-
 ऽध्वनुज्ञया वर्तितव्यम् । यदा (च) तु करणमाधनमाश्रित्योच्यते
 ऽनुमानं निर्णय इति, तदा प्रतिषेधो वक्तव्यः कार्यकारणयोर्भे-
 दात्—कारणमनुमानं, कार्यं निर्णयः, तस्मान्नानुमानं निर्णय इति ॥

इति—औदुच्योत्करे न्यायघातिका(१)

प्रथमस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) परमार्थभारद्वाजोदुच्योत्करे न्यायसूत्रघातिका-इति क्वचित् ।

अथ प्रथमेऽध्याये द्वितीयमाह्निकम् ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डेति । नायं कथानियमः, किं तर्हि ? विचारवस्तुनियमः—पद्वस्तु विचार्यते तत्र त्रेषां विचार्यते । तत्र विचारो वादो जल्पो वितण्डेति । तत्र सुर्वादिभिः सह वादः । विजिगीषुणा सह जल्पवितण्डे । तत्र यथोद्देशं लक्षणापदेश इति वादस्य लक्षणमुच्यते । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भोवाद् इति सूत्रम् ॥

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चायवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥

तत्र वादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । कौ पुनरेतौ पक्षप्रतिपक्षौ ? वस्तुधर्मावेकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनवसितौ । वस्तुधर्माविति वस्तुविशेषौ—वस्तुनः सामान्येनाधिगतत्वात् विशेषतोऽनधिगतत्वाच्च विशेषावगमनिमित्तो विचारः तस्माद्वस्तुधर्मौ विशेषावेकाधिकरणी, नानाधिकरणीं विचारं न प्रयोजयतः उभयोः प्रमाणोपपत्तेः तद्यथा अनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति । अविरुद्धावप्येवमा यौ विरुद्धौ तौ विचारं प्रयोजयतो नाविरुद्धाविति तद्यथा क्रियावद्द्रव्यं गुणवचेति । एककालाविति भिन्नकालयोर्न विचारप्रयोजकत्वं प्रमाणोपपत्तेः, यथा क्रियावद्द्रव्यं निष्क्रियं चेति कालभेदे सति । अनवमित्ताविति—अनिश्चितौ विचारं प्रयोजयतो नावमित्ताविति निर्णयोत्तरकालं विचाराभावात् । तावेतौ विरुद्धावेवंविशेषणौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ । तयोः परिग्रह इत्यम्भारनियमः । एवंधर्माऽप्यं धर्मा नैवंधर्मेति । सोऽप्यं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । अस्य च कथामार्गत्रये अपि प्रमाणत्वात् विशेषणार्थं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति । प्रमाणैस्त्वेकैश्च साधनमुपासम्भ्रमास्मिन् क्रियते इति—आस्मिन् भवतीति । आस्माभिस्त

सप्तमीनिर्देशो विषयज्ञापनार्थः अस्मिन्-विचारे ।

कथं पुनः तर्केण साधनमुपालम्भश्च अप्रमाणत्वात्—प्रमाणानुग्राहकत्वात् न प्रमाणसङ्गृहीतस्तर्को न प्रमाणान्तरमित्युक्तं, सोऽयमप्रमाणात्मकः सन् कथं सिद्धयुपालम्भयोः कारणं भविष्यति ? न द्रुमस्तर्कः सिद्धयुपालम्भयोः कारणं, अपि तु प्रमाणविषयविवेचनात्तर्कः प्रमाणान्वनुगृह्णातीति तर्कविविक्तं विषयं प्रमाणानि प्रवर्तमानानि परिच्छिन्दन्ति । सोऽयं प्रमाणानामनुग्राहकत्वात् प्रमाणसहितो वादेऽपदिष्ट इति । साधनमुपालम्भश्चास्मिन् भवतीति किं तावत् ? सिद्धिः साधनमुपालम्भनमुपालम्भः अथ साध्यतेऽनेनेति साधनम्, उपालम्भतेऽनेनेत्युपालम्भः ? यदि तावद्भावसाधनौ साधनोपालम्भशब्दौ ? तदा प्रमाणैस्तर्केण च न युक्तौ प्रमाणानां तर्कस्य च पराप्रतिपादकत्वात् प्रमाणान्यात्मप्रतिपत्तिमाधनानि, परप्रतिपादनार्थश्चायं विचारः तस्मान्न प्रमाणैस्तर्केण च सिद्धयुपालम्भो भवतः । अथ करणसाधनौ ? तथापि पञ्चावयवोपपन्न इति पृथक् न पठितव्यं, किं कारणम् ? प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति करणसाधनेन पदेनावयवार्थस्योक्तत्वात् । न । अन्यार्थत्वात्—पञ्चावयवोपपन्न इत्यन्योऽर्थः तथा च वक्ष्यामः । अथैतो साधनोपालम्भशब्दौ भावसाधनौ किंविषयौ प्रमाणैस्तर्केण च क्रियेते ? ननुक्त पक्षप्रतिपक्षविषयविवेति—पक्षविषयं साधनम्, प्रतिपक्षविषय उपालम्भः ? सत्यमुक्तम् न पुनर्युक्तमुक्तम् । का पुनर्युक्तिहानिरत्र ? उपालम्भस्य प्रतिपक्षाविषयत्वात्, प्रमाणतर्कसाधना सिद्धिः पक्षस्य भवतु, न पुनरुपालम्भस्य प्रतिपक्षो विषयः, ? न द्रुमः प्रतिपक्षविषय उपालम्भ इति, किन्तु साधनविषयः, प्रतिपक्षस्य यत् साधनं तद्विषय उपालम्भ इति । कथं पुनः प्रतिपक्षसन्निधायुपदिश्यमान उपालम्भशब्दः

प्रतिपक्षव्यतिरेकेण साधनेन सम्बध्यते ? सामर्थ्यादिसामर्थ्याच्च, यदु-
पालम्भयोग्यं तदुपालभ्यते न च प्रतिपक्ष उपालम्भयोग्यः । कथ-
मिति ? उपालभ्यमानस्य चानुपालभ्यमानस्य च वस्तुनस्तथाभावात्
तथामूतमेव वस्तुपालभ्यमानं तथाभूतमेवानुपालभ्यमानम् । साधने
ऽपि तर्हि तुल्यम् ? साधनमपि करणं तदपि स्वरूपं न कदाचिज्ज-
हाति, तस्मात् साधनस्थाप्युपालम्भो न युक्त इति ? । एवमेतन् नो-
पालम्भः करणे न कर्मणि, कर्मणः स्वाधिपये सामर्थ्यात्—सर्वं कर्म
स्वाधिपये समर्थं, करणमप्येवं तस्य तु विषयान्तरे न सामर्थ्यम-
मस्ति । यच्च विषयान्तरे ऽसमर्थं न तेन कर्मणः करणस्य वा वै-
गुण्यम् । कस्य तर्ह्यधमुपालम्भो ? यो निगृह्यते । कश्च निगृह्यते ?
पुरुषः । अप्रतिपक्षिप्रतिपक्षी पुरुषस्य, न कर्मणो न करणस्य,
सोऽयं प्रतिपादयिता ऽसमर्थयोः कर्मकरणयोरुपादानान्निगृह्यते ।
प्रतिपक्षापि यथाभिहितपदार्थाप्रतिपत्त्या । सोऽयं पुरुषधर्मो वच-
नद्वारेणोद्भाष्यत इति वचन उपचर्य पुरुषधर्मं वचनमुपालभ्यत
इति । कथं पुनरयमर्थः सूत्रपदेन लभ्यते ? लभ्यत इत्याह । कथम् ?
प्रमाणतर्कसाधनः प्रमाणैस्तरकेण च साधनस्योपालम्भः प्रमाणतर्क-
साधनश्च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भश्च प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः
एकस्य साधनशब्दस्य गम्यमानार्थस्वाल्लोपः यथोष्टमुखीति ।

अथ प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यनेन पदेन जल्पवितण्डाभ्यां
कथं वादो विशिष्यते नन्विदं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहवत् त्रयाणामपि
समानं भवति । न समानम्—वादे प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भस्य निय-
तत्वात् प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ एव वादः (१) छलादिसाधनो-
पालम्भे जल्पवितण्डे । यथा विषाणित्वं गवि गवये च समानमपि
संघृतकण्ठतया सास्त्रादिमत्तया च विशिष्यमाणमुभौ गोगवयौ वि-

(१) छलादिसाधनोपालम्भ एव वादः इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ।

शिनष्टि तथा प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति ।

छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इत्यभिधानाद्वादे निग्रहस्थानप्रतिपक्षो विशेषविधानात् ततश्चानुपालम्भो वाद इति ? । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यभिधानाद्वादे ऽपि निग्रहस्थानानीत्यदोषः । उपालम्भग्रहणात् समस्तनिग्रहस्थानप्रसक्तौ सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ?—यद्युपालम्भग्रहणाद्वादे निग्रहस्थानानि विद्यन्ते इति मन्यसे ननु सञ्ज्ञाभेदमात्रं जल्पाद्वात्स्य न विशेषः तत्रापि निग्रहस्थानानीहापीति ? नोत्तरयोर्नियमार्थत्वात् । यस्मादेवोपालम्भशब्देन समस्तानि निग्रहस्थानानि लभ्यन्ते अत्र एव नियमार्थे उत्तरे पदे आरभ्येते सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चापयत्रोपपन्नश्चेति । सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेन किल पदेन विरुद्धो हेत्वाभासो लभ्यते । तत्र अन्यतोऽधिगतेः—अन्यत एवार्थं लभ्यते । पञ्चावयवोपपन्न इति पञ्चग्रहणात् न्यूनाधिके लभ्येते अवयवग्रहणात् तदाभासा लभ्यन्त इति लभ्यमानस्यार्थस्य पुनरभिधाने विष्टं विष्टं स्यात् तस्मान्नायमर्थः । अथ किमिदं पदं सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनर्थकमेव ? नानर्थकमपसिद्धान्तावरोधात्—

“सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः” *

इति सोऽनेनावरुध्यते तस्मान्नानर्थकम् । कस्मात् पुनरपि नियमो वादे अवयवाभामोऽपसिद्धान्तश्च निग्रहस्थानमिति ? । गुर्वादिभिः सह वादोपदेशान्नियमः—यस्मादयं तत्त्वबुभुत्सुर्गुर्वादिभिः सह त्रिविधं फलमाकाङ्क्षन् वादं करोति ततोऽस्य तत्त्वबुभुत्सावतस्तावत्साधनं वक्तव्यं यावद्नेन ज्ञातव्यमप्रतिद्वन्द्वित्वात् । प्रतिद्वन्द्विना सह न वादः, किं तु जल्पः तत्र समस्तनिग्रहस्थानप्रयोग इति युक्तम् । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्यभिधानात् उभयोः सिद्ध्यभि-

द्विप्रसङ्गः ?-यदि प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वादः उभयोर्वादि-
मतिवादिनोः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भाभिधाने अधिकार(१)
इत्युभयपक्षसिद्ध्यासिद्धिप्रसङ्गः । नैव दोषः अप्रतिज्ञानात्-नेदं
मतिज्ञायते उभयोर्वादिनोः प्रमाणानि सन्तीति, अपि तूभाभ्यां
साधनं वक्तव्यमेतन्नियम्यते न पुनः साधनमेतत् भवतीति, दूषण-
मप्येवम् ।

अपरे तु स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्धयर्थं वचनं वाद इति वा-
दलक्षणं वर्णयन्ति । अत्र च पक्षविशेषणार्थमुपासयोः स्वपर-
शब्दयोरनुपपत्तिर्विकल्पानुपपत्तेः समासासम्भवाच्च । एतौ खलु
स्वपरशब्दौ परिग्रहवर्जनार्थौ वा स्याताम्, ? साधनीयदूषणीयार्थौ
वा, ? पूर्वोत्तरपक्षार्थव्यवस्थापकौ वा ? पक्षप्रतिपक्षावद्योतकौ वा ? प्र-
थमद्वितीयपक्षाभिधायकौ वा ? एकस्य वाऽनेकविशेषणाभिसम्बन्धि-
नोऽनेकशब्दाभिधानमिति ? । तत्र परिग्रहपरिवर्जनार्थता तावदनु-
पपन्ना, किमोर्थासम्भवात् । न परिग्रहार्थतायां किमोर्थः सम्भ-
वति 'कस्यायं स्वो भविष्यति कश्च स्वार्थ' इति स्वीकरणं परि-
ग्रहार्थः यस्य स्वीकारो भवति तस्य स्व इति । तदेव चिन्त्यते किं
तत् स्वीकरणमिति । ममेति प्रत्ययोत्पत्तिकारणभावाभावौ स्वपर-
शब्दार्थः ? निर्दिष्टः स्वार्थो न पुनरस्य स्वार्थो, न हि शास्त्रकारस्य
स्वः परो वा सम्भवति यदर्थमिदं स्यादिति । यच्च यस्य स्वं भव-
ति तत्तस्यसिद्धयर्थं कश्चिदुपकारं करोति, न पुनः स्वामिनः पक्षे-
ण कश्चिदुपकारः क्रियते तस्मात् परिग्रहवर्जनार्थौ तावत् स्वपर-
शब्दौ न भवतः । साधनीयदूषणीयार्थौ स्वपरशब्दानिति चेत्-
अथापीदं स्यात् साधनीयः स्वपक्षो दूषणीयः परपक्ष इति ।
अहो शब्दार्थकौशलं साधनीयः साध्यः स्यात् साधनीयः स्वपक्ष

इति कुत एतत् ? लक्षणं चैतत् पक्षस्य साधयितुमिष्टः पक्ष इति साधनीयशब्देनापि तदेवोच्यते, व्यवच्छेदार्थं चेदमुच्यते स्वपक्षः परपक्ष इति । परपक्षाच्चायं स्वशब्देन व्यवच्छेद्यमानोन समानमर्थं शक्नोति वक्तुम्, व्यर्थं वा विशेषणम् । सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्त इति(?) दृष्टमेतत् ? न ते सामान्यशब्दा ये विशेषेषु वर्तन्त इति । किन्तु प्रकरणादिभेदानुविधायिनो विशेषशब्दा एव । अपि च साधनीयः पक्षः स्वपक्षः दूषणीयः पक्षः परपक्षः । तदेतदापि न बुद्ध्यामहे साधनीयशब्दस्य पक्षत्रिपयत्वात् साधनीयः पक्षःस्वो भरतु, दूषणं तु न कदाचित् परपक्षेण सम्बध्यते परपक्षस्य तादवस्थयात् । अथ दूषणस्य को विषयः ? कस्यचित् स्थापना विषय इति किञ्चिद्दूषणं स्वपरपक्षाभ्यामसम्बद्धमेव । कतमद्दूषणं स्थापनया सम्बद्ध्यते ? । का श्वेयं स्थापनेति ? स्थापना नाम पञ्चावयवं पक्षसाधकं वाक्यम्, वाक्यदोषो दूषणं, तद्वाक्यं न्यूनमधिकं च भवति अवयवाभासांपपन्नञ्च, तद्बुद्धावनं दूषणमेतत् स्थापनया सम्बध्यते तद्विषयत्वात् । शेषं तु दूषणं न स्थापनया न स्वपरपक्षाभ्यां सम्बद्धम् उत्तरदोष आक्षेपभावाश्चेति । सत्यं न साक्षात् पक्षस्य दूषणेनाभिमन्वन्धः स्थापनानिश्चित्कारेण तु प्रवर्तमानं दूषणं (न पक्षं निवर्तयति) स्थापनानिश्चितेः परपक्षं दूषयतीत्युच्यते ? उपचरितशब्दप्रयोगो लक्षणेऽनुपपन्नो लक्षणस्य तत्त्वविषयत्वात् तत्त्वव्यवच्छेदकं लक्षणम् न पुनरुपचरितशब्दप्रयोगेन व्यवस्थास्ति । यदि च पारम्पर्येण प्रवृत्त्या प्रवर्तमानं दूषणं परपक्षं निवर्तयति तदैवं युक्तं कर्तुं परपक्षामिच्छर्थं वचनं वाद इति । एवभाभिधीयभाभे किं भाषिष्यतीति ? लक्षु व सूत्रं भवतीत्युभयोश्च साधनदूषणयोः पारम्पर्येण परपक्षासिद्ध्यर्थमेति । अथ माभूदुभय-

अ पारम्पर्यमिति ? स्वरूपत एवं वक्तव्यं— पक्षस्यापनयोः सि-
 द्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति । एवं हि विस्पष्टता लक्षणस्य यथा-
 विषयं चाभिसम्बन्ध इति । स्यापनयापि न सर्वं दूषणं स-
 म्बन्धत इति दोषतादवस्थपम् ? न दोषतादवस्थपं कस्यचित्
 सम्भवात् । किञ्चिद् दूषणं स्यापनया सम्यव्यत इति, सा-
 मान्याभिधानेऽपि सामर्थ्यान्निषमः तस्मादिदमनुपपन्नं साधनी-
 यदूषणीयाधौ स्वपरशब्दाविति । स्वपरशब्दो पूर्वोत्तरपक्षार्थो भ-
 विष्यत इति ? यदुक्तम्भवति पूर्वोत्तरपक्षाविति तदुक्तं भवति स्व-
 परपक्षाविति । न युक्तमेतदपीति साधनदूषणयोर्निषमाभ्युपगमात्-
 ते साधनदूषणैरिखेतस्मिन् मूत्रे साधनदूषणयोर्निषमाभिधानं स्व-
 पक्षमाधनं परपक्षे दूषणमिति । एतस्मिंश्च निषमे उत्तरपक्षविषयं
 दूषणं प्राप्नोति तेनोत्तरपक्षवादी स्वमेव पक्षे दूषयतीति(१) प्राप्तम् ।
 स्वपक्षश्चोत्तरवादिनः पूर्वपक्षादन्प इति स्वपरशब्दाभ्यां पूर्वोत्तरप-
 क्षयोर्भिधानमिति न पदार्थो न परिभाषान च रूढिः । एतेन पक्षम-
 तिपक्षार्थता प्रथमद्वितीयपक्षार्थता च व्याख्याता । एक एवायं
 पक्ष इति विशेषणद्वययोगात् साध्यतया दृष्यतया च विशेष्यमा-
 णः स्वपरशब्दाच्च इति ? युक्तमेतद्विवचनं तु न युक्तम् । एक-
 स्थानिकविशेषणयोगो न प्रतिषिध्यते द्विवचनं तु न भवतीति श्रू-
 मः न ह्येकस्थानिकविशेषणाभिसम्बन्धे सति द्विवचनबहुवचने भव-
 तः नहि देवदत्तं छत्रदण्डाभ्यां सम्बद्धं समुपलभ्य वक्तारो भवन्ति
 छत्रिदण्डिनावागताविति । तदेवं विकल्पानुपपत्तेः स्वपरशब्दानु-
 पपत्तिः ।

समासासम्भवाच्च— स्वपरपक्ष इति समासपदमेतत् तत्र
 साधनीदूषणीविशेष्यस्वरूपानवगतेर्न पष्ठीसामासः यत्र पुनः पष्ठी

(१) तेनोत्तरपक्षं बाधयतीति प्राप्तमिति २ पु. पा. ।

समस्यते तत्र विशेषणं विशेष्यात् पृथगवधार्यते यथा राजपुरुष इति । भेदाच्च—यत्र च विशेषणविशेष्यभावो भवति तत्र भेदो दृष्टो राजपुरुषवदेव । असत्यपि भेदे दृष्ट इति चेत् असत्यपि भेदे दृष्टः पृष्ठीसमासः तद्यथा सेनापतिः पानकाङ्गमिति ? तच्च नानभ्युपगमात्—को हि सुस्थ्यात्मा(२) पानकशब्दार्थगङ्गेभ्यो नार्थान्तरं प्रतिपद्यते सेनां च सैनिकेभ्य इति । यथा च सेनादीन्पर्यान्तरभूतानि तथोक्तं गुणगुणवाद इति । अथ मन्यमे स्वार्थः स्वशब्दस्वार्थः साधनीयोऽर्थश्च पक्षशब्दस्येति ? तन्नापोदितत्वात् । यथा स्वार्थवाचकः शब्दो न भवति तथोक्तम्, तस्मान्न पृष्ठीसमासः । एतेन कर्मधारयः प्रत्युक्तः स्वश्चासौ पक्षश्चेति विशेषणस्वरूपासिद्धेर्भेदाभावाच्च । एतेन बहुव्रीहिरपि प्रत्युक्तः । साधपितृविषयं च साधनं प्राप्नोति अतो न बहुव्रीहिः । ननु च साधनीयार्थता स्वार्थः पक्षविशेषणत्वेन सम्भवति ? न सम्भवति पर्यायत्वात्—साधनीयः पक्ष इति पर्याय एव, न च पर्यायशब्दैः समानाधिकरणो बहुव्रीहिः सम्भवति । नहि भवति वृक्षतरुं छिनत्तीति । विरोधाच्च । यदि तावदयं पक्षशब्दः स्वपक्षाद्भिद्यते (पर)पक्षवचनं प्रतिज्ञेति व्याघातः । किं कारणम्, प्रतिज्ञायाः स्वपक्षविषयत्वात् । अथाभिन्नस्तथापीदं न प्राप्नोति स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यसिद्ध्यर्थवचनं वाद् इति । न चान्यः समासः सम्भवति । न चेदं वाक्यम्, तस्मात् स्वपरपक्षयोरित्यसारम् ।

आस्तां तावत् स्वपरशब्दार्थो विशेषणविशेष्यभावश्च स्वपरशब्दयोः । अथ समासः कस्मान्न क्रियते स्वपरपक्षसिद्ध्यसिद्ध्यर्थवचनं वाद् इति ? किमेवं कृते भवति ? स एवार्थो लाघवं च ।

अत्र केचित् परिहारं ब्रुवते—यदि किल समासः क्रियते उभ-

(२) स्वस्थ्यात्मा इति २ पु० पा० ।

याश्रिते सिद्ध्यासिद्धी भवनः । न । दोषादवस्थ्यात्—नायं दो-
षोऽसमासकरणेन परिह्रियते । कथमिति ? स्वपक्षसिद्ध्यासिद्ध्य-
र्थं वचनं परपक्षसिद्ध्यासिद्ध्यर्थं स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्ध्यर्थ-
मिति । नासामर्थ्यात्—न ह्ययं समासः समर्थः स्वपक्षसिद्ध्यासिद्ध्य-
र्थमिति ! कस्मात् ? व्याहृतत्वात् यदि सिद्ध्यर्थं यतते असिद्ध्य-
र्थमिति व्याघातः यद्यसिद्ध्यर्थं यतते सिद्ध्यर्थमिति व्याघातः ? ।
यद्यसामर्थ्यात् समासः समासेऽपि तर्ह्यसामर्थ्यात् नोभयपक्ष-
सिद्ध्यासिद्धिमसद्भः ।

एकवचनबहुवचनमसद्भ इत्यन्ये—यदि किल समासः
क्रियेत समासोऽनभिष्वक्तवचनभेदः तस्माद्वचनभेदव्यक्ति-
निमित्तोऽसमासः । कथं नाम स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्ध्यर्थं वचनं
चादः स्यात् न स्वपरपक्षाणां न स्वपरपक्षस्येति । नासम्भवादे-
कस्य तावत्सिद्ध्यासिद्ध्यर्थं वचनं नैवास्ति, स्वपरपक्षाणां सा-
धनमनुमानमेकमिति कथात्पेया नास्त्यतोऽस्थाने आशङ्का ।

अनित्यः समासविधिरित्यपरे—अपरे समासविधेरनित्यतां
वर्णयन्त एवमाहुः—नायमवश्यं विधिः सर्वत्र समास इति ।
कचिद समासः कचिच्च वाक्यम् यथा च राज्ञः पुरुषः, राजपुरुष
इति च समासः । यदि उभयप्राप्तिरसमासः कस्मात्—अनित्यः
समासविधिरिति एवं ह्यवतोक्तं भवति प्राप्तमुभयम् । अयोभयप्रा-
प्तौ कस्मादसमास इति । समासः कस्मादित्यनित्यतोऽनुयोगः ? ना-
नित्यतो लाघवार्थत्वात् समासे लाघवेवासमासे गौरवम् । अनुग-
स्य च शब्दानामुपादानमिति गुर्वभिधाने प्रयोजन वाच्यम् ।
वर्णे गुरुलाघवानभ्युपगम इति चेत् ? नायं परिहारोऽनुयोगस्या-
नित्यतेः । वर्णे गुरुलाघवानुयोगं न प्रतिप्रामह इति चेत् न
निवर्ततेऽनुयोगः कस्मादिति ? । शास्त्रत्वेन च वादविधानम-

भ्युपगम्यते न च वर्णे गुरुलाघवमाश्रीयत इति न युक्तम् ।

सिद्ध्यसिद्ध्यर्थमित्येतदपि न युक्तम् । कस्मात् ? द्वेषाऽनुपपत्तेः
 अयं खलु सिद्धिशब्दः कल्प्यमानो द्वेषा कल्प्येत व्यक्ताबुत्पत्तौ
 वा, तन्न तावदुत्पत्तौ युज्यते प्रतिज्ञादिकस्य साधनस्य साधनभावहा-
 निप्रमङ्गात् नहि प्रतिज्ञादिसाधनेन वस्तुत्पाद्यते, किं तु विद्य-
 मानप्रकाशकत्वं साधनार्थः स हीयते सिद्धाबुत्पत्तौ कल्पिता-
 यामिति । व्यक्तादिति चेत् नाधिकरणाधारत्वात्— अथ म-
 न्यसे सिद्धिर्व्यक्तिर्नोत्पत्तिः ? युक्तमेतदुत्तरं तु व्याहृतं भ-
 वति अधिकरणप्रत्यायनं सिद्ध्यसिद्धी इति । ये चैतेऽधिकर-
 णप्रत्यायनलक्षणे सिद्ध्यसिद्धी तेऽधिकरणे वर्तमाने कथं
 पक्षस्य भवत इति पञ्चमर्थो वाच्यः । नायं(२) दुर्व-
 चः तद्विषयत्वात्—तपोः सिद्ध्यसिद्धयोः पक्षो विषयः अत-
 स्तद्विषयत्वात्तस्येति ? । न युक्तमेतत् । ये ते सिद्ध्यसिद्धी प-
 क्षविषये ते किं तावत् पक्षे सिद्धे उतासिद्धे ? यदि तावत् सिद्धे, ना-
 धिकरणप्रत्यायनं सिद्धिः, किन्तर्हि ? यतस्तत्प्रत्यायनं सा सिद्धिः ।
 कुतश्च तद्भवाति ? अर्थस्य तथाभावात्—यस्मात् सोऽर्थस्तथा भवति ।
 कथं तथा भवति ? यथा प्रमाणैरभिसम्बद्ध इति— यत् प्रमाणैर-
 विसंवादिच्छं स तथाभावः । अथासिद्धे पक्षेऽधिकरणप्रत्यायनं
 भवति ? साधनप्रयोगात् प्रागधिकरणप्रत्यायनमस्तीति वादवैय-
 र्थ्यं स्यात् । पक्षस्य सिद्धिरधिकरणप्रत्यायनम् असिद्धिस्तु कथम् ?
 नहि परपक्षासिद्धिर्दूषणेन क्रियत इत्युक्तम् । स्थापनानिष्टत्वेरुप-
 चार इति चेत्—स्थान्मतिर्दूषणं प्रयुज्यमानं माक्षात् स्थापनां निव-
 र्तयति स्थापनानिष्टत्वेस्तु परपक्षनिष्टत्तिरुपचर्यत इति ? न । प्रयोज-
 नाभावात्— नहि प्रयोजनव्यतिक्रमेण मुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते,

अपि तु प्रमाणासम्भवेनोपचारो मञ्चाः क्रोशन्तीति यथा, लो-
कप्रयुक्तशब्दविषयश्चोपचारः लोकगत्या शब्दार्थः, न चेदं लौ-
किकं वाक्यं स्वपरपक्षयोः सिद्ध्यासिद्धयर्थं वचनं वादः ।

अपरे तु प्रतिज्ञातार्थाज्ञापनं पक्षस्यासिद्धिं वर्णयन्ति ।
तद्यद्यधिकरणविषयं, न निवर्तते प्रसङ्गः, कथं— पक्षस्यासिद्धिरिति
सिद्धिवत्प्रसङ्गः तस्मात् सिद्ध्यासिद्धी पक्षधर्माविव यत् एतद्भवति
सिद्धः पक्षोऽसिद्धश्चेति । एवं साते द्रष्टृस्ये सिद्ध्यासिद्धी इति व्या-
घातः । यदि सिद्ध्यासिद्धी पक्षधर्मो द्रष्टृस्ये सिद्ध्यासिद्धी इति व्या-
हृतं भवति । अथ माभूद्याघातः इति द्रष्टृस्ये एव ते ? तथापि प-
क्षस्य व्यक्त्यव्यक्ती सिद्ध्यासिद्धी इति व्याहृतं भवति । अथ तथा-
तथाते पदार्थस्य सिद्ध्यासिद्धी ? तथाप्यधिकरणप्रत्यायनं सि-
द्ध्यासिद्धी इति व्याहृतं भवति । के पुनरेते व्यक्त्यव्यक्ती ? व-
स्तुधर्माविधिधानप्रत्ययहेतू यत् एव तावधिधानप्रत्ययौ व्यक्तौ ऽव्य-
क्तश्चेति भवनः ते व्यक्त्यव्यक्ती इति । अर्थशब्दानुपपत्तिर्वि-
कल्पानुपपत्तेः—अर्थशब्दः खलु प्रवर्तमानस्त्रेधा प्रवर्तते उद्देश-
प्रयोजनाभिधेयविषयत्वेन, उद्देशे तावदर्थशब्दो यथा ब्राह्मणार्थ
भक्तमिति । एवं चतुर्विधवाक्यामङ्गप्रहः । प्रयोजनेऽर्थशब्दः कि-
मर्थगागतोसीति । अभिधेयेऽर्थशब्दो यथा गौरित्यभिधानस्य को-
ऽर्थ इति । तत्र तावदुद्देशे सम्भवति युक्तायुक्तत्वेनेति विशेषि-
तत्वात्—स्वपक्षस्य युक्तत्वेन परपक्षस्यायुक्तत्वेनेत्येवं विशेषिते
कुत्र उद्देशशब्दार्थः न ह्यपं युक्तायुक्तशब्दो दूषणाभासे साध-
नाभासे वा सम्भवति साधनयोगां युक्तता दूषणयोगोऽयु-
क्ततेति । अथ पुनः पदार्थस्य तथात्वात्तथात्वे युक्तायुक्तत्वे
युक्तत्वं तथाभासोऽयुक्तत्वमतथाभाव इति ? तथापि उभयोः कर्म-
तपोपादानात् युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमयुक्तत्वेन चेति व्याघा-

तः नहि प्रत्याय्यं प्रसायनं भवतीति । अथ प्रयोजनेऽर्थशब्दः ? तथापि साधनदूपणाभासवादिनोऽवादिता स्यात् । किं कारणम्, साधनदूपणाभासयोः सिद्ध्यसिद्ध्यप्रयोजनत्वात् नहि साधनदूपणाभासयोः सिद्ध्यसिद्धी प्रयोजनम् । एवं च तद्वादी अवादी स्यात् तथाचावादी निश्चलत इति दोषः । अथाभिधेयेऽर्थशब्दप्रयोगः अभिधानस्वभावानवधृतेरिति ? अयुक्तमेतदपि, नहि ग्रन्थकारभाष्यकाराभ्यां विशेषितमेवं प्रकारमभिधानं सिद्ध्यसिद्ध्योर्वाचकमिति । ननु विशेषितं येन सिद्ध्यसिद्धी अभिधीयेते तत्तयोर्वाचकमिति ? सत्यमुक्तम्, एवं तु सिद्ध्यसिद्धी इत्येतेऽभिधाने वादः प्राप्तः । न चान्योऽर्थशब्दस्यार्थ इति, तस्मादर्थशब्दोऽप्ययुक्त इति । सिद्ध्यसिद्ध्यर्थं वचनं वाद इति ब्रुवाणेन पूर्वमुत्तरं वा नालोचितम् । नैयायिकहेतुमतिपेधेन विशेष्यं वचनमित्यभ्युपगमसिद्धं इदं पुनः सूत्रं(मिति) समस्तं वचनविशेषणार्थमिति व्याघातः । तदेवमेतानि सूत्रपदानि विचार्यमाणानि स्वतन्त्र- (व्या)घातकानीति लोकं च बाधन्त इति । एवं तावत् सूत्राणि पदानि स्वेन न्यायेनासम्बद्धानि । यथा च वृत्तिपदानि असम्बद्धानि तथेदमुच्यते । स्वस्य पक्षस्येति स्वार्थामिद्धेरयुक्तम्, स्वार्थश्च प्रतिपिद्धः अतोऽयुक्तं स्वस्य पक्षस्येति । यदपि पष्ठीसप्तमीद्वित्रचनयोस्तुल्यरूपत्वात् पष्ठीत्वज्ञापनार्थं स्वस्य पक्षस्येति तदप्ययुक्तम् । अधिकरणार्थासम्भवात्—नहि पक्षव्यतिरेकेण पक्षे किञ्चित् साध्यं सम्भवति तस्मादप्रसक्तः सप्तम्यर्थः तदप्रसक्तौ विशेषणार्थस्यमिति ।

युक्ताधुक्तत्वाऽनुपपत्तिश्च विकल्पानुपपत्तेः—युक्ताधु-
 क्तत्वे खलु साधनदूपणे वा स्याताम्, साधनदूपणा-
 भ्यां वा योगः, पदार्थस्य वा तथातातथाते इति । तन्न ताव-

त साधनदूषणे युक्तायुक्तत्वे, कस्मात् ? साधनदूषणयोः पृथग-
 भिधानात्—ते साधनदूषणैरिति पृथगुक्ते साधनदूषणे, युक्ता-
 युक्तत्वशब्दाभ्यां च साधनदूषणयोरभिधानमिति ते साधन-
 दूषणैरिति सूत्रमनुच्चार्य चरितार्थत्वादिति । अथ मन्यसे
 तयोरेव युक्तायुक्तयोर्विशेषणार्थं ते साधनदूषणैरिति । न । प्रथ-
 माभिधानमसङ्गात् । यदि युक्तायुक्तत्वविशेषणार्थं ते साधन-
 दूषणैरिति सूत्रं ? प्रथमैव न्याय्या ते साधनदूषणानीति । नहि
 विशेषणविशेष्यभावे भवति नीलमुत्पलैरिति । योग इति चेत्—अथ
 साधनदूषणाभ्यां योगो युक्तत्वायुक्तत्वे इत्येवं चेन्मन्यसे त-
 द्धानिर्देशात् न साधनदूषणाभ्यां योगो निर्दिष्ट एवं विध इति,
 अनिर्देशादयुक्तमेतत् । साधनेन योग इति च कदा भवति यदा-
 सौ निर्णीतः पदार्थः तदा च न साधनार्थः काश्चिदस्तीति न युक्ता-
 युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमिति व्याघातादतो न युक्तो योगः ।
 अथ पदार्थस्य तथातातथाते युक्तायुक्तत्वे ? । तदापि न । करणा-
 र्थस्यासम्भवात्—ये तथात्वातथात्वक्षलणे युक्तायुक्तत्वे ते
 व्यवच्छेद्ये न तु व्यवच्छेदस्य साधने । तस्मात् करणार्थो ना-
 स्त्यतो युक्तायुक्तत्वस्येति युक्तं वक्तुमिति ।

अधिकरणप्रत्यायनमिति च न युक्तम् शास्त्रमम्बन्धासङ्गत-
 त्वात्—शास्त्रसम्बन्धं कुर्वानेनोक्तं सन्देहविपर्ययप्रतिषेधार्थः शास्त्र-
 स्फारम्भ इत्येतन्निरपेक्षेणेदमुच्यते अधिकरणप्रत्यायनं सिद्ध्यासि-
 द्धी इति । न च प्राश्निकेषु संशयविपर्ययो स्तः परिच्छेद-
 कत्वात्—तस्मान्न प्राश्निकाः प्रत्याख्या इति । यच्चोक्तं प्रा-
 श्निकप्रत्यायनादेव वादिप्रत्यायनं कृतं भविष्यतीति ।
 तत्प्रत्यायनाद्वादिप्रत्यायनं भविष्यतीति किं कारणम्,
 प्रतिवादी किल स्वपक्षरागात् सन्तमप्यर्थं न प्रतिप-

घते ? । सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यते इति व्याहृतमुच्यते । कथं चान्यथा प्रतिपन्नः सन्नित्पभिधीयते । अथ प्रतिपद्यमानोऽपि परस्य न कामकारं ददाति तथापि न प्रतिपद्यत इति व्याहृत-मुच्यते । यच्च प्राश्निकप्रत्यायनात् तत्प्रत्यायनमिति । तदपि न, प्रतीतेः कारणभेदात्—प्राश्निकप्रतीतेरन्यानि कारणानि अन्यानि प्रतिवादिप्रतीतेरिति । न चान्यविषयस्य करणस्यान्यत्र क्रियेति । नियमाभावाच्च । न चायं नियमः प्राश्निकप्रत्यायनार्थ एव वादः प्राश्निकानन्तरेणापि गुर्वादिभिः सह वादो दृष्ट इति । यदा तु नायं(१) तत्त्वबुभुत्सुर्लाभपूजाख्यातिकामो वाद-मारभते तदा प्राश्निकैः प्रयोजनमस्तीति । सखमस्ति प्रयोजनं वादस्तु न भवतीति । न । त्रैविध्यानभ्युपगमात्— एक एवायं कथामार्गः तस्य प्रयोजनं तच्चावबोधो लाभादयश्च । न । प्रतिपे-धात्— प्रतिपिद्धः स्तुतिमानलाभलिप्सोर्वादः । यदपीदमुच्यते । ना त्रैविध्यानभ्युपगमादिति ? नानभ्युपगमायत्तः पदार्थसद्भावः अपि तु सद्भावे सत्यभ्युपगम इति यथा च त्रैविध्यं कथामार्गस्य तथा लक्षणभेदाद्वादात् जल्पवितण्डयोर्भेदमुपपादायिष्यामः । त-स्माद्ज्ञात्वा विशेषमुच्यते त्रैविध्यानभ्युपगमादिति । यच्चोक्तं पक्षामिद्विविषयं प्रत्यायनं पक्षसिद्धिशब्देनोपचरितं यथा शून्य-ताविषयः समाधिः शून्यतेति । न कामत उपचारो लभ्यते अपि तु प्रमाणासम्भवेन, लोकप्रयुक्तशब्दान्त्रारूपानमुपचारः उक्तं च नोपचरितशब्दप्रयोगो लक्षणे उपपन्न इति । तदर्थं वचन-मित्येतदपि किल चतुर्विधवाक्यज्ञापनार्थमुक्तम् साधनं साध-नाभामो-दूषणं दूषणाभासश्च सम्पत्स्यत इति । तदयुक्तम् युक्तायुक्तत्वेनेतिविशेषितत्वात् एव विशेषिते एतस्मिन् कुतश्च-

तुर्विधवाक्यसंग्रह इति । अधिकरणं पुनर्यो वादिप्रतिर्वादिभ्या-
मधिकृत इत्यधिकरणार्थो वक्तव्यः न हि वादे प्राश्निकाधारं
किञ्चिदस्तीति । प्रत्यायनाधारत्वादाधिकरणमिति चेत् नोक्तोत्तर-
त्वात्-उक्तोत्तरमेतत् पक्षविषयं प्रत्यायनं न प्राश्निकविषयमिति ।
तस्मिन् सति भावादिमिति चेत् नान्यथापि दर्शनात्-अन्यथापि गु-
र्वादिभिः सह दृष्टो वाद इति । (१) तद्वादे परीक्षा का कस्य केति
वक्तव्यम् ? साधनदूषणप्रयोगः पक्षस्थापनाविषयो वाद इति, तस्य
परीक्षा साधनदूषणतदाभासपरिज्ञानम्, तदर्थमधिकारः उभयोः त-
स्मिन्निति सप्तम्यर्थो नास्ति । यदापि प्राश्निकप्रतिवादिनोः प्रिया-
भियत्रचसि वादमसङ्ग इति चोद्यं कृत्वा प्रतिसमाधानमुक्तम्
तत्सिद्धयसिद्धिभ्यां साक्षात् पारम्पर्येणासम्बन्धाद्युक्तायुक्तवि-
शेषणाच्चासम्बद्धमुत्तरेण त्वसङ्गतपदार्थाभिधायिनो दत्तः स्व-
हस्तः पूर्वापरयोरसम्बन्धादिति । यदि त्वसङ्गतस्याप्युत्तरं
वाच्यम् तत एव वक्तव्यम् न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति । तदेत-
त्सूत्रं विचार्यमाणं सह वार्तिकं न युक्त्या सङ्गच्छत इति यथा-
न्यायमेवास्तु ॥

• यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपाल-
म्भो जल्पः ॥ २ ॥

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ।
समस्तं वादलक्षणं छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भश्च जल्प
इति(२) । यथोक्तोपपन्न इति न युक्तम् जल्पे निग्रहस्थाननि-
यमस्यानभ्युपगमात्- यद्येवमुच्येत प्रमाणतर्कमाधनोपालम्भः मि-

(१) यदि प्राश्निका न सन्ति इति ता. टीकाऽनुसारेणाधिक-
मपेक्षितम् ।

(२) साधनोपालम्भश्छलजल्प-पा० २ पु० ।

द्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षमतिपक्षपरिग्रहः छलजा-
 तिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति ? न युक्तमेवं भवितुम् ।
 सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति च पदयोरुपालम्भश्र-
 वणात् समप्तनिग्रहस्थानमसक्तौ नियमार्थत्वात्—नियमार्थे एते
 पदे सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति । जल्पे च नि-
 यन्तव्यं न किञ्चिदस्ति, तस्मान्निियमार्थे एते पदे नातिदेष्टव्ये
 इत्यती न वक्तव्यं यथोक्तोपपन्न इति । नैव दोषः । सम्भवतोऽति-
 देशात्—यदत्र सम्बध्यते तदतिदिश्यते । किञ्च सम्बध्यते ? प्रमा-
 णतर्कसाधनोपालम्भ इत्येतत्, तस्माद्यथोक्तोपपन्न इति लक्षण-
 मात्रस्यातिदेशः—यथाऽन्यत्र “अनेकद्रव्यसमवायाद्द्रूपविशेषाच्च रू-
 पोपलब्धिरिति”(१) “अनेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यात”मिति
 (२)न स्वरूपविशेषोऽतिदिश्यत इति, अपि त्वनेकद्रव्यसमवायमात्रं
 स्वगतो विशेषः सामर्थ्यात्, तथेहापि यत् समर्थं तदतिदिश्यते स-
 मर्थं च लक्षणं, तस्मात् तदतिदिश्यते । न नियमार्थे पदे निय-
 न्तव्यस्पर्शाभावात् । अथवा यथोक्तोपपन्नोपपन्नो यथोक्तोपप-
 न्नोपपन्न इति माप्ते गम्यमानत्वादेकस्योपपन्नशब्दस्य लोपः
 यथा गोरथ इति । केन पुनरयं गम्यत इति ? उक्तं सामर्थ्येनेति ।
 न हि नियमार्थयोः पदयोर्जल्पे सम्भवः तस्मान्न ते अतिदिश्ये-
 ते इति । भाष्यामिदानीं कथं ? न । सूत्रपाठानुक्रमज्ञापनार्थत्वाद्भा-
 ष्यस्य—एतास्मिन् सूत्रे षट्पपन्नं लक्षणत्वेन तदतिदिश्यत इति ।
 छलजातिनिग्रहस्थानैर्न कस्यचित् साधनमुपालम्भो वा
 युक्तोऽप्युक्तोत्तरत्वात् । छलं तावत् न साधनोपालम्भायालम्
 कस्मात् ? अयुक्तोत्तरत्वात्—अयुक्तमुत्तरं छलं तत्र, साधनोपा-

(१) वैशेषिक—सू० अ० ४ आ० १ सू० ८ ।

(२) वैशेषिक—सू० अ० ४ आ० १ सू० ९ ।

लम्भायेति, एवं जातिः । अङ्गभाव इति चेत्— अथापीदं स्यात् यत्तत् ममाणतर्कैः साधनं यो वा उपालम्भः तस्यैतानि प्रयुज्यमानानि छलजातिनिग्रहस्थानानि रक्षणार्थत्वादङ्गं भवन्तीति ? एतदप्युक्तौत्तरत्वादनुपपन्नम् । किमर्थं तर्हि मयोगः ?— यद्येतानि छलजातिनिग्रहस्थानानि साधनोपालम्भयोर्न साधनमङ्गं वा किमर्थमेतेषामुपपादनमिति ? साधनधियातार्थम्— साधनं विहानिप्यामीति अनया धियाऽपहतः प्रवर्तते । यत्र चैतानि छलजातिनिग्रहस्थानानि प्रयुज्यन्ते न स वादः, न पुनरेतदभिधीयते छलजातिनिग्रहस्थानानि साधनमङ्गानि वेति, साधुमाधनोपादाने च परेणाकुलितबुद्धिः छलादीनि प्रयुक्ते कदाचिच्छलादिभिराकुलीकृतस्य पराजयोऽपि स्यात्, न पुनरेतानि तस्वबुभुत्सुना वक्तव्यानि, किं तु विजिगीषुणेति । मोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहश्छलजातिनिग्रहस्थानमयोगाभ्यां भिद्यमानो वादो जल्पो वितण्डा च भवति ।

अत्रापि विरुद्धौ धर्मावेकाधिकरणस्थाविति समानम् । विरुद्धयोर्धर्मयोरेकाधिकरणत्वानुपपत्तिः लभ्यस्वभावास्तम्भवात्—यदि विरुद्धावेकाधिकरणौ धर्मौ भवतः तदैकं वस्तुभयस्वभावं प्राप्तम्, न चैतदस्ति, तस्मान्न विरुद्धौ धर्मावेकाधिकरणाविति ? नाध्यारोपितस्वरूपधर्ममतिपत्त्या तदुपपत्तेः—एकस्त्र धर्मः स्वरूपत एकस्त्राध्यारोपितस्वरूपमपत्तिः तस्माद्बुभयधर्मा धर्माणि युक्तम् । एकधर्मिस्थौ विरुद्धार्थाविश्लेषेत्तदपि न बुद्ध्यामहे को विरुद्धार्थ इति ? । (न) । स्वरूपाविपर्ययोपपत्तेः स्वरूपमात्रविपर्ययोपरोधः न पुनर्याथा कल्प्यातकमावो वेति ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ३ ॥

न प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा । प्रतिपक्षस्थापनाहीन

इति यावदुक्तम्भवति द्वितीयपक्षवादी वैतण्डिको न काञ्चित् पक्षं स्थापयतीति ।

अपरे तु द्रुवते दूषणमात्रं वितण्डेति—दूषणमात्रमिति मात्रशब्दप्रयोगाद्वैतण्डिकस्य पक्षोऽपि नास्तीति । अयुक्तं चैतत् चतुर्वर्गस्याभ्युपगमात् दूषणमभ्युपगच्छन् दूष्यमभ्युपैति अथार्थावबोधं प्रतिपद्यते प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च, दूषणमात्राभ्युपगमे सति सर्वमेतन्न स्यात् दूषणमात्राभ्युपगमाच्छेषमर्थतोऽवगम्यत इति वितण्डा वितण्डेत्येव वक्तव्यम्—यथा वितण्ड्यते सा वितण्डेत्वनुगतार्थया सञ्ज्ञयैव परमतिपत्तिविघातः क्रियत इति । तस्मात् यथान्यासमेवास्तु न्याय्यम् ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥

हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानास्त इमे सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः । किं पुनर्हेतुभिरहेतूनां सामान्यं येन हेतुवदाभासन्त इति ? प्रतिज्ञानन्तरं प्रयोगं सामान्यं—यथैव हेतवः प्रतिज्ञानन्तरं प्रयुज्यन्ते एवं हेत्वाभासा अपीत्येव सामान्यम् । अन्यतमलिङ्गधर्मानुविधानं वा—यद्वा यन्साधनस्य लिङ्गस्य त्रैविध्यं तदेकतमधर्मानुविधानम्, द्विलक्षणस्यान्यतरधर्मानुविधानं वा विवक्षितम् । साधकासाधकत्वे तु विशेषः हेतोः साधकत्वं धर्मोऽसाधकत्वं हेत्वाभासस्य । किं पुनस्तत् ? समस्तलक्षणोपपत्तिरसमस्तलक्षणोपपत्तिश्च । कः पुनरस्य सूत्रस्यार्थः ? विभागोद्देशो नियमार्थ इत्युक्तम् । किं पुनर्विभागोद्देशेन नियन्तव्यम् ? अनेकथा प्रसृतस्य हेतुहेत्वाभासस्य विस्तरः सङ्क्षेप्तव्य इति । कियता पुनर्भेदेनायं हेतुहेत्वाभासः प्रसृत इति ? कालपुरुषवस्तुभेदानुविधानेनापरिसंख्येयः सामान्यतः साध्यव-

स्तूपग्रहेण हेतुहेत्वामासभेदः प्रपञ्चयमानः 'पदसप्ततिशतम् । तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदः षोडशधा । साध्यैकदेशवृत्तिधर्मोऽप्येवम् । एवं साध्यावृत्तिधर्मभेद इति । विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदाच्चतुःषष्टिः । एवं समर्थासमर्थविशेषणविशेष्यभेदादिति ।

तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदानां षोडशानामुदाहरणानि—
 तत्र साध्यतज्जातीयान्यव्यापकः प्रमेयत्वान्निसोऽनित्यो वेति १ । साध्यतज्जातीयव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः गौरयं विपाणित्वात् २ । साध्यतज्जातीयव्यापको विपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् ३ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयावृत्तिः विपक्षव्यापकः निसः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् ४ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयावृत्तिः विपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दः सामान्यविशेषवचने सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् व्युत्पत्तौ ५ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयविपक्षावृत्ति(१)र्था नित्यः शब्दः सामान्यविशेषवचने सति श्रावणत्वात् घटादिवत् ६ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिः विपक्षव्यापकश्च अगौरयं विपाणित्वात् ७ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयविपक्षैकदेशवृत्तिः निसः शब्दोऽस्पर्शवत्त्वात् ८ । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिविपक्षावृत्तिः अनिसः शब्दः सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वान् सामान्यविशेषवत् इति सामान्यविशेषमवापानां निराकरणम्, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वादिति परमाणूनां, बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यात्मनः ९ । साध्यतज्जातीयव्यापकोऽविद्यमानविपक्षः सिद्धान्तभेदेनैकान्तवादिनः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् १० । साध्यव्यापकस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिरविद्यमानविपक्षः अनिसः शब्देत्याये(क-

(१) तज्जातीयश्च विपक्षश्चेति द्वन्द्वः तयोर्व्युत्तिः तथा आविद्यमानसपक्षविपक्ष इत्यर्थः ।

रण)न्द्रियप्रत्यक्षत्वात् ११। साध्यव्यापकस्तज्जातीयावृत्तिरविद्यमा-
विपक्षः अनित्यः शब्दः श्रावणत्वात् १२। साध्यव्यापकोऽविद्यमा-
नसजातीयो विपक्षव्यापकः नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् १३ ।
साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो विपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दो
बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् १४। साध्यव्यापकाऽविद्यमानसजातीयो वि-
पक्षावृत्तिः नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् अनिन्द्रियाधिष्ठानकत्व-
प्रसङ्गात् १५। पक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षविपक्षः सर्वं नित्यं प्रमेय-
त्वात् १६ । त एते पक्षव्यापकाः षोडश । एषां पञ्च हेतवः, शेषा
हेत्वाभासाः, तत्रान्वयव्यतिरेकिणौ द्वौ विपक्षावृत्तौ तृतीयनवमौ
एकान्तवादिनोन्वयिनावेव दशमैकादशौ व्यतिरेकी (१) पञ्चदश इति ।

अथ साध्यैकदेशवृत्तयः—साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयविपक्ष-
व्यापकः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि अनित्यानि अगन्धवच्चा-
दिति १। साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिश्च
सामान्यविशेषवदस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षे वाङ्मनसे अनित्यत्वात् २।
साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षावृत्तिः अनित्ये वाङ्म-
नसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् ३। साध्यैकदेश(शा)वृत्तिस्तज्जातीयावृत्तिः
विपक्षव्यापकः (अ)नित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् ४। साध्यैक-
देशवृत्तिस्तज्जातीयावृत्तिः विपक्षैकदेशवृत्तिः सामान्यविशेषवद-
स्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षे वाङ्मनसे नित्यत्वात् ५। साध्यैकदेशवृ-
त्तिस्तज्जातीयविपक्षावृत्तिः अनित्यः शब्दो विभागजविभागासम-
वायिकारणकत्वात् ६। साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्तिः विपक्षव्यापकः
अनित्याः परमाणवोऽगन्धवच्चात् ७। साध्यतज्जातीयविपक्षैकदेश-
वृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे अमूर्तत्वात् ८। साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्ति-
विपक्षावृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे सामान्यवतोऽस्मदादिबाह्यकरण-

प्रत्यक्षत्वात् ९ । साध्यैकदेशवृत्तिः तज्जातीयव्यापकः अविद्यमान-
 विपक्षः सिद्धान्तभेदाश्रयेण अनित्ये रूपविज्ञाने . अमूर्तत्वात्
 वेदनादिवत् १० । (साध्यतज्जातीयैकदेशवृत्तिरविद्यमानविपक्षः
 अनित्ये शब्दनभसी श्रावणत्वात् १० ।) साध्यैकदेशवृत्तिर-
 विद्यमानसजातिः अनित्ये चक्षुर्विज्ञाने (अ)मूर्तत्वात् रूपादिव-
 दिति ११ । साध्यैकदेशवृत्तिस्तज्जातीयावृत्तिरविद्यमानविपक्ष
 अनित्ये शब्दनभसी श्रावणत्वात् १२ । साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमान-
 सजातिर्विपक्षव्यापकः (अ)नित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् १३ ।
 साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसजातिर्विपक्षैकदेशवृत्तिश्चानित्ये चक्षु-
 विज्ञाने मूर्तत्वात् १४ । साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसजातिर्वि-
 पक्षावृत्तिश्च नेदं निरात्मकं शरीरमनिन्द्रियाधिष्ठानत्वमसद्भात्
 १५ । साध्यैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षविपक्षः सर्वमनित्यं मूर्त-
 त्वादिति १६ । एते च साध्यैकदेशवृत्तयः षोडश यथोक्ताः सर्वे
 हेत्वाभासाः ॥

अथ साध्यावृत्तयः । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयविपक्षव्यापकः
 अनित्या पृथिवी अगन्धवत्त्वात् १ । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयव्यापको
 विपक्षैकदेशवृत्तिश्च अनित्यः शब्दोऽश्रावणत्वात् २ । साध्यावृ-
 त्तिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षा(स)वृत्तिः अर्थः शब्दः अश्रोः
 ब्रह्माह्वामामान्यवत्त्वात् ३ । साध्यतज्जातीयावृत्तिर्विपक्षव्यापकः अर्थः
 शब्दः असामान्यवत्त्वात् ४ । साध्यतज्जातीयावृत्तिर्विपक्षवृत्तिश्च (१)
 कारणवान् शब्दोऽनर्थत्वात् ५ । साध्यतज्जातीयविपक्षावृत्तिः
 नित्यः शब्दोऽसत्त्वात् ६ । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिर्विपक्ष-
 व्यापकः अस्पृशः शब्दो द्रव्यत्वात् ७ । साध्यावृत्तिस्तज्जाती-
 यविपक्षैकदेशवृत्तिः कारणवान् शब्दो मूर्तत्वात् ८ । साध्यावृ-

(१) विपक्षैकदेशवृत्तिश्च इति २ पु० पा० ।

त्तिस्तज्जातीयैकदेशवृत्तिः(१)विपक्षावृत्तिः आश्रयवान् शब्दश्चा-
 क्षुपत्वात् ९ औलूम्यपक्षे । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयव्यापकोऽवि-
 द्यमानविपक्षः सिद्धान्तभेदाश्रयेण अनित्यः शब्दोऽश्रावणत्वा-
 त् १० । साध्यावृत्तिस्तज्जातीयैकदेशावृत्तिरविद्यमानविपक्षः अ-
 नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् ११ । साध्यतज्जातीयावृत्तिरविद्यमानवि-
 पक्षः अनित्यः शब्दोऽसत्त्वात् १२ । साध्यावृत्तिरविद्यमानसजाति-
 विपक्षव्यापकः नित्यः शब्दोऽश्रावणत्वात् १३ । साध्यावृत्तिरवि-
 द्यमानसजातिविपक्षैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् १४ । साध्या-
 वृत्तिरविद्यमानसजातिविपक्षावृत्तिः नित्यः शब्दोऽसत्त्वात् १५ ।
 साध्यावृत्तिरविद्यमानसमानविपक्षः अनित्यं सर्वमसत्त्वात् १६ । त एते
 षोडश साध्यावृत्तयो हेत्वाभासाः विशेषणाविशेष्यासिद्धिभेदाच्चतुः-
 षष्टिर्भवन्तीत्युक्तम् । तत्कथं ? व्यापकाव्यापकविशेषणयोगात्
 य एव साध्यव्यापकाः षोडश ये च पक्षैकदेशवृत्तयः ते
 विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदेन चतुःषष्टिर्भवन्तीति ।

तत्र व्यापकानां तावदुदाहरणानि । अनित्यः शब्दोऽनभिधे-
 यत्वे सति प्रमेयत्वात् विशेषणासिद्धः । प्रमेयत्वे सत्यनभिधेयत्वा-
 दिति विशेष्यासिद्धः । एव सर्वेषु साध्यव्यापकेषु विशेषणविशे-
 प्यासिद्धभेदो द्रष्टव्यः । तान्येव चोदाहरणानि । साध्यैकदेशवृत्ती-
 नान्तुदाहरणम्—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशान्यनित्यानि अनभिधेयत्वे
 सति अगन्धवत्त्वात् विशेषणासिद्धः । अगन्धवत्त्वे सत्यनभिधे-
 यत्वादिति विशेष्यासिद्धः । एव सर्वेषु साध्यैकदेशवृत्तिषु । एवमस-
 मर्थविशेषणासमर्थविशेष्याश्चतुःषष्टिरेव द्रष्टव्याः । यथा अनित्यः
 शब्दः कृतकत्वे सति अभेदत्वात् अभेदत्वे सति कृतकत्वादिति । एवं
 शेषेषुदाहरणेषु । एवं सन्दिग्धविशेषणविशेष्यभेदा अपि द्रष्टव्याः ।

यथा मयूरशब्दोऽयं पङ्जादिमन्त्रे सति अवर्णात्मकत्वात् अ-
 र्णात्मकत्वे सति पङ्जादिमन्त्रात् । त एते उभयपक्षसम्प्रतिपन्ना वि-
 द्यमानसाध्यधर्मा उदाहृता इति । एवमन्यतरासिद्धा इति व्यापका-
 व्यापकभेदेन द्वात्रिंशत्कं (१) शतम् । ते च पुनर्व्यधिकरणसन्दिग्धास-
 मर्थविशेषणविशेष्यभेदेन द्वानवतं शतम् । एवमप्रसिद्धाश्रयोभयान्य-
 तरपक्षासिद्ध्या द्वात्रिंशत्कं शतं ते च पुनः पूर्ववदेव द्वानवतं श-
 तम् । यथाऽग्निमान् देशो धूमवत्त्वात् अस्ति चात्मा इच्छादिगु-
 णत्वात् । असमर्थाव्यापकासिद्धविशेषणानामुदाहरणम्—अनित्यः
 शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वे सति कृतकत्वात् । अव्यापकास-
 मर्थविशेष्याणामुदाहरणम्—अनित्यः शब्दः प्रत्ययभेदभेदित्वे
 सत्युपलभ्यमानत्वात् । व्यधिकरणविशेष्याणामुदाहरणम्—अस्ति
 प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनात् । व्यधिकरणविशेषणानामुदाहरण-
 म—रूपादिशब्दाश्चन्दनशब्दादसन्ताभिन्नार्थाः समुदायसमुदाय-
 सम्बन्धे सति तेन व्यपदेशात् । एतदेव व्यधिकरणविशेषणविशेष्य-
 स्योदाहरणं विपर्ययेण । अन्यथासिद्धोदाहरणम् । अन्येषां
 अभ्यासान्नित्यः शब्दः । सन्दिग्धासिद्धविशेषणानामुदाहरणम्
 यथा सन्दिह्यमानधूमादिभावोऽग्निमान् देशो धूमवत्त्वे सति प्र-
 काशकत्वात् विपर्ययेण सन्दिग्धविशेष्या वक्तव्याः । एवं स-
 न्दिग्धासिद्धासिद्धा उभयान्यतरसिद्धा व्यापकाव्यापकभेदेन
 चतुःषष्टिर्भवतीति । ते च पुनः पूर्ववद्भेदेन शतत्रयं चतुर-
 शीतम् । एवमन्यथासिद्धभेदो द्रष्टव्यः । एवं विरुद्धविशेषणावि-
 रुद्धविशेष्याश्च सर्वत्र द्रष्टव्या इति । एषां उदाहरणानि हे-
 त्वाभासवार्तिके द्रष्टव्यानि स्वयं चाभ्यूयानि । त एते

(१) द्वाभ्यामूना त्रिंशदिति व्याख्यातं सात्पर्यटीकायां घाञ्-
 स्पतिमिधैः ।

हेत्वो(१) हेत्वाभासाश्वासङ्कीर्णविशेषणविशेष्यभेदेन द्वे सहस्रे
द्वार्विशके(२) असिद्धादिसमुच्चयेनानन्तो भेद इति । साध्या-
वृत्तपस्त्वसत्त्वान्न विशेषणयोगिन इत्यतो नाभिधीयन्ते । त एते
विद्यमानसाध्यव्यापकाव्यापकधर्माः(३) प्रपञ्चत उक्ताः । तत्र मु-
ख्यासिद्धभेदाः षोडश ये (ते) पक्षावृत्तयः । अनैकान्तिकास्त्वस-
ङ्कीर्णा मुख्यतः पडेव । साध्यव्यापकवर्गे विरुद्धाश्चत्वार एव ।
(नस्मिन्) अन्तिमस्तु पक्षमात्रधर्मत्वात् अनुपसंहार्येव । शेषा हे-
त्वाभासाः तेऽसिद्धानैकान्तिकविरुद्धा अव्यापकासिद्धभेदेन(४)
सङ्कीर्णा उदाहरणेषु स्वयमृद्या इति ।

कोचित्तु विरुद्धाव्याभिचारिणमनैकान्तिकं वर्णयन्ति ।
तन्नासत्त्वात्-नायमस्तीत्युक्तम् । उपेत्य तस्य पञ्चविंशतिधा भेद
पञ्चानां हेतूनां मरूपामरूपप्रतिमन्धानात् पञ्च पञ्चका भवन्तीति ।
तेषां तु सर्वेषां नोदाहरणानि सन्तीति नोदाहियन्ते । त एते
हेत्वाभासाः मद्भेदपेणैतावता भेदेन भेदवन्तस्तेषां सङ्गद्दार्थ्यं हेत्वाभा-
सानां विभागोद्देशार्थं सूत्रम् । लक्षणत एव पञ्चत्वं गम्यत इति
चेत्-यान्पेतानि पञ्च हेत्वाभासानां लक्षणमूत्राणि तैरेव पञ्चत्वं
गम्यत इति नियमार्थं सूत्रमनर्थकम् ? । नानर्थकम् लक्षणस्येतर-
तव्यवच्छेदकत्वात्-व्यवच्छेदकं लक्षणं न पुनोनियमार्थम्-न
हि नियमो लक्षणेन गम्यत इति ॥

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥

- (१) तत्र तत्र हेत्वभावो-पा० २ पु० । एत्वाभावो-इति क्वचित् ।
(२) द्वार्विशो द्वे सहस्रे भवत इति तात्पर्यटीकायाम् ।
(३) अव्यापक इति २ पु० नास्ति ।
(४) तेऽसिद्धानैकान्तिका विरुद्धाव्यापकप्रसिद्धाव्यापकभेदेन
इति २ पु० पा० ।

तेषामनैकान्तिकः सव्यभिचारः । एकस्मिन्नन्ते नियत ऐ-
कान्तिकः विपर्ययादनैकान्तिकः । कः पुनरयं व्यभिचारः ?
साध्यतज्जातीयान्पट्टचित्त्वम्—यत् खलु साध्यतज्जातीयपट्टचित्त्वे
सति अन्यत्र वर्तते तद्व्यभिचारि, तद्वृत्तित्वं व्यभिचारः सर्वोऽयं
पदार्थभेदोऽन्तद्वयेऽवतिष्ठते अन्यत्र प्रमेयात्, (१) नित्यश्चानित्यश्च
व्यापकश्चाव्यापकश्च इत्येवमादिः। तत्र यो हेतुरुपात्त उभावन्तावा-
श्रित्य प्रवर्तते सोऽनैकान्तिकः ।

अनैकान्तिक इति किं पुनरयं पर्युदास उत प्रसज्यप्रतिषेध इति ? किं
चातः ? यदि पर्युदासः सर्वानैकान्तिकता—ऐकान्तिकादन्योऽनैका-
न्तिक इति द्रुवतां भवतां सर्वोऽनैकान्तिकः प्राप्तः, एवं चैको हेत्वाभा-
स इति प्राप्तम् । अथ प्रसज्यप्रतिषेधः ? तथाप्यैकान्तिकाभावोऽनै-
कान्तिक इति प्राप्तम्—तस्य व्यभिचारोऽर्थो नास्तीति अयुक्तोऽनै-
कान्तिको हेत्वाभावः ? । नायं पर्युदासपक्षः किन्तु प्रसज्यप्रतिषेधः ।
प्रसज्यप्रतिषेधो ऽभाव इति चेत् ? नाभावो धर्मविशेषकत्वात्—ध-
र्मोऽयं विशिष्यते—य एकान्ते सन्नियतो धर्म इति न भवति, (२) न
पुनरभावः—अभावे विशेषणविशेष्यासम्भवान्नाभाव एकान्तसन्नि-
यतो नानैकान्तिक (३) सन्नियतः । कथम् ? अब्राह्मणवदिति—यथा
अब्राह्मणशब्दः प्रसज्यप्रतिषेधविषयत्वेन प्रवर्तमानो यदुत्तरपदं त-
त्प्रतिषेधतीति न पुनरभावं प्रतिपादयति तथेहापीसदोषः । उ-
दाहरणं—नित्यः शब्दः अस्पर्शवत्त्वात् शब्दस्यास्पर्शत्वमिति प-
ठ्या भेदः प्रदर्शयते । किं पुनस्तत् ? स्पर्शानाश्रयस्य स्वात्मसत्ता-
नुभवोऽस्पर्शत्वम् स्पर्शानाधारस्य सत्तासम्बन्धो वा, उभयं च

(१) प्रमेयत्वादिति २ पु० पा० । टीकासंमतस्तु प्रमेयादित्येव ।

(२) स नियतो धर्मो भवति इति २ पु० पा० ।

(३) एकान्तसन्नियतोऽतोऽनैकान्तिक इति २ पु० पा० ।

शाब्दव्यतिरिक्तमित्यर्थवती पृष्ठी । कुतः पुनरेतत् ? तद्भावे भावात्
 तदभावेऽभावादिति—यत् खलु स्पर्शवत् सत्तामनुभवति न त-
 त्रास्पर्शशब्दः प्रयुज्यत(१)इति । यच्चासत् तत्रापि न प्रयुज्यते यद्-
 स्पर्शं सत्तानुभावि तत्र प्रयुज्यत इति । वाक्यार्थाभ्यनुज्ञानाच्च प-
 पदार्थाभ्यनुज्ञा—स्पर्शानाधारस्य वस्तुनः सत्तासम्बन्ध इति यो
 वाक्यार्थः स एवास्पर्शवत्त्वशब्दस्यार्थः । अतिदेशानुपपत्तिरनुक्त-
 त्वादेति चेत्—अनैकान्तिकः सव्यभिचार इति न क्वचिद्-
 नैकान्तिक उक्तः इहानैकान्तिकग्रहणात् सव्यभिचारो गम्ये-
 त(२) अतो न युक्तमनैकान्तिकः सव्यभिचार इति ? नेद-
 मयुक्तम्—लोकतस्तदधिगतेः—यत् पुनर्लोकतो न गम्यते तत्र
 शास्त्रमर्थवत्, यत् पुनर्लोकत एव गम्यते तत्रोपदेशोनर्थकः लो-
 कतश्चेत् गम्यते उभयान्तसन्निपतोऽनैकान्तिक इति । यदि च
 यल्लोकतो गम्यते तदनुक्तमिति मन्यसे दुःखादीन्पि देशयित-
 व्यानि किमिदं दुःखमिति, तस्मात् पेलवमेतदिति । अव्यापक-
 त्वादलक्षणमेतादिति चेत्—अथापीदं स्यादनैकान्तिकलक्षणेन न स-
 र्घोऽनैकान्तिको व्याप्यते यथा असाधारणमिति । नानेनैव सङ्गहात् ।
 कथमिति ? व्यावृत्तिद्वारेणाभिधीयमानोऽयमुभयान्तव्यावृत्तेरनै-
 कान्तिक इति ।

अपरे पुनः प्रकरणसममनैकान्तिक एवान्तर्भावयन्ति । कथमिति ?
 अनित्य आत्मा शरीरादन्यत्वादिति शरीरादप्यन्यन्निसमनित्यं च
 दृष्टमतोऽनैकान्तिक इति । तैस्तु न लक्षणव्यभिचारोऽवगतो नोदा-
 हरणव्यभिचार इति, अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्येतल्लक्षणं

(१) प्रयुज्यत इत्यस्य स्थाने सर्वत्र प्रसज्यत इति २ पु० पा० ।

(२) यत् इदानीमनैकान्तिकग्रहणानुपपत्तिरनुक्तत्वात्सव्यभि-
 चारो गम्येत इति २ पु० पा० ।

व्यभिचारिणः, यदि चानेन प्रकरणसमसद्ग्रहो भवति प्राप्तस्तादृ-
लक्षणस्य व्यभिचारः न पुनरुदाहरणव्यभिचारोऽनैकान्तिक-
लक्षणव्यभिचार इति। (न) लक्षणस्य तृभयं दोषः लक्ष्याव्याप्तिर-
लक्ष्यव्याप्तिश्चेति वक्ष्यमाणकं च प्रकरणसमस्य लक्षणमीक्षितव्यम् ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । कोऽस्य सूत्र-
स्वार्थः ? अभ्युपगतार्थविरोधी विरुद्धः । एवं च सर्वानुक्तवि-
रुद्धमद्ग्रहः—यावान् कश्चन विरुद्धभेदः सर्वोऽसावनेन सद्गृहीत
इति । यस्मादभ्युपगतं वाधने अभ्युपगतेन वाध्यते । नन्वेवमेको
हेत्वाभासो विरुद्धः प्राप्नोति ? सत्यमेक एव हेत्वाभासो विरुद्धः
तस्य तु सामान्येन विरुद्धत्वेन मंगृहीतस्य पञ्चधोपदेशो यथा प्रमेय-
मित्यनेन षोडशपदार्था इति । पृथगभिधानं तर्हि विरुद्धस्य न कर्त-
व्यम् ? न नकर्तव्यं—सामान्यतोऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं—यथा प्रमे-
यस्यैव । तत्रानैकान्तिकादिहेत्वाभासो द्विरूपोऽनैकान्तिकादिविरु-
द्धश्च । एतस्मिन्स्तु विरुद्धतवेत्यसाधारणतया तृणोलपादिन्यायेन नि-
ष्कृत्याभिधीयते । तस्मादनैकान्तिकादिपुं निमित्तद्वयसमावेशात्
मंज्ञाद्वयसमावेशः विवक्षितज्जातीयान्यवृत्तित्वेनानैकान्तिकत्वम्
हेतुनिपयस्वरूपवाधारूपेण तु विरुद्धः । एवं सर्वत्र । उदाहरणम्
“तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तरूपं नित्यत्वप्रतिपेधात्, अपेतमप्यस्ति वि-
नाशप्रतिपेधात्” (१) विनाशप्रतिपेधादित्यनेन (न) नित्यमभ्यनुज्ञातं
नित्यत्वप्रतिपेधादित्यनेन प्रतिपिद्धम् । एते ते वाक्ये परस्परार्थवा-
धिते तयोश्च परस्परार्थसाधा विरोधः । प्रतिज्ञाहेत्वोर्धा विरोधः—
यो वा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः स विरुद्धो हेत्वाभासः । ननु प्रतिज्ञा-
विरोधः पृथगुपदिष्टो निग्रहस्थाने पृथक् क हेत्वाभासः तस्मान्न

(१) योगभाष्यस्यमेतद्वाक्यम् ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो वक्तव्य इति । नैष दोषः । उभयाश्रितत्वाद्द्वि-
रोधस्य । विवक्षातोऽन्यतरनिर्देशः प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध इति प्र-
तिज्ञाहेतू आश्रित्य उभयाश्रितो भवति, तत्र यदा प्रतिज्ञया वि-
रोधो विवक्षितस्तदा प्रतिज्ञाविरोध इत्युच्यते यदा प्रतिज्ञाया हे-
तुविरोधो हेतोर्वा प्रतिज्ञाविरोधकत्वं तदा विरुद्धो हेतुरित्यतः
प्रतिज्ञाविरोधो हेतुविरोधो वेत्यदोषः । हेतुविरोधोदाहरणम्-नि-
त्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात्, प्रतिज्ञाविरोधस्योदाहरणम्-ना-
स्यात्मेति, प्रतिज्ञाहेतुविरोधोदाहरणम्-गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यम् अ-
र्थान्तरस्यानुपलब्धेः, हेतुविरोधोदाहरणम्-नास्त्येको भावः समूहे
भावशब्दप्रयोगादिति समूह इति श्रुवाणैकोऽभ्युपगतो भावो
भवति एकः समुच्चयो हि समूह इति ॥

यस्मात् प्रकरणाचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रक-
रसणमः ॥ ७ ॥

यस्मात् प्रकरणाचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ।
कस्मात् प्रकरणाचिन्ता ? तत्त्वानुपलब्धेः-यस्मादुपलब्धतत्त्वेऽर्थे
निवर्तते चिन्ता तस्मात् सामान्येनाधिगतस्य या विशपतोऽनुपल-
ब्धिः सा प्रकरणाचिन्तां प्रयोजयति । उदाहरणं-नित्यः श-
ब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेः अत एव प्रकरणमित्यतो न हेतुः ।
नन्वयं साध्याविशिष्ट एव यथा शब्दस्य नित्यत्वं साध्यं तथा-
ऽनित्यधर्मानुपलब्धिरपीति ? नाविशिष्टः तस्यैव प्रकरणप्रवृत्तिहे-
तोर्धर्मस्य हेतुत्वेनोपादानात्. यत्र साध्येन समानो धर्मो हेतु-
त्वेनोपादीयते स साध्याविशिष्टः, यत्र पुनः प्रकरणप्रवृत्तिहे-
तुरेव स प्रकरणसमः ।

ये तु संशयहेतुत्वात् प्रकरणममानैकान्तिकयोरभेदं व-
र्णयन्ति-त्रेषां प्रत्यक्षानैकान्तिकप्रकरणसमानामभेदः प्राप्नोति

प्रत्यक्षमपि संशयकारणमिति । समूहः संशयस्य कारणमित्यतो न प्रत्यक्षे प्रसङ्गः ?—सामान्यदर्शनं विशेषाव्यवस्था विशेषस्मृतिश्च समूह इति संशयस्य कारणम्, नैकं प्रत्यक्षमतो न प्रत्यक्षप्रसङ्गः ? समूहः कारणमित्यभिधानादप्रतिषेधः—समूहः कारणमित्येवं ब्रुवता न प्रत्यक्षस्य संशयकारणत्वं प्रतिषिद्धं भवति तस्मात् प्रसङ्गस्तदवस्य एवेति । उभयधर्मानुपलब्धावन्यतरधर्मोपादानं प्रकरणसमर्थः । यत्र स्वलूभयविशेषानुपलब्धिस्तत्रान्यतरविशेषोपादानं यत्प्रकरणापनोदाय स प्रकरणसमो हेत्वाभासः उभयविशेषानुपलब्धेरभिधानाशक्यत्वात् न शुभयविशेषाऽनुपलब्धिः शक्या दर्शयितुम् । शरीरादन्यत्वं तु न सूत्रार्थः न ह्ययं शरीरादन्यत्त्वमुपलभमानोऽपि यदा तत्त्वमुपलभते तदा प्रवर्तते इति, यदा तत्त्वं नोपलभते शरीरादन्यत्वमुपलभमानोऽपि तदा प्रवर्तते इति । शरीरादन्यत्वं चाऽनैकान्तिकं अतश्च न सूत्रार्थः ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ८ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः । साध्येनाविशिष्टो यः साधनधर्मः साध्यत्वं प्रज्ञापयितव्यः स साध्यसमो हेत्वाभासः । तस्योदाहरणम्—द्रव्यं छाया गतिमत्त्वादिति । यथैव द्रव्यत्वं छायायाः साध्यं तथा गतिमत्त्वमपीति । गतिमत्त्वं देशान्तरदर्शनादिति चेत्—अयापीदं स्यात् गतिमतीयं छाया देशान्तरे दर्शनादिति—यत् स्वलु देशान्तरेषूपलभ्यते तद्गतिमत् यथा कुम्भः तथा छाया तस्माद् गतिमतीति ? नाश्रयाभिद्धत्वात्—एवमस्याश्रयासिद्धो हेतुः सति द्रव्यभावे छायाया देशान्तरे दर्शनं समर्थं स्यात् द्रव्यभावस्त्वसिद्धः तस्मादाश्रयासिद्धो हेतुः । उपेत्य देशान्तरे दर्शनं तस्यान्यथाभिद्धरमिद्धैः—यच्च देशान्तरे दर्शनं छायायास्तदन्यथा

भवति अन्यथाभवन्नार्थं साधयति । कथमन्यथा ? आवरणसन्ताना-
दसन्निधिसन्तानस्तेजस इति । आवरके द्रव्ये सर्पति तेजसोऽस-
न्निधिविशिष्टं द्रव्यं यद्रूपलभ्यते तच्च छायेत्युच्यते ।

सोऽयमसिद्धस्त्रेधा भवति प्रज्ञापनीयधर्मसमान आश्रयासिद्धः
अन्यथासिद्धश्चेति । नित्यः शब्दोऽस्पर्शरत्नादित्येतत् नोदाहर-
णम्—न ह्यस्पर्शत्वं शब्दस्य ज्ञापनीयं नाश्रयासिद्धं नान्यथा-
सिद्धमिति । यथा चास्माभिः सूत्रं वर्णितं तथा चोदाहृतम् ।
तथायमसम्बद्धो दांपः न सूत्रार्थो विज्ञातो नाक्षरार्थो न हे-
त्वाभासो न दृष्टान्ताभास इति ॥

कालात्पयापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥

कालात्पयापदिष्टः कालातीतः । यस्यापदिश्यमानस्य काला-
त्पयेनैकदेशो व्युज्यते स एकदेशात्पयात् कालात्पयापदिष्टः
कालातीत इत्युच्यते । उदाहरणं—नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्य-
त्वादिति उपलब्धिकाले संयोगो नास्ति, सोऽयं संयोगो हेतुविशेष-
णत्वेनोपात्त उपलब्धिकालमस्येति यदोपलभ्यते तदा संयोगो
नास्ति दारुवश्चने दारुपरस्युपयोगनिवृत्तौ शब्दोपलब्धिरिति ।
नन्वयमनैकान्तिक एव संयोगव्यङ्ग्यत्वादिति—अनित्यमापि संयो-
गेन व्यज्यमानं दृष्टम् यथा घट इति ? न, संयोगव्यङ्ग्यत्वेनावस्था-
नस्य साध्यत्वात्—न घूमो नित्यः शब्द इति, अपि त्ववतिष्ठते शब्द
इति प्रतिज्ञार्थः, तथा च संयोगव्यङ्ग्यत्वादित्ययं हेतुर्नैकान्तिक-
कः, न ह्यनवस्थितं किञ्चित् संयोगेन व्यज्यमानं दृष्टमिति ।

अवयवविपर्यासवचनमपि न सूत्रार्थः सामर्थ्यात् न हि पश्चाद्-
भिधीयमानो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यादित्येतद्धेतुलक्षणं जहाति अज-
हद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवितुमर्हतीति । अवयवविपर्यासवचन-

ममाप्तकालमिति(१) निग्रहस्थानमुक्तम्, तदेव पुनरुच्यते इति । समीकृतेऽभिधानान्निग्रहस्थानमिति चेत् ?—अथ गम्यसे यस्मात् समीकृते पश्चादभिधीयते ततो न निग्रहस्थानमिति ? , केन समीकृत इति वक्तव्यम् ? यदि हेत्वनाभिधानेन समीकृतः ? किमत्र हेतोरसामर्थ्यम् ? एतदस्यासामर्थ्यं यदयं पश्चादभिधीयत इति ? नैतद्धेतोरसामर्थ्यं यदयं पश्चादभिधीयत इति, अपि तु वक्तुरिति, न हि स्वतन्त्रो हेतुः साधनमपि तु साधयितुमन्वस्वान्न हेतुदोषः सामर्थ्याच्चेत्युक्तम् । तस्मादवयवविपर्योसवचनं न सूत्रार्थो न समीकृताभिधानमिति ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । वचनविघातो यः क्रियते सामान्यशब्दस्य विशेषानेकसम्बन्धित्वे सति अविवक्षिताध्वारोपेण छल तद्देदितव्यम् ।

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति ॥ ११ ॥

तद्विधिप्रामिति नियमार्थम्—पूर्ववदनेकधा भिन्नं छलं संगृह्यत इति ।

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्धान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ १२ ॥

अविशेषाभिहिते ऽर्थे इति सूत्रम् । अविशेषाभिहितं सामान्यश्रुति वाक्यं पदं वा अविशेषाभिहितमिन्पुच्यते । वाक्यं सामान्यश्रुति यथा नवकर्म्यलोऽपामिति । पदं सामान्यश्रुति यथा अज्ञोऽक्षर इति । अविशेषशब्दानभिधाने प्रयोगाभावात्—न अविशेषशब्देन कस्यचिदभिधानं सम्भ-

(१) गी० सू० ५. अ. २. धा. ११ सू० ।

वति, न चास्य प्रयोगो युक्त इति, वाक्यं च सर्वमुच्चरद्विशेषमेव
प्रत्यापयतीति सामान्यप्रत्यापनमयुक्तम् । न, प्रकरणादीनन्तरेण
श्रुतिमात्रात्तदुपपत्तेः—यदा प्रकरणादिनिरपेक्षं वाक्यमुच्चार्यते
श्वेतो धावतीति तदा वाक्यं श्रुतिसामान्यात् श्रोतुः सम्मोहः स-
म्मोहे सत्यविवक्षितमर्थमध्यारोप्य प्रतिषेधति । एवं पदेऽपीति ।
अर्थग्रहणं शब्दनिराकरणापार्थविषयं छलं न शब्दविषयगिति,
न ह्ययं प्रतिषेद्धुं शक्नोति नायं नवकम्बलशब्द इति । तस्य प्रत्य-
वस्थानं—ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा प्रयोगात् प्रतिषेधानुपपत्तः—यदि
तावन्नवकम्बलस्यार्थं बुद्ध्वा नायं नवकम्बल इति प्रत्यवतिष्ठते
तदार्यान्तरमाह अन्यद्बुद्ध्यतेऽन्यःप्रतिषिध्यत इति । अथ पुनर्नैव
नवकम्बलस्यार्थं बुद्ध्यते तथाप्यज्ञानमिति ।

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भृतार्थक-
ल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भृतार्थकल्पना सामा-
न्यच्छलम् । सामान्यस्य विवक्षितार्थातिक्रमोऽतिसामान्यमुदाहरणम्
विद्याचरणसम्पन्नो ब्राह्मण इति । परन्तु ब्राह्मण्यं विद्याचरणस-
म्पन्नत्वे हेतुरिति कृत्वा प्रत्यवतिष्ठते स्तुत्यर्थे वाक्येऽन्यथाकारं
प्रत्यवस्थानम् । उभयथा दोषो बुद्ध्वाऽबुद्ध्वा वेति ॥

धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचार-
च्छलम् ॥ १४ ॥

धर्मविकल्पनिर्देश इति सूत्रम् । धर्मविकल्पनिर्देशशब्देना-
भिधानधर्मो द्वेषाऽभिधीयते प्रधानं भाक्तश्च, मञ्जा इति काष्ठसंघा-
तेषु प्रधानम्—मञ्जशब्दः क्रौशनाक्रियाया असम्भवमीक्षित्वा
स्थानिषु पुरुषेषु भाक्तः । सोऽपमभिधानाभिषेयव्यहार एवं व्य-

वातिष्ठने(१) य एतस्मिन्नन्यथाकारमतिषेधः तदुपचारच्छलमिति ।
अस्यापि पूर्ववत् प्रतिषेधो ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वेति ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥
न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलमिति सूत्रम् । एकत्वमविशेषात् । को-
ऽविशेषः ? इहाप्यर्थान्तरकल्पना तत्रापीति ? न, तदर्थान्तरभावात् ।
अविशेषादित्यस्य हेतोरनेन सूत्रेणासिद्धतामुद्गाहयति । क-
थममिद्धिः ? एकत्र वस्तुमद्भावः प्रतिषिध्यते नैव क्रोष्टारो मञ्चा
इति एकत्र वस्त्वभ्यनुज्ञाय कम्बलयोगमभ्युपगम्य कम्बलस्या-
नेकता धर्मः प्रतिषिध्यत इति । यत्र धर्मः प्रतिषिध्यते त्रय धर्मा
सोऽपमतिमहान् विशेषः ।

अय मन्यते किं नोऽनेन(२) विशेषेण इहाप्यर्थान्तरकल्पना
तत्रापीति ।

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलमसङ्गः ॥१७

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलमसङ्गः । कोऽस्य
सूत्रस्यार्थः ? विरोधः द्वित्वमभ्यनुज्ञायमानं निवर्तयति । कतमेन पुन-
र्न्यायेन द्वित्वमभ्यनुज्ञायमानं वाक्छलमेवोपचारच्छलं तयोरैकत्वं
श्रुता सामान्यच्छलमन्यादिसभ्यनुज्ञातं भवति विशेषणानर्थक्यं वा,
यदि सर्वं छलमेकमेवेत्यभ्युपगमः वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशे-
षादिने व्यर्थं विशेषणम् । कथमेकत्वमसङ्गः ? किञ्चित्साधर्म्याद्य-
नर्थान्तरकल्पना अविशेषादेकत्वम् (सर्वच्छलमेकं) प्राप्नोति कि-
ञ्चित्साधर्म्यादिति । किं पुनस्तत् ? वचनविघातः अर्थविकल्पोपप-

(१) व्यवस्थित इति २ पु० पा० ।

(२) कथं मन्यसे किं तेऽनेन इति २ पु० पा० ।

त्तिश्च तत् सर्वस्मिँश्चल(१) इति ॥

• साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्येण प्र-
प्रत्यवस्थानं वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं जातिरिति । प्रथमपक्षानु-
योगं(२) दर्शयति स्थापनायां सत्यां मतीपमवस्थानं प्रत्यवस्थानं
प्रतिपक्षवदिति । सूत्रार्थस्तु यथाश्रुति न पुनरुदाहरणसाधर्म्येण
उदाहरणवैधर्म्येण वेति । किमर्थमिदमुच्यते ? व्यापकार्थं—यदि
यथाश्रुति सूत्रार्थो भवति तदा सर्वजातयो व्याप्यन्ते येन केन-
चित् साधर्म्यं येन केनचिद्वैधर्म्यमिति । लक्षणे जातीनामव्यापकत्वं
तु दोषः । भाष्ये उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणवैधर्म्यं चोदाहरणा-
र्थमिति यथा चोदाहरणेन एवमनुदाहरणेनापीति ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् । अन्यथा स्थितस्या-
न्यथाऽभिहितस्य अपतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्च स्वपरार्थोत्तरा सांवि-
त्तिरप्रतिपत्तिः(३) समर्थे साधने । निग्रहस्थानमाप्तौ कथमप्रति-
पत्तिः विप्रतिपत्तिः ?—यदायं साधयिता समर्थेन साधनेनोपात्तेन
परेण जात्यादिभिराकुलीकृतः उत्तरं प्रतिपद्यते तदा कथमप्रति-
पत्तिः कथं वा विप्रतिपत्तिरिति ? तदाऽपि साधनस्यैव सामर्थ्या-
परिज्ञानात्समर्थमेतत् साधनमित्यप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिरिति ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् । ता एता जातयः कि-

(१) तस्मिँश्चल इति २ पु० पा० ।

(२) प्रथमपक्षाप्रयोगमिति २ पु० पा० ।

(३) सम्प्रतिपत्तिरिति २ पु० पा० ।

पक्षो भवन्ति क्रियन्ति वा निग्रहस्थानानि इत्यवधारणार्थमाह । तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानग्रहत्वमिति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पात् तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाद्द्वयो जातयो बहूनि निग्रहस्थानानि भवन्ति । कतमा जातयः साधर्म्यप्रत्यवस्थानात् कतमाश्च वैधर्म्यप्रत्यवस्थानात् कतमानि निग्रहस्थानानि विप्रतिपत्तविकल्पात् कतमानि वाऽप्रतिपत्तिविकल्पाद्भवन्तीति प्रतियोग(१) विशेषलक्षणेपुत्रमेक्षणीयानीति । एते ममाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताश्च यथोद्देशं च यथालक्षणं च परीक्षा वर्तिष्यत इति ॥

तन्त्रप्रतिज्ञा संसारस्तन्निवृत्तिश्च संवेदा ।

उद्देशो लक्षणं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम्(२) ॥

इति—औद्घोतकरे न्यायसूत्रवार्तिके प्रथमाध्याये द्वितीयमाह्निकम्(३) ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

(१) पर्यनुयोगमिति क्वचित् ।

(२) कीर्तितम्—पा० २ पु० ।

(३) औद्घोतकरे न्यायवार्तिके प्रथमोऽध्यायः समाप्त — पा० २ पु० ।

न्यायवार्तिके

द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेत्युक्तम् । तत्रोद्देशलक्षणे पूर्वाध्याय एव व्याख्याते परीक्षा वर्तिष्यत इति । तत्र यथोद्देशस्तथा लक्षणं तथा परीक्षेति स्थानवर्ता परीक्षावचनमिति । पूर्वं प्रमाणमुद्दिष्टं लक्षितं च पूर्वमेव तत्परीक्ष्यत इत्यवसरमाप्तानि तानि विलङ्घ्य संशयः परीक्ष्यते । किमर्थं क्रमभेदः ? परीक्षाङ्गत्वात् पूर्वं संशयः परीक्ष्यते तथा चोक्तम्—
“विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः” । ननु चोक्तं नायं निर्णये नियमो विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां सर्वत्र निर्णय इति, वादे पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव, शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति । शास्त्रे चायं विचारः तस्मान्न संशयपूर्वक इति, संशयपूर्वको हि विचारस्तर्कविषय एव, नायं तर्कविषय इति । सत्यम् न निर्णये नियमो, विचारे(तु) हि नियमो, निर्णय एवं चान्यथा च, विचारः संशयपूर्वक एव । यदप्युक्तम् वादे शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति, वादिप्रतिवादिनावधिकृत्य तदुक्तम् । शास्त्राभ्युपगमे च वादिप्रतिवादिनोर्न संशयः उभयोर्निश्चितत्वात् । शास्त्रे च न संशयः । निश्चितस्य वस्तुनः शास्त्राभ्युपगमेनाभ्युपगमात् । तत्र वादिप्रतिवादिनौ तावद्विचारयतः किं नित्यसाधनं बलीयः आहोऽनित्यसाधनमिति । शास्त्रेऽपि च विचारः साधनसामर्थ्यासागर्थ्यपरिज्ञानार्थम् । तत्र संशय इति । तस्मात् संशयपूर्वक एव विचारस्तन्मूलकत्वात् परीक्षा-

विधेः संशयः पूर्वं परीक्ष्यत इति । तत्र संशयो वस्तुस्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । निरुक्तिव्याघात इति चेत्—अनवधारणात्मकश्च प्रत्ययश्चेति व्याहृतम् । न । प्रत्ययस्य स्वरूपानवधारणादव्यवच्छेदात्मकत्वं स्वरूपमस्य (व्यव)परिच्छिद्यते । न पुनरनेन विषयस्वरूपमवधार्यत इति सोऽयं संशयः । समानधर्मोपपत्तेरित्येवमादिभ्यस्तस्याक्षेपः ॥

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

समानानेकधर्माध्यवसायादित्येवमादि सूत्रम् । तस्य यथाश्रुत्युत्थानमिति । समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् संशयो न समानधर्ममात्रादुपलभ्यमानो धर्मः संशयहेतुरिति धर्मधर्मिग्रहणे वा संशयाभाव इति । समानगनयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रहणे क संशय इति । धर्मिणोऽर्थान्तरभावाद्वा न संशयः न ह्यन्यस्मिन्नुपलब्धेऽन्यत्र संशय इति । अथवा न समानधर्माध्यवसायः संशयस्य कारणं व्यवच्छेदात्मकत्वात् संशये च तदभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अधिगतानधिगतयोर्न संशयः अधिगते वस्तुनि संशयो न युक्तः निर्णीतत्वात् नानधिगते अदृष्टत्वात् । न समानधर्माध्यवसायात् एव संशयः सत्यत्वाभावात्—सत्यापि समानधर्माध्यवसाये न दृष्टः संशयः यथा कृतकत्वाच्छब्दे । न । समानधर्माध्यवसायादेव संशयोऽन्यथापि भावात्—अन्यथापि दृष्टः संशयः यथा विरुद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयमन्निपाते । तत्रानुपलब्धेश्च संशयः यथा प्रकरणसमे । एकवृत्तित्वाच्च न समान—एकवृत्तिरयं धर्मो न चैकवृत्तिः समानो भावेतुमर्हतीति ॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

एतेन विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायादिति प्रत्युक्तम् । वि-
प्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायात् संशयो न विप्रतिपत्तिमात्राद-
व्यवस्थामात्राद्वा ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः न विप्रतिपत्तिरस्तीति सूत्रार्थः ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥४॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया नाव्यवस्था
विद्यत इति सूत्रार्थः ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः समानधर्मादीनां सात-
त्यान्नित्यः संशय इति सूत्रार्थः ॥

अस्योत्तरम् ।

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये
नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो
नात्यन्तसंशयो वा । न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । य-
त्पुनरेतद्धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति ? तन्नापरिज्ञानात्-न
द्रूमो योऽसौ धर्म्युपलभ्यते तस्य धर्ममुपलभ इति, अपि तु
यौ मया पूर्वं स्थाणुपुरुपातुपलब्धौ तयोरयं समानो धर्म उप-
लभ्यत इति । एतेनैकवृत्तत्वादिति परिहृतम् । यत्पुनरेतन्नार्था-
न्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति ? नानभ्युपगमात् ।

अपरे न अर्थान्तरभावपात्रं मया संशयहेतुत्वेनोपादीयते,
किं त्वर्थान्तर विशेषः । कः पुनरयं विशेषः ? धर्मधर्मिभा-
वः-धर्म उपलब्धे धर्मिणि संशय इति परिहारं मन्यन्ते । न

पुनरूपस्पर्शयोर्धर्मधर्मिभाव इति । अयं च न परिहार इति
 (तच्च न) पश्यामः । किं कारणम् ? । अर्थान्तरभावनस्यानिवृत्ते-
 र्यथैव रूपस्पर्शयोर्धर्मधर्मिभावस्तथा धर्मधर्मिणोरपीति । न यु-
 क्तोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे संशयः । अत्रापि तदेवोत्तरम् ना-
 नभ्युपगमादिति । न ब्रूमोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे धर्मिणि स-
 न्देहः अपि तु समानधर्मादिविशिष्टधर्मदर्शनात् विशेषवृत्ति ध-
 मिण्येव संशय इति । यदप्येतत्सारूप्याभावादिति ? विशेषा-
 नवधारणमुपयोः सारूप्यम्—यथैव समानधर्मदर्शनेन विशेषो
 नावधार्यत इति तथा संशयेनापीति । कारणसद्भावात् कार्य-
 सद्भाव इति न सारूप्यनिर्देशोऽयमपि तु कार्यकारणधर्मनिर्दे-
 शः । तथा च कार्यान्तरेष्वप्येतदस्तीति । न हि किञ्चित् कार्य
 कारणसद्भावमन्तरेण सम्भवतीति । एतेनानेकधर्माध्यवसाया-
 दिति प्रतिषेधः परिहृतः । य एव समानधर्माध्यवसाये परिहारः
 स एवानेकधर्माध्यवसायेऽपीति । यत्पुनरेतदधिगतानधिगतयो-
 रभावादिते ? तन्नापरिज्ञानादिति—न ब्रूमोऽन्यस्मिन्नधिगतेऽन्यत्र
 संशय इति, अपि तु सामान्यतोऽधिगते धर्मिणि विशेषानवधा-
 रणात्मकः प्रत्ययः संशय इति । यत्पुनरेतत् सत्यप्यभावादिति ?
 न समानार्थापरिज्ञानात् । न हि कृतकत्वं समानो धर्मोऽन्य-
 था समानधर्मस्याभिधानात् । समानो धर्म इति विवक्षितत-
 ज्जातीयान्यवृत्तिर्यः स समानो न पुनः कृतकत्वमेवम् । यत्पुनरे-
 तन्न समानधर्माध्यवसायाद्देवान्यथाऽपि दर्शनादिति ? तन्न, प्र-
 तिषेधादनवधारणाच्च । विरुद्धाव्यभिचारिधर्माध्यवसायात् संशय
 इति प्रतिषिद्धमेतदनवधारणैव तत्त्वानुपलब्धेरिति प्रत्युक्तम् ।
 न चैतदवधार्यते समानधर्मदर्शनादेव नान्यस्मादिति अन्यस्मा-
 दापि संशयोऽनेकधर्माध्यवसायादित्युक्तम् । विप्रतिपत्त्यव्यव-

स्याध्ववसायादेवेत्यनेनैव प्रत्युक्तम् । नैवं वृणो विप्रतिपत्तिमा-
 प्राद्व्यवस्थामात्रात् वा (संशय इति) । न चाव्यवस्थातः सं-
 शय उपलब्ध्य (नुपलब्ध्य) व्यवस्थायाः पूर्वापदविशेषणत्वात्
 पूर्वापदविशेषणमुपलब्ध्यनुपलब्धी न स्वतन्त्रे संशयकारणम् । तच्च
 सूत्र एवोक्तमिति । यत्पुनरेतत् “विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्ते”-
 रिति ? न, संज्ञान्पथात्वादर्थस्यान्यथात्तम्—यस्याद्विप्रतिपत्तिश-
 ब्दार्थस्य निमित्तान्तरसन्निपाते सम्प्रतिपत्तिरिति नाय कृतम्, न
 तावता विप्रतिपत्तिर्नास्ति । विप्रतिपत्तेस्तु तथाभावात् सशयहेतुत्व-
 मिति । यत्पुनरेतत् “अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया”
 नाव्यवस्थास्तीति ? तदपि न, व्याघातात् अव्यवस्था नास्त्य-
 व्यवस्थात्मनि च व्यवस्थितेति (त्वाच्च) व्याघातः । न च
 निमित्तान्तरसन्निपातेनार्थस्य संज्ञान्तरकरणमर्थतथाभावं चाधते
 यथाभूत एवार्थः संज्ञान्तरकरणे तथाभूत एवाकरणेऽपीति ।

यत्पुनरेतत् “ तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्ममातत्योपपत्ते”रिति !
 तदपि न, सूत्रार्थापरिज्ञानादित्युक्तम् । नायं समानधर्मादिभ्य एव
 संशयः, किं तु तद्विषयाध्ययमायादुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थापने च
 सति विशेषस्मृतिसहितदेवं च सति नासंशयोपि नात्यन्तसंशयः ।
 अन्यतरधर्माध्ययमायादिति न युक्तम् नैतस्मात् संशय इति—न
 हि कदाचिदन्यतरधर्माध्ययसाये सति संशयः अन्यतरधर्माध्य-
 यसायस्य निर्णयहेतुत्वादिति ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थः ?
 सत्यं न संशयः प्रतिषेद्धव्यः परेण तु संशये प्रतिषिद्धे एवमुत्तरं
 वाच्यमिति शिष्यं शिक्षयति ॥

(इति संशयपरीक्षा ।)

अपेदानीमवसरमाप्नोति प्रमाणानि परीक्ष्यन्ते इति । किं पुनरेषां परीक्ष्यम् ? । आदौ तावत् सम्भवः—किं प्रमाणानि सन्त्युत न सन्तीति ? । सदसतोः सामान्यात् प्रमेयत्वाद्विशेषादर्शनाच्च संशयः ॥

व्युदस्य संशयं परः पक्षपरिग्रहेण प्रत्यत्रतिष्ठते—

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति । अस्यार्थः त्रिष्वपि कालेषु प्रमाणानि नार्थं साधयन्तीति ॥

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धाविति सूत्रम् । नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति सूत्रार्थे व्याघातो दीपः यदि पूर्वं ज्ञानं नेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्य कारणमिति यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति तद्व्याह्न्यते ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

पश्चात् सिद्धाविति सूत्रम् । न प्रमाणनिमित्ता प्रमेयसंज्ञेति व्याघातः न प्रमाणमन्तरेण प्रमेयमात्मानं लभत इति न प्रमाणापत्ता प्रमेयसिद्धिः ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तिश्चाभासो युद्धीनाम् ॥ ११ ॥

युगपत्सिद्धाविति सूत्रम् । इन्द्रियार्थानां युद्धीनां च सन्निपाते मतिं युगपद्भाव इति क्रमवृत्तत्वं दृष्टं न स्यादिति व्याघातो दीपः युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिरिति च वक्तुं तद्व्याह्न्यते ।

अत्र समाधिः । उपलब्धिहेतोः उपलब्धिबिषयस्य चार्थस्य पूर्वा-

परसहभावानियमादीति वाक्यस्याभिद्धार्यतोद्भावनमर्थः । प्रत्यक्षा-
दनामप्रामाण्यमिति च प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः—प्रत्यक्षादीनि नार्थं
साधयन्तीत्ययमर्थः अयं च, व्याघातः । कथमिति ? प्रत्यक्षा-
दीनि च नार्थं साधयन्ति इति च । यथेदं वस्तु नोपलभ्यत इति ।
इदं च, नोपलभ्यते च, इति व्याघातः । एवं प्रत्यक्षादीनि च
नार्थं साधयन्तीति च । कथं चान्यथा प्रत्यक्षादीनि । न ह्येते
प्रत्यक्षादिशब्दा अर्थासाधकत्वेन (स्वमन्तरेण) कृतार्था भवन्ती-
ति । धर्मप्रतिषेधाच्च प्रत्यक्षाद्यभ्युपगमः । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमि-
त्येवं द्रुता न प्रत्यक्षादीनि प्रतिपिद्धानि, अपि तु प्रमाणत्वं
धर्म इति । अथ भावस्यास्वतन्त्रत्वात् तान्यपि प्रतिपिद्धानि, प्र-
त्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति भावाभिधानमेतत्, अस्वतन्त्रश्च भाव
इति भावप्रतिषेधात् तद्वतां प्रतिषेध इति ? एवमप्यनिवृत्तो व्या-
घातः—प्रत्यक्षादीनामभावः प्रतिपाद्यः प्रत्यक्षादीनि च न सन्ती-
ति केनाभावं प्रतिपादयति ? न च प्रत्यक्षाद्यभावेऽन्यः प्रतिपाद-
नोपायः कश्चिदस्ति । विशेषप्रतिषेधाच्च प्रमाणान्तराभ्यनुज्ञा— प्र-
त्यक्षादीनामप्रामाण्यमित्येवं द्रुवता प्रत्यक्षादिव्यतिरेकि प्रमाणम-
भ्यनुज्ञातं भवति । व्यर्थं वा विशेषणं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमि-
ति । अथ न प्रमाणान्तरमभ्यनुज्ञायते ? किमस्य विशेषणस्य साम-
र्थ्यं प्रत्यक्षादीनि न प्रमाणानीति । नैव प्रमाणानि सन्तीत्येवं व-
क्तव्यमिति । एतदपि व्याहृत्य प्रमाणानि नैव सन्ति प्रतिपादयति
चेति । यदपि तत्प्रमाणान्तरमभ्यनुज्ञायते तत्रापि त्रैकाल्यामिद्वे-
रिसयमनुपक्तो हेतुः । यच्च त्रिष्वपि कालेषु न प्रतिपादयति कथं
तस्य प्रमाणत्वमित्यनिवृत्तो व्याघातः । अथ धर्मप्रतिषेध एवायं ?
तथापि यानि प्रामाण्यव्यतिरिक्तानि प्रत्यक्षादीन्यभ्यनुज्ञायन्तं रा-
जपुरुषप्रतिषेधन्यायेन कस्तेषां स्वभाव इत्यनिवृत्तोऽनुयोगो व्या-

घातश्च । 'अर्थाभिरानभ्युपगमे पट्टघास्तद्धितस्य चार्थो वक्तव्यः
यदि प्रसङ्गादव्यतिरिक्तं न प्रामाण्यमस्ति प्रत्यक्षादीनामिति
पट्टयर्थः कः ? ततोऽवश्यं विधीयमानः प्रतिपिध्यमानो वा धर्मो-
ऽभ्युपेयः तदभ्युपगमे च प्रसङ्गादीना पृथक् स्वरूपं वक्तव्य-
मित्यनिवृत्तो व्याघातः । एतेन तद्धितार्थो व्याख्यातः । यश्चा-
यं हेतुस्रैकाल्यासिद्धेरित्ययमपि व्यधिकरणस्रैकाल्यविषयत्वा-
त्—त्रिकालस्य भावस्रैकाल्यं तस्यासिद्धिरिति न प्रमाणधर्मः ।
अथायमर्थस्त्रिष्वपि कालेषु न प्रमाणान्वयर्थ(१) साधय-
न्तीति? तथापि हेत्वर्थो नास्ति प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वात्—य एव प्रति-
ज्ञार्थो न प्रमाणान्वयर्थ(२) साधयन्तीति स एव हेत्वर्थस्त्रिषु
कालेषु नार्थं साधयन्तीति ।

यत्पुनरेतत्प्रमाणेन प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमिदमिति भ-
ष्यतीति समाख्यादेतोस्रैकाल्ययोगात्प्रतिषेधः प्रमाणं प्रमेय-
मिति चास्याः समाख्याया निमित्तं त्रिकालयोगि, प्रमास्यते प्रमी-
यते प्रामापि वानेन इति प्रमाणं, प्रमास्यते प्रमीयते प्रामापि वेति
प्रमेयम् । एव च सति प्रमास्यते अपमर्थं भविष्यत्यस्मिन् हेतु-
रूपलब्धेरिति प्रमेयमिदमिति सिद्ध्यति । अनभ्यनुज्ञाने व्यवहा-
रानुपपात्तिरिति विरोधो दोषः । यस्तु त्रैकालिकं प्रमाणमे-
व व्यवहारं न प्रतिपद्यते तस्य पाचकमानयेत्यादिव्यवहारो विरु-
द्ध्यत इति ।

“प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे”रित्येवमादिवाच्यं
प्रमाणप्रतिषेधः । अयानेन प्रत्यक्षादीना किं क्रियते किं सम्भ-
वो गिनन्त्यते अयाम्भवो ज्ञाप्यते ? किञ्चातः ? यदि तावत्

(१) प्रमाणान्वय—शा० १ पु० ।

(२) प्रमाणान्वयत्वमिति क्वचित् ।

सम्भवो निवर्त्यते ? तन्न युक्तम्—व्याघातात् प्रतिषेधार्थापरिज्ञानानाच्च । सम्भवो निवर्त्यत इत्येवं युवाणेन प्रमाणान्यभ्युपगतानि भवन्ति न ह्यमतां निवृत्तिर्भवतीति । न च प्रतिषेधस्यैतत्प्रामाण्यं यद्विद्यमानं पदार्थमन्यथा कुर्यात् । ज्ञापकत्वाच्च न सम्भवनिवृत्तिः ज्ञापकोऽयं प्रतिषेधो न सम्भवनिवर्तक इति । अथासम्भवो ज्ञाप्यत इति ? प्रमाणलक्षणमाप्तस्तर्हि प्रतिषेधः एवं च-

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । अयमपि प्रतिषेधस्त्रिष्वपि कालेषु नोपपन्न इत्ययं सूत्रार्थः अतो व्याघात इति प्रमाणानि नार्थं साधयन्तीति प्रतिषेधस्य प्रमाणलक्षणाभ्यनुज्ञानादिति । त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिदधानेनाभ्युपगतं भवति मत्स्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति ? नैष दोषः तस्य स्ववचनव्याघातदेशनात्—स्ववचनव्याघातो मया देश्यते नाभ्युपगम्यते । कथमिति ? । यत् खलु त्रिष्वपि कालेषु न साधकं तदसाधनमिति युवता प्रतिषेधस्यासाधकत्वं स्ववाचैवाभ्युपगतं भवति । यथा कश्चित् स्वाङ्गुलिज्वालया परं दिग्भुः स च परं देहेद्रा न वा स्वाङ्गुलिदाहं तावदनुभवति ।

यश्चायं प्रतिषेधः मत्स्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति किमयं मत्स्यक्षादीनां सामर्थ्यप्रतिषेधः उत सत्ताप्रतिषेध इति ? । यदि सामर्थ्यप्रतिषेधः ? न मत्स्यक्षादीनि प्रतिषिद्धानि तेषां च सामर्थ्यप्रतिषेधात् मत्स्यक्षादीनां स्वल्पं वक्तव्यमिति पूर्ववत्प्रसङ्गः । अथ सत्ताप्रतिषेधः ? तत्रापि कथं न सन्तीति । किं सात्वान्यतोऽथ विशेषत इति । यदि सामान्यतः ? मत्स्यक्षादिग्रहणं व्यर्थम् । एवं वक्तव्यं न प्रमाणाति सन्तीति । न च धर्मिणां

प्रतिषेधे कश्चिन्न्याय इति । अथ विशेषप्रतिषेधः ? तथापि प्रमाणान्तराभ्युपगमः—न ह्यनभ्युपगतसामान्यस्य विशेषप्रतिषेधोऽवकाशं लभत इति ।

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति च वाक्ययोरेकार्थता वा स्यात् भिन्नार्थता वा ? । यद्येकार्थता ? प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमेव वक्तव्यम् । अभिन्नार्थे च एते वाक्ये इति कुतः प्रतिपत्तिरिति ! यदि प्रमाणतोऽनिवृत्तो व्याघातः । अथान्यतस्तरप्रमाणमिति संज्ञाभेदमाश्रम् । अथ भिन्नार्थे ? तत् केनावगतं—त्रैकाल्यासिद्धेः त्रैकाल्यासिद्धेरिति चानयोर्वाक्ययोर्भिन्नोऽर्थ इति । प्रत्यक्षादीनि न सन्तीति च नास्तिना समानाधिकरणः प्रत्यक्षादिशब्दश्च न प्रत्यक्षादीनामभावं शक्नोति वक्तुम् । न ह्ययं नास्तिना समानाधिकरणो घटादिशब्दो घटाभावं प्रतिपादयति, अपि तु गेहघटसंयोगं वा कालविशेषं वा घटस्य सामर्थ्यं वा प्रतिषेधति । एवमेवनापि प्रमाणममानाधिकरणेन नास्तिना प्रमाणानां नाभावः शक्यः प्रतिपादयितुम् । अपि त्वनेनापि तन्त्रान्तराभ्युपगतानां प्रतिषेधः स्यात् सामर्थ्यप्रतिषेधो वा कालविशेषप्रतिषेधो वेति सर्वथा प्रमाणानि अभ्युपगतानि भवन्ति । तानि चाभ्युपगतान्यनेन प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्त इति व्याघातः । प्रमाणानां वाऽसत्त्वं प्रतिपाद्यमानं कथं कस्य प्रतिपाद्यते, कश्च प्रतिपादयिता । अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्यत इति प्रतिपन्नश्च प्रतिपादयतीति । केन प्रतिपन्नः ? यदि प्रमाणेन, व्याघातः प्रमाणानभ्युपगमात् । अथान्यथा ? न दृष्टान्तोऽस्ति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोश्च भेदाभ्युपगमे व्याघातः ? यदि प्रतिपाद्यं प्रतिपादयितारं च भेदेन प्रतिपद्यते भेदप्रतिपादकप्रमाणाभ्युपगमाद्याघातः । अथ भेदं

न प्रतिपद्यते ? क किं प्रतिपाद्यत इत्यनिवृत्तो व्याघातः । प्र-
माणानि न सन्तीति प्रतिजानानः पर्यनुषोज्यः कथं न सन्ती-
ति, ? यदि प्रमाणं ब्रवीति ? व्याहतम् । अथ न ब्रवीति ?
अर्थो नास्य सिध्यति(१) तदेवमेतद्वाक्यं यावद्यावद्विचार्यते ता-
वत् तावत् प्रलीयत इति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । त्रैकाल्यासिद्धे-
रित्यस्य हेतोरुदाहरणमुपादीयते न वा ? यद्युपादीयते ? व्या-
घातो भवति । प्रत्यक्षादीनां चामाण्यभ्युपगमादुपादीयमानमपि
नार्थं साधयतीति (व्यर्थम् ।) अथ साधयति ? व्याघातः । अथ
नोपादीयते ? अमर्दाशतं हेत्वर्थस्य साधकत्वमिति अमर्दाशत-
दृष्टान्तो हेतुर्न साधक इति सोऽयं हेतुः सर्वैः प्रमाणैर्विप्रतिषिद्धो
विरुद्धो भवति । “सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध” इति वा-
क्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रमाणानि नार्थं साध-
यन्तीति । इदं च प्रमाणानामुपादानमर्थसाधनाय “प्रत्यक्षादी-
नामप्रामाण्य त्रैकाल्यासिद्धे”रिति । बुद्धिविवक्षाप्रयत्नवायुदीरण-
तालवभिधातौष्ठप्रस्पन्दादीनि अवर्जयन् बुद्ध्या वाक्यमुच्चारय-
ति । स्थाणुकण्टकमर्पादीन् परिहसन् पादविहरणादीनि करोषि ।
ते एते वाक्यप्रवृत्तौ प्रमाणप्रतिषेधान्न सम्भवत इति ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः । अथ स्ववाक्या-
श्रितप्रमाणव्यतिरेकेण प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्ते ? एवं सति न सर्वं
प्रमाणं प्रतिषिद्धं भवति । यश्च न्यायः स्ववाक्याश्रितप्रमाणा-

भ्युपगमे स एवान्याश्रितप्रमाणाभ्युपगमे ऽपीति । वीक्ष्यमुपमगौ विशेषप्रतिषेधेन व्याघाते । (इति) किमुक्तं भवति ? कानिचित्प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्ते कानिचिद्भ्यनुज्ञायन्ते इति । यानि स्ववाक्याश्रितानि तान्यभ्यनुज्ञायन्ते यानि परवाक्याश्रितानि तानि प्रतिषिध्यन्ते इति । यच्चैदं वाक्यं “प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे”रिति किमिदं प्रमाणस्वरूप(१)मथ नेति ? यदि प्रमाणस्वरूपं(२) तदा व्याघातः । अथ न ? तथापि नानेन कश्चिदर्थः प्रतिपाद्य इति उपर्यम् ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोयसिद्धिवत् तत्-
सिद्धेः ॥ १५ ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोयसिद्धिवदिति सूत्रम् । यत् तत् पूर्वमुक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यदर्शनं विभागवचनमिति तदुत्थानज्ञापनार्थमतः सूत्रान्तरस्योत्थानीमिति । कस्मात् पुनस्तत्रैवेदं सूत्रं नोक्तमिति ? । अविशेषात्—तत्र वाभिधीयते इह वा न कश्चिद्विशेष इति सर्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्य इति । एका च विधामुदाहरति शब्दादातोयसिद्धिवदिति । शेषयोस्तुविधयोर्विधोक्ते उदाहरणे वेदितव्ये । यथा पूर्वमिदमातोयं पश्चात् सिद्धेन शब्देनानुमीयते वीणा वायते वेणुः पूर्वते इति—योऽसौ वीणावेणुशब्दयोरसाधारणो धर्मः वीणादिनिमित्तत्वं तदुपलभमानः शब्दस्य वीणाशब्दो वेणुशब्द इति प्रतिपद्यते पूर्वमिदमातोयं पश्चात् सिद्धः शब्द इति । महभावस्योदाहरणम्—धूमदर्शनादग्नि घृणविशेषणं प्रतिपद्यते । पूर्वसिद्ध उपलब्धिहेतुरादिसः पश्चात् सिद्धानां प्रकाशक इति । प्रमाण प्रमेयमिति चेत् प्रमाण्या प्रमावेशेन

भवति समाख्यानिमित्तत्वात् समावेशोऽनियमः समाख्यानिमित्तत्वात् समाख्यानिमित्ततन्त्रत्वादिति । प्रमाणप्रमेयसंज्ञयोर्निमित्तमुपलब्धिहेतुत्वमुपलब्धिविषयत्वं च । यदा पुनरेकं वस्त्वनेकनिमित्तसम्बन्धि भवति तदा कथम् ? तदा निमित्ततन्त्रत्वात् समाख्यायास्तद्वस्तु अनेकेन निमित्तेन सम्बन्धेन मति(१) अनेकशब्दाभिलाष्यम् । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

प्रमेयता(२) च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

प्रमेयता(१) च तुलाप्रामाण्यवदिति । किमुक्तं भवति ? यथा गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुलाद्रव्यं समाहारगुरुत्वस्येयत्तापरिच्छेदानिमित्तत्वात् प्रमाणं, सुवर्णादिना च परिच्छिद्यमानेयत्तैषा तुलेति परिच्छेदविषयत्वेन व्यतिष्ठमाना प्रमेयम् । उदाहरणमात्रं चैतत् । एवमत्रनवयवेन तन्त्रार्थो वेदितव्यः । यथा च प्रमाणप्रमेयसमाख्ये तथा कारकशब्दाः सर्वे निमित्तमावेशनियमेन(४) वर्तन्ते तथा च लौकिकमुदाहरणम्— एकमनेकेन कारकशब्देनाभिधीयते वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात् कर्ता । किं पुनर्वृक्षस्य स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यं ? कारकान्तरानपेक्षत्वम्—न हि वृक्षस्तिष्ठत् स्वस्थितौ कारकान्तरं प्रयुक्त इति । यदायं स्थितिशब्दो गतिनिषेधवचनो भवति तदैवं, यदाप्यस्तेरभिधायकस्तदाऽप्यस्तेर्व्यक्तिनिमित्तत्वेनावतिष्ठमानोऽस्ति व्यनक्तिगि कर्तेत्युच्यते । यदा तु गेहसम्बन्धा(५)द्यभिधायको भवत्यस्तिशब्दो यथा गेहं देवदत्तास्तिष्ठतीति प्रतीतिर्दिष्टा-

(१) पुस्तकान्तरे नास्ति । (२) प्रमेया च इति क्वचित् ।

(३) प्रमेया—पा० १ । ६ पु०

(४) समावेशनियमान्—पा० ६ पु० ।

(५) गेहे सम्बन्धा—पा० ६ पु० ।

ऽस्तीति गम्यते तदा न सत्तामाह न गतिप्रतिषेधम् । अपि तु (१) गेहसम्बन्धं तदा(पि) (देवदत्त) गेहसम्बन्धानुभवक्रिया । तस्यामपि न कारकान्तराणि प्रयुङ्क्त इति स्वतन्त्रो भवति । यदा त्वयमभग्नवचनः स्थितिशब्दस्तिष्ठति वृक्षो न भग्न इति, तदापि स्वास्थितौ न कारकान्तराणि प्रयुङ्क्त इति स्वतन्त्रो भवति । समुदायैकदेशं वा स्वास्थितौ प्रयुङ्क्ते । वृक्षो मूलैस्तिष्ठतीति मासादः स्तम्भैर्ध्रियत इति ।

पूर्वापरप्रत्ययैकाविषयता वा स्थितिः यद्वस्तु प्राक्सिद्धं पुनर्निमित्तान्तरसन्निधाने साति उपलभ्यते यत् तस्यानेकायुगपत्कालमस्यविषयत्वं सा स्थितिः तस्यां स्थित्यावस्य यत्तद्व्यवहारिसाधने चक्षुरादि तत्करणमिति । चक्रभ्रान्तिप्रदीपप्रत्ययवन्मिथ्याप्रत्ययः स इति चेत् । न, प्रमाणाभावात् । अथ मन्यसे(२) नैवैकं किञ्चित् यस्त्वयुगपत्कालानेकप्रत्ययविषयो भवति ? यदि न भवति, कथं तर्हि स एवायं वृक्षास्तिष्ठतीति प्रत्ययः ? न हि कदाचिदाद्येन(च) दर्शनेन स एवायं वृक्षास्तिष्ठतीति प्रत्ययो भवति । दृष्टोऽन्यत्वेऽपि(३) स्थितिप्रत्ययः चक्रं भ्रमतिष्ठतीति मदीषो ज्वलंस्तिष्ठतीति । अनवस्थितेषु नानाभूतेषु चक्रभ्रान्तिप्रदीपादिषु य एते तद्भावप्रत्यया अस्मिन्स्तदिति मिथ्याप्रत्यया एते । यथा धैते मिथ्याप्रत्यया एवं वृक्षादिरिपतिष्वपीति । न । प्रमाणाभावात् । न हि भवता प्रमाणं किञ्चिद्दृष्टादीनां नानात्व(४)प्रतिपादकमभिधीयते मिथ्याप्रत्ययाश्च सम्पक्प्रत्ययानुसारेण भवन्तीति कामी सम्पक्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । अयं भवतः का-

(१) देवदत्त—इत्यधिकम् ६ पु० ।

(२) मन्यसे इति ६ पु० पा० । (३) अन्यत्र इति ६ पु० पा० ।

(४) दृष्टादीनामसत्यं—पा० १ पु० ।

लान्तरावस्थाने किं प्रमाणम् ? उक्तं प्रमाणम्—रूपरसस्पर्शप्रत्ययानामेकानेकप्रत्ययानिमित्तत्वं मतिसन्धानादिति । कार्यस्वाधारत्वेन वा कारणस्य कार्यकालानुभवनमिति । यद्यस्वाधारो भवति तत् तस्य सद्भावकालमनुभवति यथा क्षीरस्य कुण्डम् । कारणं च कार्याधिकरणमतस्तेनापि कार्यकालोऽनुभवनीय इति । अनाधारमेवेति चेत्—अथ मन्यसे ऽपतीत्य कारणं कार्यमुत्पद्यते इति क्व किं वर्तत इति ? तन्न । दृष्टान्ताभावात्—नाहि कश्चिद्बुभयपक्षसम्प्रतिपन्नो दृष्टान्तः कार्यमनाधारमस्तीति । कार्यमधारवदित्यत्रापि न दृष्टान्तोऽस्तीति समानम् ? । समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात्—अभ्युपगमं तावद्भवता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्ति किं तु भवत्पक्षेऽपि नास्तीति । विरोध इति चेत् ? अथ मन्यसे न मयाभ्युपगम्यते दृष्टान्ताभावः किं तु भवत्पक्षे विरोधो देशयते । कथमिति ? योऽनुपपद्यमानदृष्टान्तः स पक्षोऽसाधीयानित्येवं ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं वाधते । तन्नापरिज्ञानात् न भवताऽस्मत्पक्षो व्यङ्ग्यं न स्वपक्षः । अस्मत्पक्षे तावत् कार्यमधारवादिति एतत्सिद्धं(१) भवत्पक्षेऽपि रूपादयः कार्याश्चाधारवन्तश्चेत्यभ्युपगमविरोधः । भूतभौतिकसमुदायो द्रव्यमिति यदि रूपादीननाश्रितान् मन्यसे ? कोऽस्य तद्विदितस्यार्थो भौतिका रूपादय इति । यच्चोक्तं मणिः प्रभाया आश्रयस्तद्गतिस्थितिविकारानुविधानात् । कुण्डं चदराणामाश्रयस्तद्दशेनापातात्(२) तैलस्य तिल आश्रयस्तद्दशेनास्पन्दनादित्येवमादि तद्व्याह्नयते, अनाश्रिताश्च रूपादयः स्वतन्त्रा एकमुपनिबन्धनं यस्त्वन्तरमन्तरेण तिलमुद्गमापादिबद्धिभज्येरन्, न तु विभज्यन्ते, तस्मात्

(१) एतत् सिद्धम्—पा० ६ पु० ।

(२) तद्दशेनापतनादिति सम्यक् ।

परतन्वा इति, तस्माद्यवस्थितमेतत् स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्ये-
यैकविषयता वा स्थितिरिति ।

दर्शनेनाप्तुमिप्पमाणत्वात् वृक्षः कर्म । कर्मणि कः
कारकार्थः ? क्रियाविषयत्वं—यत् खलु क्रियाया विषय-
भावेन व्यवतिष्ठते (इत्ये) तत्कर्म । एतेन कर्मलक्षणेन
“ तथा युक्तं चानीप्सत”मिति संगृहीतम् । आनन्तर्यप्रति-
पत्तिः करणस्य साधकतमत्वार्थः । वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति
वृक्षं गृहीत्वानन्तरं चन्द्रमसं प्रतिपद्यत इति वृक्षः करणकार-
कशब्दवाच्यः । कर्मणाऽऽप्तुमभीष्टं सम्प्रदानम्—यद्वस्तु कर्मणा
प्राप्तुमभिषेते भवति तत् सम्प्रदानसंज्ञकम् । वृक्षायोदकमा-
सिञ्चतीति आसिञ्च्यमानमुदकं कर्म तेन कर्मणोदकेन वृक्षं प्रा-
प्नोतीति वृक्षः सम्प्रदानं भवतीति । अपगच्छत्यवतिष्ठते(१)
यत् तदपादानम्—यथा वृक्षात् पततीति वृक्षोऽपादानसंज्ञकः । यत्
पतति तदपगच्छति तस्मिन्नपगच्छति अवतिष्ठते वृक्ष इति ।
घृतिहेतुराधिकरणम्—यस्मिन् यदाधेयं तदाधेयस्य यद्घृतिहेतुस्त-
दाधिकरणम् वृक्षे वयांभीति वृक्षसम्बन्धो वयसां गुरुत्वप्रतिबन्धे
कारणमिति वृक्षोऽधिकरणशब्दवाच्यः । एवं च सति न द्रव्य-
मात्रं कारकं न क्रियामात्रम् । किमुक्तं भवति ? नायं कारक-
शब्दः क्रियामात्रे वर्तते न द्रव्यमात्रे, नाहं द्रव्यं शुद्ध(२)मुपल-
भमानः कारकशब्दं प्रयुङ्क्ते । नापि क्रियां केवलाऽपि तु यदा
क्रिया द्रव्यसम्बन्धमुपलभते तदा सामान्येन कारकशब्देनाभि-
धत्ते(३) कारकमिति । सामान्यं च कारकाणां क्रियानिमित्तत्वम्

(१) अपगच्छत्यवतिष्ठते—पा० ६ पु० ।

(२) द्रव्यस्वरूप—पा० ६ पु० ।

(३) कारकशब्दानभिधत्ते—पा० १ पु० ।

अविवक्षिते विशेषे क्रियानिमित्तत्वे केवले विवक्षिते कारक-
मितिशब्दः प्रवर्तते । यदा तु विशेषो विवक्षितस्तदा त्वसाधार-
णेन कारकधर्मणेतरव्यावृत्तेन स्वातन्त्र्यादिना विशेषेण वि-
शिष्यमाणं वस्तु कर्ता कर्म करणमिति व्यपदिश्यते । सर्वस्य
च कारकस्य स्वाक्रियानिमित्तः कर्तृव्यपदेशः प्रधानाक्रियासव्य-
पेक्षस्तु कारकशब्दप्रयोगः । एवं च शास्त्रं “ कारके ”—जनके-
निर्वर्तके । कस्याः ? क्रियाया इति तथा व्यपदेशः । तस्मान्नेदं
स्वाक्रियामात्रमपेक्ष्योक्तम्, किं तु प्रधानक्रियाम् । तस्यामेव प्र-
धानाक्रियायां किञ्चिदारादुपकारकं किञ्चिदासन्नोपकारकमिति
किञ्चित्कथञ्चिदुपकरोति तदपेक्षाश्च कर्त्रादिशब्दा इति । त-
दुक्तं पुरस्तात् ।

यदि क्रियासम्बन्धानिमित्तकः कारकशब्दप्रयोगः पच-
त्येव पाचकशब्दः प्रवर्तते (ते) नापाक्षीत् पाचकः पक्ष्य-
तीति पाचक इति । न । शक्तेस्त्रिकालावस्थानात्—शक्ति-
स्त्रिष्वपि कालेष्ववतिष्ठते । शक्त्यपेक्षश्चातीतानागतयोः कारकश-
ब्दव्यपदेशः पचसपाक्षीत् पक्ष्यतीति शक्तेस्त्रिकालावस्थानात् ।
त्रैकाल्यव्यक्तिरयुक्ता यथैव द्रव्यं त्रिकालयोगे तथा शक्तिरपीति,
यथा द्रव्ये त्रैकाल्यं न व्यज्ये तथा शक्तावपीति अपचसपि
पचतीति स्यात् पक्ष्यतीति पाचकोऽपाक्षीत् पाचक इति च न
स्यात् । नैष दोषः । क्रियासम्बन्धस्य शक्तिव्यक्तिहेतुत्वात्—क्रि-
येत्यनेन शब्देन धात्वर्थोऽभिधीयते तस्य यत् प्रधानसाधनं स
कर्ता । सोऽयं कर्ता यदा क्रियाया सम्बद्ध्यते तदा शक्ति
व्यनक्ति । का पुनरियं शक्तिः ? क्रियाकर्तृव्यतिरिक्तः कर्तृ-
धर्मः सामर्थ्यमुपायपरिज्ञानं च क्रियासम्बन्धेन व्यवतिष्ठते(१)

यदोपायविज्ञानमामर्ष्यक्रियासम्बन्धस्तदा (१) मुख्यतः कारकशब्दः प्रवर्तते पचति पाचक इति । यदा तु क्रियासम्बन्धमन्तरेणोपायपारिज्ञानसामर्ष्यमात्रोपादानेऽन्यतमवैकल्यात् पाचकशब्दः प्रवर्तते तदोपचारतोऽपार्थीत् पाचकः पश्यति पाचक इति । कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति । कुतः ? क्रियाविशेषयोगात्-पथैवामी पाचकादिशब्दाः क्रियाविशेषयोगे सति प्रवर्तन्ते तथा प्रमाणप्रमेयशब्दावपीति । अस्तिभोः कारकशब्दानां निमित्तप्रमावेशान्नियमः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संवेद्यमानानि च प्रमेयं उपलब्धिविषयत्वात् ।

तत्रेदं चिन्त्यते-किमेतानि प्रत्यक्षादीनि स्वोपलब्धौ प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं (प्रसिद्धेर्यदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति) प्रयोजयन्ति अथ निःसाधनैव प्रमाणोपलब्धिरिति ? ।

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

किं चातः ? प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः प्रमाणविषयायाः सिद्धेर्यदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति प्रत्यक्षादीनां साध्यत्वात् साध्यं साधनं भवतीति ।

अथ प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनैव प्रमाणोपलब्धिः ? ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

ताद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः । यथा प्रमाणानि स्वोपलब्धौ निवर्तन्ते एवं प्रमेयसिद्धावपि ॥

(१) यदोपायविज्ञानं च सामर्ष्यं क्रियासम्बन्धस्तदा—
पा० १ पु० । स च प्रामादिकः ।

अस्योत्तरम् ।

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्सिद्धेरिति । प्रदीपप्रकाशो घ-
टाद्युपलब्धिसाधनस्याङ्गत्वात् प्रमाणम् । स च प्रत्यक्षादिभिरेवो-
पलभ्यते । नासावात्मोपलब्धौ प्रत्यक्षादिव्यतिरेकि प्रमाणं प्रयोज-
यति तैरेव उपलभ्यते, तथा प्रमाणान्यपि प्रत्यक्षादिभिरेवोपल-
प्स्यन्ते इति । दृष्टान्तमात्रमेतत् कोऽत्र न्याय इति । अयं
न्याय उच्यते । प्रत्यक्षादीनि स्वोपलब्धौ प्रमाणान्तराप्रयोज-
कानि परिच्छेदसाधनत्वात् प्रदीपवत्—यथा प्रदीपः परिच्छेद-
साधनं स्वोपलब्धौ न प्रमाणान्तरं प्रयोजयतीति तथा प्रमाणानि ।
तस्मात् तान्यपि प्रमाणान्तराप्रयोजकानीति सिद्धम् । सामा-
न्यविशेषवत्त्वाच्च(१) यत् सामान्यविशेषवत् तत् स्वोपलब्धौ
न प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणं प्रयोजयति यथा प्रदीप इति ।
संवेद्यत्वात्—यत् संवेद्यं तत् प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणान्तरा-
प्रयोजकं यथा प्रदीप इति । आश्रितत्वात्—करणत्वाद्देश्येवमादि
प्रदीपवदिन्द्रियादयोऽपि प्रत्यक्षाङ्गत्वात् प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्त-
प्रमाणान्तराप्रयोजका इति समानम् । तेनैव तस्याग्रहणमिति
चेत्—अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धौ तेनै-
व तदेव गृह्यत इति प्राप्तम् न चैतदस्ति नाहि साध्यं सा-
धनं भवतीति ? नैष दोषः । अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात्
प्रमाणलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतः तत्र केनचित्कस्याचिद्ग्रहणमि-
त्यदोषः । यथोद्धृतेनोदकेनाशयस्थस्य यथोद्धृतमुदकं गृ-
हीत्वा आशयस्थमप्येवं भृतमिति मतिपश्यत इति । न पुनरेवम-

भिधीयते तेनैव तस्य ग्रहणमापे तु तथाभूतेन तथाभूतस्य । न चायमेकान्तः न तेनैव तस्य ग्रहणं भवतीति । भवत्यपि कदाचित् यथात्मानि स एव ज्ञाता ज्ञेयो भवति यदात्मानं जानीत इति । निमित्तभेदोऽत्रेति चेत्—अथ मन्यसे यदायमात्मा ज्ञाता तदान्य-
न्निमित्तम् यदा ज्ञेयस्तदान्यदिति समानम् यथैव ज्ञाता सुखा-
दिसम्बन्धापेक्षस्तद्विशेषणमात्मानं प्रतिपद्यते अहं सुखी अहं दुःखी चेति तथा प्रमाणमपि प्रमाणाविषयत्वेनावलिष्टमानं प्रमेय-
मिति प्रत्यक्षादीना चाविषयस्यानुपपत्तेः । यदि काश्चिद्विषयः प्रत्यक्षाद्यविषयः स्यात् प्रतिपद्येमाह प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं प्रमाणं स च न शक्यः केनचित्प्रतिपादयितुम् । सर्वमिदं सच्चासच्च प्र-
त्यक्षादीनामेव विषयः तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यते इति । अपरे तु हेतुविशेषपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं प्रदीपप्रकाशसूत्रे-
णोपाददते यथा किल प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते तथा प्रमाणान्वपि प्रमाणान्तरमन्तरेण ग्रहीष्यन् इति तान् प्रतीदमुच्यते ॥

कचिन्निर्दिष्टदर्शनादीनिर्दिष्टदर्शनाच्च कचिदनैकान्तः । (१)
यथा प्रदीपप्रकाशस्तथा प्रमाणानि न पुनर्यथा स्थाल्यादिरूपं तथा प्रमाणानीति कोऽत्र नियमहेतुः । स्थाल्यादिरूपप्रकाशने च प्रदीपप्रकाशो न निवर्तते कस्मादेव न प्रमाणानीति अयं च प्रदीपप्रकाशदृष्टान्तः प्रमाणपक्षे भवतु मामूत्र प्रमेयपक्षे इति तथापि (२) नियमहेतुर्वक्तव्यः प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवतु मामूत्र स्थाल्यादिदृष्टान्त इत्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । सोऽयमुपपद्यमानेकान्तो विशेषहेतुमन्तरेण दृष्टान्तः प्रसक्तः विशेषहेतुप-

(१) न्यायसूत्रमिदं च इदं यावत् सूत्रेणैवायमुच्यते ।

(२) अत्रापि—पा० ६ पु० ।

रिग्रहे सत्युपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः। यदि पुनरयं प्रदीपप्रका-
शो दृष्टान्तो विशेषहेतुना प्रकाशत्वादिना संगृहीतः ? तत एक-
स्तिन्द्र पक्षेऽभ्यनुज्ञायमानो न शक्यः प्रतिषेद्धुमित्यनेकान्त इत्य-
यं दोषो न भवति ।

प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्था स्यादिति
चेत् ?—यदि प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यन्ते तान्य-
प्यन्यैस्तान्यप्यन्यैरित्यनवस्था, अनवस्थायां चाऽऽद्यप्रमाणा-
धिगमो न स्यात्, अथ व्यवस्थाऽस्ति ? आद्यप्रमाणाधिग-
तिरप्रमाणा(१) प्रसज्येत ?, नैष दोषः । संवित्तिविषय-
निमित्तानामुपलब्ध्या व्यवहारसिद्धेः—संवित्तिविषयं संवित्तिनि-
मित्तं चोपलभमानस्य । संवित्तेर्विषयम्—प्रमेयं, संवित्तिनिमि-
त्तं—प्रमाणं, प्रमाणप्रमेययोरुपलब्धौ सर्वो व्यवहारः सिद्ध्यति धर्मा-
र्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च, न त्वनवस्था-
साधनीयं किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, येनायं प्रयुक्तोऽनवस्थासुपाद-
दीत । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिः न चान-
वस्थेति ॥

(इति सामान्येन प्रमाणपरीक्षा ।)

एवं तावत् सामान्यतः समधिगतमेतत् सन्ति प्रमाणानि प्रमे-
यमाधनानि । अपेदानीं सामान्यतोऽधिगतानां विशेषपरीक्षा ।
तत्र प्रत्यक्षमादायुक्तं तत्परीक्ष्यत इति—

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् । यदिदं भवता प्रत्यक्ष-
लक्षणमुद्भूते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति, तदसमग्रम्, कस्मात् ?
अन्यान्यपि प्रत्यक्षस्य कारणानि सन्ति, तानि नोक्तानि, यथाऽऽत्म-

(१) अप्रमाणं—पा० ६ पु० ।

मनःसंयोग इत्येवमादीनि । अर्धेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येतल्लक्षणमिति ? लक्षणमप्येतन्न भवति । कस्मात् ? उत्पात्तिकारणापदेशात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येतत् कारणमपदिश्यते, न च कारणापदेशो वस्तुनो लक्षणम् । नहि घटादेः कार्यस्य मृत्पिण्डादिक्रमोत्पत्तिस्तल्लक्षणमिति ?

न । उभयप्राप्यदोषः—यदि कारणं ? तथापि न दोषः । अथ लक्षणं ? तथापि न दोषः । कथं ? कारणपक्षे तावदुक्तं भवति—नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रम्, अपि तु मत्स्यस्य प्रमाणस्य यदसाधारणमनुमानादिव्यवच्छेदकं तदुक्तमिति—नात्ममनःसंयोगादिषु मसङ्गः । इन्द्रियमनः संयोगस्तर्हुपसंख्येयः ?—पद्यसाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणम्—नन्वेतस्मादेवेन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽप्युपसंख्येय इति ? उक्तमत्रापि न यावदसाधारणं तत्सर्वं वक्तव्यम् (१) अपि त्वन्यतरग्रहणेनापि विशेषितमेतत् । लक्षणपक्षेऽपि न दोषः—असाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षोत्पादकत्वात् कारणं च समानासमानजातीयेभ्यो विशेषकत्वात् लक्षणं चेति । अर्थतो वाऽभिधानं आत्ममनःसंयोगस्य इन्द्रियमनः संयोगस्य च । कथमिति ? ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्—नासंयुक्ते द्रव्ये संयोगस्य गुणस्योत्पत्तिरिति । मनःसंयोगानपेक्षं चेदिन्द्रियं प्रवर्तते इति युगपदनेकोपलब्धिः स्यात्, न च भवत्यतो मनःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति ॥

तदिदं (२) सूत्रमुक्तमाप्यम्—

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२१॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति । आत्ममनसोः

(१) व्यक्तम्—पा० ६ पु० :

(२) नात्ममनसोरित्यादि—पा० ६ पु० ।

सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते बुद्धिरिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति ।

न । उक्तोत्तरत्वात्-उक्तोत्तरमेतदिति-नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमपि तु विशिष्टकारणवचनमिति ॥

ये च सति भावात् कारणभावं वर्णयन्ति-यस्मात् किलेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति ज्ञानं भवति तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमिति, तेषां—

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः । दिग्देशकालाकाशेषु सत्स्वपि ज्ञानं भवति, सति भावात् तान्यपि कारणमिति प्राप्तम् । कतमेन पुनर्न्यायेन दिगाद्यकारणं? सामर्थ्यानुपलब्धेः-नहि ज्ञानोत्पत्तौ दिगादेः सामर्थ्यमुपलभ्यते, तस्मादकारणम् । सन्निधिमात्रादिति चेत्?—अथ मन्यसे दिगादि सन्निधिमात्रेण(१) ज्ञानोत्पत्तेः कारणमिति? तद्युक्तम्, सन्निधेरवर्जनीयत्वात् । नित्यं दिगादि व्यापकं चेति-नित्यत्वाद्यापकत्वाच्च न शक्यः सन्निधिः परिवर्तयितुमिति तत्र कारणभावे हेतुर्वक्तव्यः । नहि सन्निधिमात्रं हेतुत्वे कारणम् । कथं? रूपोपलब्धेः तेजःस्पर्शसद्भाववदिति-यथा रूपोपलब्धौ तेजसो रूपविशेषो हेतुः, न पुनस्तेजस्पर्शः सन्निधिमात्रेण, सामर्थ्यादर्शनाद् । रूपस्य पुनर्दृष्टं सामर्थ्यं तद्भावाभावानुविधानादुपलब्धेः-यस्माद्यत्र रूपं भवति तत्रोपलब्धिः यत्र न भवति न तत्रोपलभ्यते, तस्माद्रूपमेवोपलब्धेः कारणं न स्पर्श इति । यथा चान्द्रमसं रूपं विना तेजःस्पर्शेनौष्ण्येन प्रकाशयति, अपवरकादिस्थितं चौष्ण्यं विना रूपेण न प्रकाशयति, एवमात्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो ज्ञानं भवन्न दिगादि-

भ्यो भवति सन्निधिमात्रत्वात् । इतरेषां च सामर्थ्यदर्शनादिति ।
यद्येवमात्मनःसंयोगस्तर्ह्युपसंख्येयः ? नोपसंख्येयो गम्यमानत्वात् । केन गम्यमानत्वात् ?

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः । ज्ञानमात्मलिङ्गमित्युक्तम् ।
तेनाऽऽत्मनःसंयोगोऽनुक्तोऽप्यनुमेयः । कथं पुनर्ज्ञानमात्मलिङ्गं ?
तद्गुणत्वात् । गुणभावासिद्धिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे गुणभाव
एव ज्ञानस्यासिद्धः कुत आत्मगुणत्वं सेत्स्यतीति ? न आत्मसमवा-
यात् सुखादिवादेति । नाहि द्रव्यं कर्म वाऽऽत्मनि समवैति, तस्मान्न-
द्रव्यं न कर्म, आत्मनि तु समवायो ज्ञानस्य सुखादिवत्, तस्मादा-
त्मगुणो, न पृथिव्यादिगुणः स्वसंबेद्यत्वात्(१)—यत्प्रसक्तं स्वसंबे-
द्यं न तत् पृथिव्यादिगुणः यथा सुखादि, यच्च प्रसक्तं स्वसंबे-
द्यं तत् पृथिव्यादिगुणः यथा रूपादि, न चैवं ज्ञानं तस्मादात्म-
गुण इति । उक्तं चात्र । किमुक्तं ? न यावत् प्रसक्तस्य कारणं
तावत् सर्वं वक्तव्यमिति(२) ।

अथेन्द्रियमनःसन्निकर्षः(३) कस्मान्नाभिधीयते ?

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति(४)र्मनसो
लिङ्गमित्युक्तम्, तेन मनसोऽप्यवरोध इति । न, युगपदनुत्पत्तिमू-
त्रस्यान्यार्थत्वात्—यदिदमुच्यते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्ग-
मित्यनेन ज्ञानकारणं मन इति ? तदयुक्तम्, अन्यार्थत्वात्—अ-

(१) स्वसंबेद्यार्थत्वात् इति २ पु० पा० ।

(२) कारणं सर्वं तद्वक्तव्यमिति २ पु० पा० ।

(३) मनःसंयोगः—पा० ६ पु० ।

(४) भानानुत्पत्तिः—पा० ६ पु० ।

न्यार्थं सूत्रं न पुनस्तेन ज्ञानकारणत्वं मनसोऽभिधीयते-गम्यते ।
नाहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् । अन्यार्थस्यापि तदर्थप्रकाशकत्वमुपपत्तिसा-
मर्थ्यात् । यद्यपि तस्मिन् सूत्रे मनसो ज्ञानकारणत्वं न साक्षादु-
क्तम्—तथाप्युपपत्तिसामर्थ्यात् ज्ञानकारणं मन इति गम्यते ।
नाहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् न चक्षुरादि स्वतन्त्रमिति ।

अथ कस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधीयते कथं च नात्मम-
नः सन्निकर्षोऽभिधीयते इन्द्रियमनःसन्निकर्षो वेति ?—

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्व-
शब्देन वचनम् ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्च इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन
वचनम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैव निमित्तमात्मनःसन्नि-
कर्षः(१) प्रत्यक्षस्य चान्यस्य चेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण समा-
नत्वादिन्द्रियमनःसंयोगो वक्तव्यः ?—यदि साधारणत्वादात्ममनः-
सन्निकर्षो(२) नाभिधीयते, इन्द्रियमनःसंयोगोऽसाधारणत्वा-
दिन्द्रियार्थसन्निकर्षवद्वक्तव्य इति ? । नेदं कारणावधारणार्थमि-
त्युक्तम्—न यानदसाधारणं सर्वं तद्वक्तव्यं, अपि तु न साधारणं
वक्तव्यमित्ययं सूत्रार्थः ॥

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनि-
मित्तत्वात् ॥ २६ ॥

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यपरमिदं सूत्रम्(३) । शेषं भाष्ये ॥

(१) संयोगः—पा० ६ पु० । (२) संयोगो—पा० ६ पु० ।

(३) वार्तिककारेण प्रत्यक्षनिमित्तत्वादित्यादिसूत्रं सुप्तव्यास-
क्तमनसामित्यादिसूत्रं चावधृतम् । वाचस्पतिमिश्रेणापि न्यायसूची-
निबन्धे सूत्रत्वेनैवावधारितम् ।

प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्—

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् । यस्मादिदं प्रत्यक्षज्ञानमु-
त्पद्यमानं विषयेण कारणेन वा व्यपदिश्यते । यच्चासाधारणं
तेन व्यपदेशो दृष्टः यथा शाल्यङ्कुर इति ॥

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

व्याहृतत्वादहेतुः । व्याहृतत्वादित्पनेन त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे ।
“प्रत्यक्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, सुप्तव्यासक्तमनसां
च इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात्, तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषा-
णा”मिति इयं किल त्रिसूत्री आत्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानका-
रणत्वं प्रतिपेक्षतीति व्याहृतमिदं भवति— “ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो
नानवरोधः तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनस” इति मनःसं-
योगानपेक्षायां युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति दृष्टव्याघातः ।
अथ माभूद्रयाघात इति ज्ञानमात्ममनःसन्निकर्षादुत्पद्यते ? दे-
श्यावस्थमिवैतद्—कस्मादात्ममनःसंयोगो नाभिधीयते । अत्रोक्तम् ।
किमुक्तम् ? नेदं 'कारणावधारणार्थं सूत्रम्, अपि तु विशिष्टका-
रणवचनमिति ।

यापीयं त्रिसूत्रीं प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्ष-
स्येत्येवमादि, इयमपि—

नार्थविशेषप्रावल्यात् ॥ २९ ॥

नार्थविशेषप्रावल्यात् । नानया त्रिसूत्र्या आत्ममनःस-
न्निकर्षस्य(१) कारणभावः प्रतिपिद्यते, अपि तु प्राधान्य(२)
मिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपपाद्यते । प्राधान्यं चोपपादयन्त्या ना-

त्वमनःसंयोगः प्रतिषिद्धो भवति । मनसि क्रियाकारणाभिधानं
सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वादित्यभिधाने-
नाऽऽत्ममनःसंयोगोऽपि कारणमित्युक्तम् । नत्र मनसि क्रि-
याकारणं वाच्यमिति ? । अथ(१) सुखदुःखोपभोगस्यादृष्टनिमित्त-
त्वाददृष्टं कारणम्— यथैवात्मानि गुणान्तरामिच्छाजनितं प्रयत्नल-
क्षणं क्रियाहेतुस्तथाऽऽत्मनि संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातो वर्तते,
तेन प्रेरितं मनः संयुज्यते विभज्यते वा, तेन ह्यभेद्यमाणे मनसि
ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरभावात् सर्वार्थिता तस्य निवर्तेत । नाहि
धर्माधर्मावन्तरेण मनसि कश्चिदन्यः क्रियाहेतुरादौ सम्भवती-
त्यतो ऽदृष्टं कारणमिति ॥

(इति प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा ।)

एवं तावत्प्रत्यक्षलक्षणं समाहितम्(२) अतः परमिदानीं प्र-
त्यक्षस्यानुमाने ऽन्तर्भावं कुर्वाण इदमाह—

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणाद्दुपलब्धेः ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणाद्दुपलब्धेः । यदिदमिन्द्रियार्थस-
न्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानम् अयं वृक्ष इति, एतत् किल प्रत्यक्षम्, तद-
नुमानमेव, कस्मादेकदेशग्रहणाद्दृष्टोपलब्धेः—एकदेशमयं गृहीत्वा
वृक्षमुपलभते, न चैकदेशो वृक्षः, तत्र यथाऽन्यस्य दर्शनादन्यम-
तिपत्तिरनुमानम्, एवमेकदेशग्रहणाद्दृष्टप्रतिपत्तिरनुमानमिति ।

यथा धूमं गृहीत्वाऽग्निप्रतिपत्तिरेवमेकदेशं गृहीत्वा वृक्षप्रतिपत्तिरिति ।
न, यथासम्भवं विकल्पानुपपत्तेः—एकदेशग्रहणादर्थान्तरं
प्रतिपद्यत इति किं तदर्थान्तरं ? यदेकदेशग्रहणात् प्रतिपद्यत इति ।

अवयवसमूहपक्षे तावदवयवान्तराणि, द्रव्यान्तरात्पत्तिपक्षे तानि

(१) अथेति नास्ति—पा० ६ पु० ।

(२) समाधिगतम्—पा० ६ पु० ।

चावयवीति चेन्न । यदि तावदवयवसमूहमात्रं वृक्षमधिकृत्योच्यते ? एतस्मिन् पक्षे गृह्यमाणावयवव्यतिरेकेण यान्यगृह्यमाणान्पवयवान्तराणि स वृक्षः । अथ द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्ष आश्रीयते ? तथाप्यर्वाग्भागव्यवहितानि अवयवान्तराणि, अर्थान्तरं च स वृक्ष इति । किं पुनरत्रैकदेशग्रहणादयं प्रतिपद्यते ? किमवयवान्तराणि उत द्रव्यान्तरमिति ? । अवयवसमूहपक्षे तावद्वृक्षबुद्धेरभावः परभागस्यावृक्षत्वात् अर्वाग्भागवत् । यथैवायमर्वाग्भागो न वृक्षः एवं मध्यपरभागावपि न वृक्षः, सेयमवयवसमूहपक्षे (ऽवृक्षे) वृक्षबुद्धिरुत्पद्यमाना निर्बिषया, अर्वाग्भागः परभागो मध्यभाग इत्येतच्च नास्ति । कथं ? भाग इत्येतदवयवस्यैतन्नाम, यः पुनरर्थान्तरमवयविनं न प्रतिपद्यते तस्यावयव इति निराभिधेयं वाक्यम्, अवयवश्च परभागोऽर्वाग्भागः स चावयविप्रत्याख्यानं न युक्त इति । अथैकदेशो भाग इत्युच्यते ? कोऽयमेकदेशः ? एकदेशो ह्यवयविन आधारः, अवयविनं च प्रत्याचक्षणेन एकदेशोऽपि प्रत्याख्यातः । अथाकार्यकारणभूतानां परस्परप्रत्यासत्त्युपग्रहेणैकदेशावस्थानमवयवार्थः ? । अहो ? शब्दार्थकौशलम्—अकार्यकारणभूताश्च परस्परप्रत्यासत्त्युपग्रहेण च वर्तन्त इति । न च परस्परोपकारं कुर्वन्त्यवयवाश्चाभिधीयन्ते(?) इति चिन्तम् ।

अपरे त्वर्वाग्भागदर्शनेन परभागानुमानं कृत्वा प्रति-सन्धानप्रत्ययजापक्षे वृक्षबुद्धिमध्यवस्यन्ति । एतस्मिन् पक्षे वृक्षबुद्धेरभाव एव । कथम् ? अर्वाग्भागस्य परभागस्य चावृक्षत्वात् । न चावृक्षप्रतिसन्धानजा वृक्षबुद्धिरुत्पत्तुमर्हति । न चैतस्मिन् पक्षेऽनुमानं भवति— अर्वाग्भागमयं

दृशीत्वा परभागमनुमिमीते इति नानुमानस्य विषयो ज्ञातः ।
 कथं न ज्ञातः ? यदि तावदेवमनुमिमीते दृक्षोऽयमर्वाग्भा-
 गवच्चात् ? । कतमोऽपौ दृक्षो ? यस्वार्वाग्भागवत्त्वं घर्षः,
 अतश्च्युपगतार्थान्तरावयविनोऽर्वाग्भागमात्रं प्रत्यक्षम् । न च धर्मि-
 ण्यनुपलब्धेऽनुमानं प्रवर्तते । न चायं जात्वापि धर्मिणमुपलभते
 अविद्यमानत्वेनाभ्युपगमात् । न चानुमानम्, अनुमाने एवंविधस्य
 प्रतिसन्धानस्याभावात् - न ह्यनुमाने एवंविधं प्रतिसन्धानमस्ति ।
 नायमनुमाता पूर्वमनुपलभ्यार्ग्निं घृमावेशेपणं प्रतिपद्य प्रतिस-
 न्धत्ते अपं धूमोऽयं चाग्निरिति । न च प्रतिसन्धायानुमिमीते
 अग्निनात्र भवितव्यमिति । किं कारणं ? वैयर्थ्यात्-व्यर्थमनु-
 मानमेतस्यामवस्थायामग्नेर्विशेषणभूतस्य प्रतीतत्वात् । तस्मान्नानु-
 माने प्रतिसन्धानमस्ति । प्रतिसन्धायापि च न समुदाये प्रति-
 सन्धानम्, न च दृक्षे । न ह्ययमेकदेशदर्शनात् समुदायं प्रतिपद्यते
 न दृक्षं, किन्तु शेषं समुदायिनमेव । किं कारणम् ? समुदायि-
 व्यतिरेकेण समुदायस्यानभ्युपगमात्(१) न हि भवन्तः समुदा-
 यिव्यतिरिक्तं समुदायं प्रतिपद्यन्ते इति । न चासन् समुदायो-
 ऽनुमातुं शक्यः ।

किं चार्वाग्भागमयं दृशीत्वा किमन्यदनुमिमीते अयमर्वा-
 ग्भागः परभागवान् इति ? । न युक्तमनुमातुम्-अर्वाग्भागस्य
 परभागवत्त्वाम्भवात् । न ह्यर्वाग्भागः परभागवान् भागस्य
 भागवत्त्वाम्भवात्, न हि भागस्यापरभागो विद्यत इति । अयं
 भागं भागवन्तं प्रतिपद्यते ? न स भागो भागवान्, भाग्येवासौ,
 भागिविषयं चानुमानमित्युक्तमुभयस्य प्रत्यक्षत्वात्—उभयं ह्यत्र
 प्रत्यक्षम्-अर्वाग्भागो भागी च । अत्रार्वाग्भागवत्त्वेन भागिनः

(१) समुदायस्यासत्त्वाभ्युपगमात्—पा० ६ पु० ।

परभागानुमानमस्त्वक्षे युक्तं, भवत्वक्षे तु भागमात्रदर्शनात् ।
युक्तमिति । यच्च तदर्वाग्भागदर्शनं ? न तस्य लिङ्गलिङ्गिसम्ब-
न्धस्मृत्यनुग्रहोऽस्ति, सम्बन्धयोश्चार्वाग्भागपरभागयोरदृष्टत्वात् । न
द्वयं द्रष्टा अर्वाग्भागपरभागयोः सम्बन्धं पश्यति । नार्वाग्भा-
गपरभागौ सम्बद्धौ । न चानुभवमन्तरेण स्मृतिः । न च स्मृतिम-
न्तरेण लिङ्गदर्शनं केवलमनुमानम् (स) । कथं पुनरयमर्वाग्भागपर-
भागौ सम्बद्धौ न पश्यति ?—नित्यमर्वाग्भागेन परभागस्य(च)व्य-
वधानात्(१) नित्यमर्वाग्भागमेव केवलमुपलभते, परभागं तु न
कथञ्चन, अर्वाग्भागव्यवहितत्वात् ? । सत्यम् । नोभयोरुपलब्धिर-
स्ति, उभौ च सम्बद्धौ ?, सत्यं सम्बद्धौ, अनुमानं त्वशक्यम्
उभयोरदर्शनात् । अर्वाग्भागपरभागयोश्च धर्मधर्मिभावानुपपत्ते-
र्नानुमानम्—यत्र खल्वनुमानं भवति तत्र धर्मिणो धर्मप्र-
सिद्धौ धर्मान्तरविषयमनुमानम्, न पुनरर्वाग्भागस्य परभागो
धर्मः, परभागस्य चार्वाग्भागः, ततश्च नानुमानम् । य-
च्चेदमुच्यते प्रतिसन्धानप्रत्ययजा वृक्षबुद्धिरिति ? तदयुक्तम्—वृक्ष-
स्यासिद्धत्वेना(२)भ्युपगमात् न प्रतिसन्धानम्—प्रतिसन्धानं हि
नाम पूर्वप्रत्ययानुरञ्जितः प्रत्ययः पिण्डान्तरे भवति । यथा
रूपं च मयोपलब्धं रसश्चेति । भवत्वक्षे पुनरर्वाग्भागं गृहीत्वा पर-
भागमनुमायार्वाग्भागपरभागाविलेतावान् प्रतिसन्धानप्रत्ययो यु-
क्तः, वृक्षबुद्धिस्तु कुतः ? न तावदर्वाग्भागो वृक्षो न परभाग
इति । अर्वाग्भागपरभागयोश्चावृक्षभूतयोर्वा वृक्षबुद्धिः सा अत-
स्मिँस्तदिति प्रत्ययो नानुमानाद्भवितुमर्हतीति । प्रमाणस्य यथाभू-
तार्थपरिच्छेदकत्वात् । यथायमस्मिँस्तदिति प्रत्ययः स

(१) व्यवहितत्वात्—पा० ६ पु० ।

(२) वृक्षस्यासिद्धत्वेन—पा० ६ पु० ।

प्रधानानुकारेण भवतीति वृक्षबुद्धिः प्रधानं वक्तव्यम्, न ह्यमृही-
तसामान्यस्यानध्यारोपित(१)तद्विपरीतधर्मस्य वा अतस्मिँस्त-
दिति प्रत्ययो भवति, प्रधानं च नास्ति वृक्षस्यानभ्युपगमात् ।
तस्मान्नानुमानमतिसन्धानाद् वृक्षबुद्धिः ।

एतेनार्वाग्भागपरभागप्रत्यया अपि प्रत्युक्ताः । अन-
भ्युपगतान्तरावयविन(२)श्चार्वाग्भागः परभाग इत्येतदपि
नास्ति । कस्मात् ? महतो द्रव्यस्योपलब्धिलक्षणमाप्तस्य
परभागव्यवधायकस्यैतन्नाय अर्वाग्भाग इति । तथाभूतस्य
च व्यवहितस्य परभाग इति । न च भवता किञ्चि-
द्द्रव्यव्ययविभूतं प्रतिपद्यते यदर्वाग्भागपरभागशब्दवाच्यं
स्यादिति । परमाणुषु तथासन्निविष्टेर्वाग्भागपरभागवृक्षादि-
प्रत्यया इति चेत् ?—अथ मन्यसे नास्माभिरवयवविद्रव्याणि कानि
चित्प्रतिपद्यन्ते, किन्तु तेष्वेव परमाणुषु परस्परमत्सासत्त्युपसं-
ग्रहेण संस्थानविशेषावस्थितेषु एते शब्दाः प्रवर्तन्ते अर्वाग्भागः
परभाग इति वृक्ष इति च इति । न, तथाशब्दस्यार्थानभिधानात्
तथासन्निविष्टेषु तथाभिधानं(३) प्रवर्तते पूर्वमसिद्धौ सत्याम् ।
न च परमाणुषु पूर्वापरादिशब्दप्रवृत्तेर्वाजमस्ति तथासिद्धे
गवि गवयस्तथारूप इति । एवं तावदवयवसमूहपक्षे वृक्षबुद्धेरभा-
व इत्युक्तम् । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तु नावयव्यनुमेयः प्रत्यक्षत्वा-
दर्वाग्भागवदिति । यथैवायमर्वाग्भागमिन्द्रियसम्बद्धं प्रत्यक्षत उप-
लभते तथा वृक्षमपीति नानुमेयो वृक्षः । अयेन्द्रियसम्बद्धमपि
वृक्षमनुमेयमेव प्रतिपद्यते ! वृक्षवदर्वाग्भागोऽप्यनुमेयः स्यात्, तथा

(१) आरोपितात्—पा० १ पु० ।

(२) अनभ्युपगतार्थान्तरावयविन—पा० ६ पु० ।

(३) तदाभिधानमिति २ पु० पा० ।

च व्याहनं भवति अर्वागुभागमयं गृहीत्वा वृक्षं प्रतिपद्यत इति । सर्वमेवानुमानमिषेतस्मिन् पक्षे ऽनुमानाभावः प्रत्यक्षतो ऽनवगतत्वाद्धर्मिणः, न धर्मिणि प्रत्यक्षतोऽनधिगते ऽनुमानं भवति । यदप्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्वनुमानमुक्तम् ? तन्नास्ति न ह्यतीन्द्रियार्थोऽनुमानु शक्यः । कथमिति ? धर्मिणोऽनधिगतत्वादित्युक्तम् । कः पुनः सामान्यतो दृष्टस्य प्रत्यक्षपूर्वकानुमानाद्विशेषः ?—यादि सर्वं प्रत्यक्षपूर्वकमेवानुमानमिति ? अयं विशेषः प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिकप्रसिद्धौ भवति साध्यसाधनधर्म्युपलब्धौ—यत्रायं साध्यं साधनं च धर्मिणं च पूर्वं गृहीत्वा पुनर्धर्मधर्मिदर्शनेन धर्मान्तरमनुमिमीते तत्प्रत्यक्षपूर्वकम्, यत् पुनः साधनधर्मं धर्मिणं चोपलभ्यात्यन्तपरोक्ष धर्मान्तरमनुमिमीते तत् सामान्यतो दृष्टमिति । भवत्पक्षे तु न सामान्यतो दृष्टानुमानाद्दृक्षबुद्धिर्न प्रत्यक्षपूर्वकाद्धर्मिणोऽनभ्युपगमात् प्रत्यक्षमिति चेत् ।

विरुद्धश्चायं हेतुरेकदेशग्रहणाद् दृक्षोपलब्धेरिति । कथमिति ?
न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् ॥ ३१ ॥

न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् । प्रत्यक्षमनुमानत्वेन भ्रुवता प्रत्यक्षमपन्हूयते प्रत्यक्षापन्द्वाच्च यदेकदेशग्रहणं प्रत्यक्षं तन्नाहतं भवति । कथमिति ? । यत्तदेकदेशग्रहणं भवता आश्रीयते प्रत्यक्षं तत्, तावतापि च प्रत्यक्षस्य लक्षणं सिद्ध्यति । न चैवं प्रतिज्ञायते सर्वं प्रत्यक्षस्य विषयः । किन्तु यावादेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभ्यते(?) तावत्प्रत्यक्षस्य विषय इति ।

अन्यथापि—न प्रत्यक्षमनुमानमप्रकारवत्त्वात्, प्रकारवदनुमानम्, अप्रकारवत् प्रत्यक्षम्, उक्तमनुमानमूर्ध्वं वर्णयद्भिरिति । त्रिकालविषयत्वाच्चानुमानं न प्रत्यक्षम्, त्रिकालविषयमनुमानम्, न

स्वेवं प्रत्यक्षमिति । लिङ्गलिङ्गिमन्वन्धस्मृत्यनुग्रहापेक्षत्वाच्च नानु-
मानं प्रत्यक्षम्, लिङ्गपरामर्शज्ञानस्य लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्य-
नुग्रहोऽस्ति, न चैवं प्रत्यक्षस्य, तस्मान्न प्रत्यक्षमनुमानम् ।
इतश्च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वमसङ्गः तत्पूर्वकत्वात्-प्रत्यक्षपूर्वक-
मनुमानम्, न तु प्रत्यक्षम्, अयं चानयोर्विशेष इति । इन्द्रियसम्ब-
न्धाच्च—नेन्द्रियस्यानुमेयेनार्थेन सम्बन्धादुत्पद्यते ज्ञानं, य-
त्तदनुमानमित्युच्यते । सोऽयं प्रमाणदृष्टः प्रत्यक्षानुमानयोरेक-
त्वमासङ्गता भेदः प्रत्याख्यायत इति ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गात्वात् ॥ ३२ ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गात्वात्(१) । यदिदं भवताऽ
भिधीयते एकदेशग्रहणादयं वृक्षः प्रतिपद्यत इति ? तदनुपपन्नम्,
यस्मादेकदेशोपलब्धिश्च तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च । न ही-
न्द्रियेण सन्निकृष्यमाण एकदेशे तत्सहचरितोऽवयवी न सन्नि-
कृष्टस्तेन यथैकदेशः सन्निकर्षादुपलभ्यते एवमवयव्यपि सन्नि-
कर्षादुपलभ्यत इति । कस्मात् ? अवयविसङ्गात्वात्—अस्ति ह्ययमेक-
देशव्यतिरिक्तोऽवयवी, तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिलक्षणमाप्त-
स्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्ना । किं कारणम् ? मह-
दनेकद्रव्यरूपाद्युपलब्धि(२)कारणानि, तान्येकदेशवदेकदेश-
व्यपि विद्यन्ते, तस्मादेकदेश उपलभ्यते नैकदेशीत्युक्तम् ।

नावयविन उपलब्धिर्युक्ता, कस्माद्विकल्पानुपपत्तेः—अयं ख-
लवयवेषु वर्तमान एकस्मिन् कात्स्न्येन वा वर्तते एकदेशेन वा ?
यद्येकस्मिन् कात्स्न्येन वर्तते ? शेषावयववैयर्थ्यम्—नाहि शेषैरवयवैः
किञ्चनावयविनः क्रियते । एकद्रव्यश्चासावयववीभावन्नोपलभ्ये-

(१) अवयविसम्भवात्—इति पाठः कश्चित् ।

(२) रूपाण्युपलब्धि—पा० ६ पु० ।

त । किं कारणम् ? महद्नेकद्रव्यवस्त्वस्योपलब्धिकारणत्वात् । न चास्य विनाशः(१) प्राप्नोति कारणद्रव्यविभागासम्भवात्—न ह्येकस्य विभागः सम्भवति । न चैकेनारभ्यमाणस्य महत्त्वं युक्तं कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयासम्भवात् । तस्मान्नैकस्मिन् कात्स्न्येन वर्तते इति । नाप्येकदेशेन, न ह्यस्य कारणव्यतिरेकेण अन्ये एकदेशाः सम्भवन्ति, सोऽप्येकदेशोपलब्धावयवव्युपलभ्यमानो न कृत्स्ने उपलभ्यते, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तैवेति । अथोपलभ्यमानोऽवयवी कथमुपलभ्येत ? यदि गृह्यमाणेष्ववयवेषु ? कृत्स्नः परिसमाप्तः स्यात् । न चायं गृह्यमाणेषु परिसमाप्तः शेषावयववैयर्थ्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । अशेषावयवोपलब्धिरपि नास्ति मध्यभागपरभागयोरर्वाग्भागेन व्यवधानात् तेनावयविनो न ग्रहणविकल्पः सम्भवति नापि वृत्तिविकल्पः ।

एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशशब्दासम्भवाद(२)प्रश्नः—किमवयव्येकदेशेन वर्तते अथ कृत्स्नेनैव वर्तते इति न युक्तः प्रश्नः—नावयवी कृत्स्नो नैकदेशः । कृत्स्नमिति खल्वनेकस्याशेषस्याभिधानम् । एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्याचिदाभिधानम् । ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दावेकस्मिन्ननुपपन्नौ । कथं तर्ह्यवयवेष्ववयवी वर्तते इति ? । आश्रयाश्रयिभावेन—आश्रितोऽवयवी आश्रया अवयवा इति । का पुनरियं वाचो युक्तिः नैकदेशेन वर्तते इति च न कृत्स्नो वर्तते अथ च वर्तते इति ? । यद्यथाभूतं तत्तथा निर्दिश्यते इत्येवैव वाचो युक्तिः । कृत्स्नैकदेशशब्दो नावयविनि स्तः तस्यैकत्वादित्युक्तम्(३) । तस्मादाश्रयाश्रितधर्मिर्देशमात्रमव-

(१) किं चास्याविनाशः—पा० १ पु० ।

(२) विवक्षासम्भवात्—पा० ६ पु० ।

(३) ह्यन्तस्यैकत्वादिति—पा० १ पु० ।

पव्यवयवेषु वर्तत इति । का पुनरियं वृत्तिः ? एकस्यानेकत्रा-
श्रपाश्रितभावलक्षणा प्राप्तः ।

आपि चैकोऽनेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नानुयो-
क्तव्यः कस्मात् ? उभयेन व्याघातात्—एकमनेकत्र वर्तत
इति वृत्तानः किमेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नानुयो-
क्तव्यः । कस्मात् ? उभयेन व्याघातात्, यदि एकमनेकत्र वर्त-
मानं प्रत्यवयवं सर्वात्मना वर्तते ? नैकमनेकत्र वर्तते, अनेकमनेकत्र
वर्तत इत्यापन्नम् । एवं चानुयोगेऽधिकरणव्याघातः । अथैकमने-
कत्र वर्तमानं प्रत्यवयवमेकदेशेन वर्तते ? तथापि नैकमनेकत्र वर्तत
इति प्राप्तम्, अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् । ये च त(त्र) एकदेशाः
प्रत्येकमवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविन इति प्राप्तम् । एतस्मिन्(१)पक्षे
नैकमनेकत्र वर्तते । किं तर्हि ? अनेकमनेकत्रेति । अथ प्रत्येकं परिस-
माप्त्या वर्तत इति अयमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तत इति ? तथाप्यनुयो-
गाधिकरणं निवर्तत इति—य एव स्वत्वमर्थोऽनेकमनेकत्र वर्तते स
एवार्थः प्रत्येकं परिसमाप्त्या वर्तत इति सर्वथाऽनुयोगाधिकरणं नि-
वर्तते इति । अनुयोगस्याधिकरणबाधकत्वात् । अयं खलु अनुयोगा-
क्रियमाणोऽधिकरणं बाधते । अतो धर्मविकल्पभावेन न वर्तते ।
नायं विकल्पः क्वचिदाश्रयधान् इत्यतो नानुयोक्तव्य इति । एवं
सर्वेष्वनेकद्रव्यवृत्तिषु(२) संख्यापृथक्त्वसंयोगाविभागसामान्या-
दिष्वनुयोगाधिकरणव्यावृत्तिदोषो वक्तव्यः । ग्रहणाग्रहणभे-
दाद्भेदोऽवयववदिति चेत् ?—यथा गृह्यमाणानामगृह्यमाणानां
चावयवानां भेदः तथाऽवयविनोऽपि गृह्यमाणागृह्यमाणावयवाश्रि-
तस्य भेदः प्राप्तः ततश्च नैकोऽवयवी ?, न भेद एकस्मिन्नापि द-

(१) एकस्मिन्—पा० १ पु० ।

(२) अनेकत्रवृत्तिषु—पा० ६ पु० ।

शनात्—एकस्मिन्नापि गृहमाणे ग्रहणमग्रहणं च दृष्टम् देवदत्ता-
 दिवदिति । यथा देवदत्तादिः केनचित्सह गृह्यते केनचिच्च सह
 न गृह्यते न तावता तस्य भेदः तथाऽवयविनोऽपीत्पदोपः । गृही-
 तत्वाच्च—यदिदं भवताऽभिधीयते एकदेशग्रहणादेतस्य ग्रहणमेक-
 देशाग्रहणाच्चाग्रहणमित्पयमनास्पदो विकल्पः अवयविनो गृ-
 हीतत्वात् । एकदेशसहचरितोऽवयवी गृहीतः । किमस्यागृहीतं
 येनास्य ग्रहणाग्रहणविकल्प आस्पदवान् भवेत् । मध्यभाग-
 परभागौ न गृहीताविति चेत् ? न, तयोरवयविनोऽन्यत्वात्—अ-
 न्योऽवयवी अन्यौ मध्यभागपरभागाविति । अवयविनोऽन्य-
 त्वादवयविनो मध्यभागपरभागौ न गृह्येते इति । किं का-
 रणम् ? ग्रहणहेतुभावान् । यथार्थाभागेन सहोपलभ्यते, इति-
 यमाप्तिरुपलब्धिनिमित्तमस्ति(१) नैवं मध्यभागपरभागाभ्यां सह ।
 तस्मादर्थाभागेन सहोपलभ्यते न मध्यभागपरभागाभ्यामिति ।
 अवयवसमूहपक्षे तु सर्वथा वृक्षबुद्धेरभावः(२) कथं ? मूलरू-
 न्वशाखापलाशानां समूहो वा वृक्षः स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायि-
 नाम् ? उभयथा च वृक्षबुद्धेरभावः । अवयवैरवयवान्तरव्यवधा-
 नादशेषग्रहणं नास्ति । प्राप्तिग्रहणं चायुक्तम् । प्राप्तिपता-
 मग्रहणात् । न हि प्राप्तिमयगृहमाणे प्राप्तिग्रहणमस्ति भवति
 हीदमनेन संयुक्तमिति । सेषमेकदेशग्रहणमहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्र-
 व्यान्तरोत्पत्तिपक्षे कल्पते न समुदायमात्रे इति ॥

(इति प्रत्यक्षस्यानुमानत्वपरीक्षा ।)

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३३ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः । कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत

(१) हेतुरस्ति—पा० ६ पु० ।

(२) सर्ववृक्षबुद्धेरभावः—पा० ६ पु० ।

इति साध्यमेतत् । किं पुनरत्र साध्यम् ! किमव्यतिरेकोऽथावयवी-
ति । यद्यवयवी ? न लिङ्गमस्ति, धर्मिणि विप्रतिपत्तेः, नहि धर्मिणि
विप्रतिपद्यमानः कुतश्चिदभ्यनुज्ञां लब्धुमर्हाति । न च धर्मिणि
विप्रतिपत्तेर्वीजमस्ति सादृश्याभावात् । नहि सादृश्यमन्तरेण
विप्रतिपत्तेर्वीजमस्ति । किं कारणम् ? । विप्रतिपत्तिर्नाम विपरीता
प्रतिपत्तिः । तस्याश्च कारणं समानधर्मोपलब्धावनवगतविशेष-
स्य(१) तद्विपरीतधर्माधारोपो, न चानभ्युपगतावयविनोऽवयवि-
नि सादृश्यं किञ्चिदस्ति । नापि तद्विपरीतधर्माधारोपः । तस्मान्न
विप्रतिपत्तिः । अथाव्यतिरेकः साध्यः ? तत्राव्यतिरेकप्रतिपादकं
प्रमाणं वक्तव्यम् ? । न ह्यमामाणिकी काचित् प्रतिपत्तिरास्ति ? ।
इदं प्रमाणमर्थान्तरानवयवत्वम् ?—अर्थान्तरमर्थान्तरस्यावयवो न
भवाति, यथा न गौरश्चस्यावयवः, अवयवाश्च तन्तवोऽवयवी
च पटः, तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? ।

इदं तावद्यथाश्रुति वाक्यं हेतुहीनम् । न ह्यत्र हे-
तुरस्तीति । ननु चोपनयेन व्यज्यमानो हेतुरवयवत्वमस्ति
नार्थान्तरं पटात्तन्तवः तदवयवत्वादिति ?, न, व्याघाता-
त् । अनर्थान्तरभावे नावयवत्वं(२) मिद्धयति तन्तूनामिति ।
किं कारणम् ? । अवयव्यपेक्षत्वात्—अवयव्यपेक्षोऽवयवः । न चा-
वयविप्रत्याख्यानेऽवयवत्वे किञ्चिद्धीजमस्ति । अर्थान्तरे च द-
र्शनात् विरुद्धः (स्यात्) दृष्टोऽवयवोऽर्थान्तरभावे नानर्थान्तरभाव
इति । यथा तन्नवो ऽऽयवा घटादर्थान्तरमिति । पट्टीविशेषणा-
द्प्रसङ्ग इति चेत् ?—पटस्यावयवा इत्युक्ते घटादिषु कः प्रसङ्गः ? ।
तन्त्रोक्तम् । किं ? व्याघातादिति । न ह्यनर्थान्तरभावे अवयवोऽस्ति,

(१) अनधिगतविशेषस्य--पा० ६ पु० ।

(२) अर्थान्तरभावेनावयवत्वं--पा० ६ पु० ।

न च पट्टी । न च तन्तुस्तन्तोर्वयवः । नापि पट्ट्यर्थः । तन्तोस्त-
न्तुरवयव इति उपेक्षावयवत्वं तन्तूनां तस्य नान्वयो न व्यति-
रेक इति असाधारणत्वादहेतुः । अनर्थान्तरं(१) पटात् तन्त-
व इति च तन्तून् पक्षीकृत्य तदवयवत्वादिति श्रुत्वाणस्तन्तूनां
तन्त्ववयवत्वं ब्रवीति । एतच्च विरुद्धम् । न तन्तवस्तन्तूनामवयवा
इति । अथ पटः पक्षीक्रियते? तथापि व्यधिकरणो हेतुः अवयव-
त्वस्य तन्तुधर्मत्वात्—तन्तुधर्मोऽवयवत्वम्, न पटधर्म इति । अव-
यवशब्दस्य च कारणविशेषाचकत्वात् असत्यवयविनि व्या-
घातः । यद्यवयविनमर्थान्तरं न प्रतिपाद्यते कस्य तन्तवः कारणम् ?
नहि कारणमात्मानं निर्वर्तयतीति ।

नैव हि नः किञ्चिन्निर्वर्तयमस्ति ? स एव तन्तवः
संस्थानविशेषावस्थिताः पटाख्यां लभन्त इति अपटाख्यास्तन्तवः
पटशब्देनाभिधीयन्त इत्युक्तं भवति ? । एतच्च विरुद्धं मुख्याम-
म्भवात् । नहि तन्तूनामपटानां पटेन किञ्चित्सामान्यमस्ति । न
चासति सामान्ये मिथ्याप्रत्ययस्य वीजमस्तीत्युक्तम् । यच्चेदमुच्य-
ते संस्थानविशेषावस्थानमिति ? किं तदर्थान्तरभूतमाहो नेति ? ।
यद्यर्थान्तरभूतं? किं तदिति वक्तव्यम् ? अथ नोच्यते? शून्यं तर्हि इदं
वाक्यम् “संस्थानविशेषावस्थान”मिति । अस्माकं तु संस्थानविशेषः
संयोगः स चार्थान्तरम् ।

नानभ्युपगमात्—न मयार्थान्तरं संयोगः प्रतिपाद्यते अ-
न्यासंयोगादिति ?—अन्यदन्वयस्य संयोगो न भवति—यथा गौ-
रवस्य न संयोगः, अङ्गुल्योऽस्तु संयोगस्तस्माच्चार्थान्तरमिति ? ।
नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् । किमिति ? अर्थान्तरानर्थान्तरयो-
र्व्यावृत्तेः संयोगोऽसाधारणः प्रतिज्ञैकदेशश्च नार्थान्तरं संयो-

गः संयोगत्वादिति । विशेषणभावाच्चार्यन्तरं संयोगः—सं-
युक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो
विशिष्य संयुक्ते आहरति । न विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात् ?—य-
दिदं भवताभिधीयते संयुक्ते द्रव्ये आहरेति विशेषणभावादर्थान्तरं
संयोग इति, तदन्यथा सम्भवति ? । कथम् ? प्रत्यासत्तौ प्रतीघा-
तावसानार्था संयोगव्यवहारः—तावद्द्रव्याणि प्रत्यासीदन्ति यावत्
प्रतिहतानि भवन्ति, तस्मिन् प्रतिघाते संयोगव्यवहारो नार्थान्तर
इति ? । अनभ्युपगतार्थान्तरसंयोगेन प्रत्यासत्तिप्रतीघातौ वक्तव्यौ ?
तत्र संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं प्रत्यासत्तिर्मूर्तस्पर्शवद्द्रव्यसंयोगः
प्रतीघातः । यः पुनः संयोगं न प्रतिपद्यते तेन प्रत्यासत्ते, प्रतिघा-
तस्य चार्थो वक्तव्य इति ? यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात्
क्षेत्रोदकबीजामीन्धनादीनि सर्वत्रावस्थितानि सर्वत्राङ्कुरपाका-
दिकार्यं कुर्युः तान्येव तानीति । तस्माद्यस्तैरपेक्ष्यते सोऽर्थोऽन्य-
स्तस्मिन् संयोग इति संज्ञेति । क्षेत्रोदकबीजामीन्धनानि अङ्कुरपा-
कादिकार्योत्पत्तौ सापेक्षाणि सर्वदा तत्कार्यान्ारम्भादण्डादि-
वत्—यथा दण्डाद्यनेकं कारणं संयोगादिनिमित्तान्तरापेक्षं सर्व-
दा न घटपटादिकार्यं करोति तथा बीजाद्यापे, तस्मात् तदपि
सापेक्षमिति ।

यच्च परेणोच्यते—

“कार्योत्पत्तिर्विना तेन शब्दायस्कान्तकर्मव”दिति ।

अस्यार्थः—यथा क्लिप्त शब्दः शब्दान्तरमारम्भमाणो विना
संयोगमारभते, यथाऽयस्कान्तोऽयः समाकर्षति विना संयोगेन,
यथा कर्म संयोगाविभागौ करोति विना संयोगेन, तथान्यापि
कार्योत्पत्तिर्विना संयोगेन भविष्यतीति ? ।

न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—न द्रव्योऽस्ति संयोगः कार्योत्पत्तेः, अपि

तु क्षेत्रोदकबीजाग्नीन्धनानि सापेक्षानीति । यदि च निरपेक्षं किञ्चित्कारणं सर्वदाऽऽरम्भकं स्यात् भवेदनैकान्तिको हेतुः(१), तत्तु न केनचिच्छक्यं प्रतिपादायितुम्, शब्दः शब्दान्तरमारम्भमाणः स्वकारणपरिच्छिन्नाकाशदेशप्रत्यासत्त्यपेक्ष आरभते शब्दस्याव्यापकत्वात् । अयस्कान्तोऽप्ययः समाकर्षति स्वाश्रयप्रत्यासत्त्यपेक्ष एव । यदि च निरपेक्ष आकर्षेत न क्वचिदपांस्यवतिष्ठेरत् तस्मान्न निरपेक्ष इति । कर्मापि स्वाश्रयप्रत्यासत्त्याभिमुख्यापेक्षं संयोगं करोति, न निरपेक्षं कर्म, न प्रतिभोमिति । यद्यनपेक्षं संयोगं कुर्यात् पाण्ड्यमथुरासम्बन्धिनि देवदत्ते उत्पन्नं कर्म तक्षशिलासम्बन्धिनि यज्ञदत्ते संयोगं कुर्यात् । न त्विदमस्ति । न चेदं प्रतिज्ञायते सर्वस्य कारणं संयोगः, अपि तु सापेक्षमारभत इति । सूत्रव्याघात इति चेत् ?— अथ मनुषे यदि सापेक्षं कर्म संयोगं करोति ननु पारमर्षे सूत्रं व्याहन्येत ?—

“एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति”(२)?

न व्याघातः, सूत्रार्थापरिज्ञानात्—न भवता सूत्रार्थो व्यज्ञापि—नायं सूत्रार्थो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागकारणमित्याश्रयाद्यापि नापेक्षते इति । अपि तु चरमभावनिमित्तान्तरं नापेक्षत इति सूत्रार्थः । यथा द्रव्यमुत्पन्नं चरमभाविनं संयोगमपेक्षमाणं पश्चादारभते, यथा वा संयोगो गुणकर्मस्वारव्यव्येषु पश्चाद्भाविसंस्कारप्रयत्नादृष्टारूपं(३) निमित्तमपेक्षते । यथा वा कारणेषु वर्तमाना रूपादयः कार्यरूपादिप्वारव्यव्येषु द्रव्योत्पत्तिमपेक्षन्ते उत्पाद्यस्याधारमावात्—यदुत्पाद्यं द्रव्यं तत्तेषामाधार इति । न तु कर्म पश्चाद्भाविसंस्कारनिमित्तमपे-

(१) अनेकान्तिकत्वं हेतोः—पा० ६ पु० ।

(२) काणादसूत्रमिदम् १ अ० १ था० १७ सू० ।

(३) पश्चाद्भाविसंस्कारं प्रयत्नमदृष्टं चेति व्याख्येयम् ।

सत इति अनपेक्षत्वं कर्मण, शास्त्र उक्तम् न पुनः कर्माश्रयाद्यपि नापेक्षत इति । संयोगे सापेक्षत्वप्रसङ्ग इति चेत् ?—यदि पश्चाद्भाविनिमित्तान्तरानपेक्षत्वं कर्मणो निरपेक्षत्वार्थः अपि तर्हि संयोगे कर्तव्ये कर्म सापेक्षं प्राप्नोति विभागापेक्षित्वात्—न हि विभागमन्तरेण कर्म संयोगं करोति । तस्माद्विभागापेक्षित्वं कर्मणः प्रसक्तम्, ततश्च तदवस्थः सूत्रव्याघातदोषः ? न सन्देहात्—किं विभागापेक्षेण कर्मणा संयोगो जन्यते ? उत प्रतिबन्धकं विभागेन निवर्त्यते ? इति सन्दिह्यते । वयं तु धूमः विभाग उत्पन्नः पूर्वसंयोगानिवृत्तिं करोति, निवृत्ते संयोगे कर्म प्रतिबन्धकापगमात् संयोगं करोति । यथा गुरुत्वं निरपेक्षं कर्मकारणमित्युद्दिष्टं शास्त्रे । अथ च वृन्तफलविभागान्निवृत्ते वृन्तफलसंयोगे गुरुत्वं लब्धवृत्ति, (तच्च) पतनकर्म करोति, तथा कर्मापीत्यदोषः । यथा वा संयोगः साधारणकार्यद्रव्यसंयोगाविनाशोत्तरकालं द्रव्यान्तरारम्भे निरपेक्षः कारणमिति न विभागापेक्षो द्रव्यमारभते तथा कर्म संयोगमारभमाणं न विभागमपेक्षत इति, अतोऽपि न सूत्रव्याघातः ।

यदप्युक्तं कर्म विना संयोगेन संयोगं करोति ? तदपि न, व्याघातात्—न संयोगोऽस्ति कर्म च संयोगं करोतीति व्याहृतम् । न ह्यसति संयोगे वाक्यमेतदर्थवृत्तायां व्यवतिष्ठत इति । अथवा तेन व्याघातो गतिविभागसंयोगाश्च प्रतिपिध्यन्ते, अथ च कर्म संयोगं करोतीति व्याहृतम् । अथ मनुष्ये परमतव्यपेक्षयोक्तम्, संयोगविभागकर्मणां प्रतिपेक्षो नास्माभिः संयोगविभागकर्माण्यभ्युपगम्यन्ते इति ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः—यानि तानि परमताभ्युपगतानि संयोगविभागकर्माणि तानि भवता कथं प्रतिपद्यन्ते ? । यदि प्रमाणतः ?

कथं पराभ्युपगतानि । अथ प्रमाणमन्तरेण ? कथं प्रतिपद्यसे न हि प्रमाणमन्तरेण का चित् प्रतिपत्तिरुक्तेति । अथ नैव प्रतिपद्यसे ? व्याहृतं तर्ह्येतद्भवति परपक्षप्रतिपत्तयानि संयोगविभागकर्माणीति । अथ मनुष्ये ? यानि भवताऽभ्युपगम्यन्ते संयोगविभागकर्माणि तानि, न सन्ति, न पुनः संयोगविभागकर्म-प्रतिपेधः । कथं ? देशान्तरे विरलद्रव्योत्पादे गतिव्यवहारः—यः सन्तानो विरलो देशान्तरेपूत्पद्यते तत्र गतिव्यवहारः निरन्तरोत्पादे संयोगव्यवहारः ये वस्तुनी निरन्तरमुत्पद्येते तयोर्पो निरन्तरोत्पादः स संयोगः संयोगविपर्ययाद्विभागः ! । अत्र तावदुक्तं वृक्षस्थितिं भावयद्भिर्न प्रमाणाभावादिति । न हि क्षणिकत्वे प्रमाणमस्तीति ।

सान्तरानिरन्तरबुद्ध्योश्च निमित्तं वक्तव्यम् ? । यदि संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्यसे सान्तरमितिवुद्धे-निरन्तरमिति च बुद्धेर्भेदेहेतुर्वक्तव्यः । नहि निमित्तभेदमन्तरेण बुद्धीनां भेदो दृष्टो रूपादिवदिति—या चेयमचलति चलतीति बुद्धिर्या असंयुक्ते संयुक्तमिति अविभक्ते विभक्तमिति च, सा च(१) प्रधानमन्तरेण न भवति । सर्वा एता मिथ्याबुद्धयः प्रधानानुकारेण भवन्तीति प्रधानं वक्तव्यम् ? नहि निष्प्रधानं भाक्तं दृष्टम्—स्थाणुपुरुषवदिति—यथा स्थाणौ सति पुरुषे स्थाणुरिति बुद्धिः पुरुषे वाऽसति स्थाणौ पुरुषबुद्धिरिति । यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् कुण्डलीत्यस्या बुद्धेः किञ्चिन्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिपिध्यमानं वा निमित्तान्तरमुपादेयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता । न च भवता निमित्तान्तरं प्रतिपाद्यते, निमित्तान्तरं चान्तरेण यथा क-

(१) सार्वप्रधानमिति १ पु० पा० ।

धाञ्चिद्भवस्थिताभ्यां देवदत्तकुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवि-
 त्तव्यम् । तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिविध्यमानं वा निमित्तान्तर-
 मभ्युपगन्तव्यम् । यदि प्रतिविध्यमानं ? यदन्यत्र भवति तदन्यत्र
 प्रतिविध्यत इति प्रतिविध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः । तस्मान्न
 कथञ्चन संयोगः प्रतिषेद्धुं शक्यते । इहबुद्धिनिमित्तत्वाच्च—इय-
 मिहबुद्धिः प्रवर्तमाना नर्ते सम्बन्धात् प्रवर्तते—यथेह कुण्डे वद-
 राणीति—नेयं वदरमात्रनिमित्ता न कुण्डमात्रनिमित्तेति, यदस्या
 निमित्तं स संयोग इति । इहेति बुद्धिर्यादि संयोगादनियमो न
 प्राप्नोति ?—यदि संयोगादिहबुद्धिर्भवति अमति संयोग इहबुद्धिर्न
 स्यात्—यथा सन्तीह वने तिलकाः सन्तीह वने किंशुका इति ।
 दूराच्चान्तरमपश्यतां किंकृतेहबुद्धिः नहि तत्रास्ति संयोग इति ? न,
 इहबुद्धेरुभयनिमित्तत्वात्—उभयमिहबुद्धेर्निमित्तं संयोगो विभा-
 गादर्शनं च । तत्रैका मुख्या, एका भाक्ती । या संयोगात् सा
 तत्रबुद्धिरिति । या विभागादर्शनात् सा भाक्तीति । या चेयं भाक्ती
 सा प्रधानसामान्यदर्शनादुपजायते न प्रधानं प्रत्याचष्टे । नहि
 प्रधानप्रत्याख्यानैव भाक्ती बुद्धिर्भविष्यतीति । भाक्त्व एव
 सर्वा भविष्यन्तीति न युक्तम् ? प्रधानापोक्षित्वादित्युक्तम् । यदपी-
 दमुच्यते विना संयोगेनेहबुद्धिर्दृष्टा यथा सन्तीह वने तिलकाः
 सन्तीह वने किंशुका इति ? । तत्र सम्प्रधार्य किं सम्बन्धो नास्ति ?
 उत संयोगो नास्ति ? । वयं तु ब्रूमः संयोगो नास्ति न तु सम्ब-
 न्धः । सम्बद्धं हि वनं तिलकादिभिरिति ।

किं पुनरिदं वनं नाम ? नेदं दुर्वचम् । उक्तमे-
 तद्बहुत्वसंख्या सविशेषणेति । ऊर्ध्वावस्थिते च द्रव्ये संयु-
 क्तबुद्धौ ससामिहबुद्धिः कस्मान्न भवति तयोरेव द्रव्ययो-
 स्तस्मिन् संयोगे सति न भवतीति ? किम्भूतो नियमः ?

नापरिज्ञानाद्-संयोगमन्तरेण निनिर्मितेहबुद्धिर्न भवतीति ब्रूमः
 न पुनर्भवस्येहबुद्धिः सति संयोग इति । न चोत्तराधरानपेक्षेण
 संयोगेनेहबुद्धिः न क्रियत इति तत्पूर्विका न भवति । यत्पुनरेत-
 दमति सम्बन्धे अस्य द्रव्यस्येह समवाय इतीहबुद्धिर्न प्राप्नोति ।
 यथेह तन्तुषु पट इति बुद्धेः समवायो निमित्तम्, न पुनः सम-
 वायस्य समवायोऽस्ति इह समवाय इति न स्यात् ? । अत्रो-
 क्तम् । किमुक्तम्, ? मिथ्याप्रत्यय एवैव इति । किं पुनः समवाय-
 वद्विद्रव्यैः(१) समवायस्य सामान्यं ? यदपेक्षया(२) स मिथ्या-
 प्रत्ययः प्रवर्तते ? भेदादर्शनम्,— यानि समवायवन्ति न तेषां भेदो
 दृश्यते समवाये चैतदस्तीति युक्तो मिथ्याप्रत्ययः । वाक्यधर्मभेदा-
 दानियमः—न चैकस्मिन् वाक्ये यो धर्मः स वाक्यान्तरेऽपि भ-
 वतीति यथा राज्ञः पुरुषो गच्छतीति त्रीणि पदानि । त्रीण्यपि स्वेन
 स्वेनार्थेनार्थवन्ति भवन्तीति । उदकस्य भावो भवतीति नैतद्वाक्य-
 सामान्यादेकस्मिन्नापि वाक्ये त्रीण्यपि पदानि पृथगर्थवन्ति(३)
 भवितुमर्हन्ति । कः पुनरस्य वाक्यस्यार्थः उदकस्य भावो भव-
 तीति ? यावदुक्तम्भवति उदकं भवति तावदुक्तम्भवति उदकस्य
 भावो भवतीति । एवमन्यान्यपि वाक्यानि कुण्डे बदराणां वृत्ति-
 रिति यथा वृत्तौ दर्शितायां(४) वृत्तिमत्सु बदरेषु सम्प्रत्ययः ।
 एतदुक्तम्भवति कुण्डे बदराणि वर्तन्त इति तथेह(च) द्रव्ये द्रव्य-
 स्य समवाय इति ब्रुवाणेनोक्तम्भवति अत्र द्रव्ये द्रव्यं वर्तत
 इति । तस्मादज्ञात्वा वाक्य(र्थ) विभागमुच्यते अस्य द्रव्यस्येह

(१) समवायिभिर्द्रव्यैः—पा० ६ पु० ।

(२) यदपेक्ष्य—पा० ६ पु० ।

(३) पृथगर्थानि—पा० १ पु० ।

(४) दर्शितायां—पा० ६ पु० ।

समवायोऽसति निमित्त इति । तस्मादुपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति । उपपत्तौ च न संस्थानविशेषेणावस्थितास्तन्तवः पटबुद्धेः कारणं भवन्तीति ।

अपरे पुनरन्यथा अर्थान्तरानवयवत्वादित्येतद्वाक्यं वर्णयन्ति अवयवावयवविभावादिति । एतच्च तैः कुतो लभ्यते ? न ह्यवयवार्थोऽर्थान्तरानवयवत्वादित्येतस्मिन् वाक्ये श्रूयते । उपनयेन लभ्यत इत्याह—यस्मादयमुपनयोऽवयवास्तन्तवोऽवयवी पट इति उपनयेनावयवावयवित्वादिति हेतुर्लभ्यते ? । सत्यं लभ्यते विरुद्धस्तु भवति, न हिः तन्तवः स्वात्मनो(१)ऽवयवाश्चावयवी च, न पटः आत्मनो(२)ऽवयवोऽवयवी चेति । किं कारणम् ? अवयवावयवविशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वात्—सम्बन्धिशब्दावेतौ अवयवोऽवयवी च । न चान्यतरमत्पारुष्यानेन सम्बन्धिशब्दप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादयमपि न सूत्रार्थः ।

दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि प्रदेशप्रदेशिव्यवहारो यथा आकाशस्य प्रदेश इति ? नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत्—अन्योऽवयवार्थोऽन्यश्च प्रदेशार्थ इति । कोऽवयवार्थः ? कारणविशेषाभिधानमवयव इति, आधाराभिधानं प्रदेशः प्रदिश्यते अस्मिन्निति । न चाकाशं क्वचित् प्रदिश्यते न चाकाशस्य किञ्चित्कारणमस्ति । तस्मान्न कारणार्थो नाधारार्थ इति । सोऽयमाकाश प्रदेशशब्दः प्रदेशशब्दद्रव्यसामान्याद्द्रष्टव्यः । किं पुनः प्रदेशवता द्रव्येण सामान्यं ? संयोगस्याऽध्याप्यवृत्तित्वम् । एनं चार्थमुपरिष्ठाद्द्रक्ष्याम इति । तत्प्रदेशात्मकत्वादिति चेत् ?—अथ मन्यसे (३) अपमन्यो हेतुरवयविनोऽनर्थान्तरत्वसा-

(१) आत्मनो—पा० ६ पु० ।

(२) स्वात्मनो—पा० ६ पु० ।

(३) मन्यसे—पा० ६ पु० ।

धकः तत्प्रदेशात्मकत्वं, कोऽस्यार्थोऽनर्थान्तरं पटात्तन्तवः तत्प्रदेशव्यपदेशविषयत्वादिति—ये यस्य प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते ते तस्यात्मानो भवन्ति, यथाकाशस्य प्रदेशाः, पटस्य च प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते तन्तवस्तस्मात् पटात्मानस्तन्तव इति ? । इदं तावद्यथाश्रुति वाक्यं पूर्ववद्धेतुहीनं तत्प्रदेशात्मकत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरयोरदर्शनादसाधारणः प्रदेशशब्दस्य कारणपर्यायत्वाद्विरुद्धः तत्प्रदेशव्यपदेशविषयत्वस्य तन्तुभिरसम्बन्धादमिद्धः । योऽप्ययं दृष्टान्त आकाशस्य प्रदेश इति सोऽप्यसिद्धः । कथमिति ? आकाशस्य प्रदेश इति संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमुच्यते । न च संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमात्रमाकाशं, तस्मादसिद्धो दृष्टान्तः ।

द्रव्यान्तरेभ्यो द्रव्यान्तरानिष्पत्तेर्नान्योऽव्यवयववेभ्यः । न किञ्च द्रव्यान्तरेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यमानं (१) दृष्टं, न च गोहस्तपद्मेभ्यः पुरुष उत्पद्यते । तन्तुभ्यस्तत्पद्यते पटस्तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? अस्यापि पूर्ववद्धेतुन्यूनता । उपनयेन व्यञ्जमानस्तेभ्यस्तत्पत्तेरिति हेतुः । अपमप्यर्थान्तरानर्थान्तरयोर्व्याप्यत्वेत्साधारणः । अर्थान्तराच्च तुर्यादिरर्थान्तरस्य पटस्योत्पत्तिदर्शनाद्विरुद्धः । पटपक्षीकरणे अमम्बद्धार्थो न पटः पटादुत्पद्यत इति । अथ तच्छब्देन तन्तवः सम्बन्ध्यन्ते तन्तुभ्यः पट उत्पद्यत इति । तथापि विरुद्धो न तन्तुस्तन्तुभ्यो भवति पटस्तु भवति ।

नान्योऽव्यवयववेभ्योऽव्यवयवन्तरावयवानामव्यवयवन्तरार्थान्तरभावात्—इह ये अव्यवयवोऽर्थान्तरं भवन्ति तेऽव्यवयवन्तरावयवा भवन्ति यथा चक्रादयो रथावयवा इति तेऽर्थान्तरं पटात् । यदि च तन्तवोऽपि पटादर्थान्तरं स्युः ते-

ऽपि पटव्यतिरेकेणावयव्यन्तरावयवाः स्युः । न च ते तद्व्यतिरेकेणावयव्यन्तरावयवास्तस्मान्नार्थान्तरमिति । चावयमात्रे हेतुन्यूनता असाधारणता च दोषः । हेतुस्तद्व्यतिरेकेणान्यानवयवत्वात् न तन्तवस्तन्तूनामवयवा इति विरुद्धः । अर्थान्तरप्रत्याख्यानाच्चावयवोऽवयवीत्येतन्न स्यात् ।

यदपीदमुच्यते ये ऽवयवा अवयविनोऽर्थान्तरं भ्रान्ति ते तद्व्यतिरेकेणान्यावयवा भवन्ति यथा चक्रादप इति ? । न उपमेन व्याघातात्—चक्रादयोऽवयवा इति त्रुवताऽभ्युपगतमर्थान्तरं भवति । अनभ्युपगमे वा कोऽस्य वाक्यस्यार्थः चक्रादयो रथावयवा इति । ये च चक्रादयो रथावयवत्वेनाभ्युपगम्यन्ते तेऽप्यर्थान्तरमतिपेधान्न रथस्य नाप्यन्यस्यावयवा इति उच्छिन्नो(१)ऽवयवावयवविशब्दस्य विपयः, तस्मादहेतुरयम् ।

नान्योऽवयवव्यवयवेभ्यो द्रव्यान्तरोत्पत्तिदेशव्यवच्छेदात्—यदुभयसम्प्रतिपन्नमर्थान्तरत्वेन तत् तस्माद्भिन्नदेशमुत्पद्यमानं (२) दृष्टम् यथा गोरश्वात्, न तु तन्तुभ्यो भिन्नदेशः पट उत्पद्यते(३) तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? । अत्रापि हेतुन्यूनता चासाधारणता च पूर्ववदिति तद्देशोत्पत्तोरिति हेतुः । न तन्तुस्तन्तुदेश उत्पद्यत इति विरुद्धः । उत्पत्तिप्रसारणानं वा पटमतिपेधात् । यदि तन्तुभ्यः पटो नोत्पद्यते क उत्पत्तिशब्दस्यार्थो न तन्तुरुत्पद्यते न पट इति उत्पत्तिदेशव्यवच्छेदादित्युत्पत्तिशब्दस्यार्थो वक्तव्य इति । स च निरूप्यमाणो व्यक्त्या-

(१) उच्छिन्नो—पा० १ पु० ।

(२) उपलभ्यमानं—पा० ६ पु० । (३) उपलभ्यते—पा० ६ पु० ।

दि (१) धर्मभेदेनापूर्वं जन्माहोति विरुद्धः ।

नान्पोऽवयव्यवयवेभ्योऽवयवान्तरावयवनिःस्रवयवान्तरार्था-
न्तरभावात् । इह योऽवयवान्तराणामवयवी भवति सो-
ऽवयवान्तरेभ्यो ऽर्थान्तरं भवति यथा चक्रादिभ्यो घटः
चक्रादिभ्योऽवयवेभ्योऽर्थान्तरं घट इति चक्राद्यवयवव्य-
तिरेकेणावयवान्तराणामवयवी भवति, न तुपटस्तन्तुव्यतिरे-
केणावयवान्तराणामवयवी भवति । तस्मान्नासौ तन्तुभ्यो-
ऽर्थान्तरम् ? । अत्राप्यसाधारणता हेतुन्यूनता च पूर्वव-
त् । अवयवान्तराणामवयवीति द्रुवता अवयव्यर्थान्तरभूतोऽभ्य-
नुज्ञागो भवति । शून्यं वा वाक्यम् । अथ नाभ्यनुज्ञापते ? कोऽस्य
वाक्यस्यार्थः अवयवान्तराणामवयवीति । न ह्यवयविमत्साख्या-
नादेतद्वाक्यमर्थवत्तार्या शक्यं व्यवस्थापयितुम् । तद्व्यतिरेकेणा-
न्यानवयवित्वं हेतुस्स्यापि प्रसङ्गः पूर्ववत् ।

नान्पोऽवयव्यवयवेभ्यः सत्यन्यकर्तुरर्थान्तरभावात्—इह ये
यस्मिन् सत्यन्यत् कुर्वन्ति ते तस्मादर्थान्तरं भवन्ति यथा कटात्
तन्तवः, मति कटे ऽर्थान्तरं पटं कुर्वन्तीति कटादर्थान्तरं भवन्ति, न
पुनः सति पटे तन्तवो द्रव्यान्तरं कुर्वन्ति तस्मात् ते नार्थान्तरमिति ? ।
अस्यापि हेत्वर्थः सत्यन्याकरणात् (२) अस्याप्यसाधारणता
च पूर्ववत् । मति कटे तन्तवः पटं कुर्वन्तीति द्रूपे न चार्थान्तर-
मिति व्याहृतम् । नहि तन्तव आत्मानं (३) कुर्वन्ति । पटमप्य-
र्थान्तरभावात् न कुर्वन्तीति चेत् ? क्रियाविषयोच्छेदो—न त-
न्तव आत्मानं कुर्वन्तीति नार्थान्तरं कुर्वन्तीति क्रियाविषय उ-

(१) व्यक्तादि—पा० ६ पु० ।

(२) सत्यन्याकरणत्वात्—पा० ६ पु० ।

(३) स्वात्मानं—पा० ६ पु० ।

च्छिन्नो(१) भवतीति ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः स्वात्मसंयोगव्यतिरेकभाष्यव्यव-
व्य(२) न्यन्नात्—इह ये यस्मादर्थान्तरं भवन्ति ते आत्मसंयो-
गव्यतिरेकेण भवन्ति तद्यथा तन्तुसंयोगव्यतिरेकेण कटो भवति,
न च तन्तुसंयोगव्यतिरेकेण पटो भवति तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्त-
म् ? । अस्यापि हेत्वर्थस्तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यस्याप्यसाधा-
रणता हेतुन्यूनता च पूर्ववदेव । तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति
श्रुतता तन्तुव्यतिरिक्तः संयोगश्चावयवी चाभ्युपगतो भवति

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तरगुणा-
कारिणत्वे (३) अगुणत्वप्रसङ्गात्—न किल द्रव्यान्तरगु-
णानां द्रव्यान्तरगुणेभ्यो दृष्ट उत्पादः । यथा न गौगुणे-
भ्योऽश्वगुणानाम् । तन्तुगुणेभ्यस्तु पटगुणानामुत्पत्तिस्तस्मान्ना-
सौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? । सोऽयमपन्थापो वर्तते । कोऽत्रापन्थायः
तन्तुगुणेभ्यः पटगुणानामुत्पत्तिं प्रतिपद्यसे न चार्थान्तरं पट
इति । न च तन्तुगुणेभ्यस्तन्तुगुणानामुत्पत्तिरिति तन्तुगुणे-
भ्यस्तद्गुणोत्पत्तिरिति हेतुर्विरुद्धः ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृ-
त्तिरवयव्यप्रत्यक्षः स्यात् यद्यवयव्यर्थान्तरं स्यात् यथा गर्भ-
मातृसंयोगः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिर्न मत्तस्य, प्रत्यक्षस्त्ववयवी,
तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम् ? । प्रत्यक्षत्वादेव नार्थान्तरमिति
विरुद्धो हेतुः । गर्भमातृसंयोगश्चाप्रत्यक्ष इति, किमप्यं
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाभ्यामारम्भादप्रत्यक्ष ? उत ऽप्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृ-

(१) उच्छिन्नो—पा० १ पु० । एवमप्येऽपि ।

(२) व्यतिरेकेण भाष्य—पा० ६ पु० ।

(३) सतीति पूर्णायम् ।

चित्त्वाद्प्रत्यक्ष ? इति । यद्याद्यः ? हिमवत्परमाणुकमप्रत्यक्षं प्राप्नोति तस्य ह्येक एव (१) प्रत्यक्ष एक एवाऽप्रत्यक्ष इति । अथ द्वितीयः ? भावोऽप्रत्यक्षः प्राप्नोति स हि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिरिति । न चायं पक्षोऽस्ति अवयवानामप्रत्यक्षत्वे अवयवी न प्रत्यक्ष इति ? । उक्तञ्चात्र । किमुक्तम्, ? येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्ति अवयवानां तैः सहावयवी गृह्यते, येषां नास्ति तैः सह न गृह्यते । न चैतत्कृतोऽस्ति भेदः अवयवानामप्रत्यक्षत्वाद्यविनोऽप्रत्यक्षत्वं श्रुतः सर्वमतीन्द्रियं प्राप्नोति । न हि कस्यचित् मध्यभागपरभागौ ज्ञायेते इति । सोऽयं प्रत्यक्षविषय उच्छिन्नो भवति । प्रत्यक्षत्वादिनि च श्रुवाणेन अवयवातिरिक्तोऽवयव्यभ्युपगतो भवति परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् । न हि परमाणवः कदाचिदुपलभ्यन्ते न परमाणवोऽतीन्द्रिया रूपादिमनामतीन्द्रियत्वनिवृत्तेः । न हि रूपादिमद किञ्चिदतीन्द्रियमस्ति । दृष्टं च रूपादिमदैन्द्रियकं घटादि । ऐन्द्रियकाः परमाणव इति कोऽर्थः ? किन्तावेदिन्द्रियकरणप्रत्यक्षा उत इन्द्रियसम्बद्धा ? इति । किं चानः ? यदीन्द्रियकरणप्रत्यक्षा ऐन्द्रियका इति ? तन्न युक्तम्, न हीन्द्रियमन्यस्यान्यथार्थं प्रकाशयति अन्यथाऽन्यस्य, इन्द्रियवृत्तीनामविकल्पितत्वात्, भवतीति (२) चेत् परमाणव ऐन्द्रियका अस्मदादीनामप्यैन्द्रियकाः स्युः । अयेन्द्रियसम्बद्धा ऐन्द्रियका ? इति तस्मिन्नाविरोधः न हि परमाणव इन्द्रियेण न सम्बद्ध्यन्त इति । तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षे मयपि महत्त्वाभावात् परमाणव उपलभ्यन्त इति । कथं पुनरवगम्यते महत्त्वमप्युपलभ्यते रूपवत्कारणमिति ? । भावाभावयो-

(१) एकोऽवयवः—पा० ६ पु० । (२) भवतीति—पा० १ पु० ।

(२) मयगम्यते—पा० ६ पु० ।

स्तद्वत्त्वात्—वस्मात् साते महत्त्वे रूपे चोपलब्धिर्भवति असति च न भवति । तस्मादुभयं कारणमिति । पञ्चत्रोक्तषु तेजः स्पर्शवदिति ? । सति तेजःस्पर्शे उपलब्धिर्भवति असति च न भवति । न च तेजःस्पर्शोऽपि रूपवद्द्रव्योपलब्धेः(१) कारणमिति ? । तन्न व्यभिचारात्—व्यभिचारात् स्पर्श उपलब्धेरकारणं, न पुनारूपमहत्त्वे क्वचिद्व्यभिचरतः । तस्माद्रूपमहत्त्वे एवोपलब्धेः कारणमिति अयञ्चार्थः सूत्रकारेण सूत्रद्वयेनोक्तः—“अद्रव्यद्रव्यत्वात् परमाणवनुपलब्धिः, रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धि”रिति(२) । रूपसंस्कारो रूपसमवाय इति सूत्रार्थः । अथ पुनः स्पर्शस्यापि रूपमहत्त्ववदव्यभिचारः ? कस्मात् स्पर्शो न कारणमिति वक्तव्यम् ? । समवधार्य चैतद्भवताभिधीयते स्पर्शवदेतत् स्यादिति । येन प्रमाणेनावधृतमेतत् स्पर्शो न कारणमिति । मयापि तत् एवाकारणत्वम् । अथाकारणत्वप्रतिपादकं न प्रमाणमस्ति ? को ह्यस्य वाक्यस्यार्थः ? स्पर्शवदेतत् स्यादिति । तद्भावभावित्वं च व्यभिचारयता कार्यकारणभाव उच्छिन्नो भवति । इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति परेण पर्यनुयुक्तस्तद्भावभावित्वव्यतिरेकेणान्येन तस्य प्रतिपादयतो विरोधादनुत्तरमेतत् ।

यत्पुनरेतदतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वादिति ? । अतीन्द्रियोः किलात्ममनसोः संयोगो ह्यतीन्द्रियो दृष्ट इति । यदि च परमाणवोऽतीन्द्रियाः स्युः तत्कार्यमप्यतीन्द्रियं स्यात् ऐन्द्रियकं च दृष्टम्, तस्मादैन्द्रियका इति ? । सोऽयं दृष्टान्तमयोगः

(१) रूपोपलब्धे—पा० ६ पु० ।

(२) वायावनुपलब्धिः—पा० १ पु० । काणादस्त्रमिदं ४ न. १ अ. ७ सू ।

अतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वादिति दृष्टान्तप्रयोगमात्रे च हेतुन्यूनता ।
 योऽप्यत्र कथञ्चिद्देतुर्लभ्यते नानािन्द्रियकार्यं महाभूतादि व्यक्त-
 म् ऐन्द्रियकत्वात् घटादिवदिति—यथायैन्द्रियकमैन्द्रियककार्यं
 दृष्टम् तथा च महाभूतादिव्यक्तमैन्द्रियकम् तस्मात्तदप्यैन्द्रियक-
 कार्यमिति ? । अथमपि प्रत्यक्षप्रमाणविरोधाद्विरुद्धः अनुष्णोऽग्निः
 कृतकत्वादिति यथा ।

एके तु वातायनच्छिद्रदृश्यं त्रुटिं परमाणुं वर्णयन्ति ।
 तन्न युक्तम् । तस्य भेद्यत्वात् । अभेद्यः परमाणुभिद्यते त्रुटि-
 रिति । कथमवगम्यते भिद्यते त्रुटिरिति ? । द्रव्यत्वे
 सत्यस्मदादिवाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् घटत्वादिति । कथं चान्य-
 था अभेद्यः परमाणुरित्युच्यते । अनिस्तत्वाच्च न परमाणुः
 सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाच्च । तस्मान्नैन्द्रि-
 यकाः परमाणव इति तेषामतीन्द्रियत्वात् यत्प्रत्यक्षं तदन्य-
 दिति विरुद्धो हेतुः ।

संहतानामुत्पत्तिमिरोधात् नासंहतः परमाणुरस्तीत्यपरे-
 अपरे तु संहतं परमाणुं वर्णयन्ति संहता एव क्षुत्पद्यन्ते
 निरुद्ध्यन्ते च असंहतास्तु परमाणवो न सन्त्येवेति । त-
 दयुक्तम् । संहतार्थं (१) स्पानुक्तत्वात्—असंहताः परमाणवो
 न सन्तीति ब्रुवता संहतशब्दार्थो वक्तव्यः ? सघातो हि नाम ब-
 हूनामकार्यकारणभूतानां संयुक्तानामवस्थानम् । न चासंहतप्रति-
 पेधे संहतस्य निमित्तमस्ति संहन्यमानतन्त्रत्वात्—नित्यमयं संघा-
 दतः संहन्यमानतन्त्रो (२) भवति । न चासंहतप्रतिपेधे संह-
 न्यमानमस्ति । तस्मान्नासंहतोऽस्तीति विरोधाच्च किञ्चिदेतत् ।

(१) संघातार्थं—पा० ६ पु० ।

(२) असंहतः संहन्यमानतन्त्रमिति केचित् ।

एकप्रतिषेधादनेकाभ्युपगमवदिति । यथा नाम काश्चिन्मुग्ध(१) एकप्रतिषेधादनेकमभ्युपेयात् तस्य चैकप्रतिषेधादनेकं निवर्तेत एकसमुदायत्वादेनेकस्य, तथाविधमिदं भवतीति ।

इतश्च नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः संयोगाप्राप्त्यभावात्—यन् खलु यन्मादर्थान्तरं भवति तस्य तेन संयोगो भवत्यप्राप्तिर्वा यथा गत्राऽश्वस्य, न पुनस्तन्तुभिः पटस्य संयोगो न चाप्राप्तिस्तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति ? । अवयविनः पक्षीकरणे संयोगविभागाभावस्य संयोगविभागविषयत्वादसम्बद्धम् । अथासंयोगित्वाविभागित्वे हेतुभूते ? तथा ऽसिद्धेः—संयुज्यते चायं विभज्यते चेति । अथ स्वावयवनासंयोगत्वात् ? सोऽप्यनुपसंहार्यः नास्वान्वयो न व्यतिरेक इति । अथापि सर्पकुण्डलकाद्युदाहरणं स्यात्—सर्पकुण्डलकादि किल स्वकारणेनासंयोगि न चार्थान्तरमिति ? । तदमिद्धम् । यथा चार्थान्तरं सर्पकुण्डलकादि तथोक्तं पुरस्तात् । यदपि स्वकारणेनासंयोगीति ? तत्र चिन्त्यम्, किं गुणत्वात् स्वकारणेनासयोग्यथानर्थान्तरभावादिति ? । वयन्तु श्रूयो गुणत्वान्नानर्थान्तरभावाद् गुणश्च सर्पकुण्डलकः संयोगः स चार्थान्तरमिति प्रतिपादितमेतत् । अर्थान्तरभावे च(तु) दर्शनाद्विरुद्धः । सत्त्वरक्षणमासि भवतां पक्षे मिथोऽर्थान्तरभूतानि, तेषां च न संयोगोनाप्राप्तिरिति—प्रधानपुरुषयोर्न संयोगो नाप्राप्तिरुभयोर्व्यापकत्वाद्विरुद्धः ।

नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् ? । गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादित्येतन्न कथञ्चिदापि पक्षेण सम्यद्भवते । क्व नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः ? क्व च गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणम् ? गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् गुरुत्वान्तरकार्यं न स्यात् न गुरुत्वं

न गुरुत्वान्तरं नावयधी, नोदकप्रतिषेधात् कमण्डलोः कपालानां वा प्रतिषेधो युक्तः ।

एके तु गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादित्यनेन गुणान्तरारम्भं प्रतिषेधन्ति उदाहरणमात्रार्थत्वात् गुरुत्वान्तरारम्भप्रतिषेधस्य । कथमिति ? न कार्यं कारणरूपादिपूर्वकरूपादिमत् गुरुत्वान्तरवच्चमसङ्गात्— यदि कारणगता रूपादयः कार्ये रूपादीन्यारभेरन् ? अपि तर्हि कारणगतान्यपि गुरुत्वानि कार्ये गुरुत्वान्तरमारभेरन्, ततश्च गुरुत्वान्तरवत् कार्यमुपलभ्येत, न चोपलभ्यते, तस्मान्न कारणरूपादिमत्पूर्वकरूपादिमत्कार्यमिति ? । सत्यमुपपादितः पक्षधर्मः स तु प्रत्यक्षविरोधान्न किञ्चित् । कथमिति ? अभ्युपेत्य कार्यं रूपादयः कार्ये प्रतिषिद्ध्यन्ते, कार्याभ्युपगमाच्च प्रतिषेद्धयमभ्यनुज्ञातं भवति, कारणरूपादयश्च कार्यरूपादीन् नारमन्ते इति ब्रुवतः(१) कार्यमगुणं स्यात् न त्विदमगुणं दृश्यते, ततश्च विरोधादयमहेतुः । अथ कार्यं नैवास्ति ? न कार्यं कारणरूपादिपूर्वकरूपादिमदित्यनर्थकम्, न हि कमण्डलोरभावे अनुदकः कमण्डलुरिति युक्तं ब्रुवतुम् । एतेन कार्ये रूपादिप्रतिषेधः प्रत्युक्ता । यश्चायं हेतुः गुरुत्वान्तरवच्चमसङ्गादिति ? । अपमप्यभ्युपगमाच्च किञ्चित्—नाभ्युपगम एव दोषत्वेन देश्यते । यदि तर्हि गुरुत्वान्तरवत् कार्यद्रव्यं रूपाद्यन्तरवच्च(२) ततो गुरुत्वान्तरकार्यमुपलभ्येत यथा रूपाद्यन्तरकार्यं, न तूपलभ्यते, न हि तुल्यार्था विभक्तपिण्डद्रव्योपन्यासवत् सम्वद्धयोरपि कार्यभेदं पश्यामः, तस्माद्विभक्तयोरिव संयुक्तयोरपि नास्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ।

(१) मृगान्त्येति पा० २ पु० ।

(२) गुरुत्वादिमत्कार्यद्रव्य रूपादिमद्येति २ पु० पा० ।

केचित्तु न गुरुत्वान्तरवत्(१)कार्यद्रव्यवती तुलेति पक्ष-
यित्वाऽवनमनविशेषाभावादीति हेतुं द्रुवते । सोऽयं
व्यधिकरणः अवनमनविशेषाभावस्यातुलाधर्मत्वात्— न अवन-
मनविशेषाभावस्तुलाधर्म इति । एवं तु युक्तमुत्पश्यामः ।
अवनमनविशेषानाधारत्वान्न गुरुत्वान्तरवत्कार्यद्रव्यवती तुले-
ति । असिद्धस्तावदयं हेतुरवनमनविशेषानाधारत्वस्यातुलाद्यत्ति-
त्वात् । न तद्वृत्तानुपलब्धेः—अयमप्यनैकान्तिकत्वादहेतुः गुरुत्वा-
न्तरवद्द्रव्यसन्निपाते सखवनमनविशेषानाधारत्वस्य दृष्टत्वात् ।
यथा गुरुत्ववति द्रव्ये उन्मीयमाने वृद्धिभूते रजसि गुरुत्ववति
स निपातित(२) इति महागुरुत्वे चोन्मीयमाने गुरुत्वमात्रोपहिता-
नामवनमनविशेष न करोति । समहीनाधिकमसङ्ग इति चेत् ?
यदि तावत् कारणगुरुत्वैः समं कार्यगुरुत्वं यावद्विपलाभ्यामस-
म्बद्धेऽवनमनं द्विस्तावत्सम्बन्धे सति स्यात् ? । अथ कारणगुरु-
त्वाधिकं कार्यगुरुत्वं ? तथाप्यधिकं प्रसज्येत । अथ कारणगुरुत्वा-
द्धीनं कार्यगुरुत्वं ? तथापि विशेषो गृह्येत, न त्विदमस्ति, तस्मान्न
कार्यगुरुत्वमस्ति ? न, कार्यकारणगुरुत्वेयत्तानवधारणात्—यद्येत-
दवधारितं स्यात् एतावत् कारणगुरुत्वमेतावत् कार्यगुरुत्वमि-
ति ? तदैतत् युज्यते षक्तुम् समाधिकहीनकार्यमसङ्ग इति, तच्च-
नवधारितमित्कारणे गुरुत्वमित्कार्यं गुरुत्वमिति । यदि न का-
र्यकारणगुरुत्वमवधारितं(३) योऽयं प्रत्ययस्तुलपोन्मीयमाने द्रव्ये
द्विपलं पञ्चपलमिति न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति द्रव्यसमा-
हारगुरुत्वावधारणात् ?—यदिदं भवता मन्यते द्विपलं पञ्चपल-

(१) कार्यगुरुत्वान्तरवत्—पा० १ पु० ।

(२) सन्निपातित इति २ पु० पा० ।

(३) कार्यकारणगुरुत्वे नावधार्यते—पा० ६ पु० ।

द्रव्ययोरप्येवमेवेति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा रूपयोः प्राप्ति-
 लयोऽप्राप्तेरदर्शननिमित्तः एवं द्रव्ययोरप्राप्तेरदर्शननिमित्तो भ-
 वति न प्राप्तिनिमित्त इति ? । नैष दोषः प्रत्ययद्वैतस्यानेक-
 निमित्तत्वात्—न खलु प्रत्ययद्वैतमेकनिमित्तं दृष्टम्, तद्यथा
 चित्रगतासु प्रतिकृतिषु क्रोधमय(१)परिहारेऽपि क्रुद्धभीतमसया
 भवन्ति न (तथा) तावता पुरुषेष्वपि क्रोध(२)भयाभावे क्रुद्धभीत-
 मसयाः प्रादुर्भावितुमर्हन्तीति । एवमयं प्राप्तिप्रत्ययः क्वचित् सं-
 योगनिमित्तः क्वचिदप्राप्तेरदर्शननिमित्त इति । तस्माद्भवस्थितं
 न गुरुत्वं पतति न रूपादयः पतन्तीति ।

अपरे तु कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिषद्धं ब्रुवते । कार्य-
 गुरुत्वैः किल कारणगुरुत्वानि प्रतिषद्धानि, अनोऽवनतिविशेषो न
 भवति ? । एतच्च न युक्तमिति पश्यामः । कुतः ? । कार्यकारणयोः
 पातदर्शनात्—यदि कार्ये पतति कारणमवतिष्ठेत् प्रतिषधेर्माह(३)
 कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिषद्धमिति, न त्विदमस्ति, अनो-
 ऽयुक्तमेतत् । अनाधारत्वममहाद्य—यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं
 प्रतिषद्धं न कारणक्रियामारभेत् । कार्ये पतति न कारणं पतेदिति
 कार्यमनाधारं स्यात् । एतेन कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वविना-
 शोऽपि व्याख्यातः । विभक्तानां च पानो न स्यादित्यतिक्रमः ।
 यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाशेन कार्यद्रव्यविनाशात्
 कारणानां विभक्तानां पानो न स्यात् गुरुत्वमेव च न स्यात्
 यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाशेन आवे तर्हि न क-
 चिद्गुरुत्वं स्यात्, नहि कस्यचिद् परमाणोरतीतं कार्यं नास्ति,

(१) मन्त्रोपमय—पा० १ पु० ।

(२) मन्त्रोप—इति श्लोधिमतम् ।

(३) प्रतिषधे तर्हि—पा० ६ पु० ।

अतोऽगुरुवः परमाणवः स्युः । परमाणुषु च गुरुत्वाभावात्
कार्यगुरुत्वं कुत उत्पद्येत ? । तस्मादप्रतिषेधोऽयम् कार्यगुरुत्वैः
कारणगुरुत्वानां विनाशप्रतिबन्धाविति(१) । अतः पूर्वं एव प्रति-
षेधो नानैकान्तादिति । कार्यकारणगुरुत्वानवधारणाच्च । तदेव-
मवयविनोऽसत्त्वाव्यतिरेकप्रतिपादकं न प्रमाणमस्तीत्यतः साध्य-
त्वादवयविनि सन्देह इत्युक्तम् । (इत)अतश्च साध्यत्वादवयविनि
सन्देह इति न युक्तम् असङ्कीर्तनात्—नाहि साध्यत्वं संशयहेतु-
रिति कीर्तितं क्वचिदापि, अतो न भवति साध्यत्वात् संशयः ।
क एवमाह साध्यत्वात् संशयः ? अपि तु साध्यत्वाद्विप्रतिपत्तिः
विप्रतिपत्तेः संशय इति । साध्यत्वकार्यायां(२) विप्रतिपत्तौ
साध्यत्व(३)मध्यारोप्योक्तं साध्यत्वादवयविनि सन्देहः इति ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३४ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः(४) । संशयापाकरणार्थं(५) सूत्रम्
सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति । सर्वेषामर्थानामग्रहणं प्रसज्येत यद्य-
वयव्यपर्यान्तरभूतोऽवयवेषु नास्ति इति । कथमिति ? परमाणव-
स्तावत् दर्शनविषयभावं नापद्यन्ते अतीन्द्रियत्वादिस्त्युक्तम् ।
अवयवविद्रव्याणि च भवद्भिर्न प्रतिपद्यन्ते, तदनभ्युपगमे च
योऽयं द्रव्यप्रत्ययः कुम्भ इति, गुणप्रत्ययश्च श्याम इति,
क्रियाप्रत्ययश्चलतीति, सामान्यप्रत्ययोऽस्तीति, विशेषप्रत्ययः
कलश इति, समवायप्रत्यय इह घटे रूपादय इति, तथा-

(१) प्रतिबन्धनाविति शोधितम् १ पु० ।

(२) साध्यकार्यायां—पा० १ पु० ।

(३) साध्य—पा० १ पु० । प्रामादिक ।

(४) अवयव्यप्रसिद्धेः—पा० ६ पु० ।

(५) अपाकरणाय—पा० ६ पु० ।

सेनावनवद्ग्रहणमिति (१) चेत्तन्निन्द्रियत्वाद्गूणाम् ॥३६॥

सेनावनवद्ग्रहणमिति चेत् ?—अथ मन्यसे असत्यर्थान्तरभावेऽसति चैकानेकविभेदे च दृष्टो बुद्धिविशेषः—अन्या सेनाबुद्धिः अन्या गज्रादिवुद्ध्य इति, तथाऽन्याः स्यादिरादिवुद्ध्यः (२) अन्या च वनबुद्धिरिति । न च तावता सेना वनं चार्थान्तरम् । तस्मादनैकान्तिकत्वाद्देहेतुः ।

इदं तावत् सूत्रं साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रार्थत्वात्सम्बद्धम्, अनैकान्तिकीकरणपक्षे तु न असिद्धत्वात् (३) केन सेनावनयोरनर्थान्तरभावोऽभ्युपगम्यते, यथा च सेनावनान्यर्थान्तरभूतानि तथोक्तम्, अभेदप्रत्ययस्य चानेकानिमित्तत्वात् युक्तम्, असत्यपमभेदप्रत्ययोऽभिन्न एव, अस्ति च भिन्ने उपलभ्यमाने भेदस्यादर्शनात्, अभिन्ने तावेदकप्रत्ययः पदेकमुभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या व्यवस्थितं, एकं नास्तीत्यनेकप्रत्ययो व्याहृतः । एकसमुच्चयोक्तनेकमिति । अनेकस्मिन्नुपलभ्यमानेऽपि भेदस्यादर्शनादभेदप्रत्ययः भेदस्यादर्शनमाराधिमित्तात् यथा सेनावनादिषु, यानि तानि सेनावनाङ्गानि हस्त्यादीनि तान्येकश उपलभ्यमानपृथक्कानि आराधिमित्ताद्भेदं नोपलभ्यन्ति, भेदानुपलब्धेर्भिन्ने वस्तुन्याभिन्नप्रत्ययः । न च (४) परमाणवः केन चिदुपलभ्यन्ते कस्मात् ? अतीन्द्रियत्वाद्गूणामिति ।

अतीन्द्रियाः परमाणव इति प्रतिपादितमेतत् । यश्चेन्द्रियकः पदार्थः स उपलभ्यमानपृथक् आरात् पृथक्-

(१) सेनावनादियदिति—पा० वृत्तिकारसम्मतः ।

(२) घयादिवुद्ध्यो—पा० १ पु० ।

(३) न केन इति पु० पा० ।

(४) भेदानुपलब्धेर्भिन्ने वस्तुनि मभेदप्रत्ययः न तु—पा० १ पु०

स्याग्रहणे अभेदमस्यनिमित्तं भवति । यथोपलभ्यमानजा-
तीयानामाराज जातिग्रहणमुपलभ्यमानप्रस्पन्दानां च नाराज
प्रस्पन्दग्रहणमिति । गृह्यमाणग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात्—य-
च्चेदं गृह्यमाणस्य पदार्थस्याऽग्रहणं तदन्यनिमित्तं दृष्टम्, यथा
तेषामेव सेनावनाङ्गानाम्, न तु परमाणवो गृह्यन्ते तेषाम-
तीन्द्रियत्वात् । तस्मान्न तेषामन्यनिमित्तमग्रहणमिति ।

अनुपजातविशेषाणां च बुद्धिभेदाहेतुत्वाद्विरोधः—यस्य पर-
माणवो घटादिबुद्धिहेतवो भवन्ति स चेदं प्रष्टव्यः किं परमाणव
उपजातविशेषा बुद्धिभेदं कुर्वन्ति उतानुपजातविशेषा इति ? । किं
चातः ? यद्युपजातविशेषाः ? योऽसौ विशेषः सोऽवपवीति प्राप्तम्,
अथानुपजातविशेषाः ? त एवातीन्द्रिया ऐन्द्रियकाश्चेति महान्
विरोधः । विशेषः संयोगः परमाणूनां ते परस्परप्रत्यासत्तौ सत्यां
संयोगोपकरणा उपलप्स्यन्त इति ? नातीन्द्रियत्वादणूनां—नाती-
न्द्रियाणां संयोगः प्रत्यक्षो भवितुमर्हति । भवति हीदमनेन संयु-
क्तमिति । तस्मान्न संयोगो विशेषः । यश्चायमनेकस्मिन्नेकप्रत्य-
यः स मिथ्याप्रत्ययो, मिथ्याप्रत्ययानिमित्तं च सामान्यद-
र्शनं विशेषानुपलब्धिः अविद्यमानविशेषदर्शनद्वारेणाध्यारो-
पिततद्विपरीतधर्मता(१) । न चातीन्द्रियत्वादणूनां सामा-
न्यदर्शनमस्ति, इदभावे कुतो विशेषादर्शनम्, सामान्यद-
र्शने विशेषादर्शने वाऽसति न तद्विपरीतधर्माध्यारोपः ।
च च निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकस्य मिथ्याप्रत्ययस्य प्रा-
दुर्भावो युक्त इति ।

एतेन भाक्त औपमिकश्च प्रत्ययो व्याख्यातः । भ-
क्तिर्नामातयामृतस्य तयामाविभिः सामान्यम्, उभयेन भ-

एवं घटादिप्रत्ययान् पर्यनुयोज्य इति । एवं परिमाणसंयोगप्रस-
न्दजातिविशेषप्रत्ययानापे पर्यनुयोज्यः तेषु चैवं प्रसङ्गः । यद्य-
वयविनमर्यान्तरं न प्रतिपद्यसे महदीति संयुक्त इति वाऽशो
गच्छतीति मत्प्रया न प्राप्नुवन्ति, न ह्यतीन्द्रियेषु परमाणुषु एते
मत्प्रया युज्यन्त इति ।

किमेते एकादिप्रत्यया अणुमञ्चयमात्रे आहोस्विदर्या-
न्तरभाव इति सन्दिह्यते, सन्देहे सति विशेषहेतुर्वक्तव्य इति ?
अथ विशेषहेतुर्महत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यादेकप्रत्ययो महति भ-
वाति, यः सल्लु यत्समानाधिकरणः मत्प्रयो दृष्टः स तद्धर्म-
युक्तो भवति यथा नीलमुत्पलामाति उभयधर्मयोगिनि नीलोत्पल-
मत्प्रयः प्रवर्तते, अस्ति च महत्प्रत्ययसामानाधिकरणमेकप्रत्ययस्य
तस्मान्महत्स्येकप्रत्ययः । अणुसमूहेऽतिशयग्रहणमिति चेत् ?—अथ
मन्पसे नास्माभिरर्थान्तरभूतोऽवयव्यभ्युपगम्यते, अपि त्वणुस-
मूहमुपलभ्याणुसमूहान्तरेऽतिशयं गृह्यतो महत्प्रत्ययो भवति ।
सोऽयमतस्मिस्तदिति प्रत्यय इति पूर्ववत्प्रसङ्ग इति । अमहत्स्व-
णुष्वमहत्सु चाणुसमूहेषु योऽयं महत्प्रत्ययः सोऽतस्मिस्तदिति
मिथ्याप्रत्ययः मिथ्याप्रत्ययाश्च प्रधानमन्तरेण न भवन्तीति पूर्वव-
देव प्रसङ्गः । अणुः शब्दो महानिति व्यवसायात् प्रधानसिद्धि-
रिति चेत् ?—अथ मन्पसे महान् शब्दोऽणुः शब्द इति शब्दे दृष्टो
महदणुप्रत्ययः प्रधानमन्पत्र महदणुप्रत्ययस्येति । न च मन्दती-
व्रताग्रहणमित्तानवधारणात्, न शब्दे महत्त्वं नाणुत्वं गुणत्वात् ।
अणुमहत्प्रत्ययस्तर्हि शब्दे न प्राप्नोति ? । न न प्राप्नोति । अन्यनि-
मित्तत्वात् । किं निमित्तं? मन्दता तीव्रता च । कस्मादियत्तानव-
धारणात्—न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानित्यवधारयति ।
यथा कुवलामलकविस्वान्यवधारयन् कुवलादामलकं महत्

आमलकाच्च महदाविल्वम्, तानि चेषत्तया परिच्छिनत्ति इत्यत्पारे-
षाणमेतदिति, न पुनः शब्देषु एतदस्ति, शब्देष्वपि पूर्वाव-
धृतं शब्दमुपलभ्य तस्माच्छब्दादयं महानपुर्वेति अवधार्यते
नावधारणं प्रतिपिध्यते ।

इदन्तु चिन्त्यते । योऽयं शब्दे ऽणुमहत्प्रत्ययः कि-
मयं (१) परिमाणयोगादुक्तान्यस्मान्निमित्तादिति ? । अन्य-
स्मान्निमित्तादिति युक्तम्, गुणस्य गुणान्तरसम्बन्धानुपल-
ब्धेः । न हि गुणस्य गुणान्तरसम्बन्धो दृष्टः यतः परि-
माणसम्बन्धोऽपि गम्येत । महत्प्रत्ययादेव गुणवान् शब्दो
द्रव्यवदिति चेत् ?—यथाऽयं महत्प्रत्ययो द्रव्येषु भवन्महत्प्र-
रिमाणयोगाद्भवति, शब्देऽपि चायं महत्प्रत्ययो भवति ।
अतो महत्प्रत्ययविषयत्वान्महत्परिमाणयुक्तः शब्द इति ? ।
नानैकान्तात् । महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्यापि महत्परिमाणयोगो न दृ-
ष्टः । यथा महत्परिमाण इति । द्रव्ये तर्हि महत्प्रत्ययः कथम् ?—
यदि तावन्महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्यापि महत्परिमाणयोगं न म-
तिपद्यसे महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यमित्येतत् कथम् ? , न महत्प्र-
त्ययविषयत्वात् महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यम्, अपि तु मह-
त्परिमाणयोगे सति महत्प्रत्ययो द्रव्य इति । महत्परिमाणयो-
गस्तु द्रव्यस्य विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वेन । यदि विशेषप्र-
त्ययानामनाकस्मिकत्वेन महत्परिमाणयोगो द्रव्ये, शब्देऽप्येव-
म्, शब्दस्य महत्प्रत्ययोऽस्ति तेनापि नाकस्माद्भवितव्यम् ? ।
कश्चैवमाह शब्देऽप्ययमाकस्मिक इति । किन्निमित्तो ? मन्दतीव्रता-
निमित्तः—मन्दता तीव्रता च शब्दधर्मः अतोऽणुमहत्प्रत्ययः शब्दे-
इति । का पुनरियं मन्दता तीव्रता, च ? अणुद्रव्यसामान्यात्

जातिरस्ति कुनो जातिनिमित्तः प्रत्ययो भविष्यतीति । जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानं—न जातिविशेषमन्तरेण प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमस्ति, न च निर्निमित्तः प्रत्ययो नामाऽऽस्थातुमर्हति, अस्ति चायमनुवृत्तः प्रत्ययः इमानि कुण्डलानीति (१) । अस्ति च व्यावृत्तः प्रत्ययो नेमानि कुण्डलानीति (२) तस्माज्जातिविशेषो न प्रत्याख्येयः । व्यधिकरणस्यानाभिव्यक्तेराधिकरणवचनम् (३) न चायं जातिविशेषो व्यधिकरणो व्यज्यत इत्यधिकरणमवश्यं वक्तव्यम् । अणुमवस्थानमाधिकरणमिति चेत् ?—अथ मन्यसे परमाणव एव केनचि(४) समवस्थानेनावतिष्ठमानास्तां तां जातिं व्यञ्जयन्त्यतो नावयवी मिध्यतीति ? तत्र तावदुक्तम्—समवस्थानं संयोगोऽप्यर्थान्तरमिति । यच्च तत्समवस्थानं जातिविशेषं व्यनक्तीति मन्यसे ? किं तच्चक्षुषा प्राप्तं व्यनक्त्याहोस्विदप्राप्तमिति ? । प्राप्तं व्यनक्तीति चेत् ? मध्यभागपरभागयोरप्राप्तत्वादनभिव्यक्तिः(५) स यदि प्राप्ते समवस्थाने जातिविशेषो व्यज्यते मध्यभागपरभागयोरर्वागुभागव्यवधानादप्राप्तावनभिव्यक्तिः । यावत्प्राप्तं तावति अभिव्यक्तिरिति चेत् ? न तावतोऽधिकरणत्वम् । अथ मन्यसे यावच्चक्षुषा समवस्थान प्राप्तं तावति भवति जातिव्यक्तिः ? तावदेव तर्हीधिकरणं जातेः प्राप्तम्, एवं सति प्रतीयमानभेदः योऽयं वृक्ष इति समुदायः प्रतीयते त-

(१) कुण्डानीति—पा० ६ पु० । (२) कुण्डानीति—पा० ६ पु० ।

(३) आधिकरणमिति चेत्—पा० ६ पु० ।

(४) एकेन चित्—पा० ६ पु० ।

(५) अप्राप्तावनभिव्यक्तिः—पा० ६ पु० ।

स्य वृक्षस्य भेदः प्राप्नोति । किं कारणम् ! यावति
यावति जातिर्व्यज्यते स स वृक्ष इति प्राप्नोति । ततश्चैको
वृक्षो ऽनेक इति प्रतीयेत इत्येकमत्पयो न स्यात् । अ-
र्वाग्भागस्य चावृक्षत्वात् न कचिद्दृक्षत्वमिति वृक्षबुद्धेर्विषयो
वक्तव्यः । तस्मात्—समुदिताणुस्थानार्थान्तरस्य जातिविशेषा-
भिव्यक्तिहेतुत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति । समुदिता अणवः स्थानं
यस्य सोऽयं समुदिताऽणुस्थानः समुदिताणुस्थानश्चासावर्थान्तरं
च तस्य जातिविशेषव्यक्तिहेतुत्वं नाणुनामिति सिद्ध्यत्पवयव्यर्थ-
न्तरभूतः ।

अनभ्युपगतार्थान्तरावयविना परमाणुशब्दस्यार्थो वक्तव्यः ? ।
परमाणुशब्दस्य परमापकर्षवाचित्वात् । न ह्यसति महति न
चासत्पणौ परमाणुरिति विशेषणं युक्तम् । परिमाणप्रक-
र्षयोगे सति परमाणुरिति विशेषणमर्थवत्, असत्पनर्थकमि-
ति । स चायं परिमाणप्रकर्षयोगः सत्पवयविनि सिद्ध्यती-
ति । सत्त्वरजस्तमसां सर्वापकृष्टः संघातः परमाणुरिति कस्य-
चिद्वर्शनम् । तन्न युक्तमिति पश्यामो व्याघातात्—सर्वापकृष्टः
संघातश्चेति व्याहृतम्—न हि संहन्यमानमन्तरेण संघातः स-
म्भवति । अर्थान्तरं पटत्तन्तवः तद्धेतुत्वात् तुर्यादिवदिति ।
तुर्यादि पटकारणमर्थान्तरमिति दृष्टम् । तथा च तन्तवस्तस्मा-
दर्थान्तरमिति । सामर्थ्यभेदाद्विपागदवत् । भिन्नप्रत्ययविषयत्वा-
द्भूषस्पर्शवत् । तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे विशेषवत्त्वाद्वपस्पर्शवत् ।

एके तु भिन्नरूपत्वादित्येवं हेतुं कृत्वा परमाणुना
प्रसवतिष्ठन्ते । एकस्मिन्नापि परमाणौ रूपभेदो दृष्टः रक्तः
श्याम इति च । स त्वेवं प्रसवस्थेयो न, हेत्वर्थापरिज्ञा-
नात् । न ब्रूमो भिन्नरूपत्वादन्योऽवयव्यवयवेभ्यः, अपि तु

तन्नुपट्ठरूपे भिन्नकारणे इति पक्षयित्वा विशेषत्वादिति हेतुं
घूमः । तथा चायमप्रतिषेधः । बहुग्रन्थविस्तारिणी त्वेषा क-
थेत्युपरम्यते ॥

(इत्यवयविपरीक्षा ।)

परम्परया परीक्षितं प्रत्यक्षम्, अपेदानीमवसरमाप्तमनुमानं
परीक्ष्यते । किमिदमनुमानं म् ? । उक्तं तत्पूर्वकमनुमानमिति ।
अत्र च पूर्ववदादेरुदाहरणानि । नदीपूरः पिपीलिकाण्डमञ्चरणं
मयूरवाशितमिति । एतदुदाहरणव्याभिचारद्वारकं सूत्रम्-

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानम-
प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति ।
तत्र रोधो नाम अपां स्पन्दमानानां द्रवत्वप्रतिबन्धहेतुः, उपघातः
पिपीलिकाण्डोपद्रवः, सादृश्यं मयूरशब्दपुरुषशब्दयोः समानप्र-
त्ययकर्तृत्वमेभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति । शेषं भाष्ये ।

यत्तावदनुमानमप्रमाणमित्युक्तं तदयुक्तम् । प्रतिज्ञापदयो-
र्व्याघाताद्-अनुमानमिति सम्बन्धस्यातीन्द्रियार्थसाधकस्यैतन्नाम ।
अप्रमाणमिति तस्य प्रतिषेधः । सोऽयं प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः ।
अनुज्ञातप्रतिषिद्धयोरेकत्वानुपपत्तिः, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः
अनुमानमप्रमाणमिति प्रतिज्ञा रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभि-
चारादिति हेतुः । यच्चभिचारि तदप्रमाणमिति । यथा
गोसिद्धौ विपाणित्वं, सोऽयं हेतुः प्रतिज्ञां व्याहन्ति प्रतिज्ञा
च हेतुमिति । यच्चेदमुच्यते अनुमानमप्रमाणमिति, तत्किमनु-
मानमात्रस्याप्रमाणत्वमुतानुमानविशेषस्येति ? । किं घातः ? य-
द्यनुमानमात्रमप्रमाणमिति पक्षः ? हेतोरेकदेशव्यतिचिन्त्वाद्वाप्यपकत्व-

म् । समस्तमनुमानं पक्षीकृतं न सर्वास्मिन्ननुमाने व्यभिचारोऽस्ति । न हि व्यभिचारस्याप्रमाणत्वसाधकस्य व्यभिचारः प्रतिपादयितुं शक्यः, न हि व्यभिचारस्य व्यभिचारे किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्यव्यापकत्वादहेतुः । अथ यद्व्यभिचारि तदप्रमाणमिति ह्यूपे ? प्रतिज्ञाविशेषणत्वाद्धेतोर्हेत्वन्तरं वचनीयम् । सिद्धसाधनं चैतत् यद्व्यभिचारि तत्प्रमाणं न भवति ॥

यान्यप्येतान्युदाहरणानि भवता व्यभिचारीणीत्युच्यन्ते तेष्वपि व्यभिचारो नास्तीत्यसिद्धतोद्भावनद्वारकं सूत्रम्—

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् । यत्तावद्रोधादपि नदीपुरो भवतीति ? नात्र नदीपुरमात्रेणोपरि दृष्टिमहेशसम्बन्धित्वं नद्याः साध्यते, अपि तु पूरविशेषेण, तस्य च ऽव्यभिचारोऽसिद्धः । उपघातात् पिपीलिका(१)ण्डसञ्चारमात्रस्य च व्यभिचारो न सञ्चरणविशेषस्य । कः पुनरसौ विशेषः ? अवित्रस्तानां* भूयसीनां भूयःसु स्थानेष्वपि पिपीलिकाण्डभूयस्त्वेनोर्ध्वसञ्चारणं यत्तदनागतदृष्टयविनाभावि । शब्दव्यभिचारोऽपि नास्ति—यस्मान्न शब्दमात्रमनुमानं मयूरास्तित्वे, न चात्र मयूरः साध्यते, अपि तु शब्दगताद्विवेशात् पद्भजादेः(२)शब्द एव मयूरगुणविशिष्टोऽनुमीयते, एवं हि व्यभिचारो नास्तीत्यसिद्धो हेतुः ॥

(इत्यनुमानपरीक्षा ।)

त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तम् । तत्र तावत्काल

(१) पिपीलिका—पा० १ पु० । एवं सर्वत्र ।

* अवित्रस्तानां इति २ पु० पा० ।

(२) पद्भजादेः—पा० १ पु० ।

एव नास्तीति केचिन् । तच्च न प्रमाणाभावात्—न हि कालास-
 स्वे प्रमाणमस्तीति । ननु चानुपलब्धः कालासत्त्वं प्रतिपादय-
 ति ? न प्रतिपादयति, व्यभिचारात्—त्रिकारणेषामनुपलब्धः,
 तत्रानुपलब्ध्या कारणैककल्पं गम्येत, उपलभ्यमेव नास्ती-
 त्येतदेव कुतः ? । अथोपलभ्यमानस्याभावादनूपलब्धिरित्यर्थं
 प्रतिज्ञार्थः ? तथा च हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वात्—आक्षि-
 प्तो हेतुः प्रतिज्ञार्थेनोते । न चासति धर्मिणि धर्मः
 सम्भवति आश्रयाभावात् । अथ धर्मोऽपि नास्ति ?
 साधनार्थो हीयते, न ह्यमनः साधनार्थं पश्यामः ।
 परापरादिप्रत्ययानां च सनिमित्तत्वात्कालप्रतिषेधो न
 युक्तः—यश्च कालं न प्रतिपद्यते तेन परापरादिप्रत्य-
 यानां निमित्तं वक्तव्यम् ? । न ह्यमति निमित्ते नैपि-
 त्तिकान् विशेषवतः प्रत्ययान् पश्यामो रूपादिप्रत्य-
 यवदिति । कालैकत्वात् प्रत्ययभेदानुपपत्तिरिति चेत् ?—
 अथ मन्यसे कालैकरत्वे साति न युक्तः परापरादिप्रत्ययभेदो
 नाभिन्नं निमित्तं भिन्नं कार्यं करोतीति ? न सापेक्षत्वात्—पित्रादि-
 प्रत्ययभेदवादिति—यथैकस्मिन् पुरुषे अनेकसम्बन्धभेदानुवि-
 धायिन्यभिन्ने पिता पुत्रो भ्रातेति प्रत्यया भवान्ति तद्देकः कालः
 कार्यकारणविशेषापेक्षः परापरादिप्रत्ययहेतुरिति ॥

(इति कालपरीक्षा ।)

एवमुपपादितः कालः । तस्योपपन्नस्य वर्तमानकालप्रतिषे-
 धार्थं सूत्रम्—

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालो-
 पपत्तेः ॥ ३९ ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः । एन्तर्त्वि-

च्युतस्य फलस्य भूमिं मत्पासीदतः यदूर्ध्वं फलमवधिं कृत्वा
यावद्वृन्तमिति स पतितोऽध्वा । यदधस्तात् फलमवधिं कृत्वा
यावद्भूमिरिति स पतितव्योऽध्वा । नेदानीं तृतीयोध्वा विद्यते यत्र
पततीति स्यात् । न चाध्वानन्तरेण कालव्यक्तिहेतुरस्ति ।
तस्माद्द्वर्तमानः कालो नास्तीति ? न, विरोधात्— वर्तमानः कालो
नास्तीति शुब्रभ्युपगतौ कालौ घाघते ॥

एतदर्थज्ञापनार्थं सूत्रम्—

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥४०॥

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् । वर्तमानसापे-
क्षावितरौ कालौ । यस्य वर्तमानो नास्ति तस्य वर्तमानानभ्युपगमे
ऽभ्युपगतयोः कालयोरभाव इति । न चायं कालोऽध्वव्यङ्ग्यः ।
किं तर्हि ? क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति यदा द्रव्यं क्रियासम्बद्धमुपलभ्यते-
सोऽयं सम्बन्धविशिष्टः कालो वर्तमान उच्यते । क्रियासम्बन्धाति-
क्रमादतीतः । यदा तु क्रियाकारणान्याभिमुख्येनावस्थितान्यप्रति-
षद्धशक्तिकानि, तदा भविष्यति क्रियेत्यनागतः काल इति ।
यदि चार्थं वर्तमानां क्रियां न प्रतिपद्यते कस्मादतीतामनागतां
च प्रतिपद्यते न कालोऽतीतः न फलमतीतम् । कालस्य सर्वदा
वर्तमानत्वात् फलस्य चापतत् पतति पतिष्यतीति क्रियाविशेषण-
त्वेन प्रत्ययविशेषविषयत्वात् क्रियायां सम्भवो न फले इति ।
तस्मात् क्रियाकालाभिव्यक्तिनिमित्तं नाध्वा, गन्तव्यस्य तादव-
स्थ्यात्—पोऽसौ गन्तव्यो देशः स यथाभूत एवानुत्पन्नक्रिये फले
तथाभूत एवोत्पन्नक्रिये इत्यभेदाद्नाध्वा कालव्यक्तिहेतुः ।

अथ मन्यसे वर्तमानकालानभ्युपगमेऽप्यतीतानागतावितरे-
तरापेक्षौ सेत्स्येते ? एतत्प्रतिषेधार्थं सूत्रम्—

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४१ ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिरिति । न ह्यतीतानाग-
तावितरेतरापेक्षौ सिद्ध्यतः । कथामिति ? वर्तमानाभावे किमतीतं
कथं चेति किमनागतं कथं चेति न शक्यते वक्तुमव्याकरणीयमे-
तद्वर्तमानलोप इति । विशेषप्रतिषेधाच्च वर्तमानाभ्युपगतः—पस्मादयं
विशेषप्रतिषेधः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तिरिति । नच
वर्तमानकालानभ्युपगमे पतत इति पदस्यार्थोऽस्ति । न चैतत्पदा-
र्थानभ्युपगमे पतत इति युक्तं वक्तुम् । सोऽयं व्याघातो वर्तमा-
नश्च नास्ति पतत इति च प्रयोगः । न चेतरेतरापेक्षया कस्य चित्
सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावाद् द्वयाभावः । यदी-
तरेतरापेक्षया सिद्धिः स्यात् यावदितरत्वं नास्ति तावदितरत्वं
नास्तीत्युभयोरभावः अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्च वर्तमानकालो विद्यते
द्रव्यं विद्यते गुणो विद्यते कर्मेति ॥

यस्य चायं नास्ति तस्य—

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः । सूत्रार्थोविरोधः ।
कथं पुनर्वर्तमानाभावे प्रत्यक्षानुपपत्तिः ? यस्मादिदं प्रत्यक्षं वर्त-
मानाधारं कार्यत्वात् क्षीरवदिति—यत्कार्यं तद्वर्तमानाधारं दृष्टं
यथा क्षीरं, कार्यं च प्रत्यक्षम्, तस्माद्वर्तमानाधारमिति वर्तमानका-
लानभ्युपगमादनाधारं प्रत्यक्षं प्राप्नोति । अनाधारं च कार्यं नास्ती-
ति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च सर्वप्रमाणलोपः । सर्व-
प्रमाणलोपे च सर्वस्य ग्रहणं न स्यात् । अस्ति च सर्वस्य ग्रहणं,
सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽस्ति वर्तमानः प्रत्यक्षानिमित्तं प्रत्यक्षावि-
षयः प्रत्यक्षं चेति सोऽयं वर्तमानः काल इति । उपपन्नश्च सन् द्वेषा

विद्यते क्वचित् क्रियामात्रव्यङ्ग्यः क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः । क्रियामात्रव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यामिति । क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः पचति छिनत्तीति । क्रियासन्तानोऽपि द्वेषा भवति एकाकार-क्रियो नानाकारक्रियश्चेति । एकाकारक्रियच्छिनत्तीति । तत्र ह्युद्यम्योद्यम्य निपातनाक्रिया एकाकारा । नानाकाराक्रियश्च सन्तानः पचतीति । तत्र ह्यनेका क्रिया अनेकाकारा—तद्ययैधोपसर्पणमन्वधिज्वालनं स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलपचनं दूर्वीघटनं मण्डस्रावणमवतारणमिति । स ह्येवम्भूतः क्रियासन्तानः पचतीत्यनेनैकशब्देनाभिधीयते क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विरक्षितो नानारम्भो नोपरम इति । सन्ताना(ना)रम्भ-विवक्षार्या पक्षपनीत्युपरमविवक्षायामपाक्षीदिति ॥

यच्चेदं छिद्यमानं तत् क्रियमाणं, तस्मिन्क्रियमाणे—

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४३ ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेरुभयथाग्रहणम् । कस्य ? वर्तमानस्य । कय ? मुममथा । केवलस्य व्यपवृक्तस्यातीतानागताभ्यां, सम्पृक्तस्य च ताभ्यामिति । क पुनर्व्यपवृक्तस्य ? विद्यते द्रव्यामित्यत्र हि केवलः सृष्ट्वां वर्तमानोऽभिधीयते । पचति छिनत्तीत्यत्र सम्पृक्तः । कयं ? काश्चिदत्र क्रिया व्यतीताः काश्चिदनागताः एका च वर्तमाना इति । अन्यश्च लोके मत्प्राप्तप्रमृतेरर्थस्य विवक्षायामनेकप्रकारो वर्तमानस्य प्रयोगः । कदाचिदप्यं वर्तमानमनीते मयुद्धे आगतः सन् ब्रवीत्येष आगच्छामीति । कदाचिदनागते मयुद्धे यथा स्थितः सन् ब्रवीत्येष आगच्छामीति । एवमन्येषु प्रयोगेषुऽप्येवमिति ॥

(इति वर्तमानपरीक्षा ।)

द्वितीयेऽध्याये १ आह्निके ४३-४५ सूत्रम् । २५७

अपेदानीमुपमानमवसरमाप्तं परीक्ष्यते । किं पुनरुपमानं ?
प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमित्युक्तम्—तस्याक्षेपः—

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानु-
पपत्तिः ॥ ४५ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति । नात्यन्तसा-
धर्म्यादुपमानं भवति यथा गौरैवं गौरिति । भ्रूयः साधर्म्यादपि
नोपमानं सिद्ध्यति न हि भवति यथा गौरैवं महिष इति । एक-
देशसाधर्म्यादापि न भवति यथा मेरुस्तथा सर्प इति । न
चान्या गतिरस्ति तस्मान्नोपमानं सिद्ध्यति ।

अत्यन्तादिसाधर्म्यादुपमानप्रतिषेधान्नोपमानप्रतिषेधः—यद्-
त्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानं तत्प्रतिषिद्ध्यते तेन सूत्रेण
न पुनरुपमानमात्रस्य प्रतिषेधः । एवं सत्यन्यधोपमानं
तत्स्वरूपं वक्तव्यम् ? । अथ नैवान्यधोपमानस्य स्वरूपम-
स्तीति मन्यसे ? कथं तर्हीदं वाक्यं(?) अत्यन्तप्रा-
यैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति, अनभ्युपगच्छता हुपमा-
नमेवं वक्तव्यम्, उपमानं न प्रमाणमर्थाप्रतिपादकत्वादि-
ति ? । प्रसिद्धसाधर्म्य(स्य) वैधर्म्यस्य चोपमानहेतुत्वादप्रतिषेधः—
योऽयं भवता प्रतिषेधः क्रियते अत्यन्तादिसाधर्म्यादुपमानं न
सिद्ध्यतीत्यमनुपपन्नोऽनभ्युपगमात्—कः खल्वेवमाहात्यन्ता-
दिसाधर्म्यादुपमानमिति, अपि तु प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानम्, सा-
ध्यसाधनभावमाश्रित्य । तथा चायमप्रतिषेधः सर्वथाभावाच्चात्य-
न्तसाधर्म्यादप्युपमानं सिद्ध्यति तत्वाक्रिययैव तत्वाक्रियोपमीयते ।

यथा "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे"ति । भूयः साधर्म्येणापि भवति यदा गोर्वैद्यककर्षजिज्ञासा भवति तदा भूयःसाधर्म्येणोपमानम्—यथा महिपस्तथा गौराति । एकदेशसाधर्म्यादापि (भवति) यदा तु सन्मात्रं जिज्ञासानिमित्तं भवति मेरोः मत्ता किं रूपोति यथा सर्षपस्य तथा मेरोः तस्मादमतिपेधोऽयमिति ।

अस्तु तर्क्षुपमानमनुमानम् ?—

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । यथा प्रत्यक्षेण धूमधर्मोद्ध्व-
गसादिनाऽप्रत्यक्षो धूमधर्मोऽग्निरनुमीयते तथा प्रत्यक्षेण गवा
ऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य प्रतिपत्तिरित्यप्रत्यक्षार्थमतिपादकत्वादुपमा-
नमनुमानमिति ? । नापरिज्ञानात्—न भवतोपमानलक्षणं व्यज्ञायिं ।

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणाद्युपमानस्य पश्याम
इति (१) ॥ ४७ ॥

न चाप्रत्यक्षे गवय उपमानार्थं पश्यामः । अथ प्र-
त्यक्षे गवये क उपमानार्थः ? याऽसौ सज्ज्ञासज्ज्ञासम्बन्धप्रति-
पत्तिः स उपमानार्थः । एवं च नोपमानमागमो न प्रत्यक्षम्,
न ह्यपमागमात् प्रत्यक्षाद्वार्यं गवय इति (सं)प्रतिपद्यते ।
तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥

परार्थत्वाच्च—परार्थं चोपमानं भवति—न हि यथा गौरिवं
गवय इत्येतदागममन्तरेण सारूप्यमात्रपरिज्ञानमुपमानम् । न
ह्यागममात्रं सारूप्यपरिज्ञानमन्तरेणोपमानं भवितुमर्हति । न
चैवमनुमानम् । तस्माद्यथा लिङ्गलिङ्गितम्बन्धस्मृत्यनुग्रहे-
सति लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्, तच्च प्रत्यक्षम्, तथाऽऽगमादि-

(१) 'प्रति'शब्दो नास्ति घृत्तौ ।

तत्संस्कारस्मृत्यपेक्षं सारूप्यप्रत्यक्षमुपमानमिति ॥

प्रतिपत्तिभेदाच्च—नानुमानमेवं भवति यथा धूमस्तयाग्निरिति । अस्त्युपमाने यथा गौरेवं गवय इति । यत्र प्रतिपत्तिभेदस्तत्प्रमाणान्तरम् । यथा प्रत्यक्षादनुमान, मपूर्वानधिगमादुपमानं न भवतीत्यनेन प्रत्युक्तम् ॥

(इत्युपमानपरीक्षा ।)

अथावसरमाप्तः शब्दः परीक्ष्यते । कः पुनरयं शब्दः ? । आप्तोपदेशः शब्द इत्युक्तम् । तस्याक्षेपो—न शब्दः प्रमाणं सत्यप्यप्रसिद्धेः—यस्माद् विद्यमानोऽप्ययं शब्दोऽश्रूयमाणो न प्रतिपत्तिहेतुः प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति । विषयाभावाच्च—न प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी विषयः शब्दस्यास्ति । न चाविषयं प्रमाणमिति । अविज्ञानात्मकत्वाच्च न प्रमाणम्,—यद्यत्प्रमाणं तत् तद्विज्ञानात्मकं यथा प्रत्यक्षम्, अविज्ञानात्मकं च न प्रमाणं घटादिवदेव । बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाच्च घटादिवदेव न प्रमाणम् । आत्मन्यसमवायात् न घटादिवदेव प्रमाणम् । आकाशगुणत्वात् च संख्यादिवन्न प्रमाणम् ?

यत् तावत् सत्यप्यप्रमितेरिति ? तन्नासिद्धत्वात्—न हि कदाचिच्छब्द उपलभ्यमानो न प्रमाणं भवत्यनुपलभ्यमानो (न) भवतीति नासौ प्रमाणम् । प्रमाणं हि नाम येन प्रमीयते । कदा च तेन प्रमीयते ? यदोपलभ्यते । यत् पुनरेतद्विषयाभावादिति । क एवमाह प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी विषयो नास्तीत्यसिद्धो हेतुः यथा प्रत्यक्षादिभ्यो भेदस्तथोक्तम् । यत्पुनरेतद्विज्ञानात्मकत्वाद् बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् आत्मन्यसमवायाच्चेति ? तन्नानेकान्तात् प्रदीपवत्, प्रदीप एतत् सर्वमस्ति प्रमाणं च प्रदीपः प्र-

साङ्गत्वादित्युक्तम् (१) । तस्मादनैकान्तिकत्वाद्देतव एवेति । यत् पुनरेतदाकाशगुणत्वादिति ? अयमप्यनैकान्तिक एव—यथाकाशे यत् परिमाणं तन्महत्प्रत्ययकर्तृत्वात् प्रमाणं भवति तस्मादाकाशगुणत्वादिसयमप्यहेतुः ।

अनुमानं शब्दः स्मृत्यपेक्षत्वात्—यस्य स्मृत्यपेक्षित्वं तदनुमानं, स्मृत्यपेक्षश्च शब्दोऽर्थप्रत्यायने, तस्मादनुमानम् । त्रिकालविषयत्वाच्च—त्रिकालविषयमनुमानम्, तथा च शब्दस्तस्मादनुमानम् । अन्वयव्यतिरेकोपपत्तेश्च—यदन्वयव्यतिरेकि तदनुमानम्, यथा धूमविशेषदर्शनमग्निप्रतीती, तथा च शब्दोन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवार्थं प्रतिपादयति तस्मादनुमानम्—

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥

इतश्चानुमानं शब्दोऽर्थस्यानुपलब्धेः । प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानार्थविषयत्वादिति सूत्रार्थः ॥

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥

इतश्चानुमानमुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् । प्रमाणान्तरभावे उपलब्धि(हेतौ) भेदो दृष्टः यथा प्रत्यक्षेऽनुमाने च । अन्यथा हि प्रत्यक्षे उपलब्धिरन्यथाऽनुमाने, न त्वेवं शब्दे इति । तस्मान्न प्रमाणान्तरम् ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ५१ ॥

सम्बन्धाच्च । सम्बन्धार्थप्रतिपादकत्वाच्चोति सूत्रार्थः सम्बन्धार्थप्रतिपादकमनुमानं तथा च शब्द इति ॥

यत्तारत् स्मृत्यपेक्षत्वादनुमानं शब्द इति ! तन्नानैकान्तात् । अनुमानेऽपि स्मृत्यपेक्षित्वमस्ति यथा संशये यथा तर्के यथोपमाने इति । एतेन त्रिकालविषयत्वं प्रत्युक्तम् । यत् पुनरेतदन्वयव्यति-

रेकोपपत्तेरिति ? । अन्वयव्यतिरेकोपपत्तिः प्रत्यक्षेऽपि—यथा यत्र घटस्तत्र घटज्ञानम् । यत्र नास्ति तत्र तदभाव इति । यत्र पुनरेतदनुपलभ्यमानार्थविषयत्वादिति । सप्तमं अनुपलभ्यमानार्थविषयमनुमानं, न पुनः स्वर्गापूर्वदेवताद्यर्थेषु लौकिकस्य प्रत्यक्षमनुमानं वा, अपि तु—

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययः ॥ ५२ ॥

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययः ॥

न ह्ययं शब्दमात्रात् स्वर्गादीन् प्रतिपद्यते । किं तु पुरुषविशेषाभिहितत्वेन प्रमाणत्वं प्रतिपद्य तथाभूताच्छब्दात् स्वर्गादीन् प्रतिपद्यते । न चैवमनुमाने, तस्मान्नानुमानं शब्द इति । एवं (शब्दं) चोल्लिखन्ती प्रतिपत्तिः शब्दान्नानुमानादिति । एतेनाद्विमृत्तित्वं व्याख्यातम् । यत्र पुनरेतत् सम्बन्धाच्चेति । अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातोऽस्ति च प्रतिपिद्ध इति वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धोऽनुज्ञातः—अस्य शब्दस्यायमर्थो वाच्य इति । यः पुनरयं स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति कैश्चिदभ्युपगम्यते स प्रतिपिद्ध इति । न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽस्ति ।

कथम्—

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः (१) ॥ ५३ ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । तत्र प्रसङ्गेण तावच्छब्दार्थस्यानुपलब्धिरतीन्द्रियाविषयत्वात् । यस्माच्छब्दस्यातीन्द्रियोऽप्यर्थो विषयस्तस्मान्न प्रत्यक्षेणोपलब्धिरिति । अनुमानेनोपलप्स्यत इति चेत् नानुमानेन विकल्पानुपपत्तेः । शब्दो वार्धदेशमुपसम्पद्यतेऽर्थो वा शब्ददेशम् उभयं वा । न तावदर्थः शब्ददेशमु-

पसम्पद्यते—

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च (१) सम्बन्धाभावः ॥५४॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेः । आस्यैकदेशस्थानकरणोच्चारणीयः शब्द इति—अत्रान्यसिशब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन् । मूर्तिमान् महान् पदारथो मोदकादिर्गवादिवदागच्छन्नुपलभ्येत । ततश्च लोकव्यवहार उच्छिद्येत । अयं शब्दोऽर्थान्तिकमुपसम्पद्यते ? तस्याप्यनुपपत्तिर्व्याधातात् । नित्यः शब्दः सन्तानवृत्त्या चागच्छतीति व्याहृतम् । अथ नागच्छत्वर्थदेश एव भवतीति ! नित्यश्च भवति चेत्पानिवृत्तो व्याघातः । स्थानकरणमयत्रासम्भवाच्चार्यदेशे न भवति । अथ न गच्छति न भवति तत्र व्यज्यते । एको वितत्यावस्थित इति चेत् न सर्वार्थोपसन्धिप्रसङ्गात् । यदि सर्वशब्दा एव वितत्यावस्थिताश्च स्थानकरणादि (निमित्त) सन्निधाने सति व्यज्यन्त इति मन्यसे ? सर्वार्थानामुपलब्धिः प्राप्ता यदेकस्य व्यञ्जकं तच्छब्दान्तराणामपीति । वितत्यावस्थितश्च शब्दो व्यक्त इति स्वविषयं(२) व्याप्यावस्थाने सति यत्र क्वचनावस्थितानां गोशब्दाभिव्यक्तौ ककुदादिमर्द्धप्रत्यायनं स्यात् सामान्यवदेतत्स्यात्—यथा सामान्यं स्वविषयं व्याप्यावरितं न च सर्वत्रोपलभ्यते तथा शब्दोऽपि स्वविषयं व्याप्यावस्थित इति नियमो भविष्यति ? न युक्तमेवं भवितुम्, सामान्यस्याश्रयोपलब्धिर्व्यक्तिहेतुः न च पुनः शब्दस्याश्रयोपलब्धिरस्ति न च वाच्ये वृत्तिस्तस्मादसौ दृष्टान्तः । यदि च (३) वाच्यार्थवृत्तिः शब्दः स्यात् वा-

(१) पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च—इति वृत्तौ ।

(२) स्वविषयप्राप्त्यवस्थाने इति २ पु० पा० ।

(३) अपि च—पा० १ पु० ।

च्योपलब्धावकृतसमयेनापि प्रतिपद्येत—यथा सामान्यमकृतस-
मयोऽपि प्रतिपद्यते इति । तस्मान्नानुमानादपि प्रतिपद्यते ।
इतश्च स्वाश्रयादप्येनापि न सम्बन्धी शब्दः गुणत्वात् अन्येन
गवादिना शब्दं प्रति समवायो(ऽपि)नास्ति शब्दस्याकाशवृत्ति-
त्वात् । नापि शब्दार्थयोरेकार्थसमवायः ताभ्यामेकस्यानारम्भा-
त् । उपमानात् प्रतिपत्स्यत इति चेत् ? न उपमानस्यापि नापं
विषयः । आगमात् प्रतिपत्स्यत इति चेत् ! स एवात्र विचार्यते—
किं शब्दार्थो सम्बद्धावाहोस्विदमम्बद्धाविति । यदिदं भवताभि-
धीयते स्मृत्याद्यपेक्षत्वाद्नुमानसाधर्म्यादिनुमानं शब्द इति ? तस्या-
देव नानुमानं, न हि तेनैव तस्य साधर्म्यमिति । अथ स्मृत्या-
दिसाधर्म्याच्छब्दानुमानयोरेकत्वमेव ? तर्ह्येकं प्रमाणं प्राप्नोति ।
अस्ति ह्यर्थपरिच्छेदकत्वं सर्वप्रमाणानां साधर्म्यमिति । भवत्वेकं
प्रमाणं किन्नो वाध्यत इति ? । कथं न वाध्यत इति ? यदभीष्टं
तन्निवर्तते । किमभीष्टं ? प्रत्यक्षानुमाने भिन्ने इति । अथ सामान्य-
माश्रित्याभेदो देश्यने तदोपेक्षया वर्तितव्यम्, सामान्यमाश्रित्या-
भेदो विशेषमाश्रित्य भेद इति न किञ्चिद्वाधितम् । न
चानुमानं शब्दः स्वपरात्मप्रत्ययायकत्वात् । यत् स्वपरात्म-
प्रत्यायकं तदनुमानं न भवति यथा मदीपः—मदीपो
येनापि क्रियते तस्याप्युपलब्धिसाधनं भवति अन्यस्यापि । श-
ब्दोऽप्येवं तस्मान्नानुमानमिति ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

शब्दार्थव्यवस्था(नदर्श)नादप्रतिषेधः । यदि शब्दार्थावस-
म्बद्धौ स्याताम्, शब्दार्थप्रत्ययव्यवस्था न स्यात् । शब्दः
सम्बद्धोऽर्थं प्रतिपादयति प्रत्ययानियमहेतुत्वात् मदीपवत् ।

यः प्रत्ययनियमहेतुः स सम्यद्धोऽर्थप्रत्यायको दृष्टः यथा
प्रदीपः । शब्दश्चैवंधर्मा, तस्माच्छब्दोऽपि सम्यद्धोऽर्थप्रत्या-
यक इति । यद्वा प्रत्ययः पक्षीकर्तव्यः सम्यद्धाभ्यां शब्दार्थाभ्यां
वस्तुप्रत्ययो भवतीति नियमात् कुण्डलीति प्रत्ययवदिति ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५६ ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययस्य । न सम्बन्धकारितं
शब्दार्थव्यवस्थानं, किं तर्हि ? समयकारितं, कः पुनरयं समयः ? ।
अभिधानाभिधेयनियमनियोगः समययुक्ते (१) शब्दार्थव्यवस्था भ-
वतीति । काश्चित् च सम्बन्धोनुज्ञात इति पदवोचाम समयं तदवोचाम
इति । सेयं शब्दार्थव्यवस्थाऽन्यथापि भवतीत्यहेतुः । अयं च वा-
च्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः स्वाभाविकशब्दार्थसम्बन्धवादिना-
प्यनुज्ञेयः । न हि स्वाभाविकसम्बन्धवादिनोऽनुपयुक्तशब्दार्थसम्ब-
न्धस्य शब्दग्रहणाद्विशेषप्रत्ययो भवति । स पुनः समयः कुतः प्रत्ये-
तव्यः ? पदज्ञानालोकतश्चेति तदिदं समयशास्त्रं शब्दस्याविलोपार्थं
प्रणीतम् । लोकतश्च समयो बोद्धव्यः मात्रादींस्तेषु तेष्वर्थेषु तां-
स्तान् शब्दान् प्रयुञ्जानानुपलभ्य सोऽपि तथैव शिक्षितस्तांस्ता-
नेव शब्दांस्तेषु तेष्वर्थेषु प्रयुङ्क्ते न पुनरेनं लिपिमिव काश्चित् शि-
क्षयतीति ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५७ ॥

जातिविशेषे चानियमात् । न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः स-
म्बन्धः—यदि स्वाभाविकः शब्दार्थसम्बन्धोऽभविष्यन्न जातिविशे-
षे शब्दार्थव्यवस्थाऽभविष्यत् । अस्ति तु यथाकामं प्रयोगो जा-
तिविशेषे यथाकामं प्रयोगो दृष्टः न तु स्वाभाविकेन सम्बन्धेन

(१) तस्मिन्पुण्युक्ते—पा० १ पु० ।

द्वितीयेऽध्याये १ आह्निके ५८-५९ सूत्रम् । २६५

सम्बद्धानां जातिविशेषे व्यभिचारो दृष्टः न हि मदीपोऽस्माक-
मन्यथा मकाशयत्यन्यथा जातिविशेष इति । जातिविशेषशब्देन
पुनर्देशोऽभिधीयत इति ॥

(इति शब्दस्यानुमानाद्भेदः ।)

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५८ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति सूत्रम् ।
तदित्यधिकृतशब्दाभिधानाच्छब्दविशेषाधिकारः यस्मात् प्राप्त-
मपि प्रकरणेन शब्दं तच्छब्देन पुनरभिधत्ते, तत्र ज्ञापयति
शब्दविशेषं प्रतीयं चिन्ता न तु शब्दमात्रम् । अन्यथैव वक्तव्य-
म्—अप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति । अ-
प्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यापकत्वम्, अनृतत्वमपथ्यार्थाभिधानम्, व्या-
घातः पदयोर्वाक्ययोर्ना सहाम्भवः, पुनरुक्तं पूर्वाभिहितार्था-
भिधानम् । उदाहरणानि भाष्ये । त्वानृतत्वे हेतुः फला-
दर्शनम् । अग्निहोत्रं जुहुयादिति विधिवाक्यम् । अस्य
व्याघातः कालासम्भवेन उदितानुदितसमयाध्युषितप्रतिपेधो,
न चान्यः कालो विद्यते यत्राग्निहोत्रहवनं स्यात् । उदि-
तानुदितसमयाध्युषितवाक्यानां वा परस्परविरोधः । मथमो-
त्तमोत्तमयोस्त्रिरभिधाने पुनरुक्तम् । उदाहरणं भाष्ये ।
दृष्टान्तरत्नेनैतानि वाक्यान्पुन्यस्य एककर्तृकत्वेन शेषवाक्या-
नामप्रमाणत्वमिति । अग्निहोत्रादिवाक्यानां वा प्रमाणत्वप्रति-
पेधो वैदिकत्वेन तदन्यवाक्यवत् । पुनरुक्ततायां पूर्वमुत्तरं वा न
वाच्यमेकेन प्रतीयमानत्वात्(१) ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५९ ॥

(१) प्रणीयमानत्वात्—पा० १ पु० ।

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् । यत्तावदनृतत्वाद्ममाणानि वे-
दवाक्यानि फलादर्शनादिति ? तदत्र सम्प्रधार्यम् । किं
फलादर्शनं वेदवाक्यानामप्रमाणत्वादाहो कर्मकर्तृसाधनवैगुण्या-
दिति ? । वयं तु घूमः (न) कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति, फला-
दर्शनात् तु कारणानामसामग्न्यं गम्यते, इष्टेः कारणसाधन-
त्वाच्चाऽविरोधः । न चेयमिष्टिमया साक्षात् पुत्रकारणत्वे-
नाभ्युपगम्यते, अपि तु पितराविष्टया संभयुज्यमानौ पुत्रं
जनयत इति । तत्र न ज्ञायते किं पित्रोरसाद्गुण्यात् पुत्रजन्म
न भवति ? आहोस्विदिष्टेरसाद्गुण्यादिति ? । मन्त्राश्चेष्टिसाध-
त्वेन प्रयुज्यमाना इष्टयङ्गं भवन्ति(१) तत्रापि न ज्ञायते कि-
मिष्टिमन्त्राणां वैगुण्यान्न सम्प्रज्ञा ? आहो दर्भेध्मादेः(२) का-
रणस्य वैगुण्यादिति ?—यथैव मन्त्राणां न्यूनाधिकभावेन प्रयुज्य-
मानानामिष्टिर्न निर्वर्त्यते तथा दर्भेध्मादेरपि साधनस्य वैगुण्या-
दिति ? । न केषलं साधनवैगुण्यादेवेष्टेरनाभिनिर्वाचितिरुपेष्टेः सा-
धयितुः कर्मणश्चासाद्गुण्यादिति ? । उपेत्येष्टिसम्पदं(३) न केव-
लैवेष्टिः कारणमित्युक्तम् । तत्र पुत्रजन्मादर्शनेन न
युक्तं मनुष्यधर्मणो वक्तुम् मन्त्राणामसामर्थ्यात् पुत्रानुत्प-
त्तिरिति । उभयथा दृष्टत्वात् सन्देह इति चेत् ! न अभ्यु-
पेतहानेः । अथ मन्यने त्रिकारणं पुत्रजन्म, तत्रान्यतरकार-
णवैकल्यात् पुत्रो न भवतीति कारणवैकल्यं गम्यते—तत्र
यथैव पित्रोर्वैगुण्यात्—पुत्रानुत्पत्तिस्तथा मन्त्राणामप्रमाण-
त्वादिति सन्दिह्यते ? । नाभ्युपेतहानेः—पूर्वं भवताऽभ्यघायि वेदो-
ऽप्रमाणमिति, अधुना त्वभिधीयते सन्दिग्धं प्रमाणत्वमित्येवं सुवता-

(१) सम्भवन्ति—पा० १ पु० । (२) दर्भेध्मादे—पा० १ पु० ।

(३) उपेत्येष्टिसम्पदम्—पा० १ पु० ।

पूर्वो वादस्त्यक्तो भवति । समानमिति चेत् ?-अथ मन्यसे
समानमेतद्भवतोऽपि-किं पित्रोर्वैगुण्यात् पुत्राजन्म ? वेदवाक्या-
नामप्रामाण्याद्भवेत् सन्दिह्यते ? । नासाधनात्-न मयैतत् सा-
ध्यते वेदवाक्यानि प्रमाणप्रमाणं वेति, भवता तु साध्य-
ते । तत्र मया भवतः साधनान्यतरवैकल्यात्(१) पुत्राजन्म न
भवतीति सन्दिग्धो हेतुरुपदिश्यते तत्सहकारित्वाच्चोपदेशो दारु-
मधनवादिति । नेयमिष्टिः साक्षात्कारणत्वेन पुत्रजन्मन उपादि-
श्यते, अपि तु 'पुत्रकाम इष्टं कुर्वीत' इति । यथा 'ऽग्निनामो
दारुणी मथ्रीपा'दिति उपदेशस्तत्र कर्तृकर्मणोर्वैगुण्यादाग्निर्न
भवतीति नोपदेशवैयर्थ्यं तथेहापीसदोषः । सामस्त्ये फल-
निष्पत्तिदर्शनाच्च-यत्र समस्तानि कारणानि तत्र फलाभि-
निर्वृत्तिर्दृष्टेत्यदोषः । यच्चैवं वाक्यं "तदप्रामाण्यमनृत्त्याघातपुन-
रुक्तदोषेभ्यः" इति । तदपि वेदान्तस्य पक्षीकृतत्वादव्यापकम् ।
अथ यान्येवंधर्मकाणि वाक्यानि तानि पक्षीक्रियन्ते ? तेष्वप्येषां
धर्माणां विशेषणत्वेनोपयुक्तत्वादप्रामाण्यप्रतिपादको हेतुर्वक्त-
व्यः । अनृतत्वादप्रामाण्यमिति चेत् ? किमिदमनृतत्वं नाम ?
यद्यप्यथार्थाभिधानं ? नन्वयमेव प्रतिज्ञार्थोऽप्रमाणमिति । अनृ-
तत्वं वाऽसिद्धमित्युक्तमेतत् ॥

यत् पुनरेतद्व्याघातदोषादिति—

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ६० ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनान्न व्याघातः । अग्न्याधान-
काल एवायं नियमपरिग्रहः- 'उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं सम-
याधुपिते होतव्य'मिति । सोऽयमभ्युपेत्य कालं यदाऽतिक्रामति

तदाऽभ्युपेतकालातिक्रमान्निन्द्यते निन्दावचनेन । न च व्याघातः उ-
भयप्रतिषेधानभिधानान्नेदमन्यथा, यदि पुनरेतदुभयप्रतिषेधाभिधानं
स्यात् भवेदयं प्रमङ्गो व्याघात इति, न पुनरेतानि प्रतिषेधवाक्यानि
उदिते होतव्यमित्येवमादीनि, तस्मादप्रमङ्गोऽयमिति । अथ पुन-
रेतानि वाक्यानि होमविधेः प्रतिषेधकानि स्युः ? तदोदितादि-
ग्रहणं व्यर्थमेवं हि वक्तव्यम्—अग्निहोत्रं जुहुयादिति यद्राक्यं तन्न
कर्तव्यमिति । एवं च सङ्गतार्थता—यथैतद्वाख्यानमेवं पूर्वोत्तरे
वाक्ये सङ्गते भवतः इवनमनूद्य कालविशेषविधानादिति ।
एवमेतन्न पुनर्यथाऽस्माभिर्व्याघातोऽभिधीयत इति नियमहेतुर्व-
क्तव्यः ? इदमेवोदितादिवाक्यं नियमहेतुः । कथमिति ? । इदं
पुनर्वाक्यं(तावद्वक्तव्यं) कामतो वा कल्प्येत अभिहितं वाऽनूद्यत ?
इति । अभिहितानुवादो न्यायः । तत्र हि प्रमाणानामविसंवादा-
दिति न व्याघात इति ॥

यत्पुनरेतत् पुनरुक्तदोषात् ? न पुनरुक्तदोषः—

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६१ ॥

अनुवादोपपत्तेः । पुनरुक्तं नाम तस्यैवार्थस्यानङ्गीकृत-
विशेषस्य सतः पुनर्वचनम् । अनुवादस्तु पुनःश्रुतिसामर्थ्या-
दङ्गीकृतविशेषस्यार्थस्य वादः । एवं सति यथोक्तो न दोषः ।
उदाहरणं भाष्ये । पुत्रकामोष्ट्रवाक्यानि प्रमा वेदैकदेशत्वात् “भू-
भिराश्वपनं मह” इति वाक्यवत् इतश्च पदादिनियमात् “द्वादश-
मासाः संवत्सर” इति वाक्यवत् । इतश्च कर्तृविशेषाभिहितत्वात्
“अग्निर्हिमस्य भेषज” इति वाक्यवत् ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६२ ॥

समस्तानि वा वेदवाक्यानि पक्षीकृत्याभिधीयन्ते प्रमाणं

वेदवाक्यानि अर्थविभागवत्त्वात् मन्वादिवाक्यवत्—यथा मन्वादिवाक्यान्वर्थविभागवन्ति, अर्थविभागवत्त्वे सति प्रामाण्यं, तथा च वेदवाक्यान्वर्थविभागवन्ति तस्मात् प्रमाणमिति ॥

विभागश्च त्रिविधो भवति—

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६३ ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् । त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि भवन्ति विधिवचनानि, अनुवादवचनानि, अर्थवादवचनानि च ॥

विधिविधायकः ॥ ६४ ॥

तत्र विधिविधायकः । यद्वाक्यं विधायकं—देशकं स विधिः । विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा—यद्वाक्यं विधत्ते इदं कुर्यादिति स नियोगः । अनुज्ञा तु—यत् कर्तारमनुजानाति(१) तदनुज्ञावाक्यम्, यथाऽग्निहोत्रवाक्यमेवैतत् साधनावाप्तिप्रवृत्तिपूर्वकत्वमनुजानाति ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६५ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः । एषामुदाहरणानि भाष्ये ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६६ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः । विध्यनुवचनं चानुवादः । विधिविहितानुवचनं च । पूर्वः शब्दानुवादः परोऽर्थानुवादो, यथा पुनरुक्तं द्विविधं शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं च । शब्दपुनरुक्तमनिसोऽनित्य इति । अर्थपुनरुक्तमनित्यो निरोधधर्मक इति ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६७ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः । कोऽस्य

सूत्रस्यार्थः ? । प्रतीतार्थशब्दाभ्यासोऽनुवादपुनरुक्तयोः साम्यम्,
पुनरुक्तेऽपि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते, अनुवादेऽप्येव, मतः
प्रतीतार्थशब्दाभ्यासादुभयमसाधिवति ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६८ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेष इति । यथा शीघ्रं
गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति तरपा क्रियातिशयो ग-
म्यते तथाऽनुवादलक्षणेनाप्यभ्यासेन क्रियातिशयोऽभिधीयत
इति । अस्य प्रयोगः । अर्थवाननुवादलक्षणोऽभ्यासः प्रत्यय-
विशेषहेतुत्वात् शीघ्रतरगमनोपदेशवदिति । यथा(१) शीघ्रशब्दा-
च्छीघ्रतरशब्दः प्रयुज्यमानः प्रत्ययविशेषहेतुत्वान्न पुनरुक्तदोषं
लभते(२) तथाऽनुवादलक्षणोऽप्यभ्यासः प्रत्ययविशेषहेतुत्वान्न
पुनरुक्तदोषं लप्स्यत इति । कः पुनरसौ विशेषो भवतीति ? वक्त-
व्यस्तदुच्यते । आद्ये पचतुशब्दप्रयोगे पाको निर्वर्तनीय
इति पचतुः प्रत्ययो भवति, द्वितीयात् तु पचतुशब्दाद्वधारण-
प्रत्ययो भवति, मयैव पक्तव्यमिति, सातत्यमत्ययो वा भवति
सततं मया पक्तव्यमिति, अध्येषणप्रत्ययो वा भवति मामेवाय-
मधिकुरुत इति । आद्युप्रत्ययो वा भवति आद्यु मया पक्तव्यमिति,
एवं श्रोतुः । यथा च श्रोतुस्तथा वक्तुरप्येते (एव) प्रत्यया
भवन्तीति । पुनरुक्ते तु न कश्चिद्विशेषे गम्यत इति महान् वि-
शेषः पुनरुक्तानुवादयोः । एवमन्योऽप्यनुवादस्य प्रयोगो वाक्ये
वोद्धेय इति ॥

किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्गारादेव प्रमाणता वेद्वाक्यानां
सिद्धा ? न । न किं कारणम् ? । न साधनमन्तरेण सिद्धिरस्तीति ।

(१) अथ इति २ पु० पा० ।

(२) न भवति इति २ पु० पा० ।

कुतस्तर्हि ! प्रमाणतः । किं तत्र प्रमाणम् ? अर्थविभागवत्त्वम्—

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्य-

माप्तप्रामाण्यात् ॥ ६९ ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् । चशब्दः पूर्वहेत्वनुकर्षणार्थः । यथा मन्त्राऽऽयुर्वेदवाक्यानि पुरुषविशेषाभिहितत्वात् प्रमाणं, तथा वेदवाक्यानीति पुरुषविशेषाभिहितत्वं हेतुः । किमायुर्वेदस्य प्रामाण्यं ? यत्र तदायुर्वेदेनोपदिश्यते—इदं कृत्वेष्टमधिगच्छति इदं कृत्वाऽनिष्टं जहाति, तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावोऽविपर्ययः एतत् प्रामाण्यम् । किंकृतमेतत् ? आप्तप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्तानां प्रमाणत्वम् ? साक्षात्कृतधर्मता—यं ते पदार्थमुपादिशन्ति स तैः साक्षात्कृतो भवतीति । भूतदया च—यस्मै चोपादिशन्ति तं प्रत्यनुकम्पा भवति । यथापरिज्ञातार्थचिरुयापायेषा चास्य भवति(१) । एतेन त्रिविधेन विशेषणेन विशिष्टो वक्ता आप्तः । तेन य उपदेशः क्रियते स प्रमाणमिति । दृष्टार्थवाक्याविसंवादेन वा शेषानुमानं—यद्वाक्यं दृष्टार्थं यथा वा “ग्रामकामो यजेते”त्येवमादि तेन शेषानुमानं प्रमाणमिति(२) । लौकिकमपि वाक्यमनेनैव त्रिप्रकारेण विशेषणेन(३) विशिष्टस्य वक्तुः प्रमाणं भवति । अस्य प्रयोगः । प्रमाणं वेदवाक्यानि वक्तृविशेषाभिहितत्वात् मन्त्रायुर्वेदवाक्यवादिता । एककर्तृकत्वेन वा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पक्षीकृत्यालौकिकाविषयमतिपादकत्वेन वैधर्म्यहेतुर्वक्तव्यः ।

पौरुषेयत्वमसिद्धं नित्यत्वादिता चेत् ?—अथ मन्यसे नित्यानि

(१) यदि भवति—पा० १ पु० ।

(२) प्रमाणत्व इति—पा० २ पु० ।

(३) विशेषेण इति—पा० २ पु० ।

वेदवाक्यानि नित्यत्वाच्चैषां प्रामाण्यं तस्मात् पौरुषेयत्वमसिद्ध-
म् ? । नासिद्धत्वात्—सिद्धे नित्यत्वे एतद्युक्तं, तच्च न सिद्धमतो न
युक्तमेतत् । यदि न नित्यानि कथं प्रमाणं ? प्रमेयप्रतिपादकत्वात्
प्रमाणं न निश्चत्वात् ।

केचित्तु ध्रुवते न किञ्चिन्निसं प्रमाणमस्तीति प्रमा-
णत्वाद्देवानित्यानीति ? । तच्च न सम्योगति पश्य-
मः नित्यमपि प्रमाणं यथा मनः आत्मा च, प्रमाणशब्दस्य
समुदायवाचित्वात्—अयं खलु प्रमाणशब्दः समुदाये वर्तते ।
तत्र नित्यमनित्यं चानेकं समुदायि प्रमाणस्याङ्गत्वात् प्रमाण-
मित्युच्यते यथा प्रदीपः एवं च नित्यमपि प्रमाणमस्तीति ।
यदा च परमाण्वादि नित्यमितरवस्तुसाधकत्वेनोपादीयते तदा
परमाण्वादेर्नित्यस्य प्रमाणभावात् प्रमाणत्वादनित्य इत्ययं नैका-
न्तो भवतीत्यनुत्तरमेतत् ।

तस्माद्युक्तमर्थविभागवत्त्वादनित्यत्वं लौकिकवाक्यवादि—
यथार्थविभागवन्ति लौकिकवाक्यानि तथा च वेदवाक्या-
नि तस्मान्न नित्यानीति । लौकिकान्यापि नित्यानीति
चेत्—अथ मन्यसे यान्यप्येतानि लौकिकवाक्यानि अर्थ-
विभागवन्ति तान्यपि नित्यानीति ? अर्थविभागो न स्यात्
योऽयमर्थविभागो लौकिकवाक्ये स न स्यात्, दृष्टस्तु । तान्य-
नित्यानीति चेत् ? विशेषहेतुर्वक्तव्यः तुल्ये चार्थविभागवत्त्वे तुल्ये
चार्थप्रतिपादकत्वे लौकिकान्यनित्यानि वैदिकानि नित्यानीति
विशेषहेतुर्वक्तव्यः ? । तुल्यं भवतोप्यनित्यत्वे विशेषहेतुर्वक्तव्य
इति ? । उक्तोर्थविभागवत्त्वं हेतुः । इतश्च वर्णवत्त्वाद्दर्णवन्ति लौकि-
कवाक्यानि अनित्यानि तथा च वेदवाक्यानि, तस्मात् तान्य-
प्यनित्यानि । इतश्च सामान्यविशेषवत्त्वे सति श्रोत्रग्राह्यत्वात्

लौकिकवाक्यवत् । इतश्च पदवत्त्वात् लौकिकवाक्यवत् । दर्शनस्य परार्थत्वादिति चेत् ?—अथ मन्यसे दर्शनं परार्थं दर्शनशब्द उच्चारणार्थः उच्चारणं परप्रतिपादनार्थम्, न हि काश्चिदात्मप्रतिपत्तये शब्दमुच्चारयति, यदि चायं नित्यो भवति शब्दादर्थप्रत्ययो युक्तः, अथानित्य उत्पन्नमध्वंसी ततोऽस्य श्रोतुः नित्यमपूर्वः श्रोत्रविषयमेति, न चापूर्वश्रवणात् प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्रसिद्धगोश्रवणात् ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिर्भवति, तथा चानित्यवादिनः सर्वे शब्दाः (तथा) तस्मादस्यापि शब्दात् प्रत्ययनिषमो न प्राप्त इति ? । नानेकान्तात्—क्षणविध्वंसिषु मदीपादिषु अपूर्वस्य प्रत्यायनं दृष्टयिति ? । नोदाहरणवैधर्म्यात् मदीपोनाख्यातः प्रकाशनीयार्थसम्बन्धात् प्रकाशनीयार्थसम्प्रतिपत्तिं करोति न पुनरनाख्यातः शब्द इति । कः पुनरेवमाह अनाख्यातः शब्दः प्रतिपादयति इति ? । सम्बन्धस्पादर्शनादाख्यानमनुपपन्नम् । उक्तमेतद्यथा न शब्दार्थयोः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धोऽस्तीति । वाच्यवाचकभावलक्षणस्तु पौरुषेयः सम्बन्धः स च कृतक इति । स च संसारनादित्वात् लोकतोऽवगम्यते । ये तु संसारमादिमन्तं वर्णयन्ति त एवमुपालभ्याः । अप योऽपमभिलापो नित्यावर्णा(वेदा) इति, स कथं?सम्प्रदायस्याविच्छेदात् तान्येव वेदवाक्यानि मन्वन्तरचतुर्युगान्तरेषु सम्प्रदायाभ्यासाविच्छेदेन प्रवर्तन्ते तदपेक्षया लौकिकाः शब्दान् मयुञ्जन्ते नित्या वेदा इति । यथा निसाः पर्वताः निसाः सारित इति । तन्मन्वादिवाक्येषु समानम् । कुत एवं सम्प्रदायाविच्छेदात् नित्यत्वं न पुनर्नित्यत्वादेव ? अनित्यत्वोक्तप्रमाणाविघातात्—यानिमयाऽनित्यत्वे प्रमाणान्युपन्यस्तानि तानि न विहन्यन्ते तेषामविघातादनित्यत्वे सति सम्प्रदायाविच्छेदात् नित्यत्वोपचार इति ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके द्वितीयस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाहिकम् ।

न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रम् । तस्या-
क्षेपः न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् । अस्वार्थः
अयथार्थोऽयं प्रमाणोद्देश इति । न चत्वार्येव प्रमाणानि ऐति-
ह्यार्थापत्तिसम्भवाभावा अपि प्रमाणानीति । संशयव्युदासार्थं वा
ऐतिह्यादय उपदिश्य प्रतिपिध्यन्ते । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि
ऐतिह्यादीनि चेति केचित् मन्यन्ते तत्र श्रोतुः संशयः स्यात् किं
विद्यमाना ऐतिह्यादयो नोक्ता अथाऽविद्यमाना इति ? । विधिन्पू-
नतापरिहारार्थं वा प्रकरणम् । विद्यमानान्यैतिह्यादीनि नो-
क्तानीति विधिवाक्यहीनं (शब्द) शास्त्रं स्यात् । दोषवतां दोषान-
भिधानात् दोषहीनं वा शास्त्रं स्यात् । इत्यत उद्दिश्य निवर्त्य-
न्ते—दोषवन्त ऐतिह्यादय इत्यतो नाभिधीयन्त इति । दोष-
स्तर्हि वक्तव्यः ? अथ दोषो नाभिधीयमे दोषहीनं शास्त्रमिति
तत्परिहारार्थं प्रकरणमुपक्षिप्यते । प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावप्रदर्शनार्-
थं वा—ऐतिह्यादीनि प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावयितुं ये यत्रान्तर्भवन्ति
तत्र तेषां प्रदर्शनार्थं प्रकरणमिति । सिद्धत्वादनारम्भः ?—नन्वय-
मर्थः चत्वार्येव प्रमाणानीत्यस्मिन्नेव विभागोद्देशसूत्रे सिद्ध इति
सिद्धत्वात् पुनरनारम्भ इति ? । न । अवधारणप्रयोजनस्य इतः-
(श्र) सिद्धेः—येन न्यायेन चत्वार्येव प्रमाणानीत्येतदवस्थाप्यते स
न्याय इह प्रकरणे वर्णयत इति तस्मादारभ्यमेवेति ।

किमिदमैतिह्यं नाम ? अनिर्दिष्टवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमिति
होचुर्द्वेदाः कथयन्तीति । अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः—आपत्तिः—माप्तिः
प्रसङ्गः यस्मिन् वाक्ये विधीयमानादर्थादन्योऽर्थ आपद्यते साऽर्था-

पत्तिः—यथाऽसत्सु भेषु घृष्टिर्न भवतीति, किमत्रार्थादिपद्यते सत्सु भवतीति । सम्भवो नामाविनाभाववर्त्तिनोऽर्थस्य ग्रहणादन्यसत्ताविज्ञानम्—यथा द्रोणस्य ग्रहणादाढकस्य सत्तेति । अभावो नाम प्रत्यनीकस्य ग्रहणात् तद्विरोधिनो ग्रहणम्—यथा विद्यारके वाय्वभ्रसंयोगे सति गुरुत्वमतिबन्धादपां पातः प्रतिविद्धः तदपामपातेन विरोधिनं वाय्वभ्रसंयोगं प्रतिपद्यते इति ।

तान्येतान्यैतिद्यादीनि एवम्भूतानीति लक्षणाभेदादेतेष्वेवान्तर्भवन्ति इति न पृथगुच्यन्ते । विषयाभावाच्च—न प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण विषया ऐतिद्यादीनां सम्भवन्त्यतश्च न प्रमाणान्तराणि । अथ प्रयोजनभेदात् भिद्यन्त इति मन्यसे ? एवं तर्ह्यष्टत्वं निवर्तते—यद्भ्युपगतं प्रमाणाष्टत्वं, तन्निवर्तते प्रयोजनभेदात् प्रमाणभेदमभ्युपगच्छत इति । एककरणश्च प्रयोजनभेदो दृष्ट इत्यनेकान्तः । यथैकं चक्षुरनेकनीलादिभिन्नरूपग्रहणप्रयोजनमिति । इन्द्रियानेकत्वं वा । अथ प्रयोजनभेदाद्भेदं मन्यसे ? एकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति । अथ विषयसामान्याव्यतिरेकादेकमिन्द्रियं ? न युक्तस्तर्हि प्रतिषेधो न चतुष्ट्वमैतिथ्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यादिति ॥

यद्येतानि प्रमाणानि न प्रमाणान्तराणि क्व तर्ह्यन्तर्भवन्तीति वक्तव्यम् ? अन्तर्भावप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थाप-

त्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः । शब्द ऐतिह्यमन्तर्भवति समानलक्षणत्वान्न शब्दलक्षणमैतिह्याननिवर्तते सोऽयं भेदः सामान्येन संगृहीतः । अनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामन्तर्भावः समान-

नलक्षणत्वात् । कथमर्थापत्तिरनुमानेन संगृह्यते ? । द्वयोरैकतरम-
तिषेधस्य द्वितीयाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् । यत्र यत्र द्वयोर्वस्तुनो-
रेकतरद्वस्तु प्रतिषिध्यते तत्र तत्र द्वितीयाभ्यनुज्ञा दृष्टा—यथा
दिवा न भुङ्के इत्यभिधानाद्वात्रौ भुङ्के इति गम्यते ।

एके तु ध्रुवते नेपमर्थापत्तिर्दिवा न भुङ्के इति । अत्र किला
ऽवधारणद्वयं दिवा न भुङ्के एव, दिवैत्र न भुङ्के इति चो, भयपाप्तौ न
वक्तव्यं रात्रौ भुङ्के इति ? । एतत्तु न सम्पगसम्भवात्—दिवा न
भुङ्के एव इत्यपमर्थोऽसम्भवेन निराकृतः न द्विकीश्चोद्दिवा न भुङ्के एव
भुञ्जानोऽपि तावन्न भुङ्के एव किं पुनरभुञ्जान इति । तस्मात्सम्भवे-
नार्थस्य निराकृतत्वात् कालप्रतिषेधोऽनेन दिवा न भुङ्के इति । अन्य-
थाऽनर्थकं स्यात् क्रियान्तरमतिषेधनिवृत्तेरसम्भवेन निराकृतत्वात्
कालप्रतिषेधस्यानभ्युपगमात् अनर्थकं वाक्यम् । भवत्वनर्थकं किं
नो वाध्यते? यद्भ्युपगतं तन्निवर्तते । किं चाभ्युपगतम्? क्रियान्तरम-
तिषेधो (यत्र) नकालप्रतिषेध इति । न चेदनर्थकं तस्माद्द्वयोरैक-
तरमतिषेधे द्वितीयाभ्यनुज्ञानादनुमानमेवार्थापत्तिः । कतमदेवानु-
मानं ? सामान्यतोदृष्टम् । एतेन सम्भवाभावौ व्याख्यातौ ।
सम्भवोऽनुमानम्, अभावोऽप्यनुमानमेव । तच्च वर्णितम् । अ-
नयोरापि सामान्यतोदृष्ट एवान्तर्भाव इति । तदेवमन्तर्भावात् पृथ-
गनुपदेश इति । (मन्पसे)

सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्, तत्रार्-
थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते—

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

तथाहि इयमर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् । येयं भवता-
ऽर्थापत्तिः प्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यते सा नपमार्णं, अपमाणमिति
नार्थस्यैकदापि प्रतिपादिका । यथा मेघेष्वस्तसु दृष्टिर्न भवतीति

अर्थादापन्नं सत्सु भवतीति, सत्स्वप्येकदा न भवतीति अनैकान्तिकी ? । अर्थापत्तिमात्रस्य पक्षीकरणे ऽनैकान्तिकत्वमव्यापकम्-
 यादे तावदर्थापत्तिमात्रं पक्षयसि ततोर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमश-
 क्यम् । अथानैकान्तिकी या सा पक्षीक्रियते ? तदाभ्युपगमो
 वयमपि ब्रूमोनैकान्तिक्यप्रमाणमिति(१) हेतुश्च नास्ति—हेतोः
 प्रतिज्ञाविशेषणत्वात्—यदनैकान्तिकं तदप्रमाणमिति प्रतिज्ञा तत्र
 हेतुर्नास्ति, न चापमर्थः साध्य इति हेत्वभावः व्याघातश्चा-
 भ्युपगमात् । याऽनैकान्तिक्यर्थापत्तिः सा प्रमाणं न भवतीति
 द्रुवता ऐकान्तिकी सा प्रमाणमित्यभ्युपगतं भवति । अनर्थकं चे-
 दमभिधानम्—याऽनैकान्तिक्यर्थापत्तिः सा न प्रमाणमिति ॥

यामपि भवानर्थापत्तिं मन्यते साऽपि नानैकान्तिकी—

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् । नेयमर्थापत्तिरनैकान्तिकी ।
 अर्थापत्तिश्च सत्सु मेघेषु दृष्टिर्भवतीति । सेयमनैकान्तिकी कथं
 न सत्सु भवसेवेति अपि तु सत्सु भवतीति । यत्तु सत्सु मे-
 घेषु दृष्टिर्न भवतीति ? कारणमतिबन्धोऽसौ, न तदर्थापत्तेः प्रमेयम्,
 किं त्वस्याः प्रमेयं कारणे साति (कार्यं) भवतीति । सेयमनैका-
 न्तिकी कथं स्यात् । यद्यस्यपि कारणे कार्यमुत्पद्यते तत्तु न दृष्ट-
 मिति न कदाचिदनैकान्तिकत्वम् ॥

प्रतिषेधामाभाष्यं (या) चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधामाभाष्यं चानैकान्तिकत्वात् । योऽयं भवता प्रति-
 षेधः क्रियते अर्थापत्तिर्न प्रमाणम् अनैकान्तिकत्वात्—अय-
 मप्यनैकान्तिकः सत्ताऽप्रतिषेधात् नानेन प्रतिषेधेनार्थापत्तेः

सत्ता प्रतिपिध्यते । कथं न सत्ताप्रतिषेधः ? यस्मादर्थापत्तोर्विशेषः प्रतिपिध्यते नार्थापत्तिमात्रं तेन सत्ताऽप्रतिषेधादनैकान्तिको भवति । अथ मन्यसे न प्रतिषेधस्य सत्त्वं विषयः किं तु प्रमाणत्वं, सोऽयं प्रतिषेधः स्वविषये मवर्तमानो नानैकान्तिको भवितुमर्हतीति ? । अनैकान्तिको हि नाम स ज्ञेयो यः स्वविषयतज्जातीयान्यवृत्तिः, न चानैकान्तिकत्वं प्रामाण्यप्रतिषेधेऽस्ति, तस्मात्प्रामाण्यप्रतिषेधः इति ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् । यदि स्वविषयतज्जातीयान्यवृत्तिरनैकान्तिक इति मन्यसे ? अर्थापत्तिरपि तर्ह्यनैकान्तिकी न भवति, न ह्यसति कारणे कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टमिति । तदिदं सूत्रं व्याघातदेशनार्थम् । यदुक्तं भवता स्वविषयादन्यत्र वर्तमानमनैकान्तिकं भवति अर्थापत्तिश्चानैकान्तिकीति व्याहृतम् । अज्ञानं वा । अथाबुद्धेर्नानैकान्तिकव्यवहारमिदमुच्यते अर्थापत्तिप्रमाणमनैकान्तिकत्वादिति ? । तत्रोपेक्षया वर्तितव्यम्—नोन्मत्तवाक्यानि प्रतिसन्धेयानीति ।

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

नाभावः प्रमाणं विषयाभावात्—यद्विषयं तदप्रमाणम्, यथा गोशब्दोऽश्वप्रतिपादने, तथा चाभावस्तस्मादप्रमाणम् ।

कश्चैवमाहाभावः प्रमाणम्, अपि त्वभावविषया प्रतिपत्तिः प्रमाणम्, तथा प्रमीयत इति । कः पुनरस्या विषयोऽभाव इत्युक्तम् । तन्नानेकधाभिन्नस्याभावमपञ्चस्योदाहरणार्थं सूत्रम्—

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां
तत्प्रमेयासिद्धेः(१) ॥ ८ ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः । अल-
क्षितानि वासांस्वानयेति प्रयुक्तः उभयसन्निधौ येषु वासःसु
लक्षणानि न पश्यति तानि लक्षणाभावेनैव प्रतिपद्यते, प्रेषण-
सम्प्रतिपत्त्योरेकविषयत्वात्, प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च
प्रमाणम् । तस्मात् सिध्यत्यभावस्य प्रमेयम् ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥९॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेत् ?—अथ मन्यसे यत्र यद्भवति
तत्र तस्याभावो, न चालक्षितेषु वासःसु लक्षणानि भवन्ति, त-
स्माच्च तत्र न भवन्तीति ? नापरिज्ञानात्—न भवताऽस्मदभिप्रायो-
ऽवोधि—न द्रूमो यत्र यद्भवति तत्र तन्न भवतीति, अपि तु
लक्षितानि वासांस्युपलभमान इतराणि लक्षणाभावविशिष्टानि
प्रतिपद्यत इति । अयथार्थोऽयमुपालम्भः प्रयुज्यत इत्यत उक्तार्थं
सूत्रम् नान्यलक्षणोपपत्तेरिति ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः । यानि तानि लक्षितेषु वासःसु
लक्षणानि तानि न कस्यचिन्न सन्तीति यानि च सन्ति तेषाम-
भावो व्याहृतः ? अत्रोक्तम् नापरिज्ञानादिति । अस्य चार्थस्य
ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः । न द्रूमो यानि भवन्ति
तेषां तत्रैवाभाव इति । अपि तु केषु चिद्दलक्षणान्यवस्थिता-
न्यपेक्ष्य येषु तानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेः । अभावद्वैतं सल्लु भवति प्रागु-

त्यत्तेरविद्यमानता उर्ध्वं च विनाशादाविद्यमानतोति । तत्र योऽयं विनाशादभावो लक्षणानामलक्षितेषु वासःसु सोऽनुपपन्नो नेतर इति । अमसर्थे नाभावस्तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुरिति उभे अप्येते छलसूत्रे । छलस्योक्तमुत्तरं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वाऽसम्बन्धत्वमज्ञानं वेति तस्मादमयोज्यं छलमिति ।

(प्रमाणचतुष्टयपरीक्षा ।)

“आप्तोपदेशः शब्द” इति प्रमाणभावे विशेषणं प्रवृत्तानानाप्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते । कथं ? नासाति भेदे विशेषणमर्थवदन चानर्थकं विशेषणं युक्तमिति—युक्तो नानाभूतः शब्दो विशेषणसामर्थ्यादिति । तस्मिन् सामान्येन विचारो नित्योऽनित्यो वा, विचारः—परीक्षा—

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥१३॥(१)

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः । विप्रतिपत्तिशब्दस्योक्तोऽर्थः । तत्राकाशगुणः शब्दः महत्त्ववदभिव्यक्तिधर्मैत्येके—एके तावदब्रुवते नित्यः शब्द इति अविनश्यदाधारैकद्रव्याकाशगुणत्वात्—पदविनश्यदाधारैकद्रव्यमाकाशगुणश्च तन्निसं दृष्टम्, यथाऽऽकाशमहत्त्वम्, तथा शब्दस्तस्यान्निस इति । सोऽयं निसः सन्नाभिव्यक्तिधर्मा तस्याभिव्यञ्जकाः संयोगविभागनादा इति । गन्धादिसहस्रैर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदवस्थितोऽभिव्यक्तिधर्मसंपरे—अपरे पुनर्ब्रुवते गन्धादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दो गन्धादिवदेवाभिव्यङ्ग्यते तस्याभिव्यञ्जका भूतविशेषाभिघाता इति । आकाशगुणः शब्दः उत्पत्तिनिरोधधर्मोति

(१) विश्वनाथपञ्चाननमते नेदं सूत्रं किन्तु भाष्यम् । न्यायमूचीग्रन्थे तु “ प्रयोदशभिः सूत्रैः ” प्रमाणचतुष्टयप्रकरणमित्युक्तं किन्त्वित्दं सूत्रं न दृश्यते तत्र १२ सूत्राणि धर्तन्ते ।

चान्ये—अन्ये पुनर्वर्णयन्ति अनित्यः शब्द आकाशगुण उत्पत्तिनिरोधधर्मक इति । महामृतसंक्षोभजः शब्दोऽनाश्रित उत्पत्तिनिरोधधर्मोति चापरे । अतः संशयः किमत्र तत्त्वमिति ।

अनित्य इत्येतत् तत्त्वम् । किमिदमनित्यत्वं नाम ? यतोऽनित्य इति भवति । किं पुनः तत् ? प्राक्प्रध्वंसाभावावित्येके—एके तावद्वर्णयन्ति यस्य प्राक्प्रध्वंसाभावौ स्तस्तदनित्यमिति । नासम्बन्धात्—न हि प्राक्प्रध्वंसाभावाभ्यां भावः सम्बन्ध्यत इति । अनुत्पन्नविनष्टयोश्च प्रसङ्गात् । यदि च प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति मन्यसे ? अनुत्पन्ने वस्तुनि प्रागभावोऽस्ति ऊर्ध्वं च वस्तुनः प्रध्वंसाभावोऽस्ति इत्यसति प्राक्प्रध्वंसाभावेऽनिमित्ततोऽनित्यप्रत्ययः स्यात् । अनित्यस्य भावोऽनित्यतेति प्राक्प्रध्वंसाभावयोरभावत्वाद्भावशब्देनानभिधानम् । अनित्यं नाम यस्य नास्त्यत्यन्तं भावः तस्यानित्यस्य यो भावः साऽनित्यता, प्राक्प्रध्वंसाभावौ च भावप्रतिषेधौ न चाभावो भावाभिधानेन(अभिधान्तुं)वक्तुं युक्तः । तस्मान्न प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति । पृष्ठार्थश्च नास्ति “तस्य भावस्त्वत्कला”विति तस्येति धर्म्यपदिश्यते, भाव इति धर्मिणो धर्मः न चाभावो धर्मः न च धर्मकाले तच्छब्दवाच्यो धर्मो विद्यते । न चाविद्यमानस्य पृष्ठया योग इति । अथ यद्भवति तत्प्राङ् न भवति ऊर्ध्वं च न (प्र)भवतीति मन्यसे ? एवमपि न किञ्चित् प्रीतिपिद्म, वयमपि द्रुमः यत् प्राङ् न भवति तदूर्ध्वं न भवतीति । पृष्ठार्थस्तु पूर्ववन्नास्ति । घटस्य प्रागभावो घटस्य प्रध्वंसाभाव इति एतत् कथम् ? नात्र पृष्ठया सम्बन्धोऽभिधीयते अपितु प्रागिदं वस्तु नासीत्(नास्ति)पश्चाज्जातमित्यर्थः । ऊर्ध्वं च विनाशादिदं वस्तु न भविष्यतीति अनित्यमित्युच्यते

तस्य च भावोऽनित्यमेति । वर्तमाने चाऽप्यन्वयात् । यदि च प्राक्-
 मध्वंसाभावावनित्यमेति मन्यसे वर्तमाने वस्तुनि न प्रागभावो न
 मध्वंसाभाव इति अनित्य इत्यभिलाषो न स्यात् । पाठकादिश-
 ब्दवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथाऽमी पाठकादिशब्दा-
 स्त्रिकालविषयत्वात्पाठकानित्यशब्दस्त्रिकालविषयो भविष्यतीति ।।
 न, ष्टुलस्त्रिकालविषयत्वात् ष्टुलप्रत्ययः त्रिकालविषयो दृष्टः
 पाठको भवति पाठको भविष्यति पाठको ऽभूदिति । त्ययः
 त्रिकालविषयत्वमिति चेत् ?—अथ मन्यसे त्ययो ऽपि त्रि-
 कालविषयत्वमिति ? तच्च नादर्शनात् न ह्यसत्प्रतियोगे अनित्य
 इति प्रयोगं पश्यामः । तस्मात् सप्तस्त्रिकालविषयत्वमयुक्तमिति ।
 अतो न प्रागभावमध्वंसाभावावनित्यमेति ।

विनाशहेतुभाव इत्यन्ये—अन्ये पुनर्युक्ते विनाशहेतोरस्ति-
 त्वमनित्यमेति । एतच्च न युक्तमस्ति भावात् प्राग्विनाशहेतुभावात्
 अनित्यप्रत्ययो दृष्टः अनुपजातकपालविभागेषु घटादिषु । यदि वि-
 नाशहेतुभावोऽनित्यता स्याद्द्वर्तमानेषु घटादिषु न स्यात् । न ह्यसति
 ङ्वरे ङ्वरितप्रत्ययो दृष्टः विनाशहेतुभावाच्च विनाशहेतुरस्तीति
 युक्तः प्रत्ययो नानित्य इति । न हि गोत्वादश्वप्रत्ययो भव-
 तीति । अथ मन्यसे यस्य विनाशहेतुरस्ति तद्विनाशवत् यद्य-
 द्विनाशवत् तदानित्यमिति ? एतदपि न बुद्ध्यामहे यस्य विनाशो
 हेतुरस्ति तद्विनाशवदिति, किन्तु यस्य विनाशहेतुरस्ति तद्विनाश-
 हेतुमदिति युक्तं वक्तुम् । न चान्येन योगादन्यनिमित्तः प्रत्ययो
 युक्तः न हि दण्डयोगात् कुण्डलीति भवति । विनाशवच्छरी-
 रमितिप्रयोगदर्शनाद्युक्तमिति चेत् ?—अथ मन्यसे विनाशव-
 च्छरीरमिति दृष्टः प्रयोगो न चासति सम्बन्धे प्रयोगो भवि-
 तुमर्हति ? । न, मनुष्योऽसत्त्वदर्शनात् नायं मनुष्य इतिदप्यसत्सु

दृष्टो न ह्यसता कुण्डलेन कुण्डलीति भवति । न चासता विना-
शेन सम्बन्धोऽस्ति तद्विनाशवच्छरीरमित्युक्तः प्रयोगः । दृष्ट
इति चेत् ?—अथ मन्यसे दृष्टोऽयं प्रयोगो विनाशयेतच्छरीरमेते-
ध्रुवा विषया इति ? नोपचारात्—विनाशीत्युपचारेण प्रयोगः
विनाशो यस्यावश्यन्तया भविष्यति इति । अध्रुवा विषया इत्यनित्य-
तैवोच्यते, तस्मान्न विनाशहेतुभावोऽनित्यता ।

उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अत्यन्ततिरोभावोऽनित्यतेत्यन्ये—अन्ये
पुनरनित्यताशब्दार्थमन्यथा वर्णयन्ति यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं वस्तु
तेनैवात्मनाऽत्यन्तं नोपलभ्यते तिरोभूतं तदनित्यामित्युच्यते ? एतत्तु
शून्यमभिधानम्, उपलब्धिलक्षणप्राप्तमत्यन्ततिरोभूतं नोपलभ्यत
इति ब्रुवाणः सिद्धान्तं बाधते । न हि किञ्चिद्दस्त्वत्यन्तं नोप-
लभ्यत इति सिद्धान्तः । अनुपजातविशेषस्य च वस्तुन-
स्तिरोभावो न युक्त इत्यनेकधा वर्णितम् । तस्मादियमनित्यता
न युक्ता ।

ये पुनर्वर्णयन्ति—स एव भावोऽभूत्वा भवन् भूत्वा
चाभवन्ननित्य इत्युच्यते सा चावस्था भावप्रत्ययेनानित्यतेत्य-
भिधीयते ? । एतत् तु न युक्तम्, स्वार्थे भावप्रत्ययस्याद-
र्शनात्—न हि कश्चित् स्वार्थे भावप्रत्ययो दृष्टः । विनयादिव-
दिति चेत् ? न, अनभ्युपगमात् । ननु च “विनयादिभ्यष्टमि”ति
स्वार्थे प्रत्ययो दृष्टः विनय एव वैनयिकमिति ? नानभ्युपगमात् ।
नायं स्वार्थे प्रत्ययोऽपि तु विनयेन योगो वैनयिकमित्युच्यते
एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अनुपलभ्यमानभेदानाप्यनुमानतो भे-
दोऽनुमेयः—यथाऽपि भेदाननुपलभ्यमानभेदान् न स्त्वयान्न स्वार्थे
मन्यते तेष्वप्यनुमानतो भेदोऽनुमेयः । किमनुमानं ? पृष्ट्या भेद-
विषयत्वं—सर्वा पृष्टी भेदविषये दृष्टेति यथा चानर्थान्तरे पृष्टी

नास्ति तयोक्तं गुणगुणिभाववाद इति ।

तत्किमदानीमानित्येतस्यं शब्दोऽनिरभिधेय एव ? ना-
नभिधेयः अवध्यपेक्षानपेक्षाभिदात् सत्त्वोभयथा—योभया-
न्तपरिच्छिन्नवस्तुसत्ता साऽनित्येति । या तुभयान्ता-
नवच्छिन्नवस्तुसत्ता सा नित्यता । यथा समवाय एकः सन्
कार्येण विशिष्यमाणः कारणत्वमभिधीयते कारणेन विशिष्य-
माणः कार्यत्वमिति च । कथमिति ? कारणमित्ययं प्रत्ययो
नानिमित्तकः कदाचिद्भावात् न च वस्तुनिमित्तोऽवस्तुप्रत्ययः
व्यतिरेकत्वात् । न च सत्तातो वैलक्षण्यात् । सत्तातः सद्दिति
स्यात् । अयं तु सत्ताप्रत्ययाद्विलक्षणस्तस्मान्न सत्तातः । इहविशेष-
णनिमित्तत्वाच्च सम्बन्धनिमित्त—इह वस्तुषु पट इत्याधाराविशिष्टः ।
प्रत्यय उपजायते । न चास्ति सम्बन्धे इहप्रत्ययेन शक्यं भवितुम्
यतोऽयमिहप्रत्ययः स समवायः कार्यसमवाये सति कारणमि-
त्यभिधीयते । यस्य गुणस्य योगाद्यस्मिन्नर्थे शब्दनिवेशस्तदभि-
धाने त्वतलौ । कार्यसमवायस्य भावादितद्भवतीति कार्यसमवायः
कारणत्वम् । एतेन कार्यत्वं व्याख्यातम् । कार्यात्मलाभहेतुः
समवायः कारणविशिष्टः कार्यत्वं यथा समवाय एवं सत्ताप्येका
सती उभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसम्बन्धित्वेनानित्येत्युच्यते विपर्य-
यान्नित्येति । एतयाऽनित्यतया योगादानित्यः शब्द इति ॥

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुप-

चाराच्च(१) ॥ १४ ॥

आदिमत्त्वादादेः योनिः कारणमिति, कारणवत्त्वाद्-
नित्य इति सूत्रार्थः । किं पुनरिदं कारणवत्त्वं नाम ? निमित्त-
कारणमेदानुविधानमुत्पत्तिधर्मकत्वं तदभिव्यङ्ग्येषु नास्ति । न

हि किञ्चिदभिव्यज्यमानं निमित्तकारणभेदानुविधायि दृष्टमिति । संयोगविभागानन्तरमुपलब्धेः सन्देह इति चेत् ?—अथ मन्यसे संयोगविभागानन्तरमुपलभ्यते शब्दः, सा च तदनन्तरोपलब्धि-व्यज्यमानस्यापि युक्ता, अतः सन्देहः किमयं संयोगविभागाभ्यां व्यज्यते अथ क्रियत इति ? । न व्यज्यते ऐन्द्रियकत्वात् ।

किमिदमैन्द्रियकत्वम्, ? इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यं ऐन्द्रियकमिति । ततः किं ? यदीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकस्ततो न व्यज्य-ते । न हि व्यज्यमानस्येन्द्रियेण प्रत्यासत्तिर्युक्ता । कथमिति ? न श्रोत्रं तावच्छब्ददेशमुपगच्छति अमूर्तत्वात्—यदमूर्तं तन्नि-ष्क्रियं यथा रूपादेः, अमूर्तं चाकाशं तस्मान्निष्क्रियमिति । क्रि-याकारणगुणसमवायात् क्रियावत्वमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यत्र क्रियाकारणं गुणो वर्तते तत्र क्रियावद्दृष्टं यथा लोष्टम्, तथा चाकाशं, तस्मादेतदापि क्रियावदिति ? । नानेकान्तात् । क्रियाकारणं च गुणः आत्मानि, न क्रियावानात्मा इत्यनेका-न्तः विद्यमानस्यापि न क्रियावत्त्वं(१) महत्परिमाणप्रतिब-न्धात्—विद्यमानोप्याकाशोऽभिघातो न क्रियाहेतुः महत्परिमाण-प्रतिबन्धात् । यदाकाशे वर्तते महत्त्वं तेनैकार्थसमवेतेन तद्दृष्टि-भिघातः प्रतिबन्धत इति । यथा लोष्टगुरुत्वं तदेकार्थदृष्टिना संयोगेनेति । संयोगप्रतिबन्धात् गुरुत्वस्य सापेक्षत्वममङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि संयोगेन प्रतिबन्ध्यमानं गुरुत्वं न क्रियामारभते तत्प्रतिबन्धापगमापेक्षमारभत इति ? नन्वेवं गुरुत्वं सापेक्षं क्रियाकारणमिति मासम्, एवं च शास्त्रव्याघातः निरपेक्षं गुरुत्वं कर्मकारणमिति हि शास्त्रम् ? । न, निर-पेक्षस्यान्यथा व्याख्यानात्—नायं निरपेक्षस्यार्थो गुरुत्वं न

किञ्चिदपेक्षत इति, अपि तु चरमभाविनेपित्तान्तरं नापे-
क्षत इति, निरपेक्षं गुरुत्वं कर्मकारणमिति नास्ति व्याघातः ।
तथा च शास्त्रं "संयोगाभावे गुरुत्वात् पतन"मिति(१) । विषया-
भावाद्य-न क्रियाकारणसमवायमात्रं क्रियावच्चे हेतुः, अपि
तु क्रियाकारण(गुण)समवाये सति मूर्त्तिः । यदि क्रियाविषयो
मूर्तिर्भवति क्रियाकारणं गुणोपतिवद्धो भवति तदा क्रियो-
त्पद्यत इति । तस्मादक्रियावच्चादाकाशं न गच्छति शब्दोऽपि न
गच्छति निष्क्रियत्वादेव । न चामाप्तस्य ग्रहणमस्ति सर्वशब्दोपल-
ब्धिप्रसङ्गात् । परिशेषात् तु सन्तानसिद्धिः।तत्राद्यः शब्दः संयोग-
विभागहेतुकः तस्माच्छब्दान्तराणि कदम्बगोलकन्यायेन सर्वदि-
क्कानि, तेभ्यः प्रत्येकमेकैकः शब्दो मन्दतरतमादिन्यायेनाश्रया(२)
प्रतिबन्धमनुविधीयमानः प्रादुरस्ति । ततोऽन्यस्यातिमान्द्याच्छब्दा-
न्तरोत्पत्तिशक्तिविधातो येन केनचित् प्रतिबन्धाद्भवतीति । अतः
शब्दसन्तानोच्छेदः तत्र यः कर्णशङ्कुलीमन्तमाकाशदेशं प्रा-
प्नोति स उपलभ्यते नेतर इति तस्मादैन्द्रियकर्त्वं, तच्चान्य-
था न युक्तमित्यतोऽनित्य इति ।

एक एवेति चेत् ? न, सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात्-अथ म-
न्यसे नैव शब्दान्तराणि मयाऽभ्युपगम्यन्ते, अपि त्वेक
एवायं शब्दो वितत्याकाशमवतिष्ठते, स संयोगविभागा-
भ्यामभिव्यक्तः सन्नुपलभ्यते यथा घटाद्यपवरकाद्यवस्थितं
मदीपमंपोगेनेति ? । तच्च न, सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात् य-
द्येकः शब्दो वितत्यावस्थितः संयोगेनाभिव्यक्तः श्रो-
त्रवतोऽर्थे प्रत्ययं करोतीति मन्यसे ? तदा येन केनचिद्य-
त्र ऽकुत्रावस्थितेन शब्दो व्यक्त इति सर्वैः श्रोत्रवद्विरुपल-

(१) वै० सू० ७ अ० ५ आ० १ । (२) तमादिभावेनाश्रया-पा० ६ पु० ।

भ्येत, न चोपलभ्यते तस्मात् कल्पनेयम् । एकदेशाभिव्यक्तिरिति चेत् ? न किमः तादात्म्यातादात्म्यानुपपत्तेः । अथ मन्यसे सत्यं वितत्यावस्थितः तस्य त्वर्वास्थितस्यैकदेशो निमित्तेनाभि व्यज्यत इति ? । न किमस्तादात्म्यातादात्म्यानुपपत्तेः । यांस्तानेकदेशान् शब्दस्य मन्यसे ते किं शब्दात्मका आहो नेति ! किञ्चातः ? यदि शब्दात्मकास्ततोऽनेके शब्दा इति व्याघातः । अथाशब्दात्मकाः ? न तदा शब्दादर्थप्रत्यय इति प्राप्तम् । तेषां स्वभावश्च वक्तव्यः(१) । शब्दस्याकाशवृत्तित्वादेकदेशार्थानभिधानाच्च । एकदेश इति समासपदमेतत् एकश्चासौ देशश्चेति । तत्र देशशब्द आधारार्थः कारणार्थो वा ? । तत्राधारार्थस्तावन्न युक्तः शब्दस्माकाशवृत्तित्वात्—आकाशवृत्तिः शब्दस्तद्गुणत्वात् तस्मादाकाशव्यतिरिक्तो नाधार इति । कारणार्थोऽपि नास्ति अकृतकत्वाभ्युपगमात् अकृतकः शब्द इति स्वयं प्रतिपद्यमाना भवन्तो नाहन्ति वक्तुं कारणमेकदेश इति । न चान्य एकदेशार्थः सम्भवतीति शून्यमभिधानमेकदेशः शब्दस्य व्यज्यते इति । एकदेशाभिव्यक्तौ चार्थप्रत्ययो न स्याद्गूर्णवत्, वर्णाः सर्व एव व्यापका भवन्तीति । एतस्मिन् पक्षे वर्णैकदेशव्यक्तिः, न च वर्णैकदेशः शक्यो निरूपयितुम् । न च निरूपितादापि तस्मादर्थप्रत्ययो भवति वर्णानामर्थप्रत्यायनानभ्युपगमात् । वर्णा अपि तावदेकैकशोऽर्थप्रत्यायका न भवन्ति कुतस्तदेकदेशा इति ।

एतेन बहुत्वं प्रत्युक्तम् । एयैकस्य व्यक्तौ (२) दोष एवमनेकशब्दस्यापि व्यापित्वे दोषाः कोलाहलश्च स्यात् ।

कृतकवदुपचाराद्य तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते तीव्रं
सुखं मन्दं सुखमिति उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्द
इति । अत्र च मयोगः । अनिसः शब्दः तीव्रमन्दविषयत्वात् सुख-
दुःखवदिति कृतकवदुपचारादित्यनेन सूत्रेण सर्वानिसत्वसाधनधर्म-
संग्रहः कृतकत्वग्रहणस्योदाहरणार्थत्वात् यथा सामान्यविशेषवतो-
ऽस्मदादिवाह्यकरणमसक्षत्वात् उपलभ्यस्यानुपलब्धकारणाभावे
सत्यनुपलब्धेः गुणस्य सतोऽस्मदादिवाह्यकरणमसक्षत्वात् इ-
त्येवमादि । तीव्रशब्दस्य तीव्रार्थविषयत्वं न शब्दादिवि-
षयत्वमिति चेत् ? अथ मन्यसे तीव्रशब्देन तीव्रार्थोऽभि-
धीयते न शब्दः, न चान्यविषयः शब्दोऽन्यस्यार्थस्य प्रति-
पादक इति ? न, शब्दशब्देन समानाधिकरणस्य तीव्रशब्द-
स्याभिधानात् । सत्वमयं तीव्रशब्दः केवल उच्चारि-
तो द्रव्यगुणकर्मणां समानधर्म प्रतिपादयति, शब्द-
शब्दोऽप्युच्चरन्नेकधर्मयोगितं शब्दमभिधत्ते । यदा पुनरेतौ तीव्र-
शब्दशब्दौ विशेषणविशेष्यभावापन्नावभिधीयेते तदा तीव्रशब्दे-
न धर्मन्तराणि व्यवच्छिद्यन्ते शब्दशब्देन धर्मन्तराणीति
उभयशब्दमयोगात् शब्दो गम्यते तस्मादुपपन्नं तीव्रशब्दविष-
यत्वादनिसः शब्द इति । व्यञ्जकस्य तथाभावात् ग्रहणस्य
तीव्रमन्दात्ता रूपवदिति चेत् ? नाभिभवोपपत्तेः । शेषं भाष्ये ।
ग्रहणं निमित्तभेदानुविधायीति चेत् ? न ग्रहणभेदस्यैकत्रादृष्टत्वा-
त् । अथ मन्यसे न शब्दो भिद्यते शब्दे त्वभिन्ने ग्रहणं निमि-
त्तभेदानुविधायि भवति ग्रहणभेदाच्चाभिभव इति ? न ग्रहण-
भेदस्यैकत्रादृष्टत्वात्—यद्यभिन्नः शब्दो ग्रहणभेदो न प्राप्नोति
न ह्यभिन्ने ग्रहणभेदं विषये पश्यामः । अथाभिन्ने ऽपि विषये
ग्रहणात्ते भिद्यन्त इति मन्यसे ? नित्यं ग्रहणभेदः स्यात्, ततश्च

भिन्नोऽभिन्न इति भिन्नाभिप्रत्ययौ न स्याताम् । अभिभवानुपपत्तिश्च ग्रहणयोर्युगपदसम्भवात् न हि ग्रहणे युगपद्भवतः । न चैकं ग्रहणमात्मन एवाभिभावकं न चायमभिभवो नास्ति तस्माद्भिद्यते शब्दः ।

अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्यभावात्—व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यत इति एतस्मिन् पक्षे नोपपद्यते ऽभिभवः, कस्माच्च व्यञ्जकसमानदेशत्वात्—न हि व्यञ्जकसमानदेशेनाप्राप्तः शब्दोऽभिभावितुं शक्यः अप्राप्तत्वात् न ह्यप्राप्तमभिभावकं भवति(अस्ति) । अथाप्राप्तमप्यभिभावकं भवतीति मन्यसे ? वीणाशब्दानामश्रवणमसङ्गः । अप्राप्ताः शङ्करासमादिशब्दाः अभिभावका इति न कदाचिद्वीणादिशब्दाः श्रूयेन् । सर्वत्र सन्तीति चेत् ? न पूर्वदोषानुवृत्तेः । अथ मन्यसे योऽभिव्यञ्जकसमानदेशं शब्दमभ्युपोति तस्यैव दोषः अस्माकं तु सर्व एव शब्दाः समानदेशाः तस्माद्दोषोऽयमिति ? न पूर्वदोषानतिवृत्तेः समानदेशत्वे शब्दानां व्यञ्जकेषु नियमो नास्तीति यत्किञ्चिद् व्यञ्जकमुपात्तं सर्वशब्द(स्य) व्यक्तिहेतुरिति पूर्वदोषानतिवृत्तिरिति । समानदेशत्वे च वीणाशब्दानां शङ्करशब्देन वीणाशब्दानुपपत्तिरिति वीणादिशब्दानामश्रवणमसङ्गः । तस्माच्छब्दा एव भिद्यन्त इति । तेषां च भिन्नानां समानदेशत्वे सति ये कर्णशङ्कुलीमत्याकाशदेशे युगपत् समरयन्ति तत्र यः पटुः शब्दः स इतरस्याभिभावक इति । अभिभवश्च नाम मन्दस्य पटीपतां ग्रहणाद्ग्रहणमिति । यदि च सन्तानवृत्तिः शब्दः कर्णशङ्कुलीमदाकाशदेशं प्राप्तश्च वृषते ? दिग्देशप्रत्ययो न प्राप्नोति पूर्वेषु शब्द उत्तरेण शब्द इति । न हि विषयेषु प्रसामीदत्सु दिग्देशप्रत्ययो दृष्टः गन्धादिचदिति ? । नोपादाननिमि-

मानत्वात्—न हि विद्यमाना आकाशादेः प्रदेशा इति । कथं न विद्यन्ते ? प्रमाणतोऽनुपलब्धेः—यथाकाशादेः प्रदेशाः स्युः प्रमाणत उपलभ्येरन्निति । कथं प्रमाणतोऽनुपलब्धः ? विकल्पानुपपत्तेः—प्रदेशशब्देन कारणं वाभिधीयते आधारो वा न कारणमकृतकत्वात् यस्मादकृतकमाकाशमतो न कारणार्थः प्रदेशशब्देनोच्यते । नाधारोऽनाश्रितत्वात् अनाश्रितमाकाशं तस्याधारार्थो न शक्यो वक्तुमिति । लोकविरोध इति चेत् ? नान्यथा तदुपपत्तेः—यथाकाशं निष्प्रदेशं प्रतिपद्यसे ननु लोको विरुद्ध्यते पूर्वभागेन व्याप्त आदित्य इति ? । नान्यथा तदुपपत्तेः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रदेशशब्देनाभिधीयमाने न लोकविरोधो यस्माद्यत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे तत्प्रदेशशब्देनाभिधीयते । एतच्च प्रदेशवता द्रव्येणाकाशस्य सामान्यम् । ये (खलु परिच्छिन्ने) अविभातिपन्न आमलकादिके भवतस्तयोर्षः संयोगो वर्तते स ते न व्याप्नोति प्रदेशवती च ते । आकाशसंयोगोऽपि नाकाशं व्याप्नोतीति प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यात् प्रदेशवदाकाशमिति भाक्तः प्रयोगः । का पुनरिषं भक्तिः ? अतथाभूतस्य तथाभाविभिः सामान्यमुभयेन भज्यत इति भक्तिः । एतस्मात् सामान्यादध्वारोपितप्रदेशवृत्तिः प्रदेशशब्दः यस्मादाकाशस्य प्रदेशवद्भिर्द्रव्यैः सामान्यं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमस्त्यतः प्रदेशशब्दोप्याकाशे प्रयुज्यत इति । एवमेतत् न तत्त्वतः । कुत इति चेत् ? न प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । अथ मन्यसे आकाशप्रदेशाः प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यादाकाश उपचर्षन्ते न पुनस्तत्त्वतस्तदस्तीति(१) न प्रमाणमस्ति ? न प्रदेशस्य प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । न ह्याकाशादेः प्रदेशप्रति-

शब्दकं प्रत्यक्षादि ममाणं सम्भवतीति । स्वरूपेणानभिधा-
 ताच्च । यद्याकाशस्य प्रदेशाः स्युः ते स्वरूपेण व्यपदि-
 श्येरन् यथा पटस्य प्रदेशाः । के ? तन्तवः, न पुनराकाशस्य
 प्रदेशाः के इत्युक्ते स्वरूपेण व्यपदेष्टुं शक्या इति ।
 किमोऽनुपपत्तिश्च पूर्ववत् । यौश्चाकाशप्रदेशान् भवान् मन्यते ते
 किमाकाशात्मका उत नेति ! किं चातः ? यद्याकाशात्मका
 अनेकमाकाशात्मिका इति प्राप्स्य । अथ न ? तेषां स्वभावो वक्त-
 व्यः ? कथं च ते तस्य प्रदेशा इति वक्तव्यम् ? । अनाका-
 शात्मकाः सन्तः आकाशस्य प्रदेशा इति केनार्थेनाभिधीय-
 न्ते ? तद्यथा तन्तवः पटस्य प्रदेशा इत्युक्ते कारणार्थ आधा-
 रार्थश्च गम्यते न पुनराकाशस्य प्रदेशेष्वेतदस्ति । प्रदेशाभावाद्-
 नाधारः संयोग इति चेन्नानाधारः आकाशवृत्तित्वात् । अथ
 मनुष्ये यद्याकाशदेशा न सन्ति आकाशदेशाश्रयः संयोगो-
 ऽनाधारः ? न अनाधारः आकाशवृत्तित्वात् । यस्मात् त्वयै-
 षोच्यते आकाशाश्रय इति, तस्मान्नानाधार इति । समानदे-
 शा इति चेत् ? नावाधनात् । अथ मन्यसे मूर्तिमद्द्रव्यसं-
 योगा ये आकाशदेशे वर्तन्ते ते प्रदेशाभावात् सर्व एव
 समानदेशाः प्राप्नुवन्ति इति । एवं च समानदेशत्वे सति न
 किञ्चिद्वाध्यत इति । तदेवं प्रदेशमद्द्रव्यसामान्यादाकाशप्रदेश
 इति भाक्तः प्रत्यय (प्रयोग) इति । निष्प्रदेशत्वात् सर्वेण सर्वश-
 ब्दोपलब्धिप्रसंग इति चेत् ? न उक्तोत्तरत्वात् । अथ मनुष्ये
 यदि निष्प्रदेशमाकाशं तेन तर्हि सर्व एव शब्दाः समानदेशा
 इति सर्वैः सर्वैः शब्द उपलभ्येत, न त्वपलभ्यते, तस्माद्-
 न्यान्यवृत्तयः शब्दाः सर्वैरग्रहणादङ्गुलिरूपादिव(१)दिति ? ।

त्त्वादिग्देशव्यपदेशस्य—योऽयं शब्देषु दिग्देशव्यपदेशो नाप्यं
 शब्दनिमित्तः पूर्वापरादिभिन्नेभ्यो निमित्तेभ्य उपजायमानाना-
 मेकदेशग्रहणात् तुल्यो दिग्देशव्यपदेशः स्यात् । तस्मान्न शब्द-
 निमित्तः । कुतस्तर्ह्ययं भवतीति वाच्यम् ? निमित्तभेदात्—यानि
 निमित्तानि शब्दकारणस्य संयोगस्यानुग्रहकारीणि दिग्देशवन्ति
 तेषां निमित्तानां भेदादिग्देशमस्यया इति । य उपलभ्यमाननि-
 मित्ताः शब्दास्तेषु तद्युक्तं येषां तु शब्दानां निमित्तानि नोपलभ्यन्ते
 तेषु दिग्देशमत्ययो न युक्तः ? न न युक्तः शब्दसन्तानस्य
 निमित्तभेदाभिमुख्येनादौ प्राप्तेः—यः शब्दसन्तानो यस्मान्नि-
 मित्तादुपजायते स समन्तात् शब्दान्तराणि सन्तनोति । तत्र यः
 शब्दविशेष आदौ कर्णशष्कुलीमत आकाशदेशस्य तदभिमुखेन
 भागेन सम्बद्ध्यते तन्निमित्तः पूर्वापरादि(शब्द)व्यपदेशः इति ।
 यदा पुनराद्यशब्दपरिच्छेदो नास्ति तदा विपर्यय इति ।

एके तु ध्रुवते—नैव शब्देषु दिग्देशमस्ययाः सन्ति ।
 कुतः ? चक्षुर्विषयसिद्धौ दिग्देशाध्यवसायात्(१)—तथाहि
 जासन्धानां पूर्वापरादिमत्पयाः शब्दे न सन्तीति । अपरे तु
 दिग्देशव्यपदेशेन चक्षुःश्रोत्रे अप्राप्यकारिणी इति ध्रुवते ।
 तेषामुक्तमुत्तरं मत्पक्षसूत्रं वर्णयदिति ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वाल्लित्येष्वप्यनित्य-

व(२)दुपचाराच्च ॥ १५ ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वाल्लित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ।
 सूत्रस्य पूर्वहेतुनामनैकान्तिकत्वज्ञापनमर्थः । शेषभाष्ये ।

तस्य भाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः ॥ १६ ॥

(१) देशव्यवसायात्—पा० १ पु० ।

(२) नित्येष्वनित्यवदिति क्वचित् ।

तत्रभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः । नित्यत्वमित्यत्र किं तावत् तत्रम् ? । उभयान्तापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासंस्पर्शः(१) इति । विपर्ययादनित्यत्वमेतच्चाभावे नास्ति । भाक्तं तु तद्भवति नित्य इव नित्यो घटाभाव इति । न पुनर्नित्य एव कालद्रव्याननुभवात् । मध्वंसाभावो न प्रागस्ति न घटकाले ऽस्ति भागभावो न घटकाले न मध्वंसकाल इति । कथं तर्हि ? नित्य इव नित्य इत्युच्यते भक्त्या । का पुनरियं भक्तिः ? प्रागभावस्य कारणाभावः मध्वंसाभावस्य विनाशाभावः उभयं चैतन्नित्य-विपर्ययं इत्येतत्सामान्यान्नित्य इव नित्यो न पुनर्नित्य एवेति इन्द्रियमत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकं इति ॥

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥

सन्तानानुमानविशेषणादव्यभिचारः । न वयमैन्द्रियकत्वादित्यनेनानित्यत्वं प्रतिपादयामोऽपि तु शब्दस्याभिव्यक्तिप्रतिषेधामः । न हि व्यञ्जमानस्यैन्द्रियकत्वं युक्तमिति पुरस्तादुक्तम् ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वव्यभिचार (इति)(२) ॥ १८ ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वव्यभिचारः(३) । न हि नित्यानां द्रव्याणां प्रदेशशब्देन कारणमुच्यते । आकाशस्य प्रदेश आत्मनः प्रदेश इति नाकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य । किमिति नाभिधीयते ? अविद्य-

(१) पाठोऽयं मुद्रितभाष्यपुस्तके स च प्रामादिकः धार्ष्टिक-न्यायसूचीनियन्धविरोधात् ।

(२) व्यभिचारात्—पा० ६ पु० ।

(३) सम्यग्धः—पा० १ पु० ।

एतच्च न, उक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत्—यथा संयोग-
स्याव्याप्यवृत्तित्वं तथा शब्दस्यापीति ।

गुणत्वाद्यापकमित्येके—एके गुणत्वाद्धेतोः शब्दसंयोगाद्यहुं-
रूपवद्वापकं प्रतिपद्यन्ते । त एवं प्रष्टव्याः व्यापकत्वमिति कोऽर्थः ।
यथाश्रयवृत्तित्वव्याप्तिः (२) न किञ्चिद्वाध्यते । अथान्यत्तन्नास्ति ।
वयं तु व्याप्तिमद्गुणरूपस्याश्रयोपलब्धोपलब्धिं ह्युच्यते न पुनः
शब्दादय आश्रयोपलब्ध्यापुपलभ्यन्ते तस्माद्गुणरूपवच्च व्या-
पका इति । समुद्रितस्थानानामेकसमुद्रास्युपलब्ध्यापुपलब्धेःपुन-
रुपलब्धी व्याप्यव्याप्ती एकाश्रयाणामाश्रयोपलब्ध्याविति । अ-
थ य आकाशे मूर्तिमतां संयोगास्तेषां काश्चित्
केचित् कृतकान् प्रतिपद्यन्ते काश्चिदकृतकानिति ।
तत्र कार्यद्रव्यसंयोगः कृतकः संयोगजत्वादुत्पद्यमानस्य
कारणसम्बन्धिभिः कार्यस्य संयोगजः संयोग इति । क्रियाजं तु
केचिद्वेञ्छन्ति यावद्द्रव्यभावेत्वात् संयोगस्य अविभक्तस्य
संयोगो नास्तीति नास्याकाशे क्रियाजः संयोग
इति । अत्राकाशसंयोगमकृतकमिच्छन्ति । तत्रैवाकाशसंयोग-
स्य तावत् कृतकत्वेऽनुमानम् आकाशेन कृतकसम्बन्धेन
सम्बन्धी परमाणुर्मुक्तिमत्त्वादिभ्यो घटादिवदिति । कार्या-
काशसंयोगो विप्रतिपत्तिविषयो न यावद्द्रव्यभावी अविनश्य-
दाधारत्वे क्रियावद्द्रव्यवृत्तित्वे सत्यव्याप्तिप्रतिद्वन्द्वित्वात् (१) मुक्ति-
मादितरसंयोगवत् । तस्मात् कार्यद्रव्येणाकाशस्य संयोगजः सं-
योगः क्रियाजश्च परमाणोस्तु क्रियाज इति । विप्रतिप-
त्तिविषयाविभागेनः आकाशादयः क्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वात् (२)

(१) प्रतिस्वन्धित्वात्—पा० १ पु० ।

(२) क्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वाद्धिभागित्वे संयोगवत्—पा० ६ पु० ।

रमाणुवत् । यथा परमाणोः क्रियावद्द्रव्यसंयोगा अयाव-
द्द्रव्यभाविनः, संयोगव(१)च्छब्दबुद्ध्यादपश्चात्सम्यक्व्यापकाः
संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वमात्मनः प्रदेशार्थ इति व्याख्या-
यम् । एकस्य चानेकमूर्तिमत्प्रदेशवद्द्रव्यसम्बन्धित्वं प्रदेशार्थः ।
पट्टा यदाकाशस्यैकस्य सतः प्रदेशवताऽनेकेन सम्बन्धित्वं
प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यं यथा घटादेः ।

कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मिन्नर्थे सूत्रं न श्रूयते इति ? ।
कतमस्मिन्नर्थे ? निष्पदेशमाकाशं निष्पदेश आत्मेति एतस्मिन्न-
र्थे ? । अर्थतोऽधिगतेन सूत्रं—यस्मादयमर्थोर्थतोऽधिगम्यते ततो न
सूत्रित इति । शब्दसन्तानमतिपादने वा न सूत्रमर्थतोऽधिगतेः ।

शास्त्रसिद्धान्ताद्वा तदाधिगतेः—शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायस-
माख्यानं बहुशास्त्रमनुमानं तेनानुक्तमपि गम्यत इति न
सूत्र्यते । अथापीदमस्ति इदं नास्तीति भाष्यम् ।
गोऽयं पर्यनुयोगस्तस्य को विषय इति ? । अनुप-
लभ्यमानास्तिवत्त्वम्—ये शब्दस्य नित्यत्वं कल्पयन्ति ते इदं-
पर्यनुयोज्याः इदमस्ति इदं नास्तीत्येतद्भवन्तः (कथं) कुतः प्र-
तिपद्यन्त इति ? । एवमनुयुक्ताः सन्तः प्रतिश्रुवते प्रमाणत उ-
पलब्धेरनुपलब्धेश्चेति ।

अविद्यमानस्तर्हि शब्दः ?—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरप्यनुपलब्धेश्च ॥ १९ ॥

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरप्यनुपलब्धेश्चेति । यद्योभय-
पक्षसम्प्रतिपन्नं घटाद्यनित्यत्वेन, तेन चानुयोज्याः—यदिदम-
नित्यं घटादि भवद्भिः प्रतिपद्यते तत्कथमनित्यमिति ? । ए-

वभनुयुक्ता यदि घटाद्यनित्यत्वन्यायं प्रतिपद्यन्ते स शब्देऽपीति-
 (मागिति) सूत्रम् । सतोऽनुपलब्धिकारणाभावे कदाचिदनुपल-
 ब्धेरनित्यः शब्द इति सूत्रार्थः । शेषं भाष्ये । व्यञ्जकाभावाद-
 ग्रहणमिति चेत् ? नोक्तोत्तरत्वात्—अथ मन्यसे शब्दस्योच्चारणं
 व्यञ्जकं तस्याभावान्नोपलभ्यत इत्यसिद्धं विशेषणमनुपल-
 ब्धिकारणाभाव इति । किमिदमुच्चारणं नाम ? विवक्षाजनिते-
 न प्रसङ्गेन कौष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठादिस्थानाभिघातः ?
 तन्नोक्तोत्तरत्वात्—वायुगतवेगापेक्षो वायुना(१) तात्त्वादिसंयो-
 गोऽभिघातः संयोगस्य व्यञ्जकत्वं माक् प्रतिपिद्धमिति ।
 एवं च तत्त्वं(२) पाद्यभिरवाकिरभिदमाह । कोऽस्यार्थः ? ।
 तत्र उक्ते जात्या मत्पवतिष्ठते ।

सा च जातिः—

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः । कोऽस्य वाक्य-
 स्यार्थः ? आवरणायनुपलब्ध्याऽनेकान्त इत्यर्थः । यथाऽऽवरणा-
 दनुपलब्धिरनुपलभ्यमानाऽप्यस्ति तथाऽऽवरणमित्यनेकान्तः ।
 अथानुपलब्धिरनुपलभ्यमाना नास्ति ? तदभावाद्नुपलब्धिरस्ति ।
 न चाविद्यमानस्योपलब्धिरस्तीति सिद्धमावरणम् । कथं पु-
 नर्भवान् जानीते नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति ? किमत्र
 ज्ञेयम् प्रज्ञात्मवेदनीयत्वात् मत्प्रात्मवेदनीयामेवापमावरणानुपल-
 ब्धिमावरणोपलब्धिं च वेदयते । एवं च सत्यपहृतविषयमुत्तरवा-
 क्यमिति । अपहृतविषयमिति नास्योत्थानमस्तीति ।

(१) वेगापेक्षेण वायुना—पा० ६ पु० ।

(२) च सति तत्त्वं—पा० ६ पु० ।

द्वितीयेऽध्याये २ आह्निके २१-२९ सूत्रम् । २९९

अभ्यनुज्ञावादेन दृश्यते—

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादित्यस्य सूत्रस्यानुपलब्धेरनैकान्तिकत्वमर्थः ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २२ ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः । अतथाजातीयेन प्रत्यवस्थानादनुत्तरमिति सूत्रार्थः । यथाजातीयकः शब्दोऽनित्यस्तथाजातीयकं किञ्चिन्नित्यं न दृष्टमिति । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? उभयान्तापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासम्बन्धो नित्यतेति । तस्मादयथार्थप्रत्यवस्थानात् यत्किञ्चिदेतत् ।

अनिसः शब्दो गुणत्वे ससम्भवादीन्द्रियविषयत्वात् बुद्धिवत् । व्यापकस्य व्यापकद्रव्यसमवायित्वे सति प्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । आकाशनिष्पदेशत्वे हेतुः निष्पदेशमाकाशं व्यापकत्वात् आत्मवत्, द्रव्यस्य सतः सदाऽमूर्तत्वात् आत्मवदेव व्यापकत्वादेवाकृतकत्वम् । व्यापकत्वे च द्रव्यव्यापकस्य सतः सर्वदाऽमूर्तत्वात् । एतेन दिक्कालौ व्याख्यातौ । एतावत् स्वसाधनस्थित्या व्यवस्थितमनित्यः शब्द इति ॥

अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानान इति भाष्यम् । विप्रसिद्धेः प्रमाणसूत्राद्देशोः परिश्रमः । विप्रसिद्धिर्नाम दूषोरेकविषया विरुद्धधर्मप्रतिपत्तिः न च विप्रसिद्धिः प्रमाणान्तरमन्तरेण युक्तेति नित्यत्वे प्रमाणं वक्तव्यमित्यत्र आह ।

अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥

नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् ॥

अनुपलब्धविषयैरुद्देशस्य प्रयोग आकाशवदिति ।

तस्य व्यभिचारदर्शनार्थं सूत्रम् । न कर्मानित्यत्वात् ।
क्षेपस्य भाष्ये ॥

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

नाणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

अयमन्यो हेतुः शब्दनित्यत्वे सम्प्रदानात् । न हि
किञ्चिन्नित्यं सम्प्रदीयमानमित्यन्वयिनो दृष्टान्तस्याभावाद्धि-
दः । अथायं प्रतिज्ञार्थोवतिष्ठने शब्दः सम्प्रदानाद् घटा-
दिवदिति । एवमपि नित्यत्वं न सिद्ध्यति—

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः । अवतिष्ठमानो हि दातृ-
प्रतीतिग्रहीत्रोरन्तराले उपलभ्येतेति इति विरोधः सूत्रार्थः । न
विरोधोऽनुमानादुपलब्धेः न हि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धस्यानुमाने-
नोपलब्धिः सत्तां बाधते । किमनुमानम् ? अध्यापनम् । किमिद-
मध्यापनं ताम ? दीयमानस्य सम्प्रदानं—प्राप्तः—दातृप्रतीतिग्रही-
त्रोरन्तराले शब्दोऽस्त्यध्यापनात् शरादिवदिति । उभयोः
पक्षयोरन्यत्रस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥

उभयोः पक्षयोरन्यत्रस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २९ ॥ (१)

न शब्दस्याध्यापनं प्रतिषिध्यते अपि तु नृत्योपदेश-

(१) कोचित्तु नास्य वाक्यस्य सूत्रात् किन्तु भाष्यत्वमिति वदन्ति ।

वदन्ति तस्यैवाध्यापनमिति । यत् पुनरेतद्वातृमतिग्रहीत्रोरन्तराले शब्दोऽस्तीति सिद्धसाधनमेतदिति । वयमापि ब्रूयो दात्रोच्चारितः शब्दः सन्तानवृत्त्या सम्प्रदानं मामोति तस्मात् सम्प्रदानमवस्थाने न हेतुः । अयं तर्हि हेतुः—

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यासात् । धीणादिवदिति । अनित्येष्वेव लङ्घनश्लाघनादिष्वभ्यास इति विरुद्धः । अथावस्थानमभ्यासात् साध्येत तथाप्यनवस्थितेष्वेवाभ्यास इत्यनेकान्तः अभ्यासस्वरूपानवधारणादसिद्धश्च । अभ्यासो ह्येकविषयोऽनेकज्ञानोत्पाद एकाकारविषयो वा । तत्रायमभ्यास एकविषय एकाकारविषयो वेति सन्दिग्धासिद्धः अभ्यासासिद्धावभ्यासोपचारविषयत्वेन साधनं तस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम्—

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

नान्यत्वेऽप्यभ्यासोपचारादिति । एतत्सूत्रमन्यत्वमतिपेक्षार्थम् ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः ॥ ३२ ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः । यदिदमन्यदिति मन्यसे इदमन्यस्मादन्यद्वा स्यादनन्यद्वा । यद्यन्यदनन्यन्न भवति यथा ब्राह्मणादन्यो न ब्राह्मण इति । अथानन्यत्वं तथाप्यन्यन्न भवति अनन्यत्वात् । यदनन्यत्वं तत् कथमन्यद्वाविष्यतीति ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः । सूत्रस्वार्थोऽविरोधः । अनन्यत्वमभ्युपगतं तन्नित्यत इति । कथं निवर्तते ? प्रतिपेक्षस्यान्यविषयत्वात्—अन्याभावे अनन्यत्वास्तीति, न हि ब्राह्मणाभावे ऽब्राह्मणः सिद्ध्यति ।

अयं तर्हि हेतुः प्रत्यभिज्ञानात् ?—तदभावे प्रत्यभिज्ञानं न दृष्टं मण्वादिषु, अस्ति च प्रत्यभिज्ञानं शब्दे, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानादवतिष्ठते शब्द इति ? । किमिदं प्रत्यभिज्ञानं ? तत्प्रत्ययविषयत्वम् ? तत्प्रत्ययविषयत्वमन्यत्वेऽपीत्यनेकान्तः । अथ प्रत्यभिज्ञानं तत्प्रत्ययविषयस्याव्यभिचारः न हि शब्दे कदाचित् तत्प्रत्ययविषयव्यभिचारोऽस्ति यः पुनः सदृशे तत्प्रत्ययविषयः स विशेषदर्शनान्निवर्तते, अतो यासौ तत्प्रत्ययस्य शब्देऽव्यावृत्तिः तत्प्रत्यभिज्ञानमिति ? न, तत्प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरसिद्धा अयं तावत् तत्प्रत्ययः पुरुषान्तरे निवर्तमानो दृष्टः । यत् पुनरेतत् विशेषदर्शनात् सदृशे तद्भावप्रत्ययो निवर्तन इति मन्यसे एवमेतत्, शब्दे तु किं विशेषस्यादर्शनात् सदृशे तत्प्रत्यय उत तद्भावादेव तत्प्रत्यय इति सन्दिश्यते । अथ प्रत्यभिज्ञानं तद्भावाद्भवतीति पक्षस्तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । किं कारणम् ? प्रत्यभिज्ञानस्य पक्षाविशेषणत्वेनोपयुक्तत्वात् । यत्पुनर्गोशब्दो गोशब्द इति प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरस्तीति । न च गोशब्दस्य गोप्रत्ययकर्तृत्वव्यभिचार इति ? एतदपि सन्दिश्यते, कथम् ? किं कारणसामान्याद्गोशब्दे गोप्रत्ययस्यानिवृत्तिराहो तद्भावादिति । एतेन तत्प्रत्ययकर्तृत्वं व्याख्यातम् । युक्तं तु कारणसामान्याद्गोशब्दे गोशब्दप्रत्ययस्याव्यावृत्तिः । कथमिति ? गोबुद्धौ गोबुद्धिप्रत्ययो न व्यावर्तने, न चास्या गोशब्दबुद्धेस्तत्प्रत्ययकर्तृत्वं निवर्तने तस्मात् तत्प्रत्ययहेतुत्वे प्रत्यभिज्ञानमहेतुः । पश्चानुपलब्धविशेष एव निवर्तने ते मति तस्य वस्तुनः किं विशेषोऽस्ति नास्तीति भवन् एव मष्टव्याः । यद्यस्ति विशेषः प्रत्ययाव्यावृत्तिरहेतुरनेकान्तात् । अथ नास्ति एकं वस्तु आत्मकमिति प्राप्तम् । विशेषादहेतुः प्रत्ययाव्यावृत्तिश्चाशेषपुरुषविषय-

तयाऽसिद्धा-पुरुषमात्रविषयतयानैकान्तिकीति ।

अयं तर्हि हेतुः-

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेः । पदानित्यं तस्य विनाशकारणमुप-
लभ्यते यथा लोष्टस्य, कारणद्रव्यविभागः, न तु शब्दस्य तस्मा-
न्नित्यः शब्द इति ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्ग इति । शेषं भाष्ये ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः । अनुमानेन श-
ब्दस्य विनाशकारणमुपलभ्यते । यच्चानुमानेनोपलभ्यते न तन्ना-
स्ति । किमनुमानम् ? सन्तानोपपत्तिरिति । तस्मादनपदेशोऽयं
विनाशकारणानुपलब्धेरिति । यथा यस्माद्विषाणी तस्मा-
दश्व इति । किं पुनरत्रासत्त्वं विषाणमाहोस्वित्त्वं विषाणस-
म्बन्ध इति ? । उभयमित्याह यदा विषाणिनमर्थमश्वत्वे-
न साधयति तदा विषाणमस्त्वेव न विषाणं प्रतिषेध्य-
ते । अश्वविषाणसम्बन्धस्याभावादानुमानमसदिति युक्तमुक्तम-
सत्त्वादनपदेश इति ।

कर्मत्ववदिति चेत् ? नाश्रयानित्यत्वात् । अथ मनुषे-
नित्यस्याप्युपलभ्यमानस्यात्यन्तमग्रहणं दृष्टम्-यथा कर्मत्वस्येति ।
तच्च न, आश्रयानित्यत्वात् आश्रयस्य नित्यत्वादश्रवण(कारणा)
नुपपत्तिरिति घूमः । कर्मत्वस्य पुनरग्रहणकारणमाश्रयानित्यत्व-
मस्ति तस्मादप्रसङ्ग इति ।

घण्टायामभिहन्यमानायं तारस्तारतरौ मन्दो मन्दतर इति
श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानो ह्यविच्छेदेन श्रूयते तत्रेदं चिन्त्यते ।

शब्दस्य व्यज्यमानस्य यद्व्यक्तिकारणं तत् किं घण्टास्थमा-
होस्विदन्वष्टीति । यदि घण्टास्थं किमवस्थितमुत सन्तानवृत्ती-
ति । अन्यवृत्तिस्त्वेऽपि किमवस्थितमुत सन्तानवृत्ति ।
यदि घण्टास्थमवस्थितं च तदा श्रुतिभेदो न प्राप्नोति । अ-
थ घण्टास्थं सन्तानवृत्तिं च युगपदनेकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः ।
यदि घण्टास्थेनावस्थितेन सन्तानवृत्तिना वाऽभिव्यक्तस्तावानेन
शब्द एकस्मिन् काले उपलभ्येत । घण्टास्थं चाभिव्यक्तिकारण-
कथमन्यत्र वर्तमानं शब्दं व्यनक्तिति वाच्यम् । अधान्यगतमव-
स्थितं सन्तानवृत्तिं वाभिव्यक्तिकारणं मनुष्ये तदैकस्यां घण्टाया-
मभिहतायां शब्दान् व्यनक्ति न प्रत्यासन्नदेशवृत्तिषु घण्टान्तरेष्वि-
ति नियमहेतुर्वक्तव्यः । अस्ति च शब्दभेदे श्रुतीनां भेद उपपाद-
यितव्यः । तारो मन्द इति नादोऽभिधीयत इति चेत् ? न, शब्दसा-
मानाधिकरणस्य ग्रहणात्—शब्दसमानाधिकरणोऽयं तारमन्दश-
ब्दः प्रवर्तते न नादसमानाधिकरणः तस्माच्छब्दोऽभिधीयत इति ।
न, चामति शब्दविषयत्वे शब्दसमानाधिकरणं युक्तम् नीलोत्प-
लादिवादि । व्यामोहप्रत्ययः म इति चेत् ? न निमित्तानभिगता-
त् । अथ मन्यमे तारो मन्द इति शब्दसमानाधिकरणो व्यामोह-
प्रत्ययो भवति—यथा दीर्घः शब्दो महान् शब्द इति ? । न, विशेष-
हेत्वभावात्—व्यामोहप्रत्यय इति न विशेषहेतुरस्ति । यदि चायं व्या-
मोहप्रत्ययो भवति व्यामोहप्रत्ययस्य निमित्तं वाच्यम् । यथा दीर्घः
शब्द इति अविरतशब्दसन्तानश्रुतौ शब्दे दीर्घप्रत्ययो भवति—यानि
सन्तु दीर्घाणि द्रव्याणि तेषामवयवोपचये सति ग्रहणमन्ततिविष-
यत्वं तस्मान्मन्यात् शब्दे दीर्घप्रत्ययः । न तु नित्यशब्दवादिनो-
व्यामोहप्रत्ययबीजमस्तीत्ययुक्तमेवम् । तुल्यमेतदिति चेत् ? न, त-
द्विमित्तस्य कदाचिद्भावात् । अथ मन्यमे यस्याप्यनित्यः शब्द-

सन्तानस्तेनापि घण्टास्थमवस्थितं सन्तानवृत्ति वाऽन्यस्यमवस्थितं
 सन्तानवृत्ति बोत्पत्तिकारणं वाच्यम् घण्टास्थमुत्पत्तिकारणं
 कदाचिच्छब्दानुत्पादयति कदाचिन्नेति नित्यवत् प्रसङ्गः ? ।
 न प्रसङ्गः कदाचिद्भावात् शब्दानामुत्पत्तिकारणं घण्टा-
 वृत्ति(तव)कदाचिद्भवति कदाचिद्भावेऽपि सति सन्तानवृ-
 त्ति । तस्मान्निमित्तभेदानुविधायिनः शब्दाः कदाचिद्भ-
 वन्ति सन्तानवृत्तित्वात् च मन्दतरमन्दतमादिभिन्नरूपानुविधा-
 यिनं शब्दमुत्पादयन्तीति । तच्च कारणं संस्कार इति ।
 कुतस्तदुत्पत्तिः ? । पाणिसंश्लेषमपेक्षमाणात् कर्मणः पाणिघण्टासं-
 श्लेषात् पाणिगतवेगापेक्षात् घण्टायां कर्म, तत्कर्म पाण्यभिघातमपे-
 क्ष्यमाणं त्रिमाससमकालं संस्कारं करोति । सा चलन्त्याध्या-
 त्मिकं वायुमुपगृह्णाति । सा च वायुनाभिहता पुनः कर्म करोति
 ततः कर्मणः संस्कारः संस्कारेण पुनः कर्म पुनर्वायुपग्रह
 इत्येवमादिन्यायेन संस्कार उत्पद्यत इति । तत्रान्यस्यातिमा-
 न्द्यात् घण्टायां महाभूतसंक्षोभणशक्तेरभावस्तनो वायुपग्रहोच्छेदः
 ततः संस्कारक्षय इति ॥

न संस्कारोऽस्त्यनुपलब्धेरिति चेत्—अथ मन्यमे नैव संस्कारो-
 ऽस्त्यनुपलब्धेः तच्चासत्—

पाणिनिमित्तमश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥३७॥

पाणिनिमित्तमश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः । उक्तार्थं सू-
 त्रम् । यदि संस्कारं शब्दोत्पत्तिनिमित्तं न प्रतिपद्यसे पाणिघण्टासं-
 श्लेषाच्छब्दे सन्तानोच्छेदो न प्राप्नोति । अथ घण्टास्थः संस्कारः
 पाणिसंश्लेषान्निवर्तते तथापि कथं शब्दसन्तानोच्छेद इति ? । न
 घ्नो घण्टासंश्लेषः शब्दानुच्छिनत्तिइति । अपि तु पाणिघण्टा-

संश्लेषात्तद्वृत्तिसंस्कारः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविरोधित्वाभिर्वर्तते ।
निवृत्ते च कारणाभावात् कार्यभाव इति सन्तानोच्छेदः ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने
तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । यदि-
दमुच्यते विनाशकारणानुपलब्धेर्नित्यः शब्द इति । यदि यस्य
विनाशकारण नोपलभ्यते तन्नित्यं पानीमानि शब्दग्रहणानि ते-
षां न भवता विनाशकारणमुपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानान्नि-
त्यत्वमिति । अथानुपलब्धविनाशकारणान्यापि शब्दग्रहणानि
अनित्यानि शब्दोऽप्येवमित्यनेकान्तः । अथानुमानतः शब्दग्रहण-
विनाशकारणानि गम्यन्ते तत्समानं शब्द इति न किञ्चिद्वाधितं
भवीति ।

व्यधिकरणत्वादयुक्तमिति चेत् ?—अथ मन्यसे व्यधिकर-
णः शब्दः कथमन्यवृत्तिना संश्लेषेण निवर्त्यते । अथ व्यधिकर-
णोऽपि निवर्त्यते ? सर्वघण्टाशब्दोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात् पाणिघ-
ण्टासंश्लेषसमानाधिकरणः शब्दः—

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः । अस्पर्शव्याश्रयः शब्द इति सूत्रा-
र्थः । कथमन्यत्र वर्तमानस्य पाणिघण्टासंश्लेषो निवर्तक इति ? ।
नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् कारणाभावादव्यशब्दानुत्पादः ।
यस्मत्पन्नः शब्दः स मन्दतरतमादिन्यायेनान्त्यस्यातिमान्द्यत्
येन केनचिद्विरोधित्वात् स्वीयते । योऽयं संस्कारः शब्दकारण-
त्वेन ममधिगतः स किमेकोऽनेको वेति मन्दिशते । अनेकः सं-
स्कार इति तत्त्वम् । शब्दमेदात्—कारणभेदे गति कार्यभेदो दृष्टः

यस्यैकः संस्कारः तस्येषोः पातः प्राप्नोति अगत्त्वैव यावद्ग-
न्तव्यमिति । अथाप्रतिवध्यमाने संस्कारे द्रव्यं गच्छति न कदा-
चित्पातः प्राप्नोति तस्मादनेकः संस्कारः ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे । नायं शब्दो गन्धादिभिः सह
सन्निविष्टो व्यज्यते विभक्त्यन्तरोपपत्तेः विभागश्च विभागान्तरं चे-
ति विभक्त्यन्तरम् । (प्रतिद्रव्य)विधर्माणश्च सरूपाश्च शब्दाः एकद्र-
व्याः श्रूयन्ते । समासः समुदायः एतच्च स्पर्शवद्द्रव्यवृत्तिषु शब्देषु
न प्राप्नोति गन्धादिवत् यथा प्रतिद्रव्यमेको गन्ध एव प्रतिद्रव्यमे-
कः शब्द इति । सन्तानोपपत्तेश्चोति चार्थः यद्ययं गन्धादिभिः सह
सन्निविष्टः स्यात् नान्यत्र वर्तमानः श्रोत्र उपलभ्येत तस्मात्
सन्तानवृत्तित्वादाकाशाश्रयः शब्द इति ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४१ ॥

विकारादेशोपदेशात् संशय इति । संशयकारणज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

प्रकृतिषिवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४२ ॥

प्रकृतिषिवृद्धौ विकारविवृद्धेरिति सूत्रम् । प्रकृत्यनुविधाना-
दिति सूत्रार्थः । विकारे प्रकृत्यनुविधानं दृष्टमिति ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुरिति साधनपक्षे दृष्टान्त-
मात्रत्वादहेतुः ॥

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

दूषणपक्षे नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् इत्यसम्भ्रद्धम् ।
अतुल्यायाः प्रकृतेः विकल्प्यन्ते विकारा इत्यदीर्घानुविधानं तु
यकारे नास्तीति ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः । यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतोर्विकारो विकल्प्यते । एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतोर्विकारविकल्पः स्यादिति ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः (१) ॥ ४७ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेरिति । यदि विक्रियन्ते वर्णाः पुनरापत्तिर्न प्राप्नोति ॥

सुवर्णदिानां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्ते (२) रहेतुः । विकारप्राप्तानां पुनरापत्तिदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् । सर्वावस्थं सुवर्णदर्शनं न पुनरिकारयकारयोर्धर्मयोः कश्चिद्वर्णात्मा व्यवस्थितो भवति य इत्वं हित्वा यत्वमापद्यत इति ॥

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः (३) ॥ ५० ॥

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः । वर्णविकारा अपि न वर्णत्वं व्यभिचरन्तीति । अस्ति वर्णत्वं सामान्यमिति ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्योति परिहारः ।

इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः—

(१) अपुनरापत्तेरिति पाठो मुद्रितमाध्यपुस्तके ।

(२) पुनरापत्तेः—पा० १ पु० ।

(३) न्यायसूचीनिबन्धे ५० । ५१ इति सूत्रद्वयं न दृश्यते ।

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥५२॥

नित्यत्वे ऽविकारात् अनित्यत्वे चानवस्थानात् । नित्या वर्णा इति न युक्तो विकारः व्याघातादनित्या वर्णा इति न युक्तो विकारोऽनवस्थितानां विकारादर्शनात् ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वदर्शनात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेध इति विकल्पसमा जातिः ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत् तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवद्विकारोपपत्तिरिति साधर्म्यसमा जातिः ।

उभयोरप्युत्तरम्—

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

विकारधर्मित्वेन नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः । नित्या विक्रियन्त इति व्याघातो दोषः । उपलभ्यमानस्य चेकारस्य यत्वानुपपत्तेः वर्णोपलब्धिवदित्यसम्बद्धम् । इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः—

प्रकृत्यनियमाद्धर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

प्रकृत्यनियमात् । विकारे प्रकृतीनां नियमो दृष्ट इति । इकारयकारयोस्त्वनियमः तस्मादनियमान्न विक्रियन्त इति ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

अनियमे नियमान्नानियमः । सूत्रार्थोऽनियमो नास्तीति ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥५८॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः । अनु-
ज्ञातप्रतिषिद्धयोरेकत्वानुपपत्तेरिति विरोधः सूत्रार्थः । तस्माद्-
नुपलभ्यमानपृथग्धर्मिविशेषाणामादेश इति । यद्येते वर्णा वि-
क्रिपेरन् ततः पृथग्विकारलक्षणेभ्यो धर्म्युपलभ्येत, न तूपल-
भ्यते तस्मान्न विक्रियन्त इति । अथ विक्रियन्ते एवं विका-
रो भवति—

गुणान्तरापच्युपमर्दहासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु वि-
कारोपपत्तेर्वर्णविकार ॥ ५९ ॥

गुणान्तरापच्युपमर्दहासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेः
सन्ति वर्णविकाराः । सूत्रार्थो गुणान्तरापच्युपमर्दहासवृद्धिलेश-
श्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेः सन्ति वर्णविकाराः । अयं च विकारादेशोपदेशविचारो भाष्यकारेणैव सम्यक् नि-
रूपित इति सूत्रार्थमात्रं निरूपितमिति ॥

(इति वर्णानित्यत्ववादः ।)

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् । ते वर्णा यथादर्शनं विकृता विभ-
क्त्यन्ताः पदसङ्ज्ञका भवन्ति । अर्थमत्यपस्तरि न प्राप्नोति ? । न
न प्राप्नोति । अन्त्यवर्णमसपात् पूर्ववर्णमसिन्धानप्रत्ययापे-
क्षादर्थप्रत्यय इति । विभक्तिर्द्वयी नामिकी चारुपातिकी च ।
नामिकी स्वादयः आरुपातिकी तिवादयः । तथा विशिष्यमा-
णं पदं द्वेषा भवति । नाम च आरुपातं च । अभिधेयस्य क्रि-
यान्तरपोगात् विशिष्यमाणरूपः शब्दो-नाम-यथा ब्राह्मण
इति-क्रियाकारकसमुदायः कारकसंख्याविशिष्टः । क्रियाकाल-
योगाभिधायिक्रियामधानमारुपातम्-पचतीति यथा । यदि द्वयी

विभक्तिरूपमर्गनिपातास्ताहि न पदसञ्ज्ञकाः ? (१) । नाना-
स्तन्तर्भावात्—उपसर्गनिपाता ना(म्ना) संगृहीताः (२) । यस्मा
दाह अव्यपाद्योप श्ने, ते सुवन्तत्वात्तेनैव संगृहीता इति ।

पदेन व्यवहार इति पदार्थाश्चिन्त्यते । नामपदं चाधिकृत्य
व्यवहार इति नामपदं चिन्त्यते । नाम्नश्चाधिकारो व्यापकत्वात्—
यस्मान्नाम्ना सर्वं (एव) पदं व्याप्यते तस्माद्गौरित्पस्य प-
दस्यार्थाश्चिन्त्यते । न पदादर्थधिगतिविशेषेऽनवस्थानात् । न हि
पदे उच्चरिते काश्चिद्विशेषो गम्यते तस्मात्पदमवाचकम् ? । न
पदस्य विशेषाविपयत्वात् । क एव माह पदेन विशेषो ग-
म्यते, अपि तु सामान्यवर्तिपदं विशेषवर्ति वाक्यम् । न च
सामान्याभिधानादनर्थकं भवितुमर्हतीति ? । न सामान्यस्य व्यव-
हारविशेषाविपयत्वात् । सर्वं उपदेष्टा विशेषपतिपक्ष्यर्थं प-
दमुच्चारयति । न च सामान्ये प्रैपो न सम्प्रतिपत्तिः त-
स्मात्पदमवाचकमेवेति । ? न सामान्यविपयकत्वे सति विशेषश्रु-
तेर्निपातकत्वात्—यदि पदमवाचकं स्यात् न च पदश्रव-
णात् सामान्यं गम्येत । यद्वाचकं न ततः सामान्यं वि-
शेषो वा गम्यते यथार्थाद्, गम्यते च पदात् तत्र सामान्यं
सामान्यश्रुतेर्विशेषश्रुतिर्नियामिका भवति । यथा गौरिति सा-
मान्याधिगतौ तिष्ठति गच्छतीति विशेषश्रुत्या विशेषो गम्यत
इति । कथं पुनरियं विशेषश्रुतिस्तिष्ठति गच्छतीति ? । नैवेयं
केवला विशेषश्रुतिः किं तु पूर्वपदापेक्षया विशेषप्रत्ययहेतु-
त्वाद्विशेषश्रुतिरित्युच्यते । भवतु वा पदादेवोभयम् ! एतस्मा-
देव (ना) गोशब्दाद्गुभयं गम्यते क्रिया च तत्साधनं च, प्रधा-
नोपमर्जनभावस्यानियमेन, यदायं गोशब्दो गोत्वनिमित्तो गोत्व-

योगाद्वैरिति तदा गोशब्दात् प्रधानं साधनं गौर्गम्य-
ते । क्रिया त्वद्गभृता विशेषकत्वात् । यदा पुनः क्रिया-
प्रधानं पदं तदा गोर्भावो गोत्वमिति । तदा गौरद्गभृता वि-
शेषकत्वाद्गम्यते प्रधानं गोत्वमिति । तदेवं प्रधानोपसर्जन-
भावस्थानियमेन गोत्वमिति च पदे गौरिति चोभयं गम्यत इति ॥

तत्र प्रधानोपसर्जनभावमाश्रित्य तदर्थे व्यस्त्याकृति-
जातिसन्निधावुपचारात् संशयः (१) । यस्मादयं गोशब्दो
व्यस्त्याकृतिजातेष्वविनाभावेन वर्तमानासु प्रयुज्यते (२) ।
अविनाभाववृत्तिश्च सन्निधिः । अतो न ज्ञापते किं व्यक्तिः
पदार्थ उताकृतिरुत जातिरिति—

याशब्दसमूहत्वागपरिग्रहसङ्ख्यावृद्ध्युपचयवर्ण-
समाप्तानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ६१ ॥

शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थाविधारणमिति प्रयोगप्रद-
र्शनार्थं याशब्दादिमूत्रम् । नामी याशब्दादयः (इति) जातौ
प्रयुज्यन्ते, कस्मादभेदात् एका जातिस्तस्या विशेषणमनर्थक-
म् । या गौस्तिष्ठतीति या गौर्निपण्णेति । एवं शेषेषु ।
आकृतेरप्यभिधायकयेतन्न भवति । निष्क्रियत्वादाकृतेः न हि
निष्क्रिया गच्छति तिष्ठति भवति चेति । एवं सर्वत्र । य-
स्य चानेन विशेषणेन (३) तिष्ठत्यादिना योगसं गोशब्दो
ऽभिधातुमर्हतीति । कुतः विशेषणविशेष्यभावस्यैकविपयत्वात् ।
यदि गोशब्दस्य तिष्ठतिशब्दस्य चैकमभिधेयं भवति ततो गो-

(१) अस्य शाक्यस्य सूत्रत्वं क्वचिद्दृश्यते ।

(२) प्रवर्तमानासु प्रयुज्यते—पा० १ पु० ।

(३) विशेषणे—पा० १ पु० ।

शब्देन धर्म्यन्तराणि निराक्रियन्ते तिष्ठतिशब्देन च क्रियान्त-
राणीति विशेषणविशेष्यभावापन्नयोस्तिष्ठतिगोशब्दयोः सा-
मानाधिकरण्यं युज्यते अन्यथा नेति ।

द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरं तिष्ठतिशब्दसन्निहितेन(१)
गोशब्देन व्यक्तिरभिधीयत इति तत्प्रतिषेधार्थम्—

न तदनवस्थानात् ॥ ६२ ॥

न तदनवस्थानादिति सूत्रम् । नानेन गोशब्देन व्यक्तिमात्रं
शुद्धमुच्यते । यद्ययं व्यक्तिमात्राभिधायको भविष्यत् तेन यस्यां
कस्यां चिद्व्यक्तौ प्रत्ययोऽभविष्यदिति सूत्रार्थः । यदि
व्यक्तिर्न पदार्थः कथं या गौस्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः ? । नि-
मित्तादतद्भावे ऽपि तदुपचारः ।

क पुनर्निमित्तादतद्भावे ऽपि तदुपचारो दृष्ट इति तस्योपपा-
दनार्थं सहचरणादिसूत्रम्—

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामप्ययोग-
साधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमश्वकटराजसक्तुचन्दनग-
ङ्गाशकटान्नपुरुषेभ्यतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६३ ॥

अतद्भावे ऽपि तदुपचार इति । अतच्छब्दस्य तच्छब्दे-
नाभिधानमुपचारो यथा यष्टिकाशब्देन द्रव्यविशेषोऽभिधी-
यत इति यष्टिकाशब्दात् पुनः साहचर्याद्ब्राह्मणविशेषो (२)
ऽभिधीयते । यथा यष्टिकाः मवेशयेति । एवं सर्वत्र । किं-
पुनरत्रोपचारबीजं यष्टिका ब्राह्मण इति । न तु उपचारबीज-
मन्तरेणोपचारो लभ्यते । ननुक्तं साहचर्यामिति ? साहचर्यं ना-
म याष्टिकया नित्यसम्बन्धः । याष्टिकासम्बन्धाच्च याष्टिका-

(१) तिष्ठति सहितेन-पा० १ पु० ।

(२) ब्राह्मणो-पा० ६ पु० ।

मानिति स्यान्न यष्टिकोति । यष्टिकावानिति चायं शब्दो
मुख्य एवोति । तस्मादुपचारवीजमन्यद्वक्तव्यमिति । यष्टिकायां
तावदप्यं यष्टिकाशब्दो जातिनिमित्तः यष्टिकात्वं जातिः सा
यष्टिकायां वर्तते तथा यष्टिकात्वयुक्तया यष्टिकया ब्रा-
ह्मणस्य योगः साहचर्यात् संयुक्तसमवेतां जातिं ब्राह्मणे
ऽध्यारोप्य ब्राह्मणं यष्टिकेत्याह । एवं शेषाण्युपचारवीजा-
नि स्वयमुत्प्रेक्षणीयानीति ॥

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥६४॥

यदि तर्हि गौरिति पदस्य न व्यक्तिरर्थः अस्तु तर्हा-
कृतिः (१) तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः । आकृतिः
पदार्थः कस्मात् ? तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानस्य गौरश्वः पुरुष
इत्येवमादि (२) सत्त्वव्यवस्थानमाकृत्यपेक्षं सिद्ध्यति यदपे-
क्षा च सत्त्वव्यवस्थानसिद्धिः स गोशब्दस्य विषय इति । अत्रापि
तदेवोपस्थितं न तदनवस्थानादिति । यस्य च जात्या योगः स
गोशब्दस्य विषयो नाकृतिर्जात्ययोगात् । कस्य पुनर्जात्या योगः ?
नियतावयवव्यूहस्यावयविनः—नियतावयवव्यूहो यस्य भवति स
नियतावयवव्यूहः—अन्यपदार्थेन बहुव्रीहिणाऽवयव्यभिधीयत इति ॥

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्ग-
वके जातिः ॥ ६५ ॥

अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः व्यक्त्याकृतियुक्तेष्वप्रसङ्गात् (३)
प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः । यस्मात् मृद्गवके व्यक्त्या-

(१) कस्मात्—इत्यधिकम् ६ पु० ।

(२) इत्यादि—वा० १ पु० ।

(३) व्यक्त्याकृत्योऽप्यप्रसङ्गात्—वा० १ पु० ।

कृती स्तः न च तत्र मोक्षणादीनि प्रयुज्यन्ते । न हि गामानय गां देहेति मृद्गवके प्रैपसम्प्रतिपत्ती भवतः । यद्भावात्तत्रासम्प्रत्ययः स गोशब्दस्यार्थः । कस्याभावात्तत्रासम्प्रत्ययो ? जातेः ।

अथ मृद्गवके कस्माद्गोत्वं न जातिः ? यस्मान्मृद्गवको गौर्न भवति, यश्च गौर्न, न तत्र गोत्वं, वर्त्तते यथाश्व इति । अथ मृद्गवकः कस्माद्गौर्न भवतीति अत एव गौर्न भवति यस्मान्मृद्गवक इति । न चायं युक्तः मदनो मृद्गवकः कस्माद्गौर्न भवतीति । किं कारणम् ? प्रतिपत्तिबाधितत्वात्—भवानप्येनपर्यं प्रतिपद्यते नायं गौरिति । प्रतिपत्त्या च मदनो बाध्यत इति । अथ मृद्गवके गोशब्दः कुतः ? आकृतिमामान्यात् चित्रादिवदिति । सर्वगतेति चेत्—अथ मन्यसे सर्वगता जातिः सोत्पद्यमानेन यथा गवा सम्बद्ध्यते तथा मृद्गवकेनापीति अस्ति मृद्गवके गोत्वं—। नानभ्युपगमात् केन सर्वगतत्वं जातेरभ्युपगम्यते, आपि तु स्वविषये सर्वत्र वर्त्तत इति सर्वगतेत्युच्यते । कः पुनर्गोत्वस्य स्वोविषयः ? । यत्र गोत्वं वर्त्तते । क पुनर्गोत्वं वर्त्तते ? यत्र गोत्वनिमित्तोऽनुवृत्तमस्यो भवति । क पुनरनुवृत्तमत्ययं गोत्वं करोति ? यत्तस्य साधनं, कः पुनर्निसे गोत्वे गोः साधनार्थः ? यत्तेन व्यज्यते । न हि ककुदादिमदर्थव्यतिरेकेण गोत्वस्य अभिव्यक्तिरस्ति(१) ।

न हि पिण्डेभ्योऽर्थान्तरं गोत्वं पिण्डान्तरालेष्वदर्शनादिति केचिन् । न विकल्पानुपपत्तेः पिण्डान्तरालेष्वदर्शनादिति(२)ब्रुवाणः पिण्डान्तरालं पर्यनुयोऽयः । किमिदं पिण्डान्तरालं किमाकाशम् आहो अभाव उत द्रव्यान्त-

रम् ? । यथाकाशम् न तत्र गोत्वं न ह्याकाशं गौरिति । एतेना-
भावो द्रव्यान्तरं च व्याख्यातम् । विशेषप्रत्ययानामनाकास्मिक-
त्वात् च । अयं च पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाक् प्रत्यय उपजायमानो
निमित्तान्तराद्भवति दृष्टा खलु पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाजां प्रत्य-
यानां निमित्तान्तरादुत्पत्तिः । यथा वस्त्रचर्मकम्बलेषु नीलप्रत्यय
इति । आकृतिसामान्यादिति चेत् ?—अथ मन्यसे सत्यमपस्तु
पिण्डव्यतिरेकनिमित्तादनुवृत्तिप्रत्ययो भवति, न पुनरस्य जाति-
निमित्तं अपि तु यच्छिरःपाणिभादाकृतिसामान्यं तस्मादनुवृ-
त्तिप्रत्यय इति ? । न पिण्डवदसाधारणत्वादाकृतेः—यथैव पिण्डाः
पिण्डान्तरवृत्तयो न भवन्ति तथाकृतिरपि एकपिण्डवृत्तित्वात्
पिण्डान्तरवृत्तयो न भवति । आकृतेः पिण्डान्तरवृत्तित्वमभ्यु-
पगम्यते नात्र विवादो नार्थ इति । अथ पिण्डव्यतिरिक्तं सामान्यं
नाभ्युपगम्यते तथाप्येकसामान्यनिराकरणात् समानप्रत्ययधी-
जमन्य(१)द्वक्तव्यं स्यात् । न ह्यसति सामान्ये समानप्रत्ययं
पश्याम इति । अपस्त्यापि सामान्ये दृष्टः सामान्यप्रत्यय इति चेत् ?—
अथ मन्यसे यथा सामान्येष्वपि सामान्यान्तरे ऽनुवृत्तप्र-
त्ययो दृष्टो गोत्वादिषु इदं सामान्यमिदं सामान्यमिति—तस्मा-
दनैकान्तिकत्वादानुवृत्तिप्रत्ययोऽसाधनमर्थान्तर(२) (निमित्त)प्रति-
पादन इति ? । नानभ्युपगमात्—न यथा गोत्वघटत्वाश्वत्वेषु
निमित्तः सामान्य(३)प्रत्ययोभ्युपगम्यते तस्माद् अनुत्तरमेतत् ।
सूत्रव्याघात इति चेत् ?—यदि मन्यसे सामान्येष्वपि सामान्य-
मस्तीति ननु सूत्रव्याघातः “सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा-
भावात् तत्र एव ज्ञान”मिति । न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—अयं

(१) सामान्यमन्य-पा० १ पु० ।

(२) असाधारणमर्थान्तर-पा० १ पु० । (३) समान-पा० १ पु० ।

सूत्रार्थो यथा द्रव्यमिति प्रत्ययो द्रव्यत्वविशेषणो द्रव्ये भवति न पुनः सामान्यविशेषेणैवमिति । न पुनरयं सूत्रार्थो निर्निमित्तोऽनुवृत्तिप्रत्यय इति । किन्निमित्तमिति चेत् ?—अथ मन्यमे गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययस्य किं निमित्तं यतः सामान्यमिति भवति ? कुतः सामान्यमिति भवति ? अनेकार्थसमवायात्—यथा गोत्वमनेकार्थसमवाये तथाश्वत्वादीसनेकार्थैस्तत्समवायस्य समानत्वात् गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय इति । पाचकादिशब्दवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा पाचकादिशब्दा अनुवृत्तिप्रत्ययाश्च भवन्ति न च पाचकत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति तथा गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्यया इति ? न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वादित्यस्य हेतोः पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तस्य मत्स्यस्य निमित्तान्तराद्दुत्पाद इत्ययमर्थः न पुनः सर्वोऽनुवृत्तिप्रत्ययः सामान्यादेव भवतीति । एवं सति पचनक्रियायां यत् प्रधानं साधनं तत्पाचकशब्देनोच्यते । तच्च प्राधान्यं पाचकान्तरेऽप्यस्तीति न दोषः ।

यद्यनेकानुवृत्ति गोत्वं तत्र किं प्रतिपिण्डं परिसमाप्त्वा वर्त्तते अथैकदेशेनेति ? । किं चातः ?—यदि प्रतिपिण्डं परिसमाप्त्वा वर्त्तते पिण्डवदसाधारणत्वात् सामान्यं भवितुमर्हति ? अथैकदेशेन वर्त्तते ? तथापि नैकमनेकत्र वर्त्तते किन्त्वनैकमनेकत्रेति तस्मात्(१) प्रदेशाः सामान्यस्य वर्त्तन्त इति । ये ते(२) एकदेशाः सामान्यस्य पिण्डेषु प्रत्येकं वर्त्तन्ते ते किं सामान्यात्मका उत नेति । यादे सामान्यात्मका एकमेकत्र वर्त्तत इति प्राप्तम्, न चैकमनेकत्र वर्त्तमानं सामान्यमिति युक्तं वस्तुम्(३) अथासामान्यात्मकाः ?

* वै. सू. ५ अ. ८ आ. १ सू. । (१) यस्मात्—पा० १ पु० ।

(२) येनेते—पा० ६ पु० ।

(३) युक्तमुक्तम्—पा० १ पु० ।

शून्यमभिधानम्—सामान्यस्यैकदेशः प्रत्येकं वर्तन्ते इति तैरापि
 देशैः सामान्यं पूर्ववद्वर्तन इति पूर्ववत्प्रसङ्गः । न चान्या
 गतिरस्ति तस्मान्नानेकवृत्ति सामान्यमिति ? न विकल्पानभ्युपग-
 मात्—तायं विकल्पोऽस्ति गोत्वं प्रत्येकं पिण्डेषु परिसमाप्य(वर्त्त)ने
 अथ प्रदेशेन वर्त्तन इति, तस्माद्विकल्पानभ्युपगमात्प्रश्नोपपत् ।
 कस्माद्गोत्वस्यावयविसमुदायश्चानभ्युपगमात् । न गोत्वमवयवि
 न समुदायः, समुदायस्य भाग एकदेशशब्दः अवयविनश्चा-
 वयवे यदा न किञ्चित्परिहापाशेषमभिधीयते तदावयविनो-
 ऽवयवानपेक्ष्य कृत्स्नशब्दः समुदाये च समुदायिनोपेक्ष्य । न च
 गोत्वमवयवी न समुदायः तस्मान्न कृत्स्नैकदेशशब्दौ स्तः । न
 चेतत्रैतौ शब्दौ स्तः तस्माद्गोत्वं किं काल्त्स्येन वर्त्तते उतैकदेशे-
 नेति न युक्तः प्रश्नः । उक्तं चात्र एकमनेकत्र वर्त्तन इति
 प्रतिजानानो नानुगोक्तव्यः । कस्माद्गुभयेन व्याघातादिति ।
 कथं तर्हि गोत्वं गोषु वर्त्तते ? आश्रयाश्रयिभावेन । कः पुनरा-
 श्रयाश्रयिभावः ? समवायः तत्र वृत्तिप्रदोत्वम् । वृत्तिः समवाय
 इतीहप्रसयदेतुस्वादित्युक्तम् (न गोत्वं) गव्यगविवृत्त्यभावादिति
 चेत् ?—अथ मन्यसे यदिदं गोत्वं गोष्वनुवृत्तिप्रसयकारणं तत्
 किं गावे वर्त्तते आहोस्त्विदगावे, यदि तावद्गावे प्राक् गोत्वयो-
 गाद्गौरैवासाधिति व्यर्थं गोत्वम् । अथागावे (न) अश्वाद्यपि
 गोत्वयोगाद्गौः प्राप्नोति । न चान्या गतिरस्ति तस्मान्न गोत्वा-
 दनुवृत्तिप्रसय इति ? न विकल्पानभ्युपगमात्—न गावे गोत्वं
 नागावे प्राक् गोत्वान्नासौ गौर्नाप्यगौरिति । किं कारणम् ?
 उभावेतौ विशेष्यप्रसयौ न विशेषणसम्बन्धमन्तरेण भवतः न
 च प्राक् गोत्वयोगाद्गस्तु विद्यते न चाविद्यमानं गौरिसगौरिति
 च शक्यं व्यपदेश्युम् पदेव वस्तु तदेव गोत्वंनाभिसम्बद्धत

इत्यनास्पदो विकल्पः । एतेन सत्तामम्बन्धस्य सदसद्विकल्पो
 व्याख्यातः । न सतः सत्तामम्बन्धः नामतः । यदैव तद्वस्तु
 तदैव सत्तया सम्बद्धमिति सदसदाश्रयो दोषोऽनुपपन्न इति
 तस्मादुपपन्ना जातिः । न चासौ मृद्ववक इति । यदभावात् तत्रा-
 सम्भत्ययः स पदार्थ इति ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६६ ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः । जातेरभिव्यक्तिराकृ-
 तिव्यक्ती अपेक्षेत व्यक्त्याकृती इति प्राप्ते प्राधान्यादाकृतेः पूर्व-
 निपातः । किं पुनः प्राधान्यम् ? आकृतिविशेषणत्वं व्यक्तेः यस्माद्व्य-
 क्त्या विशेष्यमाणा आकृतिर्जातेर्लिङ्गं भवति तस्मात् प्रधानमाकृतिः
 न चाश्रयमाणायामाकृतौ व्यक्तौ च जातिमात्रं धृष्टं शब्दा-
 द्भ्रम्पते तस्मान्न जातिरेव पदार्थः । न च वै पदार्थेन न शक्यं
 भवितुम् ।

कस्तर्हि पदार्थो ? व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६७ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानोपसर्जन-
 भावस्यानियमेन पदार्थत्वम्—यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च
 गौरेस्तृप्ति गौर्निपण्णेति तदा व्यक्तिः पदार्थः अङ्गं जात्या-
 कृती, जातावाकृतौ च स्थानगपनादीनामभावाद्यत्र सम्भवः
 स पदार्थ इति । यदा पुनर्भेदो न विवक्षितः सामान्यावग-
 तिश्च तदा जातिः पदार्थः यथा गौर्न पदा स्पष्टव्येति आ-
 कृतेश्च प्रधानमाय उत्प्रेक्षितव्य इति स्वयमुत्प्रेक्ष्य इत्य(यम)र्थः ।
 क पुनराकृतेः प्राधान्यं दृष्टं ? यथा पिष्टकमटयो गावः क्रि-

यन्तामिति । तदेतद्वहुलं प्रयोगेषु प्रधानोपसर्जनभावः स्वयमुत्प्रेक्ष्य(त) इति ।

न व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति केचित् कुतः विकल्पानुपपत्तेः सदित्येतदेव व्यापकत्वादुपादाय चिन्त्यने सदित्यनेन पदेन पुनर्जातिरभिधीयते पिण्डो वा सम्बन्धो वा जातिमान् वा पदार्थः । तत्र न तावज्जातिरभिधीयते भेदाद्यैरभिन्नाविभक्तिकत्वात् यद्यप्यं जातिवाचकः सच्छब्दो भवति सदद्रव्यमिति भेदवाचिना द्रव्यशब्देन सहसामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति न हि भिन्नार्थवाचकानां सामानाधिकरण्यं पश्यामः न हि गवाश्वमिति सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । अथ द्रव्यादिदृष्टित्वात्मत्वाया एव द्रव्यादिशब्दैः सह सामानाधिकरण्यम् तथापि पारतन्त्र्यात्सत्त्वाया गुणत्वं गुणगुण्यभिधायिनोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यं न दृष्टमिति यथा शङ्खस्य शौक्यमिति । एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । सच्छब्दः पिण्डानां वाचको भविष्यतीति न युक्तं पिण्डानामानन्त्यात् न ह्येकस्य शब्दस्थानेकद्रव्यगुणप्रपञ्चेन सम्बन्ध आख्यातुं शक्यः न चानाख्याते शब्दार्थसम्बन्धे शब्दादर्थमतिपतिपरित्युक्ता स्वरूपमात्रप्रतीतेः व्यभिचाराच्च । सच्छब्दश्रवणाच्च द्रव्यगुणकर्मणीति परिप्लवमाना बुद्धिरवतिष्ठते । न च यस्मादभिधानात् परिप्लवते बुद्धिस्तदभिधानमिति युक्तं भवतुम् तस्मात् सच्छब्दो भेदानां न वाचक इति । जातिमन्मात्राभिधायकोऽपि सच्छब्दो न भवति कस्मादस्वतन्त्रत्वात् न हि सच्छब्दाच्छब्देदा घटादयो गम्यन्त इति तद्द्रव्यटादिभेदानाक्षेपात् सामानाधिकरण्याभावः । अथवा अस्वतन्त्रत्वा-

दिति सञ्जब्दः प्राधान्येन सत्तायां वर्त्तते । तत्र वर्त्तमान-
स्तद्व(दि)त्युपवर्त्तते यच्च यत्र वर्त्तमानमन्यत्रोपवर्त्तते न तत्त-
स्याभिधायकं पञ्चशब्दवदिति । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? तद्व-
त्तामानन्त्यात् न सञ्जब्देनाभिधानं युक्तमिति । तद्वति च न
गुणसारूप्यात् प्रत्ययसङ्क्रान्तिः—यथा स्वामिशब्दस्य मृत्ये, न
गुणोपरागात्—यथा नीलः स्फटिक इति, क्रमवृत्त्यभावात्
युगपदसम्भवाच्च । अथार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न जा-
तिमन्यात्राभिधायकोऽपि । अमाधारणविशेषणविशेष्याभिधायको
भविष्यतीति न युक्तम् । अन्यत्र प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न चा-
न्या गतिरस्ति तस्मादन्यार्थापोहकृच्छ्रतिरिति । अन्यपदार्था-
न्तरा(१)पोहं हित्वा स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यते इति ।

अत्रास्माभिर्व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति प्रधानो-
पसर्जनभावस्थानियमेन व्यवस्थापितमेकान्तवादिनश्चैते दोषा
इति । न चैते दोषाः । कथमिति ? यत्तावत्सत्ताशब्दः
सत्ताया न वाचक इति ? तन्न व्याघातात्—सत्ताश-
ब्दो न सत्तावाचक इति व्याहृतमुच्यते । कथं वा तद-
वाचकत्वे सति सत्ताशब्द इत्यभिधीयते । भवदभिप्रायेणा-
भिधीयत इति चेत् ?—अथ मन्पसे नैव नः सिद्धान्ते सत्ता-
दिशब्दाः सन्ति, किं तु भवद्भिः सत्ताशब्दो द्रव्यगुणकर्म-
शब्दा इति च परिकल्प्य व्यवहारः क्रियते । ततोऽस्माभि-
रपि युष्मदभिप्रायानुविधानेन सत्ताशब्दा इति वाच उचा-
र्यन्त इति ? । न व्याघातानिष्टेः । सदित्येवमादीनि पदा-
नि लोकप्रसिद्धानि केचप्येषु वर्त्तन्त इत्युभयोर्विचारः ।
ययं तु ब्रूमः सत्ताशब्दः सत्तायां वर्त्तते त्वं पुनर्वर्त्ततीपि स-

(१) अन्यशब्दार्थान्तरा—पा० १ पु० ।

साशब्दो न सत्तायामिति । एवं युवाणो मया विरोधेन
प्रत्यवस्थीयते विरोधोद्धारं चाकृत्वा स्वस्यो मयाभिधीयत इति
युवाणो न व्याघातमतिवर्त्तते ।

यच्चैदमुच्यते त्वया त्वया परिकल्पिताः सत्तादि-
शब्दा इति ? तदपि न, परिकल्प्यनिपयानभिधाना-
त्—परिकल्प्यस्य च विषयोऽतथाभूतस्य तथाभाविभिः सा-
मान्ये सत्यध्यारोपिततद्दर्शनः प्रधानार्थप्रतिपत्तिः - यथा
स्थाणो पुरुष इति । यदि चापी शब्दाः परिकल्पिता
भवन्ति प्रधानमेतं वाच्यम् । न हि निष्प्रधानं परिकल्प्यम् ।
यत्पुनरेतद्देदाऽर्थैकभिन्नविभक्तिकत्वादिति । तन्न, समानार्था-
परिज्ञानात् (१) न भ्रूमः सत्ताशब्देन द्रव्यशब्दस्य सामा-
नाधिकरण्यम्, अपि तु सत्तायाः प्रधानसाधनवाचिना सञ्च-
ब्देन द्रव्यगुणकर्माण्यभिधीयन्ते (इत्यत्र) गुणकर्मशब्दैरपीतरे-
तरविशेषणविशेष्यभावापन्नैस्तान्येव । एवं च सति युक्तं सामा-
नाधिकरण्यमुभयोः सदद्रव्यशब्दयोः (२) रेकविषयत्वात् यदा
पुनरयं सत्ताशब्दः सत्ताप्रधान एवाङ्गभूतं साधनमभिधत्ते
न तदा सामानाधिकरण्यम् द्रव्यस्य सत्तेति भवति । तस्मा-
त् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरदोषः विभक्तिभेदनिषमाद्गुण-
गुण्यभिवाचिनोः सामानाधिकरण्यासिद्धिः सदद्रव्यशब्दयोरि-
ति एतदनेन प्रत्युक्तम् ।

एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । कथमिति न ? स-
ञ्चब्देन सम्बन्धोऽभिधीयते अपि तु सम्बन्धिशब्देनैव,
सम्बन्धश्च गुणः न सञ्चब्दो गुणशब्दः, न च गुण-

(१) सामानाधिकरण्यार्थापरिज्ञानात्—पा० १ पु० ।

(२) सञ्चब्दद्रव्यशब्दयोः—पा० १ पु० ।

शब्देनैव द्रव्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यापत्तीति ।
 यत्पुनरेतदानन्त्या(१)त्र जातिशब्दो भेदानां वाचक इति ? ।
 कश्चैवमाह जातिशब्दो भेदानां वाचक इति, क्लृप्तां स्वयम्प्र(युक्तां)
 वाचोयुक्तिं भवान् प्रतिपेयति । यदि तर्हि भेदानां न वाच-
 कः कथं सच्छब्देन द्रव्यगुणकर्माण्यभिधीयन्ते(२) ? । न चायं
 भोः सच्छब्दो जातिशब्दः अपि तु भेदशब्द एवायम् । भेदशब्देन
 च भेद एवाभिधीयते इति न किञ्चिद्वाध्यते । कथं न
 वाध्यते ? यदा सच्छब्द एको भेदानामानन्त्यं तदवस्थमेव ।
 न चैकस्यानेकेन सम्बन्धः शक्य आख्यातुम् । न चाना-
 ख्यते सम्बन्धे शब्दार्थप्रतिपत्तिर्युक्तेति ? न केवलानामन-
 भिधानात्—यो हि सच्छब्देनाविशेषणानि द्रव्यगुणकर्माण्य-
 भिधीयन्त इत्यभिधत्ते तं प्रत्येप दोषः । अस्माकं तु द्र-
 व्यगुणकर्माणि सत्ताविशेषणान्यभिधीयन्तोयत्र यत्र सत्तां पश्यति
 तत्र तत्र सच्छब्दं प्रयुङ्क्ते एका च सत्ता तत्प्रसवस्यानुवृत्तेः तस्माद्भे-
 दानामानन्त्यं न दोषः । कश्चायमेवम्भूतः साध्यसाधनभावः
 शब्दं पक्षयति आनन्त्यादिति वस्तुधर्म हेतुत्वेनाभिधत्त इति ।
 अथ भेदा एव जातिशब्दावाच्यत्वेन पक्षीक्रियन्ते ? तथा-
 पि नान्वयी न व्यतिरेकी च दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानन्त्या-
 दिति । अथाप्येकदेशान् पक्षीकृत्यानन्त्यादिति हेतुः एकदे-
 शो दृष्टान्त इति ? अयमपि न, विरोधात् । एवं च सति-
 न कश्चित्पदार्थो वाच्यः न कश्चिच्छब्दो वाचक इति
 वाच्यवाचकभावनितृप्तौ विशेषणमनर्थकम् एते न वाच्या
 एते न वाचका इति ।

(१) पुनरेतदस्त्यानन्त्या—पा० १ पु० ।

(२) उच्यन्ते—पा० १ पु० ।

यत्पुनरेतद्व्यभिचारादिति ? न, व्यभिचारविषयापरिज्ञानात्—व्यभिचारी हि नाम न ज्ञेयः यः स्वविषयगज्जातीयटित्तत्वे सत्यन्वयं वर्त्तते, न पुनरयं सञ्चब्दः स्वविषयव्यातिरेकेणाभाति वर्त्तते । तस्मादस्थाने व्यभिचारदेशनेति । हेतुभावानभ्युपगमाच्च । केन चात्र हेतुरभिधीयते द्रव्यं गुणः कर्म सत्त्वादिति । तस्माद्युक्तमेतदपि । भेदवाचकत्वप्रतिषेधाद् द्रव्यसञ्चब्दयोः सामानाधिकरण्यमिति न वक्तव्यम्, व्याघातात् । न च कश्चिच्छब्दो द्रव्यवाचकः द्रव्यसञ्चब्दोश्च सामानाधिकरण्यमिति व्याहृतम् ।

यत्पुनरेतत् तद्गतो नास्वतन्त्रत्वादिति ? न किल(१)सञ्चब्देन तद्वेदा घटादयो गम्यन्ते तद्द्रव्यटादिभेदानाक्षेपात् सामानाधिकरण्याभाव इति ? । तत्र उक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् सद्व्यवशब्दयोरेकविषयत्वात् सामानाधिकरण्यमिति । तद्व्यवशब्दादिभेदानाक्षेप इति चायुक्तम् सञ्चब्देन सत्तासाधनानां द्रव्यगुणकर्मणामाक्षेपात् । सत्ताशब्देन द्रव्यगुणकर्माणि नाक्षिप्यन्ते न पुनः शब्देन शस्यते वक्तुं(२) सत्ताशब्देनापि गुणभूतानि गम्यन्त इति । सदिति चायं अभिधानशब्दः कस्तस्याभिधेयो योपस्मात् प्रतीयते स तस्यार्थ इति । कोऽस्यार्थः ? विभज्यते सत्ता तद्योगोऽर्थान्तरमिति त्रयोऽर्थाः । तत्र प्रधानोपमर्जनभावविवक्षायां प्रधानं साधनं गम्यते । अहं सत्ता च तद्योगश्च । किञ्चित् प्रधानाङ्गभावः ? अर्थकृतः—पदा सत्ता किञ्चित्कुरुते तदा सत्ता विशेषणं पदार्थमुपादाय किञ्चिद् करोति तत्प्रधानम् । अहं सत्ता प्रधानप्रत्ययहेतुत्वा-

(१) न खलु—पा० १ पु० ।

(२) सत्त्वमुक्तम्—पा० १ पु० ।

व । यस्मात् सत्तया पदार्थो विशेष्यते अह्नीने प्रत्यय-
निवृत्तेः यत्र तदङ्गं सत्तादिकं नास्ति न तत्र सदिति
प्रत्ययः । तदेवं तद्द्रव्यदादिभेदानाक्षेपादित्युक्तम् ।

यत्पुनरेतत्सञ्चब्दः सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तत इति तत्र
वर्त्तमानस्तद्व्युपचर्यत इति ? तत्र सञ्चब्दाविषयापरिज्ञानात्—न
भवता सञ्चब्दस्य विषयो व्यङ्गायि, क एवमाह सञ्चब्दः
सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तत इति, यथा च सञ्चब्दस्य द्रव्य-
गुणकर्माणि सत्तासाधनभावाद्धिषय इति तथा चोक्तम् ।
एतेन भेदानामानन्त्यं प्रत्युक्तम् । सञ्चब्दस्य विषयः स-
त्तासाधनं विषयश्च सत्तासाधनभूत एक एवेति ।

यत्पुनरेतत्तद्वति च न गुणमाहृत्यात् प्रत्ययसङ्क्रान्तिर्यथा
स्वामिशब्दस्य भृत्य इति । अस्यार्थः स्वाम्यनुकारित्वाद्भृत्ये
स्वामिशब्द इति ? । एतच्च न बुद्ध्यामहे प्रत्ययानां सङ्क्रा-
न्तिरिति । यदि स्वामिप्रत्ययविषयत्वं तत्र प्रत्ययसङ्क्रा-
न्तिः न हि स्वामिप्रत्ययो भृत्ये भवति, केवलं गुरुतां मि-
यतां वा सम्पश्यन् स्वामिशब्दं गुणभूतं तत्र प्रयुङ्क्ते ।
तथा च भृत्यः स्वाम्यर्थकारित्वात्(?) भृत्यः स्वामीत्युपचर्य-
ते(२) न पुनरेवं सत्ताशब्दः कदाचिदपि द्रव्यादिषु वर्त्तत
इति । यदा तु सतां भावः सत्तेति तदा सतां विशेष-
कत्वाद्गुणभूतानां सत्ताशब्देनाभिधानं विशेषकत्वमुपचारः ।
एतेनैव गुणोपरागाद्यथा नीलः स्फटिक इति प्रत्युक्तम्(३) ।

यत्पुनरेतत् क्रमवृत्त्यभावाद्युपपदसम्भवाच्चेति । अस्यार्थः ।
सत्ताशब्दः सत्तायां किल वर्त्तित्वात् तद्वति वर्त्तत इति । न चैवं

(१) करणात्—पा० ६ पु० । (२) उच्यते—पा० ६ पु० ।

(३) पतत् प्रत्युक्तम्—पा० १ पु० ।

पश्यामः युगपदपि न सम्भवति सत्तामस्यश्च द्रव्यमस्यश्च न युगपद्भवतः ? । एतदपि न, उक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतन्नानत्र क्रमो न युगपत्प्रत्ययः सत्प्रत्ययस्य साधनविषयत्वात् । एतेनायथार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गादिति प्रत्युक्तम् । एवं हि कुहेतुप्रताननिरासादव्यवस्थितं व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति ।

नजातिशब्दो भेदानां वाचक इति च विशेषणानर्थक्यम् न हि कश्चिच्छब्दो भवता भेदानां वाचकत्वेनाभ्युपगम्यते विशेषणं नाम विशेष्ये (च) सति सामान्यप्रतिपत्तौ (च) भवति नास्य किञ्चिद्विशेष्यमस्ति । न च जातिशब्दस्य कश्चित्पदार्थो वाच्योऽभ्युपगम्यते तस्माद्विशेषणानर्थक्यम् । विरोधाच्च यदि चायं जातिशब्दो भेदानां वाचकोभविष्यदपि तर्हि जातिशब्द एव नाभाविष्यत् न ह्यन्य(पदार्थ)वाचकानां तच्छब्दत्वं सम्भवति । कथं वा भेदवाचकत्वे सति जातिशब्द इत्युच्यते । यच्चोच्यते न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति तथा तत् । को हि स्वस्थात्मा(?) जातिशब्दवाच्यान् भेदानभ्युपैति । यदि च जातिशब्दवाच्या भेदान भवन्ति अन्यशब्दवाच्यास्तर्हि प्राप्नुवन्ति । अथान्यशब्दवाच्या अपि न भवन्ति ते न जातिशब्दवाच्या नान्यशब्दवाच्या इत्युभयावाच्यत्वे किमस्य विशेषणस्य सामर्थ्यं न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति । अत्र एवं वक्तव्यं(२) न वाच्या भेदा अवाचकाः शब्दा इति । अथ मन्वमे परमतव्यपेक्षयैतदुच्यते न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति । नानभ्युपगमात् न हि कश्चिच्चान्त्रिकोऽस्ति यो जातिशब्दवाच्यान् भेदान् प्रतिपद्यते जातेरप्यवाचकत्वे व्याघातो जातिशब्द इति । न हि यो पस्यावाचकः स तच्छब्द इति शक्यं वक्तुम् न जातिशब्दो भेदानां

(१) सुस्थात्मा—पा० १ पु० ।

(२) वाच्यम्—पा० १ पु० ।

वाचक इति । कस्य तर्हि वाचकः भेदवाचकत्वप्रतिषेधादन्यवा-
चकत्वमायातम् । अथान्यवाचकत्वमपि नेष्यते व्यर्थं विशेषणं
जातिशब्दो भेदानां न वाचक इति । सर्व एव शब्दा अर्थानां न
वाचका इति युक्तं वक्तुम्(१) अथावाचकाः शब्दा अवाच्या
अर्था इत्ययुक्तं चैतत् व्याघातात्—अवाचकाश्च शब्दा भवन्ति
अवाचकत्वं च शब्दानां शब्देनैव प्रतिपाद्यत इत्यवाचकत्वे श-
ब्दानां प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः न हि जातिशब्दो भेदानां वाचक
इति प्रतिज्ञाहेतुरानन्यादिति । उभयं च वचनात्मकमित्यु-
भयस्यावचनात्मकत्वाद्याघातः(२) । शब्दांश्चावाचकान् प्रतिप-
द्यमानेन लोकप्रतिपादनोपायोऽन्यो वक्तव्यः । अन्यथाभ्युप-
गत(३) इति चेत् ?—अथ मन्यसे न मया शब्दा अवाचका अ-
भ्युपगम्यन्ते नाप्यर्था अवाच्याः अपि तु यो भवद्भिर्वाच्यवा-
चकन्यायोऽभ्युपगम्यते सोऽस्माभिर्निराक्रियते । अस्माकं तु
शब्देनान्यापोहलक्षणा जातिरभिधीयत इति ? विशिष्य वक्तव्यम्
यद्यन्यथा शब्दा अर्थानामभिधापका (भवन्ति) इति ? विशिष्य
वक्तव्यम्—भस्मत्पल्लुसृजनासादिष्वतिरेकेण जात्यादिशब्दा न
जात्यादीनां वाचका इति । स्वरूपानभिधानाच्च । न च समान-
प्रत्ययकारणता(४)व्यतिरेकेण जातेः स्वरूपं निर्देष्टुं शक्यम् न
चानुवृत्तिप्रत्ययः प्रत्याख्यातुं शक्यः । न च विशेषप्रत्ययेनाक-
स्माच्छक्यं भवितुं यतोऽयं प्रत्ययः सा जानिरिति नास्ति, विवा-
दः । एष तावद्यथाश्रुतिवाक्ये दोषः । अथ जातिशब्दावाच्यत्वेन

(१) युक्तमुक्तम्—पा० १ पु० ।

(२) अवाचकत्वाद्याघातः—पा० ६ पु० ।

(३) अभ्युपगम—पा० ६ पु० ।

(४) कारणत्व—पा० १ पु० ।

भेदा अपि(१) पक्षीक्रियन्ते । एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थं यावन्त
एते वाक्यदोषास्ते सर्वे प्रसज्यन्ते एवमेकदेशपक्षीकरणे ऽपि
विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः पूर्वदोषानुवृत्तिः ।

यदपीदमुच्यते द्रव्यसच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यमिति ? तदपि
न, व्याघातात् । द्रव्यसच्छब्दयोश्च सामानाधिकरण्यं न च भेदवा-
चकाः शब्दा इति व्याहृतम् । उपचारतो न व्याघात इति चेत् ?—
अथ मन्यमे सदद्रव्यशब्दावेतौ उपचारतोऽभिधीयेतौ कथमिति ?
द्रव्यशब्देनाद्रव्यव्युदासः सच्छब्देनासद्रव्युदासः तावेतावसदद्र-
व्यव्युदासरूपेण प्रवर्त्तमानौ एकगर्थं द्युवाते इति सामानाधिकरणा-
वित्युच्यते मुख्यतस्तु न कश्चिद्विधानतः शब्दो वाचक इति ? न
मुख्यासम्भवात् मुख्यतः सदद्रव्यशब्दमयोगे सति तेन सामा-
न्यादतथाभूत उपचार इति युक्तम्, न त्वेवं वादिनां प्रधानमस्ति ।
न च प्रधानमन्तरेणोपचारः सम्भवति । न चान्यापोहवादे उप-
चारो युक्तः उभयोः प्रधानशब्दत्वात् । यथा-सिंहशब्दः सिंहे
वर्तते ऽसिंहरूपव्युदासेन तथा माणवकेऽपीति तुल्यवृत्तित्वात्
कस्मादुपचार इति ।

यत्पुनरेतदन्यशब्दार्थापोहः(२) शब्दार्थ इति ? तदप्ययु-
क्तम् विधानशब्दार्थसम्भवे सत्याद्या प्रतिपत्तिः(३) यादौ
विधानशब्दार्थो भवति ततो विधीयमानशब्दार्थप्रतिपत्तौ
सत्या-तस्यान्यत्र(४) प्रतिषेधः इत्युपपन्नः प्रतिषेधः यस्य पुन-
र्विधीयमानः पदार्थो नास्ति तस्याद्या प्रतिपत्तिमन्तरेण कथं
प्रतिषेधः(५) यावच्चैतरं न प्रतिपद्यते तावदितरं न प्रतिषेधतीति ।

(१) भेदा एव—पा० १ पु० । (२) अन्यार्थापोहः—पा० १ पु० ।

(३) प्रवृत्तिः—पा० १ पु० । (४) तस्माच्च—पा० ६ पु० ।

(५) मन्तरेण कस्य प्रतिपत्तिमन्तरेण कस्य प्रतिषेधः—पा० ६ पु० ।

यथा गौरिति पदस्यार्थोऽगौर्न भरतीति पारम्यं गां न प्रतिपद्यते ।
तावद् गावि प्रतिपत्तिर्न युक्ता यावच्च गा न प्रतिपद्यते ताव-
द्गवीत्पुत्रमयप्रतिपत्त्यभावः ।

यश्चायमन्यापोहः अगौर्न भरतीति गोशब्दस्यार्थः स
किं भावोऽथाभाव इति ? यदि भावः किं गौरगौरिति ?
यदि गौर्नास्ति विवादः, अथागौर्गोशब्दस्यार्थः ? अहो श-
ब्दार्थकौशलम् । अभावस्तु न युक्तः प्रथममप्रतिपत्त्योरविप-
यत्वात्, न हि गोशब्दश्रवणादभावे शैपो न वा सम्प्रतिपत्तिः, श-
ब्दार्थश्च प्रतिपत्त्या प्रतीयते । न च गोशब्दादभावं काश्चि-
त्प्रतिपद्यत इति ।

अन्यापोहश्च शब्दार्थ इत्युक्तम् अप्वापकत्वात्—यत्र
द्वैराश्यं भवति तत्रेतरप्रतिपेधात्तदितरः प्रतीयते यथा गौ-
रिति पदे गौः प्रतीयमानः अगौः प्रतिपिध्यमानः, न पुनः
सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत्सर्वपदेन नि-
वर्त्येत । एकादिव्युदासाद् अप्वापकामिति चेत् ?—अथ मन्यसे
एकाद्यसर्वं तत् सर्वशब्देन निवर्त्यते ? तन्न, स्वार्थापवाददोषम-
सङ्गात् । एवं सत्येकादिव्युदासेन प्रवर्तमानः सर्वशब्दः अङ्गस्य
प्रतिपेधादङ्गव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनो ऽनभ्युपगमात् अनर्थकः
स्यात् । एवं सर्वे समुदायशब्दा एकदेशप्रतिपेधरूपेण प्रवर्तमानाः
समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायानभ्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्तीति ।
व्यादिशब्दानां च समुच्चयविषयत्वादेकादिप्रतिपेधे प्रतिपि-
ध्यमानानामममुच्चयात् व्यादिशब्दानामनर्थकत्वम् ।

क्रियारूपत्वाच्चापोहस्य स्वविषयो वक्तव्यः—अगौर्न भरतीति
अयमपोहः किं गोविषयो वाऽगोविषय इति । यदि गोविषयः ? कथ-
मोर्गव्येनाभावः । अथागोविषय इति मन्यसे ? कथमन्यविषयादपो-

हादन्यत्र प्रतिपत्तिः न हि स्वदिरे छिद्यमाने पलाशे छिदा भवति । अथागोर्गवि प्रतिषेधः अगौर्गौर्न भवतीति ? । केन गोरगोत्वं प्रसक्तं यत्प्रतिषिध्यत इति । कथं वा गवि गोप्रतिपत्तिपन्तरेण प्रतिषेधः, न ह्युत्तरपदार्यप्रतिपत्तिपन्तरेण प्रतिषेधं पश्यामः । उक्तं चात्र आद्या प्रतिपत्तिर्न प्राप्नोतीति । आदिप्रतिपत्तिं चान्तरेण न प्रतिषेध इति ।

इतश्च न युक्तोऽपोहः विकल्पानुपपत्तेः—पोऽयमगोरपोहो गवि, स किं व्यतिरिक्त आहोस्विद्व्यतिरिक्त इति ? । यदि व्यतिरिक्तः ? किमाश्रितोऽनाश्रितो वेति । यद्याश्रितः आश्रितत्वाद्गुण इति गोशब्देन गुणोऽभिधीयते, न गौरिति, गौस्तिष्ठतीति सामानाधिकरण्यात् न प्राप्तम् । अथानाश्रितः ? केनार्थेन पृष्टी गोरपोह इति । अथव्यतिरिक्तः ? गौरेवासाविति न किञ्चित्कृतं भवतीति ।

अयं चापोहः मतिवस्त्वेकोऽनेक इति वा वक्तव्यः । पद्येकोऽनेकगोसम्बन्धी तदा गोत्वं तादिति । अथानेकस्ततः पिण्डवदानन्त्यादाख्यानानुपपत्तेरर्थप्रसयो न युक्तः ।

इदं च तावत्प्रवृत्त्यो जापने भवान् किमयमपोहो वाच्योऽप्यावाच्य इति ? । यदि वाच्योऽनैकान्तिकः शब्दार्थः अन्वयापोहः शब्दार्थ इति । अनवस्था वा-अथानपोहव्युदास्रूपेणाभिधीयते अपोहस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था । अथावाच्योऽन्यशब्दार्थापोहं(१) करोतीति व्याहृतम् । यदि च शब्दस्यापोहो नाभिधेयार्थः ? आभिधेयार्थव्यतिरेकेण स्वार्थो(२) वक्तव्यः । अथ स एवास्य स्वार्थः ? तथापि व्याहृतम्—अन्यशब्दार्थापोहं स्वार्थं कुर्वती श्रु-

(१) शब्दार्थान्तरापोहं—पा० ६ पु० ।

(२) स्वार्थोऽभिधेयो वक्तव्यः—पा० १ पु० ।

तिरभिधत्त इत्युच्यते इति तस्य वाक्यस्यापमर्षः तदानीं भव-
सन्पदनभिदधानोऽभिधत्त इति । अनेकापिति चास्य पदस्य
द्यादिविषयत्वात् सामान्याधिगतौ विशेष आश्रयितव्यः न
ह्यसति विशेषाश्रयणे सामान्यशब्दाद्विशेषमतिपत्तिर्युक्तोति । नीलो-
त्पलशब्दयोश्च प्रधानत्वाद्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तौ विशेष-
णस्य पूर्वनिपात इत्युभयोः प्रधानत्वात् प्राम्निः । एतेन राज-
पुरुषशब्दौ स्वारूपातौ । समानाधिकरणार्थान्यापोहवादि-
ना वाच्यः । यस्य चान्यापोहः शब्दार्थस्तेनानीलानुत्पलव्युदा-
दासौ कथं समानाधिकरणाविति वक्तव्यम् । यस्य पु-
नर्भिधीयमानः शब्दार्थस्तस्य जातिगुणविशिष्टं नीलोत्पल-
शब्दाभ्यां द्रव्यमभिधीयते जातिगुणौ च द्रव्ये वर्त्तते न
पुनरनीलानुत्पलव्युदासौ, तस्मात् समानाधिकरणार्थोनास्ती-
ति । तदेवमन्यापोहो यथा यथा विकल्प्यते तथा तथा
प्रमाणवृत्तं(१) वाचक इति ॥

कथं पुनर्भाषते नाना व्यक्त्याकृतिजातय इति ? ।
अधिगतत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरिति चेत् ?-अधिगता व्यक्त्या-
कृतिजातयो यावत्त्वादिसूत्रैरधिगतत्वात् प्रश्नोऽनुपपद्यः ? ।
न, निमित्तत्रैविध्ये सति तद्विशेषविषयज्ञापनार्थत्वात् प्रश्नस्य,
गोशब्द उच्चरन् प्रधानोपसर्जनभावेन निमित्तप्रत्यं प्रति-
पादयतीति यावत्त्वादिसूत्राणामर्थः, एवं च सति तद्विशेषविषय-
ज्ञापनार्थो युक्तः प्रश्नः-कतमा तत्र व्यक्तिः ? कतमा आकृतिः ?
कतमा जातिरिति ? व्यक्त्याकृतिजातीनां भेदो लक्षणभे-
दात् । किं पुनर्व्यक्तेर्लक्षणमस्ति ? व्यक्तिलक्षणप्रतिपादनार्थं
व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्त्तिरिति सूत्रम् ॥

व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६८ ॥

तत्र व्यञ्जयत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति—यद्द्रव्यमुप-
लब्धिन्लक्षणप्राप्तानां स्पर्शान्तानां गुणानामाश्रयः तन्मूर्च्छनाव-
यत्वात् मूर्तिरिति चोच्यते व्यक्तिरिति च । एतच्च न
बुद्ध्यामहे किमिदमवयविद्रव्यस्य लक्षणम् ? आहो पदार्थत्वेन
त्रयाणां प्रमत्तानां जात्याकृतिव्यवच्छेदकं व्यक्तिलक्षणमिति ? ।
वचं तु ब्रूषो नात्रावयवी व्यवच्छेद्योऽपि तु जात्याकृतिपद-
व्यतिरिक्तस्य व्यक्तिपदस्वार्थो वक्तव्य इति । सा च व्य-
क्तिर्या न जातिर्नाकृतिस्तस्या अनेन सूत्रेण सद्ब्रह्मः व्यक्ति-
गुणविशेषाश्रयो मूर्तिरिति । गुणाश्च विशेषाश्च तदाश्रय-
श्चात्र तच्छब्दलोपाद्गुणविशेषा, आश्रयशब्देन द्रव्यमुच्यते
कैर्मापि गुणविशेषशब्दाद्भ्रूयते गुणेषु विशेषाः गुणविशेषा
इति । गुणविशेषग्रहणं किमर्थं ? गुणपदार्थेन सद्ब्रह्मिणीताया आ-
कृतेर्निराकरणार्थम्—आकृतिः संयोगविशेषः सा च गुणग्र-
हणेन सद्ब्रह्मिणीतेति तन्निराकरणार्थं गुणविशेषग्रहणम् । गुणवि-
शेषा इत्यत्र द्विरूपो विग्रहः गुणाश्च ते विशेषा इति च गुण-
ेषु विशेषा इति च । आश्रयशब्दसमानाधिकरणो मूर्ति-
शब्दो द्रव्ये वर्तते मूर्च्छने इति मूर्तिशब्देन द्रव्यमुच्यते । एवं च
मतिपदं लक्षणं सिद्ध्यति । एवं च रूपाकाशाद्यवरोधः—यदि
प्रतिपदमेतच्चक्तिलक्षणं भवति ततो रूपाद्यश्चाकाशाद्यश्च
व्याप्यन्ते अन्यथा तु (न) लक्षणमव्यापकं स्यादिति(१) । अ-
थवा गुणविशेषाणामाश्रय इति गुणाश्च विशेषाश्च गुणवि-
शेषाः तेषामाश्रयो द्रव्यं तत्र मूर्च्छने इति मूर्तिः ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६९ ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या । जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्या-
यन्ते यथा तामाकृतिं विद्यात् । सा च नान्या सत्त्वावयवानां
नियताद्व्यूहात्-नियतव्यूहाः खल्ववयवा जातिमनुभाषयन्ति ।
शिरःपाण्यादिमदाकारसामान्येन गोत्वं व्यज्यते इति । शिरः-
पाण्यादीनां चावापविशेषदर्शनेन । कदाचित्पुनरियमाकृतिः
पदार्थत्वं जहाति । क पुनर्जहाति ? यत्राकृतिव्यङ्गा जातिर्न भवति
यथा मृत्सुवर्णरजतामिनि(१) आकृतौ नियमो न जातौ सर्वा-
कृतिर्जातिलिङ्गामिति न पुनः सर्वा जातिराकृत्या लिङ्गयते ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७० ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः । यथा भिन्नान्यनेकानि वस्तूनि
इतरेतरतोनुवृत्तिप्रत्ययवहेतुत्वेन व्यवनिष्ठन्ते सा जातिः । यथे-
मानि कुण्डानीत्यनुवर्त्तन्ते नेमानि कुण्डानीति व्यावर्त्तन्ते तदेकं
संज्ञमित्तमनुवृत्तिकारणं यत्सामान्यविशेषो जातिरिति । तत्र समा-
नप्रत्ययोत्पत्तिकारणं जातिरिति जातौ नियमो न समानप्रत्य-
योत्पत्तौ, जातिमन्तरेणापि दृष्टत्वात्(२)- जातिमन्तरेणापि स-
मानप्रत्ययो दृष्टः यथा पाचकादिषु, तस्मान्मवस्थितं व्यक्त्या-
कृतिजातयः(३) पदार्थ इति । गवादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययो दृष्टः
पिण्डव्यातिरिक्तालिङ्गाद्भवतीति(४) विशेषवत्त्वाच्चीलादिप्रत्यय-
वदिति । गोतोऽर्थान्तरं गोत्वं भिन्नप्रत्ययविषयत्वात् रूपस्पर्शप्र-

(१) मृत्सुवर्णरजतादि-पा० १ पु० ।

(२) अन्यथापि दृष्टत्वात्-पा० १ पु० ।

(३) जात्याकृतिव्यक्तयः-पा० ६ पु० ।

(४) निमित्ताद्भवतीति-पा० १ पु० ।

त्यपवादिति । गोतोऽर्धान्तरं गोत्वं व्यपदेशकत्वाविषयत्वात् चै-
 प्राश्वत्, गोर्गोत्वानुवृत्तिप्रसया भिन्ननिमित्ता विशेषवत्(१) रू-
 पादिप्रत्यवादिति ॥

संशयस्य प्रमाणानां विचारस्तद्व्यवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वं प्रामाण्यं पदार्थाश्लेष कौत्सिताः ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके द्वितीयाध्या-
 यस्य द्वितीयमाह्निकम्(२) ॥

समाप्तश्चात्र द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) विशेषवत्त्वात्—पा० १ पु० ।

(२) उद्द्योतकरकृतं न्यायसूत्रद्वितीयाध्यायवार्तिकमिति क्वचित् ।

अत्र प्रथमादर्शपुस्तके लिपिकालो लेखकेन एवंरूपेण लिखितः ।

“इत्याचार्यश्रीउद्द्योतकरकृतौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ शुभम-
 स्तु ॥ संवत् १६०० शाके १४६५ विरोधकृतनामसंवत्सरे पुस्तक
 लिखितं वाराणसिमध्ये लिखायितं ब्राह्मण लिखितं धर्मदास का-
 यस्थ ॥ मास माघवदी एकादशी ॥ श्रीविश्वेश्वरस्थानात् ॥ शि-
 (श्री) साहि आलमराज्ये ॥ प्रवर्त्तमाने ॥”

न्यायवार्तिके

तृतीयोऽध्यायः ।

आनन्तर्यात् प्रमेयपरीक्षा(१)। यद्विषयोऽहङ्कारः संसारं प्र-
तनोति यद्विषयं च तत्त्वज्ञानं संसारनिवृत्तिहेतुर्भवति तदानन्त-
र्यात् परीक्ष्यते । तच्चात्मादीत्यात्मा विचार्यते । किं पुनरस्य
विचार्यम् ? किं शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त आहो नेति ? न,
धर्म्यप्रसिद्धेः—व्यतिरेकाव्यतिरेकावात्मधर्मौ, सति धर्मिणि धर्मो
भवतीति धर्मो चात्राप्रसिद्धः, न चाप्रसिद्धे धर्मिणि धर्मयोर्वि-
चारो युक्तः, तस्माद्धर्म्येव तावत्प्रतिपाद्यतामिति ! । न, इच्छादि-
सूत्र आत्मसद्भावः प्रतिपादितः प्रतिपादितत्वादनन्तरो विचारो

(१) अत्र भाष्ये परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते
इति वृत्तानुकीर्तनं प्रमेयपरीक्षां घटिष्यमाणां प्रति वृत्तायाः प्र-
माणपरीक्षायाः हेतुभावं दर्शयितुम् । प्रमाणेन हि प्रमेयं परीक्ष्यते
नान्येन । न च तदपरीक्षितं प्रमाणं प्रमेयपरीक्षायै प्रभवति । त-
स्मात् प्रमाणपरीक्षा हेतुः हेतुमती च प्रमेयपरीक्षेति । द्वादशविधं
च प्रमेयमिति कस्मात् प्रथमत आत्मैव परीक्ष्यते न च प्रमेयान्त-
रमित्यत आह । तच्चात्मादीन्यत्रात्मा विचार्यते इति । आत्मैव हि
प्रमेये प्रथममुद्दिष्टः लक्षितश्चेति तदनुरोधादात्मैव प्रथमं परीक्ष्यते
न प्रमेयान्तरमिति । अत्र यद्यपि स्वरूपेणात्मन्येव परीक्षां प्रतिज्ञा-
नीते तथापि लक्षणपरीक्षाद्वारेण लक्ष्यपरीक्षणात् लक्षणपरीक्षैव
द्रष्टव्या । यथा चेत्यमात्मलक्षणपरीक्षा तद्योपरिष्ठाद्दर्शयिष्यते । तदे-
तद्वाचिककारो व्याचष्टे । आनन्तर्यादिति । किं पुनः प्रयोजनं प्रमे-
यपरीक्षायाः न हि निष्प्रयोजनं परीक्षन्ते प्रेक्षावन्त इत्यत आह ।
यद्विषयोऽहङ्कार इतीति तात्पर्यटीकायां श्रीयोचस्पतिमिश्राः ।

युक्त इति । अविप्रतिपत्तेः—न कश्चिद्वाद्यात्मसद्भावे विप्रतिपद्यते, किन्तु विशेषे विप्रतिपद्यते शरीरमात्रमात्मा बुद्ध्याद्य आत्मा सद्भावात् आत्मा व्यतिरिक्त आत्मेति । इयं च घर्मविशेषविप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तात्मसत्त्वानां न युक्तेति युक्तो घर्मविचारः । अस-
स्वप्रतिपादकप्रमाणामम्भवाच्च । न चात्मासस्वप्रतिपादकं प्र-
तिपादकं प्रमाणमस्तीत्यतश्च सद्भावे न विप्रतिपद्यत इति ।

न नास्त्यजातत्वादित्येके—नास्त्यात्मा अजातत्वात् शशविपा-
णवदिति ! तत्र नास्त्यात्मेतिपदे तावद्भाङ्गन्पेते नास्तिशब्दसमाना-
धिकरणोऽपमात्मशब्दो नात्मनोऽसत्त्वं प्रतिपादयति । किं कारण-
म् ? आत्मेति सत्त्वमभिधीयते, नास्तीति तस्य प्रतिषेधः, यच्च यत्र
प्रतिषिध्यते तत्तस्मादन्यत्रास्ति, यथा नास्तिना समानाधिकरणो
घटशब्दो न घटाभावं प्रतिपादयितुं शक्नोति, अपि तु देशका-
लविशेषे प्रतिषेधति नास्ति घट इति । देशविशेषे वा प्रतिषेधो
गेहे नास्तीति, कालविशेषे वा प्रतिषेध इदानीं नास्ती-
ति भाङ्गास्ति ऊर्ध्वं नास्तीति, सर्वथायं प्रतिषेधो नान-
भ्युपगतघटसत्त्वस्य(१) युक्तः । तथा नास्त्यात्मेति किमयं दे-
शविशेषे प्रतिषिध्यते अथ कालविशेष इति ? । यदि तावद्देशवि-
शेषे प्रतिषिद्धः(२) स आत्मनि न युक्तः अदेशत्वाद्वात्मनः ।
न च देशविशेषप्रतिषेधा(३)दात्मा प्रतिषिद्धो भवति ।
अथायं भवतामपिपायः शरीरमात्मा न भवतीति ? कस्य
वा शरीरमात्मा यं प्रति प्रतिषेधः । शरीरे नास्त्यात्मेत्येवं(४)

(१) नालभ्यगतघटसत्त्वस्य—पा० ३ पु० ।

(२) देशविशेषे प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(३) देशविशेषे प्रतिषेधा—पा० १ पु० ।

(४) आत्मेत्ययं—पा० ४ पु० ।

प्रतिषेध इति चेत् ? कस्य वा शरीरे आत्मा यं प्रति
 प्रतिषेधः । क्व तर्ह्ययमात्मा ? न क्वचिदात्मा । किमयं नास्तेव ?
 न नास्ति, विशेषप्रतिषेधात् । केयं वाचोयुक्तिः न च शरीरे,
 न चान्वयं, न च नास्ति ? एषैषा वाचोयुक्तिः यद्यथाभूतं तत्तथा
 निर्दिश्यते न चापमात्मा क्वचिदपीति तस्मान्नपैव निर्देशः । न
 च कालविशेषप्रतिषेधोऽपि युक्तः आत्मनि त्रैकाल्यस्यानभि-
 व्यक्तेः(१)—न ह्यात्मनि त्रैकाल्यमभिव्यक्ते निरसत्वात् निरस आ-
 त्मेत्येतदुपरिष्ठात् पूर्वभिषस्तसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । तस्मान्न
 कालविशेषप्रतिषेधोऽपि । आत्मप्रतिषेधं च(२) कुर्वाणेनात्मशब्द-
 स्य विषयो वक्तव्यः । न ह्येकं पदं निरर्थकं पश्यामः । अथापि
 शरीरादिविषयमप्यत्मशब्दं प्रतिषेधेयाः एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः ।
 कथमिति ? नास्मात्मेति वाक्यस्य तदानुगम्यमर्थो भवति शरीरा-
 दयो न सन्तीति । अयं यं भवन्त आत्मानं कल्पयन्ति स ना-
 स्तीति ? न वयमात्मानं कल्पयामः—कल्पना हि नामात्तथाभूतस्य
 तयाभाविभिः सामान्यात् तद्धर्मरोपेण तत्प्रसवविषयत्वम् । न
 चात्मानमेवम्भूतं प्रतिषेध्यामहे ।

यं भवन्त आत्मानं कल्पयन्तीति च युवाणो म-
 वात् प्रष्टव्यो जायते कथं वयमात्मानं कल्पयाम इति ।
 किं सत्त्वेनायासत्त्वेन वा । यदि सत्त्वेन ? किमसतः सता
 साधर्म्यं येन कल्पनाविषय आत्मा, आत्मसामान्यं चानात्मनो
 युवता आत्माभ्युपगतो भवतीति, न ह्यसतः सता सामान्यमस्ती-
 ति(३) । अथ शरीरादिविषयमहङ्कारमात्मनि कल्पयित्वा विष-

(१) त्रैकाल्यात् तस्यानभिव्यक्तेः—पा० १ पु० ।

(२) प्रतिषेधं च—पा० ४ पु० ।

(३) सता साधर्म्यमस्तीति—पा० ४ पु० ।

यस्यति(१) एवं शरीरादिव्यतिरिक्ताऽहङ्कारविषयसत्त्वाभ्युप-
गमादनितृचो व्याघातः । अथ मन्यमे-एकपदस्य नावश्यमर्थेन
मवितव्यमिति यथा शून्यं तम इति ? तत्र, व्याघातानितृचेः शू-
न्यशब्दस्य तावदयमर्थः यस्य रक्षिता द्रव्यस्य न विद्यते तद्द्र-
व्यं स्वभ्योहितत्वाच्छून्यमित्युच्यते, तमःशब्दस्याप्यनुपलब्धि-
लक्षणमाप्तानि द्रव्यगुणकर्माणि विषयः यत्र यत्रामन्निधिस्ते-
जसस्तत्र तत्र द्रव्यादे तमःशब्देनोच्यते । तमःशब्दश्चानर्थक
इति श्रुवाणः स्वसिद्धान्तं वाधते चतुर्णामुपादेयरूपत्वात्तमस
इति, तस्मान्नानर्थकं पदमिति ।

नास्त्यारमोति चैवंश्रुवाणः सिद्धान्तं वाधते । कयमिति ? रूपं
भदन्त नाहं वेदना संस्कारो(२) विज्ञानं भदन्त नाहमिति एव-
मेताद्विसो रूपं न त्वं वेदना संस्कारो विज्ञानं वा न त्वामि-
ति । त एते स्कन्धा रूपादयोऽहंविषयत्वेन(३) प्रतिपिद्धाः(४)
विशेषमतिपेधश्चायं न सामान्यमतिपेधः, आत्मानं चानभ्युप-
गच्छता सामान्यमेव मतिपेद्धव्यम् नाहं नैव त्वमसीति । अथै-
कशः मतिपेधेन(५) समुदायविषयोऽहङ्कार इति ? तथापि
रूपादेस्कन्धपञ्चकव्यतिरेकेण समुदायो वक्तव्योऽहङ्कारविषयः
तद्व्यतिरिक्तं च समुदायमहङ्कारविषयमभ्युपगच्छता(६) सज्जा
भिद्यते आत्मा समुदाय इति । अथाव्यतिरिक्तमेकप्रत्ययो न
मामोत्यहमिति । न हि बहुष्वेकशब्दं(७) पश्यामः । न च रू-

(१) विपर्ययित्यति-पा० १ पु० ।

(२) वेदना संज्ञा संस्कारो-पा० ४ पु० ।

(३) अहङ्कारविषयत्वेन-पा० १ पु० ।

(४) प्रसिद्धा-पा० ४ पु० ।

(५) मतिपेधे-पा० १ पु० ।

(६) गच्छतः-पा० ४ पु० ।

(७) एकप्रत्ययं-पा० ४ पु० ।

पादिस्कन्धा एकशा समुदिता वा आत्मा इत्यद्वैतारमत्पयो-
ऽतस्मिस्तदिति प्राप्तः । भवतु मिथ्यामत्ययः किञ्चो वाध्यत
इति ? कथं न वाध्यते यदा सम्यक्प्रत्ययानुकारिणोमिथ्यामत्यया
भवन्ति । न चात्मानमनभ्युपगच्छता तथागतदर्शनमर्थवचनार्था
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न चेदं वचनं नास्ति सर्वाभिसमयसूत्रे
ऽभिधानात् । तस्मान्नास्त्यात्मेति ब्रुवाणः(१) सिद्धान्तं वाधत
इति । तथा “भारं वो भिक्षवो देशापिप्यामि भारहारं च, भारः
पञ्चस्कन्धा भारहारश्च पुद्गल इति । पश्चात्मा नास्तीति स
मिथ्यादृष्टिको भवतीति” सूत्रम् ।

योऽप्ययं हेतुरजातत्वादिनि अप्यपि राश्यन्तरव्यवच्छेद-
हेतुत्वाद्विरुद्धः जातमजातमिति च वस्तुधर्मवितौ । किं पुनर्जातं
किं चाजातमिति ? । यस्य कारणवतः सत्ता तज्जातम् । यस्या-
कारणवतः सत्ता तदजातम् । किं कारणम् ? नञो जन्मप्रतिषेध-
विषयत्वात्—अयं खलु नञ् प्रवर्तमानो जन्मनः प्रतिषेधं करोति
नास्य जन्म विद्यत(२) इति । तादेदमजातमित्यात्मनः प्रति-
षेधो न भवति यथानुदकः कमण्डलुरिति । अथायं भाव-
प्रतिषेध एवाजातामिति ? तथापि प्रतिज्ञाहेत्वोरेकत्वम् । अजातामिति
चायं धर्मः, न च धर्मः स्वतन्त्रो युक्तोऽन्यत्र समवायात्, य-
च्चन्त्रोयं धर्मः स आत्मेति विरुद्धः । अथ धर्मोऽस्ति न
धर्मोति ? तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः स्वतन्त्रस्य धर्मस्यादर्शनात् ।
कश्चायमर्थोऽजातत्वादिनि ? यदि चायमर्थो नास्य जन्मेति ततो-
ऽसिद्धं(३) जन्मवानात्मा । किं पुनरात्मनो जन्म ? निकायविशि-

(१) नात्मेति ब्रुवाणः—पा० ४ पु० ।

(२) जन्म प्रतिषेध इति—पा० १ पु० ।

(३) तदाऽसिद्धं—पा० ४ पु० ।

प्राप्तेः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरपूर्वाभिरभिसम्बन्धः । अथा-
जातत्वमकारणकत्वं ? तथा न कश्चि(१)द्वाध्यते विरुद्धश्च हेतु-
रकारणकस्य नित्यत्वादसत्त्वं साधयतो नित्यतामापाद्यत इति
विरुद्धो हेतुः । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः—प्रतिज्ञाया विषयो ना-
स्यात्मेति, हेतोर्विषय आत्यन्तिकः सत्ताऽसम्बन्धः, ताधेतौ प्रति-
ज्ञाहेतु असत्सद्विषयत्वाद्विरुद्धौ । एतेन निर्हेतुकत्वाज्जन्महे-
त्वनुपादानादकार्यत्वादकारणत्वादित्येवमादयस्तुल्यदोषा इति
प्रत्युक्ताः ॥

यदपीदमुच्यते शशविषाणवदिति ? अपमप्यसिद्धो दृष्टान्तः ।
कथमिति ? शशविषाणशब्दस्य सम्बन्धविषयत्वात् सम्बन्धप्रतिषे-
धो न विषाणवतिषेधः । शशविषाणसम्बन्ध उदाहरणं भवि-
ष्यतीति ? सोऽपि न युक्तः कदाचिद्विषाणेन शशस्य सम्बन्धो-
पपत्तेः । लोकविरोध इति चेत्—अथ मन्यसे यदि शशे वि-
षाणमस्ति ननु लोको विरुद्धयत इति ? न विरुध्यते, कार्यकार-
णभावप्रतिषेधद्वारेण लौकिकप्रवृत्तेः—लोकस्तावत् कार्य कार-
णं वा शशस्य विषाणं नास्तीत्येवं प्रतिषेधाति यथा गोर्विषा-
णस्य च कार्यकारणभावो न चैवं शशस्य विषाणस्य च कार्य-
कारणभावः । न च कार्यकारणभावप्रतिषेधादक्षत्रम् । न हि
घटस्य न कार्यं न कारणं(२) तस्मास्ति । यथा देवदत्तस्य घट
इति । इदं च शशविषाणं नास्तीति भ्रुवाणः मष्टव्यः किमयं सा-
मान्यप्रतिषेधोऽथ विशेषप्रतिषेध इति । यदि-सामान्यप्रतिषेधः
तत्र युक्तमशक्यत्वात् शशस्य विषाणं नास्ति इति गवादिविषा-
णान्यपि शशस्य न सन्तीति प्राप्तम् । एतच्चाशक्यम् । न हि तानि

(१) किञ्चित्—पा० ४ पु० ।

(२) न हि यस्य यत्र कार्यं न कारणं—पा० ४ पु० ।

न सन्ति । अयं विशेषप्रतिषेधः किञ्चिद्विषाणं शशस्य प्रतिषे-
द्धयते यस्य शशो न कार्यम् तच्च(१) शशस्य न कारणमिति ।
सोऽयं कार्यकारणसम्बन्ध एव प्रतिषिध्यते । कार्यकारणसम्ब-
न्धश्चान्यत्र दृष्ट इह प्रतिषिध्यते इति नास्त्यन्तासत्त्वप्रतिपादने
दृष्टान्तो भवति । एतेन खण्डोपाद्यसत्त्वं व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

नास्त्यात्मानुपलब्धेरिति चेत् ? अत्रापि मतिज्ञादिदोषो
दृष्टान्तदोषश्च पूर्ववत् । यदनुपलब्धेरिति तदुप्युक्तम् । अनु-
पलब्धिरेतद्धा प्रसङ्गादिप्रमाणाविषयत्वा(२)दात्मनः—प्रत्यक्षेण
तावदात्मा उपलभ्यते । कथं ? लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यनपेक्षं वि-
षयस्वभावमेदानुविषाय्यइमिति विज्ञानं(३) रूपादिज्ञानवत् प्र-
त्यक्षम् । यच्चापि भवान् मुक्तसंशयं प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते तस्य
कुतः प्रत्यक्षत्वमित्यवश्यं भवता विज्ञानमेव लिङ्गादिसम्बन्धनि-
रपेक्षं स्वात्मसंवेष्टं प्रतिपत्तव्यम् । अथ मन्यसे अस्त्ययमहंम-
त्यमो न पुनरस्यात्मा विषयः ? इन्त तर्हि निर्दिश्यतां विषयः ।
रूपादि विषय इति चेत् ?—अथ मन्यसे रूपादय एवाहङ्कारस्य
विषयः तथाचोक्तमहङ्कारालम्बनोत्पत्तिनिमित्तत्वादात्मेत्युच्यते
इति ? तन्न, असत्त्वात् प्रतिषेधाच्च—प्रतिषेद्धोऽहङ्कारो रूपादिषु
रूपं नाहमेवमेतद्भिक्तो रूपं न त्वमिति । तस्माद्रूपादयः ता-
वदाहङ्कारस्य विषया न भवन्ति । न चायमहङ्कारो रूपादिषु क-
दाचिदापि दृष्टः । न हि भवति कदाचिदहं रूपमहं वेदनादय
इति । ननु भवत्यहं गौरोऽहं कृष्ण इति ? न भवतीति ब्रूमः, कथं ?
न ह्येतस्य द्रष्टुर्यदेतन्मम रूपं गौरमेतदइमिति प्रत्यक्षो भवति केवलं
मनुष्योपं कृत्वाऽहं गौर इति पृथग्रथं निर्दिशति । एवमेतन्न त-

(१) यच्च- पा० १ पु० ।

(२) गोचरत्वा-पा० ४ पु० ।

(३) ज्ञानं-पा० ४ पु० ।

एवम इति कुत इति चेत् ?—अथ मन्यसे मनुष्योपादयं पृथग्यार्थव्यपदेशो न तत्र इति(१) को हेतुरिति ? ममप्रत्ययसमानाधिकरणस्य निर्देशात्—यस्मिन्नर्थे ममप्रत्ययोऽस्य भवति तत्रैवायमहङ्कारोऽपीति ममप्रत्ययसमानाधिकरण्याद्गम्यते मनुष्योप इति । ममप्रत्ययसमानाधिकरणश्चायमहंप्रत्ययोऽन्यत्वे दृष्टः उपकारकत्वात्—उपकारके वस्तुनि ममप्रत्ययसमानाधिकरणोऽहंप्रत्ययो दृष्टः योऽयं सोऽहमिति । उक्तं चात्र रूपादिस्कन्धेष्वहंप्रत्ययोऽतस्मिस्तदितिप्रत्यय इति । तदेवमहंप्रत्ययविषयत्वादात्मा तावत्प्रत्ययः अनुमानेनापि यथात्मोपलभ्यते तथोक्तमिच्छादिसूत्रे इति । आगमोऽप्यस्त्येव । तान्येतानि प्रमाणानि त्रीण्येकविषयतया प्रतिबन्धीयमानान्यात्मानं प्रतिपादयन्ति । न च प्रमाणान्तरं विपतिपत्तिहेतुरस्ति तस्मादनुपलब्धेरित्यासिद्धो हेतुः ।

सन्दिग्धश्चानुपलब्धेस्त्रिकारणत्वात्—अनुपलब्धिकारणानि त्रीणि उपलब्धोपलम्भनमुपलब्धमिति । तत्रेयमनुपलब्धिर्भवन्ती कस्याभावादिति(२) सन्दिह्यते । यदि ब्रूये उपलब्धस्याभावादिति ? नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव । न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा साधयतीत्यनुपलब्धिरहेतुः । या चेयमनुपलब्धिरात्मासत्त्वमतिपदिनायोपादीयते तस्याः क आश्रयः ? । यद्यात्मानं मतिपद्यसे ? व्याहृतं भवति आश्रयश्च नास्ति चेति । अथानाश्रयः ? कः साधनार्थः न ह्यनाश्रयो धर्मः साध्यं साधयितुं शक्नोति । अथानुपलब्धिरपि नास्ति ? कः साधनार्थोऽनुपलब्धेरिति न ह्यसाधनं भवितुमर्हतीति ।

(१) इति इह-पा० १ पु० ।

(२) भाष्येन्यतीति—पा० ४ पु० ।

अथ कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्म इति ? कथं कल्पितस्येति वा-
च्यम्—किं सत्त्वेनाथासत्त्वेन ? यदि सत्त्वेन ? नानुपलब्धिस्तस्य
धर्मः, न हि स्थाणोः पुरुषत्वेन कल्पितस्य स्थाणुधर्माः
प्रसवभासन्ते । अथासत्त्वेन कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्मः ? सिध्यत्स-
नुपलब्धिर्धर्मो वृथा तु कल्पना । किं कारणम् ? कल्प-
नाया अतथाभावात् । कल्पना हि नामातथाभावः असत्त्वेन
चात्मा कल्पित इत्यसत्त्वेन नास्ति, असत्त्वेन चेन्नास्ति वृथा
कल्पना । किमर्थं चायमात्मा असत्त्वेन कल्प्यते ? यदि हे-
त्वर्थमुपपन्नो हेतुर्यदर्थमुपात्तः स पुनरर्थो न सिध्यति, न हि
यः पुरुषे स्थाणुधर्मानध्वारोप्य हेतुत्वेनापदिशेत्(१) तस्यासौ
स्थाणुः स्यादिति । तदेवमप्यनुपलब्धिरप्यहेतुः ।

रूपादिस्कन्धवाचकशब्दविषयव्यतिरिक्तविषय आत्मशब्दः
रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सत्येकशब्दत्वात् घटशब्दवदिति(२) ।
एतेनाहंप्रत्ययो व्याख्यातः । असिद्धो दृष्टान्त इति चेत् ? अत्रो-
क्तम्—यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । तमःशब्दादिभिरनेका-
न्तिक इति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे
सत्येकपदत्वे च तमःशब्दस्यार्थान्तराविषयत्वमेवमात्मशब्दस्या-
पीति ? तन्न, विरोधात्—तमःशब्दो निर्विषय इति युवाणः
सिद्धान्तं वाधते । उपादायरूपत्वात्तमस इति । न चैतदस्मा-
भिरभ्युपगम्यते तमःशब्दो निर्विषय इति । तमःशब्दस्य सविष-
यत्वे सूत्रव्याघातो द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावावस्तम
इति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् निराकृततेजःसम्बन्धीनि द्रव्य-
गुणकर्मणि तमःशब्देनाभिधीयन्ते तस्मान्न सूत्रव्याघातः ।

(१) व्यपदिशेत्—पा० ४ पु० ।

(२) घटाद्विषयवदिति—पा० ४ पु० ।

अपरे तु जीवच्छरीरं निरात्मकत्वेन पक्षयित्वा सत्त्वादिशै-
 वमादिकं हेतुं ब्रूते । तत्र विकल्पानुपपत्तेः । निरात्मकमि-
 ति(१) कोऽर्थः । यदि तावदात्मनोऽनुपकारकमिति ? न
 दृष्टान्तोऽस्ति । न हि किञ्चिदात्मनोऽनुपकारकमस्ति ।
 अथात्मप्रतिषेधः आत्मा शरीरं न भवति ? कस्यात्मा शरी-
 रम् उत्तरपदविषयत्वाच्च निसः किं सात्मकमिति वाच्य-
 म्—न ह्यसत्युत्तरपदे निसः प्रयोगं पश्यामः यथा निर्मशकमिति ।
 अथ शरीरे आत्मा प्रतिषिध्यते ? सिद्धं साधयति कस्य वा श-
 रीरे आत्मा विद्यते । अथ शरीरमात्मसम्बन्धि न भवतीति
 पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति, सर्वे चैते विशेषप्रतिषेधाः, विशेषप्रतिषेधाच्च
 सामान्यमभ्युपगम्यते(२) एवं च सति यत्र प्रतिषेद्धव्यं तद-
 नुज्ञातं भवति । अथात्मशब्दो ऽनिश्वविषयो वर्णात्मकत्वात् त-
 यापि नित्यशब्देनानैकान्तिकं शरीरादीनामात्मशब्दत्वान् सि-
 द्धमाधनम् । अथ शरीरादिव्यतिरिक्तविषय आत्मशब्दोऽनि-
 त्यविषयः तथापि शरीरादिव्यतिरिक्तविषयाभ्युपगमे वि-
 रोधः । तदेवं यथापथा आत्मासत्त्वं विचार्यते(३) तथातथा
 न्यायं न सहत इति ॥

परार्थाद्यक्षुरादयः सद्भातत्वात् शयनासनादिषुदिति । सद्भा-
 तान्तरार्था इति चेत् ?—अयं मन्यसे सत्यं सद्भाताः परार्था
 भवन्ति ते तु सद्भातान्तरार्थाः यथा शयनादय इति । न,
 सद्भातस्याभ्युपगमे विरोधात् न हि रूपादिस्कन्धव्यति-
 रिक्तं सद्भातं भवन्तः प्रतिषद्यन्ते न चासति सद्भातान्तरे स-

(१) निरात्मकत्वमिति—पा० १ पु० ।

(२) सामान्यमधिगम्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रतिषायते—पा० ४ पु० ।

ज्ञातानां सङ्घातान्तरार्थता भवति । अथ प्रतिपद्यते ? व्याहृतं भव-
ति । अनिष्टमसङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्वसे न मया सङ्घातान्त-
रं प्रतिपद्यते अपि त्वस्मिन् हेतौ सतीदमनिष्टं भवति परार्थ-
स्य सङ्घातान्तराविनाभावित्वान् यावत्परार्थं भवति तत्तर्कं स-
ङ्घातान्तरार्थं दृष्टमिति ! । न विरोधात् अनभ्युपगमाच्च—न
हि काश्चिद्वातिरिक्ताम्भवादिनः सङ्घातः सङ्घातस्य परार्थ(१)
करोति तदुभयपक्षे संप्रतिपत्ते नानिष्टापादनं दृष्टमिति । विरोधा
च्च । यदि विवाक्षितार्थव्यतिरेकेणानुमानस्याविवाक्षितमपि विषयः
नन्वेतस्यां कल्पनायां सर्वमनुमानं व्याहृन्वेत् । कथमिति ? यदि-
ष्टमनुमानत्वेन तदापि नानुमानं मामोति । यथा शब्दानित्यत्वे
कृतकत्वम् । किं कारणम् ? यथेदं कृतकत्वमनित्यत्वेनाविनाभूत्(२)-
मनित्यत्वं साधयति । एवं दुःखशून्यानात्मकत्वमपि(३) सा-
धयति दुःखशून्यानात्मकत्व(४) वदश्रोत्रग्राह्यत्वमपि साधीष्यति
ततश्च न श्रोत्रग्राह्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवादिती । अथानुमानेन
बाध्यते अयं प्रतिज्ञार्थ इत्यतो हेतुः ? नन्वपपपि सङ्घातान्तरा-
र्थाश्चक्षुरादय इत्यागमेनानुमानेन च बाध्यते । यच्चापि भवान्
सङ्घातान्तरं प्रतिपद्यते तत्राप्यनिष्टत्वं सङ्घातत्वमिति तेनापि स-
ङ्घातान्तरार्थं भवितव्यमिति एवं चानवस्था । न चैनां शक्तः क-
श्चिन् प्रतिपादयितुमिति । यत् एषा निवर्त्तते तदसंहतम् । अथासंह-
तं नैवास्ति ! असंहता(५) नभ्युपगमे सङ्घातानुपपत्तेर्वाचानः

(१) परस्यार्थं करोति—इति शोधितम् ४ पु० ।

(२) अनित्येनाविनाभूत्—पा० ४ पु० ।

(३) शून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(४) दुःखशून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(५) असंहता—पा० ४ पु० ।

न हि कदाचिदसंहतमतिषेधे (१) सङ्घातः सिध्यति । अथानुमानं नैवास्तीति परः प्रतिपद्यते ? स कथं न प्रतिपद्यत इति प्रष्टव्यः यद्यनुमानबाधितत्वादनुमानं नास्ति ? अतिन्यायोऽनुमानेन च बाध्यते अनुमानं च नास्तीति । अतीन्द्रियार्थाधिगतिश्च कथम् (२) यद्यनुमानं नास्ति कथमतीन्द्रियार्थो गम्यते । आगमादतीन्द्रियार्थाधिगतिर्भाविष्यतीति न युक्तम् आगमव्यतिरिक्तविषयत्वात् । कस्मादनुमानस्यागमव्यतिरिक्तो विषयः ? यथा स्तनपित्तुशब्दस्य हेतौ, न हि तत्र प्रसङ्गं नागम इति ।

तदेवमात्मास्तीति समधिगतम् । तस्मिन् व्यपदेशस्योभयया सिद्धेः संशयः । कः पुनरयं व्यपदेशः ? क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धाभिधाने व्यपदेशः—दर्शनं क्रिया करणं चक्षुः, करणस्य क्रियायाः कर्त्रा सम्बन्धः चक्षुषा पश्यतीति । स चायं व्यपदेशो द्वेषा भवति अवयवेन समुदायस्य, यथा मूलैर्दृष्टस्तिष्ठतीत्यत्र समुदायशब्देनावयवी वृक्षोऽभिधीयते इति । एकदेशेन चैकदेशान्तराणां पञ्चिन्नजातीयैरारभ्यते तत्र ह्येकदेशदर्शनादेकदेशान्तराणि प्रतिपद्यन्ते तत्रापि (३) च व्यपदेशः स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति । अन्येन चान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चतीति, परशुः करणं वृश्चतिः क्रिया ताभ्यां कर्तुरभिसम्बन्धः परशुना वृश्चतीति । अस्ति चापमिहापि व्यपदेशः चक्षुषा पश्यतीति । किमन्येनान्यस्य व्यपदेशः ? अथवा अवयवेनाप्यवयविनः ? अथैकदेशेनैकदेशान्तराणामिति ? क्रियाकरणकर्मणां वा कर्त्रा सम्बन्धो व्यपदेशः चक्षुषा वृक्षं पश्यतीति

(१) सङ्घातप्रतिषेधे—पा० ४ पु० ।

(२) इन्द्रियार्थाधिगतिः कथम्—पा० ४ पु० ।

(३) तत्रापि—पा० ४ पु० ।

क्रियाकरणकर्मणां कर्त्रा सम्बन्धः अस्ति चापमिहापि व्यप-
देशः शरीरेण सुखदुःखमनुभवति । तत्र न हायते किं तत्त्व-
मिति ? अन्येनावगम्यस्य व्यपदेश इति तत्रैव ॥

कथम् ?—

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् । दृश्यते ऽनेनेति दर्श-
नं चक्षुः, स्पृशत्यनेनात्वा स्पृष्टव्यमर्थमिति (१) स्पर्शनं त्वग्नि-
न्द्रियमुच्यते । दर्शनेन दृष्टमर्थं स्पर्शनेन मत्स्याभिजानाति यम-
द्रासं तं स्पृशामि यमस्मासं तं पश्यामीति एकविषयावेतौ
मत्स्यौ मत्तिसन्धीयेते मत्तिसन्धानं च नाम स्पृश्या सहैकवि-
षयत्वम् । दर्शनस्पर्शनमत्स्यपर्योर्घटादिविषयत्वादसम्बन्ध इति
चेत् ?—अथ मत्स्ये पावेतौ दर्शनस्पर्शनमत्स्यौ तौ घटा-
दिविषयौ न व्यतिरेकमात्मनो व्यधिकरणत्वाद्गमयत इति ? ।
न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—दर्शनस्पर्शनमत्स्यपावेककर्तृकाविति सू-
त्रार्थः । यदि चानुपक्तं गुणव्यतिरेकमप्येकविषयत्वेन
साधयति न कश्चिदोपः । गुणव्यतिरेकोऽसिद्ध इति चे-
त् ? उक्तमेतद्यथा गुणव्यतिरिक्तौ गुणीति । कार्यकारणभा-
वात् मत्तिसन्धानमिति चेत् ? उक्तोत्तरमेतदिच्छादिसूत्र
इति । अकार्यकारणभूतानां च मत्तिसन्धाने ऽनेकान्तः (२) ॥

भाष्यस्य भवित्रपेक्षत्वाद्देति सूत्रार्थः—दृष्टिर्दर्शनम् स्पृष्टिः
स्पर्शनमिति भावरूपावेतौ मत्स्यौ भवितारं मत्तिपादय-
तः । न हि भावमनाधारं पश्यामः । उत्पत्तिवत् कर्माधा-

(१) स्पृष्टव्यमिति—पा० १ पु० ।

(२) सन्धानेनानेकान्तः—पा० ४ पु० ।

सो भविष्यतीति न युक्तम् ? कर्मण्यसति दर्शनात् अपत्यापि कर्मणि स्मृतेर्भावो भवतीति । न च विगुणं कर्म भावस्याधारो युक्तः तत्रो यदाधारो भावः न अत्ना । दर्शनस्पर्शनग्रहणयो रूपादिविषयत्वा(१)न्न घटादिविषयत्वं ? न, रूपशानुपलब्धौ तद्विशिष्टप्रत्ययदर्शनात्—यदाऽयमनुपलम्बमानरूपादिकं वस्तुपलभते तदाऽस्य तद्विशिष्टः प्रत्यय उपजायते यथा(२) नीलाशुषोरीस्थितस्फाटिके प्रत्ययो रूपाद्यनुपलब्धौ भवति रात्रौ च(३) बलाकायां शुक्रादिरूपाग्रहणात् पक्षिप्रत्ययः । तस्माद्भूयस्पर्शव्यतिरिक्ते घटप्रत्ययः प्रतिमन्धानाच्च व्यतिरिक्तनिमित्तत्वम् । न हि नानाविषयौ प्रत्ययौ प्रतिसन्धीयेते । अस्ति च प्रतिसन्धानं यमद्राक्षं तं स्पृशामीति यमस्माक्षं तं पश्यामीति, तस्मादेकविषयत्वम् । सङ्घातकर्तृकौ दर्शनस्पर्शनविषयौ प्रत्ययौ भविष्यत इति न युक्तम् सङ्घातस्य नानात्वाबाधनात् । सङ्घातः संहन्यमानतन्त्रो भवतीति संहन्यमानं चानेकम् । अनेकं च प्रतिसन्धानप्रत्ययकारणं(४) न युक्तम्, नानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां च प्रत्ययानामप्रतिमन्धानात् । एकेन्द्रियप्रत्ययाविति चेत् ?—अथ मन्यसे यदेवेन्द्रियं दर्शनमख्यस्य कारणं तदेव स्पर्शनमन्ययस्यापीति ? । तन्नाविषयत्वान्—चक्षुः खलु स्वविषयं प्रतिसन्धातुमर्हतीति यमद्राक्षं स एवायमर्थ इति, न पुनः स्पर्शमिन्द्रियान्तरविषयत्वादिति । इन्द्रियान्तरवैयर्थ्यं वा एकैकमेवेन्द्रियम-

(१) रूपस्पर्शविषयत्वात्—पा० ४ पु० ।

(२) तदा—पा० ४ पु० ।

(३) रात्रौ तु—पा० ४ पु० ।

(४) अनेकप्रतिसन्धानकारणं—पा० ४ पु० ।

नेकाविषयग्रहण मत्तिसन्वत्ते इन्द्रियान्तरोत्पादो व्यर्थः(१) ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न विषयव्यवस्थानात् । चेतनानीन्द्रियाणि विषयव्यवस्थानात्—विषयव्यवस्थानादित्यस्यायमर्थः करणविषयनियमादिति—सति चक्षुषि रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति । यच्च यस्मिन् सति भवति असति न भवति तस्य तत् । सति च चक्षुषि रूपग्रहणं भवति तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः । एवं श्रोत्रेणैव । एवं सति किमन्येन चेतनेनेति चेत् ? न, स-
न्द्रियन्वादेहेतुः—किमयमिन्द्रियाणां विषयनियमः चेतनत्वात् आहं चेतनोपकरणत्वादिति सन्दिह्यते ? । चेतनोपकरण-
त्वेऽपि सतीन्द्रियाणामेतद्भवितुमर्हति यथा प्रदीपस्य सद्भावे रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति, न च रूपग्रहणं प्रदीपस्य । विषयप्रसाधकश्चायं हेतुर्विषयव्यवस्थानादिति ।

विपर्यय(२) साधकत्वज्ञापनार्थं च तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावात्प्रतिषेध इति सूत्रम्—

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावात्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

परमादेवैतानीन्द्रियाणि व्यवस्थितविषयाण्यत एवाव्यवस्थितविषयेणान्येन भवितव्यम् । यदि हि किञ्चिदिन्द्रियमनेकार्थग्रहणव्यवस्थितविषयं स्यादिति कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् चैतन्यं तु आत्मनः स्वातन्त्र्ये सत्यव्यवस्थानाच्चक्षुरादिवदिति नाचेतन आत्मा अस्वातन्त्र्यप्रसङ्गाच्चक्षुरादिवदिति । अन्वयाभावादयुक्तमिति चेत् ?—अयमन्ये आत्मनश्चैतन्यसाधनस्याव्यवस्थानस्य नान्वयोऽस्ति, न

(१) इन्द्रियान्तरोत्पादवैयर्थ्यम्—पा० १ पु० ।

(२) विपर्यास—पा० ४ पु० ।

चान्वयमन्तरेण हेतुः सिद्धयतीति ? न, विपर्यय(१)सम्बन्धस्या-
 व्यभिचारात् नायमन्वयी हेतु(२)रपि तुः व्यतिरेकी हेतुः(३)
 तत्र च व्यतिरेकसम्बन्धा(४)व्यभिचारः सामर्थ्यम् । यच्चा-
 चेतनं तत्सर्वं व्यवस्थितविषयं दृष्टमिति । पृथिव्यादिनित्यत्व-
 साधने गन्धवत्त्वादिमसङ्ग इति चेत् ?—अयमन्वये यदि व्य-
 तिरेकी हेतुर्भवत्यन्वयमन्तरेण अथ पृथिव्यादिनित्यत्वे
 साध्ये गन्धवत्त्वं कस्मान्न हेतुः ? । न हेतुरुभयव्यावृत्तेः—यस्मा-
 द्गन्धवत्त्वं नित्याच्चानित्याच्च व्यावर्त्तते, न पुनरव्यवस्थानमेवं,
 तस्मादव्यवस्थानं हेतुर्न गन्धवत्त्वमिति ॥

इतश्च शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा न शरीरादिसङ्घातमात्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरदाहे पातकामावात् । शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रि-
 यशुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो मृद्यते । शरीरं प्राणिभूतं
 दहतः प्राणिर्हि साकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्यामात्रोऽकर्तुः
 फलेन सम्बन्धः कर्तुश्चानभिसम्बन्ध इति । कस्मात् ! अन-
 भ्युपगतार्यान्तरात्मनोऽन्यः शरीरेन्द्रियशुद्धिवेदनासङ्घातः कर्त्ता
 अन्यश्च तत्फलसम्भोक्तेति । तदेवमकृतकृताभ्यागमविनाश-
 दोषमसङ्गः अनिष्टश्च तस्मात् कर्त्ता भोक्ता च यः स आत्मेति ।

तदिदं सूत्रं यस्यात्मा नास्ति तस्यायं दोष इति
 दोषमतिपादनार्थं न साधनार्थमिति हेतुफलभावात् स्मृति-
 यत्कर्तृभोक्तृव्यवहारः यथा हेतुफलभावेन व्यवस्थितार्थां स-

(१) विपर्ययसि—पा० ४ पु० ।

(२) अन्ययहेतुः—पा० ४ पु० ।

(३) व्यतिरेकहेतुः—पा० ४ पु० ।

(४) विपर्ययसम्बन्धा—पा० ४ पु० ।

न्ततौ यस्यामेव भावनोपजायते तस्यामेव सन्ततौ स्मृतौर्भवतीति । एवं यत्कायचित्तसन्तानमभव कर्म तत्कायचित्तसन्तानमभवं फलमिति नास्त्यकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गः । स कथं स्यादिति यद्यन्यस्यां सन्ततौ कृत कर्म अन्यस्यां सन्ततौ फलं दद्यात् । यदि च भवानेवमर्थ(१) प्रतिपादयितुं शक्नोति य एव करोति स एव भुङ्क्ते इति उभयञ्च नास्ति तस्मादकृताभ्यागमादिरदोषः ? नोक्तोत्तरत्वात्—न सन्तानो नानात्वं बाधते इत्युक्तोत्तरमेतत् । यत्र पुनरेतदेकास्मिन्नदर्शनादिति ? अत्राप्युक्त्येकनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिसन्धानादिति । शाल्यादि(२)बीजावदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा शालिबीजादङ्कुर उपजायते शालिबीजावमर्दोत्तरकालं नालकाण्डादिभावेन भूतानुग्रहवशाच्छालिबीजं प्रादुर्भवति न च तत्रैकं निमित्तं किञ्चिदनुवद्मस्ति अथ च नियमः शालिबीजपूर्वादङ्कुराच्छालिबीजम् एवं हेतुफलभावेन व्यवस्थितार्यां सन्ततावान्तरे चेतसि परिणामविशेषमाप्तात् कर्मणः फलमिति ? । तत्र बीजावयवानुवृत्तेः—शालिबीजादित्यसिद्धो दृष्टान्तः तत्रापि ये बीजावयवास्ते पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यूहान्तरमापद्यन्ते व्यूहान्तरापत्तौ च पृथिवीधातुरब्धातुना सङ्गृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति, स रसः पूर्वावयवसहितोऽङ्कुरादिभावमापद्यते तस्माद्बीजावयवानुवृत्तेरसिद्धमिदमुच्यते यथा शालिबीजाद्विनष्टादङ्कुर उत्पद्यते अथ च प्रतिसन्धानमिति । परमावस्थत्वाद्बीजावयवानां यथोक्तदोषापत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे अथापि(३)

(१) एतदर्थ—पा० ४ पु० ।

(२) धान्यादि—पा० ४ पु० ।

(३) यस्यापि—पा० ४ पु० ।

बीजावयवाः पूर्वव्यूहं परित्यजन्ति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते तस्या-
 पि परमाण्ववस्थत्वाद्धीजस्य परमाणुमात्रं शिष्यत इति । न च
 यवबीजशालिबीजपरमाणूनां कश्चिद्विशेषः यथानुपजातविशेषाः
 परमाणवः कार्यकारणभावनियमात् तत्पूर्वकतया शाल्यङ्कुरम-
 भिनिर्वर्चयन्ति तथा ममापि कार्यकारणभावाश्रियम(१) इति ? ।
 नानभ्युपगमात्—परमाण्ववस्थानि बीजानि भवन्तीत्येतन्न प्र-
 तिमद्यापदे सर्वावस्थोपलब्धेः यस्माच्छाल्यादिवीजमुच्छ्रणाव-
 स्थामार्दि कृत्वा भावदुपान्त्यं शालिबीजकार्यं तावन्न कदाचित्
 परमाण्ववस्थं भवति । यदि तु स्यात् कदाचिन्नोपलभ्येत । यदि
 तर्ह्यपरमाणोर्विभागो नास्ति कल्पादाद्युत्पत्तिर्न स्यात् परमा-
 ण्ववस्थत्वाज्जगताः परमाण्ववस्थे च जगति न शाल्यादिजा-
 तिव्यक्तिरस्तीति पुनरुत्पादे जातिव्यक्तिहेतवः परमाणव
 एवैवमभ्युपगन्तव्यम् यथा च कल्पादावेवं परमाण्ववस्थे
 बीजेऽपीति ? । नानेनैवोक्तोत्तरत्वात्—अनेनैव सर्वावस्थोप-
 लब्धेरित्युक्तोत्तरमेतत् । सर्गादौ शालिजातिव्यक्तिहेतुरदृष्ट-
 विशेषो येनादृष्टेन प्राणिनामुपभोगाय शाल्यादयो निर्वर्तन्ते
 तमदृष्टविशेषमपेक्षमाण ईश्वरस्तांस्तान् परमाणून् तथा तथा
 सङ्घतयति यथा यथा शाल्यादिजातिव्यक्तिरिति । एतेन घ-
 टादिपाको व्याख्यातः । नापरमाण्वन्तो विनाशः(२) सर्वाव-
 स्थोपलब्धेरिति । आमध्यात् पाकानुपपत्तिरिति चेत् ? अथ
 मन्यसे यदि कार्यकारणद्रव्ये पच्येते आमध्यात् पाको न मा-
 मोति पाचकेन तेजसा अमाप्तत्वात् ? नामतिवन्धात्—भवेदप्येव

(१) भावनियम—पा० १ पु० ।

(२) विभागः—पा० ४ पु० ।

दोषो यदि तेजोऽनुमवेशमपयी प्रतिघघ्नाति(१) स तु न
 प्रतिघघ्नाति अपतिघघ्दं तेजोऽनुमवेशति । इति । । न प्र-
 तिघघ्नातीति न हेतुरस्तीति, ! न नास्ति परिस्त्रवादिमतो घट-
 स्योपलब्धेः—यस्मात् परिस्त्रवादिमतो घटस्य द्रवत्वमतिबन्धो
 न दृष्टः अमतिबन्धेन द्रवत्वं परिष्कृतिं करोति तच्च प्रसक्त-
 उपलभ्यते । यदि चायमवयवानुमवेशो द्रव्यस्य विनाशकः
 स्यात् न परिस्त्रवादिमान् घट उपलभ्येत परिस्त्रवमाणत्वाद्भा-
 जनगतानामपामवस्थानं न स्यात्(२) विनाशो च कार्यद्र-
 व्याणां व्यवहितव्यवहितयोस्तुल्यकालोपलब्धि(३)पमङ्गः-
 यदि चानुमवेश्य द्रव्यं द्रव्यान्तरं व्यतिभिनत्ति तेन चा-
 स्त्रुपस्य रश्मेस्तुमवेशात् स्फटिकादि विमष्टमिति व्यवहिते
 चाव्यवहिते च तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति । तस्माच्छालिषी-
 जमदृष्टान्तः ।

यस्य च पूर्वस्कन्धनिरोधसमकालानि स्कन्धान्तरा-
 णि मादुर्मनन्ति तस्य तेषां स्कन्धान्तराणां न कर्मनिमि-
 त्तः सर्गः प्राप्नोति । अकर्मनिमित्तेन सत्त्वसर्गेण शुभा-
 शुभमाप्स्यर्था क्रिया न प्राप्नोति । सुखी स्यामिति तर्ताक्रये-
 ति चेत् ?—अथ मन्यसे स्वयं कर्माणि करोति कथमहं
 सुखी स्यां दुःखी न स्यामिति ? । तन्नाननुभूतत्वात्—येन सु-
 खमनुभूतं सुखमाधनसम्बन्धानुस्मृतिश्च यस्य स तत्पाध-
 नमुपादत्ते यस्य पुनः प्रतिक्षणं प्रध्वंसिनः संस्कारास्तस्य सु-
 खमाधनसम्बन्धानुस्मृतेरभावात् सुखी स्यामिति क्रियानुपप-

(१) प्रतिघघ्नीयात्—पा० ४ पु० ।

(२) अवस्थानमेव न स्यात्—पा० ४ पु० ।

(३) तुल्योपलब्धि—पा० ४ पु० ।

तिः मोक्षार्थश्च मयासो नोपपद्यते(१) अथसिद्धत्वात् न
 तमात्र एवायं मुच्यत इति मुक्त्यर्थं ब्रह्मचर्यवासो व्यां
 परिपृच्छा च न प्राप्नोति । तथागतेन भिक्षवः परिपृच्छ
 न्ते कश्चिदुपं मया विनीता इति ? ते चाहुर्विनीताः ५
 इति । अतीतानागतवर्त्तमानानां चानुपकार्यत्वात्—ये तावदना-
 गताः संस्कारास्ते तावदसत्त्वान्नोपक्रियन्ते ये ऽप्यतीता(२)
 स्तेष्वेवं, ये तु वर्त्तमानास्तेषु संस्काराधानमशक्यं वर्त्तमान-
 लक्षणस्यानुपकार्यत्वात् न हि तस्यावस्थानकालोऽस्ति व-
 स्मिन्नुपक्रिया स्यात् । संस्कार्यसंस्कारकयोः सहोत्पादाद्यु-
 क्तमिदमिति चेत् ? न संस्कार्यसंस्कारकयोः सहोत्पादे(३) ति-
 यमानुपपत्तिरिति । इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमिति निय-
 मो नोपपद्यते । अथ संस्कारकमपेक्षमाणं संस्कार्यं विलक्षण-
 कार्यं करोति विलक्षणकार्योत्पादश्च संस्कार इत्युच्यते ? न
 संस्कार्यानिभिधानात् इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमित्येतत् क-
 थम् ? न हि यो यस्य विशेपं नाधत्ते स तत्संस्कारकः
 तत्संस्कार्यमिति च शक्यं व्यपदेश्यम् । अथाप्युपदेशेन संस्का-
 राणामनागतानामनुत्पत्तिः क्रियते ? न, अनागतानामनुत्पत्तेः
 सत्त्वात् । यासावनागतानामनुत्पत्तिः संस्काराणां नासौ
 कदाचिन्नास्तीति किं तस्याः क्रियते । तस्मान्मुक्त्यर्थो ब्रह्मच-
 र्यवास इत्यनुपपन्नम् । तदेवमनभ्युपगतार्थान्तरात्मनो दोष
 इति ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । यस्वात्मा

(१) मुक्त्यर्थश्च मयासो नोपपद्यते—पा० ४ पु० ।

(२) ये व्यतीताः—पा० १ पु० । (३) सहोत्पादात्—पा० ४ पु० ।

निसः तस्यापि हिंसाफले न प्राप्नुतः हिंसा तावन्न प्रा-
प्नोति नित्यत्वात्, फलमपि नात्मनो युक्तम् अनुपकार्यत्वात् ।
अस्य चार्थस्य हापिका कारिकासुदाहरन्ति ॥

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यसि तयोर्भयम् ।

चर्मोपमश्चेत् सोऽनिसः स्वतुल्यश्चेदसत्फलः ॥

तदेवमेकस्मिन् मते हिंसा विफला अपरस्मिन्तु पक्षेऽ-
नुपपन्ना निष्फला चेति । इयं च हिंसा सांख्यपक्षे स-
म्भवति बुद्धेः परिणामित्वात् कार्यकारणभावः(१) परिणा-
मित्वाद्बुद्धिद्यते स एव च तत्फलानि मुक्ते तत्फलस्य तत्र
व्यक्तेः ? । न, पूर्वावस्थाऽपरित्यागात्—पथैवात्मा पूर्वावस्थां
न जहातीति तत्र फलं नेष्यते तथा बुद्धिरपि पूर्वावस्थां
न जहाति नित्यत्वादिति । अथ मन्यसे पूर्वावस्थां जहा-
तीति ? नित्यत्वं विरुध्यते पूर्वावस्थापरित्यागेन बुद्धिनित्यत्वं
विरुध्यते । अधाप्यवस्था भिद्यत इति मन्यसे ? तथाप्यनि-
ह्यो व्याघातः अवस्थाभ्योऽवस्थावतोऽनन्यत्वात्(२) न ह्य-
वस्थाभ्योऽवस्थावानन्य इति अवस्थाभेदे ऽवस्थावाद् भिद्य-
त इति । य एव बौद्धस्य प्रतिक्षणं ध्वंमिषु संस्कारेषु
दोषः स एव प्रतिक्षणपरिणामिव्वपीति । ऋजुवक्रतावदि-
ति चेत् ?—अथ मन्यसे ऋजुवक्रतादिभेदे यथाङ्गुलिद्रव्यं
न भिद्यते न चाङ्गुलीतोऽन्ये ते तथावस्थाभेदे बुद्धेरभेद
इति ? नान्यत्वात्—अन्ये ऋजुवक्रते । पुक्तं च
यदन्यभेदे अन्याभेद(३) इति, न पुनरवस्थाभ्योऽत्राव-

(१) कार्यकारणसङ्घातः—पा० १ पु० ।

(२) अमेदात्—पा० ४ पु० ।

(३) भेदेनान्याभेद—पा० ४ पु० ।

स्वावतोऽन्यत्त्वम्, तस्मादमपो दृष्टान्तः । किं पुनर्वक्तृत्वं ऋजुत्वं वा ? गुणः-आकुञ्चनं वक्तृत्वं प्रसारणं ऋजुत्वं गुणाच्च गुणिनाऽर्थांतरमिति मतिपादितमेतत् ।

बुद्धेरप्येवमिति चेत् ? अथ मन्यसे बुद्धेरपि ये ते अवस्ये भिद्येते तयोर्भेदे बुद्धिर्न भिद्यत इति ? (अन्यावस्थातो बुद्धिः?) (१) तत्र सिद्धान्तविरोधात्-न भवतां पक्षे धर्मधर्मिणोर्भेद इति भेदं चाभ्युपगच्छता सिद्धान्तस्त्वक्तो भवति । तस्माद्यथा आत्मनित्यत्वे सुखदुःखानुपभोगो दोष इति न तत्र सुखदुःखे कल्प्येते इति तथा बुद्धिनित्यत्वात् बुद्धावपि न कल्पनीये(२) समानं नित्यत्वमिति । अथात्मनो नित्यस्य पुण्यपापाभ्यां किं क्रियते ? सुखदुःखे, ताभ्यां किं क्रियते ? प्रत्ययः(३) ये सुखदुःखे आत्मनि तद्विषय(४) प्रत्यय आत्मनि भवतीत्येतावत् क्रियते स च मन्यो भोगः । यत् पुनरेतद्वर्षातपाभ्यां किं व्योम्न इति ? यदेव चर्मणो वर्षातपाभ्यां क्रियते तद्व्योम्नः । अथ चर्मणः किं ? सम्बन्धः यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्धते तथा व्योमापि । वर्षातपसम्बन्धाच्चर्मवदनित्यं व्योमेति चेत्-अथ मन्यसे यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्धाद्विक्रियते तथा व्योम वर्षातपसम्बन्धाद्विकरिष्यत्(५) इति चेत् ? नानेकान्तात् वर्षातपसम्बन्धी परमाणुरथ च नित्य इत्यनेकान्त इति । चर्मणश्चानित्यत्वं किं वर्षातपसम्बन्धादथ कारणविभागादथा-

(१) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति ४ पु० ।

(२) कल्प्येते-पा० ४ पु० ।

(३) सुखदुःखे पुण्यपापाभ्यामात्मनो नित्यस्य क्रियते अथाभ्यां सुखदुःखाभ्यां नित्यस्यात्मनः किं क्रियते प्रत्ययः-पा० ४ पु० ।

(४) आत्मनस्तद्विषयः-पा० १ पु० ।

(५) वर्षातपाभ्यां विकरिष्यते-पा० ४ पु० ।

श्रवविनाशादिति ? । वयं तु घूमः कारणवतः तद्विभागाद्युक्तो
विनाशः(१) न पुनराकाशस्य कारणमस्तीत्युभयाभाव इति
तद्वर्ता चावस्थानान्न सम्बन्धो नाशहेतुः । यदि चार्थ सम्बन्धो
नाशहेतुरभविष्यन्न तद्वतामवस्थानमभविष्यत् अत्रतिष्ठन्ते तु
भावाः यावन्न विनाशकरणसन्निपात इति ।

अथ मन्यसे वर्पातपाभ्यां चर्मणः सङ्कोचविकाशौ भवतो नत्वाका-
शस्येति ? तन्न विकल्पानुपपत्तेः । सङ्कोचविकाशौ चर्मण इति को-
ऽयः ? किं तावदल्पत्वमहत्त्वे ? उत संयोगविभागाविति ? तन्न तावत्
सङ्कोचविकाशावल्पत्वमहत्त्वे यावद्द्रव्यभावित्वात् परिमाणस्य,
यावद्द्रव्यं हि परिमाणं तद्द्रव्ये सति न निवर्तते इति ।
अथ चर्मणः सङ्कोचविकाशौ संयोगविभागाविति ? तदपि न
युक्तमेकत्वात्—न लोकस्य संयोगविभागौ सम्भवत इति । कथं
तर्हि इदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचश्चर्मणो विकाश इति ? चर्मका-
रणानामविनश्यत्कार्याणामवयवानामातपसम्बन्धात्परस्परेण याः
प्राप्तयः आरब्धकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिकास्ता इतरेत-
रोपश्लेषेणावयवेषु वर्त्तमानास्तदेकार्थसमवायिनि चर्मण्युपचर्ष-
न्ते तदपेक्षं चेदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचो न पुनश्चर्म सङ्-
चतीति । एतेन - तदवयवानामेवोदकसम्बन्धापेक्षाणामविनश्य-
त्कार्याणां परस्परतो विभागो विकाश इति । विक्रियायां
च दृष्टान्ताभावात् तदेव वस्तुविनश्यद्विक्रियामापद्यत इति न
दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रिया तु पदार्थान्तरोत्पादः यथा पूर्व-
पादिनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पादे विकृतो घट इति । यद्येवम्भूतो
विकार आत्मन्यपि चकास्ति तत्रापि सुखनिवृत्तौ दुःखमा-
दुर्भावं इति सुखपरत्ययनिवृत्तौ दुःखपरत्यय इति, तस्मान्निव-

स्यात्मनः सुखदुःखोपभोग इति सिद्धम् । नित्यत्वादात्मनो
हिंसादोषोऽपरिहार्यः ? न अन्यथा तदुपपत्तेः—आत्मनिसत्त्वेऽप्य-
न्यथा हिंसा भवति ।

अस्यार्थस्य ज्ञापनाय न कार्याश्रयकर्तृवधादिति सूत्रम्—

न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमी नित्यस्य सत्त्वस्य बधो हिंसेति, अपि तु अनुच्छि-
त्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य यच्छरीरं यानि च सुखसंविधिसाधना-
नि(१) इन्द्रियाण्यसाधारणानि तेषां पीडा वैकल्यं वा प्रमा-
पणं वा हिंसेति । कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम् ? हिंसायाः फलो-
पभोगस्य च उभयपक्षसम्प्रतिपन्नत्वात् हिंसाफलोपभोगश्चोभय-
पक्षसम्प्रतिपन्नः सेयं हिंसा एकस्मिन् पक्षे सम्भवति । यस्य
तावत् प्रतिक्षणध्वंसिनः संस्कारास्तस्य किं हिंस्यते निर्हेतुक-
त्वाद्दिनाशस्य कस्य व्यापारोऽस्ति । अथ विलक्षणोत्पत्ति-
निमित्तत्वेन व्यवतिष्ठमानः परो हिनस्तीत्युच्यते ? ननुप-
चारो भवति, न भवतः प्रधानमस्ति येन शरीरोत्पादक उ-
पचर्यते । न समानत्वात्—भवतामपि पक्षे न प्रधानं हिंस्यत
इति ? सत्यम् ममापि कार्याश्रयकर्तृवधो हिंसेति तुल्यम् ।
अपं तु विशेषो यत् एकस्मिन् पक्षे य एवायमात्मा शरी-
रादिसाधनः कर्म करोति स एव तत्फलमुपभुङ्क्ते इति अ-
कृताभ्यागमदोषो नास्ति । भवतामकृताभ्यागमः कृतप्रणाश-
श्चेति(२) परिशेषादात्मनित्यत्वे हिंसेति व्यवस्थितम् । तत्र
कार्याश्रयशब्देन शरीरमुच्यते तन्निमित्तत्वाद्दुपभोगस्येति कर्तृ-
पीन्द्रियाणि तत्साधनत्वात् । अथवा समानाधिकरणसमासाच्छ-

(१) सुखदुःखसाधनानि—पा० ४ पु० ।

(२) कृतदानं चेति—पा० ४ पु० ।

शरीरमेव कार्याश्रयकर्तृशब्दाभ्यामुच्यत इति कर्त्ता भोक्ता चा-
त्मा । किं पुनरिदं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा किमिति ? ज्ञान(१)-
चिकीर्षापपत्नानां समवायः कर्तृत्वम्, सुखदुःखसंवित्समवायो
भोक्तृत्वम्, एतच्च न शरीरे, निमित्तत्वात् कर्तृ शरीरमुच्यते ।

इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा—

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । सव्येन चक्षुषा दृष्टमि-
तरेण प्रत्यभिज्ञानातीति सूत्रम् । तच्च प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानं,
स्मृतिपूर्वकत्वात् प्रत्यभिज्ञानस्य, प्रतिसन्धानाच्चैककर्तृत्वं प्र-
त्ययानां सिध्यतीति ।

सिद्धत्वादनारम्भ इति ?—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा-
दित्येतस्मिन् मकरणे सिद्ध आत्मव्यतिरेकः सिद्धत्वादना-
रम्भं मकरणमिति ? । इन्द्रियव्यतिरेकज्ञापनार्थमित्येके—
एके इदं मकरणमिन्द्रियव्यतिरेकज्ञापनार्थं वर्णयन्ति ।
तन्न, तत एव सिद्धेः—पूर्वमकरणेनैव इन्द्रियशरीरव्यतिरेकः
सिद्ध इति । समुच्चयार्थमित्यपरे—अपरे तु समुच्चयार्थं सव्य-
दृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति हेतुं ब्रुवते । युक्तोऽन्यः स-
मुच्चयः, अयं तु न युक्तो विरोधात् सव्यदृष्टस्येतरेण प्र-
त्यभिज्ञानादिति ब्रुवाणो युक्तिं वाधते । का पुनरियं युक्ति-
वाधा ? अनेकत्वादिन्द्रियस्य युगपदधिष्ठानासम्भवः अणु मनो-
ऽनेकं चक्षुः, न चाणोर्मनसो युगपदनैकेन चक्षुषा सम्बन्धः
सम्भवति । अयासम्बद्धमपि द्वितीयं चक्षुरर्थानालोचयति ? एवं
च सति द्वितीयचक्षुर्वादितरचक्षुरपि मनसाऽनधिष्ठितमेव प्रव-

त्तिप्पत इति(१) व्यर्थ मनः प्राप्तम्, अनधिष्ठितं च मवर्त्तमानमिन्द्रियं कारणत्वं वाधते । न च कारणमनधिष्ठितं मवर्त्तमानं दृष्टमिति समग्रासमग्रयोश्च तुल्योपलब्धिमतङ्गः न हानधिष्ठितामिन्द्रियं मवर्त्तन इत्यणुत्वान्मनसा नित्यमेकमेव सम्बद्ध्यते इति विकलाविकलयोस्तुल्योपलब्धिः मामोति । प्रकरणविरोधश्च इन्द्रियपञ्चकत्वादितीन्द्रियपञ्चत्वप्रतिपादकं प्रकरणं विरुध्यते इति ।

यदि तर्होकांमिन्द्रियं द्वित्वोपलब्धिः कथं ? द्वित्वोपलब्धिप्रतिपादनार्थं नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानादिति सूत्रमनैकस्मिन् नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिन्द्रियं द्रव्यं अधिष्ठानमभिन्नम् । कोऽधिष्ठानार्थः ? तैजसस्य चक्षुषः पार्थिवेन कृष्णसारेण उपकारविकारभेदानुविधानम्—यस्मात् कृष्णमार उपक्रियमाण उपक्रियते विक्रियमाणे विक्रियते तिष्ठति पश्यतीति, तस्मादस्य कृष्णसारमधिष्ठानमुच्यते । एतच्च व्याख्यातं शरीरसूत्रे । तस्यान्तौ शृङ्गमाणौ द्वित्वाभिमानं मयोजयतः यथा दीर्घस्य द्रव्यस्य मध्ये व्यवहितस्यान्तानुपलभ्यमानौ द्वित्वाभिमानं मयोजयत इति ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाश्लैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाश्लैकत्वम् । एकस्मिन् विनष्टे उद्धृते वा द्वितीयमवतिष्ठते विषयग्रहणे लिङ्गम् । नान्यथा तदुपपत्तेः—द्वितीयमवतिष्ठते इति नैतत् कस्याचित् प्रसक्तम् प्रसक्तमात्रं तु विनष्टेऽप्येकस्मिन्नाधिष्ठाने यदवतिष्ठते तेन भवति । न चाधिष्ठानमिन्द्रियम्, अपि तु यत्तदनुवि-

(१) मवर्त्तयिष्यतीति—पा० ४ पु० ।

घायि तदनुविधत्त इति(१) यथा बहुवातायनस्य वेदमन
एकपिधानादितरेण ग्रहण(२)मिति ॥

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥१०॥

अपरे स्ववयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुरिति परिहारं(३)
वर्णयन्ति ।

तस्योत्तरम्—

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेध इति सूत्रम् । अस्यार्थः—न
कारणद्रव्यविनाशे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते । यदि नावतिष्ठते
कथं कारणद्रव्यविनाशे कार्यद्रव्यपलभ्यत इति ? । क एवमाह
उपलभ्यत इति, अपि तु बहुष्ववयवेषु यस्य कारणानि
विभक्तानि तद्विनष्टम् । यस्य न विभक्तानि(४) तदुपलभ्यत
इति । शेषं भाष्ये ॥

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

अनुमीयते चार्थं देहादिव्यतिरिक्तश्चेतन आत्मा इन्द्रि-
यान्तरविकारात् । कस्यचिदम्लस्य फलस्य दृष्टसाहचर्ये(५)
रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण शृङ्खमाणे रसनेन्द्रियविकारः ।
कः पुनर्विकारः ? रसानुस्मृती रसगार्द्धमवर्चिततः गर्द्धिः तृष्णा
रसतृष्णामवर्चितो दन्तान्तरपरिस्त्रुताभिरर्द्धीरसनेन्द्रियस्य संशु-

(१) तदेकमनुविधत्त इति-पा० ४ पु० ।

(२) पिधानमपरेण ग्रहण-पा० ४ पु० ।

(३) परिहारान्तरं-पा० ४ पु० ।

(४) न विनष्टानि-पा० ४ पु० ।

(५) गृहीतसाहचर्ये-पा० ४ पु० ।

वः सम्बन्धो विकार इत्युच्यते । सा चेयं स्मृतिरिन्द्रियचैत-
न्ये न प्राप्नोति । न च प्रतिक्षणध्वंसिपु(१) संस्कारेष्वन्या-
नुभूतस्यान्येनास्मरणादिति । इन्द्रियान्तरविकार इन्द्रियान्त-
रधर्मः स कथं व्यधिकरणत्वादात्मव्यतिरेकं प्रतिपादयति ? ने-
न्द्रियान्तरविकार आत्मव्यतिरेकप्रतिपात्तिकारण,मपि तु स्मृतिः
न लोकमनुभवितास्मन्तरेण स्मृतिः प्राप्नोति, स्मृतिश्च भाव-
त्वान्नवित्रपेक्षा उत्पत्तिवदिति न्यायः । न च स्मृतिमन्तरेण-
न्द्रियविकारः सम्भवतीति प्रत्यक्ष इन्द्रियान्तरविकार उपादी-
यते अननुभूतरसस्येन्द्रियविकाराभानादिति व्यतिरेकहेतुः ।

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्मृतिर्नाम धर्मस्तस्याः
स्मर्तव्योऽर्थो विषयः सेयं स्मर्तव्यार्थसन्निधानादुपजायमाना-
ऽपरिदृष्टसामर्थ्यं न स्मर्तारं प्रतिपादयिष्यति । न हि स्व-
कारणसन्निधानादुत्पन्नो(२)ऽङ्कुरोऽपरिदृष्टसामर्थ्यं कुम्भादिकमर्थं
प्रतिपादयति ।

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः । न स्मर्तव्यमात्रात् स्मृ-
तिरुत्पद्यते—यदायमतीतमर्थं स्मरति तदा स्मृतिरनाधारा
प्राप्नोति, न चेयमनाधारा युक्ता गुणत्वात्, न हि काश्चि-
द्गुणोऽनाधारो दृष्ट इति(३) न चेयमिन्द्रिये सम्भवत्पन-
नुभूतत्वात् । न विषये तस्यासत्त्वात् । न शरीरे शरीरगु-

(१) प्रतिक्षणविनाशिपु—पा० ४ पु० ।

(२) उपजायमानो—पा० ४ पु० ।

(३) युक्त इति—पा० ४ पु० ।

णां प्रसङ्गाणां स्वात्मपरात्मप्रत्यक्षत्वात् । न चेषमनाधारा
गुणत्वादित्युक्तम् । न चेषं नास्ति । न चात्मन्यमसस्याः
सद्भावो युक्त इति । तेभ्योऽन्यस्य तदुत्पत्तौ(१) सामर्थ्यम-
वगम्यते कथमित्यनेनैव प्रत्युक्तम् । अस्यात्मनः सामर्थ्यं
स्मृतेराधारभावः । न चेषमनाधारा कार्यत्वात् सर्वं कार्यमाधा-
रवत् क्षीरादि दृष्टमिति । एतेन—

“न तच्चक्षुषि नो रूपे नान्तराले तपोः स्थितम् ।

न तदस्ति न तन्नास्ति यत्र तन्निष्ठितं भवेत् ॥”

इति प्रत्युक्तम् । न तदस्ति न तन्नास्तीति व्याहृतम् ।

न चानया कारिकया विज्ञानस्याश्रयिभावः प्रतिषेद्धुं श-
क्यते । किं कारणम् ? विशेषप्रतिषेधात्—न तच्चक्षुषि नो
रूप इत्यादिविशेषप्रतिषेधः । अयानाश्रितमेव विज्ञानम् ? व्यर्थं
धाक्यं न तच्चक्षुषि नो रूप इति—रूपं वा चक्षुषि रूपे वा
विज्ञानं वर्तते यं प्रति प्रतिषेधः, अयं च विज्ञानस्याश्रयप्र-
तिषेधो(२) विचार्यमाण आत्मसत्त्वं प्रतिपादयति । न हि
विज्ञानस्यात्मसत्त्वमन्तरेण वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्यवतिष्ठते ।
अथवा एकस्यानेकविषयोपलब्धिप्रतिसन्धानमनेन सूत्रेणोपद-
र्श्यते इत्युक्तन्यायम् । शेषं भाष्य इति ।

अपरिसंख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

(इत्यष्टभिः सूत्रैः प्राप्तद्विकं चक्षुर्द्वैतप्रकरणम् ॥)

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । य एते भवता

(१) तदुत्पत्तौ—पा० ४ पु० । तदुत्पत्तौ—इति च कश्चित् ।

(२) अप्राय निषेधो—पा० पु० ।

आत्मप्रतिपादका हेतव उपदिष्टाः सर्व एते मनसि सम्भवन्ति । एवं च न मनोव्यतिरिक्त आत्मा सिद्ध्यति ।

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । यथा ज्ञातारमभ्युपगच्छता ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीनि प्रतिपद्यन्ते तथा मन्तारं प्रतिपद्यमानेन मातिसाधनमभ्युपेयम् । यच्च तन्मतिसाधनं तन्मन इति सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । अथ मन्ता निःसाधनो मातं करोति ? एवमयं ज्ञाता निःसाधनो ज्ञानं करिष्यतीति सर्वेन्द्रियविलोपमसङ्गः ।

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

नियमश्च निरनुमानः । योऽयं नियम आश्रीयते मतिरसाधना न पुनर्ज्ञप्तिरिति नियमो निरनुमानः ज्ञप्तिवचु(१) पतेः ससाधनत्वे ऽनुमानमस्ति सुखादयश्च रूपादिभ्यो विषयान्तरमिति तद्विषयत्वाद्गुणलब्धेः साधनेन भवितव्यम् न हि किञ्चित् सविषयं ज्ञानमसाधनं दृष्टं रूपादिज्ञानवादिति नियमश्च निरनुमानः सुखादिविज्ञानानि निःसाधनानि भवन्तु माभूवन्(२) रूपादिविषयाणीति । यदि सर्वं विज्ञानं समाधनमुच्यते(३) मनस्यपि करणान्तरं प्राप्नोति विषयत्वात् ? ओमित्युच्यते अस्ति मनसि करणं, किं पुनस्तत् ? येन मनोऽधिगम्यते । केन च मनोऽधिगम्यते ? अयुगपज्ज्ञानोत्पत्तया । यस्य तु मनः मत्सं भवति तस्य योगजवर्मानुश्रुत आत्ममनःसंपोगः करणं योगि-

(१) ज्ञप्तिवचु—पा० ४ पु० ।

(२) मा भवन्तु—पा० ४ पु० ।

(३) ससाधनं मग्यते—पा० ४ पु० ।

धर्माणां चाचिन्त्यविषयत्वात् कथं ते मनो गृह्णन्तीत्यविचारणीयमेतत् । एतेनात्मज्ञानं(?) प्रत्युक्तम् । आत्ममनःसंपोगस्य कारणभावादिति । एव तावदात्मनोऽस्तित्वव्यतिरेकी सिद्धौ, बहुत्वं चात एव, दर्शनस्पर्शानाभ्यामेकार्थग्रहणात् नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति शरीरदाहे पातकाभावादिति । सेयं सर्वा व्यवस्था शरीरभेदे सति सम्भवतीति ॥

(इति त्रिभिः सूत्रैर्मनोव्यतिरेकाप्रकरणम् ।)

किं पुनरयं देहादसङ्घातादन्यो नित्योऽथानित्य इति ? एतस्मिन्नर्थे उभयथा दृष्टत्वादिति संशयमुपपादयति । अनुपपन्नरूपश्चायं(?) संशयः—आत्मास्तित्वव्यतिरेकहेतुभिः शरीरभेदेऽप्यभेद आत्मनि सिद्धः सिद्धत्वात् प्रकरणमनारभ्यमिति ? । नानारभ्यं कथं ? जन्मममृति यावत् प्रायणमेतस्मादेकः सिध्यति न पुनर्देहविनाशादूर्ध्वं भवतीत्येतत् सिद्ध्यत्येतस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षमयशोकसम्प्रतिपत्तोरति-सूत्रम्—

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षमयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

अस्वार्थः । जातः खल्वयं कुमारको विषयाधिगमासमर्थेषु इन्द्रियेषु हर्षमयशोकान् प्रतिपद्यमानो दृष्टः स्मितकम्पदिदानुमेषान्, ते च(३) स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते । स्मृत्यनुबन्धश्च नान्तरेण पूर्वशरीरमिति । तत्र जन्म निक्रायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बन्धः । अभिप्रेतविषयमार्थनाप्राप्तौ सुखा-

(१) विज्ञानं—पा० ४ पु० ।

(२) अनुपपन्नोऽयं—पा० ४ पु० ।

(३) अनुमेयानि तानि च—इति क्वचित् ।

नुभवो ह्यः । अनिष्टविषयसाधनोपनिपाते तज्जिहासोर्हानाश-
क्यता भयम् । इष्टविषयविषागे सति तत्प्राप्त्यशक्यमार्थना
शोकः । तदनुभवः सम्प्रतिपत्तिः । एकविषयानेकविज्ञानो-
त्पादोऽभ्यासः एकाकारविषयो वा । यथा शालयोऽनेना-
भ्यस्ता इति । प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे (१) तदनुमन्धानविषयः
प्रत्ययः स्मृतिः ? तदनुगृहीतस्तदनुमन्धानविषयः प्रत्ययस्त-
दभावविषयः प्रत्यभिज्ञानम् । अनुबन्धो-भावनारूपः स्मृतिहेतुः
संस्कारः । इष्टविषयानुस्मरणान्नयनादिप्रसादः स्मितम् । अनि-
ष्टविषयानुस्मरणात् तत्साधनजिहासानुष्ठानलक्षणो हस्तादि-
विक्षेपवतोऽश्रुविमोचनसाहितः शब्दविक्षेपो रुदितम् ।

स्मितरुदिते व्यधिकरणत्वादसाधनम् ?—अथ मन्यसे स्मितरु-
दिते बाल्यावस्थार्या भवतो न च बाल्यावस्था आत्मनः तस्मा-
द्व्यधिकरणत्वादसाधनमिति ? । न, शोकादिमदात्मवतीति बा-
ल्यावस्थायाः साध्यत्वात्—शोकादिमदात्मवती बाल्याव-
स्थेति साध्यं स्मितरुदितादिमत्त्वादिति । बाल्यावस्था वयो-
धर्मो यौवनावस्थावत् । एतेन स्मृतिसंस्कारानुभवपूर्वशरी-
रसम्बन्धवदात्मवत्त्वं व्याख्यातम् । कथमिति ? यथा स्मित-
रुदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवती बाल्यावस्था साध्यते एवं
शोकादिमदात्मवत्त्वेन स्मृतिमदात्मवती बाल्यावस्था साध्या,
तथा स्मृतिमदात्मवत्त्वेन संस्कारवदात्मवती बाल्यावस्था
साध्या, संस्कारवदात्मवत्त्वेन पूर्वानुभववदात्मवती, पूर्वानुम-
न्यवदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र
पूर्वानुभववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र
यौवनावस्था दृष्टान्तः(२) सा हि स्मितरुदितवती भवतीति

(१) प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे—पृ० ७४ पु० १ (२) यौवनावस्थादृष्टान्तः—पृ० ७४ पु० १

शोकादिमदात्मवती चेति सर्वत्र वक्तव्यम् ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः ॥२०॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः । अनित्येऽपि विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः ।

कः पुनरयं प्रबोधः किं च सम्मीलनमिति ? पद्मपञ्चावयवाविभागो ऽविनश्यत्कार्यः प्रबोधः । पद्मपञ्चावयवानामारब्धकार्याणां याः पुनः(१) परस्परेण मास्यः तत्सम्मीलनमिति । न विकल्पानुपपत्तेः—पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारादिवत्तद्विकार इति किमयं दृष्टान्तः साधनपक्ष ? उतानैकान्तिकपक्ष(२) इति ? । यदि साधनपक्षे ? हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं न साधनमित्यसाधनं दृष्टान्तः । अथ दूषणं ? तर्हि दृष्टकारणप्रत्याख्यानम् ? उत कारणान्तरोपपादनम् ? अथात्मन उत्पत्ति(३)निरोधकारणानुमानम् ? अथाकस्मिकत्वमिति ? । तद्यदि तावद्दृष्टकारणप्रत्याख्यानम् ? तदयुक्तम् दृष्टेन विशेषितत्वात्—यौवनाद्यवस्थासु स्मितरुदितवच्चं शोकादिमदात्मवत्त्वं च दृष्टमिति—दृष्टेन स्मितरुदितवच्चेन शोकादिमदात्मवत्त्वं वाच्यवस्थायां गम्यत इति न दोषः । अथ कारणान्तरोपपादनम् ? तदपि न युक्तम्—अत एव दृष्टेन विशेषितत्वादिति । अथात्मन उत्पत्तिनिरोधकारणानुमानम् ? तन्न युक्तं—द्रव्यस्य सतः सर्वदा अमूर्तत्वादकारण आत्मा आकाशादिवदिति । आत्मानं च कृतकं प्रतिपद्यमानेन कारणमस्य वाच्यम् ? कुतः ?

(१) यत् पुनः—पा० ४ पु० ।

(२) उतानैकान्तिकपक्ष—पा० ४ पु० ।

(३) अथात्मन उत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

कार्यस्य कारणवत्त्वात्(१) सर्वं कार्यं कारणवद्दृष्टीमिति ।

अप पद्मादिप्रबोधसम्पीलनविकारोऽकस्माद्भवतीति ? तन्नो-
प्यशीतवर्षकाल(२) निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥

नोप्यशीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविका-
राणाम् ॥ २१ ॥

नायमाकस्मिकः पद्मादिप्रबोधसम्पीलनविकारः इति सू-
त्रार्थः । एवं च सति दृष्टान्तेन न किञ्चित् प्रतिपिद्यते-
त्मकविकाराणामिति । न पञ्चात्मककारणानि(३) पद्मानी-
ति, अपि तु पञ्चानां मृदानामनुग्रहे सति भवन्तीति पञ्चा-
त्मकानीत्युच्यन्ते । वस्तुतस्तु न पञ्चात्मकं किञ्चिदस्ती-
त्युपरिष्ठाद्द्रव्यामः ॥

मेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

मेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् । जातमात्रस्य
वत्सस्य प्रवृत्त्या स्तन्याभिलाषो गम्यते तत्र प्रवृत्त्युद्दे-
यः(४) स्तन्याभिलाषस्तेन स्मृतिस्तया संस्कारस्तेनानुभवस्तेन
पूर्वशरीरमिति पूर्ववत् प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदं सूत्रमा-
रभ्यते यदाऽयमर्थः पूर्वाभ्यस्तमूत्रे ऽवगतः ? सामान्यतो-
ऽधिगतस्य(५) विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः ॥

प्रवृत्तिमात्रस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम्—अपसोऽयस्कान्ता-
मिगमनवत्तद्रूपसर्पणमिति सूत्रम्—

(१) कारणवत्त्वनियमात्—पा० ४ पु० ।

(२) वर्षकाल—पा० १ पु० ।

(३) कारणानि—इति नास्ति ४ पु० ।

(४) प्रवृत्त्यनुमेयः—पा० ४ पु० ।

(५) सामान्यतो जातस्य—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये १ आह्निके २१-२५ सूत्रम् । ३६९

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

न विकल्पानुपपत्तेः—किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिगमन(१)
सनिमित्तमाहो निर्निमित्तमिति ? । यदि सनिमित्तं ?
सत्केन गम्यते ? नियमेन अयांस्यपस्कान्तमेवोपसर्पन्ति न तु
लोष्टादीन्, न च लोष्टादप उपसर्पन्ति, सोऽयं कार्पनियमात्
कारणनियमो गम्यते । एतेनाकस्मिक्तत्वं प्रतिपद्यम् । तदि-
दमयसायुपसर्पणं किं दृष्टकारणप्रत्याख्यानार्थमुपन्यस्त?मथवा
कारणान्तरोपदर्शनार्थम् ? अयात्मन्युत्पत्तिनिरोधानुमानमिति(२)
पूर्ववत्प्रसङ्गः ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावान् ॥ २४ ॥

आकस्मिकत्वप्रतिषेधार्थं च नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रम् ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

नित्य आत्मा वीतरागजन्मादर्शनात् । न हि कश्चिज्जात-
मात्रो वीतरागो जायते वीतरागाणां जन्मादर्शनात् सरागो
जायते इति गम्यते । जन्म व्याख्यातम् । ततः किं ? रागस्य
पूर्वानुभूतविषया(३)नुचिन्तनं योनिः, न च विषयावगमा-
समर्थेषु इन्द्रियेषु रागः सम्भवति, न च स्मृतिमन्तरेण विष-
यानुचिन्तनम्(४) युक्तम्, पूर्वानुभूतविषयमार्थना सङ्कल्पः ।
अदृष्टादिति चेत् ?—अथ मन्यसे न पूर्वशरीरयोगो रागाद्ग-
म्यते अपि त्वदृष्टाद्भाग इति ? । नाभिप्रायापरिज्ञानात्(५)—तै-

(१) अयस्कान्तस्याभिगमनं—पा० ४ पु० ।

(२) निरोधार्थमिति—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्वानुभवविषया—पा० ४ पु० ।

(४) रागचिन्तनं—पा० ४ पु० ।

(५) नाभिप्रायाविज्ञानात्—पा० ४ पु० ।

धमभिप्रायः कारणनियमेन रागोऽपि तु पूर्वशरीरसम्बन्धप्र-
तिपादनं सूत्रार्थः । न चादृष्टाद्राग इति ब्रुवता तत्प्रतिपि-
ष्यत इति किञ्चिदुक्तम् । तन्मयत्वाद्वाग इति, विषयाभ्यासः
स्वस्वपं भावनादेतुस्तन्मयत्वमुच्यते जातिविशेषाच्च रागविशेष
इति । कर्म खल्विदं जातिविशेषस्य निर्वर्तकं तादर्थ्यात्ताञ्छ-
व्यं लभ्यते वीरणादिवत् ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरित्यनैकान्तिकपक्षे सूत्रम् ।
नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत् ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनामिति । अत्रापि पूर्ववत्
सङ्कल्पमृत्तिसंस्कारपूर्वानुभवपूर्वशरीरवदात्मवच्चानि योज्यानी-
ति । एवं चानादिः संसारोऽपवर्गान्तः सिध्यतीति व्यव-
स्थितमेतदस्यात्मा व्यतिरिक्तो नित्यश्चेति ॥

(इति नवभिः सूत्रैर्निसवप्रकरणम् ।)

आत्मानन्तरं शरीरमवसरमाप्तं परीक्ष्यते । अथवा अ-
नादिश्चेतनस्य शरीरयोग इति शरीरं परीक्ष्यते । तस्मिन्
परीक्ष्यमाणे आत्माधिकारश्च परि(१)समाप्तो भवति । किं
पुनरस्य परीक्ष्यं ? किं घ्राणादिवदेकप्रकृति ? अथ नानाप्रकृ-
तीति ? विप्रतिपक्षेः संशयः । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्ति-
स्तत्रेदं तत्त्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

मानुषं शरीरं पार्थिवमिति । मानुषमिति किमर्थं(२)

(१) आत्माधिकारः एव—पा० ४ पु० ।

(२) किमिति—पा० ४ पु० ।

विशिष्यते ? लोकान्तरशरीराणि न पार्थिवानीति युक्तं विशेषणं, गन्धवत्त्वात् परमाणुवत्—गन्धवान् परमाणुरेकात्मको दृष्टः गन्धवच्च शरीरं तस्मादेकात्मकमेकस्वभावमिति । न त्विदमयादिभिरसंपृक्तया पृथिव्याऽऽरब्धं चेष्टोन्द्रिपार्थाश्रयभावेन कल्प्यत इति भृतसंसर्गोऽविमतिपिद्धः ।

एवं तर्हि पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति (१) प्रत्युक्तम्(२) ॥

तत्र सन्निहितानां तद्गुणोपलब्धेरिति तदिदमनेकभृतमकृति शरीरमरसमगन्धमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यादिति भाष्यम् । तस्य व्याख्यानं पृथिव्युदकाभ्यामारभ्यमाणमगन्धं कारणगन्धस्यैकस्यानारम्भकत्वात् । पृथिव्यनलाभ्यामारभ्यमाणमगन्धमरसं च कारणगन्धरसयोः केवलपोरनारम्भकत्वात् । पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसश्चारूपं च वापोरगन्धरसरूपत्वात् । पृथिव्याकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च आकाशे गन्धाद्यभावात् सर्वत्र समानो न्यायः कारणगुणस्य, केवलस्यानारम्भकत्वात् । जलानलाभ्यामगन्धश्चारसं च, जलवायुभ्यामगन्धं चारसश्चारूपं च, जलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च, तेजोनिलाभ्यामगन्धं चारसं चारूपञ्च, अनलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च, अनिला-

(१) पार्थिवाप्यतैजसमिति—निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेरिति—गन्धक्लेदपाकेति च वाक्यत्रयं सुप्रत्येन निर्णीतं वाचस्पतिमिथैर्न्यायसूचीनियन्धे विश्वनाथपञ्चाननेन गौतमसूत्रघृत्तौ च । युक्तं चैतत् अनुपदमेव “ इति भाष्य”मिति दर्शनात् ॥

(२) प्रतिपिद्धम्—पा० ४ पु० ।

काशाभ्यामेवमेव मृजलानलैरगन्धमेव मृजलानिलैरेवमेव भूज-
लाकाशैरेवमेव पृथिव्यानिलानलैरगन्धमरसं च, पृथिव्यनलाका-
शैरेवमेव, पृथिव्यानिलाकाशैरगन्धमरसमरूपं च, जलानिलानलै-
रगन्धमरसं च जलानलाकाशैरेवमेव जलानिलाकाशैरगन्धं
चारमं चारुपं च अनलानिलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजो-
वायुभिरगन्ध पृथिव्युदकज्वलनाकाशैरेवमेव अवनजलाकाशै-
रेवमेव पृथिव्यानिलज्वलनाकाशैरगन्धमरूपं च(१) जलानिला-
नलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजोवायुकाशैरगन्धं कारणगुण-
सैकस्यानारम्भकत्वादिति वाच्यम्(२) एककारणकत्वे(३) तु
सततोत्पन्नपनुत्पत्तौ निरतप्रसङ्गश्चेत्युक्तम् ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च । सूर्यं ते चक्षुः सृष्टोमीत्यस्य म-
न्त्रस्यान्ते पृथिव्या ते शरीरमिति-त्तेषां सृष्टिः कारणात्
कार्योत्पत्तिः । यदुक्तं भवति सूर्यश्चक्षुःकारणं, पृथिवी श-
रीरस्येति अन्तरेष्टिकाले मन्त्रः सूर्यं त चक्षुर्गच्छतु पृथिवीं
शरीरमिति । अस्मापि मन्त्रस्यार्थो यद्यस्मादापातं तत्तस्मि-
न्नेव प्रलयं गच्छति प्रकृतौ विकारस्य प्रलयोभिधानम् ।
मन्त्रशब्देन च कार्यशून्य कारणमुच्यते न पुनः कार्यस्य
कारणे लयः प्रलयः एवं चामदुत्पद्यते सतिरुद्धाने इत्यप-
मर्थ उक्तो भवति ॥

(इति शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ।)

(१) रगन्धमरसञ्ज-पा० ४ पु० ।

(२) इति समानम्-पा० ४ पु० ।

(३) एककारणगुणव्ये-पा० ४ पु० ।

अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते । क्रिया-
व्यक्तिकान्याहंकारिकाणि आहो भौतिकानीति संशयकारण-
प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भा-
त् संशयः ॥ ३० ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ।
कृष्णसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहते विषयोपलब्धिः, कृष्णसार-
व्यतिरेकेण विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य विषयस्योपलब्धिः, सेवं
व्यतिरेकोपलब्धिर्भौतिकधर्मः, तदेवमुभयधर्मोपलब्धेः संशय
इति । कृष्णसारमेव चक्षुः तस्मिन् सति भावाद्वृषग्रहणस्य-
यस्मादिदं रूपग्रहणं सति कृष्णसारे भवति असति न
भवति । यच्च यस्मिन् सति भवत्यसति न भवति तस्य
तदिति । यथा कार्यद्रव्यस्य रूपादय इति । न प्रदी-
पादिभिरनेकान्तात्—प्रदीपे सति रूपोपलब्धिर्भवति न च
प्रदीपस्य रूपोपलब्धिरित्यनेकान्तः । यस्य कृष्णसारं चक्षुः
तस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः । कृष्णसारं न
विषयं प्राप्नोति अप्राप्त्यविशेषात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यो-
पलब्धिः प्राप्नोति । विषयीभावादिति चेत् ?—अय मन्वसे
सन्निकृष्टोऽस्य विषयो भवति विप्रकृष्टो न विषयः एवं
च न तुल्योपलब्धिरिति ? नोक्तोत्तरत्वात् मत्स्यससूत्र इति ।

अभौतिकानीत्यपरे—

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदणुग्रहणात् । महदिति महत्तरं महत्तममुच्यते अ-
ण्विति अणुतरमणुतमिति(१) तदिदमुभयं चक्षुष्युपलभ्यमानं

भौतिकत्वं वक्षुषो वाधते भौतिकं हि यावद्भवति तावदेव
व्याप्नोति अभौतिकं तु व्यापकत्वात् सर्वसम्बद्धम् ।

न भौतिकेषु मदीपादिषु दृष्टत्वात्-भौतिकाः मदीपादयो
महदण्वोः प्रकाशका भवन्तीत्यनेकान्तः मदीपाद्यनभ्युपगमे वा
महदण्वप्रकाशकत्वं चक्षुष एवेत्यसाधारणत्वादहेतुः भौतिका-
भौतिकयोर्निवृत्तेः । ननु चाभौतिके ज्ञाने महदण्वप्रकाशक-
त्वं दृष्टं ? न दृष्टं-न हि बुद्ध्या महदण्वी प्रकाशयेते,
अपि तु प्रकाशो बुद्धिर्न प्रकाशनामिति, अवधारितस्यार्थस्य ज्ञा-
नोपादानोपेक्षाबुद्धीनां साधनं बुद्धिरिति नाभौतिकं महदण्व-
प्रकाशकमस्ति । ननु मनो विद्यते ? सत्यं न पुनस्तद्भौतिकं नाप्य-
भौतिकमिति । एतेनात्मा व्याख्यातः-न भौतिको नाभौतिक
इति । यदि मनो नाभौतिकं यदुक्तं भौतिकानीन्द्रियाणि अभौतिकं
मन इति तद्व्याहृतं ? नाभौतिकार्थस्याभूतात्मकपर्यायत्वात् अ-
भौतिकं मन इति अभूतात्मकं मन इति यावदुक्तं भवति । मु-
ख्यतस्तु मनो न भौतिकं नाभौतिकमिति । नेन्द्रियेऽपि समान-
त्वात्-इन्द्रियमभौतिकमिति यावदुक्तं भवति अभूतात्मकमिति ? ।
अभूतात्मकं व्यापकं चेन्द्रियं प्रतिपद्यमान इदं पर्यनुयोज्यः व्य-
वहितार्थग्रहणं कस्मान्न भवति ? किं कारणम्-व्यापकत्वादिन्द्रि-
यस्य न कुड्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीति ? वृत्तिः प्रतिपिध्यत इति
चेत् ?-अथ मन्यसे सत्यं व्यापकमिन्द्रियं तस्य तु पुरुषार्थहेतुना
सोभ्यमाणस्य महाद्बुदाद्बुद्बुदा इव निःसरन्त्यस्ताः कुड्यादि-
भिः प्रतिपिध्यन्त(१) इति ? न वृत्तिव्यतिरेकेणोन्द्रियसत्त्वे(२) प्र-
माणाभावात्-येषं विषयग्रहणात्मिका वृत्तिः तां त्यक्त्वा तद्व्य-

(१) प्रतिपद्यन्त-पा० ४ पु० ।

(२) व्यतिरेकेनेन्द्रियसत्त्वे-पा० ४ पु० ।

तिरिक्तामिन्द्रियमिति किं प्रमाणम् ? न चाप्रामाणिकोऽर्थः शक्यः
 प्रतिपत्तुम्, न च प्रतिपिध्यमानाप्रतिपिध्यमानयो(१)रेकत्वम्, ए-
 कत्वे वाऽऽनर्थक्यं वृत्तिः प्रतिपिध्यते निश्चरतीति च । अव्य-
 तिरेकाच्च तद्वृत्तिविनाशधर्मकम्—यदि वृत्त्वव्यतिरेकीन्द्रियं यथा
 वृत्तेरुत्पादविनाशावेवमिन्द्रियस्यापि प्राप्नुतः । वृत्तेर्व्यक्तिर्नो-
 त्पत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे न मया वृत्तेरुत्पत्तिरभ्युपगम्यते
 ऽपि तु व्यक्तिः न निरोधो विनाशोऽपि तु तिरोभाव इति ?
 नोत्पत्तिविशेषत्वात्—व्यक्तिरुत्पत्तेर्विशेषः । कथमिति ? नानुपजा-
 तविशेषस्य व्यक्तिरिति । अथानुपजातविशेषं व्यस्यत इति म-
 न्यसे ? नित्यं व्यक्तिः स्मात् । एतेन विनाशो व्याख्यातः । ति-
 रोभाव इति विद्यमानं न किञ्चिद्विच्छेदं न ह्यनिवृत्तविशेषस्या-
 ग्रहणं भवति । न च सर्वानिखवादिना ग्रहणाग्रहणे युक्ते-विशे-
 पस्यानुपजननात् ग्रहणं विशेषस्यानुपचयान्नाग्रहणमिति । नित्यं
 व्यापकत्वेन्द्रियमभ्युपगच्छतः कारणार्थो हीयते—कारणं नाम
 यस्यानन्तरं पद्भवति कारणञ्च नित्यं कार्यञ्च नित्यमिति किं
 कस्यानन्तरं कार्यकारणभावश्च कथं तयोर्नित्यत्वात् । कारकश-
 ब्दार्थश्च वाच्यः(२) । ननु करोतीति कारकम् ? ससं करोतीति
 कारकम्(३) न पुनर्नित्यवादिनः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति न चा-
 सति कर्तव्ये कारकार्यं पश्यामः । व्यक्तौ कारकार्यं इति चेत् ?
 व्यक्तौ च तुल्यं व्यक्तिरपि व्यङ्ग्यव्यक्त्येति व्यक्तावपि न का-
 रकार्योऽस्ति(४) युगपदनेकविज्ञानमसङ्गाच्च—यदि च वृत्तिवृत्ति-
 मतौ नान्या भवति वृत्तिमतोऽवस्थानाद्वृत्तीनामवस्थानमिति यु-

(१) प्रतिपद्यमानाप्रतिपद्यमानयोः—पा० १ पु० ।

(२) वक्तव्यः—पा० ४ पु० । (३) वाचकम्—पा० ५ पु० ।

(४) कारकोऽस्ति—पा० १ पु० ।

गपदनेकविज्ञानगसङ्गः वृत्त्यनेकत्वे चैकामिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति
 वृत्तिभ्योऽनन्यत्वात् । अथ माभूदिन्द्रियभेद इति ? वृत्तीनां त-
 ह्येकत्वं प्राप्नोति वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वात् । अथ माभूदयं दोष
 इत्युभयं नेप्यते ? भेदस्तर्हि वृत्तिवृत्तिमतोरिति न चान्या गतिर-
 स्ति तस्माद्युक्तम् व्यापकमिन्द्रियं नित्यं चेति ॥

महदणुग्रहणस्य चान्यथासिद्धेरहेतुः—योऽयं हेतुर्ग्रहण-
 ग्रहणा(१)दभौतिकानीन्द्रियाणीस्यमन्यथासिद्धः न महदणु-
 ग्रहणमात्रादभौतिकत्वं व्यापकत्वमिन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुं,
 कस्मात् इदं ? यस्माद्रश्म्यर्थमन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणम् ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

चक्षुरश्मेर्यस्य च सन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणं भवति ।
 तत्र सन्निकर्षमात्रात् सामान्यग्रहणे सन्निकर्षविशेषाद्विशेषग्रह-
 णम् । कः पुनः सन्निकर्षस्य विशेषः ? भूयोऽवयवसन्निकर्षानु-
 ग्रहः यस्मादयं सन्निकर्षो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्भूयोऽवयवसंयोगै-
 रनुगृह्यते सोऽवयववान्तरसंयोगापेक्षोऽवयवीन्द्रियसन्निकर्षः स-
 न्निकर्षविशेष इत्युच्यते स च रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषोऽणुमह-
 तोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदण्वोर्ग्रहणं सिद्ध्यति । रश्म्यर्थस-
 न्निकर्षश्चावरणलिङ्गः कुड्यादिव्यवहितानामपकाशरूपत्वात् अ-
 प्राप्यकास्तिवे तु न कुड्यादेरावरणमामर्षमस्तीशस्ति चाक्षुषो
 रश्मिः यथा भदीपरश्मिरिति ॥

आवरणानुपेयत्वे तदीदमाह—

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः । न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यत इति सूत्रार्थः ।

कथमिति ? । उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वादनुमानानुपपत्तिः यत् ख-
लूपलब्धिलक्षणमाप्तं नोपलभ्यते तन्नास्ति यथा घटादि.घटा-
देर्महदनेकद्रव्यवस्वरूपवस्वानि सन्तीत्युपलभ्यन्ते घटादयः तथा
महदनेकद्रव्यवस्वरूपवांश्चाक्षुषो रश्मिः कस्मात् प्रत्यक्षतो(१)
नोपलभ्यत इति—महत्त्वं तावत् कारणमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यः अ-
नेकद्रव्यवस्वमपि कारणबहुत्वादेव रूपस्पर्शवद्भि तेज इति ना-
रूपं तत्—एवमशेषोपलब्धिकारणसन्निधाने सति यन्नोपलभ्यते(२)
तेन गम्यते नास्तीति ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥३४॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः । यत् प्रत्य-
क्षतो नोपलभ्यते तदनुमानेनोपलभ्यमानं नास्तीत्युक्तम्(३)
यथा चन्द्रमगः परभागः पृथिव्याश्चाप्रोभागः प्रत्यक्षलक्षणप्रा-
प्तावपि न प्रत्यक्षत उपलभ्यते अनुमानेन चोपलब्धेर्नतौ न स्तः ।
किं पुनरनुमानम् ? अर्वाग्रभागवदुभयप्रतिपत्तिः तथा चाक्षुषस्य
रश्मेः कुड्याद्यावरणमनुमानं सम्भवतीति ।

अपरे तु महदनेकद्रव्यवस्वाद्रूपवस्वाचोपलब्धिरित्युपलब्धौ
नियमं वर्णयन्ति । नोपलभ्यमान इति किमुक्तं मनति न
युक्तो(४) यत्र यत्र महदनेकद्रव्यवस्वरूपाणि सन्ति तत्तद्रूपल-
भ्यत इति, अपि तु यद्यद्रूपलभ्यते तत्र तत्र महदनेकद्रव्यव-
स्वरूपाणि सन्तीति ? । एवं तर्हि इदं सूत्रं नोपलब्धेः कारणम-
तिपादकम् सत्स्वभावादिति—सत्सु महदनेकद्रव्यरूपेषु उपलब्धिर्न
भवतीति नैतान्युपलब्धिकारणमिति ॥

(१) ग्रन्थस्यतया—पा० ४ पु० ।

(२) येन नोपलभ्यते—पा० ४ पु० ।

(३) न नास्तीत्यत उक्तम्—पा० ४ पु० । (४) न श्रुतो—पा० पु० ।

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियम इति । शेषं भाष्ये । कस्मात् तर्हि चाक्षुषो रश्मिनोपलभ्यते इति ? उपलब्धिकारणाभावादिति । नैतावदेवो(१)पलब्धिकारणं यन्महदनेकद्रव्यरूपाणि, अपि तु रूपग्रहणाद्रपविशपोऽभिधीयते न रूपमात्रम् ।

एवं च सूत्रम् ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

अनेकद्रव्येण समवायाद्रपविशेषाच्च रूपोपलब्धिरिति । अत्र रूपविशेषग्रहणेन रूपधर्म उद्भवसमाख्योऽभिधीयते न रूपत्वं रूपान्तराद्रूपं विशिनष्टि अपि तद्भवो विशेषकत्वाद्विशेष इत्युच्यते यथा ब्राह्मणविशेष इति न ब्राह्मणत्व ब्राह्मणविशेषः एवं समानजातीयविशेषकत्वं यत् तद्विशेष इत्युच्यते उद्भवश्च कार्यगम्यः यस्याभावाद्रिपक्तावपश्चमाप्यं द्रव्यं हेमन्ते न गृह्यते तेजसश्च ग्रीष्मे(२) यस्य भावात् मदीपराशिमरूपलभ्यते आदिसराशिमश्च, स उद्भवो नाम विशेषः स तस्मिन्नापने रश्मौ रूपविशेषो नास्तीत्यतश्चाक्षुषो रश्मिनोपलभ्यते दृष्टश्च तेजसो धर्मभेदः । चतुर्विधश्च तेजो भवति उद्भूतरूपस्पर्शं यथाऽऽदिसराशिमः । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा मदीपराशिमः । उभयं च प्रत्यक्षम् रूपस्पोद्भूतत्वात् । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपं यथा वारिस्थितं तेजः । अनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नायन तेजः(३) । उभयं चाप्रत्यक्षम् रूपस्यानुद्भूतेः ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः । शेषं भा-

(१) नैतदेवो—पा० ४ पु० । (२) उष्मा इत्यधिकं ४ पु० ।

(३) रूपस्पर्शो यथा नायनो रश्मि—पा ४ पु० ।

ध्ये । रूपस्पर्शानभिष्पक्तिश्च व्यवहारप्रवृत्तार्था—यदि नापनो रश्मिरुद्भूतस्पर्शो भवेत् तेन दृश्यभिषेवे अनेकरश्मिसन्निधाने सति द्रव्यं दद्येत अनेकरश्मिसन्निधाते च सति(१) व्यवहितत्वाद्द्रव्यस्यानुपलब्ध्या भवितव्यम् । अथ मन्यसे यथादिद्वरश्मिसम्यद्धेये नापनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं रश्म्यन्तरसन्निधातेऽपीति ? । तन्न व्यतिभिद्यार्थग्राहकत्वात्(२) व्यतिभिद्यादित्यरश्मिं तत्सम्बन्धेन द्रव्येण सम्यङ्क्यते उद्भूतरूपस्पर्शवन्वे च चक्षुषो यस्य पूर्वं सन्निधातितं चक्षुस्तदितरेण व्यवहितमपि(३) नार्थं घृहीयात् । अथानेकरश्मिसन्निधाते सति समानजातीयद्रव्येभ्यो द्रव्यान्तरं रश्मिरुत्पद्यत इति । एवं सति समग्रासमग्रचक्षुषोस्तुल्योपलम्भः प्राप्नोति । न चैतदिष्टमनुपलब्धेरिति व्यवहारवृत्त्यर्थं च नापनस्य रश्मेरनुद्भूतरूपस्पर्शवस्त्वामिति । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूहः पुरुषार्थकारित इति । कर्म च धर्माधर्मरूपं चेतनस्पोषभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥३८॥ (४)

अव्यभिचारी तु प्रतीघातो भौतिकधर्मः । भौतिकं चक्षुःकुण्ड्यादिभिः प्रतीघातदर्शनात् घटादिवदिति । अप्रतीघाताद्भौतिकमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि प्रतीघाताद्भौतिकमप्रतीघाताद्भौतिकम् दृष्ट्वाप्रतीघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ? नानेकान्तात्—प्रदीपरश्मिवत् भौतिकस्याप्रतीघातः यथा

(१) सन्निधाने सति—पा० ४ पु० ।

(२) ग्राहकत्वात्—पा० १ पु० ।

(३) व्यवहितमिति—पा० ४ पु० ।

(४) इदं सूत्रं न विद्वन्नाथपञ्चाननसम्मतम् नापि न्यायसूची-
नियन्धे दृश्यते ।

प्रदीपरश्मेरिते । स्थाल्यादिषु' च पाचकस्य तेजसोऽप्रती-
घातादिति ।

उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात्—

मध्यान्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

मध्यान्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । यथोप-
लब्धिलक्षणप्राप्तस्य मध्यान्दिनोल्काप्रकाशस्य निमित्तादग्रहण-
मभिभवात् तथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य चाक्षुषस्य रश्मेरग्रहणं
निमित्ताद्रूपस्यानुद्भूतरिति । मध्यान्दिनोल्काप्रकाशो नोपल-
भ्यते इति आदित्यप्रकाशात्—आदित्यप्रकाशाभिभवादिसयु-
क्तम् सर्वरश्मिवत्त्वप्रसङ्गात् ?—एवं सति सर्वं लोष्टादि रश्मिमत्
प्राप्नोति ? । अथ लोष्टादिरश्मयः कस्मान्नोपलभ्यन्ते इत्यनुक्तो
ब्रूयादादित्यरश्म्यभिभवादित्ययुक्तं तदेतदुत्तरद्वारकं सूत्रम्—

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः । यदि लोष्टादिरश्मयः स्युर्दि-
वादित्यप्रकाशाभिभवाच्च नोपलभ्यन्ते इति रात्रौ तर्ह्युपलब्धे-
रन् रात्रावपि नोपलभ्यन्ते । व्यञ्जकाभावादिति चेत् ? न
इह यद्यस्याभिभावकं तत् तस्याभिव्यञ्जकमिति । कथं न
प्राप्नोति लोष्टादिरश्मीनामुपलम्भः अनुमानतश्च नोपलभ्यते
लोष्टरश्मिरित्यपिशब्दात् गम्यते । तदेवं सर्वप्रमाणनिवृत्तेर्न
विद्यते लोष्टरश्मिः न पुनरेवं चाक्षुषो रश्मिर्निरनुमानः कु-
ब्धादेशावरणस्य सामर्थ्यादिति तस्य विद्यमानस्य बाह्यप्र-
काशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-
तोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तस्थान एवतत् सूत्रम् । किमुक्तं भवति ? यत् खलु

वाद्यप्रकाशमपेक्षते(१) तस्यानुपलब्धीरूपानभिष्यक्तित इत्यनु-
द्भूतेर्घथा विपक्तावयवस्याऽऽप्पद्रव्यस्य रूपानुद्भूतेरग्रहणम् तथा
चाक्षुषो रश्मिर्वाद्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षते तस्मादस्यापि रूपस्या-
नुद्भूतेरग्रहणमिति । कस्मात् पुनर्नायनस्य रश्मेरनुपलब्धेर-
भिभवो न कारणमुच्यते इति ? नोच्यते—

अभिष्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

। अभिष्यक्तौ चाभिभवात्—पटुद्भूतरूपं वाद्यप्रकाशा-
नुग्रहणं च नापेक्षते तदभिभूयते यथा मध्यन्दिनोल्काप्रका-
शः, अनुद्भूतरूपश्च नापनो रश्मिर्वाद्यप्रकाशानुग्रहणं चापे-
क्षते यदनुद्भूतरूपं तन्नाभिभूयते यथा तदेव विपक्तावयव-
माप्यं द्रव्यम् । यच्च वाद्यप्रकाशानुग्रहापेक्षं उद्भूतरूपमापि
तन्नाभिभूयते यथा घटादिद्रव्यमिति, सोऽयमुभयविषयोऽभिभ-
वो नायनरश्मावनुपपन्न इति विप्रतिपत्तिविषयः । कृष्णसारं
रश्मिमत् द्रव्यत्वे सति रूपोपलब्धी नियतस्य साधनाङ्गस्य
निमित्तत्वात् मदीपवदिति । अथवा रश्मिमच्चक्षुः द्रव्यत्वे
सति नियतत्वे च सति स्फटिकादिव्यवहितार्थप्रकाशकत्वात्
मदीपवत् ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्चेति दृष्टान्तसूत्रम् । मानुषं च-
क्षु रश्मिमत् अमाप्तिस्वभावत्वे सति रूपाद्युपलब्धिनिमित्त-
त्वात् नक्तञ्चरचक्षुर्वदिति । जातिभेदादिन्द्रियप्रभेद इति
चेत् ?—अथ मन्यसे यथा विहालन्वं जातिवृषदशे वर्त्त-
ते न मनुष्ये एवं रश्मिमद्विहालस्यैव चक्षुर्भविष्यति

न मानुषस्येति ? नावरणसामर्थ्यात्—सत्येतस्मिन् जानिभेदे यथा-
 टपदंशप्रभृतीनां कुड्यादिभीरश्मय आत्रिपन्ते तथा मनु-
 प्याणामपीति समानमेवेति । इतश्च(१) भौतिकानीन्द्रियाणि
 प्रतिघातित्वात् घटवदितिचव(२) भूतं श्रोत्रं द्रव्यत्वे सति
 बाह्यमाप्तार्थमकाशकत्वात् घ्राणादिवदिति ॥

रश्म्यर्धसन्निकर्षग्रहणाच्चद्ग्रहणमयुक्तमन्वयापि ग्रहणात्—

अमाप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥

अमाप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । तृ-
 णादिसर्पद्द्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहन्यते । यदि चाक्षु-
 षो रश्मिः माप्तार्थमकाशकः स्यात् काचाभ्रपटलैकान्तरिते
 मकाशको न स्यात् । अस्ति तु । तस्मान्न माप्यकारि चक्षु-
 रिति । अत एवाभौतिकं माप्यकारित्वं भौतिकधर्म इति ।

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेध इति ।

अमाप्यकारित्वे इन्द्रियस्य न कुड्याद्यावरणसामर्थ्यमस्ती-
 त्युक्तम् । शेषं भाष्ये ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः(३) । न काचोऽभ्रप-
 टलं वा रश्मिं प्रतिवध्नाति सोऽप्रतिहन्यमानो व्यतिभिद्यार्थेन
 सम्बध्यते ।

(१) अतश्च—पा० ४ पु० ।

(२) घटादिवदिति—पा० ४ पु० ।

(३) सन्निकर्षोपलब्धिः—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याय १. आह्निके ४४-४८ सूत्रम् । ३८३

यश्च मन्येत न भौतिकस्यास्त्वप्रतीघात इति सर्वं हि भौतिकं
प्रतीघातधर्मकमिति ? तन्न—

आदित्परश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि दाहो ऽवि-
घातात् ॥ ४७ ॥

आदित्परश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि(१) दाहो ऽविघाता-
त् । न आदित्परश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरिते ऽप्यविघा-
तादाहो ऽप्यविघातात् । अविघातादिति(२) पट्टाभिसम्बन्धा-
द्वाक्यभेदः । नैकं वाक्यमनेकार्थं प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति ।
शेषं भाष्ये ॥

कोऽप्यविघातः ? अव्यूह्यमानावपवद्रव्यानुप्रवेशः—पस्य
द्रव्यस्वावपवा न व्यूह्यन्ते तस्यान्तरावपवैरव्यूह्यमानस्य सोऽ-
भिसम्बन्धः सोऽविघात इति । अन्तर्व्यवस्थितस्य वा द्रव्यस्य
वाऽव्यूह्यमानावपवद्रव्यस्य बहिरवस्थितद्रव्यप्राप्तिः । दृष्टं कलशे
नियक्तानामपां बहिःशीतस्पर्शग्रहणम् न हि गुणस्यास्वत-
न्त्रस्य(३) गुणिनमन्तरेण बहिर्निर्गमनं(४) युक्तमिति । तत्र परि-
स्पन्दः तिर्गमनं परिस्रवः पात इति ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् । इतरधर्म इतरत्र प्रसज्यते(५) इतरधर्म-
श्चेतरत्र पद्यविघातः चक्षुरद्वेषः स्फटिकादिभिः कुड्यादिभिरपि

(१) स्फटिकान्तरेऽपि—पा० ४ पु० ।

(२) अप्रतिघातादिति—पा० ४ पु० ।

(३) गुणस्य द्रव्यतन्त्रस्य—पा० ४ पु० ।

(४) बहिर्निर्गमन—पा० ४ पु० ।

(५) प्रसज्यते—पा० ४ पु० ।

प्राप्नोति कुल्यादिभिर्षा प्रतीघातः स्फटिकादिभिरपि प्राप्नोति ?
नैष दोषः—

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्
तद्रूपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तद्रूपलब्धिः ।
आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स च स्वो भवति निय-
मात् । कः पुनरयं रूपविशेषः द्रव्यान्तरासंयुक्तद्रव्यसमवायः
तस्य वा रूपोपलम्भनसामर्थ्यं स्वो धर्मः स च स्वभावतः तस्य
या विद्यमानता उदकादिषु तत्स्वाभाव्यं प्रसादस्वभावत्वाद्
आदर्शोदकादिषु नयनरश्मिः प्रतिहन्यते स च प्रतिहतः प्रति-
निवृत्तौ स्वमुखादिना सम्बध्यते तस्य चाग्रसम्बन्धाद्यदभि-
मुखप्रग्रं तदभिमुखं मुखादि पश्यतीति यथाग्रतोऽवस्थितस्य
पुरुषस्येति आदर्शमुखग्रहणमनुक्रमेण तदप्याशुभावाच्च वि-
भाव्यते आदर्शरूपानुग्रहणात् तदनुरञ्जितः प्रत्ययः ।
ज्ञेयं भाष्ये ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः । प्रमाणस्य
तत्त्वविषयत्वाद्—दृष्टानुमिताः प्रवृत्तौ द्रव्यधर्मा यथाभूता
भवन्ति तथाभूता एव प्रमाणेन प्रतिपाद्यन्ते इमौ च
भवता नियोगप्रतिषेधौ देशितौ क्व विषये स्याताम्, न
चेतद्युक्तम् न हि यथा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिस्तथोदकप्रतिप-
त्तिरपि भवत्विति । न चोदकप्रतिपत्तिर्धूमेन भवतीत्य-
दिप्रतिपत्तिरपि न युक्ता, अर्थान्निपुञ्जानो भवानुपेक्षण्यः
प्रतिघाताप्रतिघातयोः खलूपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके व्य-
वहितोपलब्ध्यानुपीयते स्फटिकादिभिरप्रतीघातः व्यवहिता-

नुपलब्ध्या च कुड्यादिभिः प्रतीघात इति । यदि मा-
प्यकारि चक्षुर्भवति अथ कस्मादञ्जनशलाकादि नोपलभ्यते ?
नेन्द्रियेणासम्बन्धात्(१) इन्द्रियेण सम्बन्दा अर्था उपल-
भ्यन्ते न चाञ्जनशलाकादीन्द्रियेण सम्बन्धम् अधिष्ठा-
नस्यानिन्द्रियत्वात् रश्मिरिन्द्रियं नाधिष्ठानं न रश्मिनाऽञ्ज-
नशलाका सम्बन्धेति ॥

(इति इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।)

एव तावद् भौतिकानीन्द्रियाणीति समर्थितम् । किं पुनरे-
कमिन्द्रियमाहोऽनेकमिति ? । एके तु-

स्थानान्यत्वे नानात्वाद्बन्धविनानास्थानत्वाच्च
संशयः ॥ ५१ ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वाद्बन्धविनानास्थानत्वाच्च संशयः ।
एके तु स्थानान्यत्वे नानात्वं दृष्टं यथा बहूना घटा-
नामिति । एकस्य च नानास्थानत्वं यथाऽबन्धविन इति ।
अनुपपन्नरूपश्चायं संशयः । कथमिति ? यदि तावदेवं क्रि-
यते स्थानान्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति ? तदैकत्वे स्थानान्य-
त्वस्या(२) दर्शनाच्च समानधर्मः । अथ नानास्थानत्वे सत्तेकाने-
कत्वदर्शनात् संशय इति ? तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न कि-
ञ्चिद्द्रष्टव्यमिति न समानधर्मत्वम् यद् घटाद्यनेकं तन्न नाना-
स्थानम् अपि तु स्थानान्यत्वं(३) तस्य, सोऽयं संशय उभय-
यानुपपन्न इन्द्रियेषु । स्थानेषु तु युक्तः किं नानास्थानानि-

(१) नेन्द्रियाणामसम्बन्धान्—पा० ४ पु० ।

(२) स्थाननानात्वस्या—पा० ४ पु० ।

(३) स्थाननानात्व—पा० ४ पु० ।

उत नानास्थानम् ? इन्द्रियेषु तु न स्थाननानात्वात् सम्भवति
न च नानास्थानत्वादिति । शरीरव्यतिरेकित्वात् सत्त्वाच्च
संशयः—शरीरव्यतिरेक्तमुपपथा दृष्टमेकमनेकं च यथाकाशं
घटादि च । सद्योभयथा दृष्टमेकमनेकं च । तदेवमुपपथोन्द्र-
येषु(१) शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च, तेन सन्दिह्यते ।

एकमिन्द्रियं, किं पुनस्तत्—

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । का पुनरयमव्यतिरेकः ? सर्वाधिष्ठा-
नसम्बन्धः—नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वचा प्राप्तम् । सति
भावो वा—न ह्यसत्त्वां त्वचि किञ्चिदर्थग्रहणं भवति(२) त-
स्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् ।

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेरिति लोकविरोधः—एकमिन्द्रियमिति
धुराणो लोकं विरुणद्धि विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्पर्शोपलब्धिप्रस-
ङ्गः इन्द्रियान्तरार्था रूपादयोऽन्धादिभिरुपलब्धेरन् न त्वुपलब्धन्ते
तस्मान्नैकमिन्द्रियमिति । यदप्यव्यतिरेकादिति ? तदपि नानेकान्ता-
त् अनेकेन चानिन्द्रियेण सर्वाणीन्द्रियाधिष्ठानानि पृथिव्यादिना
प्राप्तानीत्यनेकान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् ?—अथ भवेदेतत्
त्वगवयवः काश्चिदुपहतो भवति तदुपघातादन्धादिभिर्नोप-
लब्धन्ते(३) रूपादय इति—यथा त्वगवयवविशेषेणैव घू-
मोपलब्धिः यश्चक्षुषि त्वगवयवविशेषस्तदुपघाताद्घूमस्पर्शानु-
पलब्धिरिति(४) ? । न व्याघातात्—त्वगवयवविशेषेण घूमो-

(१) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ४ पु० ।

(२) किञ्चिद्विषयग्रहणं सम्भवतीति—पा० ४ पु० ।

(३) नोपलब्धन्ते—पा० ४ पु० ।

(४) घूमस्यानुपलब्धिरिति—पा० ४ पु० ।

पलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरिति श्रुवता षड्भुक्तमेकमिन्द्रियमिति त-
 द्ब्राह्मं भवति प्रागेकमिन्द्रियं त्वमित्युपगम्येदानीं त्वगवयव-
 विशेषा रूपादिग्राहका इति श्रुवाणः प्रतिषेध्यमभ्यनुजाना-
 ति न ह्यवयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति । यांश्चावयवान् रूपा-
 दिग्राहकान् त्वचो मन्वन्ते ते किमिन्द्रियात्मका उत नेति ?
 किं चातः ? यदीन्द्रियात्मका नैकमिन्द्रियम्, अपेन्द्रियात्मका न
 भवन्ति न तदीन्द्रियग्राह्या रूपादय इति ।

सूत्रेण चामिसम्बन्धः-

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

। न युगपदर्थानुपलब्धेः । यस्यैकमिन्द्रियं तस्य युगपद-
 र्थानामुपलब्धिः प्रसज्यते । कथमिति ? आत्मा मनसा सम्बध्यते
 मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निहितैरिति, आत्मेन्द्रिय-
 मनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपदुपलब्धयः प्रादुः स्युरिति ।

नैकेन्द्रियग्राह्याणां युगपदुपलब्धिप्रसङ्गात्-यथैकेन्द्रियवादिनो
 युगपदनेकार्थसंज्ञिधाने(१) सति युगपदुपलब्धिर्दोषो भवति
 तथानैकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गः । य एवात्र परिहारः स एव ममापि भविष्य-
 तीति । अथापमदुष्टः प्लेसः ? अदेश्यं तर्ह्येनव युग-
 पदुपलब्धिप्रसङ्ग इति । अत्र केचित् परिहारं वर्णय-
 न्ति बुभुत्साभेदान्न युगपदुपलब्धिरिति । समाप्येवम्-
 यदि बुभुत्साभेदान्न युगपदुपलब्धिर्लभ्यते ममापि न
 बुभुत्साभेदो दण्डवारित इति । ससां च बुभुत्सायाम-
 युगपदुपलब्धौ न्यायोऽन्यो ऽवधारणीय इति । करणत्वा-

दिस्यन्ते—अन्ये तु ब्रुवते परिहारं करणत्वादिति—करण-
स्य किलार्थं धर्मः अधिष्ठितमप्यनेकां युगपत्क्रियां न श-
क्नोति कर्तुम् अनधिष्ठितं च न भवति इति तुल्यम् ।
यस्याप्येकमिन्द्रियं तस्यापि करणत्वं न निवार्यते(१) इति
तस्माद्युगपदर्थानुपलब्धिपरित्यक्तोऽयमिति । एवं ब्रुवाण ए-
केन्द्रियवादी विकल्प्य पर्यनुषोऽयः—यत्तदेकमिन्द्रियं स-
र्वार्थमिति मन्यसे तव किं प्राप्यकार्याहो नेति, किं चातः ?
यदि प्राप्यकारि ? किं तदिति वक्तव्यम् ? यदि त्वक् त्व-
च्चा प्राप्ताना रूपाणामग्रहणमसङ्गः । अथाप्राप्तं रूपं गृह्णाति ?
स्पर्शादिष्वप्येवं मसङ्गः । अथ सामिकारीन्द्रियं किञ्चित्
प्राप्तं गृह्णाति किञ्चित्प्राप्तम् ? एवं सति करणधर्मातिक्रमः ।
भवतु करणधर्मातिक्रमः किञ्चो बाध्यत इति ? एतस्मिन्
पक्षे न युगपदुपलब्धिप्रसङ्गादिति सूत्रम् । यथानेकेन्द्रिय-
वादिन(२) एकेन्द्रियप्राक्षेपु युगपदुपलब्धिप्रसङ्गे करणत्वादिति
परिहारः सोऽस्य(३) न भवति करणधर्मातिक्रमात् । व्याहृतं
चैतत् करणं प्राप्यकार्यप्राप्यकारि चोति । असाहचर्याच्च
न त्वक्—साहचर्यं नाम पश्यैक विषयग्रहणं तस्य द्वितीय-
मपीत्यन्धवाधिराद्यभावमसङ्गः ॥

धिप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५४ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका । शेषं भाष्ये । एकोपधा-
ते तद्विनाशे वा सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः—अथैकमिन्द्रियं ग-
वति तद्विधाते विनाशे वा सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः । आवरणा-

(१) निवर्तत—पा० ४ पु० ।

(२) यथा नानेकेन्द्रियवादिन—पा० ४ पु० ।

(३) सोऽस्य—पा० ४ पु० ।

नुपपत्तेः—पदि स्वगेकमिन्द्रियं भवति नावरणस्य साम-
र्थ्यमस्तीति विप्रकृष्टावस्थितोपलब्धिप्रसङ्गः । दूरान्तिकार्थानु-
विधानं चोपलब्धनुपलब्धयोर्न स्यात्—अप्राप्यकारित्वे त्व-
गिन्द्रियस्यान्तिके ग्रहणं दूरे चाग्रहणमित्येतन्न स्यात् ।
प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते प्रतिषेधा-
न्नानात्वं सिध्यतीति । तन्न बुद्ध्यामहे प्रतिषेधादेकत्वसाधनं
न स्यात् नानात्वं कथं सिध्यतीतिनासाधना क्रियेति ए-
कत्वं च प्रतिषेद्धुं, कथं दाव्यते प्रतिषेधात् एकत्वसाधनम-
नुमानं निवर्तते न पुनरेकत्वमनेकत्वं वा निवर्तत इति ।
कथं तर्हि अयं ग्रन्थो ग्राह्यः ? प्रतिषेधाच्चनन्तरं नानात्वसिद्धौ
स्थापनाहेतुरप्युपादीयते इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् । अथवा प्रति-
षेधाच्च नानात्वसिद्धाविति प्रतिषेधहेतुना एकत्वप्रतिषेधे कृते
ऽर्थान्नानात्वं सिध्यतीत्यमर्थः । कतमः पुनरसौ प्रतिषेधहे-
तुः ? युगपदर्थोपलब्धिप्रसङ्गादित्यमर्थः । अनेनैकत्वं प्रतिषिद्धम् ।
तदेवमवीतसिद्धौ वीतदर्शनार्थमिदमुच्यते—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति सूत्रम् । अर्थः प्रयोजनमित्ये-
वमादि भाष्ये । इदं च सूत्रं न कथञ्चन न्यायेन स-
म्बध्यते । कथमिति ? विधीयमानोऽर्थः साध्यः पञ्चेन्द्रिया-
णीति इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यसम्बद्धम्(१) अपि प्रयोजनपञ्च-
त्वं(२) ? तदप्येवमेष । अथ ग्रहणानि पक्षीक्रियन्ते ? तत्राप्यै-
कान्तिको हेतुर्नास्तीति । एतेन विषया व्याख्याताः ।
इदं तु सूत्रमेवं स्यात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधनाक्रियः

(१) इत्यसिद्धम्—पा० ४ पु० ।

(२) परत्वम्—पा० ४ पु० ।

रान्तरेणास्यादिना शब्दमुपलक्षयति(१) नान्यत्रेति तदुपकारमतीकारभेदाद्दोषक्रियते प्रतिक्रियते चेति, न च पुनराकाश नित्यत्वादुपक्रियते न(२) प्रतिक्रियत इति । प्रकृष्टाप्रकृष्टश्रोत्रभेदोऽप्यत एव । जातिरिति योनिं प्रचक्षते । पञ्च खल्विमा इन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानीन्द्रियाणां योनय इति योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तत् कार्पत्वमाकाशे सम्भवति नित्यत्वात् । कथं पुनर्जायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ? नोक्तोचरत्वात् नाव्यक्तप्रकृतीनीन्द्रियाणीत्युक्तोचरमेतत् ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् । भूतगुणविशेषो गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा विशेषकत्वाद्द्विशेषा इत्युच्यन्ते । यथा गन्धस्वादिना(३) पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते रसादिभिरवादय इति । दृष्टो हि बाह्यानामुभयपक्षमम्प्रतिपन्नाना पृथिव्यादिभूताना स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः अस्ति च घ्राणादिभिरपि गन्धाद्यभिव्यक्तिनियमः तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणीति । किं किमात्मकमिति ? येन यद्गुणाभिव्यक्तिः । तत्र पार्थिवं घ्राणं गन्धाभिव्यक्तिहेतुत्वात् वाह्यपार्थिवद्रव्यवदिति । एवं शेषेष्वपि ॥

(इतीन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ।)

गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम् उद्देशश्च नियोगविकल्पसमुच्चयैः समानः तत्र नियोग एकैरगुणत्व, विक-

(१) शब्दमुपलक्षयति—पा० ४ पु० ।

(२) न—नास्ति ४ पु० ।

(३) गन्धवत्त्वेन—पा० ४ पु० ।

रपः कस्पर्शदेकः कस्पर्शचिद्राविलेखमादिः, समुच्चयः सर्व (१)
सर्वत्र, अतो विशेषणार्थम्—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥६१॥
अप्तेजोवायुनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥६२॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः, अप्तेजो-
वायुनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः, नियमार्थे सूत्रे (२) ॥

चत्वारः पृथिव्यामकैकशोऽपकर्ष उत्तरेषु स्पर्शपर्यन्ताना-
मिति विभक्तिविपरिणामः । तेन किं कृतं भवति ? स्पर्शपर्य-
न्तानां विनियुक्तानां य उत्तरः स आकाशस्येति आका-
शस्योत्तरः शब्दः । उत्तर इत्ययं तरङ्निर्देशो न युक्तः
द्वयोर्दृष्टत्वात् इह पुनः मङ्गलराचित्ये सत्युत्तम इति स्यात् ? ।
नायं (नो) तरङ्निर्देशः, अपि तु पराभिधानमेतत् यदुक्तं
भवति पर इति तदुक्तं भवत्युत्तर इति । तन्त्रं वा स्पर्श-
स्य विवक्षितत्वात्—भवतु वा तरङ्निर्देशः । ननुक्तमुत्तम इति
प्राप्नोति ? न स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् गन्धादिभ्यः परः स्पर्शः
स्पर्शादयं पर इति यावदुक्तं भवति तावदुक्तं भवत्युत्तर इति ।

न सर्वगुणानुपलब्धेः—

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

नायं गुणेषु विनियोगः साधुः, कस्मात् ? पार्थिवेन घ्राणेन
पार्थिवानां गन्धादीनामुपलम्भसङ्गात्, एवमाप्येन रसनेन
त्रयाणां, तेजसेन चक्षुषा द्वयोरिति ।

कथं तर्हिमे गुणा विनियोक्तव्याः ?—

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावाद्दुत्तरोत्तराणां तद-
नुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावाद्दुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः
यस्मादेकैकगुणानि भूतानि तस्मादेकगुणग्रहणमिति(१) एकै-
कश्येनेति सौत्रो निर्देशः(२)

कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति ?—

संसर्गाश्वनेकगुणग्रहणमिति । संसृष्टाऽवादिभिः पृथिवी
तस्मादनेकगुणा(३) गृह्यन्ते इति । एवं शेषेषु । संसर्ग(४)स्त्वम-
तिपिद्धो मियः पञ्चानां चेति । नियमस्तर्हि न माम्नोति पृथि-
व्यां चत्वारो नेतरेषु संसर्गस्यानियमादिति ? न न माम्नोति,
कस्मात्(५) ?—

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६५ ॥

विष्टं ह्यपरं परेण—

विष्टमवादिना परेणापरं, नापरेण पृथिव्यादिना पर-
मवादि । विष्टत्वं—संयोगविशेषः ।

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६६ ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वादिति(६) ।

नेति त्रिमूर्त्तीमनन्तरोक्तामनेन मत्याचष्टे । यस्यैकैकगु-
णानि भूतानि तस्य तैजसमेव द्रव्यं रूपवत्त्वात् मत्यक्षं माम्नोति

(१) तस्मादेकैकगुणग्रहणमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सूत्रे निर्देशः—पा० ४ पु० ।

(३) अनेकगुणानि गृह्यन्ते—पा० १ पु० ।

(४) संयोगः—पा० ४ पु० ।

(५) कथं यस्मात्—पा० ४ पु० ।

(६) प्रत्यक्षसिद्धत्वात्—पा० ४ पु० ।

न पार्थिवमाप्यं वा अरूपत्वात् । अस्य सूत्रस्य विक-
कल्पतोऽनेकः सूत्रार्थः कल्प्यते इति भाष्ये वर्णितम् ।

तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्य न सर्वगुणानुपलब्धे-
रिति यत् देशितं तत्समाधीयते ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्(१) तत्तत् प्रधानम् ॥ ६७ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत् तत्प्रधानम् तस्मान्न सर्वगुणोपल-
ब्धिः—घ्राणादीनामिन्द्रियाणां पूर्वं पूर्वमिन्द्रियं परस्मात् प्रधा-
नम् । का प्रधानता ? चतुर्गुणत्वादिः । को गुणोत्कर्षः ? स्वगुणा-
भिव्यक्तिसामर्थ्यम्—येन गुणेन यद्द्रव्यमुत्कृष्यते स तज्जाती-
याभिव्यक्तत्वादुत्कृष्टो भवति यथा बाह्यानां द्रव्याणामिति ।
अस्ति चेन्द्रियाणामपि स्वगुणाभिव्यक्तिनिषमः तस्मान्न सर्व-
गुणोपलब्धिः(२) । यः पुनर्तन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धग्राहक-
मिति प्रतिजानीते तस्य सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः ।

कस्मात् पुनर्न सर्वं पार्थिवं घ्राणमिति ?

तद्व्यवस्थानं तु(३) भूयस्त्वात् ॥ ६८ ॥

व्यवस्थानिषमज्ञापनार्थम् तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वादिति सू-
त्रम् किं पुनरिदं भूयस्त्वम् ? अर्थनिर्वाहसमर्थस्य प्रतिभक्तस्य
द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे
भूयस्त्वशब्दः(४) यथा लोके प्रकृष्टो विषयो मूयानित्युच्यते ।
यथा च पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारोपग्रहात् विषोपधि-
षणिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्ते इति ॥

(१) पूर्वपूर्व गुणोत्कर्षात्—पा० ४ पु० ।

(२) सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः—पा० ४ पु० ।

(३) तद्व्यवस्थानं तु—पा० ४ पु० ।

(४) भूयस्त्वे प्रकर्षशब्दः—पा० ४ पु० ।

स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि । कस्मादिति चेत् ?—केन
कारणेन स्वानि गन्धादीनि इन्द्रियाणि नोपलभन्त इति ?—

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ६९ ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात्—सह गुणेनेन्द्रियं भवति, निर्गुणं
नेन्द्रियमतो न गृह्णाति ।

यदि पुनरिन्द्रियस्य, सहकारी च गन्धः स्याद् ग्राह्यश्चेति ?—
तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७० ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च—यदीन्द्रियं स्वगन्धं गृह्णीयात् ते, नासा-
विन्द्रियगन्धः । अथेन्द्रियगन्धः ? नेन्द्रियग्राह्यः स्यात् गन्धश्च गृह्ण-
दिन्द्रियमात्मानं गृह्णीयात् आत्मा ह्यस्य गन्ध इति । न चात्मसा-
धनं करणमस्तीति दृष्टान्तविरोधः । न चैतत् प्रत्यक्षं यद् घ्रा-
णगन्धो घ्राणग्राह्य इति । कस्मात् पुनरिदं न देश्यते घ्रा-
णेन घ्राण कस्माच्च गृह्यत इति ? । न देश्यते ऽदृष्टत्वात्—
न दृष्टं घ्राणेन घ्राणस्य ग्रहणमित्यतो न देश्यत इति ।
तुल्यं—घ्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमित्येतदपि अदेशनी-
यम्—स्वगुणान्नोपलभन्त(१) इन्द्रियाणि, कस्मादिति ? तुल्यो
सुभयत्र हेत्वभावः ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७१ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः—स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीत्येत-
दयुक्तम् । स्वगुण उपलभ्यते आकाशेन शब्द इति ।

न पुनः श्रोत्रं मशब्दमिन्द्रियमिति—यथेतराणि सगुणानीन्द्रिया-
णि नैवमाकाशमिति । कस्मात् ? शब्दस्येतरगुणैवधर्म्यात्—आका-
शस्येतरद्रव्यवैधर्म्यात् अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं तद्रूपलब्धिपरितरे-
तरपरिवैधर्म्यादिति सूत्रम्—

(१) नोपलभन्त—शा० ४ पु० । एवमत्रेऽपि ।

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७२ ॥

न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जको नाकाशं सगुणमिन्द्रियमिति । किं पुनरिदं श्रोत्रम् ? आकाशं परिशेषात् । तत्रात्मा तावन्न श्रोत्रं, कर्तृत्वात्—श्रोता आत्मा न श्रोत्रम् । मनः श्रोत्रं(१) भविष्यतीत्यपि न, मनसः श्रोत्रत्वे वधिराद्यभावः सर्वविषयत्वाच्च मनसः—सर्वविषयं च श्रोत्रं प्राप्नोति । पृथिव्याद्यपि न श्रोत्रं, घ्राणादिभावेन विनियोगात्—घ्राणादिविनियुक्ताः पृथिव्यादयः श्रोत्रभावे च घ्राणादीनां तद्वैकल्ये शब्दानुपलब्धिप्रसङ्गः । त्वचः श्रोत्रभावे(२) वधिराद्यभावः सर्वोपघाते च मायणम् । दिक्कालयोः श्रोत्रभावे च शब्दस्यान्यगुणत्वादग्रहणप्रसङ्गः । तद्गुणत्वमेवेति चेत् ? नाञ्जि विवादः—यस्य शब्दो गुणस्तदाकाशं, भवता सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते तौ दिक्कालाविति । आकाशप्रत्यारूपानं वाऽन्यगुणत्वाच्छब्दस्य—यदि शब्दो दिक्कालगुणो भवति आकाशं तर्हि प्रत्यारूपातय । न हि शब्दमन्तरेणाकाशास्तित्वे लिङ्गमिति(३) यथा दिक्कालयोः परापरादि(४) लिङ्गमिति । न च द्रव्यान्तरं शिष्यते । न च गुणानां श्रोत्रभावो युक्तः, न च कर्मणाम्, न च सामान्यविशेषसमवायानां सामर्थ्यानुपलब्धेः । न चेदं श्रोत्रं नास्ति शब्दोपलब्धिलिङ्गं, शिष्यते चाकाशं, तस्मादाकाशं श्रोत्रमिति ॥

(इति अर्थपरीक्षामकरणम् ।)

इति—अद्वैतयोक्तकरे न्यायवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य आह्निकम् ॥

(१) भ्रवणं—पा० ४ पु० ।

(२) श्रोत्रत्वे—पा० ४ पु० ।

(३) लिङ्गमस्ति—पा० ४ पु० ।

(४) परत्वापरत्वे—पा० ४ पु० ।

तृतीये ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च, बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः । सा किमनित्या नित्या वेति धर्मविचारः सच्चस्याधिगतत्वात्, तस्यां च संशयमुपपादयति(१) ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः । उभाभ्यां साधर्म्यमस्पर्श-
वच्चम, विशेष उपजनापायधर्मकत्वं(२) विपर्ययश्च बुद्धौ नो-
पलभ्यते ततः संशयः ।

अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः सर्वशरीरिणां मत्पा-
त्मवेदनीयत्वात्—सर्वशरीरिणां मत्पात्मवेदनीयमेतत् यदुता(३)-
नित्या बुद्धिरिति, त्रैकाल्यव्यक्तेश्च—बुद्धौ त्रैकाल्य
व्यज्यमानं दृष्टम्—जानामि ज्ञास्याम्यज्ञातिपमिति । न
चोपजनापायावन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः—न ह्यनुपजना-
पायधर्मेषु आकाशादिषु त्रैकाल्यं व्यज्यते । न च विशेषदर्शने
सति युक्तः संशयः तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति ? । शेषं
भाष्ये । दृष्टिमवाद्दोषालम्भार्थं प्रकरणम्—न च बुद्धेरनित्यत्वं

(१) उत्पादयति—पा० ४ पु० ।

(२) उपजनापायधर्मकत्वं—पा० ४ पु० । एवममेऽपि ।

(३) यदुता—पा० ४ पु० ।

मतिपाद्यमपि तु परस्य दर्शनं निवर्तनीयमिति । एवं हि प-
श्यन्तः प्रवदन्ति साद्गुण्या नित्या बुद्धिरिति ।

साधनं च प्रवक्षते विषयप्रत्यभिज्ञानादिति-

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

ये पूर्वमहासिपं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे
प्रतिमन्वानमवास्थगया बुद्धेरुपपन्नम्-बुद्धिनानात्वे मत्प्रभि-
ज्ञानानुपपत्तिः पया पुरुषान्तरबुद्धिषु ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः । यथैव बुद्धेर्नित्यत्वं साध्यं तथैव
बुद्धौ प्रत्यभिज्ञानमपि साध्यम्, कस्मात् ? चेतनधर्मस्य करणे
ऽनुपपत्तेः-पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोध इति ।
चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिज्ञानातीति तस्यैव तस्माद्धेतो-
र्नित्यत्वं युक्तम् ।

क्रियानाधारत्वाद्य कारणस्य । न हि करणं क्रियाया
आधारो भवति, उपलब्धिश्च क्रिया सा च न करणे व-
र्तितुमर्हतीति । स्वक्रियाधारत्वाद्युक्तमिति चेत् ?-अथ य-
न्यसे सर्वं कारकं स्वक्रियाया आधारो भवतीत्यतोऽयुक्तं
क्रियानाधार इति ? सत्यम् भवति स्वक्रियाधारो, न पुनः
स्वक्रियातः कारणव्यपदेशः । स्वक्रियासु सर्वं कारकं कर्तुं
भवति, कारणभावं चाश्रित्य । बुद्धौ विचारः, तस्माद्-
युक्तमेतत् । सर्वकर्तृत्वमसङ्ग इति चेत् ?-यदि पुनः स्वक्रि-
याभिमित्तकः कर्तृव्यपदेशः सर्वं कारकं कर्तुं शक्नुते ? सत्य-
मेतत् नाभ्युपगमा एव दोषत्वेन देश्यन्त इति । कर्तृकर-
णादिव्यपदेशश्च कथं ? प्रधानक्रियापेक्षः कर्तृकरणादिव्यपदेशः

यदर्थं करण(१)मुपादीयते सा प्रधानक्रिया, तस्यां च साधनभावे विवक्षिते भेदे वा ऽविवक्षिते कारकमित्यनेन शब्देनाभिलष्यन्ते कर्त्रादयः, यदा तु भेदो विवक्षितस्तदा कर्तृकरणकर्मशब्दवाच्यानीति । कारकशब्देनापि सामान्येनाभिधीयमानेषु कारकेषु यः स्वगतो विशेषः इतरेतरव्यावृत्तः सोऽभिधीयते अन्यस्वाभावात्, प्रधानक्रियापेक्षं तु कारकाणां कर्त्राद्यभिधानमिति(२) । तत्र यदितरांप्रयोज्यामतरकारकमयोक्तृ च तत् कर्तृ, एवं शेषेषु कारकशब्दाः पूर्ववद्भक्तव्याः(३) । यद्यन्यकारकामयोज्यत्वं कर्तृत्वं नन्वयमपि कारकोपादानेन प्रयुज्यते ? न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वात्-फलं कर्तारं प्रयोजयति, न कारकं करणादि, न च फलं कारकमिति तेषां तन्नान्तरीयकमुपादानम् । न हि करणादिकारकोपादानमन्तरेण क्रिया सम्भवतीति तन्नान्तरीयकत्वात् कारकाण्युपादीयन्त इति । तस्माच्चेतनधर्मकरणे न सम्भवतीति ।

उपेत्य मत्प्रभिज्ञानमन्तःकरणे तस्यैकानेकव्यावृत्तेरसाधारणता । न हि मत्प्रभिज्ञानमेकत्वे दृष्टं न नानात्वं इति मत्प्रभिज्ञानेन स्वरूपवाच्यधारणे च सति विरुद्धः । यदा चेदं मत्प्रभिज्ञानं निरूप्यते तदा बुद्धिभेदं प्रतिपादयति मत्प्रभिज्ञानं हि नामाद्यमत्प्रज्ञाननिरोधे द्वितीयदर्शने प्रागाहितसंस्काराभिव्यक्तौ स्मृतिपूर्वं तृतीयं दर्शनम् । न च बुद्ध्यभेदवादिनो द्वितीयमपि तावद्दर्शनमस्ति कुतस्त्वृतीय-

(१) कारक—पा० १ पु० ।

(२) अभिधानादिति—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्ववद् प्रयोक्तव्या—पा० ४ पु० ।

मिति । मस्यभेद इति चेत्?—अथ मन्यसे अवस्थिताया बुद्धेः मस्यपास्तिरोभवन्ति व्यज्यन्ते च, तत्राऽऽद्यदर्शनतिरोभावे मस्ययान्तराविभावे च मस्यभिज्ञानमिति ? तन्न युक्तम् तद्व्यतिरेकेण बुद्धिस्वभावानवधारणात्—पां तां मस्यव्यतिरिक्तां बुद्धिं भयन्तः कल्पयन्ति तस्याः कः स्वभाव इति वक्तव्यम् ? । अस्माकं तु मस्यमात्रं बुद्धिः—अर्थग्रहणं हि बुद्धिरिति । दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन मस्यभिज्ञानान्नात्वे मस्यभिज्ञानमिति विरुद्धः मदीयान्तरदृष्टस्य मदीयान्तरेणेति ।

यदि बुद्धिरध्यनस्पति ? अथ बुद्धौ वर्तमानेन ज्ञानेन चेतनः किं करोति, चेतयत इति ? कश्चेतयते ? यदि यस्याध्यवसायः स चेतयते विरुद्धमेतत् । अथात्मा चेतयते ? कथं बुद्धौ वर्तमानेन मस्येनात्मा चेतयते—न ह्यन्यत्र वर्तमानया क्रियया अन्यस्य तद्वत्ता भवति । अथ पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीत इति ? नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते यावदुक्तं भवति चेतयते तावदुक्तं भवति जानीत(१) इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् ?—अथ मन्यसे बुद्धिर्ज्ञापयत्यात्मा जानीते इति ? अद्धा जानीते च पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति अध्यवसायचेतनयोश्च स्वभावभेदो वक्तव्यः । भवताप्येकत्वं वक्तव्यम् ? (२) देशकालस्वभावाभेदात् यस्माद्विदेशमविकालं च बुद्ध्याध्यवसायसितमात्माप्यवध्यवस्यति । स्वभावाभेदोऽसिद्ध इति चेत् ?—अथ मन्यमे सत्यमभिज्ञानालमभिज्ञानदेशं च बुद्ध्याऽध्यवसायसितमात्माप्यवध्यवस्यति न पुन(येँ)-

(१) जानातीति—पा० ४ पु० ।

(२) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

रचेतनात्मैवाध्यवसाय इति ? । न प्रतिशरीरमनेकपुरुषप्रसङ्गात्
यद्यन्यश्चेतयिता अन्यश्चाध्यवसाया भवति, अन्यः प्रतिजा-
नीते अन्यः पश्यत्यन्यः शृणोति मन्तेत्येवमादिषु, पुरुषा-
न्तराणि खल्विमानि द्रष्टा श्रोता मन्तेति, नैकस्येते घर्मा
इति । अत्र भवता किं वक्तव्यम् ? अभिन्नार्था एते श-
ब्दा इत्येतद्वक्तव्यम् अभिन्नार्थास्तदेते शब्दा भवन्ति, नन्व-
न्नाप्यर्थो न भिद्यते चेतनोऽध्यवसाया मन्ता बोद्धेति(१)
तस्माद्युक्तमेतद् बुद्धिरध्यवसायात्मा चेतयत इति । यदि
पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं मनसो नित्यत्वसाधकं(२) स्यात् न
युक्तमेवं भवितुम् मनसोनिस्तत्वाभ्युपगमात्(३) अभ्युपगम्यते
मनसो नित्यत्वमिति तत्र साधनपर्ययम् । अनेकान्ताच्च न
प्रत्यभिज्ञानात् करणैकत्वं सिध्यति दृष्टं करणभेदे ऽपि
प्रत्यभिज्ञानं ज्ञातुरेकत्वात् दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञा-
नात् प्रदीपदृष्टस्य प्रदीपान्तरेणेति ॥

यत्त्विदं मन्यते बुद्धेरनास्थनाया यथाविषयं वृत्तयः प्रादु-
र्भवन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति(४) तच्च न युगपद्ग्रहणात्,

न युगपद्ग्रहणान् ॥ ४ ॥

वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानमिति सूत्रार्थः ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः वृत्तीनामपगमे वृत्तिम-
तोऽप्यपगम इति सूत्रार्थः ।

(१) मन्ता वेति—पा० ४ पु० ।

(२) साधने—पा० १ पु० ।

(३) नित्यस्याभ्युपगमान्—पा० ४ पु० ।

(४) ऽनन्येति—पा० ४ पु० ।

अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः सम्यङ्द्वयत इति—

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् । वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादिति सूत्रार्थः । वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥

अप्रत्याभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गान् ॥७॥

अप्रत्याभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गादिति वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदे सत्युपपद्यत इति । एकत्वे त्वनर्थको व्यासङ्ग इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः

न, गत्यभावात् ॥ ८ ॥

न गत्यभावात् । प्राप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूत्रार्थः । व्यापित्वे च युगपदनेकेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपद्ग्रहणमसङ्गश्च दोषः ।

अणावपि मनस्येकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेत् ? करणत्वान्न युगपद्ग्रहणम् । ममाप्येवं कस्मान्न परिहारः ? न कारणभेदे दृष्टत्वात्—यानि खलु(ख)-भिन्नानि कारणानि तान्येकेनैवाधिष्ठायकेनाधिष्ठितानि युगपत्प्रवर्तमानानि दृष्टानि । यथोभयदस्ताधिष्ठिते वास्यौ प्रवर्तते तथेन्द्रियाणि व्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठीयन्त इति युगपत्प्रवृत्तिः समक्ता, तत्प्रसक्तौ च युगपद्ग्रहणमसङ्ग इति । गत्यभावाच्च विभुतोऽन्तःकरणस्य प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावात् । न चायुगपत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिपिद्धमपि प्रत्ययार्थोपपत्तं प्रतिपद्येत यथा किञ्चि(१)त्प्र-

तिपिद्मपि प्रतिपद्यते यथा(१) चक्षुषो गतिः प्रतिपिद्धा के-
नचिद् सन्निकर्षविप्रकर्षयोस्तुल्यकालप्रदृणात्—यस्मात् सन्नि-
कृष्टं पार्णि विप्रकृष्टं चन्द्रमसमेकस्मिन् काले चक्षुषा प्रति-
पद्यते तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति विप्रतिपिद्धापि सती गति-
व्यवधानप्रतिघातेनानुमीयत इति । न चाऽयुगपत्प्रत्ययो-
त्पत्तौ प्रमाणमस्ति ।

सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य निखत्वे । कुत-
स्ताई विवादः ? तस्य विभुत्वे । तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धे-
र्नास्ति । न ह्यन्तःकरणस्य विभुत्वप्रतिपादकं प्रमाणम-
स्ति एकमन्तःकरणं नाना चेमाश्चक्षुर्विज्ञानाद्यात्मिका वृ-
त्तय इति—एतच्च वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे ऽनुपपन्नम् । यस्य
पुनर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वं तस्यान्तःकरणसाधनश्चक्षुरादिसाधन-
श्चात्मा अर्थानुपलभत इति युक्तम् । एतेन विषयान्तरव्या-
सङ्गः प्रत्युक्तः पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति । कः पुनरयं
व्यासङ्गः ? अभीष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्पादः स च पुरुषस्य
नान्तःकरणस्य, यः पुनरयं सन्निधानासन्निधानलक्षणोऽन्तःकर-
णस्य व्यासङ्गः सोऽनुज्ञात इति ।

एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति नैतन्न्यायवित्त-
अज्ञाणकः प्रतिपत्तुमर्हति यथैवान्तःकरणमेकं तथा वृत्ति-
रिति । दृष्टविरोध इति चेत् ?—अयं मन्यमे यदि चान्तःकरणान्न वृत्तिभिद्यते ननु दृष्टं विरुध्यते रूपं रसो
गन्धः स्पर्श इति दृष्टः प्रत्ययभेदो न स्यात् ?, न न स्यात् वि-
षयभेदानुविधानात् वृत्तिरभिन्नापि विषयभेदमनुविधीयमाना
भिन्नेरूपानि यथोपधानभेदमनुविधीयमानं स्फाटिकादिद्रव्यं

भिन्नापि प्रकाशते । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं स्फटिकान्य-
त्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इति सूत्रम्—

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

नानेकान्तात्—उभयथा खल्वयं नानात्वाभिमानो दृष्टः
नानाभूतेषु, गन्धादिषु, अभिन्ने च स्फटिक इति ।

यथा श्रुति सूत्रे हेत्वभावो दृष्टान्तमात्रत्वात्—दृ-
ष्टान्तमात्रमेतन्नात्र हेतुरस्तीति । विकल्पानुपपत्तेश्च—यो-
ऽयं दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पोऽत्र किमयं स्फ-
टिक उपधानभेदेन भिद्यते उत न, किं चातः ? यदि
भिद्यते ? न दृष्टान्तः । अथ न भिद्यते ? नानात्वाभिमानः कथम् ?
यद्युपधानभेदाद् ? भिन्नमुपधानमिति कथं प्रतिपद्यसे ? यदि प्रत्य-
यभेदाद्व्यापारः—अभिन्ना वृत्तिः प्रत्ययश्च भिन्न इति व्याघातः
प्रत्ययपर्यायत्वाद् वृत्तेः । अथ भवतां वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् ?
ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनं—क्रमेण ज्ञानान्युपजायन्ते अप-
यन्ति चेति दृश्यते, एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमा-
नस्य । एकानेकविषयाधिगतिः कथम् ? एकार्स्मिश्च विषये नाना-
त्वाभिमानः स्फटिके दृष्टः(१) नानाभूतेषु च गन्धादिषु नाना-
त्वाभिमानो दृष्टः तेन नानात्वाभिमानस्योभयथा दृष्टत्वादिद-
मेकमिदमनेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति । यश्चायमभिन्ने स्फ-
टिके भेदप्रत्ययः सोऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः । न हि
प्रत्ययाभेदवादिनः स्फटिके नीलादिप्रत्ययभेदो युक्त इति । स्फ-
टिके नीलादिप्रत्ययोऽसम्बन्धाच्च युक्तः न हि नीलं द्रव्यं चक्षुः-
सन्निकृष्टमिति ? । अथ सन्निकृष्टं तदेव नीलं न स्फटिक इति

स्फटिकममानाधिकरणः स्फटिके नीलप्रत्ययो न युक्तः ? । न
 नैरन्तर्यदर्शनात्—नैरन्तर्येणावस्थिते स्फटिकनीलद्रव्ये चक्षुषा
 सन्निकृष्येते तत्सन्निकृष्यान्नीलगुणाध्यारोपेण स्फटिके मिथ्या-
 प्रत्ययो नील इति यथा सान्नेरेष्वन्तरालादर्शनात् संयुक्त-
 प्रत्यय इति । यस्य च प्रत्ययो न भिद्यते तस्य त्रीणि प्रमा-
 णानीति शास्त्रं व्याहन्यते(?) न हि प्रत्ययाभेदे प्रमाणभेदः
 सम्भवति । विषयभेदात् त्रित्वमिति चेत् ?—अथ मन्यसे विष-
 यस्त्रेया भिन्नस्तेनानुराजितः प्रत्ययस्त्रैव भवति ? , तन्न युक्तम्
 प्रमाणाभेदे विषयभेदानधिगतेः । न हि प्रमाणभेदमन्तरेण
 विषयभेदोऽधिगन्तुं शक्यते इति । विषयतादात्म्यादिति
 चेत् ?—अथ मन्यसे विषय एवासौ तथा व्यवस्थितस्तादा-
 त्म्यात् तथा ख्यातीति ? तन्न, प्रमाणवैषम्यात्(२)—एवं सति
 व्यर्थं प्रमाणं, न विषयभेदं प्रमाणभेदोऽवगमयति विषयस्तु
 तादात्म्यात् तथा व्यवतिष्ठते इति । यथाध्यवस्यति तथा
 चेत्पत इति च ज्ञायातः—अप्रकारवचनात्—प्रकारवसेन-
 युक्तम्, अपकारे न युक्तम् । बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभत इति
 च विरोधोऽधिकरणाधेययोरभेदात्—यः प्रत्ययः स बुद्धि-
 द्विरित्याधिकरणाधेययोरभेदः । एवं च सति बुद्धिस्थं प्र-
 त्ययमुपलभत इति व्याहन्यते ॥

(इति बुद्धयनित्यताप्रकरणम् ।)

स्फटिकान्प्रत्याभिमानस्य तदन्यत्वाभिमान इत्येतद्दृष्टव्य-
 माणः सन्निकृष्यात्—

(१) मियने—शा० ४ पु० ।

(२) वैशम्यमन्त्रात्—शा० ४ पु० ।

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्द्व्यक्तीनाम-
हेतुः ॥ १० ॥

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्द्व्यक्तीनामहेतुः ।

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्यान्यत्वाभिमान इत्युक्तम् क्ष-
णिकत्वाद्द्व्यक्तीनाम् क्षणिकत्वमुपचयापचयप्रबन्धदर्शनात्—प-
स्माच्छरीरादिषु पक्तिनिवृत्तं रसद्रव्यं(१) प्रतिक्षणमुपचीयते
चापचीयते च, उपचयाद्द्व्यक्तीनामुत्पादः अपचयाद्द्व्यक्तिनिरो-
धः, तौ चोत्पादनिरोधौ तस्य कालान्तरेण दृष्टौ अतोऽवग-
म्यते प्रतिक्षणमुपचीयते चापचीयते च शरीरमिति । यस्य
खलु प्रतिक्षणमुपचयापचयौ न दृष्टौ तस्य कालान्तरेणापि
न भवतो(२) यथा भूमेरपच्यमानायाः पाकजानामिति । प-
च्यमानभूमिपाकजवच्च प्रतिक्षणं विशेष इति । अस्य प्रयोगः
प्रतिक्षणं शरीरमन्यच्चान्यच्च भवति बाह्यमत्ययाभेदे सत्यन्ते
विशेषदर्शनात् पच्यमानभूमिपाकजवत् अपच्यमानभूमिपाक-
जवचेति ।

नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

तदिदमुपचयापचयप्रबन्धदर्शनं शरीरे दृष्टत्वाच्छरीर-
स्यान्यत्वं साधयतु, न पुनरनुपलभ्यमानोपचयापचयवि-
शेषाणां स्फोटकादीनामेतस्मादन्यत्वं सिध्यतीत्यहेतुः । य-
त्रोपलब्धिस्तस्यान्यत्वमिति चेत् ?—अथ मन्यसे नैवास्माभिरु-
पचयापचयप्रबन्धदर्शनेन सर्वभावानां क्षणिकत्वं साध्यते अपि
तु यत्र तदस्ति तस्मिन्(३) क्षणिकत्वमिति ? । सत्यम् यस्य

(१) रसवद्द्रव्यं—पा० १ पु० ।

(२) न भवति—पा० ४ पु० ।

(३) तत्र—पा० ४ पु० ।

यस्योपचयापचयप्रबन्ध उपलभ्यते तस्य तस्यान्यत्वमिति, न तु क्षणिकत्वम्, उपचयापचयप्रबन्धदर्शनं चान्यथाभवदहेतुः क्षणिकत्वे । कथमन्यथा पूर्वावयवा(१) आहारावयवसहिताः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यूहान्तरमापद्यमानाः शरीरान्तरमुत्पादयन्तीति युक्तो भेद इत्यहेतुरेषः । तुल्यं पक्षमतिज्ञानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे पूर्वाहारावयवोपचययोगे(२) सात शरीरावयवाः शरीरान्तरमारभन्ते पूर्वव्यूहपरित्यागेन, न पुनः क्षणिकत्वादन्यज्जातमित्यत्र को हेतुरिति ? । नासाधनात्-न मयाऽऽहारोपचयापचययोगाच्छरीरस्यान्यता साध्यते, अपि तु भवता विशेषदर्शनाच्छरीरस्यान्यत्वमभ्यघायि ततश्च क्षणिकत्वमिति विशेषदर्शनं क्षणिकत्वमाधनम् । तदस्माभिर्विशेषदर्शनमन्यथाभवत् क्षणिकत्वे न साधनमित्येतावन्मात्रमुच्यते न साधनमभिधीयत इति ।

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥

अथावश्यं साधनं वक्तव्यम् इदं ब्रूमः—नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥

उत्पत्तिकारणं विनाशकारणं चोपचयापचयो बल्मीकघटादीनां दृष्टाविति तदुभयं क्षणिकत्वे न स्यात् । उपचय इति च धेदिः उपचिनो गौरिति, आचय इति हासः अपाचिनो गौरिति, उभयं चित्तदवास्थितवस्तुविषयम्, न तापूर्वं जायमानवर्द्धत इत्युच्यते नापि विनश्यदपचिनमित्युच्यते उपचयापचयोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति सूत्रार्थः ।

(१) पूर्वशरीरावयवाः—पा० ४ पु० ।

(२) पूर्वापरापचयोपचययोगे—पा० ४ पु० ।

अथवा कारणमित्याधारोऽभिधीयते कार्यमित्याधेयम् ।
न च क्षणिकत्वे आधाराधेयभावः सम्भवति न चा-
धाराधेयभावमन्तरेण कार्यकारणभावः तस्मात् कार्य-
कारणभावोपलब्धेरक्षणिकत्वमिति । अस्य प्रयोगः कार्यका-
रणे एककालानुभाविनी आधाराधेयभावात् क्षीरकुण्डवदिति ।
क्षीरं कुण्डे वर्तते तच्च कुण्डकालमनुभवति तथा च कार्य
कारणे वर्तते तस्मात् तदपि कारणकालमनुभवति । ना-
धाराधेयभावस्यासिद्धत्वादिति चेत् ?—अथ मन्यसे ऽसिद्धः का-
र्यकारणयोराधाराधेयभावः कार्यस्यानाधारत्वात्—नैव हि
न किञ्चिन् कार्यमाधारवद्दृष्टमिति ? । नानेकान्तात्—नायमेका-
न्तः सर्वं कार्यमनाधारमिति । यथोभयपक्षसम्प्रतिपक्ष्या रूपं
कार्यं चाधारवच्च स्पर्शस्तदाश्रय इति च व्याघातः—पदि
च रूपमनाश्रितं भवति स्पर्शस्तदाश्रय इति व्याहृतम् । अनेन
च रूपदृष्टान्तेन यावद्यावन् समानकालतया साध्यते सर्वं त-
देककालानुभावि भवतीति । सिद्धः कार्यकारणभावः क्षणि-
केऽपि, नाशोत्पादयोरेककालत्वात् तुलान्तपोरुद्यमनावनमन-
वदिति चेत् ?—अथ मन्यसे कार्यकारणभावः क्षणिकेऽपि स-
म्भवतीति कारणविनाशममकालं कार्यभावात्—यदा कारणं
विनश्यति तदा कार्यमुत्पद्यते विनश्यच्च कारणमस्ति कारण-
विनाशेनाभिन्नकालः कार्योत्पादः यथा तुलान्तपोर्नामोजामा-
विति ? । न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—न द्रूमः क्षणिकत्वं(१) का-
र्यकारणभावो नास्ति, अपि त्वाधाराधेयभावो भिन्नकालत्वात्
कार्यकारणयोर्न युक्त इति । कार्यं चानाधारमिति न दृष्टान्तो-
ऽस्ति, अस्मत्पक्षे तु कार्यमाधारवदित्यस्ति दृष्टान्तो रूपादि-

(१) क्षणिकं—पा० ४ पु० ।

रिति । तुलाधारस्य च व्यापारे(?) नामोन्नामभावानभ्युपग-
माद्(२) युगपद्भावानुपपत्ति(३)रेकत्वात् । यदि तुलामधि-
कृत्य व्रवीषि ? तदैकं कर्म भ्रमणालयमेकत्वाद् युगपद्भावो
न युक्तः न हेकं युगपद्भवतीति । अथावयवकर्मणी ? तयोरपि
कार्यकारणभावेनानभ्युपगमात् किं केन सम्बध्यते । अथ युग-
पद्भावमात्रं विवक्षितमिति ? युगपद्भावः कारणयौगपद्यात्-या-
वतामर्थानां कारणानि युगपद्भवन्ति तावतामेकस्मिन् काले
भाव इति नामोन्नामावसम्बद्धौ कारणयौगपद्यं तु-गुरुत्वमप-
त्रसंयोगा उन्नतेः, अवनतेरापि गुरुत्ववद्द्रव्यसंयोगानुगृहीतो
रञ्जुतुलासंयोगः । अथापि न कर्माथान्तरं संयोगं वा परः प्र-
तिपद्यते ? तस्याप्युक्तमुत्तरं संयोगोऽप्यर्थान्तरमिति संयोग-
कारणत्वेन च कर्माप्यर्थान्तरमिति । यथा च भावानामुत्पत्ति-
विनाशकारणमुपलभ्यते नैवं स्फटिकस्य, न चानुपलभ्यमानं
शरपमभ्यनुज्ञातुमिति ।

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्तिः ॥ १३ ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः(४)
यथा क्षीरस्य विनाशकारणमुपलभ्यमानमभ्यनुज्ञायते द-
ध्नश्चोत्पत्तिकारणमेवं स्फटिकादिव्यक्तीना(५)मुपलभ्यमानम्
उत्पत्तिविनाशकारणे अभ्यनुज्ञेये इति ॥

(१) कर्मणः—पा० ४ पु० ।

(२) भावेनानभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(३) भावानुत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(४) क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुत्पत्ति—
पा० ४ पु० । (५) स्फटिकादीनां—पा० ४ पु० ।

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः । यल्लिङ्गत उपलभ्यते न तन्नास्तीति । विपर्ययश्च स्फटिकादौ, न हि स्फटिकादिव्यक्तीनामपरापरोत्पत्तौ लिङ्गमस्तीति ।

न नास्ति शीतोष्णस्पर्शभेदस्य नानात्वे साधनत्वात्
(१)-शीतोष्णस्पर्शभेदो नानात्वे दृष्टो यथाशौ उदके च, अस्त्ययं शीतोष्णस्पर्शभेदः स्फटिके ? सत्यमस्ति स तु निमित्तान्तराद्भवति । किं पुनर्निमित्तम् ? अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशाच्छीतः तेजोऽवयवानुप्रवेशाद्योष्ण इति । अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशो न युक्तः अल्पतरवहुतरानुप्रवेशे हेत्वभावात्—हेमन्ते ह्याकाशे पर्युपितानां काष्ठभूम्यश्मलोहानां शैत्यस्योत्तरोत्तरो विशेषो दृष्टः तथा पुनर्ग्रीष्मात्पसन्तापितानां तेषामेवौष्ण्यस्य, न हि तेऽल्पतरवहुतरप्रवेशे कारणं पश्यामः तस्मात् स्वगतमहाभूतविशेषापेक्षाप्यासादित्याहनिमित्तानि भूतान्येव तथा तद्योत्पद्यन्त इति युक्तम् ? । न युक्तम्—न अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशेन भूतस्वभावो निवार्यत इति भूतस्वभावस्योभयपक्षमाभ्यादसाधनं भूतस्वभाव इति । विरुद्धश्चायं हेतुः(२) यद्यवयवानुप्रवेशं न प्रतिपद्यते स्वरस्त्रोष्णेरणात्मकानि भूतानीति व्याहन्यते । कथमिति ? यत् कठिनं तदेकस्मिन् काले उष्णमपि भवतीति, यच्चोष्णं तत् कठिनं गच्छतीति, तदेकस्वभावरकं वस्तु द्विस्वभावरकं त्रिस्वभावरकं च प्राप्नोति । यस्य पुनरवयवानुप्रवेशस्तस्यैव दोषो नास्ति अन्यत्रावाप्तस्य संयुक्तमवेतस्य औष्ण्यस्य ग्रहणादिति ।

(१) साधनात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वभावहेतुः—पा० ५ पु० ।

विरुद्धश्चायं हेतुः । कथम् ? एकस्य विशेष(स्य)भ्युपगमात्—एकं वस्त्रेकस्मिन् काले कठिनमुष्णं गच्छति चेति त्रिस्वभावकं, तत्रश्च विशेषदर्शनादित्ययं हेतुः सिद्धान्तभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति विरुद्धो भवति । अथ मन्यमे न विशेषमात्रं नानात्वं प्रतिपादयत्यपि तु विरोधी विशेषो नानात्वे साधनमिति ? । नाभिप्रायापरिज्ञानात्—वयमपि न द्रुमो विशेषमात्रं नानात्वसाधनमपि तु विरोधी विशेष इतरेतरव्यावृत्तो लक्षणत्वेनोपपन्नः स विरुद्धः, यद्यविरुद्धः स्यान्न लक्षणं स्यात् एक-वृत्तत्वे वा लक्षणत्रयस्य तत्तद्वस्तु किमभिधीयते । यदि तावदपृथिवी ? तन्न युक्तमौष्ण्यस्य दर्शनात् । अथ तेजः ? तदपि न युक्तं काठिन्यदर्शनात् । एतेन वायुव्याख्यातः । सोऽयं हेतुर्भूतलक्षणं वाधते नानात्वसाधनं वा न भवति । एतेन जले तापग्रहणं प्रत्युक्तम् । तत्राप्यौष्ण्यस्तिगघनेरेणता च युगपद्भवतीति । जलेऽग्निरूपग्रहणममद्भस्तु न युक्तोऽभिभवात् । तन्न, सिद्धान्तापरिज्ञानात्—नायं सिद्धान्तो जलरूपेणाग्निरूपमभिभूयत इति, अपि तु तेजसश्चातुर्विध्यात् तत्र न रूपग्रहणम्—चतुर्विधं तेज इत्येतत् प्रसाधित(१)मिन्द्रियप्रकरण इति ।

या चेयं प्रतिज्ञा अन्यश्चान्यश्च स्फटिक इति, अस्याश्च कोऽर्थः ? यदि तावदन्यत्वमात्रं तदा सिद्धसाधने भवति कुम्भादिभ्योऽन्यः(२) स्फटिक इति । अथ स्फटिकान्तरादन्य इति ? तदपि तादृशेव । अथ पूर्वस्फटिकादन्य इति ? कतमोऽसौ पूर्वस्फटिको यतोऽयमन्य इति । उपवच्छेदस्याशक्यत्वादनभिधानम्—यथोभयपक्षमन्प्रतिपन्ना रूपादयः

(१) प्रतिपादितम्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वम्भादिभ्योऽन्यः—पा० ४ पु० ।

तेभ्योऽन्यानन्वविचारो यदादेर्युक्तः न पुनरिह पूर्वस्फटिकान्तरमुपपक्षसम्प्रतिपन्नं यतो वर्तमानमन्वत्वेन साध्यते । अथोपपक्षसम्प्रतिपन्नं पूर्वस्फटिकान्तरं ? व्यर्थं साधनम् । अथ वर्तमानं स्फटिकमभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तदन्यदिति साध्यते ? एवं सति शीतोष्णस्पर्शभेदो न तद्धर्मः वर्तमानस्फटिकधर्मत्वात् । वर्तमानाच्च स्फटिकादन्यदतीतमिति केनैतन्न प्रतिपन्नम् । अथ तदेवान्यादिति ? व्याघातः तदेवान्यद्योति । एवं यथायथाऽन्यत्वं विचार्यते तथा तथा सिद्धसाधनं भवति सिद्धान्तं च बाधते ।

अथायुगपत्कालप्रसयानामालम्बनं स्फटिको न भवतीति प्रतिज्ञार्थः ? एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थे न दृष्टान्तोऽस्ति । मदीपो दृष्टान्तः मदीपोऽयुगपत्कालप्रसयानामालम्बनं सदादिधर्मा चेति विद्यते दृष्टान्तः ? नासिद्धत्वात्—असिद्धमेतत् अयुगपत्कालप्रसयानालम्बनाः मदीपादयः तेषामनेकक्षणवस्थानात्—मदीपस्य तावत् स्वकारणसत्तासम्बन्धकालः सामान्याभिव्यक्तिकालः अवयवकर्मकालः तदनन्तरं विभागकालः तदनन्तरं तत्संयोगविनाशकालः ततो द्रव्यनाश इति । यथा मदीप एवं सर्वे भावाः स्वकारणसत्तासम्बन्धा(१)भिव्यक्तितद्विरोध्याश्रयविनाशानुविधानेन विनश्यन्ति, अकारणस्य विनाशानभ्युपगमात् । न हि नः किञ्चिन्निष्कारणं विनश्यति । विनश्यदत्रस्थद्रव्यकर्मवेदेतत् स्यात् ? न कर्मणोभ्युपगमे विरोधात् अनभ्युपगमाच्च । विनाशहेत्वभावादेति चेत् ?—अथ मन्यमे न विनाशकारणमीस्ते तस्मादुत्पन्नमात्र एवायं भावो विनश्यतीति ?—न विकल्पानुपपत्तेः—विनाशहेतुर्नास्तीति सु-

वाणः पर्यनुयोक्तव्यः(१) किमकारणत्वाद्दिनाशो नास्ति उ-
 ताकारणत्वान्नित्य इति । भवतां पक्षे ऽकारणं द्वेषा नि-
 त्यमसद्य(२) अस्माकं तु नित्यमेव । यद्यकारणत्वान्निसो
 विनाशः कार्यस्योत्पादी न प्राप्नोति उत्पन्नस्य च भावस्य
 विनाशेन सहावस्थानमिति च दोषः । ततश्च भावानाम-
 भावाविरोधादुत्पन्नमवस्थानमिति । अथासन्विनाशो ? एवमपि
 सर्वनित्यत्वं विनाशाभावात् । यदि चासन्विनाशो विनश्य-
 तीत्यमिति विनाशे प्रत्ययो न प्राप्नोति नासत्त्वा गतौ ग-
 ञ्छतीति भवति । अथाविनाशित्वादकारणो विनाश इति
 मन्वसे ? विनाशो न विनश्यतीति कुत एतत् । विनष्टानां
 पुनरुत्पत्तौ चेत् ?-अथ मन्वसे यदि विनाशो विनश्येत
 विनष्टः पुनरुत्पद्येत ? । न युक्तमेतत्-न हि विनाशा(भावा)-
 भावो पतोऽस्य विनाशाद्भवेत्(३) अपि तु कारणवान्
 भावस्तस्य यदा कारणं भवति तदोत्पाद् इति । अपि च
 विनाशः कारणवाँश्च न विनश्यत्सभावत्वात्, भावधर्म एषः
 (४) यत् कारणवत् तद्विनश्यतीति अभावस्त्वकारणोऽपि
 विनश्यतीति यथा प्रागभावः, कारणवानपि न विनश्यति
 यथा मध्वंसाभावः । यदि कारणवान् विनाशो ननु ज-
 नकं विनाशकं प्राप्नोति-य एवाग्निसंयोगः पाकजानामुत्पा-
 दायिता(५) स एव पाकजान्तरोत्पादे पूर्वपाकजानुच्छिनत्ती-

(१) पर्यनुयोज्यः-पा० ४ पु० ।

(२) अकारण द्वेषा भवति नित्यमसद्य-पा० ४ पु० ।

(३) यतो विनाशविनाशाद्भवेत्-पा० ४ पु० ।

(४) एव-पा० ४ पु० ।

(५) उत्पादकः-पा० ४ पु० ।

ति जनकं विनाशकं प्राप्तम्(१) ? नानवरोधात्(२)—नेदं भवता काश्यपीयं दर्शनं व्यज्ञायि, न हि नो य एवाग्नि-संयोगः पाकजानुत्पादयति स एवोच्छिनत्ति, अपि त्वग्निसंयोगान्तरं पूर्वरूपाद्युच्छिनत्ति समनन्तरकालाद्रूपादीनारभते(३) ततस्तान्यप्यन्यस्तान्यप्यन्य इत्येवं जनकस्य विनाशकत्वमसद्गो नास्ति । अथ मन्यमे जनकसरूपमपि विनाशकं न भवति ? न न भवति—दृष्टो ह्यवासंसंयोगाद्ङुरस्योत्पादः स एवावासंसंयोगस्तद्विनाशक इति । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । यश्चाकारणविनाशे दोषः सोऽपरिहार्य इत्यत एवमुच्यते जनकसरूपं विनाशकमिति ।

एवं तावदन्यत्वे साध्ये दोष उक्तः । ये तु क्षणिकत्वं साधयन्ति विशेषदर्शनाद्विनाशहेत्वभावाच्च, तान् प्रतीदमुच्यते क्षणिकाः संस्कारा इति श्रुवाणः क्षणिकशब्दार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति क्षणिका इति । यदि विनाशिन इति ? सिद्धसाधनम् । अथायुर्विनाशिन इति ? तदा विशेषणं सिद्धान्तविरोधि । अथोत्पन्नमध्वंसिन इति ? एतदपि तादृगेव । उत्पन्नाः मध्वंसिन इति ? सिद्धसाधनम् । अथोत्पन्नो विनष्ट इत्येकः कालः उत्पत्तिविनाशावेककालाविति ? । तेन यथाऽनुत्पन्नस्योत्पत्तिरेवमनुत्पन्नस्य विनाश इति प्राप्तम् । अथोत्पन्नं विनश्यतीति ? एतस्मिन्नपि पक्षे उत्पत्तिवद्विनाशः कारणवान् यथोत्पत्तिः क्रियात्वात् कादाचित्कत्वात् सकारणा तथा

(१) प्राप्नोति—पा० ४ पु० ।

(२) नानवरोधात्—पा० ४ पु० ।

(३) समनन्तरकालान् रूपादीनारभते—पा० ४ पु० ।

विनाशकारणमनुभवति(१) ततो विनश्यतीति अकारणे च विनाशे दोष उक्तः । यथायं मत्वर्थीयः क्षणिका इति स कथं ? यदि निरुक्तन्यायेन क्षयः क्षण इति क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इति ? तन्न युक्तं कालभेदात्—यदा क्षयो न तदा क्षयीति भिन्नकालयोर्न मत्वर्थीयो दृष्टः । अथ पुनर्भाव एवानन्तरेण विनाशेन विशिष्यमाणः क्षणिक(२) इत्युच्यते ? तथापि तेनैव तदेव तद्वन्न भवतीति न युक्तो मत्वर्थीयः । अथ क्षणावस्थितिकालाः क्षणिका इति ? सर्वान्सं कालं क्षणत्वेन प्रतिपद्य तत्र ये ऽवतिष्ठन्ते ते क्षणिका इति ? । एतदपि न युक्तम्—सञ्ज्ञामात्रत्वेन कालस्याभ्युपगमात् । पञ्चभिक्षवः सञ्ज्ञाभेदमात्रमिति शास्त्रम् । न हि सञ्ज्ञामात्रं वस्तुविशेषणत्वेन युक्तम् । क्षणिका इति च प्रतिज्ञां कृत्वा न दृष्टान्तोऽस्तीत्युक्तम् मदीपादेरासिद्धत्वात् ।

ये ऽपि हेतवोऽन्ते विशेषदर्शनादिसेवमादपस्तेष्वसिद्धाः अन्यथासिद्धा विरुद्धा वा भवन्तीत्यहेतवः । उपेत्य वा विशेषवत्त्वं वर्तमानैकक्षणविशेषवत्त्वेनानैकान्तिकम् उभयपक्षमप्रतिपत्त्या य एव क्षणो वर्तमानः स विशेषवान् भवत्येकश्चेत्यनेकान्तः । अन्ते विशेषदर्शनादिति च विशेषणानर्थव्ययम् अन्नार्थानभिधानात् कतमस्मिन्नन्ते विशेषदर्शनादिति च वक्तव्यम् । अथान्तो विनाशः ? नैतस्मिन् विशेषदर्शनमस्ति ? अथान्तिमं वस्त्वेवान्तशब्दवारूपम् ? एवं सत्येकास्मिन् विशेषदर्शनमिति विरुद्धो हेतुः ।

योऽप्ययं हेतुर्दर्शनादर्शनादिति-अस्यार्थः-नीयमानस्य किल म

(१) तथा विनाशिन इत्युत्पद्य विनाशकारणमनुभवति—पा० ४ पु० । 'तथा विनाश इत्युपेत्य विनाशकारण' इति कचित् पा० ।

(२) क्षण इत्युच्यते—पा० ४ पु० ।

दीपादेर्द्रव्यस्य देशान्तरे उत्पादो देशान्तरे निरोधः तत्कृते दर्शनादर्शने स्तः अथ देवदत्तादेर्गच्छतो दर्शनादर्शनादतस्तस्यापि प्रतिक्षणमुत्पादविनाशाविधिः ? । नैतन्न्यायम्—देवदत्तादेर्दर्शनादर्शनपोरन्पनिमित्तत्वात् संयोगविभागकृते(?) दर्शनादर्शने नोत्पादविनाशकृते, यस्मिन् देशे संयोगो विनष्टः तस्मिन् संयोगी न गृह्यते यस्मिन्नुत्पन्नस्तस्मिन् गृह्यत इति यत्रोगाद्धि द्रव्ये इध्वुद्धिर्भवति तद्भावाभावयोस्तद्रच्चादिति । अथ संयोगविभागौ न विद्येते ? तस्यापि संयोगोऽर्थान्तरं भवतीति प्रतिपादितम् । एतेन विभागो व्याख्यातः । तदेवं संयोगविभागोत्पत्तेर्द्रव्यस्य दर्शनादर्शने भवतो नान्यथेति ।

यत्पुनरेतत् प्रदीपस्य देशान्तर. उत्पाद इत्येतदपि न बुद्ध्यामहे । कथमिति ? यत्तावद्भवतां पक्षे वस्तुत्पन्नं(२) यत्र तत्रैव तद् ध्वंसते यदुत्पत्सु तदनाहितसंस्कारमसत्त्वादेशान्तरे नोत्पत्तुमर्हतीति । अधानाहितसंस्कारस्यापि देशान्तरे उत्पादो ? न किञ्चिद्रस्तु स्वभिन्नदेशगुत्पद्यते । अथ कारणं संस्कृतमिति ? तदाभियवशात् कार्यमापि तथाभूतमेवोत्पद्यत इति तुल्यम् कार्येण, यथैव कार्ये संस्कार आधातुमशक्यः तथा कारणे ऽपीति तुल्यम् । निसं भवतां पक्षे भिन्नदेशेन कार्येणोत्पत्तव्यमभिन्नदेशेन वा । एतेनैवातुल्यपातो व्याख्यातः । अतुल्यपातात् क्षणिकत्वमिति न । कलाकाशे पततो लोष्टादेः प्रतिबन्धकं किञ्चिदास्ति यदनुविधानेन लोष्टादिकं किञ्चिद्विरेण पतति किञ्चिदाश्विते, तस्मात् क्षणिकत्वात् काश्चिद्वस्थास्तादृश्य उत्पद्यन्ते यासां न भवत्यधः सन्तानोत्पत्तौ सामर्थ्यं पुनश्च तादृश्य उत्पद्यन्ते यासां भवतीति ? एतदप्यन्यथासिद्धमेव

(१) संयोगविनाशकृते—पा० ४ पु० । (२) वस्तुत्पन्नं—पा० १ पु० ।

तुल्यानां गुरुत्ववतां द्रव्याणामेकस्य गुरुत्वप्रपत्न्येषाः कारणम्
 एकस्य गुरुत्वमात्रमेकस्य गुरुत्वप्रपत्नाविति । तदेवं कारणभे-
 दानुविधापीति गुरुत्ववन्ति द्रव्याणि चिराद्युपातानुविधानभा-
 ङ्गि भवन्तीत्यहेतु(१)रतुल्यपातः । यदपीदमिपोश्चापतनं भवे-
 दिति ? । संस्कारैकत्ववादिनो दोषः अयमपि संस्कारैकत्वानभ्यु-
 गमेन प्रत्युक्तः । यथा चानेकः संस्कार इति तयोक्तं पाणिनि-
 पामित्तमश्लेषसूत्र इति । एकश्च संस्कारः यदा कदाचिन्निमित्त-
 भेदात् पटूनि कर्माणि करोति कदाचिन्मन्दानीति गुरुत्ववद्-
 द्रष्टव्यम्—यथैकं गुरुत्वं सहकारिसंयोगात् मन्दं पातं करोति
 तदेव प्रतिबन्धापगमे पटुं करोति । दृष्टो हि ग्राह्य आकाशे मु-
 क्तस्य पटुः पातो मन्दोऽपामिति तदेवमतुल्यपातोऽप्यहेतुः ।

अथाक्षणिकत्वे किं प्रमाणम् ? उक्तमाधाराधेयभावादेक-
 कालानुभावीनि कार्यकारणे कुण्डे वदस्वदिति अतश्च विप्रतिपन्ना
 अयुगपत्कालाः प्रत्यया एकविषयाः अव्युत्थायितप्रत्ययसामाना-
 धिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यत्वात् वर्तमानैकक्षणानेकपुरुषप्र-
 त्ययवत् यथा वर्तमानक्षणविषयाणामनेकपुरुषप्रत्ययानामव्युत्था-
 यितप्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यानामेकविष-
 यत्वम् तथा चाव्युत्थायितप्रत्ययसामानाधिकरणाः समानश-
 ब्दवाच्याश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्कालाः प्रत्ययास्तेऽप्येकविषया
 इति प्रत्यात्मं नानेककर्तृकाः प्रत्यया अप्रतिसन्धानप्रसङ्गाद्देवद-
 चादिप्रत्ययवदिति । रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेकानिमित्ताः
 मयेतिगतिमन्धानात् कृतसमयानां बहूनां वर्तमानैकक्षणानेकवि-
 ज्ञानवदिति । श्वस्तनाद्यतनविज्ञानान्येकसन्ततौ एकानेकानिमित्तानि

(१) चिराद्युपाताद्याशुतरपातानुविधानभाङ्गि भवन्तीति न
 हेतुः—पा० ४ पु० ।

मयोतिप्रतिसन्धानात् पूर्ववत् । शास्त्रार्थप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः
प्रतिसन्धानात् पूर्ववत् । नानाविषयाणां च नानाकर्तृकाणां च
प्रत्ययानामप्रतिसन्धानादिति पूर्ववदेव न्याय इति ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् । नैवं क्षीरं विनश्य-
ति नापि दध्युत्पद्यते, अपि त्ववास्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनि-
वृत्तौ धर्मान्तरमुत्पद्यत इत्येके वर्णयन्ति । अपरे त्ववास्थितस्य
द्रव्यस्य गुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति । स खल्वयमेकक्षी-
भाव इव (?) क उपमानार्थः उभयत्र द्रव्यमवतिष्ठते एकस्य
तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य विनाशप्रादुर्भावावेत्युपमानार्थः ।
उभयत्रोत्तरम्—

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनि-
वृत्तेरनुमानम् ॥ १६ ॥

व्यूहान्तराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ।
शेषं भाष्ये । यत्पुनरेतदेकस्य तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य
विनाशप्रादुर्भावावेति ? तन्न, पूर्वावस्थापरित्यागात् । यदि वि-
नाशोत्पादौ निवृत्तिप्रादुर्भावथाप्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती सर्वथा
पूर्वावस्थां जहाति द्रव्यमिति न ह्यनपवृक्तस्य पूर्वावस्थातोऽभि-
व्यक्त्यनभिव्यक्ती भवतो विनाशप्रादुर्भावी वेति । तस्मादयुक्त-
मवस्थितस्य परिणाम इति ।

अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं निष्कारणं च
दध्युत्पादम्—

कचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः कचिच्चोपलब्धेर-
नेकान्तः ॥ १७ ॥

कचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः(१) कचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ।
क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकव्यक्तीनां, न पुनः
कुम्भादिवत् सकारणाविति नात्र हेतुरस्तीति । निरधिष्ठानं च
दृष्टान्तवचनम् । कोऽधिष्ठानार्थः ? आश्रयार्थः । किमुक्तम्भवाति
निरधिष्ठानमिति ? । धर्मा नास्तीति यावदुक्तं भवाति, न हि स्फ-
टिकस्योत्पादविनाशौ नतिक्षणमुपलभ्येते यत् इयं चिन्ता भवेत्
किमेतौ सकारणात्राहोस्विदकारणाविति, यथाऽनभ्युपगतशब्द-
तत्त्वं प्रागे काश्चिद्भूवात् कृत्स्नत्वादित्यः शब्दस्तादृगेतादिति
धर्म्यामिद्वेश्च दृष्टान्ताभाव इति च समानम् । अभ्यनुज्ञाय च
स्फटिकस्योत्पाद(२)विनाशौ योऽत्र माधकस्तस्याभ्यनुज्ञाना-
दप्रतिषेधः उभावतौ दृष्टान्तौ क्षीरदधिवत् कुम्भादिवच्च तत्र
किं कुम्भादिदृष्टान्तो भवत्वथ क्षीरदधिनी इति । तत्र कुम्भा-
दिवदिति युक्तम् कुम्भाद्युत्पत्तिविनाशकारणस्य दृष्टत्वात् । क्षी-
रदधिवच्च न युक्तम् अनुमानतो ग्रहणादिति मिद्धमनित्या
बुद्धिरिति । इत्यनित्या बुद्धिः गुणत्वे सति मत्वक्षाया व्याप-
कद्रव्यसमवायात् शब्दवत् जातिमत्त्वे सति अस्मदादिप्रत्यक्षत्वा-
दाश्रितत्वात् शब्दवत् करणभावे सत्ययोगिप्रत्यक्षत्वात् शब्दवदेव ॥
(इति क्षणभङ्गप्रकरणम् ।)

सा त्वियं बुद्धिः कस्य गुण इत्येताच्चिन्त्यते । न गुणभावा-
मिद्वेः ? अनित्यत्वे सत्यचाक्षुषप्रत्यक्षत्वादगुणभावः । सन्निकर्षो-
त्पत्तेः संशय इति । तत्रायं विशेषः—

(१) उपपत्तेः— पा० १ पु० । (२) तस्योत्पाद—पा० ४ पु० ।

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् । भवति ख-
ल्विन्द्रिये ऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षामिति । अद्राक्षामित्येतन्नेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षात् स्मृतित्वात् स्मृतिरेषा नेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्भवितुम-
र्हति ? स्मृतावपि तुल्यं यथैव ज्ञातारमन्तरेण ज्ञानं न भवत्येवमनु-
भवितरि नष्टे अनुभवितारमन्तरेण स्मृतिरयुक्तेति ।

अस्तु तर्हि मनो गुणः ज्ञानं—

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः । तत् खलु युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या
समाधिगतं मनो नातस्तस्य गुणो ज्ञानम् । विशेषणोपादाना-
दन्तःकरणबहुत्वमसद्ग इति चेत् ?—अथ मन्यसे यत् खलु युगप-
ज्ज्ञेयानुपलब्ध्या समाधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमित्येवं श्रुता-
णेन बहून्धन्तःकरणानि प्रतिपन्नानि भवन्ति न ह्यमत्यन्तःकर-
णबहुत्वे विशेषणमर्थवादिति ? । न, सर्वस्येन्द्रियस्य मनननिमित्त-
त्वात्—सर्वमिन्द्रियं मनननिमित्तत्वान्मन इत्युच्यते । एवं च
सति विशेषणं युक्तम् युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत् समाधिगतं मनो
न तस्य गुणो ज्ञानामिति । एवमपि विशेषणं व्यर्थम्—अन्यस्या-
नभ्युपगमात्—यदि तस्यान्तःकरणस्य न भवत्यन्यस्य तर्हि सा-
धनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम् ? अन्यस्यानभ्युपगमात् ? । अन्य-
स्योपपत्तेरप्रतिषेधः—अनवस्थितत्वान् प्रमाणप्रमेयभावस्य, यदायं
योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनत्ति तदा पुरुषान्तरपरि-
च्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तत्त्वज्ञानगुणं भवतीति युक्तं वि-
शेषणमिति । तस्मान्न तस्य गुणो ज्ञानामिति । कस्य तर्हि ?
ज्ञस्य, वांशत्वात्—वशी ज्ञाता, वश्यं करणमिति । न चायं ज्ञातरि नि-

यस्यो ज्ञाता वश्येव वश्योऽपि भवतीति । अचेतने तु नियमः—अ-
चेतने तु सर्वं वश्यमिति । वश्यं मनोऽचेतनत्वात् घ्राणादिवदिति ।
ज्ञानगुणत्वे वा सञ्ज्ञाभेदमात्रम् चित्तं चान्तःकरणं ज्ञानगुणं
चेति सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते । यथा च ज्ञातुर्ज्ञानमाधनामिन्द्रियमेवं
मनुर्मतिमाधनेनावश्यं भवितव्यमिति । उभयोश्चेतनत्वे प्रत्यय-
व्यवस्थानुमानं न स्यात् विभु चान्तःकरणं ज्ञानगुणमिति सर्वे-
न्द्रियैर्युगपदुपलब्धिमसङ्गः ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् । यस्यात्मा विभुश्च ज्ञानगुणश्च
तस्यापि सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धस्याप्रतिषेधाद् युगपदुपलब्धिमसङ्गः ।

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥२१॥

न मसङ्गः कारणान्तरभावात्—इन्द्रियार्थमन्निकर्षवादिन्द्रियम-
नःसन्निकर्षोपि कारणमिति । तस्यायौगपद्यमगुत्वान्मनस इति ।
यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थमन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्येत किं स्यात्—

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । अस्मादेवोत्पद्यतामिति न का-
रणमपदिश्यत इति सूत्रार्थः । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ज्ञान-
मुत्पद्यत इति । अयुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यत
इति । विदेहमस्ययानुत्पत्तौ वा । यदेन्द्रियमर्थेन बहिरवस्थितेन
सम्बद्ध्यते आत्मसम्बन्धोऽपि तत्रास्तीति(१) कस्माद्विदेहम-
स्यो न भवतीति वक्तव्यम् । अन्तःकरणप्रत्याख्यानं च केव-
लमात्मा स्मृत्त्यादिकारणमिति कस्मान्न युगपदुत्पत्तिः स्मृतीनां,
यदा चेन्द्रियमात्मा चार्थेन युगपत्सम्बद्धौ तदा किमिन्द्रियार्थ-

(१) तस्यास्तीति—पा० ४ पु० ।

सन्निकर्षः कारणम् उत आत्मार्थ(१)सन्निकर्षः उतात्मेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्ष इति कारणानपदेशः ।

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्र-
सङ्गः ॥ २३ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ।
तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् इत्येतदनेन समुचीयते यद्या-
त्मगुणो बुद्धिर्भवति विनाशकारणाभावान्नित्यत्वमस्याः प्रस-
ज्येत । कथमिति ? गुणानां द्वौ विनाशहेतु आश्रयाभावो विरो-
धिगुणमादुर्भावश्च तत्र नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः वि-
रोधी च गुणो नास्तीति नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेरुच्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥२४॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेरुच्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् । अ-
नित्या बुद्धिरित्येतत् प्रतिपादितम् । तत्रास्या बुच्यन्तराद्वा
संस्काराद्वा विनाश इति प्रतिपत्तव्यम् । न द्वे सहेति चेत् ?-
अथ मन्यसे न द्वे बुद्धी सह भवतो यतः परया पूर्वा निव-
र्त्यते ? तच्च न युगपदुत्पत्तिनिषेधात्-युगदुत्पत्तिः प्रतिपिध्यते
न सहभावः न हि बुद्ध्योर्युगपद्भावे किञ्चिद्विरुध्यत इति ।
लब्धात्मकेन च कार्येण कारणविनाशाभ्युपगमात्-यदा च
कार्यं लब्धात्मकं भवति तदा कारणं विनाशयति शब्दवत् ।
यथा लब्धात्मकः(२) कार्यः शब्दः कारणं शब्दं निर्मा-
ष्टि तथा० बुद्धिरपीति । अन्त्ययोर्न स्यादिति चेत् ? अथ
मन्यसे यदि पूर्वा बुद्धिशब्दौ पराभ्यां विनाशयेते अन्त्य-

(१) उतात्मार्थयो.—पा० ४ पु० ।

(२) लब्धात्मा—पा० ४ पु० ।

योर्बुद्धिशब्दयोः कथं(१) विनाशकारणमिति—यथा चान्त्यौ बुद्धिशब्दौ विना निमित्ताद्विनश्यतः एवमन्यदपि कार्यमिति ? । न स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगान्न तदुत्पत्तिः(२) स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगेनान्यशब्दो विरुध्यते । ये कुड्यादिभिः कारणस्य संयोगास्त एकार्थसमवायिनं शब्दं प्रतिव्यञ्जन्ति अतोऽत्यन्तमश्रुतिः शब्दस्येति । अन्त्या बुद्धिः स्थितिहेत्वभावाद्विनश्यतीति कालाद्वा संस्काराद्वा । कथं कालात् ? यावस्य जन्मनः स्थितिहेतू धर्माधर्मौ तयोर्भावादन्त्या बुद्धिर्विनश्यतीति । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? न पुनरहेतुको विनाशोऽभ्युपगम्यत इति ? नाभ्युपगम्यते उक्तदोषात् । निर्हेतुके विनाशे उक्तो दोषः(३) क्षणमङ्गं निराकुर्वद्भिरेति । यदि कारणस्यायौगघाद्वुद्धिनामयुगपदुत्पत्तिः यत्र कारणस्य यौगपद्यमस्ति तत्र युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो यथा स्मृतिषु । अत्र तावदेकः परिहारः कारणस्यैकक्रियानिर्वृत्तौ सामर्थ्यात्—न हि कारणमेकस्मिन् काले ऽनेकां क्रियां निर्वर्तयतुं शक्नोति परिच्छेदत्वाच्च स्मृतीनां ज्ञानवद्युगपदुत्पत्तिरिति । अपरे तु कारणस्यायौगपद्यमुपपादयित्वाऽन्तः ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिरित्याहुः—

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

एतच्च न ह्यन्यमिति प्रतिपादायितुमाह नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥

(१) किं—पा० ४ पु० । (२) तदनुपपत्तेः—पा० ४ पु० ।

(३) उक्ते हेतुः—पा० ४ पु० ।

अन्तःशरीरे मनो वर्तते इति को वृत्त्यर्थः ? । न तावदाश्रयाश्रितभावः—न हि मनः क्वचिदाश्रितम् । नापि वृत्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् वहिःकार्यदर्शनान्मनसाधिष्ठितं चर्क्षुर्निःसृत्य रूपादिग्राहयति(१) चक्षुषोर्वीसरावो(?)र्जनसः कार्यं तद्भावभावित्वात् न चान्या वृत्तिः सम्भवति तस्मान्नान्तःशरीरवृत्ति मन इति ? । अत्र द्रुमः नाश्रयाश्रितभावो(२) मनसो वृत्तिर्नापि कार्यप्रतिलम्भोऽपि तु नाशरीरस्य मनसः कार्यमिति मनसो वृत्त्यर्थः—न ह्यशरीरं मनः पुरुषस्यार्थं करोतीति ।

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

साध्यत्वादहेतुः । अशरीरं मनः पुरुषार्थसमर्थमिति साध्यमेतत् ।

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेर्न प्रतिषेधः(३) स्मरणशरीरधारणे युगपद्भवति इति दृष्टम् । दृष्टं च सर्वेण प्रतिपत्तव्यम् । चिरनिश्चरिते च मनमि स्मरतः शरीरधारणं न स्यात् ।

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः—उभयं सिध्यति स्मरणं धारणं च ।

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

न स्मरणकालानियमात् । अनियतः स्मृतिकालोऽतोऽयुक्तमेतत् । शरीरसंयोगानपेक्षं चात्मनः संयोगं स्मृतिकारणं द्रुवतः शरीरस्योपभोगापतनत्वं निवर्तते । ततस्त्रान्निवृत्तौ शरीरोत्पत्तिवैयर्थ्यमिति ॥

(१) रूपादिमदर्थं ग्राहयति—पा० ४ पु० ।

(२) नाश्रयाश्रयिभावो—पा० ४ पु० ।

(३) रप्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः॥३१॥

अपरे तु आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इति परिहारं ब्रुवते ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

एतच्च व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानं भवतीत्यपरिहारः । कर्मादृष्टमुपभोगार्थं नियामकं भवतीति न युक्तं समानत्वात् । तस्मात् पूर्वं एव परिहारो नान्तःशरीर-दृष्टित्वान्मनस इति ।

यदि तर्हि ज्ञानमवेतात्मसन्निकर्षाणैगपद्यादिति परिहारो नेष्यते प्राप्तः स्मृतीनां युगपदुत्पादः कारणस्य यौगपद्यादिति ? । नापेक्षाकारणस्यायुगपद्भावात् ।

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम् ॥ ३३ ॥

प्राप्तिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्तं यौगपद्य-प्रसङ्गः ॥ ३४ ॥(१)

यतः प्रणिधानाद्यात्ममनःसंयोगस्य सहकारि कारणं तन्न युगपद्भवतीत्ययुगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदि प्रणिधानाद्यपेक्षा-त्ममनःसंयोगो न युगपद स्मृतिकारणं याः स्मृतयः प्रणिधानादिसन्नित्तानमन्तरेण(२) भवन्ति तासां यौगपद्यं स्यात् ? नान-भ्युपगमात्—न हि प्राणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमस्ति ?, सतः स्मृति-हेतोरसंवेदनात् प्राप्तिभेन समानाभिमानोऽयमिति । प्राप्तिभं तर्हि

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं नास्ति ।

(२) सन्नित्तानामन्तरेण—पा० ४ पु० ।

युगपद्भवितुमर्हति—न हि तस्यासन्निरहितं कारणमिति ? नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतन्न—न हि करणस्यानेकक्रियानिर्वाहः(१)सामर्थ्यमस्ति, प्रातिभं चानेकं ज्ञानं भवेदेकास्मिन्नर्थे भवेदधानेकास्मिन्न ? । न तावदेकास्मिन्न वैयर्थ्यात् । नानेकास्मिन्न, सामर्थ्याभावात् । न चायं नियमः प्रत्ययानां यौगपद्यं न भवतीति, ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्ययानां यौगपद्यादिति । यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशासन्निकर्षात् स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः ये संस्कारा एकदेशास्तेष्ववस्थितशरीरस्यानेकज्ञानसमवायादेकदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात्, न चैतदस्तीति अतश्चापरीहार इति । अवस्थितशरीरस्य संस्काराः समानदेशा इत्युक्तम्—आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वात्, एवं सति सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्यययौगपद्यप्रसङ्गोऽपरिहार्यः । संस्कारप्रत्यासत्त्या स्मृतियौगपद्यं न भवतीति । का प्रत्यासत्तिः ?—न हि संस्काराणां सन्निकृष्टविप्रकृष्टभावोऽस्ति समानदेशत्वात् ? । न ब्रूमः—सन्निकृष्टता प्रत्यासत्तिरपि तु संस्कारस्य सहकारिकारणसमवधानं प्रत्यासत्तिः शब्दवत्—यथा शब्दाः सन्तानवर्तिनः सर्व एवाकाशे(२) समवयन्ति समानदेशत्वे ऽपि यस्योपलब्धेः कारणानि सन्ति स उपलभ्यते नेतरे, तथा संस्कारेष्वपीति ॥

पुरुषस्य ज्ञानमिच्छादयोऽन्तःकरणस्योति कस्यचिद्दर्शनं तत्प्रतिपिध्यते—

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्तयोः ॥ ३५ ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्तयोः । ज्ञातुरेवेच्छादय इति सूत्रार्थः । यद्यन्तःकरणस्येच्छादयः स्युर्न प्रत्यक्षाः स्युः—न

हीच्छादयोऽन्यत्र वर्तमाना अन्यस्य प्रत्यक्षा भवितुमर्हन्तीति ।
 नित्यं चेच्छादयोऽप्रत्यक्षाः स्युः मनोगुणानामतीन्द्रियत्वात् ।
 आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमानम् ॥
 तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः । प्रवृत्ति-
 निवृत्तिभ्यां सामानाधिकरण्यात् शरीरादिषु (प्व)ममङ्ग इति
 सूत्रार्थः ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७ ॥

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनादनेकान्तो वाक्यार्थः ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३८ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ । प्रयुज्यमानभूताविषयत्वं
 प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियमः—यानि भूतानि प्रयुज्यन्ते तेषु प्रवृत्ति-
 निवृत्ती भवन्ते न सर्वोपिवाते । यदि पुनर्ज्ञत्वाद्भूतानां प्रवृत्तिनि-
 वृत्ती स्यातां भूतपात्रे स्याताम्—यथा गुरुत्वादिभ्यो, यानि गुरु-
 त्वादिमन्ति भूतानि तानि स्वगुणात् पतन्तीति, नियमश्च दृष्टः
 तस्मान्न भूतानि चेतनानीति । एकशरीरे च ज्ञातृबहुत्वं निरनु-
 मानमिति—यस्य भूतानि चेतनानि तस्यैकशरीरे बहूनि भू-
 तानीति बहवश्चेतनाः स्युः । भवन्तु बहवश्चेतनाः किन्नो बाध्यत
 इति चेत् ? न, बहुत्वे प्रत्ययव्यवस्थानानुमानं(?) भवेत्, अव्य-
 वस्थानं तु पश्यामः प्रत्ययानां प्रतिसन्धानात्—सर्वः प्रत्ययः
 प्रतिसन्धीयमान एकस्मिन् कार्यकारणमद्धाने दृष्ट इति । अन्य-
 थाभिधानाच्च—हिताहितमाप्तिपरीहारार्थः परिस्पन्दः प्रवृत्तिनि-
 वृत्ती, भवता तु क्रियापात्रं क्रियोपरमं चाश्रित्य तल्लिङ्गत्वा-

दिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इत्युक्तम् यथाविधे च प्रवृ-
त्तिनिवृत्ती प्रयुज्यमानभूताधारस्नेन तथाभूते(?) भूतमात्रे भवत
इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधः ।

मनस्तदाहरणमात्रम्—

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्व्यादकृताभ्यागमाच्च न
मनसः ॥ ३९ ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्व्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ।
यथोक्तहेतुत्वादिति—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिष्वेवमादीनां
हेतूनामप्रतिषेधात् । पारतन्व्यादिति—परतन्त्राणि शरीरेन्द्रिय-
मनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये
पुनः स्वतन्त्राणि स्युः । अकृताभ्यागमाच्च—चेतनत्वाच्छरीरा-
दीनां तैः कृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति अकृतकृतागमनाशदो-
षमसङ्गः अचेतनत्वे तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोग इति ॥

अथायं सिद्धोपमद्भ्रदः—

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४१ ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च आत्मनो गुणो ज्ञानामिति
मकृतम् । यथोक्तहेतूपपत्तेरिति आत्ममतिपादकानां हेतूनामप्रति-
षेधात् । परिशेषादिति शरीरेन्द्रियमनसां प्रतिषेधादन्यस्य च
शिष्यमाणस्यासम्भवात् आत्मनश्च शिष्यमाणत्वात् तस्य गुणो
ज्ञानामिति । उपपत्तेरिति वा स्वतन्त्रो हेतुः आत्मनित्यत्व इति ।
कस्योपपत्तेः ? संसारापवर्गयोरुपपत्तेरित्येवमादि भाष्ये ॥

स्मृतिहेतूनामपौगण्ड्याद्युपपत्तौ स्मरणमित्युक्तम् । अथ

केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यत इति ? स्मृतिकारणानामयौगपद्यप्रतिपादना-
र्थं प्रणिधानादि सूत्रम्—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्र-
हाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यविधौगैककार्यविरोधाति-
शयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारा-
गधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

एवमुपपन्नमानित्या बुद्धिरिति ॥

इति बुद्धेरात्मगुणस्वपकरणम् ।

अनित्यायां च बुद्ध्यावुत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थि-
तत्वाच्च(१) संशयः उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहो
कालान्तरस्थायिनी(२) कुम्भवदिति । उत्पन्नापवर्गिणीति युक्तम् ।
कः पुनरयमर्थः उत्पन्नापवर्गिणीति ? अन्येभ्योऽपि विनाशिभ्य
आशुतरं विनश्यतीति, न स्वयमर्थ उत्पन्नपनन्तरं ध्वंसत(३)
इति । कः पुनरत्र न्यायः ? आशुतरविनाशिनी बुद्धिः जातिमत्त्वे
सत्यस्मदादिप्रत्यक्षतायां व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् प्र-
तिक्षणमपूर्वोत्पत्तौ(४) करणत्वे सति प्रत्यर्थप्रकाशकत्वात् यस्य
प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नपदार्थप्रकाशकत्वं करणत्वे सति तस्याशुतर-
विनाशित्वं दृष्टं यथा मदीपस्य, प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नान्(५) म-
ध्वंसिनः पदार्थान् बुद्धिः प्रत्यर्थनिधमेन प्रकाशयति तस्मादिय-
मप्याशुतरविनाशिनीति । अथवा आशुतरविनाशिनी बुद्धिः

(१) वस्थायित्वाच्च—पा० ४ पु० ।

(२) कालान्तरावस्थायिनी—पा० ४ पु० ।

(३) ध्वंस इति—पा० १ पु० ।

(४) अयुगपदुत्पत्तौ—इत्याधिक १ पु० ।

(५) प्रतिक्षणमुत्पन्नान्—पा० ४ पु० ।

गुणत्वे सत्यवाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् सुखवदिति ॥

अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं कर्मानवस्थायिग्रहणादिति सूत्रम्—

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४३ ॥

यदि तर्हानवस्थायिपदार्थेषु अनवस्थिता बुद्धिः अथ यदा बुद्धिस्थितं(?) कुम्भादिकमुपलभ्यते तदा किं कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी उतायुविध्वंसिनीति ? । अवस्थितग्रहणे ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेः प्रध्वंसिनी—यदाप्यवस्थितं कुम्भादिकमुपलभते तदापि मन्तानेनैव बुद्धयो निवर्तन्ते । कस्मात् व्यवहिते ? प्रत्यक्षनिवृत्तेः—यदि कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरभविष्यत् व्यवहिते ऽपि प्रत्यक्षमवास्यास्यन् न त्ववतिष्ठते तस्मान्न कालान्तरावस्थायिनीति । स्मृतेरवतिष्ठत इति चेत् ?—यदि बुद्धिध्वंसिनी स्यात् स्मृतिर्न स्यात् न हि बुद्धिभेदे स्मृतिं पश्याम इति यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु, अस्ति च स्मृतिः तस्मादवतिष्ठते बुद्धिरिति ? नात एवानवस्थानात्—न हि बुद्ध्याववस्थितायां स्मृतिः सम्भवति—स्मृतिर्नाम प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तत्पूर्वको विषयप्रतिसन्धिः यथेदमद्राक्षमिति, एतच्च न प्रत्यक्षबुद्ध्याववस्थितायां युक्तमिति । अन्यतश्च तद्भावात् स्मृतिरच्छिन्नमिति—येयं स्मृतिर्बुद्ध्याववस्थानलिङ्गत्वेनाभ्युपगम्यते नेयं लिङ्गमन्यतस्तद्भावात् अवतिष्ठते हि बुद्धिजः संस्कार इति ततः प्रणिधानादिनिमित्तापेक्षात् स्मृतिरिति ॥

हेत्वभावं इति चेत् अथ मन्यसे संस्कारात् स्मृतिर्न बुद्ध्यावस्थानादिसत्र को हेतुः ? स्मृतिरेव—यद्यवतिष्ठते बुद्धिः स्मृतिर्न स्यादिति—

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रू-
पाव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४४ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४५ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रह-
णवत् । यद्यनवस्थायिनी बुद्धिरव्यक्तं व्यक्तस्य ग्रहणं प्रा-
प्नोति यथा विद्युत्प्रकाशितानामव्यक्तग्रहणमिति ? न विरोधात्
अव्यक्तग्रहणादवस्थायिनी बुद्धिरिति ब्रुवाणोऽनवस्थायिनी
बुद्धिरिति यत्प्रतिषेधं(?) तदभ्यनुजानासि तस्य चाभ्यनु-
ज्ञानाद्यदुक्तं कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरिति तद्वाधितं भव-
ति । अव्यक्तग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात् नाव्यक्तग्रहणाद् बु-
द्ध्यनवस्थानं सिद्ध्यति । यत्तदव्यक्तमव्यक्तं च ग्रहणं न बु-
द्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामपि तु ग्रहणहेतोर्भेदादिति । तदस-
म्भवाच्च नाव्यक्तं नाम ग्रहणमस्ति । कस्मात् ? अर्थग्रहणमात्र-
त्वाद् बुद्धेः—अर्थग्रहणमात्रं बुद्धिः—तच्चार्यग्रहणं सामान्यतो
विशेषतश्च यच्च सामान्यविषयं तत्सामान्यं प्रति व्यक्तम् । एवं
विशेषविषयम् एवं तद्वद्विषयमिति । तदिदमव्यक्तग्रहणं देशि-
तम् कथमेकस्मिन्(२) विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यात् । लो-
कविरोध इति चेत् ?—यदि तर्हि व्यक्ताव्यक्तग्रहणे न स्यात्तर्हि
योऽयं व्यवहारो लोकेषु व्यक्तं(३) पश्यामीति स कथम् ?
नान्यथा तदुपपत्तेः—नायं सामान्यविशेषतद्रस्तु व्यक्ताव्यक्त-
ग्रहणभेदोऽपि तु धर्मिणः सामान्यतोऽधिगतस्य विशेषत उपलि-
प्ताद्धारकमव्यक्तग्रहणमिति । अनेकान्ताच्च(४)—नायमेकान्तो-

(१) प्रतिषेधव्यम्—पा० ४ पु० । (२) कथमेकस्मिन्—पा० ४ पु० ।

(३) लोकेषु व्यक्तं—पा० ४ पु० ।

(४) अनेकान्तिकरमाधेति तात्पर्यंटीकासम्मतः पाठः ।

तृतीयेऽध्याये २ आह्निके ४६-४८ सूत्रम् । ४३३

ऽस्ति यद्विषयग्रहणहेतोर्ग्राह्यस्य चानवस्थानं तत्राव्यक्तग्रहणम् ॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥ ४६ ॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् । अनवस्थापित्वे ऽपि यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्यावर्तमानानां ग्राह्या-
नवस्थानं ग्रहणानवस्थानं च भवति, भवति च व्यक्तं ग्रहणमर्ची-
पीति यथार्चिःपु, तथाऽन्यत्रापीति, व्यवस्थितं क्षणिका बुद्धिरिति ।

(इति बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वमकरणम् ।)

शरीरगुणश्चेतना सति शरीरे भावादसति चाभावा-
दिति—यच्च यस्मिन् सति भवति असति च न भव-
ति तस्य तादिति विज्ञायते यथा रूपादय इति । ?
न सति भावात् शरीरगुणत्वं चेतनायाः सिद्ध्यति सति
भावस्यान्यगुणत्वे ऽपि दर्शनात्, न तावत् संयोगवि-
भागसंस्काराः कर्मगुणाः अथ च सति कर्मणि भावोऽस-
ति चाभाव इति । संयोगविभागशब्देषु च सत्सु शब्दो
भवत्यथ च न, तद्गुण इति । तद्गुणत्वं च तत्रोपलब्ध्या
सिद्ध्यति यद्यत्र वर्तमानमुपलभ्यते रूपादिकं ततस्य गुण
इति । अथ सति भावादित्यनेन शरीरे चेतनोपलब्धिं द्र-
यात् ? तस्याप्यसिद्धता दोषः—न हि शरीरे चेतनोपलभ्यते,
चेतनामात्रं तुपलभ्यते, तच्च सार्द्धं किं शरीरे उतान्य-
स्मिन् इति । उपेत्य शरीरे चेतनोपलब्धिं किं शरीरगुणश्चे-
तना उत द्रव्यान्तरगुण इति—द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः
संशय इत्युक्तार्थं सूत्रम्—

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणश्चेतना यावद्द्रव्यभावित्वा(१)द्रूपादीनाम् ॥

दृष्टान्तसूत्रम्—

यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्तन्ते यथा रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते तस्मान्न तद्गुण इति । साधर्म्येण वा न तद्गुण इति यथाप्सूष्णतेति(२) । संस्कारवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा चेतनापीति ? न कारणानुच्छेदात्—संस्कारस्य न शरीरमात्रं कारणं तस्य नोदनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावाभावौ युक्तौ कारणसन्निधानशतोऽयुक्तमेतदिति । चेतनानिमित्तस्याप्यसन्निधानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणसन्निहितमेवं चेतनाकारणमपीति ? तदयुक्तम् विकल्पानुपपत्तेः—यच्छरीरे चेतनोत्पत्तिकारणं तर्त्तिक शरीरस्थमुत द्रव्यान्तरस्थम् ? शरीरस्थमपि किं यावच्छरीरभावि उत नैमित्तिकमिति ? । यदि यावच्छरीरभावि ? न कदाचिच्चेतनाहीनं शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य सन्निहितत्वात् । अथ नैमित्तिकं ? यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं तत्रापि(३) चेतनावत्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरस्थं द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं शरीरे चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि निवमहेतुर्वक्तव्यः । द्रव्यान्तरस्थं च नित्यमनित्यं वा, अनित्यमपि कालान्तराव-

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० ।

(२) यथाप्सूष्णन्युष्णतेति—पा० ४ पु० ।

(३) तत्रापि—पा० १ पु० ।

स्थायि क्षणमध्वंसि वेति(१) चेतनावत् प्रसङ्गः ॥

यच्च मन्यते श्यामादिगुणं च द्रव्यं भवति न च यावद्द्रव्य-
भावेनी श्यामतेति ? तच्च न,

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४९ ॥

पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः । नात्यन्तं श्यामतोपरमे(२) रूपान्त-
रोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्पन्नं इति ॥

इतश्च—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । यावत्सु द्रव्ये-
षु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य दर्श-
नम्—यथा श्यामानिट्तौ रक्तादीनामिति । न पुनः
शरीरे चेतनाविपरीतं गुणान्तरमुपलभ्यते चेतनामात्रोपरमस्त्व-
त्पन्नं इति । अथ मन्यसे शरीरेऽप्यचेतनत्वं नाम(३) गुणान्तर-
मिति ? तन्न, स्वरूपतोऽनिर्देशात्—यत्तदचेतनत्वं नाम, किं तद
चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति ? यदि
विपरीतं चेतनावत् संवेद्यं स्यात् । अथ चेतनाविप्रतिषेधमात्रं ? तन्न
गुण इति ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

शरीरव्यापित्वात्—शरीरवत् शरीरावपवाश्चेतनोत्पत्त्या
व्याप्यन्ते । को व्याप्यर्थः ? न कश्चित् शरीरावपवश्चे-

(१) प्रतिक्षणं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।

(२) श्यामरूपोपरमे—पा० ४ पु० ।

(३) अचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणश्चेतना यावद्द्रव्यभावित्वा(१)द्रूपादीनाम् ॥

दृष्टान्तसूत्रम्—

यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्तन्ते यथा रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते तस्मान्न तद्गुण इति । साधर्म्येण वा न तद्गुण इति यथाप्स्युष्णतेति(२) । संस्कारवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा चेतनापीति ? न कारणानुच्छेदात्—संस्कारस्य न शरीरमात्रं कारणं तस्य नोदनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावाभावौ युक्तौ कारणसन्निधानवतोऽयुक्तमेतदिति । चेतनानिमित्तस्याप्यसन्निधानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणमसन्निहितमेवं चेतनाकारणमपीति ? तदयुक्तम् विकल्पानुपपत्तेः—यच्छरीरे चेतनोत्पत्तिकारणं तत्किं शरीरस्थमुत द्रव्यान्तरस्थम् ? शरीरस्थमपि किं यावच्छरीरभावि उत नैमित्तिकमिति ? । यदि यावच्छरीरभावि ? न कदाचिच्चेतनाहीनं शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य सन्निहितत्वात् । अथ नैमित्तिकं ? यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं तत्रापि(३) चेतनावत्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरस्थं द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं शरीरे चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । द्रव्यान्तरस्थं च नित्यमनित्यं वा, अनित्यमपि कालान्तराव-

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० ।

(२) यथाप्स्युष्णतेति—पा० ४ पु० ।

(३) तदापि—पा० १ पु० ।

स्यापि क्षणप्रध्वंसि वेति(१) चेतनावत् मसङ्गः ॥

यच्च मन्यते श्यामादिगुणं च द्रव्यं भवति न च यावद्द्रव्य-
भाविनी श्यामतेति ? तच्च न,

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४९ ॥

पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः । नात्यन्तं श्यामतोपरमे(२) रूपान्त-
रोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्यन्तं इति ॥

इतश्च—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । यावत्सु द्रव्ये-
षु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य दर्श-
नम्—यथा श्यामानिवृत्तौ रक्तादीनामिति । न पुनः
शरीरे चेतनाविपरीतं गुणान्तरमुपलभ्यते चेतनामात्रोपरमस्त्व-
त्यन्तं इति । अथ मन्यते शरीरेऽप्यचेतनत्वं नाम(३) गुणान्तर-
मिति ? तन्न, स्वरूपतोऽनिर्देशात्—यत्तदचेतनत्वं नाम, किं तद्व
चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति ? यदि
विपरीतं चेतनावत् संवेद्यं स्यात् । अथ चेतनाविप्रतिषेधमात्रं ? तन्न
गुण इति ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

शरीरव्यापित्वात्—शरीरवत् शरीरावयवाश्चेतनोत्पत्त्या
व्याप्यन्ते । को व्याप्यर्थः ? न कश्चित् शरीरावयवश्चे-

(१) प्रतिक्षणं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।

(२) श्यामरूपोपरमे—पा० ४ पु० ।

(३) अचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

तनाहीनो भवतीति सर्वस्य चेतनानिमित्तत्वात् शरीरवच्छरी-
रावयवाश्चेतनाः प्राप्नुवन्ति । भवन्तु शरीरावयवाश्चेतनाः ?
न प्रत्ययव्यवस्थाप्रसङ्गात्—शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति
प्रत्ययव्यवस्थानं स्यात् ।

न शरीरावयवाश्चेतनाः—

न(१) केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५२ ॥

केशनखादिष्वनुपलब्धेः इति दृष्टान्तमूत्रम् ॥

त्वक्पुष्पन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥५३॥

त्वक्पुष्पन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः । संयोगद्रव्यं
केशनखादयो न तु शरीरावयवा इति, तस्मान्नायं प्रसङ्ग इति ।

इति न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५४ ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ द्वये शरीरगुणा भवन्ति बाह्यकरणप्र-
त्यक्षा रूपादयोऽतीन्द्रियं च गुरुत्वं, विधान्तरं तु चेतना न बाह्य-
करणप्रत्यक्षा सुमेवेद्यत्वात्, नातीन्द्रिया मनोविषयत्वात्, तस्मान्न
शरीरगुण इति ।

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५५ ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ यद्येतेतरवैधर्माणो रूपा-
दयो न शरीरगुणत्वमतिवर्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्ये सति चेतना
शरीरगुणत्वं न हास्यति ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्व्यूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्व्यूपादीनामप्रतिषेधः । द्वये शरीरगुणा भव-
न्तीत्युक्तः सूत्रार्थः । रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यमनुसंहितं चा-

व्यावृत्तं चेति वैधर्म्यमात्रमन्वयव्यतिरेकि तु चेतनायाः शरीरगुणस्वसाधनं न भवतीति, तस्मादसमेतत् । ये हेतवोऽनेन प्रकरणेन(१) लभ्यन्ते तेषां प्रयोगः—न शरीरगुणश्चेतना निमित्तान्तराभावे विरोधिगुणादर्शने च सत्पयावद्द्रव्यभावित्वात् अप्सु औष्ण्यवादिति । शरीरव्यापित्वादिति तु न साधनं, किन्तु शरीरे चेतनां श्रुतौ दोषोऽनेकचेतनत्वप्रसङ्गः । न शरीरगुणश्चेतना बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वात् सुखादिवादिति । अथेदं प्रकरणं निर्णीतार्थं कस्मात्पुनरारभ्यमिति ? बहुधा परीक्षमाणं तत्त्वं(२) निश्चिततर भवतीत्यत आरभ्यत इति । परीक्षिता बुद्धिरिति ॥

(इति बुद्धेः शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ।)

मनोऽवसरमाप्तं परीक्ष्यते तत् प्रतिशरीरमेकमनेकामिते वा विचारे—

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५७ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ अयुगपज्ज्ञानानि भवन्तीति प्रत्यक्षम् एतच्च मनस एकत्वं साधयति । कथमिति ? यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः सम्बन्ध इति युगपदनेकार्थसन्निधाने युगपदनेकज्ञानानि भवेयुः यत्त्वेकेन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु विज्ञानानामयुगपद्भावः तन्न मनस एकत्वे लिङ्गं अन्यतस्तद्भावात् अन्यथा हि करणत्वात्तद्भवतीत्युक्तम् ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५८ ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरिति । शेषं भाष्ये ।

अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥५९॥

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् । यथाऽला-
तस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते तथा बुद्धीनामाशुभा-
वाद्बिद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते न चास्त्युभयपक्षसम्प्रतिपन्ना(१)
युगपदुत्पत्तिर्यथा बहुत्वं मनसः प्रतिपद्येमहीति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु(२) ॥ ६० ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु(३) य एवैकत्वे हेतुर्मनस उक्तोऽनेनैवाणु
मनोऽवसातव्यमिति ॥

(इति मनःपरीक्षामकरणम् ।)

मनसः खलु भोः सेन्द्रियशरीरे वृत्तिः । शरीरे विचार्य-
माणे(४) मन एव विचारितं भवत्यतः शरीरं पुनर्विचार्यते—किमयं
शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतरारभ्यते आहोस्वित् सापेक्षैरिति ? वि-
मतिपत्तेः संशयः—श्रूयते खल्वत्र विमतिपत्तिः ।

तत्रेदं तत्त्वं—

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ पूर्वशरीरे या प्रवृ-
त्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं, तस्य फलं—त-
ज्जनितौ धर्माधर्मौ, तयोरनुबन्ध—आत्मसमवेतयोरवस्थानं, वि-
पाककालस्यानियमात्—अनियतो विपाककाल इहामुत्र जाय-
न्तरे चेति । तेनावस्थितेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः तस्य शरी-
रस्योत्पत्तिर्न स्वतन्त्रेभ्यः । कस्मात् पुनः कर्म धर्माधर्मसञ्ज्ञ-

(१) न चास्त्योभयपक्षसम्प्रतिपन्ना—पा० ४ पु० ।

(२) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(३) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(४) विचारिते—पा० ४ पु० ।

कमुत्पत्तिसमकालं फलं न ददाति ? । क एवमाह न ददातीति विपाककालस्यानियमात्—यदा ऽशेषकारणसन्निधानं भवति, सन्निधाने ऽपि यदा कारणान्यप्रतिबद्धानि भवन्ति तदा ददात्येव(१) यदा पुनर्न ददाति तदा विपच्यमानकर्मातिशयप्रतिबन्धात्—यो विपच्यमानः कर्मातिशयो भवति यस्य धर्माधर्मसमाख्यासो(तो)ऽनुपभुक्तफलः तेन प्रतिबन्धात् विद्यमानमपि कर्म फलं न ददाति । यानि वा प्राप्यन्तराणि तस्य कर्मणः समानोपभोगानि तेषां विपच्यमानैः कर्माशयैः प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलम् । यानि वा प्राप्यन्तराणि कर्मभागीनि तस्य कर्मणस्तत्कर्मभिः प्रतिबन्धात् तस्य वा कर्मणः सहकारिधर्माधर्मलक्षणं निमित्तं नास्तीत्यतः फलस्यानारम्भः, तस्य वा सहकारिणः प्रतिबन्धात्, सत्त्वान्तरकर्मणां वा सहकारिणां प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलं धर्माधर्मौ प्रयच्छन् इति । दुर्विज्ञेया च कर्मगतिः सा न शक्या मनुष्यधर्मणाऽवधारयितुम् । आकृतिमात्रं तूक्तम् ।

कः पुनरत्र न्यायः कर्मतन्त्राणि भूतानि शरीरमारभन्ते न निरपेक्षाणीति ? अयं न्यायोऽभिधीयते—पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् यत् पुरुषार्थसमर्थं तत् पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं दृष्टं यथा रथादि, पुरुषविशेषगुणेन प्रयत्नेन प्रेरितैर्भूतैरारभ्यमाणं पुरुषार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरम् तस्मादिदमपि सापेक्षैर्भूतैरारभ्यते सुखदुःखनिमित्तत्वात् घटादिवदिति । इतश्च कार्यत्वात् रथादिवत् बाह्यकरणग्राह्यत्वे सति(२) रूपादिमत्त्वात् घटादिवदेव ॥ अत्र नास्तिक एवमाह—

(१) ददात्यपि—पा० ४ पु० ।

(२) बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे सति—पा० ४ पु० ।

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ यथा कर्मनिरपे-
क्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वर्त्ता मूर्तयः सिकताशर्करागौरिकाञ्जनममृतयः
पुरुषार्थक्रियाकारित्वादुपादीयन्ते तथा शरीरसर्गोपीति पुरुषार्थ-
क्रियासामर्थ्यादित्येतस्य हेतोरनैकान्तिकद्वारकं सूत्रम् । साध-
नपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादसिद्धम् ।

अथ पक्षः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमारभन्ते पुरुषा-
र्थक्रियासामर्थ्यात् सिकतादिवादिति ? एतच्च न—

न साध्यसमत्वान् ॥ ६३ ॥

साध्यसमत्वात् । यथैव शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतेरारभ्यत
इति साध्यं तथा सिकतादीनामकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यत इति ।
सिकतादीनामपि कर्मनिमित्तः सर्ग इत्येतस्मादेव हेतोः सिध्य-
तीति । यथा चोभयपक्षमम्प्रतिपन्नो रथादिदृष्टान्तः पुरुष-
विशेषगुणभेरितभूतपूर्वकोऽस्ति न तथा अकर्मनिमित्तसर्गपक्षे दृष्टा-
न्तोऽस्तीति ।

विषमश्चापमुपन्यासः भूतेभ्योमूर्त्युपादानवदिति ?—

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६४ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ मातापितृशब्देन लोहित-
रेतसी बीजभूते गृह्येते—तत्र पित्रोः पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी
सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म सह मातृगर्भाशयं शरीरोत्प-
त्तिं प्रयोजयति । तत्र चोपपन्नं बीजानुविधानं, बीजानुविधानाच्च
यज्जातीयौ तस्य पितरौ तज्जातीयः सम्भवतीति ॥

तथाहारस्य ॥ ६५ ॥

तथाहारस्य—उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतस्य । एतदपि
सिकतादिभिर्वैधर्म्यमेवोच्यते—अक्षितपीतमाहारः तस्य पाका-

तृतीयेऽध्याये २ आह्निके ६६-६९ सूत्रम् । ४४१

द्रसद्रूपं निर्वस्यते तन्मातृशरीरे(१) उपचीयते, गर्भशरीरे चो-
पचिनं(२) कल्लादिभावेनोपचीयमानं कर्मसापेक्षभूतैः पाण्या-
दिभावमापद्यते । यदि पुनः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि स्युः
स्थात्पादिगतमिवात्रं पच्येत, न त्विदमस्ति तस्मात् सापे-
क्षाणीति ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमा-
रभन्त इति सत्रो दम्पत्योः संयोगः पुत्रादिफलकः स्यात् ।
कर्मसापेक्षेषु भूतेषूपपन्नो नियमाभाव इति ।

सर्वात्मभिः सम्बन्धात् साधारणविग्रहवस्त्वमसद्गः नियम-
हेत्वभावादिति चेत् ?—अथ मन्पसे शरीरं सर्वात्मभिः सम्बन्ध्यते
भंयोगजेन च संयोगेन क्रियाजेन वा तत्र शरीरादिगतो न कश्चि-
न्नियमहेतुरिति येन शरीरमेव तस्यात्मनो व्यवतिष्ठत, न च पुरु-
षगतो विशेषः कश्चिद्विद्यते येन शरीरमेकस्य पुरुषस्य उपभोग-
साधनं भवेत् अस्ति च नियमः तस्माद्द्रक्तव्यो नियमहेतुरिति ? ।

अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥६७॥

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥
येनैव कर्मणा शरीरमुत्पाद्यते तदेव संयोगं नियमयति
अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे यथोक्तदोष इति ।

तदस्थता कुत इति चेत् ?—अथ मन्पसे यदि कर्म नियामकं
शरीरसर्गस्याथ कर्मणि कुतो नियम इति ? न, स्वसंयोगोत्पत्ति-
नियमात्—यो यस्यात्मनः संयोगः तस्माद्यत् कर्मोपजायते

(१) तस्माच्च शरीरे च—पा० १ पु० । (२) उपहितं—पा० ४ पु० ।

तत्तस्य भवतीति । संयोगे कुतो नियम इति ? यथैव कर्मणि प-
र्यनुयोगो न व्यावर्तते तथा संयोगेऽपीति ! न, मनोनियमहेतुत्वा-
त्—यस्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो जन्यते स तस्य भव-
तीति । मनस्यपि तुल्यम् ?—मनसस्तर्हि सर्वात्मभिः सम्बन्धात् किं
नियामकमिति ? कर्मैव—यन्मनो यदीयेन कर्मणा उपनिबद्धं
तदीयं तद्भवतीति । सर्गादौ कथमिति चेत् ? सर्गादेरनभ्युपग-
माददेश्यम्—अनादिः संसारः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितमेतत्
आदिमिति संसार एव देश्यो नानादाविति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः । कः पुनरयं नियमः ? यथैक-
स्यात्मनः शरीरं तथा सर्वात्मनामिति नियमः अन्यस्यान्वया-
ऽन्यस्यान्वयेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्दृष्टः शरीरभेदः प्राणि-
नामनेकरूपः स च कर्मनिरपेक्षैर्भूतैः शरीरारम्भे न युक्तः, क-
र्मणां भेदाच्छरीराणि भिद्यन्त इति युक्तम् । उपपन्नश्च तद्वि-
योगः कर्मक्षयोपपत्तेः । द्वे शरीरस्य प्रकृती व्यक्ता चाव्य-
क्ता च । तत्राव्यक्तायाः कर्मसमाख्यातायाः प्रकृतेरुपभोगात्
प्रक्षयः प्रक्षीणे च(१) कर्मणि विद्यमानानि भूतानि न शरी-
रमुत्पादयन्तीति उपपन्नोऽपवर्गः, कर्मनिरपेक्षेषु कस्य प्रक्षया-
न्मोक्षमाणा अपवृज्येरन् भूतलक्षणायाः प्रकृतेरनुच्छेदात् ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गं ॥६९॥

अदृष्टकारितमिति चेत् ?—अथ मन्यसे अदृष्टकारिता शरी-
रोत्पत्तिः—अदृष्टशब्देनादर्शनमुच्यते अदर्शनमदृष्टमिति, सर्गादौ
प्रधानं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तते, तत्तु प्रवर्तमानं महदादिभा-

(१) प्रक्षीयमाणे च—पा० ४ पु० ।

वेन शरीरमुत्पादयति उत्पन्ने शरीरे द्रष्टा दृश्यं पश्यतीति ।
 दृश्यं च द्वेषा विषयो नानात्वं (१) च प्रकृतिपुरुषयोः, दृष्टेन
 प्रधानं चरितार्थत्वान्न प्रवर्तते इति तदेवमदर्शनं शरीरसर्गहे-
 तुस्तद्भावभावित्वादिति(२) ? एतस्मिन् खल्वदर्शने पुनस्तत्प्रस-
 ङ्गोऽपवर्गे—या च प्राक् प्रवृत्तेर्दर्शननिवृत्तिरदर्शनाभिमतता
 या चोत्तरकालं निवृत्ते सर्गे नैतयोरदर्शनयोः कश्चिद्विशेषः ।
 अदर्शननिमित्ता चेत् शरीरोत्पत्तिर्भवति तेन यथा प्राक् ना-
 नात्वदर्शनात् प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते तथाऽपवृत्तेऽपि प्रवर्तते,
 न चैवमभ्युपगम्यते, तस्मान्नादर्शनं शरीरसर्गे कारणमिति । च-
 रितार्थता विशेषो(३) भविष्यतीति न युक्तं (न) चरितार्था-
 नामचरितार्थानां च भूतानां पुनरारम्भदर्शनात् आद्येन शरी-
 रेण रूपाद्युपलब्धेः कृतत्वाद् द्वितीयादिशरीरं शब्दाद्युपलब्धि-
 साधनं न स्यात्, भवति च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं द्वितीया-
 दिशरीरं, तेन गम्यते चरितार्थान्यपि भूतानि पुनः शरीर-
 मारभन्त इति । पुरुषार्थेन च हेतुना पुनः शरीराप्यार-
 भन्त इति—पुरुषार्थश्च पुरुषप्रधाननानात्वंदर्शनं ?, तस्य चाकर-
 णादनर्थकः शरीरारम्भो भवेदिति । दिदृक्षाविशेषोऽदर्शन-
 मिति चेत् ?—अथ मन्यसे नादर्शनं दर्शनाभावः किन्तु दिदृक्षा
 दर्शनमित्युच्यते सा चापवृत्तेः प्रधाने दिदृक्षा न भवतीति ?, न
 प्राक्प्रवृत्तेस्तदभावात्—यावत्प्रधानं महदादिभावेन न परिण-
 मते तावदिदृक्षा नास्ति कथं कारणं भविष्यति प्रवृत्तेरिति ।
 सर्वशक्तिमत्वात् तदाप्यस्तीति चेत् ?—अथ मन्यसे सर्वाः कारण-

(१) भेद इत्यर्थः । (२) स्तद्भावभावादिति—पा० १ पु० ।

(३) चरितार्थताविशेषो—पा० ४ पु० ।

शक्तयः प्रधाने विद्यन्ते तदिदमात्मभूतामिः कारणशक्तिभिः सर्वशक्तिमत्प्रधानं, सर्वशक्तिमत्त्वाच्च प्रागपि प्रवृत्तेः प्रधाने दिदृक्षाऽस्तीति ? न अपवर्गाभावप्रसङ्गात्—दिदृक्षावचानात्वदर्शनमप्यस्तीत्यपवर्गाभावः विद्यमाने च नानात्वदर्शने प्रधानस्य प्रवृत्तिरयुक्ता—पदा च नानात्वदर्शनं तदापि दिदृक्षा न व्यावर्तते न हि मदात्मानं जहातीति षः पक्षः । दिदृक्षायां च मत्यां कुतोऽपवर्गः ? दिदृक्षानानात्वदर्शने च विरुद्धे कथमेकस्मिन् काले भवतः । अज्ञानमदर्शनमिति च श्रुवाणो विकल्पतः पर्यनुयोज्यः किं ज्ञानाभावोऽज्ञानमुत मिथ्याज्ञानमिति ? किं चातः ? यद्यभावोऽपवर्गो न प्राप्नोति प्राक् प्रवृत्तेरपवृत्ते च प्रधाने ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् । अथ मिथ्याज्ञानं ? तन्न युक्तं, प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात् । कथमभावो ? बुद्धिधर्मकत्वात् अपवृत्ते च प्रधाने न बुद्धिरिति(१) कथं तद्धर्मोऽज्ञानं भविष्यतीति । सत्कार्यवादाभ्युपगमात् सर्वदास्तीति श्रुवाणो मोक्षं बाधते । कथं ? तत्त्वज्ञानस्य सर्वदाभावात् तत्त्वज्ञानमिथ्याज्ञानयोश्च सहानवस्थानात् प्रवृत्तेस्तादार्थ्य(२)मयुक्तम् । न हि भवता पक्षे किञ्चिदसद्भवति सच्चात्मानं जहातीति सर्वार्थानां सम्भवात् प्रधानं किमर्थं प्रवर्तत इति वक्तव्यम् । अथाभिव्यक्तिनिमित्तां प्रवृत्तिं प्रतिपद्येयाः ? साध्यमभिव्यक्तिः प्राक् प्रवृत्तेः सती आहोऽसतीति पूर्ववत्प्रसङ्गः । अथ प्रागनुपलब्धं पश्चादुपलभते ? किमुपजातविशेषमुतानुगजातविशेषमिति । यदि विशेषोपजननात् पश्चादुपलभ्यते व्याहृतं भवति । अनुपजातविशेषः कस्मात् प्राज्ञोपलभ्यत इति वक्तव्यम् ? सत्का-

(१) बुद्धिरस्ति—पा० पु० ।

(२) तादात्म्य—पा० ४ पु० ।

यथादाभ्युपगमे च स्फूर्जतापि न विशेषोपजनः शक्यः प्र-
तिपादयितुम् । न च विशेषोपजनप्रत्याख्याने वस्तुन उपल-
ब्धनुपलब्धिविषयत्वं शक्यमवगमयितुम् । कर्मनिमित्ते तु सर्वे
दर्शनार्थं भूतानि शरीरं पुरुषगुणभेरितान्यारभन्त इति यु-
क्तम् । न ह्यनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यतीति ॥

अपरे त्वदृष्टं परमाणुगुणं वर्णयन्ति तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गो-
पवर्ग इति परमाणुगुणस्य शरीरोत्पात्तनिमित्तत्वात् पुनस्त-
त्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः(१) ॥७० ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः । परमाणवः स्व-
गुणाददृष्टात् संहन्यन्ते संहताश्च अणुकादिप्रक्रमेण शरीर-
मुत्पादयन्ति तन्मनः स्वगुणाददृष्टादुपसर्पतीति । उपसर्पणहे-
तोरदृष्टस्य नित्यत्वात् किंकृतमपसर्पणमिति ? । कर्माशयक्षये
कर्माशयादपसर्पणमिति युक्तं प्रायणम् । उभयहेतुर्मनोवृत्तिरदृष्टो
भविष्यतीति न युक्तम् एकस्य जीवनमायणहेतुत्वानुपपत्तेः ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रा-
यणानुपपत्तिं ब्रूमः तदिदमुक्तमुपसर्पणहेतोरदृष्टस्यानित्यत्वाद्-
पसर्पणहेतोश्चादृष्टस्याभावात् यादृच्छिके तु प्रायणे प्रायणभेदो
न स्यात् ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७२ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यादिति परिहारं वर्णयन्ति ।
यथा किल्लाणोः श्यामता नित्याऽथापि संयोगेन प्रतिषिध्यते

एवमणुमनसोरदृष्टः सम्यग्ज्ञानेन प्रतिपिध्यते इति ॥

एतच्च न—

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७३ ॥

अकृताभ्यागमप्रसङ्गादिति ॥ अनुपपन्नप्रमाणस्याभ्युपगमो-
ऽकृताभ्यागम इति सूत्रार्थः । यथाश्रुति वा सूत्रार्थः अकृतस्य
कर्मण उपभोगप्रसङ्गादिति । एतत्सविस्तरोक्तं भाष्य इति ॥

आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मनस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत् तथेहोपपादितम् ॥

(इति प्रासाङ्गिकमदृष्टानिष्पाद्यस्वप्रकरणम् ।)

इति-औद्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

न्यायवाचिके

चतुर्थोऽध्यायः

मनसोऽनन्तरं(१) प्रवृत्तिरवसरमाप्ता परीक्षितव्येत्यत आह—
प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता—तथा परीक्षितेत्यर्थः सूत्रस्य । किं पुनः
प्रवृत्तेः परीक्षितामिति ? यावद्धर्माधर्माश्रयं परीक्षितं सर्वा प्रवृत्तेः
परीक्षा । तत्र प्रवृत्तिर्द्वेषा भवति—कारणरूपा कार्यरूपा च ।
कारणरूपा—प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति । कार्यरूपा—धर्मा-
धर्मसमाख्या(२) दुःखादिसूत्रे वर्णिता । तत्र कारणरूपायाः
प्रवृत्तेर्विंशतिधा भेदः । कार्यरूपा तु प्रवृत्तिरेकद्रव्याऽभ्युदयस्य
प्रतिनियमात् अवस्थिता विपाककालस्य नियमात्, आत्मस-
मवायात् गुणभूता, अनित्या मायणादिदर्शनात् । तदुक्तं वि-
पच्यमानकर्माशयप्रक्षये प्रायणमिति । जन्मनः कारणम् पूर्वकृत-
फलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति संसारापवर्गहेतुभूता तद्भावे संसारः
तदभावे ऽपवर्ग इत्येवमाद्युक्तम् ॥

प्रवृत्तेरनन्तरास्ताहिं दोषा इत्यभिधीयन्तामित्यत आह—
तथा दोषाः ॥ २ ॥

तथा दोषाः ॥ उक्ता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः
संसारस्यानादित्वात् अनादिना प्रवन्धेन प्रवर्तन्ते सम्पद्गणानाञ्च

(१) अनन्तरा—इति क्वचित् । (२) समाख्याता—इति क्वचित् ।

मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ निवर्तन्त इत्युत्पादनिरोधधर्मकाः । कार्यत्वे
सतीन्द्रियान्तरप्रत्यक्षत्वात् अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाच्च गुणाः ।

(इति प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।)

प्रवर्तनालक्षणादोषा इत्युक्तं, तथा च मानादयः प्रव-
र्तयन्तीति लक्षणसाम्यात् तेऽप्युपसंख्येया इति ? नोपसंख्येयायन्ते
संगृहीतत्वात् । केन संग्रहः ? प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेनैव ।
तेषां तु संगृहीतानां—

तत्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तत्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ तेषां दोषाणां
त्रयो राशयः—त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, रागपक्षः—कामो
मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति । द्वेषपक्षः—क्रोधः ईर्ष्या-
ऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति । मोहपक्षः—मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा
मानः प्रमाद इति ।

कामो मत्सर इत्यादि(१) किं पर्यायवचनम् आहो-
ऽर्थान्तरभाव इति ? । किं चातः ? यदि पर्यायवचनं
त्रयो राशय इत्युक्तम्—न हि पर्यायशब्देषु राशित्व स-
म्भवति, न हीन्द्रशक्रपुरन्दरशब्दानां राशयर्थः कश्चित् सम्भ-
वति, अर्थान्तरभावे विशेषो वाच्य(२) इति ? । अर्थान्तरभाव
इति श्रुमः—तत्र कामः स्त्रीगताऽभिलाषः—या स्त्रीगता प्रार्थना
सा काम इति । एवं चाहुः नाकामयमानो मण्डयत इति ।
अभीषमाणवस्त्वपौरत्यागेच्छा मत्सरः—यथा राजकीयोदपा-
नान्मोदकं वा इति । अस्ववस्त्वादानेच्छा स्पृहा—यद्रस्तु स्वं न
भवति तस्य वा आदानेच्छा सा स्पृहा । पुनर्भवप्रतिसन्धानहे-

(१) शब्देवमादिकं—पा० ४ पु० ।

(२) वक्तव्य— पा० ४ पु० ।

तुभूता तृष्णा-या पुनर्भवप्रार्थना सा तृष्णा(१) । प्रमाणविरु-
द्धपरद्रव्यापहारेच्छा लोभः-प्रमाणविरुद्धं परद्रव्यादानं कुर्याणो
लुब्ध इत्युच्यते । एषां च सामान्यं रागः सामान्येन विशेषः
सङ्गृहीत इति । शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकृत्यहेतुः क्रोधः-सञ्जाते
यस्मिन् शरीरेन्द्रियाधिष्ठानानि विकृतानि भवन्ति स क्रोध इति ।
साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेशप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या-यदपरिगृहीतं
साधारणं वस्तु तस्मिन् यः पराभिनिवेशप्रतिषेधाभिप्रायः से-
र्ष्या । परगुणाक्षमता असूया-या परगुणान् श्रुत्वा असम्यतो-
पजायते सा असूया । परपकारेच्छा द्रोहः-अशक्तस्य या परम्प-
त्यपचिकीर्षा(२) सा द्रोहः । कृतापकारासहिष्णुता अमर्षः-या
कृतापकारस्याऽसहिष्णुता सोमर्षः । अस्य च द्वेषः सामान्यं
तेन सङ्ग्रहः । विपर्ययज्ञानं मिथ्याज्ञानम् अतस्मिन्स्तदिति
प्रत्यय इति । संशयो विचिकित्सा किंस्विदिति । तथा(३)
विद्यमानाविद्यमानगुणाध्वारोपेणात्मोत्कर्षप्रत्ययो मानः अहोऽ-
हमस्मि(४) इति । शक्तस्य कर्मव्याकरणं प्रमादः-यतः
शक्तः स्वकर्तव्यं न करोति स प्रमाद इति । अस्य च सामान्यं
मोहः तेन संग्रह इति । अतस्त्रैराश्यान्धोपसरुपायन्त इति ।

कुत्र एतत् ? लोकतस्तद्वगतेः(५)-लोकत(६) एते कामादयः
एवम्भूतेष्वभिप्रायेषु प्रयुज्यन्ते नाभिप्रायमात्रे, न हि भिक्षां प्रार्थ-
यमानः कामपत इत्येवं भवतीति । लक्षणस्य तर्हि अभेदात् चित्त-
मनुपपन्नमिति ?-एकं रागद्वेषमोहाः लक्षणाभेदात् रागभेदवदि-
दिति ? । नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्-सत्यापि लक्षण-

(१) सा तृष्णेति-पा० ४ पु० । (२) चिकित्सा-पा० १ पु० ।

(३) यथा-पा० ४ पु० । (४) अहोऽहमस्मि-पा० १ पु० ।

(५) तदाधिगतेः-पा० ४ पु० । (६) लोकं-पा० ४ पु० ।

स्याभेदे आन्तर्गणिकं भेदकं लक्षणमस्ति तदुपपत्तोद्धित्वम् ।
 यथा रागलक्षणेन सङ्गृहीतानां कामादीनामिति । न च सा-
 मान्यमेकत्वे कारणं (तथा च) सामान्यस्यैवाभावः स्यात् यदि
 रागद्वेषमोहानामेकत्वं स्यात् समानमेतल्लक्षणमित्येतदेव न स्था-
 दिति न ह्येकस्य समानं भवतीति । किं पुनरान्तर्गणिकं लक्षण-
 मिति ? सत्किलक्षणो रागः—यो विषयेष्वभिपन्नः स रागः । अमर्ष-
 लक्षणो द्वेषः—असहिष्णुता दुःखस्य दुःखसाधनानां चेति द्वेषः ।
 मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोहः—यथाऽवस्थितविषये ऽयथाभावप्र-
 तिपत्तिर्या एतच्च रागद्वेषमोहानां व्यवच्छेदकं लक्षणमात्मप्रत्य-
 क्षमिति(१) ॥

नैकप्रत्यनीकत्वात्(२) ॥ ४ ॥

एकं रागद्वेषमोहा एकप्रत्यनीकत्वात् विभागवदिति—यथा
 विभाग एकेनैव संयोगेन विरुद्ध्यमान एको भवति तथा त-
 त्वज्ञानेनैकेन विरुद्ध्यन्ते रागादयस्तस्मादेकं रागादय इति ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ एकप्रत्यनीकाश्च रूपादयः एकाग्रिसंयो-
 गविरोधिनः न चैपामेकत्वमिति अनैकान्तिकम् । एकयोनि-
 त्वादेकं रागादयः शब्दवादित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । एकयोनयो
 रूपादयो न चैपामेकत्वमिति ।

सति चार्थांतरभावे—

तेषां मोहः पापीयान् नामृदस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

तेषां मोहः पापीयान्—पापतमः—पापिष्ठ इति वा प्राप्ते द्वौ

(१) एकप्रत्यनीकत्वात्—अधिकं ४ पु० ।

(२) प्रत्यनीकत्वात्—पा० ४ पु० ।

द्वात्रिंशत्सु पापीयानित्युच्यते रागमोहयोर्मोहः पापीयान् द्वेष-
मोहयोर्मोहः पापीयानिति । कस्मात् ? नामूढस्येतरो भवतः मूढः
कुप्यति मूढो रज्यते मूढो मुह्यतीति । तच्चज्ञानाच्च मोहानि-
दृत्तौ रागादिनिवृत्तिरित्येकप्रत्यनीकता-यस्मात् तच्चज्ञाना-
निवृत्ते मोहे न रागद्वेषौ भवतः अत एकप्रत्यनीकता न पुन-
रनेकत्वादिति । एवं च कृत्वा दुःखादीनामुत्तरोत्तरापाये तदन-
न्तराभावादपवर्ग इति सिध्यति ॥

मासुस्तर्हि—

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

निमित्तनैमित्तिकभावा(१)दर्थान्तरभावो(२) दोषेभ्यः । अ-
दोषो मोहः दोषनिमित्तत्वाद्द्रुपादिवदिति ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

न दोषलक्षणावरोधात्(३) न कार्यकारणभावेन पदार्थानां
तथाभावोऽस्तथाभावो वा सिध्यति, किन्तु लक्षणस्याभेदादिति
दोषलक्षणं च मोहे ऽस्तीति दोषो मोहः ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रति-
षेधः ॥ ९ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः(४)तु-
ल्यजातीयानामनेकविधविकल्पो निमित्त(५)नैमित्तिकभावो दृष्ट
इति । यथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया चेति । तुर्पा-

(१) निर्देशात्—पा० ४ पु० । (२) मोहान्तरभावो—पा० ४ पु० ।

(३) लक्षणावरोधात्—पा० ४ पु० ।

(४) मनेकप्रतिषेधः—पा० ४ पु० । (५) नित्य—पा० ४ पु० ।

दयो द्रव्यस्य निमित्तं द्रव्यजातीयाः । नोदनाभिघातसंयुक्तसं-
योगाः संस्कारस्य गुणा इति ।

(इति दोषत्रैराशयप्रकरणम् ।)

परीक्षिता दोषा इति दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्याऽभि-
द्विरात्मनो नित्यत्वात्—नित्यआत्मा न जायते न म्रियते उभयं
च प्रेत्यभावः मृत्वा पुनर्जन्म ।

तत्रायं सिद्धार्थानुषादः—

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः । नित्यः सन् आत्मा प्रे-
ति जायते चेति । किमुक्तं भवति म्रियत इति ? पूर्वोत्पन्नाभिः
शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिर्वियुज्यत इति । किं चोक्तं जायत इति ?
अपूर्वोत्पन्नाभिर्निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः स-
म्बद्ध्यत इति । न पुनः(१)जन्ममरणे आत्मन्युत्पादननिरोधौ(२)
नित्यत्वात्—नित्य आत्मेति(३) पूर्वाभ्यस्तमूत्रे प्रतिपादितम् ।
यस्य पुनरात्मन उत्पादननिरोधौ जन्ममरणे तस्याकृताभ्यागम-
कृतनाशदोषममङ्ग(४) इत्युक्तम् शरीरदाहे पातकाभावादिति
मूत्रं वर्णवद्भिः ॥

कथमुत्पत्तिरिति चेत् ?—किंघर्मज्ञात् कारणात्(५) शरीरे-
न्द्रियमहाभृतादि व्यक्तमुत्पद्यत इति ?—

व्यक्तात् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

व्यक्ताद् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । किं पुनर्व्यक्तमुप-
-

(१) न—पा० ४ पु० । (२) आत्मन उत्पादननिरोधौ—पा० ४ पु० ।

(३) नित्य आत्मेत्येतत्—पा० ४ पु० । (४) दोष—पा० ४ पु० ।

(५) किंघर्मकारणात्—पा० ४ पु० ।

व्यलक्षणमाप्तं रूपादियुक्तं द्रव्यं तत्सामान्यात् परमाणुलक्षणमापि
 पृथिव्यादिकारणं व्यक्तमित्युच्यते । किं सामान्यं ? रूपादि-
 योगः—रूपादिसामान्यात्(१) परमाणवो व्यक्ता इत्युच्यन्त इति
 रूपादियुक्तेभ्यः परमाणुभ्यो घटादि गवादि व्यक्तमुत्पद्यत इति ।
 कः पुनरत्र न्यायः ? प्रत्यक्षप्रामाण्यात्(२)—दृष्टा रूपादिमद्भ्यो रू-
 पादिमतामुत्पत्तिरिति । नानेकान्तात् ?—नायमेकान्तो रूपादिमद्भ्यो
 रूपादिमदुत्पत्तिरिति अरूपादापि संयोगाद्रूपादिमदुत्पद्यमानं घटादि
 गवादि दृष्टमिति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—नायं सूत्रार्थो रूपा-
 दिमत एव रूपादिमदुत्पद्यत इति, अपि तु रूपादिमत्सामग्रीपूर्व-
 कं गवादि व्यक्तमिति सूत्रार्थः । एवं च(३) नानेकान्तोऽस्ति
 न ह्यरूपायाः सामान्या रूपादिमत्कार्यमिति ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः । सजातीयान् सजातीयमुत्पद्यत इति
 मत्वा प्रतिषेधः । न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति—न धूमः सर्वं सर्व-
 स्य कारणमिति, यश्च सर्वं सर्वस्य कारणत्वेनाभ्युपेयात् स एवं-
 मतवस्थेषो न घटाद्घट उत्पद्यमानो दृष्ट इति ॥

अपि तु—

व्यक्ताद्घटानिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

व्यक्ताद्घटानिष्पत्तेरप्रतिषेधः । यदपि तद्घटादि व्यक्त-
 मुत्पद्यते तदपि व्यक्तादेव कपालादेः, व्यक्ताद्योत्पद्यमानं
 घटादि न किञ्चिद्वाद्यत इति । रूपादिमत्सामग्रीपूर्वकं शरी-
 रादि व्यक्तं(४) दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्घटवदिति । क्ष-

(१) रूपादिसामान्ययोगात्—पा० ४ पु० ।

(२) रूपादिमद्भ्यो—इत्यधिकम् ४ पु० ।

(३) सति—इत्यधिकम् ४ पु० । (४) गवादि—पा० ४ पु० ।

वद्वद्वा वैधर्म्येण तदेतत्तत्त्वम् ॥

(इति श्रेयभावपरीक्षामकरणम् ।)

अतः परं प्रादादुकानां दर्शनान्युपन्यस्य कानिचित् प्रतिपि-
ध्यन्ते कानि चिदुपगम्यन्त इति ।

तत्र तावत्—

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥१४॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् । अभावाद्भावो
जायत इति कस्यचिद्दर्शनं—तत्र न्यायं ध्रुवते—नानुपमृद्य प्रादु-
र्भावादिति, न किलाविनष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । यथा वी-
जविनाशोत्तरकालमङ्कुरः प्रादुर्भवति । यदि बीजविनाशोऽङ्कुरका-
रणं नाभविष्यदविनष्टेऽपि बीजे ऽङ्कुरोऽभविष्यत् न चैवम-
स्ति(१) तस्माद्बीजविनाशोऽङ्कुर कारणमिति ॥

व्याघाताद्प्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भवतीति व्याघातः—यदुपमृद्नाति तदास्ति—न
ह्यसदुपमर्दकारणमिति । यच्च प्रादुर्भवति तन्नास्ति—न हि सदुपमृद्यत
इति तदिदमुपमृद्नाति प्रादुर्भवति चेति व्याहतमुच्यते । को
व्याघातः ? महाम्भवः । यद्युपमृद्नाति ? न जायते, अथ जायते ?
नोपमृद्नाति ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् । अतीते ऽनागते
च कारकशब्दः प्रवर्तमानो ह्यष्टः—अतीते तावत् भिन्नं कुम्भम-
नुशोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अमृतं कुम्भ इति ।
अनागतेऽपि—पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमपिनन्दति ज-
निष्यमाणस्य पुत्रस्य नाम करोति अजाताः पुत्राः स्यविरं

(१) न चैवमस्तीति नास्ति ४ पु० ।

तापयन्तीति बहुलं प्रयोगा भाक्ता इति । एवमयं प्रादुर्भवित्यु-
 च्छुर उपमृद्वातीत्युच्यते । कः पुनरुपमर्दार्यः ? आनन्तर्यसाम-
 र्थ्यात् अनन्तरोत्पत्त्यर्थः यस्माद्धीजोपमर्दादनन्तरमयं प्रादुर्भव-
 तीति । अत्रोक्तं व्याघातादिति—नाजातेनोपमर्दो नोपमर्दा-
 समर्थो जायत इति । यदपीदमुच्यते अतीते ऽनागते
 च कारकशब्दाः प्रयुज्यन्त इति ? न प्रयोगो वार्यते, अपि
 त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति । कारकशब्दानां च त्रैका-
 लिकः प्रयोगः तदुक्तं मामाप्पसामान्यचिन्तायां वृक्षस्तिष्ठती-
 ति यथा । यत्पुनरेतत् आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भवती-
 त्युच्यते इति न बीजनाशोऽङ्कुरकारणमपि तु व्याकृत(१) व्यू-
 हानां बीजावयवानां पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तरमुत्पद्यत इति
 व्यूहान्तरादङ्कुर आविर्भवतीति । न चाविनष्टे पूर्वव्यू-
 हे व्यूहान्तरेण शक्यते भवितुमित्पानन्तर्यप्रादुर्भावार्थः । एवं
 च बीजोपादानं युक्तमिति ।

अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम्—

न विनष्टेभ्योऽनिप्यत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिप्यत्तेः इति । न हि बीजविनाशोऽङ्कुरस्य
 कारणमपि तु बीजावयवाः पूर्वव्यूहपरिस्वागेनेत्यर्थः सूत्रस्य(२) ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः । पूर्वं बीजविनाशः पश्चादङ्कुरोत्प-
 त्तिरिति सूत्रार्थः । अभावश्चेदङ्कुरोत्पत्तिकारणं स्यात् सर्वं सर्व-
 स्मादुत्पद्येत अभावस्य निर्विशेषत्वात् । न हि शालिवीजे विनष्टे
 काचिदन्वयशक्तिरस्ति, अनन्वितं च कार्यं सर्वाभिः शक्ति-

(१) व्याकृत—व्याहृत—पा० ४ पु० । (२) नेति सूत्रार्थः—पा० ४ पु० ।

भिरुत्पद्येत, अन्वितं तु दृष्टं तस्मान्नाभावः कारणमिति सूत्रार्थः ।
(इति शून्यतोपादानप्रकरणम् ।)

अपर इदानीमाह—

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । पुरुषोऽयं समी-
हमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति तेनावगम्यते परार्थानं पु-
रुषस्य कर्मफलाराधनमिति(१)—निरपेक्षश्चेत् पुरुषः कर्मफल-
मोगे समर्थः स्यात् न कस्यचिदफला क्रिया भवेत् । न कश्चि-
ददुःखं कुर्यादिति । उभयं च दृष्टं तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति । ईश्वरश्चेत् कार-
णं स्यात् पुरुषकर्मान्तरेणापि सुखदुःखोपभोगौ स्याताम्(२)
ततश्च कर्मलोपोऽनिर्मोक्षश्च । ईश्वरस्यैकलपत्वादेकरूपा क्रि-
येति । अथेश्वरः कारणभेदानुविधानेन कार्यं निर्वर्तयति यद-
पेक्षते तन्न करोतीति प्राप्तम् न हि कुशलो दण्डादि करोति एवं
कर्मसापेक्षश्चेदीश्वरो जगदुत्पत्तिकारणं स्यात् कर्मणीश्वरो
नीश्वरः स्यात् ॥

तत्कारितत्त्वादहेतुः ॥ २१ ॥

तत्कारितत्त्वादहेतुः । न शून्यः कर्माद्यनपेक्ष ईश्वरः कार-
णमिति । अपि तु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति । कोऽनुग्रहार्थः ? ।
यद्यथाभूतं यस्य च यदा विपारुकालः(३) तत्तथा तदा विनि-
युक्त इति । यः पुनरीश्वरं कर्मानपेक्षं कारणत्वेन प्रतिपद्यते

(१) फलाप्याराधनमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सुखदुःखोपभोगो भवेत्—पा० ४ पु० ।

(३) विपारुकालः—पा० ४ पु० ।

तस्यानिर्मोक्षत्वादिदोषः । सापेक्षे त्वीश्वरे यथोक्तो न दोषः ।
शेषं भाष्ये ।

तकारितत्वादित्येवं प्रवृत्ता निमित्तकारणमीश्वर इत्यु-
पगतं भवति । यच्च निमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवा-
यिकारणयोरनुग्राहकम्, यथा तुष्यादि तन्तूना तत्संयोगानां
चेति । ईश्वरभेज्जगतो निमित्तं जगतः साक्षाद्गुपादानकारणं
किम् ? उक्तं पृथिव्यादि परमसूक्ष्मं परमाणुसज्जितं द्रव्य(व्यक्त)
मिति । व्यक्तकारणाभ्युपगमे तु सति निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ
ईश्वरप्रक्रिया— यस्मान्निमित्तकारणे विप्रतिपद्यन्ते केचिद् कालं
केचिदीश्वरं केचिद् प्रकृतिमिति तदेवं निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ
किं न्याय्यमिति ? ।

ईश्वर इति न्याय्यं तत्र हि प्रमाणानि अविघ्रातेन
प्रवर्तन्ते इति । अस्तित्वासिद्धिरिति चेत् ?—अथ म-
न्यसे सिद्ध ईश्वरस्यास्तित्वे कारणान्तरनिराकरणं निमित्त-
कारणभावश्च साध्येत, तत्त्वसिद्धं तस्माद्युक्तमिति ? न, अत
एव तदुत्पत्तेः इति—येनैव न्यायेन ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति
तेनैवास्तित्वमिति, न ह्यविद्यमानं कारणमिति । कः पुनरी-
श्वरस्य कारणत्वे न्यायः ? अयं न्यायोऽभिधीयते प्रधानपरमाणु-
कर्माणि प्राक्प्रवृत्तेर्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते अचेतन-
त्वात् वास्यादिवदिति—यथा वास्यादि बुद्धिमता तक्षणा अधि-
ष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तते तथा प्रधानपरमाणुकर्माणि अचेतनानि
प्रवर्तन्ते तस्मात् तान्यपि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानीति(१) ।

तत्र प्रधानकारणिकास्तावत् पुरुषार्थमधिष्ठार्यकं प्रधानस्य
वर्णयन्ति—पुरुषार्थेन प्रयुक्तं प्रधानं प्रवर्तते, पुरुषार्थश्च द्वेषा भवति

(१) बुद्धिमता तक्षणाधिष्ठितानि-पा० ४ पु० ।

शब्दाद्युपलब्धिगुणपुरुषान्तरदर्शनं चेति, तदुभयं प्रधानप्रवृत्तौ विना न भवतीति ? न, प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात्—यावत् प्रधानं महदादिभावेन न परिणमते तावन्न शब्दाद्युपलब्धिरस्ति न गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरिति हेत्वभावात् प्रधानप्रवृत्तिरयुक्ता । अथाऽस्ति, नाऽसदात्मानं लभते न सन्निरुद्धयत इति ? एवं च सति विद्यमानः पुरुषार्थः प्रधानं प्रवर्तयतीति न पुरुषार्था(य) प्रधानस्य प्रवृत्तिः—न हि लोके यद्यस्य भवति स तदर्थं पुनर्यतत इति । सततं च प्रवृत्तिः प्राप्नोति कारणस्य सन्निहितत्वादिति—पुरुषार्थः प्रवृत्तेः कारणमिति पुरुषार्थस्य नित्यत्वात् सततं प्रवृत्त्या भवितव्यमिति । अथ विद्यमानोऽपि न प्रवर्तयति ? न तर्हि पुरुषार्थः कारणमिति यस्याभावात् प्रधानं न प्रवर्तते यस्य च भावात् प्रवर्तते तत्कारणमिति । अथ विद्यमानः प्रतिबन्धान्न प्रवर्तयति ? प्रतिबन्धापगमस्याशक्यत्वात् सततमप्रवृत्तिः—यत्तत्र प्रतिबन्धकारणं पुरुषार्थस्य तस्यापगमः कर्तुमशक्यः न सदात्मानं जहातीति प्रतिबन्धकस्य नित्यत्वान्नित्यमप्रवृत्त्या भवितव्यम् । यदा भवन्तः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थां प्रकृतिं वर्णयन्ति सा कुतो निवर्तत इति वक्तव्यम् ?—न चानिष्टतायां साम्यावस्थायां वैषम्येण शक्यं भवितुम् । अथाङ्गाङ्गिभावस्यानियमाद्वैषम्यं भवति इति ? अत्रापि भवन्तं पर्यनुयुद्भङ्गहे—कथं साम्येनाधीस्थतमाधिकं हीनं च भवति ? नापूर्वोपचयो विद्यते न पूर्वहानमस्तीति । यांश्च शब्दादीन् प्रागनुपलब्धस्वरूपान् पुरुष उपलभने बुद्धिरुपलम्भयति ते किमुपजातविशेषा उतानुपजातविशेषा इति ? । यद्युपजातविशेषा उपलभ्यन्त इति ? व्याहृतं भवति नासदात्मानं लभत इति । अथानुपजातविशेषा एवोपलभ्यन्ते ? तथाप्यनिष्टो व्याघातः प्रधानं पुरुषार्थः प्रवर्तयतीति । सो-

ऽयं प्रधानवादो यावद्यावद्विचार्यते तावत्तावत् प्रमाणवृत्तं वाधत इति ।

ये परमाणुन् पुरुषकर्माधिष्ठितान् जगतः कारणत्वेन वर्णयन्ति तान् प्रतीदमुच्यते परमाणवः प्रवर्तन्त इति सततं प्रवृत्त्या भवितव्यम् । अथ कालविशेषापेक्षाः प्रवर्तन्ते ? परमाणुभिः कालो व्याख्यातः—यथा परमाणवो बुद्धिमन्तमधिष्ठातारमपेक्षन्ते तथा कालोऽपीति, न हि तत्राचेतनत्वं निवर्तत इति । क्षीरादिवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति चेत् ?—यथा अपसभरणार्थं क्षीरादेरचेतनस्यापि प्रवृत्तिरेवं परमाणवोऽप्यचेतनाः पुरुषार्थं प्रवर्तयन्त इति ? । तन्न युक्तम्, साध्यसमत्वात्—यथैव परमाणवः स्वतन्त्राः प्रवर्तन्त इति साध्यं तथा क्षीराद्यचेतनं स्वतन्त्रं प्रवर्तत इति । यदि क्षीरादि स्वतन्त्रं प्रवर्तत मृतेष्वपि प्रवर्तत, न तु प्रवर्तते, अतोऽवगम्यते बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं तदपि । न चायं हेतुः तस्मान्निवर्तते(१) एवं यावद्यावदचेतनं प्रवर्तते (तव) सर्वं तव चेतनाधिष्ठितामिति(२) ।

अयमपरो हेतुः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं महाभूतादि(३) व्यक्तं (मिति)सुखदुःखादिनिमित्तं भवति रूपादिमत्त्वात् तुर्यादिवदिति । धर्माधर्मौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुरुषस्पोषभोगं कुरुतः करणत्वाद् वास्यादिवदिति । आत्मैवाधिष्ठाता धर्माधर्मयोर्भविष्यतीति चेत् ?—यस्य तौ धर्माधर्मौ स एवाधिष्ठाता भविष्यतीति न युक्तम् ? प्राक् कार्यकरणोत्पत्तेः तदसम्भवात्—पावत् कार्यकरणमहातो नोपजायते पुरुषस्य तावदयमज्ञः

(१) न प्रवर्तते—पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितमिति—पा० ४ पु० ।

(३) महाभूतानि—पा० ४ पु० ।

उपसन्धातापि उपलभ्यानपि तावद्रूपादी(१)न्नोपलभते कुतोऽनु-
पलभ्यौ 'धर्माधर्मावुपलप्स्यत इति । यदि पुरुषः स्वतन्त्रः प्रव-
र्तते न दुःखं कुर्यात् न हि कश्चिदात्मनो दुःखमिच्छतीति ।
यश्चात्मनो(ऽङ्गो)पघातं शिरश्छेदादि वा करोति(२) तद्वैकल्पे प्रा-
यणे(३) वा हितबुद्धिः प्रवर्तते इति । यदि पुनर्धर्माधर्माभ्यामेवा-
धिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तेरन् ? न युक्तमेतदचेतनत्वात्—न हि
किञ्चिदचेतनं स्वतन्त्रमधिष्ठायकं दृष्टमिति । अभ्युपगम्यापि
च धर्माधर्मयोः परमाणुप्रवृत्तिसामर्थ्यं ? न करणस्य केवलस्य
क्रियानिर्वृत्तावसामर्थ्यात्—न हि करणं केवलं क्रियां निर्वर्तय-
दुपलभते । अथ परमाण्वपेक्षाभ्यां(४) धर्माधर्माभ्यां क्रियते ?
तदपि न युक्तमदृष्टत्वात्—न हि कर्मकरणाभ्यां क्रियां ज-
न्पमाना कचिदपि पश्याम इति । आत्मा कर्ता भविष्यतीति ? उ-
क्तमेतदज्ञत्वादिति । अकारणोत्पत्तिर्भविष्यतीति ? न युक्तम-
दृष्टत्वादिति । न चान्या गतिरस्ति, तस्माद्बुद्धिमत्कारणा-
धिष्ठिताः परमाणवः कर्माणि च प्रवर्तन्त इति ।

क्रियानावेशादकारणमिति चेत् ? अथ मन्यसे ये खलु कर्तारो
भवन्ति ते क्रियाविष्टाः कुलालादय इति, क्रियाराहितेश्चेश्वरस्त-
स्मादकारणमिति ? न विकल्पानुपपत्तेः—ईश्वरो निष्क्रिय इति
कां क्रियामधिकृत्योच्यते ? द्वयी हि नः क्रिया उत्क्षेपणादिका
चारूपातशब्दवाच्या च । यद्यारूपातशब्दवाच्यामधिकृत्योच्य-
ते ? तदाऽसिद्धोहेतुः स्वातन्त्र्याभ्युपगमात्—स्वातन्त्र्यं हि भ-

(१) विषयान्—इति अधिकम् ४ पु० ।

(२) सोऽपि—अधिकम् ४ पु० ।

(३) प्रधाने—पा० ४ पु० ।

(४) परमान्मापेक्षाभ्यां—पा० ४ पु० ।

भवति नित्यमस्ति । किं पुनः स्वातन्त्र्यम् ? अन्वकारकामयो-
ज्यत्वमितरकारकपयोक्तृत्वं च, तदुक्तं कारकानि वर्णयद्भि-
रिति । अथोत्क्षेपणादिकामधिकृत्योच्यते निष्क्रिय इति ? तदा-
नेकान्तः-क्रियावच्च कारणं दृष्टं निष्क्रियं चेति-कदाचिद्द्र-
व्याणि उपरतक्रियाणि द्रव्यमारभन्ते संयोगात् निवृत्ते कर्म-
णि संयोगोपकरणानि द्रव्याणि द्रव्यमारभन्त इति निष्क्रि-
याणामारम्भः । यदा च युगपद्ब्रह्मनि द्रव्याणि संहन्यन्ते त-
दाऽसाधारणकार्योपपत्तेभ्यः संयोगेभ्यः एकमेव द्रव्यमुत्प-
द्यते । एकावयवविभागे तु द्रव्यनिवृत्तौ शेषाणि द्रव्यान्तरा-
णि द्रव्यमारभन्त(१) इति निष्क्रियाणामारम्भः । कानिचित्
पुनः क्रियावन्त्यारभन्ते यदान्यतरकर्मजात् संयोगान्निवृत्ते क-
र्मणि इतरास्मिन् द्रव्ये कर्मनिवृत्तिसमकालमेव द्रव्यमुत्पद्यते तदा
क्रियावता द्रव्येणारम्भात् क्रियावतामारम्भः विरोधश्चोत्क्षेपणा-
दिकायाः क्रियायाः अनभ्युपगमादिति ।

न कारणमीश्वरः विकल्पानुपपत्तेः-कर्ता चेदीश्वरः
किं सापेक्षः करोति उत निरपेक्ष इति ? किं चातः ?
यदि सापेक्षः ? येन करोति तस्याकर्ता, एवमन्यत्रा-
पि प्रसङ्गः तदपि साधनं येन करोति तस्याकर्तेति ? ।
अथायं किञ्चिदनपेक्ष्य करोति ? तद्द्रव्यत्रापि प्रसङ्गः-अथायं
सर्वमनपेक्ष्य करोति(२) एवमपि पुरुषकर्माफलं भवेद अनिमोक्षश्च
प्रसज्येत यश्चाकर्मनिमित्ते(३) सर्गे दोषः(४) स इहापि प्रसज्यत
इति ? निरपेक्षकर्तृत्वस्यानभ्युपगपात् धर्माधर्मविफलत्वादिदोषो
नास्ति न चाकर्मनिमित्ते सर्गे दोष इति । येन करोति तस्या-

(१) मुत्पाद्यन्त इति-पा० ४ पु० । (२) तस्याकर्तेति-पा० ४ पु० ।

(३) यस्याकर्मनिमित्ते-पा० ४ पु० । (४) उक्त-इत्याधिकम् ४ पु० ।

कर्तेति चेत् ? नानेकान्तात्—नापमेकान्तोऽस्ति यो येन करोति स तन्न करोतीति यथाऽनेकशिल्पपर्यवदातः पुरुषः करणान्तरोपादानो वास्पादि करोति, वास्पाद्युपादानो दण्डादि(१) करोति, तदुपादानो घटादि, न च पर्यायकर्तृत्वे सति अकर्तृत्वं, तथेश्वरोऽपि धर्माधर्मोपादानः शरीरसुखदुःखादि, आत्ममनःसंयोगयुद्धायुद्धाभिसन्धिमाधनश्च धर्माधर्मो, सुखदुःखस्मृत्यपेक्षः तत्साधनाद्यपेक्षश्च शुद्धमयुद्धं चाभिसन्धिमिति । यदा करोति तदा साधनस्माकर्तेति चेत् ?—अथ मन्यसे यदाऽयं साध्वं (यत्) किञ्चिद्दृष्टं निर्वर्तयति तदा येन साधयति तस्याकर्ता प्रसज्यत इति ? । नैतदेवं, न ब्रूमः सर्वानर्थानपमेकस्मिन् काले करोतीति, अपि तु पर्यायेण, पर्यायकर्तृत्वे चायमदोषः । यदादौ करोति तस्यासाधनोत्पात्तरिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि शरीरादिकर्तृत्वं धर्माधर्माद्यपेक्षस्य, अथ यदादौ करोति(२) कथं तत् ? , आदेरनभ्युपगमाददेश्यमेतत्—अनादिः संसार इति प्रतिपादितमेतत्, धर्माधर्मसाफल्यं चैवम—यदि चानादिः संसारः सापेक्षश्च कर्ता, एवं प्राण्यन्तरसमवायिनां धर्माधर्माणां साफल्यम् ।

अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति ?—लोके हि ये कर्तारो भवन्ति ते किञ्चिदुद्दिश्य प्रवर्तन्ते इदमाप्स्यामि इदं हास्यामि चेति, न पुनरीश्वरस्य हेयमस्ति दुःखाभावात् नोपादेयं वशित्वात् ? । क्रीडार्थमित्येके—एकेतावद् ब्रुवते क्रीडार्थमीश्वरः सृजतीति ? नन्वेतद्युक्तम् क्रीडा हि नाम रत्यर्थं भवति विना क्रीडया रतिमविन्दताम्, न च रत्यर्थो भगवान् दुःखाभावादिति । दुःखिनश्च सुखोपगमार्थं क्री-

(१) घटादि—पा० ४ पु० ।

(२) तस्यासाधनात्—इत्याधिकम् ४ पु० ।

हन्ति । विभूतिख्यापनार्थमित्यपरे—जगतो वैश्वरूप्यं ख्यापनीय-
मित्यपरे मन्यन्ते । एतदपि तादृगोव—न हि विभूतिख्यापनेन
कश्चिदतिशयो लभ्यते न चास्याख्यापनेन किञ्चिद्धीयत इति ।
किमर्थं तर्हि करोति? तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इत्यदुष्टम्—यथा भू-
म्यादीनि धारणादिक्रियां तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति तथेश्वरो-
ऽपि तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इति प्रवृत्तिस्वभावकं तत्तत्त्वमिति ।

तत्स्वाभाव्यात् सतत प्रवृत्तिः(१) इति चेत् ?—अथ मन्यसे
यदि प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वं प्रवृत्तिनिवृत्ती न प्राप्नुतः न हि प्रवृ-
त्तिस्वभावके तत्त्वे निवृत्तिर्युज्यत इति, क्रमेणोत्पत्ति(२)र्न प्रा-
प्नोति तत्त्वस्यैकरूपत्वात् इदमिदानीं भवत्विदमिदानीं न भ-
वत्विति(३) न युक्तम्—न ह्येकत्वात् कारणात् कार्यभेदं प-
श्याम इति ? । नैष दोषः बुद्धिमत्त्वेन विशेषणात् बुद्धिमत्त्व-
मिति प्रतिपादितम्—बुद्धिमत्तया च विशिष्यमाणं सापेक्षं
च न सर्वदा प्रवर्तते—न सर्वमेकस्मिन् काले उत्पादयति
यस्य कारणसन्निध्यं तद्भवति यदसन्निहितकारणं तन्न भवति,
न च सर्वस्य युगपत्कारणसन्निध्यमस्ति, अतः सर्वस्य युग-
पदुत्पादो न प्रसक्तः, स खलु प्रवर्तमानो धर्माधर्मयोः परिपाक-
कालमपेक्षते कारणान्तरोत्पादं तद्भागिनां च सत्त्वानां तत्र(४)
सन्निधानं तद्भागिसत्त्वधर्माधर्मपरिपाकं च तदप्रतिबन्धं चेति ।

यत् तदीश्वरस्यैश्वर्यं किं तन्नित्यमनित्यमिति ? । यद्यनित्यं
तस्य कारणं वाच्यं(५) यस्य चानित्यमैश्वर्यं तस्य कारणभेदो
भवति अणिमादेः एवमन्येषामपीत्यनेक ईश्वरः प्रसज्यत इति ? ।

(१) प्रवर्ततइति—पा० ४ पु० । (२) क्रमेण चोत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(३) माभूदिति—पा० ४ पु० । (४) तत्र तत्र—पा० ४ पु० ।

(५) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

अथानेकत्वे किं बाध्यत इति ? एकस्मिन् वस्तुनि व्याहृतकाम-
चोरीश्वरयोः प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति अथैकमितर अतिशेते ? योऽति-
शेते स ईश्वरः नेतरः(१) इति । अथ नित्यमैश्वर्यं ? धर्मवैयर्थ्यं न
तद्धर्माद्भवतीति ? । नित्यमिति द्रुमः । न च धर्मवैयर्थ्यं दोषः
तस्य, यो धर्म ईश्वरे नासी तत्रैश्वर्यं करोति, किन्तु प्रत्यात्मवृत्तीन्
धर्माधर्मसन्निचयाननुगृह्णाति, न चेश्वरे धर्मोस्तीत्यचोद्यमेतत् ।

तत्स्वभावानवधारणात् सन्देहः ईश्वरः किं द्रव्यमाहो
गुणादीनामन्यतम इति ? । द्रव्यं बुद्धिगुणत्वादद्रव्यान्त-
रवद् । बुद्धिमत्त्वात् तर्हि आत्मान्तरमिति ? नात्मान्तरं
गुणभेदात्—तद्यथा गुणभेदे सति पृथिव्यादयो नात्मानः त-
था गुणभिन्न ईश्वरस्तस्मादसावपि नात्मान्तरमिति । कः पुनरे-
तस्य भेदः ? । एके तावद् ब्रुवते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यतिशयव-
न्ति तास्मिन्नाति नित्यत्वमतिशयः । एतत्तु न बुद्ध्यामहे यथा बु-
द्धिमत्तायामीश्वरस्य प्रमाणसद्भावो न चेत् धर्मादिनित्यत्वे प्रमा-
णमस्ति, न चाप्रामाणिकं प्रतिपत्तुं शक्यम्, अतिशयस्तु बुद्धिनि-
त्यत्वं गुणभेदः तत्र हि नित्या बुद्धिः सद्दद्यादयश्च सामान्यगु-
णाः पद्मगुण(२) आकाशवदीश्वर इति । अथास्य बुद्धिनित्य-
त्वे किं प्रमाणमिति ? । नन्विदमेव—बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः पर-
माणवः प्रवर्तन्त इति ? बुद्धिमत्तायामेतत् साधनं सा पु-
नर्नित्येति कुतः ? मत्पर्यायनिपतासम्भवात्—ये खलु मत्पर्यायनिपता
बुद्धिभेदास्ते शरीरादिकारणसन्निधाने सति भवन्ति, न त्वि-
यं(३) मत्पर्यायनिपता युगपदनेककार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा स्वावर-

(१) इतरो नेश्वर इति—पा० ४ पु० ।

(२) न चाप्रामाणिकं शक्यम्—इत्यधिकम् ४ पु० ।

(३) न चेत्—पा० ४ पु० ।

भेदस्यानेकस्य युगपदुत्पाद इति । स च प्रत्यर्थानियतबुद्धिभेदे-
ष्वीश्वरस्य न युक्तः संरूपापरिमाणपृथक्त्वसंपोगविभागबुद्धय
एव तस्य गुणाः ।

अथ बुद्धिमत्तयेश्वरस्य(१) शरीरयोगमपि प्रतिपद्य-
ते ? तेनापि प्रतिपद्यमानेन शरीरादयो निसा अनित्या वा
अवश्यमेपितव्याः । यद्यनित्या ? धर्माधर्मसद्भावोऽभ्युपेयः तद-
भ्युपगमे च तत्तन्त्रत्वादीश्वरो नेश्वरः स्यात् । अथ नित्यान्
शरीरादीन् कल्पयसि ? एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भवति दृष्ट-
विपर्ययं प्रतिपद्यमानेन बुद्धेर्निसत्त्वं(२) प्रतिपत्तव्यम् । अथ स-
न्तानवर्तिनीमनेकां बुद्धिमीश्वरे प्रतिपद्यमे ? एवमपि न युगपदु-
त्पादः स्थावरादीनां(३) प्राप्नोति । अथ (ताः) सन्तानवर्तिन्यः
सर्वार्थाः(४) बुद्धयो भवन्ति ? एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भव-
ति । एवं च कल्पयता बुद्धिनित्यत्वमेव प्रतिपत्तव्यम् । एता
वच्चैतत् स्यात् निसा वा सन्तानवर्तिनी (वा सन्तानवर्तिनी) न
युक्ता । यदि गुणभेदाद्भेदः यदभिन्नगुणं तदेकं प्राप्नोति य-
था दिक्कालाविति ? नानेकान्तात्-गुणभेदान्नानात्वं द्युमः न
पुनर्गुणाभेदादेकत्वमिति-तथाहि अभिन्नगुणानां घटादीनां ना-
नात्वमिति, दिक्कालयोर्गुणाभेदे ऽपि कार्यभेदान्नानात्वमिति ।
न च बुद्धिमत्तया विनेश्वरस्य जगदुत्पादो यदत इति । सा
च बुद्धिः सर्वार्थाऽतीतानागतवर्तमानाविषया प्रसङ्गा नानुमानि-
की-न तत्रानुमानं नागम इति, ज्ञाननिसत्त्वाच्च न संस्कारः-नि-
त्यं विज्ञानमीश्वरस्येति न तत्र संस्कारो विद्यत इति संस्का-

(१) बुद्धिमत्तमीश्वरस्य-पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धेरेव-पा० ४ पु० । (३) व्ययस्यादीनां-पा० ४ पु० ।

(४) सन्तानवर्तिन्योऽर्थाः-पा० ४ पु० ।

राभावादबुद्धिनिवृत्त्याद्य न स्मृतिः, स्मृत्यभावाद्य नानुमानं,
न दुःखमधर्मस्याभावात्, अत एव न धैराग्यमिति दुःखाभावाच्च
विरज्यत इति, अत एव न द्वेषो दुःसाभावादिति । इच्छा तु
विद्यते ऽहिष्ठाऽव्याहता सर्वार्थेषु यथा बुद्धिरिति ।

अथ किमयं बद्धो मुक्त इति ? । न बद्धो दुःखाभावादेव,
अबद्धत्वाच्च मुक्त इति-बन्धवान् मुच्यते इति, न च भगवति
बन्धनमस्तीति अतो न मुक्त इति । आत्मान्तराणामसम्बन्धाद्-
धिष्ठातृत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?-अथ मन्यसे ऽर्धान्तरसमवायिनो
ये धर्माधर्मास्ते न साक्षादीश्वरेण सम्बद्ध्यन्ते न पारम्पर्येण
नचाऽसम्बद्धमधिष्ठातुं शक्यते न चानाधिष्ठितपौर्धर्माधर्मयोः
प्रवृत्तिर्युक्तेति ? । तच्च न, अजसम्बन्धोपपत्तेः—अजः
सम्बन्ध आत्मान्तराणामित्येक इच्छन्ति न चैतदिह प्र-
तिपिच्यते इति अपतिपेधादुपात्तः स इति । ते त्व-
जं सम्बन्धं प्रमाणतः प्रतिपादयन्ति व्यापकैराकाशादिभिः स-
म्बद्ध ईश्वरः मूर्तिद्रव्यसम्बन्धित्वात् घटवदिति-यथा घटा-
दि मूर्तिमत्ता घटादिना सम्बन्धित्वेन व्यापकैराकाशादिभिः स-
म्बद्ध्यते तथेश्वरोपि मूर्तिमत्सम्बन्धीति तस्मादयमपि व्याप-
कैराकाशादिभिः सम्बद्ध्यत इति ।

स पुनरात्मेश्वरसम्बन्धः किं व्यापकोऽव्यापकोवा
इति ? अर्थाभावादव्याकरणियः प्रश्नः । आत्मेश्वरस-
म्बन्धोऽस्तीत्येतदेव(१) शक्यते भवतुषु । स पुनरीश्वरात्मानौ
व्याप्नोति न व्याप्नोतीति न व्याक्रियते । ये ऽप्यज
संयोगे नेच्छन्ति तेषामप्यणुमनःसंयोगोपपत्तेरस्ति सम्बन्धः
यानि मत्वात्ममनासि तानि सर्वाणीश्वरसम्बद्धानीत्यतः सम्ब-

द्धमन्वन्धोपपत्तेरात्मान्तराण्यधितिष्ठति यथाऽऽत्महस्तसंयोगमय-
वाभ्यां हस्ते कर्म भवति उत्पन्नकर्मको हस्तः सन्दंशादिना
सम्बद्धये तःसम्बन्धादयःपिण्डाद्यधितिष्ठति । यदि तर्हि स-
र्गादावांश्वरस्य कारणत्वे ऽयं न्यायोऽभिहितः इदानीमीश्वरो न
कारणमिति प्राप्तम् ? इदानीमपि स एव न्यायः—मृतशरीरिणां
यौ धर्माधर्मौ तौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताविति समानो न्यायः ।
बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्वासु स्वासु धारणादिक्रियासु म-
हाभृतानि वाद्यन्तानि प्रवर्तन्ते अचेतनत्वाद्वास्यादिवत् । एव
कार्यत्वात् तृणादीनि पक्षीकृत्य दर्शनस्पर्शनत्रिपपत्त्वादिति व-
क्तव्यम् । एवं यत्र यत्र विपत्तिपत्तिः कार्यत्वं च तत्तद्नेनै-
व न्यायेनानेन दृष्टान्तेन वास्यादिना पक्षयित्वा साधयित-
व्यम् । आगमाच्च—आगमादपि श्रूयते ईश्वरः कारणम्—

अग्नौ जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरमेरिनो गच्छेत् स्वर्गं वा स्वभ्रमेव वा ॥

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

इति ईश्वरोपादानताप्रकरणम् ।

अपर इदानीमाह—

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्षण्यादिदर्श-
नात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्षण्यादिदर्शनात् ।
यथा कण्टकतैक्षण्यादि निमित्तं च उपादानवच्च
तथा शरीरादिसर्गापि । तदिदं दृष्टान्तसूत्रम् । कः पुनरत्र
न्यायः ? अनिमित्ता रचनाविशेषाः शरीरादयः संस्थानवत्त्वात्

कण्टकादिवदिति । न, अनुबलव्यनिमित्तानामनुमानतो निमित्तोपलब्धिः ?—यस्य निमित्तं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तस्यानुमानतः प्रत्येतव्यम्, कुतः ? निमित्तवदद्रव्यसामान्यात्—यानि खलु निमित्तवन्ति द्रव्याणि संस्थानविशेषवन्ति तानि घटादीनि, संस्थानविशेषवच्चशरीरं कण्टकादयश्च, तस्मात् निमित्तवन्त इति ? । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? पूर्वकृतफलानुबन्धात् तद्रूपत्तिरिति । न चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नं संस्थानविशेषवदानिमित्तं दृष्टमिति ।

अपरे तु—

अनिमित्तानिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्तानिमित्तत्वान्नाऽनिमित्तत इति परिहारं वर्णयन्ति ॥

अनिमित्तमेव निमित्तं यतश्चोत्पत्तिस्तन्निमित्तमिति । अनिमित्तानिमित्तत्वात् नानिमित्तत उत्पत्तिरिति ।

एतच्च न—

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ अन्यन्निमित्तमन्यच्च निमित्तमस्यारूपानमिति । न च प्रसारूपानमेव प्रसारूपेयं भवति निमित्तमित्यर्थाभ्यनुज्ञा अनिमित्तमिति तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोश्चैकत्वमयुक्तमिति । स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः सत्यमर्ग इति एतस्मान्न भिद्यत इति । अभेदे तु तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो बोद्धव्यः ।

कण्टकादीनां चानिमित्तं जन्मेति श्रुवाणः प्रष्टव्यः—किं कण्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म उत सर्वस्येति ? । यदि कण्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म ? तच्छेषेण(?) दृष्टान्तेन शक्यं प्रतिपादयितुं निमि-

(१) निमित्तं जन्म तच्छास्त्रेण—पा० ४ पु० ।

त्तदिति । अथ सर्वमनिमित्तमित्ययं पक्षस्तथापि व्याघातः प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्याभ्युपगमात्—सर्वं चानिमित्तं मतिपादयति चेति व्याघातः । वाक्योपादानाच्च व्याघातः—अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकनैर्क्षणादिवदितिवाक्यं प्रतिपादकमुपादीयते न च निमित्तमस्तीति व्याघातः । अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरिति सनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च वाक्ये यद्यनयोरर्थभेदं मतिपद्यसे ? वाक्यभेदादर्थभेदमतिपत्तिरिति व्याहृतं भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति । अथ न(१) वाक्यभेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यसे ? वाक्यविशेषोपादानं व्याहृतम् यत्किञ्चिद्वाक्यमुपादेयामिति । अनिमित्ता भावोत्पत्तिं प्रतिपद्यमानेन सर्वलोकव्यवहार उच्छिन्नो भवति । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च भावमात्रपक्षीकरणे न दृष्टान्तो भवति । अथ शरीराद्येकदेशं पक्षयसि ? तथाप्यन्पतरघर्माभिद्धो दृष्टान्तः संस्थान(२) विशेषवत्त्वस्य विद्यमानत्वात् अनिमित्तत्वस्य चाभावादिति ॥

(इति आकास्मिकत्वप्रकरणम् ।)

अन्ये तु मन्यन्ते—

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ किमनित्यं नाम ? यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम्—उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकं चाऽविनष्टं नास्ति । किं . पुनः सर्वं ? भौतिकं शरीरादिकमभौतिकं च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकमिति विज्ञायत इति । तस्मात् सर्वमनित्यमिति । सू-

(१) न—इति नास्ति ४ पु० ।

(२) सन्तान—पा० ४ पु० ।

त्रस्य दृष्टान्तार्थत्वात् तस्य सर्वान्तर्भावादुदाहरणभावः—सर्व-
मनित्यमिति श्रूये ? (१) दृष्टान्तभावः सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् न सा-
ध्यमुदाहरणं युक्तम् । उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति चार्थं हेतुर-
व्यापकः—यदि सर्वं पक्षयित्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपादत्से
परमाण्वाकाशादिषु तद्गुणेषु च केषुचित् सामान्यादिषु नो-
त्पत्तिविनाशधर्मकत्वमस्तीति हेतुरव्यापकः ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥ १

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ सर्वमनित्यमेवेति श्रुवाणः प्रष्टव्यः
किं सर्वस्यानित्यता नित्या आद्योऽस्विदनित्येति । यद्यनित्यता
नित्या ? न तर्हि सर्वमनित्यम् । अथानित्या ? अनित्यताया अभा-
वात् (२) सर्वमनित्यमिति व्याहृतो हेतुः ॥

तदनित्यत्वमग्रेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तदनित्यत्वमग्रेर्दाह्यं (३) विनाश्यानुविनाशवत् । यथाऽग्नि-
र्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति एवमनित्यतापि सर्वं विनाश्यानुवि-
नश्यति ।

अयं च खलु वादः सर्वमनित्यमिति, नित्यं व्याचष्टे—

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

नित्यस्य प्रत्याख्यानं न युक्तं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् ।
यत्र यत्राऽयं हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्र हेतुसामर्थ्यादनित्यत्वं प्रति-
पद्यामहे यत्र पुनरयं हेतुर्नास्ति तेषामनित्यत्वं कथं प्रतिपत्तव्य-
म् । अथाकारणकमनित्यं प्रतिपद्यसे ? व्याहृतस्तर्हि हेतुः उत्प-
त्तिविनाशधर्मकत्वादिति—अनित्यमिति श्रुवाणेनावश्यं नित्यम-
भ्युपेयं नञः प्रमज्ज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वात्—अयं खलु नञ्

(१) मुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति श्रूये—पा० ४ पु० ।

(२) स्वभावात्—पा० ४ ।

(३) दाह्यत्वमिति कश्चित् ।

प्रवर्तमानः प्रसज्यप्रतिषेधे वर्तते पर्युदासे वा तथा चोत्तरपदसिद्धिः यदि निरां न भवतीत्यनित्यं तर्हि यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषेध्यत इति सिद्धमुत्तरपदम् । अथ नित्यान्यददीनत्वमिति तथाप्युत्तरपदेन भवितव्यम् नासत्युत्तरपदार्थे तस्मादन्यत्वं सिद्ध्यतीति । अनित्यताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोषः अनित्यताया धर्मत्वेनाभ्युपगमात्—अनित्यत्वं नाम धर्मः सोऽसति धर्मिणि न भवतीति एवं च सति सर्वस्यानित्यत्वं न दोष इति । अथ पुनरुत्पत्तिविनाशधर्मकेणानित्येन सिद्धेन शेषं सन्दिह्यमानानित्यत्वं विपरीतनित्यत्वं च सत्त्वादनित्यमिति साधयेत् तस्याप्युत्तरपदसिद्ध्या नित्यत्वसिद्धिरिति प्रतिज्ञादोषाद्वाक्यं निवर्तत इति ॥

(इति सर्वानित्यतानिराकरणप्रकरणम् ।)

अयमपर एकान्तः—

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् । भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेः सर्वं नित्यमिति ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः । उत्पत्तिकारणं भावानामुपलभ्यते विनाशकारणं च तद्बुभयं नित्यत्वे न स्यात् न हि नित्यं नाम जायते विनश्यति वा ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

तल्लक्षणावरोधा(१)दप्रतिषेधः । यदिदमुत्पद्यते विनश्यतीति च मन्यसे न तद्भूतलक्षणहीनं गृह्यते भूतलक्षणावरोधात्(२) सर्वं

निश्चामिति । सर्वं नित्यमिति च (१)श्रुवाणो न किञ्चिज्जायते न विनश्यतीति प्रतिपद्येत, तत्प्रतिपत्तौ च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थोऽस्य परिस्पन्दो व्यर्थ आपद्येत, सर्वस्य च पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताः भावः वाक्योपादानं च व्याहृतम् । यदिदं वाक्यं(२) परंप्रतिपादनापोपादीयते सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वादिति, अनेन वाक्येनायं किङ्करोति—किमसिद्धं साधयति उत सिद्धं निवर्तयति ? । यदि तावदसिद्धं साधयति ? केयं सिद्धिर्वाक्येन(३) प्रतिपाद्यते । यदि विज्ञानं? व्याहृतं भवति सर्वं नित्यं विज्ञानं च जायत इति । अथ प्रतिपत्तिर्न क्रियते का तर्हि सिद्धिः? या प्रवर्तमानं साधनं करोति अवश्यं कारकेणापूर्वकिञ्चिन्निष्पाद्यं तन्निष्पत्तेर्व्याघातः कारकत्वं वा निवर्तते न हि नित्यस्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । अथ सिद्धं निवर्तयतीति पक्ष आश्रीयते ? एतस्मिन्नपि पक्षे नित्यं निवर्तते चेति व्याघातः । अथ तिरोभवतीति ? तिरोभावे ऽप्यवश्यमपूर्वोत्पत्तिः पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे—यत्प्रागनुपलब्धरूपं पश्चादुपलभ्यते तस्यावश्यमपूर्वोत्पत्तिर्वा पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति(४) तदभ्युपगमे चव्याघातः ।

यत्पुनरेतद्भूतलक्षणावरोधात् सर्वं नित्यमिति, नान्यथा तदुपपत्तेः—भूतलक्षणयोगोन्यथा सम्भवतीति—

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

उत्पत्तिकारणोपलब्धेः ॥ कारणसमानगुणोत्पत्तिश्च दृश्यते कारणं च दृश्यते न चैतदुभयं नित्यविषयम्, न हि नित्यस्योत्पत्तिर्नापि नित्यस्य कारणमस्ति, अस्ति चैतदुभयं, तस्मात्

(१) सर्वं नित्यं—पा० ४ पु० । (२) वाच्यं—पा० ४ पु० ।

(३) वाच्येन—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे इति—अधिकम् ४ पु० ।

कारणसमानगुण कार्यमुत्पन्न(१) इति कारणसमानगुणोत्पादे च कार्यभूतलक्षणान्नरोशः सिद्ध्यतीति । विभक्तन्याय चैतत् व्यक्तादव्यक्ताना(२) प्रसक्तप्रामाण्यादित्येतस्मिन् सूत्रे । अव्यापकश्चायं हेतुः पञ्चभूतनित्यत्वादिति, । कथं? कर्मादीनामव्याप्ते - कर्मबुद्धिशब्दादयः पञ्चभूतनित्यत्वादित्यनेन न व्याप्ता इति । ज्ञातुः मयन्दर्शनाच्च व्याघातः-उत्पत्तिविनाशप्रयुक्तस्य ज्ञातुः मयन्नो दृष्टः सर्वनित्यत्वे च न युक्तः प्रसिद्धश्चानर्षवी तद्धर्मा-उत्पत्तिविनाशधर्मा चात्रयवी प्रतिपादितोऽतोऽयुक्तमेतत् । कथमव्यापकोऽनेकान्तः-पक्षस्थान्तद्वये ऽवस्थानावपक्षो हि सर्वं (हि)नित्यमिति, तच्च सर्वं भूतलक्षणयुक्तम्(३) अन्यथा च तत्पक्षान्तद्वये ऽवस्थानाव न सर्वं भूतलक्षणयुक्तमित्यनेकान्तः ।

स्वप्नविषयाभिमानवन्निधोपलङ्घिरिति चत् ?-अथ मनुष्यदिदमुत्पद्यते विनश्यति चेति तन्न तच्चततोऽस्ति असत्येत्स्मिन्नभिमानो भवति उत्पन्न विनष्टमिति, यथा न स्वप्न विषयाः सन्ति अथ च विषयाभिमानो भवतीति ? न प्रमाणाभावात्-यदिद गवादि घटाद्युत्पत्तिविनाशयुक्तमुपलभ्यते(४) एतन्नास्तीति नासत्यप्रतिपादक प्रमाणमभिधीयते न चाप्रामाणिक शक्य प्रतिपत्तुम् । यथा च चित्तव्यतिरकिणो विषयास्तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । यदि स्वप्नविषयाभिमानवदुत्पत्तिविनाशाभिमानः ? अथ भूतोपलङ्घिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रसज्यते । पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् ?-अथ

(१) कार्यमुत्पादयति इत्यधिक षष्ठित् ।

(२) व्यक्ताव्यक्ताना चाविचक्षा इति-पा० २ पु० ।

(३) उक्तम्-इत्यधिकम् ।

(४) घटादिव्यक्तमुपलभ्यते इति पा० २ पु० ।

मन्यसे यदि पृथिव्यादीनि भूतानि न सन्ति ननु पृथिव्याद्याश्रयो
 व्यवहार उच्छिद्यत इति ? तदितरत्र समानम्—यदि व्यवहारो-
 च्छेदमपाद्भूतानि प्रतिपद्यन्ते तत एवोत्पत्तिविनाशावपि प्रति-
 पद्यन् न ह्युत्पत्तिविनाशावन्तरेण कश्चनव्यवहारः सिद्ध्य-
 तीति नित्यानां द्रव्याणामतीन्द्रियत्वात् अविषयत्वाच्चेत्पत्ति-
 विनाशयोः यन्निसं तदतीन्द्रियम् अविषयश्चेत्पत्तिविनाशयोः
 तेन स्वप्नाविषयाभिमानवत्तदाभिमान इत्ययुक्तम् । उत्पत्तिवि-
 नाशाभिमान इति च द्रुवतोत्पत्तिविनाशयोर्विषयो वक्तव्यः । न
 च सर्वनित्यवादिनामुत्पत्तिविनाशयोर्विषयोऽस्ति । विषयं च प्र-
 त्याचक्षणेन तदनुकारी विपर्ययप्रसयो हेय इति ।

अपरे तु सर्वे नित्यमित्येतदन्यथा वर्णयन्ति—व्यवस्थितस्यो-
 पादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमाविर्भवति यच्च निवर्तते
 तन्नित्यमप्यस्तीति यच्चाविर्भवति तत्प्रागप्याविर्भावादास्ति—

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेरिति । शेषं भाष्ये । यच्च निवर्तते तन्नित्यमप्य-
 स्तीति द्रुवाणो भवान्प्रष्टव्यो भवति (१) किमुक्तं भवति । नित्यमिति ?
 यदि द्रूपे पूर्वमुपलब्धं पश्चान्नोपलभ्यत इति । अथ सतोऽनुपलब्धिः
 किङ्कता ? यद्यावरणादिकृता ? तदावरणाद्युपलभ्येत । उक्तं चात्र
 यत्पूर्वमनुपलब्धं पश्चादुपलभ्यते तस्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्वविशेष-
 मरूपत्रोऽभ्युपेय इति, तदभ्युपगमे च व्याघातः । यच्चोक्तं यच्चावि-
 र्भवति तत् प्रागप्याविर्भावादास्ति ? तन्न व्याघातात्—आविर्भवति

(१) जायते—पा० ४ पु० ।

विद्यते चेति व्याहतम् । अथाविर्भावोऽभिव्यक्तिः तथापि पूर्वदोषानिटत्तिरभिव्यक्तिरसतीति ॥ ५७ ॥

(इति सर्वनित्यत्वंनिराकरणम् ।)

अपमपर एकान्तः—

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् । भावस्य लक्षणं शब्दः लक्ष्यते ऽनेन भावः इति । सर्वो भावसमाख्याशब्दोऽनेकविषयो यथा कुम्भ इति भावसमाख्याशब्दोऽनेकास्मिन्नवयवसमूहे वर्तते इति । यथा कुम्भशब्दः एवमन्ये ऽपि शब्दा इति । अस्य प्रयोगः कुम्भशब्दोऽनेकविषयः एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति । पदश्रवणादनेकार्थावगतेः—यस्मात् पदश्रुतेरनेकोर्थोऽवगम्यते यथा सेनेति ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनित्यत्तेः ॥ ३५ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनित्यत्तेः । अनेकलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासोऽनेकविधलक्षणैरिति । गन्वादिभिश्च गुणैर्बुधादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एको भाव उत्पद्यते अतः शब्दादेकावगतौ(?) शेषो ऽनूक्तोप्यवगम्यत इति गुणव्यतिरिक्तो गुणीति अवयवव्यतिरिक्त(२) श्रावयतीति विभक्तन्यायमेतत् । यत् पुनरेकपदत्वादनेकविषयः कुम्भादिशब्द इति ? तन्न, दृष्टान्ताभावात्—न हि कश्चिच्छब्दोऽनेकविषयोऽस्ति, सेनादिशब्दानामनेकविषयत्वेनासिद्धेः । यथा चैकविषयः सेनादिशब्दस्तथोक्तमिति । सर्वस्य पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः आधाराधेयभावेनानुपक्तानां

(१) एकाधिगती—पा० ४ पु० ।

(२) अवयवव्यतिरिक्त—पा० ४ पु० ।

रूपादीनामवयविनश्च ग्रहणादन्यथासिद्धः नञः प्रसज्यप्रतिषेध-
 र्पयुद्दामविषयत्वेनावस्थानाच्च विरुद्धः(१) अनेकमित्ययं नञः
 प्रयोगः स चायं प्रसज्यप्रतिषेधर्पयुद्दामविषयत्वेन प्रतिषेधात्
 प्रकल्पते । यदि तावत् प्रसज्यप्रतिषेध एको न भवतीति यः
 देकत्र प्रतिषिध्यते तदन्यत्र भवति एवं च व्याघातः । अथ प-
 र्युद्दामपक्षः ? एकस्मादन्यदनेकमिति एवमप्येकमभ्युपगमं भवति
 न ह्यमत्येकस्मिन् तस्मादन्यदनेकं सिद्ध्यतीति ।

इतश्च—

लक्षण(२)व्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः । न हि काश्चिदेको भाव
 इत्युक्तः पक्षः(३) कस्मात् ? लक्षणव्यवस्थापनात्(४) न हि
 कुम्भ इत्युक्ते ऽनेकोऽर्थोवगम्यते । कथं नामगम्यते ? एकवचना-
 नात्वात्—एकवचनान्त एव शब्दः कुम्भ इति । न च बहुष्वेकव-
 चनं युक्तम् मैप(५)मम्प्रतिपत्त्योरेकविषयत्वात् कुम्भमानये-
 ति मैप एकविषयो भवति । इतरापि कुम्भशब्दात् प्रतिपद्यैकं-
 कुम्भमानयति ते एते मैपमम्प्रतिपत्ती एकविषये ज्ञापयतः
 कुम्भशब्देनैकोऽर्थोऽभिधीयत इति । यांस्तु रूपादीनावयवान् प्र-
 तिपद्यमे स न शब्दार्थः किन्त्वनुपद्मः तन्मान्तीयकत्वादिति ।
 समुद्भेदस्य चानवस्थानात्—पत्रावस्थानं तद्वेकं गवादिघटा
 दिद्रव्याणि समुद्भितानि प्रतिपद्यमानेन समुद्भोऽभ्युपेयते स चा-

(१) विरुद्ध इति—पा० ४ पु० ।

(२) तल्लक्षण—पा० ४ पु० ।

(३) इत्ययमयुक्तः प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(४) व्यवस्थानात्—पा० ४ पु० ।

(५) मैप—यैप—पा० ४ वृत्तिः ।

यं समूह इयन्नि द्रव्याणि एतानि घटादि(१)भावेनावस्थिता-
नीति न व्यवतिष्ठन्ते ऽस्य भेदोऽल्पतर(२)तमत्वेन यत्तत् प-
रमल्पं(३) तदभेद्यं ततो निवर्तते इति । यतश्चायं भेदो निवर्तते
तदेकम् । एकं च प्रत्याचक्षणेनानेकमपि प्रत्याख्येयम् एकसमु-
च्चयत्वा(४)दनेकस्य । अथ मन्यसे यन्तमभेद्यं परमाणुं प्रतिपद्यसे
स रूपादीनां समुदाय इति चत्वारि वा द्रव्याणि पृथिव्यादी-
नि समुदितानि परमाणुरिति ? । एतस्मिन् वै दर्शने ये रूपा-
दयः समुदितास्ते परमाणुरिति यत्परमाणौ रूपं स कस्य स-
मुदाय इति वक्तव्यम् । एवं शेषेषु गुणेषु चत्वारि द्रव्याणि स-
मुदितानि परमाणुरिति व्रुवाणेन चतुष्टयस्य एकसमुच्चयनिमित्त-
त्वात् यदेकं पृथिव्यादि स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम् ।
अथानन्तं समुदायं प्रतिपद्यसे अष्टौ द्रव्याणि समुदितानि प-
रमाणुरिति ? शास्त्रं व्याहृतं भवति—कामेऽष्टद्रव्यकोणुरशब्द(५)
इति एकानुपत्तौ नानेकोपपत्तिरित्येतज्ज्ञेयम् । यश्चायं हेतुः समूहे
भावशब्दप्रयोगादिति उभयतो व्याघातान्न किञ्चिदेतत् । क-
थमुभयतो न किञ्चिदेको भावः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति
प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः । यस्मादेकार्थानुपपत्तौ(६) न समूह उप-
पद्यत इति समूहं चाश्रित्यैकं प्रत्याचक्षणेन समूह एव प्रत्या-
ख्यातो भवतीति सोऽयमुभयतो व्याघातात् यत्किञ्चनवाद्
इति । शेषं भाष्ये ॥

(इति सर्वपृथक्कानिराकरणप्रकरणम् ।)

(१) गवादि—पा० ४ पु० ।

(२) अन्यतर—पा० ४ पु० ।

(३) मन्यं—पा० ४ पु० ।

(४) समुदाया—पा० ४ पु० ।

(५) णुशब्द—पा० ४ पु० ।

(६) नानेकाद्य न इत्यधिकं क्वचित् ।

अथापपर एकान्तः—

सर्वमभावो भावेऽपि तरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

सर्वमभावो भावेऽपि तरेतराभावसिद्धेः (१) । यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः । कस्मात् ? भावेऽपि तरेतराभावसिद्धेः । असत्प्रत्ययप्रतिषेधाभ्यां भावशब्दसामानाधिकरण्यात् सर्वमभावः अनुत्पन्नप्रध्वस्तपटवत्—सर्वो भावशब्दोऽसत्समानाधिकरणः प्रतिषेधसमानाधिकरणश्च प्रध्वस्तपटवत् यथा नास्ति पट इति । कथं नास्ति कदा च नास्तीति ? स्थाल्याद्यात्मना ऽनुत्पद्यमानो ध्वस्तश्चेति । सोऽयं घट(२)शब्दोऽसत्प्रत्ययसंमानाधिकरणो घटस्यात्यन्तामर्शं प्रतिपादयति । तथा च सर्वे भावा असत्प्रत्ययसमानाधिकरणास्तस्मात् सर्वमभाव इति ।

प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सामानाधिकरण्यमभिन्नविभक्तिस्वमेकाविभक्त्युच्चारणमिति भावाभ्युपगमात् तच्छब्दाभ्युपगमाच्च विरुद्धः । यत्सर्वमिति मन्यसे तद्भाव इति नास्ति तत्प्रत्ययेन भवितुं शक्यम् । न च भावप्रत्ययेनाभाव इति च भावः प्रतिषिध्यते नास्त्युत्तरपदार्थे नञः प्रयोग इति प्रमज्यप्रतिषेधपर्युदासाभ्यां पूर्ववत् प्रमज्जः यथाऽनेकपदे ऽनित्यपदे चैवं सर्वपदे ऽभावपदे च व्याघात ऊह्यः । शेषं भाष्ये । सर्वासत्त्वे विभक्तिस्वभाववधारणं वक्तव्यम् । यदि च सर्वमभावो विभक्तिः किंस्वभाविकेति वक्तव्यमेतत् । अपत्यां च विभक्ताभिन्नविभक्तिकत्वं सामानाधिकरण्यमिति व्याहृतम् । असत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यमिति सूत्रे(३) सर्वमभाव इति

(१) इतरेतरसिद्धेः—पा० ४ पु० । (२) स घट—पा० ४ पु० ।
(३) मृत्राण एव—पा० ४ पु० ।

च व्यावर्तयसि न ह्यमदीकरणं भवति । अधिकरणं हि नाम यद्यत्र वर्तते, तच्चाभावे नास्तीति । सूत्रेण चाभिसम्बन्धः—

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वेन भावेन भावा भवन्तीति सूत्रार्थः । किं पुनरनेन सूत्रेण क्रियते ? पूर्वसूत्रविरोधश्चाद्यते । कथमिति ? भावेऽपितरेतराभावसिद्धेरित्यभावोभवताऽभिधीयते तथा चाभिदधानः(१) स्वभागतोभावानभ्युपैपि, विशेषणवैयर्थ्यं च भावेऽपितरेतराभावसिद्धेरिति(२) सर्वासत्त्वे होवमेव वक्तव्यम् न सन्नि भावा, न पुनरेवं वस्तुं युक्तम् इतरदितरन्न(३) भवतीति । इतरदिति(४) चायं विधानशब्दः न च सर्वस्याभावे विधीयमानं वस्तु सम्भवति यदितरशब्दवाच्यं स्यादिति । इतरवाच्यतां चाभ्युपगम्येतरदितरत्र प्रतिषिध्यत इति स्वभावसिद्धिरभ्युपगता भवति । कश्च स्रो भावो भावाना द्रव्यादीना ? सदादि सामान्यं क्रियावदादिर्विशेष स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः प्रत्येक मनन्तो भेदः—सामान्यविशेषसमवायादीनां च सामान्यो वैशेषिक-श्चान्तर्गणिकोऽनन्तो भेद इति । सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकः स्वभावभेदो न स्यात् अस्ति त्वसौ(५) तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति गौरिति प्रयुज्यमाने नाभावः प्रतीयते किन्तु जातिविशिष्टं द्रव्यं, यदि च सर्वमभावः स्यात् गौरिति प्रयुक्ते ऽभावो गम्येत, नत्वभावोगम्यते, तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति असन् अश्वो-गवात्मना अनश्वो गौरगौगौरिति कस्मान्नोच्यते इति अवचनाद्

(१) चातिदधानः—पा० ४ पु० । (२) इतरेतरासिद्धे—पा० ४ पु० ।

(३) इतरदितरन्न—पा० १ पु० । (४) इतरदिति—पा० १ पु० ।

(५) अस्ति त्वयं—पा० ४ पु० ।

गौरिति(१) अगौरैरित्युक्ते व्याहृतं भवति । यदि व्याघातभया-
दगौरैरिति नोच्यते ? इन्त तर्हि सिद्धोभावः । कथं तर्हि अयं प्रति-
षेधोऽगौरैश्च इति ? । व्यतिरेकप्रतिषेधे भावेनासत्प्रत्ययस्य सा-
मानाधिकरण्यमिति—यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति कुण्डवद-
रयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धयते न कुण्डे वदरसद्रूभावः ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् । न स्वभावसिद्धिरापे-
क्षिकी यतः न स्वेनात्मना किञ्चित् सिद्धमिति । यथा दीर्घस्व-
ह्रस्वत्वे परापरे चेति ।

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

व्याहृतत्वादयुक्तम् । यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं ? ह्रस्वमना-
पेक्षिकम् । अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं ? दीर्घमनापेक्षिकं, परस्परा-
पेक्षयोश्च यदपेक्षयेतरज्जायते तदनापेक्षिकमिति उभयोरभावः
एकस्वाभावादिति । अपेक्षायामनपेक्षायां च द्रव्ययोरन भेदः—या-
वती एव द्रव्ये ऽपेक्षमाणे तावती एव(२) अनपेक्षमाणे अपि न
द्वान्यतरत्र भेदः । अतिशयग्रहणं कथं यदि द्रव्ययोर्द्वयोर-
भेदः अपेक्षमाणयोरनपेक्षमाणयोर्दीर्घह्रस्वप्रत्ययः तर्हि न प्राप्नो-
ति ? न न प्राप्नोति द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयस्य ग्रहणात्—द्रयोस्तावद्
द्रव्ययोः प्रत्यर्थनियते द्वे ह्येव बुद्धी भवतः अत्र एकस्मिन् वि-
द्यमानमतिशयं गृह्णाति एकस्मिन् विद्यमानं च ह्रस्वत्वम् सो-
ऽयमुभयदर्शने प्रतिसम्बन्धे प्रतिसम्बन्धानमत्यजा त्वस्य बु-
द्धिरित्यद्यते अस्मादीर्यमदोऽस्माददो ह्रस्वमिति, न पुनर्वस्तुन

(१) गौरस्तीति—पा० ४ पु० । (२) द्रव्ये—द्वयधिम् ४ पु० ।

उत्पादानुत्पादाविति । स्वभावसिद्धौ चामत्या(?)मपेक्षा न
 प्राप्नोति—यदि स्वभावसिद्धिमन्तरेणापेक्षाभेदादीर्घादिभेदा भ-
 वन्ति सर्वमपेक्ष्य सर्वस्य सर्वत्र तेषामभूतः प्रत्ययः स्यात् न
 च रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययेष्वपेक्षासामर्थ्यमस्ति । न च परिमण्डलौ
 परमाणु उपलभमान ईश्वरः परमाणुमपेक्ष्य परमाण्वन्तरे दीर्घ-
 इस्वादिप्रत्ययान् करोति अतो नापेक्षाकृताः प्रत्यया इति ।

सर्वमभाव इति सर्वथा चायं वादो व्याहृतः । कुतो(क)व्याघा-
 तः ? आदौ तावत् प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्ती(?)सर्वमभाव इति द्रुवाणः
 प्रमाणं पर्यनुयोज्यः । यदि द्रूते ? व्याहृतं भवति । अथ नाभिधत्ते?
 अर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात् । सर्वमभाव इति वाक्यं
 तस्य यद्यभिधेयमर्थं प्रतिपद्यते पूर्ववद्वाघातः । अथ न प्रति-
 पद्यते ? वर्णोच्चारण(३)मात्रमनर्थकमिति । सर्वमभाव इति च वा-
 क्यस्य(४) प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च यदि प्रतिपद्यते(५)
 पूर्ववद्वाघातः । सर्वमभाव इति सर्व भाव इति च वाक्ये, यद्यनया-
 र्थभेदं प्रतिपद्यते ? व्याहृतं भवति । अथ न प्रतिपद्यते ? विशेषो-
 पादानं व्यर्थम् । सोऽयं सर्वाभाववादो यावद्यावद्विचार्यते ताव-
 चावदुपपत्तिं न सहत इति ॥

(सर्वशून्यगानिराकरणम् ।)

(१) स्वभावसिद्धायसत्यां-पा० ४ पु० ।

(२) प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्ती-पा० ४ पु० ।

(३) सर्वोच्चारण-पा० ४ पु० ।

(४) वाक्यार्थ-पा० ४ पु० ।

(५) पाद्यते-पा० ४ पु० ।

अथेमे संख्यैकान्तवादाः । सर्वमेकं सदविशेषादित्येवमा-
दि भाष्ये । तेषां प्रतिषेधद्वारकं सूत्रम् ॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥४१॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् । संख्यै-
कान्तानामसिद्धिः कारणस्य प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकात्—सर्वमेकमि-
ति प्रतिज्ञां कृत्वा यदि प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं ब्रवीति ए-
कान्तो न सिद्ध्यति तच्च साधनं प्रतिज्ञायाश्चार्थ—इति द्वैतम् ।
एवं द्वैतादिव्वपीति । अथ प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं नास्ति ?
एवमप्येकान्तो (ऽस्य वा) न सिद्ध्यति साधनाभावात् न साध्य-
साधनमिति ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न कारणावयवभावात् । कारणस्य साध्यावयवत्वादित्य-
यं(१) सूत्रार्थः । साध्यावयव एव साधनम्, एवं च सति साध्य-
व्यतिरिक्तं साधनं नोक्तं भवति न चासाधना सिद्धिरिति ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

निरवयवत्वादहेतुः । साध्यावयव एव कारणमित्ययमहेतुः
निरवयवत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य सर्वमेकमित्येतस्मिन् प्रतिज्ञार्थे न-
किञ्चिदपवृज्यते अनपवर्गेण सर्वं पक्षीकृतमिति सर्वस्य निरवय-
वस्य पक्षीकरणान्न हेतुरस्ति, न च साध्यं हेतुर्भवितुमर्हती-
ति । आत्मनि च क्रिया विरुद्ध्यते यत्तत्प्रतिपाद्यं तदेव प्रति-
पादकमिति न युक्तं न कर्म करणं भवितुमर्हतीति । ते ख-
ल्विमे संख्यैकान्ता यादि विशेषकारितस्यार्थभेदस्य प्रत्याख्या-

(१) साध्यावयवत्वादि साधनं नास्ति एवं सत्येकान्तो
शयं—पा० ४ पु० ।

नेन वर्तन्ते मिथ्यावादा भवन्ति प्रत्यक्षानुमानामगमवि-
रोधित्वात्—प्रत्यक्षोयं गवादिघटादिभेदः अनुमानतोऽपि
गम्यते अन्यदन्येनानुमीयते, आगमोऽपि गम्यते प्रतिपन्नः
प्रतिपादयिता अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्य(१) इति । अयाभ्यनुज्ञा-
नेन वर्तन्ते ? तथाप्येकान्तत्वं जहति । अथ सामान्यकारितो-
ऽभेदः विशेषकारितश्च भेद इति प्रतिपद्यते ? तथापि न कि-
ञ्चिद्वाध्यते । न च भेदमन्तरेण सामान्यं लब्धावकाशमिति ।
सामान्यं प्रतिपद्यमानेन(२) भेदोऽभ्युपगन्तव्यः भेदं च(३)
प्रत्याचक्षणेन सामान्यमपि प्रत्याख्येयम् । विशेषानाधारस्य सा-
मान्यस्याविषयत्वात् । ते खल्विमे संख्यैकान्तास्तत्त्वज्ञानप्रवि-
वेकाय परीक्षिता इति ॥

(इति सङ्ख्यैकान्तवादप्रकरणम् ।)

प्रेत्यभावानन्तरं फलमुद्दिष्टं, तस्मिन्—

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः । काचित् क्रि-
या सद्यःफला यथा पचति दोग्धीति तस्याः सद्यः फलमोदन-
पपसी क्रियानन्तरं भवति इति(४) । काचित् कालान्तरफला
यथा कूर्प्यतिवपतीति तस्याः कालान्तरे फलं न क्रियानन्तरं
सस्याधिगम इति । अस्ति चेपं क्रिया अभिहोत्रं जुहुपादिति ।

(१) प्रतिपद्यते पु० २ पा० ।

(२) सामान्यं च प्रतिपद्यमानेन—पा० ४ पु० ।

(३) भेदं वा—पा० ४ पु० ।

(४) भवति इति—पा० ४ पु० ।

तस्याः फले मन्देहः किमियं सद्यस्तापादिफला उत कालान्तरफला ॥

न सद्यः कालान्तरेणैव भोग्यत्वात् (१) ॥ ४५ ॥

न सद्यः (२) कालान्तरेणैव भोग्यत्वात् । स्वर्गः फलं श्रूयते चोदितया (३) च क्रियया नानर्थिकया शक्यं भवितुम् । न चायं तापादिकामोऽग्निहोत्रं जुहोति तेनावगम्यते तां हवनादिक्रियामपेक्षमाणादात्ममनःसम्बन्धात् विशुद्धेनाभिसन्धिना अनुगृहीतादात्मनि धर्म उत्पद्यत इति । स च कालान्तरेऽप्रतिबद्धमानशक्तिः देशाद्यनुगृहीतः फलं ददाति । तच्च पतिते तस्मिन् देहे भवति देहान्तरापन्नस्थातो न सद्य इति ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् (४) ॥ ४६ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् । व्यावृत्ते इच्छे व्यावृत्ते च पूर्वशरीरे देहान्तरे फलं श्रूयते तन्न विनष्टात् कारणादयुक्तमिति ॥

प्राज्ञनिष्पत्तेर्दृक्षफलवत् तत् स्यात् (५) ॥ ४७ ॥

प्राज्ञनिष्पत्तेर्दृक्षफलवत् तत् स्यात् । न द्रूमो विनष्टात् कारणात् कार्यमुत्पद्यते, अपि तु अग्निहोत्रहवनादिलक्षणया क्रियया यथोक्तेन विधिना धर्मो जन्यत इत्युक्तम् । तस्मात् फलमिति यथा फलार्थिना दृक्षस्य मूलसेकादिकर्म क्रियते । न च

(१) सूत्रमिदं न्यायसूचीनिबन्धे नास्ति ।

(२) न सद्यः फलम्—पा० ४ पु० ।

(३) चेदितरया—पा० ४ पु० ।

(४) निष्पत्तेर्हेतुविनाशात्—पा० ।

(५) दृक्षफलवत् स्यात्—पा० ४ पु० ।

मूलसेकात् विनष्टात् फलेन युक्तं भवितुम्, अपि तु मूलसे-
कादिकर्म कृतं भोजतुः कर्मापेक्षं पृथिव्यादिधातुमनुगृह्णाति स
उपगृहीत आन्तरेण तेजसा पचमानो रसद्रव्यमभिनिर्वर्तयति
तद्रसद्रव्यं दृक्षमाफलात् सर्वं उपसर्पति तस्मात् पंषादिफलं
निर्वर्तते । एवं च सति विनष्टात् मूलसेकात् फलनिर्वृत्तिः न
च मूलसेकादिवैयर्थ्योपपत्तिः ॥

तदिदं प्राङ्निष्पत्तः—

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् । प्राङ्निष्पत्तेरुत्पत्ति-
धर्मकं नासन्न उपादाननिषमात् असत्त्वे समाने(१) उपादान-
निषमो न प्राप्नोति । सदपि न भवति विद्यमानस्योत्पत्तिव्याह-
तोत्(२) अस्ति चोत्पद्यते चेति व्याहृतम् । न सदसत्, सदस-
तोर्वैधर्म्यात् सदित्पत्थाभ्यनुज्ञा अपादिति तस्य प्रतिषेधः अ-
भ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तस्मान्न स-
दसदापि । नाप्युभयविपरितं कार्यं युज्यते तस्य स्वरूपानिर्देशा-
दिति । न हि तस्य स्वरूपं शक्यं निर्देष्टुमिति ।

प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा— सप्तमिति । कस्मात् ?—

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ (३)

उत्पादव्ययदर्शनात् । वस्तुनः प्रागनुपलब्धिरूपस्य पश्चा-
दुपलब्धिर्वा साऽसदुत्पादे सति युज्यते विनाशश्चोपलब्धिरूपस्य
पुनरनुपलब्धिरिति । न चैतत् सर्वनित्यत्वादिनः सम्भवति न

(१) असत्त्वेन समानेन—पा० ४ पु० ।

(२) विद्यमानस्योत्पादो व्याहन्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा उत्पादव्ययदर्शनादि-
त्येकमेव सूत्रमिति कैचित् ।

हि सत्पक्ष उत्पादो न च विनाश इति । उत्पादविनाशौ च प्रत्या-
 चक्षणेन लोको हेयः । अथ लोकोऽयं प्रवर्तमानः किमर्थं प्र-
 वर्तते ? ननु चायं प्रवर्तते इदमाप्स्यामि-इदं हास्यामीति ? सत्य-
 मेवं प्रवर्तते न पुनः सत्कार्यवादिनः किञ्चिद्देयमुपादेयं वा-
 विद्यते । प्रतिज्ञादीनां चावयवानामुपादानं व्यर्थम्—उत्पाद-
 व्ययप्रत्याख्यानान्—न किञ्चित् जायते न किञ्चित् विन-
 श्यतीति अवयवानामुपादानं व्यर्थं(?) यदि सत्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं
 प्रतिपत्तेर्विद्यमानत्वाद् व्यर्थमुपादानम् न हि यद्यस्य लोके
 भवति स तदुपादानमुपादत्ते इति । अथाज्ञानतिरोभावमात्रार्थमु-
 पादानमिति ? एतदपि तादृगेव । न हि अनुपजातविशेषस्याज्ञा-
 ननिवृत्तिर्युक्तेति । अथाभिव्यक्त्यर्थमुपादानमिति ? केयमभि-
 व्यक्तिर्नाम ? या उपादानेन क्रियते ? यदि कार्यं ? व्या-
 हतम् । अथ कार्यधर्मः ? तथाप्पनिवृत्तो व्याघातः । अपोपल-
 ब्धिः कार्यविषयाभिव्यक्तिः सा क्रियत इति ? न मुच्यसे
 व्याघातात्(२) । अथ कारणात्मनावस्थितस्य कार्यात्मनाऽव-
 स्थानमभिव्यक्तिः ? एवमप्पनिवृत्तो व्याघातः कार्यात्मनावस्था-
 नममद्भवतीति । अथ कारणस्य संस्थानविशेषोऽभिव्यक्तिः ?
 संस्थानविशेषोऽभूत्वा भवतीति व्याघातः । अपास्ति ? व्य-
 र्थमुपादानम् । अथ कारणस्य स्वलक्षणपुष्टिरभिव्यक्तिः ? न
 अपूर्वाभ्यागमाभावे स्वलक्षणपुष्टिशब्दार्थं पश्याम इति व्यर्थ-
 मुपादानम् । स्वलक्षणपुष्टिश्च पूर्वमभूत्वा पश्चाद् भवतीति व्या-
 घातात् मुच्यसे(३) एवं येन येन कल्पेनाभिव्यक्तिरभिधीयते

(१) उत्पादव्ययवादिनः—पा० ४ पु० ।

(२) न मुच्यसे उपघातात्—पा० ४ पु० ।

(३) व्याघातः—पा० ४ पु० ।

तेन तेन सत्कार्यं बाधत इति । यत्पुनरेतत् नासदुपादाननि-
यमादिति—?

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् । नायं सत्त्वादुपादाननियमोऽपि तु
सामर्थ्यात्—इदमनेन शक्यं निर्वर्तयितुं(१) नेदमनेनेत्येवं बुद्धि-
सिद्धं कार्यं कृत्वा यद् यस्योत्पत्तये समर्थं तत् तस्योपादी-
यते न सर्वं सर्वस्य न सर्वस्मात् सर्वमुत्पद्यमानं दृष्टमिति ।
अथोत्पत्तिनियमेन कार्यनियमेन कार्यकारणनियमं प्रातपद्यते ते-
नापि कार्यकारणशब्दयोरर्थो वाच्यः(२) किमुक्तं भवति कारण-
मिति किमुक्तं च भवति कार्यमिति ? ननु करोतीति कारणं क्रियत
इतिकार्यम् । यद्यभिव्यक्तिः ? पूर्ववत् प्रसङ्गः । अथ विद्यमानेऽपि
करोत्यर्थो दृष्ट इति मन्यमे ? यथा केशान् कुरु पृष्ठं कुर्विति न
तद्विद्यमानानां हि रचनाविशेषः केशानामविद्यमानः क्रियते
पश्चात् पृष्ठस्यापि मलापगमोऽविद्यमान इति न विद्यमाने का-
रणार्थं जात्वापि पश्याम इति तस्मादसदेतत् ।

यदि ह्यसत् क्रियत इति खरस्य विषाणं किं न क्रियत इति ? ।
क एवमाह न क्रियत इति, यत् (तत्) खरस्य विषाणं तत् क्रियत
इति । अथ कस्मात् खरः विषाणस्य कारणं न भवतीति एतत् न
जानीमः कस्मात् न भवतीति न पुनः खरेण विषाणं क्रिय-
माणं दृष्टमित्यतोऽवसीयते । एतेन शशविषाणं व्याख्यातम् ।
न तदसत्त्वात् न क्रियते किं तु कारणाभावादिति । न चा-
ऽसत्त्वमुत्पत्तौ हेतुः अपि तु सतोऽनुत्पत्तेरसदुत्पद्यत इति । अस-
त्त्वात् खरविषाणं नोत्पद्यत इति द्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते

(१) निर्णयितुं शक्यं—पा० ४ पु० ।

(२) घक्तव्यः—पा० ४ पु० ।

न हि भवत्पक्षे खरविषाणं नास्ति सत्त्वे चामत्त्वे च समाने
 यस्य कारणमस्ति तदुत्पद्यत इति । सत्कार्यवादिनश्चैवं सर्वलो-
 कव्यवहार उच्छिद्यत इत्युक्तम् नापूर्वं जायते न पूर्वं विन-
 श्यतीति । अथासदकार्ये(१) किं प्रमाणम् ? न सत्त्वे न चास-
 त्त्वे ऽनुमानमस्ति धर्मिण्यविप्रतिपत्तेः ? क्व तर्हि विवादः ? यदु-
 भयपक्षसम्प्रतिपन्नं तस्य धर्मेषु तदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नाः तन्तव-
 स्तान् प्रति पक्षा विभज्यन्ते । एके तावद् ब्रुवते त-
 न्तुमात्रं पट इति । अपरे तु तन्तवः संस्थानविशेषेणावस्थि-
 ता इति । अपरे तु तन्तव एव कार्यात्मना ऽवतिष्ठन्ते इति ।
 अपरेषां धर्मान्तरा विर्भाव(२)तिरोभावाविति । अपरे तु श-
 क्तिविशेषास्तन्तवः पट(३) इत्याहुः । तदेवं विभक्तेषु पक्षेषु
 तन्तुमात्रेषु तावच्चतिरेकः साधयितव्यः स चोपपादित(४) इति ।
 ये ऽपिसंस्थानविशेषेणावस्थितान् तन्तून् पट इति वर्णय-
 न्ति तान् प्रति साधनं—प्रागुपलब्धिकालात् संस्थानविशेषशू-
 न्याः तन्तवः तत्कारणत्वात् तुर्यादिवादिति । एतेन कार्या-
 त्मनाऽवतिष्ठन्त इति व्याख्यातम् तथा धर्मान्तराविर्भावति-
 रोभावाविति । अत एव शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति ब्रु-
 वाणः किञ्चिदपि न बाधत इति तान् प्रति न साधनमुच्य-
 त इति । य एवार्थो बुद्धिसिद्ध तदसदिति स एवार्थः
 शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति सर्वेषु चैव पक्षेषु नापूर्वोत्पा-

(१) असत्कार्यवादे—पा० ४ पु० ।

(२) धर्माधर्माविर्भाव—पा० ४ पु० ।

(३) शक्तिविशेषान् तन्तून् पट—पा० ४ पु० ।

(४) उपपादित इति द्वितीयाध्याये । प्रागुपलब्धिकालादिति
 कारणव्यापारात् प्रागित्यर्थ इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

दमन्तरेण पटबुद्धिः सम्भवतीति व्याघातोऽनिरार्थः । विद्य-
मानाभिव्यक्त्यर्थास्तन्त्रः तद्विना नियमेनोपादानात् खनि-
त्रादिवत् ? । विद्यमानस्याभिव्यक्तिरमतीति अभिव्यक्तवत्
कार्पेपि प्रसङ्गः एवं चोक्तोत्तरमेतत् । यत् पुनरेतदुपादान-
नियमादिति ? उपादानं च कारणम्, न च मति कारणार्थं पश्या
म इति पूर्ववत् प्रसङ्गः । यदीय खनित्रादिनादिति ? न च खनि-
त्राद्युदकार्यमुपादीयते, अपि तु आवरणविगमार्थम् । आवर-
णविगमश्च विभागः । स चाभूत्वा भवताति अमिद्धो दृष्टान्तः ।
अथ विभागं न प्रतिपद्येत ? सोऽप्यप्रानपन्नविभागा विभागप-
त्योत्पत्तिकारणं पर्यनुयोज्यः । अथामाप्तेमात्रात् विभागत्वयं
प्रतिपद्यते ? साप्यप्राप्तिः किं प्राप्तेरभाव उतप्राप्तेरन्येति ? किञ्चा-
तः ? यदि प्राप्तेरभावोऽप्राप्तिः साऽप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्य-
म् । यद्धि प्राप्तिविरोधनिमित्तं तद्विभाग इति नामागो विभागस्य ।
यद्यत्र प्रतिपिध्यते तदन्यत्र भवतीत्युक्तम् । अप्राप्तिश्च द्वयी अ-
संश्लेषः सश्लेषानां विगमश्च । तत्र यः सश्लेषानां विग-
मः स विभाग इति । तं च खनित्रादीनि कुर्वन्ति । अथ
प्राप्तेरन्याऽप्राप्तिः ? सापि द्वयी तत्रापि पूर्ववत् प्रसङ्गः । अ-
थ भिन्नदेशोत्पत्ति विभागं प्रतिपद्येत ? भिन्नदेशे इमे उ-
त्पन्ने इति विशेषणोपादानान्न भिन्नदेशोत्पत्तिविभाग इति
उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशतया भिन्नमिति विभागात् ।
विभक्तमिति तान्येतानि भिन्नपक्षनिमित्तानि(१) प्र-
त्ययभेदानुमेयानि । न हीमे पर्यायशब्दा भिन्नमुत्पन्नं वि-
भक्तं चेति । भिन्नदेशोत्पत्तेश्च प्राप्तेर्द्वत्वात् भिन्नदेशोत्प-
त्तिविभाग इति । क्षीणकत्वाद् विभागस्य विभागपत्ययो-

(१) प्रत्ययभेदनिमित्तानि—पा० ४ पु० ।

त्पत्तिर्न(१) युक्तेति चेत् ? न, सामान्याभिव्यक्तिसंयोगविनाशा-
भ्यामेव प्रत्ययोत्पत्तिकालानुभवात्—पूर्वं तावत् स्वकारणा-
दुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्ति सामान्याभिव्यक्त्युत्तर-
कालं संयोगाल्लब्धात्मकात्(२) विनश्यतीति । तदेवमनेकस-
णानुभवादुत्पन्नमात्रो विभागो ध्वंसत इत्यसिद्धम् । तदेवं
व्यवस्थितमेतदसदुत्पद्यत इति ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदिन्वहेतुः ॥५१॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदसहेतुः । यच्च मूल-
सेकादि कर्म यच्च पर्णादिफलं तदुभयं वृक्षाश्रयम् । कर्म-
त्विह कर्मफलं चान्यत्रेति आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्प-
त्तिवदिसिद्धो दृष्टान्तः ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । आश्रयव्यतिरेकोऽसि-
द्ध इति सूत्रार्थः । यत्रैव कर्म तत्रैव कर्मफलमिति ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्दे-
शात् ॥ ५३ ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादि(३) फलनिर्देशात् ।
पुत्रादि फलत्वेन निर्दिश्यते न पुत्राद्यात्मनि वर्तत इति ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवद्बुधचारः ॥५४॥

तत्सम्बन्धान् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवद्बुधचारः । पुत्रादिसम्ब-
न्धात् फलं प्रीतिर्भवति तत्कारणत्वात् पुत्रादि फलशब्दे-

(१) विभागप्रत्ययस्योत्पत्तिर्न—पा० ४ पु० ।

(२) संयोगाल्लब्धात्मकात्—पा० ४ पु० ।

(३) अन्नादिषु—पा० ४ पु० ।

नाभिधीयते यथान्नमाधनाः प्राणाः अन्नं वै प्राणा(१)
इति । उपचारश्च प्राणाभावात् लोकप्रयुक्तत्राक्यानुविधा-
नेन क्रियत इति ।

(इति फलपरीक्षाप्रकरणम्)

फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टं लक्षितं च(२) वाधनालक्षणं(३)
दुःखमिति । तत्र किमिदं सर्वलोकसाक्षिकस्य सुखस्य(४) प्रत्या-
ख्यानम् आहोस्विदन्यः कश्चि इति । अन्य इत्याह ।
कथं ? न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम् ।
अपन्तु जन्ममरणप्रवन्धानुभवनिमित्तात् दुःखात् निर्विण्णस्य
दुःखभावनोपदेशः—कथं नामायं सर्वं दुःखमिति भावयेत्
भावयंश्च विरज्येत विरक्तो मुच्यते इति । कथं पुनरयं
सर्वं दुःखमिति भावयति ? सर्वे सत्त्वानिकायाः सर्वः पुन-
र्भवः सर्वमुत्पत्तिस्थानं दुःखमाहचर्यात् दुःखमित्युक्तमृषिभिः ।

दुःखभावनमुपादिश्यते तत्र च हेतुरुपादीयते—

विविधवाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

विविधवाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिरिति । तत्र
जायत इति जन्म शरीरेन्द्रियबुद्धयो व्यपदिश्यन्ते शरी-
रादीनां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः जन्मन उत्पत्तिः जन्मोत्पत्तिः ।
विविधा च वाधना हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । शेषं
भाष्ये । अनेनाभिभाषेण दुःखो(द्दे)शो न सुखं प्रत्या-
ख्यातुम् ॥

(१) प्राणितः प्राणा—पा० ४ पु० । (२) उक्तं च—पा० ४ पु०

(३) लक्षितं—पा० ४ पु० । (४)सर्वलोककस्य—पा० ४ पु० ।

न सुखस्याप्यन्तरालनिवृत्तेः(१) ॥ ५६ ॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिवृत्तेः । यस्माद्वाधनान्तराले
सुखमुत्पद्यमानं मखसदृष्टमिति ।

इतश्च—

वाधनानिर्वृत्तेर्बेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः॥५७॥

वाधनानिर्वृत्तेर्बेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः—सुखस्य
दुःखोद्देशेनेति, प्रकरणात्—यस्मादयं वेदयन् इदं मे सु-
खमाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति सुखसाधनमाप्तुं दुःख-
साधनं हातुं प्रयतते सुखसाधनानां प्राप्तये चास्य यत-
मानस्यानेकविधस्तापोऽनुपपन्ने । ततस्त्वापानुपवात् सर्वं दुः-
खमित्युच्यते न सुखस्याभावादिता(२) । अपमेव चार्थो
मुनिना श्लोकेन वर्णितः—

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति ।

अर्थनमपरः कामः क्षिप्रमेव मवाधते(३) इत्येवमादि ।

“ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । यश्च सुखार्थं यत-
मानस्य दुःखविकल्पो भवति तं सुखाङ्गभावात् सुखमि-
त्यभिमान्यमानः पुनस्तदुपादत्ते पुनः पुनर्जायत इति न

(१) निर्वृत्तेः—पा० ४ पु० ।

(२) सुखस्याविर्भावनादिति—पा० ४ पु० ।

(३) काम काम्यं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति सम्पन्नो
भवति अथानन्तरमेतं पुरुषमपरः कामः इच्छा क्षिप्रं वाधते । स्व-
र्गादिप्राप्ताद्यपि स्वाराज्यादि कामयते । एवं तत्प्राप्ती प्राप्तापत्यादी-
त्यस्य इच्छा तदुपायप्रार्थनादिना दुःखेन वाधते इत्यर्थः । इति
तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

संसारमतिवर्तते(१) तस्याः सुखमञ्ज्जायाः गतिपक्ष उपदे-
 शोऽयं क्रियते (इति) सर्वं दुःखमेति । यद्येवं कस्माद्
 दुःखं जन्मेति नोच्यते ? सोऽयमेवं वक्तव्ये यदाह दुःखमे-
 वेति तेन सुखाभावं ज्ञापयति । यदपि तदन्तराले सुख-
 मुपजायते तदपि दुःखमेव दुःखानुपज्ञात् नाभावादिति ।
 जन्मविनिग्रहार्थो वै स्वल्पमेव शब्दः—जन्मनोऽनेन
 विनिग्रहं शास्ति सर्वं दुःखमिति भावयन् दुःखसाधनानि
 नोपादत्ते अनुपाददानो विमुच्यते इति ।

(इतिदुःखपरीक्षाप्रकरणम्)

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते—

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इत्यनेन सूत्रेण । ऋ-
 णानुबन्धान्नास्त्वपवर्गः । शेषं भाष्ये । अनुबन्धः सदा(२)
 करणीयता—नायमृणानुबन्धात् कदाचित् मुच्यते जन्मप्रभृति
 यावत् प्रापणमिति । क्लेशानुबन्धादपवर्गो नास्ति—क्लेशा-
 नुबद्ध एवायं जायते क्लेशानुबद्ध एवायं भ्रियते इति ।
 प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गो नास्ति—न कदाचिदयं न कर्म करोति ॥

यत्तावदृणानुबन्धादिति—

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो(३) नि-
 न्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्ते-

(१) पुनः पुनर्जायते न संसारमभिवर्तते—पा० ४ पु० ।

(२) सर्वदा—पा० ४ पु० । (३) नायमर्थवादो—पा० ४ पु० ।

रिति(१) । नायं प्रधानशब्दः प्रत्यादेयदानप्रतिदेयग्रहणासम्भवात् । यत्र खलु एकः प्रत्यादेयं(२) ददाति इतरः प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रायमृणशब्दः प्रधानं भवति अन्यत्र भाक्त इति तस्माद् गुणशब्देनायमनुवाद इति । यथाग्निर्माणवक इति । तत्राग्निशब्दो दहनादिममर्थं तेजोविशेषे वर्तते स तत्र वर्तमानः तत्सामान्यादतथाभूते माणवके प्रयुज्यते अग्निर्माणवक इति । न पुनरग्निशब्दो माणवकसामानाधिकरणो दहनादिममर्थं माणवकं प्रतिपादयति अपि तु येऽग्नेः पिङ्गलपाटलत्वादयो घर्माः तत्सम्बन्धिनं माणवकं प्रतिपादयति तद्द्वारकश्च प्रयुज्यमानोऽयं शब्दो गुणोपकरणत्वात्(३) -गौणो भवति । तथा च ऋणशब्दः(४) अपयुक्तोपमञ्चेर्द वाचयम् ऋणवान् जायते इति । उपमाऽत्र लुप्ता द्रष्टव्या ऋणवानिव जायत इति क उपमानार्थः ? अस्वातन्त्र्य-ऋणवान् यथा अस्वतन्त्रः एवमर्थं जायमानः कर्मसु अस्वतन्त्रो वर्तते इति । जायमान इति चायं गुणशब्द एव न मुख्यः सम्भवति न हि मातृतः कुमारे जायमाने लोहितपाणिवादास्ये ऽध्वपनादिकर्मोपपत्तिरिति अनो गृहस्थे जायमाने इति । किं पुनर्गृहस्थस्य जायमानेन कुमारेण सामान्यं ? क्रियामम्बन्धः अग्निहोत्रादिहवनक्रियामम्बन्धसामान्यात् गृहस्थो जायत इति । यथा मातृतः कुमारको जायमानः शरीरादिभिः सम्बद्ध्यते एवमग्निहोत्रहवनादिक्रियामम्बन्धसामान्येन जा-

(१) ऋणेति—इत्यधिकम् ।

(२) खल्वेभ्यः प्रत्यादेयं—पा० ४ पु० ।

(३) गुणोपकरणात्—पा० ६ पु० ।

(४) स शब्दः—पा० ६ पु० ।

यत इति । कस्मात् ? शक्तस्यार्थिनश्च कर्मभिरधिकारात् शक्त-
श्रार्थी च कर्मभिरधिक्रियते मातृः कुमारके जायमाने न
शक्तिः न चार्थिनेति, उभयं तु गृहस्ये जायमाने, तस्मात् गृह-
स्थो जायमानोऽभिधीयत इति ।

अर्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्षवाद्दोषपत्तिः—यच्चैदं ब्राह्म-
णमाजरसं कर्मभिः सम्बन्धं शास्ति तदन्यथा सम्भवतीति अ-
र्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्षवाद्दोषपत्तिः—यदार्थित्वाविपरिणामः
यदार्थित्वं विपरिणतं भवति(१) तदानेन अग्निहोत्रं सन्न्यमनी-
यम् । आयुपस्तुरीयभागं प्रव्रज्यायुक्तमाह जरेति । यावज्जीव-
वसंयोगे हि जरया हवा इत्यनर्थकं यस्मात् स्वयमशक्तस्य
ब्राह्मणशक्तिर्विहिता सत्यर्थित्वे अन्येन हवनं शास्ति । यदा पु-
नरार्थित्वं विपरिणतं तदा सन्यासोविधीयत इति । कस्मा-
त् पुनरेतदेवमुच्यते सत्यर्थित्वे अग्निहोत्रहवनमिति ? कर्मविधौ-
काममयोगश्रुतेः—यस्मात् सर्वस्मिन् कर्मणि कामविधिः श्रूयते
स्वर्गकाम इति यथोपदिष्टार्थः विद्वाश्चोपदेशविषयः यश्चा-
पदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न गायनो व-
धिरेषु प्रवर्तते न नर्तकोऽन्धेषु, न चोपदेशविज्ञानं बालके
प्वस्ति(२) तस्मान्न तं प्रत्युपदिश्यत इति न भिद्यते च लौकिकात्
लौकिकोऽपि तावदपरीक्षको न जातमात्रं कुवारकमेवं द्रूपादधीप्य
यजस्व ब्रह्मवर्षं चरेति(३) । कुत एवमृषिरूपपन्नानवद्यवादी

(१) यदार्थित्वविपरिणामः यदा ह्यर्थित्वं विपरिणतं भ-
वति—पा० ४ पु० ।

(२) बालकेऽस्ति—पा० ४ पु० ।

(३) अधीप्य ब्रह्मवर्षं चरेति—पा० ४ पु० ।

धूषादिति । अथापि विहितं वा अनूद्येत कामाद्वायः(१)
कल्प्येतेति । विहितानुवचनं न्याय्यम् तत्रानुपपन्नप्रमाणकस्या-
र्थस्याभिधानं कामतः प्रकल्प्येत यो ह्यर्थः प्रमाणतो
न सम्भवति तस्य यदभिधानं तत्र कामतः प्रकल्पनं
सम्भवति यथा जापमानः कुमारकः ऋणवान् भवतीति ।
उपपन्नप्रमाणकस्याभिधानमनुवचनम् यथा जापमानशब्दो गृ-
हस्थवचन इति । कथमवगम्यते गृहस्थ इति ? यज्ञमाधनत्वात् य-
स्मात् यजमानो यज्ञाङ्गं भवति साधने तु प्रयत्नरूपापारो
दृष्टः न फले यथा पाकसाधनेषु काष्ठादिषु न पाके न
लोष्ठादिषु असाधनेषु । शेषं भाष्ये ।

कथं पुनरेदं गम्यते फलार्थिन एतद्ब्राह्मणं भवतीति ?—

अधिकाराच्च विधानं चिन्तान्तरवत् ॥ ६१ ॥ (२)

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः । यस्मान्निवृत्ते फलार्थित्वे स-
ारोपणं विधीयते ।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६३ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः । यस्मान्निवृत्ते ऽर्थित्वे
प्रव्रजितानां पात्रचयान्तानि कर्माणि न क्रियन्ते यदि चेदं
ब्राह्मणमविशेषेण प्रवर्तते तेन सर्वत्र पात्रचयान्तानि कर्माणि
प्रसज्यन्त इति । शेषं भाष्ये ।

यस्पुनरेतत् क्लेशसन्तनेरविच्छेदादिति ?

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥ ६४ ॥

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः । यथा सुषुप्तस्य

(१) कामार्थन्यायार्थः—पा० ५ पृ० १ ।

(२) इदं सूत्रं न्यायसूचीनियन्धे न दृश्यते ॥

स्वप्नादर्शने क्लेशानुबन्धो विच्छिद्यते मुखदुःखसाधनानुबन्धश्च
तथा मुक्तस्थापीति तच्च योगिनो मुक्तस्य रूपमुदाहरन्तीति ।

यदापि, प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ?—

न-प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६५ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य । विद्यमाना
प्रवृत्तिः क्लेशमन्तरेण प्रतिसन्धानाय न भवतीति धर्माधर्म-
कारणं न भवतीति यावदुक्तं स्यात् । प्रतिसन्धिस्तु पूर्व-
जन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म, तच्च तृष्णाकारितम् । एतच्चोक्तं
धीतरागजन्मादर्शनादिति सूत्रे । कर्मवैफल्यमसङ्ग इति चेत् ?
न, कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रसारूप्यानात् न—ब्रूमो विद्यमाने
कर्मणि मुच्यत इति, अपि तु कर्माणि अन्ते जगान्ति विपर्यन्ते ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६६ ॥

न क्लेशमन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । नोपपद्यते क्लेशमन्त-
तेर्विच्छेदः । कुतः ? क्लेशमन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं
क्लेशमन्ततिः स्वभावतः प्रवृत्ता न चासावुच्छेत्तुं शक्येति ।

तत्रैके पारिहारं वर्णयन्ति—

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनि-
त्यत्वम् ॥ ६७ ॥ (१)

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् । य-
था प्रागुत्पत्तेरभावोऽनादिरथ च भावेन निवर्त्यते(२) एवमना-
दिः क्लेशमन्ततिरतत्त्वज्ञस्य तत्त्वज्ञानेन विरोत्स्यत इति ।

(१) विद्यनाथपञ्चाननास्तु प्रागुत्पत्तेः इत्यारभ्य अणुदयामता-
नित्यत्ववद्वेत्यन्तमेकमेव सूत्रं पठन्ति ॥

(२) विरुध्यते—पा० ४ पु० ।

अणुश्यामतानित्यवद्वा ॥ ६८ ॥

अणुश्यामतानित्यवद्वा—यथाणोः श्यामता अनादिश्च अ-
नित्या च एवं क्लेशमन्तितरपीति । सतः खलु धर्मो नित्यत्व-
मनित्यत्वं चेति नित्यानित्यत्वे अवधारण्यद्भिः(१)रुक्तं तत्र-
भावे भाक्तमिति । का पुनरिह भक्तिः ? नित्यमकारणम् अ-
कारणश्च प्रागभावः अनित्यं भूत्वा न भवति । न च प्राग-
भावोभावे सति(२) भवत्येतत् सामान्यम् । यत्पुनरेतदनादिर-
णुश्यामतेति ? हेत्वभावादयुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मकमनिर्खं नात्र
हेतुरस्ति इति ।

अयं तु समाधिः—

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६९ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । कर्मनिमित्तत्वा-
दितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति चार्थः । अनुभूतविषयमार्थना सङ्कल्प
इत्युक्तम् । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रजनीय(३) कोपनीयमोहनीये-
भ्यो रागादयः प्रादुर्भवन्ति । । कर्म च निकायनिर्वर्तकं
सङ्कल्पापेक्षं रागादीन् जनयति । दृष्टो हि कश्चित् सखनि-
कापो रागबहुलो यथा पारावतादिः । कश्चित् क्रोधबहुलो
यथा सर्पादिः । कश्चित् मोहबहुलो यथाजगरादिः । यदि
कर्म रागादीन् निर्वर्तयेत् सर्वदा रागादिर्भवेदित्यनिर्मांस-
प्रसङ्गः ? न, कारणवैकल्यात्(४) सङ्कल्पाद्यपेक्षं कर्म रागादि-
कारणम् न निरपेक्षमिति । सुखादीनामपि तौहि कर्मका-
रणं(कत्वं) न प्राप्तम् ! न निरपेक्षत्वात् कर्म सुखादिषु कर्तव्ये-

(१) नित्यानित्यत्वावधारण्यद्भिः—पा० ४ पु० ।

(२) प्रागभावे सति—पा० ४ पु० । (३) व्यञ्जनीय—पा० ४ पु० ।

(४) वैकल्यात्—पा० ४ पु० ।

पु सङ्कल्पं नापेक्षते ऽपि तु स्वकारणमभिधानापेक्षं सुखादि
 करोति । यथोत्क्षेपणादिकर्म नोदनाद्यपेक्षं संस्कारं करो-
 ति अनपेक्षं - तु संयोगविभागाविति । परस्परनिमित्तत्वं च
 रागादीनां दृष्टम्-रक्तो मुह्यति रक्तः कुप्यति कुपितो मुह्यति
 कुप्यति रज्यते चेति । यदपीदमुच्यते अनादिः क्लेशसन्त-
 तिरिति ? तन्न, अविशेषात्-यथानादिः क्लेशसन्ततिरेवमाध्या-
 त्मिका भावाः सर्वेऽनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते न जातु अनुत्प-
 न्नपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते । न चैवं किञ्चिदनुत्पत्तिधर्मकं व्ययधर्म-
 कं(२) प्रतिज्ञायते अनुत्पन्नपूर्वं तु तच्चज्ञानं केवलमुत्पद्यते ना-
 न्यः कश्चिदाध्यात्मिको भाव इति ॥

(इत्यपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ।)

इति-औद्घोतकरे न्यायवार्तिके चतुर्थस्याध्याय-
 स्पाद्यमाह्निकम् ॥

(१) व्यक्तधर्मकं—पा० ४ पु० ।

चतुर्थेऽध्यायेः

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

तदिदं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यमानं किं विषयमात्रे भवति आहोस्वि-
द्विषयविशेष'इति । विषयमात्रे तावद्दशमं तत्त्वज्ञानेन भवितुम् ।
कुतः ? विषयाणामानन्त्यात् । विषयविशेषे ऽपि तत्त्वज्ञानविष-
यत्वेन योऽवृत्तिष्ठते स विभज्य वचनीयः । तत्र विषयान्तरा-
णामात्मादिप्रमेयव्यतिरेकिणा निराकरणं प्रमेयविशेषविषयत्वा-
त् सूत्रस्य—पक्षदात्मादिसूत्रं न तेन प्रमेयमात्रमभिधीयते ।
प्रमेयमात्राभिधाने हि आत्मादिग्रहणं व्यर्थम्, अपि तु प्र-
मेयविशेषः यस्तत्त्वज्ञानविषयत्वेन व्यवतिष्ठमानः संसारव्यव-
च्छेदहेतुर्भवति यश्च मोहविषयत्वात् संसारं प्रतनोति स तत्त्व-
तो ज्ञेय इति । तस्मिन् अयं प्रश्नः किं नु खलु भो यावन्तो वि-
षयाः तावत्सु तत्त्वज्ञानं प्रत्येकमुत्पद्यते अथ क्वचिदुत्पद्यते इति ? ।
न तावत् प्रत्येकम्—आत्मादेरानन्त्यात् । किमिदमानन्त्यम् ? इय-
त्तामसयाविषयत्वम् । अथ क्वचिदुत्पद्यते ? यत्र नोत्पद्यते(१)
तत्त्वज्ञानं तत्रानिष्टतो मोहः यत्र मोहस्तत्र रागद्वे-
षाविति रागद्वेषमोहाश्च बन्धनमित्यनिर्गोक्षमसङ्गः । अथ मन्य-
से ऽन्यविषयं तत्त्वज्ञानमन्यविषयं मोहं निवर्तयति ? एवं च स-
त्यपरमः प्राणिमात्रे प्राप्नोति(२) न हि कश्चित् प्राणी

(१) नोत्पद्य—पा० ४ पु० (२) भवति—पा० ४ पु० ।

कस्य चिदर्थस्य तत्रं न वेत्ति ? न, मोहार्थापरिज्ञानात्-न तत्रज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं मोहोऽपि तु मिथ्याज्ञानं मोहः, तच्च मिथ्याज्ञानं यस्मिन् विषये प्रवर्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्रतो ज्ञेय इति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् ? अनात्मन्यात्मप्रत्यय(१) इति । शेषं भाष्ये ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः । शरीरादिदुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तम्, तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य, तद्विषये तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयमहङ्कारं निवर्तयति समाने विषये तयोर्बिरोधात् । सर्वं चैतदुक्तं द्वितीयसूत्रे इति ।

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥२॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः । कामा विषया इन्द्रियार्था रूपादय उच्यन्ते । तत्र ते विषया मिथ्यासङ्कल्प्यमाना रागादीन् जनयन्ति । काः पुनरेषां मिथ्यासङ्कल्पाः ? अमाभारणप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यवसायो ममैवैत इति । तान् साधारणतया प्रतिसञ्चक्षीत(२) नैते मम दैवचौराग्निदायादसाधारणा इति । एवमेतस्य प्रतिसञ्चक्षणस्य(३) यो व्यवसायस्तद्विषयो मोहः स निवर्तत इति । तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादीन् प्रतिसञ्चक्षीत । किं पुनः प्रसंख्यानं ? शरीरादिषु- नैते आत्मान इति व्यनिरेकदर्शनं प्रसंख्यानम् । सोऽयमध्यात्म षोडश विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । एतच्च त आहुः—

(१) आत्मग्रह-पा० ४ पु० । (२) प्रसञ्चक्षति-पा० ४ पु० ।

(३) प्रसञ्चक्षणस्य-पा० ४ पु० ।

“जीवन्नेव विद्वान् संदर्पापासाभ्यां मुच्यते” इति ।

अतः परं का चित्सञ्ज्ञा भावयित्वा का चिद्धेया इत्यु-
पदिश्यते । नार्थनिराकरणं नार्थोपादानं, किं तु यथाव्यवस्थित(१)
एव विषये किञ्चिद्भावनीयं किञ्चित् निराकरणीयमिति ।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तन्निमित्तं तु अवयव्यभिमानः । तेषां दोषाणां नि-
मित्तमवयव्यभिमानः । तत्रावयवीति सञ्ज्ञा भावनीया स्त्री-
सञ्ज्ञा हेया सपरिष्कारा(२) पुरुषस्य, परिष्कारो वन्द्यनं
स्त्रियाः पुरुषसञ्ज्ञा सपरिष्कारेति । तत्रापि च द्वे स-
ञ्ज्ञे निमित्तसञ्ज्ञा अनु (अर्थ)व्यञ्जनसञ्ज्ञा च । निमित्तसञ्ज्ञा
दन्तौष्ठमिति । दन्तादिषु दन्तत्वादिनिवन्वना सञ्ज्ञा (अर्थ)-
व्यञ्जनसञ्ज्ञा (च) इत्थं दन्ता इत्यमोष्ठाविति इत्यमिसध्यारोपेण
निमित्तस्य सेपमध्यारोपेण भाव्यमाना(३) सञ्ज्ञा मोहः । स च
रागादिकारणमिति हेयः । न पुनरवयवी निराकार्यः(४) प्रमाण-
तस्तथाभावादिति ॥

अथेदानीमर्थं निराकरिष्यता अवयविन्युपपाद्यते ।

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः । सदसतोरुपलम्भात् द्वि-
विधा विद्या । सदसतोरनुपलम्भात् अविद्याऽपि द्विविधैव । एवं
चावयवी यद्युपलभ्यते अथ नोपलभ्यते न कथञ्चन संश-
यात् मुच्यते इति । तत्र तावदुक्तं न विद्याविद्याद्वैविध्यं
संशयस्य कारणम् उपलब्ध्यनुपलब्धयोः पूर्वपदावेशेणत्वात् ।

(१) द्येवहित-पा० ४ पु० । (२) अनुपरिष्कारा-पा० ४ पु० ।

(३) उच्यमाना-पा० ४ पु० । (४) निराकर्तव्यः-पा० ४ पु० ।

तदसंशयः पूर्वहेतुमसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुमसिद्धत्वात् । तस्मिन्नवयवविनि सं-
शयो न युक्तः पूर्वोक्तानां हेतुनामपतिपेशात् तत्र ये ऽव-
यविनोऽर्थान्तरभावे हेतव उद्दिष्टास्ते न शक्या प्रतिपे-
दधुमिति ।

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः(१) ॥ ६ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिः । नास्त्येव ह्यवयवीति ।
तद्विभजते—

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वाद्बयवानामवयव्यभावः(२) ॥७॥

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वाद्बयवानामवयव्यभावः । अवयवा
अवयवविनि वर्तेरन् अवयवी वा अवयवेषु । अवयवा अं-
वयवविनि वर्तमानाः कृत्स्नेन वर्तन्ते एकदेशेन वा । तत्र
तावदवयवा अवयवविनि कृत्स्ने न वर्तन्ते अवयवावयविनोः
परिमाणभेदात् । अल्प(३)परिमाणोऽवयवो महापरिमाणश्चा-
वयवीति अल्प(४)परिमाणेन महापरिमाणस्याव्याप्तिः । एकद्र-
व्यश्चावयवः प्राप्नोति । एकावयविवृत्तित्वात् । न चैकद्रव्यं
द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति नाप्यवयव्येकदेशेन वर्तते । न ह्य-
स्यान्ये ऽवयवा एकदेशभूताः सन्ति । तस्मिन्नापि चैकदेशेन
वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वेति पूर्ववत् मसङ्गः ।

अथावयवेषु अवयवी वर्तते ?—

(१) संशयानुपपत्तिरिति—पा० ४ पु० । विश्वनाथसूत्रमनोऽपि ।

(२) न्यायसूचोनिबन्धे अपि सूत्रमिदं दृश्यते । किं तु विश्वना-
थेनानवधृतम् ।

(३) अणु-पा० ४ पु० । (४) अणु-पा० ४ पु० ।

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः(१) ॥ ८ ॥

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः । न तावत् मत्सवयवं कृ-
त्सुनो वर्तते तयोः परिमाणभेदात् अवयविनश्च एकद्रव्यता-
प्रसङ्गात् । एकावयववृत्तित्वादेकद्रव्योऽवयवी प्राप्नोति एक-
द्रव्यश्चावयवी एकेन द्रव्येणारभ्यत इति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः ।
किञ्च एकद्रव्यत्वात्(२) ह्यणुक(३)मेकस्मिन् परमाणौ वर्तत
इति कारणविभागविनाशाभावात् निसं प्राप्नोति उत्पत्तिमद्य
निसं चेति न दृष्टान्तोऽस्ति । अथाप्यवयवी एकदेशेन
वर्तते ? तथापि अवयविन आरम्भकावयव्यतिरिक्तावयवाः
प्राप्नुवन्ति ये ऽवयवेषु वर्तन्त इति ।

पृथक् चावयवेष्ववयवोऽवयव्यवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेष्ववयवोऽवयव्यवृत्तेः । नाप्यवयव्यतिरेके-
णान्यत्र वर्तते अग्रहणान्निसत्वप्रसङ्गात् च । अवयव्यतिरेकेणा-
न्यत्र वर्तमान उपलभ्येत निसश्च स्पादनाधारं द्रव्यं निसगिति ।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

न चावयव्यवयवाः । न चावयवानां धर्ममात्रमवयवी ।
कस्मात् ? धर्मस्यावयविनो धर्मिभिरवयवैः पूर्ववत् सम्बन्धो-
ऽनुपपन्नः । न चात्र धर्मिभ्योऽवयवेष्ववयवी धर्मः पृथगुपलभ्यते
नित्यत्वप्रसङ्गादिति च समानम् । अवयवी चैकदेशेन अव-
यवे वर्तत इति अवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोति । एक-
स्मिंश्चावयवे एकदेशेन वर्तमानोऽवयवी एकावयवोपलम्भात्
एकदेशेनोपलब्धौ तदस्थानोऽवयवी गृह्येत न त्वेकतन्तुदर्शने

(१) विश्वनाथेनावधृतम् ।

(२) एकद्रव्यवृत्तित्वात्-पा० ४ पु० ।

(३) एकद्रव्ये यदृष्टणुक-पा० ४ पु० ।

पटोपलब्धिर्भवति । तदेवं मुक्तसंशयोऽपिधीयते नास्त्यवयवीति ।

यत्तावद्वयवशा आपदिनि वर्तन् इति ? तन्न, अनभ्युप-
गमात्—न कारणं कार्यं वर्तते ऽपि तु कारणे कार्यमिति(१) ।
यत् पुनरेतद्वयव्यवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्स्नो वा
वर्तत इति ? तन्न—

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्र-
श्नः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ।
कृत्स्नमिति च एकदेश इति च भेदविपवावेतौ शब्दौ,
न चैतावेकस्मिन्नुपपन्नौ—अनेकस्याशेषता कृत्स्नशब्दस्यार्थः
अशेषस्य कस्य चिदभिधानमेकदेशशब्दस्य । न चैतादिहोपपद्यते
इति । तस्मान्नाशयविनि कृत्स्नशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति ।

अवयवान्तराभावे(२) ऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः । अवयवान्तराभावा-
दिति । यद्यवयवव्यतिरिक्तमवयवान्तरं प्रतिपद्येथाः ? तथाप्य-
वयवोऽवयवे वर्तते नात्रपत्नीसहेतुः अवयवान्तराभावात् नैक-
देशेन वर्तते इति । एकं(३) धानेकत्र वर्तते इति प्रतिजाना-
नो नानुपोक्तव्यः उभयेन व्याघातादित्युक्तम् । यद्यवयवी
नैकदेशेन वर्तते न कृत्स्नो वर्तते अथ कथं वर्तत इति ?
वृत्तिरवयवेषु आश्रयाश्रयिभावः(४) समवायारूपः सम्बन्धः ।
स कथं भवतीति ? यस्य यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपात्तः स (तव)

(१) किं तु कार्यं कारण इति—पा० ४ पु० १ ।

(२) अवयवान्तरभावेऽपि इति—पा० २ पु० ।

(३) कथं—पा० ४ पु० ।

(४) आश्रयाश्रितभावः—पा० ४ पु० ।

तत्रैव वर्तत इति—न खलु कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्य-
मात्मानं लभत इति । विपर्ययस्तु कारणद्रव्येषु—न कार-
णानि कार्यद्रव्येषु आत्मानं लभन्त इति । कथं नित्येषु
आश्रयाश्रयिभावः(१) अनित्येषु दर्शनात् सिद्धं नित्येषु—य-
थाऽनित्यानि यत्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्ते तथा नित्यान्यपि य-
त्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्त इति एतत् समानमनियानां निसैः ।

रूपान्तरानिर्देशादिति चेत्?—अथ मन्यसे यदि व्यतिरिक्तो-
ऽवयवी भवति तस्यावयव (रूपादि) व्यतिरेकेणावयविनो रूपा-
न्तरं निर्देष्टव्यम् यथाऽचित्रास्तन्त्रवः पटं चित्र(२)मारभन्त इति ?
न, उपलभ्यमान(३) रूपाद्याधारत्वात्—यदवयविनो रूपमुप-
लभ्यते तदस्य रूपं यथाऽवयवस्य, कार्यकारणभावाभ्युपगमाच्चाऽ-
(४)विरुद्धः—अवयविनो रूपं निर्दिश्यतामिति घृवाणेन अवयवाव-
यविनौ तावदभ्युपगतौ तदभ्युपगमाच्च विरुद्धः एतावानेवायं वि-
वाद इत्यभ्युपेतहानिः । उपेत्य चित्र (वि)वादं घूमः पटस्य
चित्रं रूपमिति ।

अनेकत्वमसङ्ग इति चेत्?—अथ मन्यसे चित्रं रूप-
मवयविनोऽभ्युपगच्छताऽनेकरूपोऽवयव्यभ्युपगतो भवति न
चैकं द्रव्यमनेकरूपम्, नाप्यनेकस्मिन् एकामिति(५) ? न, चि-
त्रशब्दस्यैकानेकविषयत्वात्(६)—चित्रशब्देनैकं चाभिधीयते
अनेकं च, चित्रं रूपं, चित्राणि रूपाणीति । न, एकस्मिन्न-

(१) नित्येषु कथमाश्रयाश्रयिभावः—पा० ४ पु० ।

(२) पटमात्र—पा० ४ पु० ।

(३) नोपपद्यमान—पा० ४ पु० ।

(४) कार्यकारणभावानभ्युपगमाच्च—पा० ४ पु० ।

(५) नाप्येकस्मिन्नेकम्—पा० ४ पु० ।

(६) शब्दस्य एकैकविषय—पा० ४ पु० ।

दृष्टत्वात्—न हि एकस्मिन् चित्रं दृष्टमिति ? नाभ्युपेतहानेःएकं चित्रमित्यनभ्युपगच्छताऽनेकं चित्रमिति हेयम्—एकचित्रसमुच्चयो ह्यनेकं चित्रमिति । अथानेकमचित्रं चित्रमित्युच्यते ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः अचित्रं चित्रमिति यथाऽशुक्लं शुक्लमिति । अथाचित्राणि तन्तुरूपाणि संहस्य पटे चित्रं रूपमुत्पादयन्तीति(१) पक्ष आश्रीयते ? एवं चैतस्मिन्न किञ्चिद्वाध्यते । पुटान्तरे प्रसङ्गश्चित्रप्रत्ययस्य—यस्य पदस्य एकं चित्रं पार्श्वं द्वितीयमविचित्रं तेन यथैकस्मिन् पार्श्वे तं पटं पश्यतश्चित्रमिति बुद्धिर्भवति(२) एवं पुटान्तरे ऽपि चित्रपटबुद्ध्या भवितव्यम् ? भवतैवेदमुक्तम्—यस्य पदस्यैकं पार्श्वं चित्रं स तु पटो न चित्रः पार्श्वस्यापटत्वात् । चित्रप्रत्ययस्तत्र कस्मान्नेति चेत् ? चित्राचित्राभ्यां पार्श्वभ्यां पट आरभ्यमाणश्चित्रः पट इति यथा पुटान्तरे(३) चित्रप्रत्यय एवं चित्रप्रत्ययः पुटान्तरेऽपि(४) प्रसक्तः(५) ? न प्रसक्तः—एकस्य चित्ररूपस्यानारम्भकत्वात्—एकस्मिन् पार्श्वे चित्रं रूपं तत्कथमवयविनि रूपाद्यन्तरमारप्स्यत इति । एतावच्च शक्यं वक्तुम्—अवयवरूपाभ्यामवयविनि रूपान्तरमारभ्यत इति तथोपलब्धेः । यद्यमरूपोऽवयवी स्यात् नोपलभ्येत । न तावदवयवरूपादवयविनो ग्रहणं युक्तम्(६) वायोरप्युपलब्धिप्रसङ्गात्—यद्यन्यरूपादन्यस्योपलब्धिर्भवति वायोरप्युपलब्धिः प्राप्नोति, न चैतदस्ति । तस्मात् स्वरूपादवयव्युपलभ्यते । उभयावयव-

(१) चित्ररूपमारभन्ते—पा० ४ पु० ।

(२) चित्रपटबुद्धिर्भवति—पा० ४ पु० ।

(३) घटान्तरे—पा० ६ पु० ।

(४) पटान्तरे—पा० ४ पु० । (५) प्रसक्तः—पा० ४ पु० ।

(६) न चावयवरूपाभ्यामन्यदवयविनो ग्रहणं युक्तम्—पा० ४ पु० ।

वददर्शनप्रतिसन्धानाच्चावयविति रूपोपलब्धिर्भवति । न चैवं सत्यरूपोऽवयवीति—तस्मादवयव्याधिमानः प्रतिपिध्यते संपरिष्काररूपो नावयवीति, यथा रूपादिषु मिथ्यासंकल्पो न रूप्यादय इति । अयं चार्थो मुनिना श्लोकेन दर्शितः—

“इन्द्रियार्था ह्यनर्थाय यदि स्युरविकल्पिताः ।

सर्वोऽनर्थेन युज्येत चरन्निन्द्रियगोचरः” इति ।

सर्वाग्रहणमवयव्यासिद्धेः इति प्रत्यवस्थितोऽप्येदमाह—

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥१३॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः । यथा एकैकः तैमिरिकेण नोपलभ्यते केशसमूहस्तुपलभ्यते तथा एकैकशोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसमूहस्तुपलभ्यत इति, तदिदमणुसमूहाविषयं ग्रहणमिति ।

स्वविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य षट्मन्दभावाद् विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य षट्मन्दभावाद्द्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः । न हीन्द्रियं प्रकृष्यमाणं स्वविषयमतिक्रामति । न हि चक्षुः प्रकृष्यमाणं रसं गृह्णाति नाप्यप्रकृष्यमाणं स्वविषयात् प्रकृष्यते, अपि तु स्वविषय एवोन्द्रियस्य प्रकर्षप्रकर्षापेक्षाणि षट्मन्दभावेन ग्रहणानि भवन्तीति । तत्र षट्ग्रहण—सामान्यविशेषतद्गतां ग्रहणमिति । मन्दं तु ग्रहणं^(१) सामान्यमात्रालोचनमिति । सोऽयं तैमिरिकः कश्चित् चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति केशसमूहं च गृह्णाति उभयं हि अतैमिरिकस्य चक्षुषो विषय इति । परमाणवस्त्व-

(१) मन्दग्रहणं तु—पा० ४ पु० ।

तीन्द्रिया दर्शनविषयत्वं न प्रतिपद्यन्ते । संहता ऐन्द्रियका असंहता अतीन्द्रिया इति महान् व्याघातः अनुपजातविशेषाणां दर्शनविषयत्वानुपपत्तेः । तस्मादुत्पद्यते स्वयधी यो दर्शनस्य विषय इति । समुच्चयमात्रं(१) दर्शनस्य विषय इति चेत् ? अप मन्वसे दर्शनस्य परमाणुसमुच्चयमात्रं विषयः समुच्चिताः परमाणवो दर्शनस्य विषयतामुपयान्तीति ? न, समुच्चयस्य संयोगभावात्—समुच्चयोऽपि निरूप्यमाणः परमाणुसंयोगः, संयोगश्चोपलभ्यमानाश्रय उपलभ्यते । भवति हीदमनेन संयुक्तमिति, यश्च विषय उपलभ्यते तस्यानुपलब्धौ चावरणं कारणमुपलभ्यते, न तु परमाणव उपलब्धिलक्षणभाक्ताः । तस्मान्न तेषामावरणादेरग्रहणकारणा(२)दग्रहणमिति ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्(३) ॥ १५ ॥

अवयववायविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् । यश्चावयविनोऽवयवे वृत्तिविकल्पादभाव उक्तः सोऽवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः प्रलयाद्वा निवर्तेत निरवयवाद् वा परमाणुतो निवर्तेत । कथमिति ? यथाऽवयववयवेषु वर्तमानः प्रत्येकं सर्वात्मना वा एकदेशेन वा वर्ततेत्युक्तम्, तथावयवोऽवयवेषु वर्तमानस्तदवयवोऽवयवेषु इत्येवं यावत् परमाणुरिति यावद्वा प्रलयोऽनिवृत्तौ चैव सर्वथोपलब्धि(४)विषयो नास्ति, उपलब्धिविषयं चाश्रित्यायं वादः किमवयवव्येकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना वर्तते इति । सोऽयमाश्रयं व्याघ्रन्नात्म(व्या)वाताय कल्पत इति ।

(१) सर्वत्र समुच्चयशब्दस्थाने सञ्चय इत्येव पाठः २ पु० ।

(२) तेषामनावरणादेरग्रहणकारणा—पा० ४ पु० ।

(३) प्रसङ्गश्चाप्रलयात्—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वोपलब्धि—पा० ४ पु० ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावा-
त् । अयं च खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणु-
रिति । परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरमसद्भस्य यतो नाल्पी-
यस्तत्रावस्थानात्—लोष्टस्य विभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्प-
तममुत्तरमुत्तरं भवति, स चायमल्पतरमसद्भो यतो निव-
र्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे(१) इति ।
अथ न परमाण्वन्तो विभागः ? तेन—

परं वा द्रुष्टेः ॥ १७ ॥

परं वा द्रुष्टेः । अवयवविभागस्याऽऽनन्त्यात् द्रुष्टिरमेयः
माप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत्परिमाणद्रुष्टिः इयद-
त्र गुरुत्वं वर्तते (इति) इयन्तश्च परमाणवः संहतास्त्रुष्टि-
भावमापद्यन्त इति नावधारण युक्तम् । किं कारणम् ?
यथैवानेकपरमाणुमंधातो हिमवान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः
तथा द्रुष्टिरपि भेदस्यानन्त्यात् प्रसज्यते । अथ प्रलयान्तो
विभागः ? सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानु-
पपत्तेः न प्रलयान्तो विभागः स चायं विभागो विभ-
ज्यमानाधारो विभज्यमानश्च(२) नास्ति विभागोऽस्तीति
व्याघातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सा-
वयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवस्ते च परमाणुशब्द-
स्वार्यो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति ? । ये च
परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा
इति ? । यदि समानपरिमाणा ? अवयवावयवविभावो दुरुपपादः

(१) आचक्ष्महे—पा० ४ पु० ।

(२) विभज्यमानाधारश्च—पा० ४ पु० ।

न हि वयं समानपरिमाणानां क्वचिद्रव्यवाचयविभावं प-
श्यामः । अथ भिन्नपरिमाणाः ? न परमाणुः प्रतिपिध्यते
कार्यमिदं परमाणुरिति कृत्वा प्रतिपिध्यते ।

(इति अवयवावयविप्रकरणम् ।)

अथेदानीमानुपलम्बिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह-
आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः । आकाशेन परमाणु-
व्यतिभिन्नः व्यतिभेदादनित्यो घटवदिति ।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्यं
तदभावः ॥ २० ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा । अथ परमाणोरन्तराकाशं नास्ति
असर्वगतं तर्ह्यकाशं प्रसज्यते ऽन्तःपरमाणूनामसम्बन्धात् ।

आकाशव्यतिभेदादनित्यः परमाणुरित्यभिदधानो व्यतिभे-
दार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति आकाशव्यतिभेदादिति ? । यदि
परमाण्वाकाशसम्बन्धो व्यतिभेदः ? तदाऽत्र न किञ्चिद् बाध्यते
न हि आकाशसम्बन्धात् परमाणोर्नित्यत्वमनित्यत्वं वा प्रसज्यत
इति । अथ सम्बन्धमात्रमेवानित्यताकारणं श्रूयात् ? तथा-
प्याकाशग्रहणं व्यर्थम्—सम्बन्धमात्रस्यानित्यतासाधकत्वात्—न
हि कृत्तव्यस्य साधनभावे देवदत्तकृतकत्वादिति युक्तं वक्तुम् ।
संयोगमात्रं चोत्तरसूत्रेणानूद्यते चरितार्थं संयोगोपपत्तेरिति
तदेतदेव पुनरुच्यते इति । तस्मान्नायं (१) व्यतिभेदार्थः ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावा-
त् । अयं च खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणु-
रिति । परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पी-
यस्तत्रावस्थानात्—लोष्टस्य विभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्प-
तममुत्तरमुत्तरं भवति, स चायमल्पतरप्रसङ्गो यतो निव-
र्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे(?) इति ।
अथ न परमाण्वन्तो विभागः ? तेन—

परं वा झुटेः ॥ १७ ॥

परं वा झुटेः । अवयवविभागस्याऽऽनन्त्यात् झुटिरमेयः
प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत्परिमाणञ्जुटेः इयद-
त्र गुरुत्वं वर्तते (इति) इयन्तश्च परमाणवः संहताञ्जुटि-
भावमापद्यन्त इति नावधारणं युक्तम् । किं कारणम् ?
यथैवानेकपरमाणुसंघातो हिमवान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः
तथा झुटिरपि भेदस्यानन्त्यात् प्रसज्यते । अथ प्रलयान्तो
विभागः ? सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानु-
पपत्तेः न प्रलयान्तो विभागः स चायं विभागो विभ-
ज्यमानाधारो विभज्यमानश्च(२) नास्ति विभागोऽस्तीति
व्याघातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सा-
वयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवत्वे च परमाणुशब्द-
स्वार्यो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति ? । ये च
परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा
इति ? । यदि समानपरिमाणा ? अवयवावयवविभावो दुरुपपादः

(१) आद्यश्महे-पा० ४ पु० ।

(२) विभज्यमानाधारश्च-पा० ४ पु० ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावात् । अयं च खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणुरिति । परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरमसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात्—लोष्टस्य विभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरं भवति, स चायमल्पतरमसङ्गो यतो निवर्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे(?) इति ।

अथ न परमाण्वन्तो विभागः ? तेन—

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

परं वा त्रुटेः । अवयवविभागस्याऽऽनन्त्यात् त्रुटिरमेयः प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत्परिमाणस्त्रुटिः इयदथ गुरुत्वं वर्तते (इति) इयन्तश्च परमाणवः संहतास्त्रुटिभावमापद्यन्त इति नावधारण युक्तम् । किं कारणम् ? यथैवानेकपरमाणुसंघातो हिमवान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः तथा त्रुटिरपि भेदस्यानन्त्यात् प्रसज्यते । अथ प्रलयान्तो विभागः ? सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानुपपत्तेः न प्रलयान्तो विभागः स चायं विभागो विभज्यमानाधारो विभज्यमानश्च(२) नास्ति विभागोऽस्तीति व्याघातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सावयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवत्वे च परमाणुशब्दस्यार्थो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति ? । ये च परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा इति ? । यदि समानपरिमाणा ? अवयवावयवविभावो दुरुपपादः

(१) आचक्ष्महे—पा० ४ पु० ।

(२) विभज्यमानाधारश्च—पा० ४ पु० ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्(१) ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मात् सर्वमूर्तिम-
द्भिः संयोगाः विभवान्त आकाशे तदाश्रया भवन्ति, श-
ब्दाश्च स्वकारणसन्निधानादुपजायमाना सर्व एवाकाशमाश्रयन्त
इति सर्वगतमाकाशम् ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः । सर्पता क्रि-
यावता द्रव्येणाकाशं न व्यूहते-सर्पतश्च क्रियावतो द्र-
व्यस्य क्रियाहेतुं गुण न मतिवध्नाति । कस्मात् ? अस्पर्शत्वात्
यत् स्पर्शवत् भवति तद्व्यूहते मतिवध्नाति च, न त्वेवंधर्मकमा-
काशं तस्मादमतिघातीति । स भवान् सावयवे स्पर्शवति द्रव्ये
दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हतीति । उक्तं चात्र—यदि परमा-
णुर्विभज्यते परमाणुर्न स्यात् । किं कारणम् ? विभागे ऽल्प-
तरमसद्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानामिति । विनाशश्च प-
रमाणोर्भवन् कारणविनाशाद्वा कल्प्येत कारणविभागाद्वा । उ-
भयं च नास्ति परमाणोरकार्यत्वादित्युक्तम् । तस्मान्नाका-
शव्यतिभेदादनित्यत्वामिति ।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः । सावयवाः प-
रमाणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति । सं-
स्थानवत् सावयवं दृष्टं घटादि, संस्थानवन्तश्च परमाणवः त-
स्मात् सावयवा इति ।

(१) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति न्यायसूचीनियमधे ।
विश्वनाथसम्मतोऽपि ।

अथ परमाण्वन्तःसम्बन्धो व्यतिभेदः ? सोऽपि न युक्तः अकार्यत्वात् परमाणोः ।

अन्तर्वहिरिति कार्यस्य कारणान्तरवचनम्, अकार्यश्च परमाणुस्तस्मान्नान्तर्वहिरिति । अथ परमाण्ववयवसम्बन्ध आकाशेन व्यतिभेदः ? एतदपि तादृगेव, परमाणोरकार्यत्वान्न तस्यावयवा इति । अथ परमाण्ववयवानां विभागो व्यतिभेदः ? सोऽप्यकार्यत्वेनैव प्रत्युक्तः । कार्यस्यावयवा विभज्यन्ते अकार्यश्च परमाणुरिति । तस्मान्नावयवविभागः । उपेत्य परमाणोरवयवान् न तद्विभागस्याकाशं कारणं, कर्मज्ञो हि विभागः तस्याकाशमपि कारणमिति न न्यायोऽस्ति । आकाशं च विभागहेतुत्वेन प्रतिपद्यमानः सर्वभावानामनवस्थानं प्रतिपद्येत । न हि सन्निहिते विभागहेतावाकाशे भावानामवस्थानं युक्तम् । अथ सदप्याकाशं निमित्तान्तरमपेक्षते ? तद्व्यतिरेकेणाकाशस्यापि तदुत्पत्तावस्ति सामर्थ्यमिति प्रमाणाभावः । अथान्तःसुपिरं व्यतिभेदः ? एतदपि नास्ति—सर्वतो ऽव्यवहितस्य यस्य मध्ये ऽवयवा न सन्ति तत्सुपिरं, न च परमाणोरवयवाः सन्ति, कुतः सुपिरं व्यतिभेदः । न चान्या गतिरस्ति । तस्मादाकाशव्यतिभेदादिति शून्यमभिधानम् । यत् पुनरेतदाकाशमसर्वगतं प्रसज्यते अन्तःपरमाणुनाऽसम्बन्धादिति ? न, सर्वगतार्थापरिज्ञानात्—नायं सर्वगतार्थो यन्नास्ति तेन सम्बन्ध इति, अपि तु यन्मूर्तिमत् तेन सर्वेण सम्बन्ध इति(१) सर्वगतत्वार्थः । न च परमाणोर्मध्यमस्ति तस्मान्न तेनासम्बन्धादाकाशमसर्वगतं प्रसज्यत इति ।

(१) तेन सर्वेण सम्बद्धत्व-पा० २ पु० ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्(१) ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मात् सर्वमूर्तिप-
द्भिः संयोगाः विभवन्ति आकाशे तदाश्रया भवन्ति, श-
ब्दाश्च स्वकारणसन्निधानादुपजायमाना सर्व एवाकाशमाश्रयन्त
इति सर्वगतमाकाशम् ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः । सर्पता क्रि-
यावता द्रव्येणाकाशं न व्यूहते- सर्पतश्च क्रियावतो द्र-
व्यस्य क्रियाहेतुं गुणं न प्रतिवध्नाति । कस्मात् ? अस्पर्शत्वात्
यत् स्पर्शवत् भवति तद्व्यूहते प्रतिवध्नाति च, न त्वेवंधर्मकमा-
काशं तस्मादप्रतिघातीति । स भवान् सावयवे स्पर्शवति द्रव्ये
दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हतीति । उक्तं चात्र—यादे परमा-
णुर्विभज्यते परमाणुर्न स्यात् । किं कारणम् ? विभागे ऽस्व-
तरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानमिति । विनाशश्च प-
रमाणोर्भवन् कारणविनाशाद्वा कल्प्येत कारणविभागाद्वा । उ-
भयं च नास्ति परमाणोरकार्यत्वादित्युक्तम् । तस्मान्नाका-
शान्यतिभेदादनित्यत्वमिति ।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः । सावयवाः प-
रमाणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति । सं-
स्थानवत् सावयवं दृष्टं घटादि, संस्थानवन्तश्च परमाणवः त-
स्मात् सावयवा इति ।

(१) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति न्यायसूचीनिबन्धे ।
विश्वनाथसम्मतोऽपि ।

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च । सावयवत्वं संयोगित्वादिति सूत्रार्थः ।

नन्विदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यनेनैव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानशब्देनाभिधानात् ? , न (च) चरितार्थं, अवयवसंयोगविशेषस्य संस्थान(व)त्त्वेनाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयत इति न दोषः । तत्र मूर्तिर्नामाव्यापिद्रव्यस्य पञ्चविधं(१) परिमाणम्—अणु महदीर्घं ह्रस्वं परमह्रस्वं परमाण्विति । संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगः । संयोगोऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति । तत्र, अनेकान्तात्—यः परमाणोरवयवः स मूर्तिमांश्च निरवयवश्चेत्यनेकान्तः । अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति ? एवं सति छुटिरमेयः प्राप्नोति गुरुत्वसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम् । अथ तावन्मूर्तिमद्विभज्यते यावदन्त इति ? अन्तो निरवयव इति वाच्यम्(२) । अधान्तो विभागः ? स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनाऽनुपपत्तेरिति । एतावच्चैतत् स्यात् परमाण्वन्तो विभागः प्रलयान्तो वा अनन्तो वा, यदि परमाण्वन्तोऽनेकान्तः व्याहृतं भवति परमाणुमूर्तिमांश्च न च सावयव इति । कः पुनरत्र व्याघातः ? निरवयवं मूर्तिमन्तं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च ब्रवीषि । प्रतिपत्त्या व्याहन्यते । अनन्ते प्रलयान्ते च व्याघातः । छुटिरमेयत्वमसङ्गः विभागस्य चानाधारत्वमसङ्गः । सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे व्याहृते । कथमिति ? सावयवशब्दस्यार्थः

(१) अव्यापिनो द्रव्यस्य पञ्चविधं—पा० ४ पु० ।

(२) इत्युक्तम्—पा० ४ पु० ।

समानजातीयारब्धं समानजातीयाश्रितम् अवयवः तदाधार इति । सावयवः परमाणुरिति द्रुवता कार्यविशेषः परमाणुरित्युक्तं भवति । कार्यविशेषः परमाणुश्चेति व्याहृतम् । अथैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः प्रतिपद्यते तथा च न परमाणुः सावयव इति नास्यावयवाः सन्ति किं तु कृतकः परमाणुपूर्वकत्वात् । एतच्च न दृष्टान्ताभावात्—एक कारणमिति न दृष्टान्तोऽस्ति एकेन चारभ्यमाणस्य परमाणोर्न कारणसामान्यपेक्षणमस्तीति न प्रागभावो युक्तः यस्य प्रागभावो नास्ति तस्य चोत्पादोऽपि न युक्तः । अथैकशब्दपूर्वकत्वे सति शब्दादीनां प्रागभावादि प्रतिपद्यते ? तदप्यसिद्धम्—नैकं कारणमस्ति आश्रयाद्यपेक्षः शब्दः शब्दान्तरं करोतीति ।

प्रतिपद्यापि चैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः कः सावयवार्थः कतमस्तत्रावयवः कतमस्तत्रावयवीति ? । अथ कारणमेवावयव इति ? न कार्यपरमाणुकाले कारणपरमाणुरस्तीति सावयवार्थो वक्तव्यः । मूर्तिमत्त्वात् सावयवः परमाणुरिति द्रुवाणो विकल्पतः पुनः पर्यनुषोज्यः केयं मूर्तिः ? यया मूर्त्या मूर्तिमान् परमाणुरिति, सत्यां च मूर्ती किमर्थान्तरमनर्थान्तरं वा परमाणोर्मूर्तिरिति ? यदि रूपादिविशेषो मूर्तिर्न भवत्पक्षे तथा मूर्त्या मूर्तिमान् कश्चन । न च रूपादिव्यतिरिक्त प्रमाणेन परमाणुं प्रतिपद्यते सर्वोपकर्षप्राप्ता रूपादय एव परमाणुः न च रूपादिभीरूपादयो रूपादिमन्तः न चानर्थान्तरभावे मतुद्युत्पादनं पश्यामः । ननु दृष्टोऽनर्थान्तरभावेऽपि मतुर्पूर्वस्यो यथा हस्तिमती सेनेति ? न दृष्ट इति द्रुमः । यथा च सेना(न)र्थान्तरं तथोक्तमिति । असति चार्थान्तरभूते परमाणान्वसत्यां च मूर्ती सावयवाः परमाणवो मूर्तिमत्त्वादिति वाच्यस्यार्थो रूपादयो रूपादिमन्तो रूपादिमत्त्वा-

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च । सावयवत्वं संयोगित्वादिदिति सूत्रार्थः ।

नन्विदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादिसनेनैव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानशब्देनाभिधानात् ?, न (च) चरितार्थं, अवयवसंयोगविशेषस्य संस्थान(व)त्त्वेनाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयत इति न दोषः । तत्र मूर्तिर्नामाव्यापिद्रव्यस्य पट्टविधं(१) परिमाणम्—अणु महदीर्घं ह्रस्वं परमह्रस्वं परमाण्विति । संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगः । संयोगोऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति ! तन्न, अनेकान्तात्—यः परमाणोरवयवः स मूर्तिमाश्च निरवयवश्चेत्यनेकान्तः । अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति ? एवं सति त्रुटिरमेयः प्राप्नोति गुरुत्वसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम् । अथ तावन्मूर्तिमद्विभज्यते यावदन्त इति ? अन्तो निरवयव इति वाच्यम्(२) । अयान्तो विभागः ? स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनाऽनुपपत्तेरिति । एतावच्चैतत् स्यात् परमाण्वन्तो विभागः प्रलयान्तो वा अनन्तो वा, यदि परमाण्वन्तोऽनेकान्तः व्याहृतं भवति परमाणुर्मूर्तिर्माश्च न च सावयव इति । कः पुनरत्र व्याघातः ? निरवयवं मूर्तिमन्तं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च ब्रवीषि । प्रतिपत्त्या व्याहन्यते । अनन्ते प्रलयान्ते च व्याघातः । त्रुटिरमेयत्वप्रसङ्गः विभागस्य चानाधारस्त्वप्रसङ्गः । सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे व्याहृते । कथमिति ? सावयवशब्दस्यार्थः

(१) अव्यापिनो द्रव्यस्य पट्टविध-पा० ४ पु० ।

(२) इत्युक्तम्—पा० ४ पु० ।

रमाणूनां(१) सम्बन्धिनं परमाणुमाधिकृत्याभिधीयते ? ततोनेकैः संयोगः समानदेश इति न किञ्चित् बाध्यते ।

यत् पुनरेतत् समानदेशाः परमाणव इति ? तन्नानभ्युपगमात्-देशा एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा भविष्यन्ति । न च किञ्चित् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यसिद्धो दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे(२) संयोगिसमानदेशे यथा घटः पटेन सम्बद्ध्यते तन्तुना तदंशुना च तन्त्वाश्रयेणेत्यादि ? । एतदनभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे अधिकृत्येति । यणां समानदेशत्वादिति वाक्यं न द्रव्यसमानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगसमानदेशतायामिति ।

यत् पुनरेतदिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते ? क एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति, दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगाः । परिकल्पिताश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभेदोऽभ्युपगम्यते, मुख्यतस्तु न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भेदः परमाणुर्दिशा सम्बद्ध्यत इति—एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न किञ्चित् बाधते । छायावृत्तीर् ताई न प्राप्नुतः परमाणोरदेशत्वादिति ? न देशवत्त्वाच्छायावृत्ती, किं ताई ? मूर्तिमत्स्पर्शवत्त्वात् मूर्तिमत् स्पर्शविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यान्तरमावृणोति । किमिदमावृणोति ? स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धं(३) प्रतिषेधतीति । छाया तु तेजःपरमाणोरावरणात् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुरात्रियते यत्र(४) चास्यावरणं तत्र छायेति विरल्लतेजःसम्ब-

(१) ततो भिन्नदेशा अथ परमाणूनां-पा० ४ पु० ।

(२) कार्यकारणे-पा० ४ पु० ।

(३) सम्बन्धित्वं-पा० ४ पु० । (४) यस्य-पा० पु० ।

दिति । एतेन पटोमूर्तिमत्त्वात् सावयव इति मत्स्युक्तम् । न च
रूपादिव्यतिरिक्तं पटं प्रतिघसे न मूर्तिमत्त्वम् अथ च मूर्ति-
मत्त्वात् सावयवः पट इति च ब्रवीषि । व्यतिरेकाभ्युपगमे
व्याघातः अनभ्युपगमे नार्थः सिद्ध्यतीति ? दृष्टान्तस्योपपद्य-
सिद्धत्वात् न पटे सावयवत्वं मूर्तिमत्त्वार्थ इति । एतेन
सावयवाः परमाणवः संयोगोपपत्तेरिति व्याख्यातम् । सं-
योगस्याभ्युपगमे व्याघातः अनभ्युपगमे परमाणुत्वादिति हे-
त्वर्थः । संस्थानविशेषवत्त्वं तु असिद्धम्—ए एवार्थः सावयव-
त्वादिति न एवार्थः संस्थानविशेषवत्त्वादिति । अथ सं-
स्थानममर्षगतद्रव्यपरिमाणं प्रतिपद्येथाः(१) एवं सति मूर्ति-
मत्त्वेन संस्थानवत्त्वं चरितार्थमिति पृथग् न वक्तव्यम्
मूर्तिमत्त्वात् संस्थानविशेषवत्त्वाच्चेति । उक्तं चात्र विभागे
ऽल्पतरमसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् अण्ववयवस्य
घाणुतरत्वमसङ्गदणुकार्यप्रतिषेध इति । यत् पुनरेतत् संयो-
गोपपत्तेर्मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यां सम्बन्धमानः(२) सावयवः ।

अयमेव चार्थः कारिकया गीयते(३)—

“पटकेन युगपद्योगात् परमाणोः पदंशता(४) ।

पण्णां समानदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥” इति ।

परमाणुयुगपत् पद्भिः सम्बन्धमानः पदंशः प्राप्नोति
भिन्नदेशत्वात् सम्बन्धानाम् । अथ समानदेशाः सर्वे सं-
योगाः पण्णां परमाणुनां ? पिण्डः परमाणुमात्रकः प्राप्नोति ।
यदि द्वे द्वे द्रव्ये अधिकृत्वाभिधीयते ततोऽभिन्नदेशाः । अथ प-

(१) मन्येथाः—पा० ४ पु० । (२) सरुध्यमानः—पा० ४ पु० ।

(३) अभिधीयते—पा० ४ पु० ।

(४) योगात् परमाणोः पदंशता—पा० ४ पु० ।

रमाणुनां(१) सम्बन्धिनं परमाणुमाधिकृत्याभिधीयते ? ततोनेकैः संयोगः समानदेश इति न किञ्चित् बाध्यते ।

यत् पुनरेतत् समानदेशाः परमाणव इति ? तन्नानभ्युपगमात्—देशा एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा भवेत्प्यन्ति । न च किञ्चिद् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यसिद्धो दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे(२) संयोगिसमानदेशे यथा घटः पटेन सम्बद्ध्यते तन्तुना तदंशुना च तन्वाश्रयेणेत्यादि ? । एतदनभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे अधिकृत्येति । पण्णां समानदेशत्वादिति वाक्यं न द्रव्यसमानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगसमानदेशतायामिति ।

यत् पुनरेतदिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते ? क एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति, दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगाः । परिकल्पितांश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभेदोऽभ्युपगम्यते, मुख्यतस्तु न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भेदः परमाणुर्दिशा सम्बद्ध्यत इति—एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न किञ्चित् बाध्यते । छायावृत्तीर्तर्हि न प्राप्नुतः परमाणोरदेशत्वादिति ? न देशवत्त्वाच्छायावृत्ती, किं तर्हि ? मूर्तिमत्स्पर्शवत्त्वात् मूर्तिमत् स्पर्शाविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यान्तरमावृणोति । किमिदमावृणोति ? स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धं(३) प्रतिषेधतीति । छाया तु तेजःपरमाणोरावरणात् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुराव्रियते यत्र(४) चास्यावरणं तत्र छायेति विरलतेजःसम्ब-

(१) ततो भिन्नदेशा अथ परमाणूनां—पा० ४ पु० ।

(२) कार्यकारणे—पा० ४ पु० ।

(३) सम्बन्धित्वं—पा० ४ पु० । (४) यस्य—पा० पु० ।

न्धीनि द्रव्यगुणकर्माणि छायेत्यभिधीयते सर्वतो व्या-
 दृत्ततेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःमञ्जुकानीति । तदेवं छाया-
 वृत्त्यो(१)स्यधासिद्धत्वादहेतुः । एतेन क्रियावत्त्वात् स्पर्श-
 वत्त्वाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्काराश्रयत्वा-
 त्(२) परत्वापरत्ववत्त्वादित्येवमादि मत्युक्तम् । कथमिति ? यथा
 मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इत्येतस्मिन् वाग्ये प्रतिज्ञादोषा हेतु-
 दोषाः तथा सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु परपक्षाभ्युपगमेषु हेतुषु यथासम्भवं
 विरुद्धासिद्धानैकान्तिकादिदोषभेदा वक्तव्या इति । शेषं भाष्ये ।

ये तु क्रियावत्त्वादिभिः परमाणूनामनित्यत्वं साधय-
 न्ति तैः क्रियावत्त्वं व्यञ्जकं वा कारकं वाऽवश्यमभ्युपगन्त-
 व्यम् । यदि क्रियावत्त्वमनित्यत्वस्य कारकं ? यदाक्रियं तन्नित्यं
 प्राप्नोति । अथ जन्म क्रियेत्यभिधीयते ? तदाऽनित्याः 'परमाणवो
 जन्मवत्त्वादिति हेत्वर्थः जन्मवत्त्वमसिद्धं परमाणूनामिति । अथ
 क्रियावत्त्वं व्यञ्जकमुच्यते ? व्यञ्जकत्वे ऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं पर-
 माणूनां वक्तव्यम् । न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्व्यञ्ज्यं वस्तु
 कुर्यात् अपि तु अन्यतो भूतं हेतुर्व्यनक्ति । न हि मदीपोऽस-
 न्तमर्थं (जनयित्वा) प्रकाशयति । परसिद्धोत्क्षेपणादिक्रियाभ्यु-
 पगमे विरुद्धः । एतेन घटादिदृष्टान्तो व्याख्यातः । क्रियावत्त्वं
 च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे विरुद्धः अनभ्युपगमे ऽनि-
 त्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः । मतुपश्चार्थान्तरे दृष्टः
 त्वाद् विरुद्धः अनर्थान्तरे दृष्टान्ताभावः । एवं शेषाणि वाक्या-
 नि विकल्प्य यथासम्भवं दोषा वक्तव्या इति । अथ परपक्षासिद्धा-

(१) छायावरणयोः—पा० ४ पु० ।

(२) संस्कारप्रत्ययत्वात्—पा० ४ पु० ।

नेतानभ्युपैति(१) यदि प्रमाणतोऽभ्युपैति ? कथं परपक्षसिद्धाः ।
अथ न प्रमाणतः ? कथं स्वयमनुपलब्धो धर्मः परमतिपादनायो-
पादीयत इति ॥

(इति निरवयवप्रकरणम् ।)

यदिदं भवान् बुद्धीराश्रित्य विषयाः सन्तीति मन्वते
मिथ्याबुद्धय एताः—यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युः बुद्ध्या विवेचने
क्रियमाणे बुद्धिविषयाणां याथात्म्य(२)मुपलभ्येत—

युद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपल-
ब्धिस्तन्त्वपकर्षणे(३) पटसद्भावानुपलब्धिष्वत् तदनु-
पलब्धिः ॥ २६ ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिः त-
तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिष्वत् तदनुपलब्धिः । य एते
बुद्धिविषया गवाद्योषटाद्यश्च नैते तत्त्वतः सन्ति ? कस्मात् ?
बुद्ध्या विवेच्यमानानां भेदशोऽग्रहणात् । यथाऽयं तन्तुरयं त-
न्तुरयं तन्तुरिति बुद्ध्या तन्तुषु विविच्यमानेषु न पटः कश्चि-
दस्ति यः पटबुद्धेः विषयः स्यादेव(४)मंथुषु बुद्ध्या विवि-
च्यमानेषु, एवं तद्वयवेषु तावद् यावत् परमाणुः, परमाणवो-
ऽपि भागशो विविच्यमाना(५)स्त्वावत् यावत् प्रलय इति । तदेवं
सर्वस्यासत्त्वे गवादिबुद्धयो घटादिबुद्धयश्च मिथ्याबुद्धय इति ॥

(१) एतान् धर्मानभ्युपैति—पा० ४ पु० ।

(२) यथार्थता—पा० ४ पु० ।

(३) न याथात्म्योपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे—इति क्वचित् । न याथा-
र्थस्योपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे—पा० ४ पु० ।

(४) भवेदेव—पा० ४ पु० । (५) विभज्यमाना इति २ पु०पा० ।

न्धीनि द्रव्यगुणकर्माणि छायेत्यभिधीयते सर्वतो व्या-
 वृत्ततेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःसञ्ज्ञकानीति । तदेवं छाया-
 वृत्त्यो(१)रन्यथासिद्धत्वादहेतुः । एतेन क्रियावच्चात् स्पर्श-
 वच्चाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्काराश्रयत्वा-
 त्(२) परत्वापरत्ववच्चादित्येवमादि प्रत्युक्तम् । कथमिति ? यथा
 मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादोषा हेतु-
 दोषाः तथा सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु परपक्षाभ्युपगतेषु हेतुषु यथासम्भवं
 विरुद्धासिद्धानैकान्तिकादिदोषभेदा वक्तव्या इति । शेषं भाष्ये ।

ये तु क्रियावच्चादिभिः परमाणूनामनित्यत्वं साधय-
 न्ति तैः क्रियावचत्वं व्यञ्जकं वा कारकं वाऽवश्यमभ्युपगन्त-
 व्यम् । यदि क्रियावचमनित्यत्वस्य कारकं ? यदाक्रियं तन्नित्यं
 प्राप्नोति । अथ जन्म क्रियेत्यभिधीयते ? तदाऽनित्याः 'परमाणवो
 जन्मवच्चादिति हेत्वर्थः जन्मवचमसिद्धं परमाणूनामिति । अथ
 क्रियावचत्वं व्यञ्जकमुच्यते ? व्यञ्जकत्वे ऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं पर-
 माणूनां वक्तव्यम् । न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्वद्भावं वस्तु
 कुर्यात् अपि तु अन्यतो भूतं हेतुर्व्यनक्ति । न हि प्रदीपोऽस-
 न्तमर्थं (जनयित्वा) प्रकाशयति । परसिद्धोत्क्षेपणादिक्रियाभ्यु-
 पगमे विरुद्धः । एतेन घटादिदृष्टान्तो व्याख्यातः । क्रियावचत्वं
 च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे विरुद्धः अनभ्युपगमे ऽनि-
 त्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः । मनुष्यार्थान्तरे दृष्ट-
 त्वाद् विरुद्धः अनर्थान्तरे दृष्टान्ताभावः । एवं शेषाणि वाक्या-
 नि विकल्प्य यथासम्भवं दोषा वक्तव्या इति । अथ परपक्षसिद्धा-

(१) छायावरणयोः—पा० ४ पु० ।

(२) संस्कारप्रत्ययत्वात्—पा० ४ पु० ।

स्वप्ने विषया न सन्ति अथ च विषयाभिमानः एवं न प्रमाणानि न प्रमेयाणि सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥३४॥

मांयागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वेति न, प्रमाणाभावात् स्वप्नान्तवदविद्यमानेषु विषयेषु अभिमान इत्यत्र न हेतुरुच्यते इति स्वप्नान्ते चासन्तो विषया इति को हेतुरिति । रूपातिरिति चेत् ? अयं जाग्रदवस्थोपलब्धानां विषयाणां चित्तव्यतिरेकिणामसत्त्वे हेतुः ख्यातिः स्वप्नवदिति ? न दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात्—य एते स्वप्नावस्थायां विषयाः ख्यान्ति न ते चित्तव्यतिरिक्ता इति अत्र को हेतुः प्रतिबुद्धेनानुपलम्भान्न सन्तीति । अथ मन्यसे यस्मात् प्रतिबुद्धेन नोपलभ्यन्ते तस्मान्न सन्तीति ? न, विशेषणोपादानात्—ये प्रतिबुद्धेनोपलभ्यन्ते सन्तीति प्राप्तं व्यर्थं वा विशेषणं प्रतिबुद्धेनानुपलम्भादिति । यदि चोपलभ्यमानं जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां विषयमसन्तं मन्यसे (?) अथ चित्तमस्तीत्यत्र को हेतुरिति । विपर्यये च सामर्थ्याभावादहेतुः जाग्रतोऽनुपलब्धेरिति । यद्युपलब्धिः सत्त्वसाधनं ततोऽनुपलब्धिरसत्त्वं साधयति विपर्यये हि हेतोः सामर्थ्यं दृष्टमिति । न चित्तव्यतिरेकिणो विषया ग्राह्यत्वात् वेदनादिवादिति—यथा वेदनादिग्राह्यं न चित्तव्यतिरिक्तं तथा विषया अपि वेदना—मुखदुःखे, चित्तं ज्ञानमिति, मुखदुःखाभ्यां चान्यं ज्ञानमित्यसिद्धो(२) दृष्टान्तः मुखदुःखे ग्राह्ये ग्रहणं ज्ञा-

(१) प्रतिपद्यसे—पा० ४ पु० ।

(२) मुखदुःखाभ्यां चान्यं वेदनादिग्राह्यं न चित्तव्यतिरिक्तज्ञानमित्यसिद्धो—पा० ४ पु० ।

नमिति(१) ग्राह्यग्रहणभावादन्यत्वम् । अथाभिन्नं विज्ञानं वे-
दनायास्तथापि ग्राह्यं च गृहीतिश्च एकमिति न दृष्टान्तो-
ऽस्ति । न हि कर्म च क्रिया च एकं भवतीति । अथैकत्वं
प्रमाणवृत्तमनपेक्ष्य प्रतिपद्येथाः ? तथापि चत्वारः स्कन्धा इति
शास्त्रव्याघातः । अथ चतुष्टुं न प्रतिपद्यते दृष्टं विज्ञानमात्र-
मेवाभ्युपगम्यते ? सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुयोक्तव्यः बाह्यस्या-
ऽऽध्यात्मिकस्य च विज्ञानभेदेहेतोरभावात्(२) कथं विज्ञानभेद
इति । स्वप्नवद्विज्ञानभेदं यदि प्रतिपद्यते ? सोऽपि दृष्टानु-
भूतानां भावानां भावनावशेन विज्ञानभेदं प्रतिपादायित-
व्यः । अथ स्वप्नपक्षे ऽपि भावनाभेदाद् विज्ञानभेदं प्रतिप-
द्येत सोऽपि भाव्यभावकार्योर्भेदेन(३) प्रत्यवस्थेयः नाभिन्नं भा-
व्यं भावकं चेति । ये चैते स्वप्नादिप्रसयाः सुरविमानोद्या-
नपानभेदानुविधायिनः ते मिथ्याप्रसया इति, मिथ्याप्रत्यया-
नां च जाग्रदवस्थाप्रत्ययसामान्याद्भावः । ममापि सर्व एव
मिथ्याप्रसया भविष्यन्तीति श्रुवाणः प्रधानमनुयोक्तव्यः न च
निःप्रधानं विपर्ययप्रत्ययं पश्याम इति । चित्तव्यतिरेकिणं च वि-
पर्ययप्रतिपद्यमानः साधनदूषणस्वभावं पर्यनुयोक्तव्यः । यदि
बाह्यस्वभावकं ? व्याघातः । अथ चित्तस्वभावकं ? न चित्तेन
परः प्रतिपाद्यते इत्यर्थोऽस्य न(४) सिद्ध्यति । न हीतरस्वप्नमा-
ख्यातमितरो विजानातीति । अथ शब्दाकारं चित्तं प्रतिप-
द्यते ? तेनापि शब्दाकारं चित्तमित्याकारार्थो वक्तव्यः । अ-

(१) विज्ञानमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सोऽपि दृष्टविज्ञानहेतोरभावात्—पा० ४ पु० ।

(३) भाव्यभावकार्योर्भेदेन—पा० ४ पु० ।

(४) इत्यर्थो न—पा० ४ पु० ।

कारो हि नाम प्रधानवस्तुमामान्यादतस्मिंस्तादिति मत्स्यः ।
न च भवत्पक्षे शब्दो विद्यत इति शब्दाकारं चित्तमिति नि-
रभिधेयं वाक्यम् । चित्तव्यतिरिक्तं विषयमप्रतिपद्यमानो जा-
ग्रत्स्वप्नावस्थयोर्भेदं पर्यनुयोज्यः जाग्रदवस्थायां विषया
न सन्ति स्वप्नावस्थायामपीति इयं स्वप्नावस्था इयं जा-
ग्रदवस्थेति कुत एतत् । धर्माधर्मव्यवस्था च न प्राप्नो-
ति(१) यथा स्वप्नावस्थायामगम्यागमनाद्धर्मोत्पत्तिर्न भवत्येवं
जाग्रदवस्थायामपि न स्यात् । अथ निद्रोपघातानुपघातौ भे-
दं जनयत इति प्रतिपद्येत ? तदपि तादृगेव निद्रोपघातश्चेत-
सो वैकृत्यहेतुरिति कथमवगम्यते । अथ विज्ञानस्य स्पष्टता-
मस्पष्टतां च भेदं प्रतिपद्येत ? विषयमन्तरेण ज्ञानस्य स्पष्टता-
ऽस्पष्टताच वक्तव्या । असत्यर्थे विज्ञानभेदो दृष्ट इति चेत् ?—
अथ मन्यसे यथा तुल्यकर्मविपाकोत्पन्नाः प्रेताः पूयपूर्णा न-
र्दी पश्यन्ति, न तत्र नयास्ति, न पूयं, न ह्येकं वस्त्वनेका-
कारं भवितुमर्हति, दृष्टश्च विज्ञानभेदः केचित् तापेव जल-
पूर्णा पश्यन्ति केचित् रुधिरपूर्णाभिद्यतोऽवसीयते (यथा)ऽध्या-
त्मेनिमित्तापेक्षमसति वाह्ये निमित्ते विज्ञानमेव तथोत्पद्यते
इति ? न व्याघातात्—असति वाह्ये विज्ञानमेव तथेति युत्राणः
प्रष्टव्यो जायते कथं तथेति । यदि रुधिराकारं विज्ञानं ? रुधिरं
ताहं वक्तव्यं किं रुधिरमिति, एवं जलाकारं नद्याकारं च व-
क्तव्यं, पूयपूर्णा पश्यन्तीति च वाक्यस्य पदानि भ्रमेकं विचार्य
माणानि रूपादिस्कन्धाभावे निर्विषयाणि भवन्ति, देशादि-
नियमश्च न प्राप्नोति, एकस्मिन् देशे नर्दी पूयपूर्णा पश्य-

न्ति न देशान्तरेषु, असत्पर्ये नियमहेतुर्वक्तव्यः । यस्य पुनर्वि-
द्यमानं केनचिदाकारेण व्यवस्थितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्य-
य इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्ययाश्च भवन्तो न प्रधानं
वाधन्त(?) इति पृथादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्यमिति—यथा
पृथादिप्रत्ययानामेवं मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णासलिलानामिति ।
कर्मणो वासनान्यत्र फलपन्यत्र कल्प्यत इति । अस्यार्थोप-
त्रैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम्
यस्य तु चित्तव्यतिरोकणो विषयास्तस्यान्यत्र कर्मान्यत्र
फलमिति व्याधिकरणे कर्मफले भवत इति ? । त-
न्नाहभ्युपगमात्—न मया कर्मफले व्याधिकरणे अभ्युपगम्यते
आत्मानि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः । मदीयाचित्तात् अर्था-
न्तरं विषयाः सामान्यविशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् ।
प्रमाणगम्यत्वात् कार्पस्वादनित्यत्वात् धर्मपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सति—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषया-
भिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणा-
शवत् प्रतिबोधे । स्थाणौ पुरुषाध्यवसायो मिथ्योपलब्धिः
तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याध्यवसायः स निवर्तते नार्थः स्थाणुपु-
रुषलक्षणः न ह्यसौ स्थाणुर्न भवतीति यथा स्वप्नोपलब्धानां
येऽध्यवसायाः ते जाग्रदवस्थोपलब्ध्या निवर्तन्ते नार्थो
विषयमामान्यलक्षण इति । शेषं भाष्ये ॥

युद्धेऽथैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

वद्वेऽथैवं निमित्तमद्भावोपलम्भात्प्रतिषेधः । मिथ्यायुद्धोर्नामि-

(१) प्रधानप्रत्ययं वाधन्त—पा० ४ पु० ।

त्तमस्ति । किं पुनस्तत् ? सामान्यदर्शनं विशेषादर्शनमविद्य-
मानविशेषाध्यारोप इति । मिथ्याबुद्धि प्रतिपद्यमानेन तस्या
निमित्तं वक्तव्यं निमित्तं च प्रतिपद्यमानेनार्थोऽभ्युपेय इति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥३७॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः । तत्त्व स्थाणु-
रिति प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपे मिथ्याबुद्धिर्भ-
वतीति । शेष भाष्ये ।

(इति बाह्यार्थभङ्गानिराकरणप्रकरणम् ।)

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्दृष्टारान्त्यतिरित्युक्तम् । अथ
तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यत इति ?

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् । शेष भाष्ये ।

व्यापकत्वाद्दन्तः—करणस्य प्रसाहारो न युक्त इति
चेत् ?—अथ मन्यसे व्यापकमन्तः—करणं तत्कथं प्रत्या-
हियत इति चेत् ? नोक्तोत्तरत्वात्—यथा न व्यापकमन्तः-
करणं तथोक्तमधस्तात् । अणुत्वात्(१) स्वाङ्गगतीक्षणानु-
पपत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे पस्याप्यन्त करणमणु तस्यापि
स्वाङ्गगतीवीक्षण(२) न, प्राप्नोति युगपद्दस्ते चक्षुषि चाऽ-
सन्निधानात् ? न शरीरात्ममनःसंपोमयौगपद्यात् मयत्रदर्शनयो-
र्युगपदुत्पत्तेः । स्वात्मशरीरसम्बन्धश्चात्ममनःसम्बन्धश्च(३) युगपद्
भवति । तत्रात्ममनःशरीरसम्बन्धात् स्वाङ्गगतिरात्ममनःसम्ब-
न्धाच्चक्षुषः प्रेरणम् तथा स्वाङ्गगतिः मयत्राद्भवतीति दर्शनं

(१) अल्पत्वात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वाङ्गगतेरीक्षण—पा० ४ पु० ।

(३) समर्थश्चात्मनः समर्थश्च—पा० ४ पु० । एवमप्येऽपि ।

न्ति न देशान्तरेषु, असत्यर्थे नियमहेतुर्वक्तव्यः । यस्य पुनर्वि-
द्यमानं केनचिदाकारेण व्यवस्थितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्य-
य इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्ययाश्च भवन्तो न प्रधानं
बाधन्त(१) इति पृषादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्यमिति—यथा
पृषादिप्रत्ययानामेवं मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णासलिलानामिति ।
कर्मणो वासनान्यत्र फलमन्यत्र कल्प्यत इति । अस्यार्थोप-
त्रैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम्
यस्य तु चित्तव्यतिरोक्तिणो विषयास्तस्यान्यत्र कर्मान्यत्र
फलमिति व्यधिकरणे कर्मफले भवत इति ? । त-
द्भानभ्युपगमात्—न मया कर्मफले व्यधिकरणे अभ्युपगम्येते
आत्मनि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः । मदीयाचित्तात् अर्था-
न्तरं विषयाः सामान्यविशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् ।
प्रमाणगम्यत्वात् कार्पित्वादनित्यत्वात् धर्मपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सात—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषया-
भिमानप्रणाशवत् प्रतियोधे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणा-
शवत् प्रतियोधे । स्थाणौ पुरुषाध्यवसायो मिथ्योपलब्धिः
तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याध्यवसायः स निवर्तते नार्थः स्थाणुपु-
रुपलक्षणः न ह्यसौ स्थाणुर्न भवतीति यथा स्वप्नोपलब्धानां
येऽध्यवसायाः ते जाग्रदवस्थोपलब्ध्या निवर्त्यन्ते नार्थो
विषयसामान्यलक्षण इति । शेषं भाष्ये ॥

युद्धेश्च निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

यद्धेश्च निमित्तसद्भावोपलम्भाद्प्रतिषेधः । मिथ्याबुद्धेर्निमि-

(१) प्रधानप्रत्ययं बाधन्त—पा० ४ पु० ।

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

अपवर्गे ऽप्येवंप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् । सति शरीरे बाह्यविषयो
ज्ञानोत्पत्तिकारणम्, नान्यर्थेति सूत्रार्थः ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तदभावश्चापवर्गे । तस्य शरीरादेरुपलब्धिकारणस्याभा-
वोऽपवर्ग इति । तस्मात् सर्वदुःखमोक्षो(१)ऽपवर्गे इति ।
यस्मात् सर्व दुःखधीजं दुःखं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात्
सर्वदुःखेन विमुक्तिरपवर्गः ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्या-
त्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः।
तस्यापवर्गस्वाधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः(२)

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

(प्र)ज्ञानग्रहणाच्चाभ्यासः तद्विद्यैश्च सह संवादः । ज्ञानग्रहणं
शास्त्रग्रहणं, तद्विद्या—यत्रमुपायं बुद्ध्यन्त इति तद्विद्या इत्यविभ-
क्तार्थं वचनम् ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसू-
युभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्ट इत्येवमादि सूत्रम् । एतत् तु
निगदेनैव नीतार्थम् ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

(१) सुखदुःखमोक्षो—पा० ४ पु० ।

(२) नियमाभ्याससंस्कार—पा० ४ पु० ।

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे तमभ्युपेयादिति वर्तते ॥
तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररो-
हसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं(?) जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरणार्थं
कण्टकशाखावरणवादिति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानेनैतत्कर्तव्यमिति सूत्रार्थः।
विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य—

ताभ्यां विगृह्य कथनम्(२) ॥ ५१ ॥

ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबु-
भुःसपेति। विद्यापालनार्थं चैतत् न लाभपूजाख्यात्यात्पर्याप्तमिति(३) ॥

प्रवृत्तिदोषसम्बद्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः ।

फलं दुःख विमुक्तिश्च तदुपायश्च कीर्तिताः ॥

इति-औद्द्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम्(४) ॥ चतुर्थाऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) प्रतिपक्षहीन-इत्यधिकम् ४ पु० ॥

(२) न्यायसूचीनिबन्धानुसारेणेदं सूत्रमेव । भाष्यमित्यन्ये ।

(३) ताभ्यां विगृह्य कथनमिति सूत्रम् । यस्तु कुदर्शनबलाहित-
मिध्याज्ञानमयलभ्य दुर्बलधतया सद्भिद्यावैराग्याद्वा लाभपूजा-
ख्यात्यार्थतया कुहेतुभिरीक्ष्यराणां जनाधाराणां पुरतो वेदग्राहण-
परलोकादिदूषणे प्रवृत्तस्तं प्रति वार्त्ता समीचीन दूषणमप्रतिभयाश-
दयन् जल्पवितण्डे अद्यतार्थं विगृह्य जल्पवितण्डाभ्यां तत्त्वकथन
करोति विद्यापरिपालनाय । माभूद्दीक्ष्यराणां मतिविन्नमेण तद्य-
रितानुयत्तिनीनां प्रजानां धर्मविद्गुर इदमपि प्रयोजनं जल्पवितण्डयोः
न तु लाभख्यात्यादि दृष्टम् । न हि परहितप्रवृत्तपरमकारुणिको
मुनिर्दृष्टार्थं पराणामुलोपायमुपदिशतीति तात्पर्यटीकायां याच-
स्पतिमिधाः ।

(४) इति औद्द्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके चतुर्थाऽध्याय-
पाठिह समाप्तम्—पा० ४ पु० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

जातेः संक्षेपेणोक्ताया विस्तरौ षक्तव्य इतीदमारभ्यते(१)
साधर्म्यादि सूत्रम्—

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्णयवर्णयविकल्पसा-
ध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकर-
णहेत्वर्थापरस्यविशेषोपपत्त्युपलब्धनुपलब्धनित्यानित्य-
स्वरूपसमाः ॥ १ ॥

तत्र जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः मतिरोधासमर्थो हेतुः ।

जातेः प्रयोगमतिपेधादसद्वृत्तरत्वाचारम्भो न यु-
क्तः ।—छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववास्ये परिवर्जनमिति मति-
पिदा जातिः, न च जातिः सद्वृत्तरतश्च जातेः प्रयोगो न
युक्तः ? न, आरम्भप्रयोजनस्योक्तात्वा—दुक्तं जातेरारम्भप्रयोजनं
स्वयं च सुकरः प्रयोग इति । साधुसाधननिराकरणार्थं वा
प्रयोगः—यदा तु वादी परस्य साधनं साध्विति मन्यते लाभ-
पूजाख्यातिकामश्च भवति तदा जातिं प्रयुक्ते कदाचिदयं
जान्युत्तरणाकुलीकृतो नोत्तरं मतिपद्येत उत्तरामतिपत्त्या च
निगृह्यते । अनभिधाने (च) जातेरेकान्तत्रयः परस्येत्यैकान्तिकात्

(१) अथ प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च
तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यत इत्यत आह ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यक्षस्थानस्य विद्वत्प्राज्ञातिवद्वृत्त्वमिति भा-
ष्यम् । तस्यार्थमाह वाचिककारः जातेः संक्षेपेणोक्ताया इत्यादि ।
इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

पराजपाद्वरमस्तु सन्देह(१) इति युक्तो जातेः प्रयोगः ।

असाधुसाधननिराकरणार्थमित्यन्ये-एकेतु जातेः प्रयोगं प्र-
न्यन्ते असाधुसाधननिराकरणार्थमेवं चाहुः असाधौ तु साधने प्र-
युक्ते य आसां प्रयोगः मोऽनभिज्ञतया साधनदोषस्य, तदोपपददर्श-
नार्थं वा प्रसङ्गव्याजेनेति । एतच्च न युक्तम्-प्रयोजनाभावात्(२)
यदि तावदसाध्वेतत्साधनमिति प्रतिपद्यते य एवास्प दोषो बुद्धः
स एव वक्तव्यो न जात्याभिधानेन(३) प्रयोजनमस्ति । अथ न
बुद्ध्यते ? किमिति जातिं प्रयुङ्क्ते(४) न ह्यनवबुद्ध्यमानः शक्नोति
प्रयोक्तुम् । अधानवबुद्ध्यमानोपि (प्रयुङ्क्ते) यत्किञ्चिद् द्रूयात्
नियमो न स्यात् । एतेनानैकान्तिके पञ्चानां प्रयोगः प्रत्यु-
क्तः-य आहुरनैकान्तिके साधने परेण प्रयुक्ते पञ्च जा-
तयः प्रयोक्तव्या इति, तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । कथमिति ? बुद्ध्या
तदेव वक्तव्यमबुद्ध्या अज्ञानमिति । एतेन युक्तायुक्तयोः पू-
र्वापरभावः प्रत्युक्तः । अयुक्ते साधने अयुक्तमुत्तरं युक्ते युक्त-
मिति । युक्तं च नाम (यत्) प्रतिज्ञादिदोषोद्भावनं नासौ जातिः,
उत्तरमेव तदिति जातिलक्षणापरिज्ञानादयुक्तमेतदपीति ।

समीकरणार्थं प्रयोगः समः साधर्म्यमेव समं वैधर्म्यमेव(५)
समापिति समार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः । समीक्रियतां
परपक्षो मावाकारि अर्थं तु समीकरणार्थं प्रवर्तते यथा लोके
कुटुम्बार्थं घटत इति । विशेषहेरभावो वा समार्थः न भवता

(१) वरं तत्सन्देह-पा० ६ पु० ।

(२) प्रयोजनासङ्गाभावादिति २ पु० पा० ।

(३) जात्याभिधाने-पा० ६ पु० ।

(४) प्रत्युज्जीत इति टीकासम्मतः पाठः ।

(५) समं वैधर्म्यमेव-इति नास्ति ६ पु० ।

विशेषहेतुः काश्चिदपादिश्यते इति । एनमर्धमुररीकृत्य प्रवर्तते यथाभूतं भवतः साधनं तथाभूतं ममापीति । न च सर्वापदेशव्याप्तिरव्यापकत्वात् । न हि सर्वापदेशे सर्वा जातयः प्रवर्तन्ते, न हि वैधर्म्येण स्थापनायामुत्कर्षापकर्षवर्षावर्षाविकल्पसमाः प्रयोक्तुं शक्यन्त इति । न च वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यता समर्थः जातेरसदुत्तरत्वात्—निपमेनैव जातिवाद्यमद्वादी भवति वादिनांतु सदसद्वादित्वे अनियम(१) इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

प्रतिषेधाविति । साधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं, वैधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतेन साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः यथा—अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकं कुम्भाद्यनित्यं दृष्टम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यः(२) प्राप्तः इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादित्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यसाधर्म्यमप्याकाशेनामूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्यस्मिन् साधर्म्ये न नित्यः ? न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सेयं जातिर्विशेषहेत्वभावं दर्शयति । विशेषहेत्वभावाच्चानैकान्तिकदेशनाभासा इति । एवं वैधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते यदि नि-

(१) अनियमप्रसङ्गः—पा० ६ पु० ।

(२) अमूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः—पा० ६ पु० ।

स्याकाशवैधर्म्यादनित्यः अनित्येनापि घटेनास्य वैधर्म्यममूर्त-
त्वमतो नित्यः प्राप्तः । तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादित्युक्ते य-
द्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्यस्यास्त्यमूर्तत्वमतो नित्यः
प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्येतस्मिन्(१) वैधर्म्ये न नित्यः(२) न
तर्ह्यपमेकान्तोऽनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याद्यानित्य इति ।
सोऽयं विशेषहेत्वभावः ॥

अनयोरुत्तरम्—

गोस्वाद्गोसिद्धिबत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

गवाश्चसाधर्म्ये सत्त्वादौ समाने, वैधर्म्ये चैकशफत्वादौ सा-
धर्म्यात् सत्त्वाद्गौरश्वो न भवति । न च वैधर्म्यादेकशफत्वादेरगौ-
र्गो भवति । किं कारणम् ? एकस्यानन्वयादेकस्य चाव्यावृत्तेः ।
यदन्वयव्यतिरेकि साधर्म्ये तस्माद्धर्मव्यवस्था, गोत्वं च तथा,
तस्माद्गोत्वादेव गौः सिद्ध्यति, तथेहाप्यमूर्तत्वमुभयव्यतिरेकि
उभयान्वयि च, तस्मान्नित्यत्वमनित्यत्वं च(३) न शक्यं प्रतिप-
त्तुम्, अपि त्वन्वयव्यतिरेकसम्पन्नादुत्पत्तिधर्मकत्वा(४)दनित्य
इति । अतो यद्ग्रीषीपि विशेषहेत्वभावादीति अयं विशेषहेतुः इति ॥

(इति सत्यतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम्)

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाद्यो-
त्कर्षापकर्षवर्णवर्णविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

आवेद्यमानधर्माधारोप उत्कर्षः, विश्रमानधर्मपिचयोऽपकर्षः,
वर्ण्यः साध्यः, अवर्ण्यः असाध्यः, विकल्पो विशेषः, एतेषां

(१) सत्यप्यस्मिन्-पा० ६ पु० । (२) प्राप्तः-इत्यधिकम् ६ पु० ।

(३) नित्यमनित्य च-पा० ६ पु० । (४) उत्पत्तिमत्त्वा-पा० ६ पु० ।

धर्माणामुद्भावनायाः प्रयोगा उत्कर्षममाद्या जातयः(१) साध्य-
साधनधर्मयोस्तुल्यतया प्रत्यवस्थानं साध्यसमेत्युच्यते—यथा
तस्मिन्नेव हेतौ घटनाधर्म्यादित्युक्ते यदि यथा घटस्तथा शब्द-
स्तदा घटो रूपादिमान् शब्दोऽप्येवं प्रसक्त इत्युत्कर्षममः ।
शब्दो वाऽरूप इति घटोऽप्येवं प्रसक्त इत्यपकर्षममः । घटोऽनित्य
इत्यवर्ण्यः शब्दोऽप्येवं, शब्दो वावर्ण्य इति घटोऽप्येवमिति
वर्ण्यवर्ण्यसमौ । मत्येतस्मिन् उत्पत्तिधर्मकत्वे विभागजः शब्दो न
विभागजो घटः विभागजाविभागजविकल्पवत् च(२)*नित्यानित्य-
विकल्प इति विकल्पममः । घटो वा अनित्य इत्यत्र को
हेतुरयमपि साध्यवद्भाषयितव्य इति साध्यवत् प्रत्यवस्थानात्
साध्यसमः ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारासिद्धेर्वधर्म्यादप्रतिषेधः ॥५॥

न, हेत्वर्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । न द्रूमो यावन्तो घट-
धर्मास्ते सर्वे एव शब्दे सम्भवन्तीति, अपि तु यो यस्य सा-
धको धर्म उपपद्यते स तत्साधनं तत्रोपसंह्रियते । तथाचशब्दे-
न शब्दे चोत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म उपसंह्रियते । एवं यथोक्तमसम्ब-
द्धम् । यथा गौस्तथा गवय इत्युक्ते न गोधर्माः सर्वे एव गवये,
न गवयधर्माः सर्वे एव गवि प्राप्नुवन्ति । अपि तु यदि-
तरस्पेतरेण सम्बद्ध्यते तावन्मात्रमेवोपसंह्रियते । अशेषधर्मोप-
संहारे तु यथा तथेत्येव न स्यात् स एवासावाने, स्यात्
तथेहापीत्ययमदोषः । यत्पुनरेताद्विभागजाविभागजविकल्पव-
न्नित्यानित्यविकल्प इति ? यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरक्ति

(१) उभयोः—पा० ६ पु० । (२) विकल्पे च—पा० ६ पु० ।

* यदिति कृते २ पु० पा० ।

नैवं विभागजत्वम् । न हि किञ्चिद्विभागाज्जायमानं यथो-
क्तविशेषणं निसमनित्यं वा दृष्टमित्येतदप्यनुत्तरम् ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

दृष्टान्तः साध्य इति द्रुवता भवता न दृष्टान्तलक्षणं
व्यङ्गायि । दृष्टान्तो हि नामाविहतयोर्दर्शनयोर्विषयः ।
तथा च साध्यत्वमनुपपन्नम् । अथ दर्शनं विहन्यते ? नासौ
दृष्टान्तो लक्षणाभावादिति ।

यत्त्रयोक्तं जातीनां(१) पौनरुक्त्यं प्रसज्यत इति ?—न पौनरु-
क्त्यमर्थभेदात्—यथा चोत्कर्षसमादीनां भिन्नार्थस्तथोक्तम् । प्रयोग-
भेददर्शनाच्च—प्रयोगश्च भिन्न उत्कर्षसमादीनामिति । आनन्त्यमिति
चेत् ?—अथ मन्यसे यदि प्रयोगभेदाद्भेदो न चतुर्विंशतिर्जातय
इति प्राप्तम् ? न, अनवधारणात्—नेदमवधार्यते चतुर्विंशतिर्जा-
तय इति, किन्तु(२)दाहरणानां भेदः । कथमवगम्यते ? त-
थाहि प्रकरणसमैका चतुर्दा भिन्नेति । अथ सामान्यतो-
ऽभिन्ना जातय इत्यभेदं श्रूयात् ? तस्याप्यभ्युपगतं चतुर्दशत्वं
निवर्तते । अथ कुतश्चिद्भेदाद्भेदः ? अदेश्यं(३) तर्हि उत्कर्षस-
माद्या न विकल्पसमातो भिद्यन्त इति, यथा केनचिद्भे-
देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्भेदेन चतुर्विंशतित्वम् । अ-
विशेषसमा त्वियं जातिः उत्कर्षसमादीनामेकत्वं किञ्चित्साधर्म्या-
दिति । अस्या जातेरुक्तमुत्तरम् ॥

(इति साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिजातिपदकप्रकरणम्)

(१) जातीतां—पा० ६ पु० ।

(२) अपि तु—पा० ५ पु० ।

(३) अचोद्यं इति २ पु० पा ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वा-
दप्राप्त्यासाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति कृते यदि तावदयं
हेतुः साध्यं सम्प्राप्नोति प्राप्त्या अविशिष्टः । कोऽविशेष-
पार्थः ? उभयोर्विद्यमानता—नाविद्यमानः सम्प्राप्यत इति हेतोः
साधनार्थो हीयते । अथ न प्राप्यते ? अप्राप्तेनाहेतुना अ-
विशिष्टत्वादहेतुर्भवति । न ह्यग्निरप्राप्तो दहति । प्राप्त्या प्रस-
वस्थानं प्राप्तिसमः अप्राप्त्या प्रसवस्थानमप्राप्तिसमः । अ-
नयोभेदेनोपन्यासो विवक्षातः—भेदविवक्षायां प्राप्त्यप्राप्तिसमा-
धिति । अभेदविवक्षायामेकमेवोत्तरम्—यथा वृक्षा वनमिति ।

जातिलक्षणाभावाच्चेव्यं जातिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे य-
ज्जातेर्लक्षणं तदस्या नास्ति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रसवस्थान-
मिति हि तव, न च लक्षणेनासम्बद्धा जातिरिति श-
क्त्यं वक्तुम्, न हि गोलक्षणहीनोऽश्वो गौरिति, न,
सूत्रार्थापरिज्ञानात्—साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रसवस्थानं जाति-
रित्यस्य सूत्रस्यार्थो न व्यजायतीत्यनुत्तरमेतव । एतेन त्रै-
काल्यसमाध्याः प्रत्युक्ताः सूत्रार्थापरिज्ञानात् ॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारा(?)द-
प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

मृत्पिण्डप्राप्तानां दण्डादीनां नाविशेषो न च साध्य-
साधनभावनियुक्तिः—न हि मृत्पिण्डप्राप्तो दण्डः साधनत्वं
जहाति नापीतरत्वं साध्यत्वं जहाति । अथ मन्यसे घ-
टस्तत्र साध्यस्तस्य चाविद्यमानस्य किं साधनेन ? ना-

(१) चाव्यभिचारोदित्यपि कश्चित् ।

विद्यमानस्य साधनमपि तु मृत्पिण्डो घटीक्रियत इति ।
 किमिदं घटीक्रियत इति ? मृदवयवाः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यू-
 हान्तरमापद्यन्ते व्यूहान्तराच्च घटोत्पत्तिः । पीढने चाभि-
 चारादप्राप्त्यापि साधकत्वं दृष्टम् । कोऽप्राप्त्यर्थः ? पर-
 स्परौपदेश्यमन्तरेण साधकत्वम् । अन्यथा तुद्देशेनार्थं प्राप्तं
 एव निष्पाद्य । इयं च जातिः सर्वहेत्यपवादद्वारिका यदि
 ज्ञापको हेतुरपदिश्यते तथापि, यदि कारकस्तथापी-
 ति । सा चेयं कार्यकारण(न्वा)पवादद्वारेण प्रवर्तमाना व्या-
 हता भवति । को व्याघातः ? उत्तरस्थानुत्थानम् । कय-
 मिति ? यदिदमुत्तरं प्राप्स्यार्थं (कारणत्वापवादद्वारेण) साधयेद-
 माप्य वेति तस्यापि प्रतिषेध्यं प्राप्य वाऽप्राप्य वेति स-
 मो दोषः ॥

(इति प्राप्त्यप्राप्तियुगलद्वयादिविकल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणम् ।)

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रति-
 दृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटादिसाधर्म्येण कृते इत्थं—घट
 एव तावदनेन इत्यत्र को हेतुरिति प्रसङ्गममः । प्रति-
 दृष्टान्तममस्य यदेव भाष्य उदाहरणं तदेव द्रष्टव्यमिति ।
 वाय्वाकाशसंयोगस्याकारणत्वादयुक्तमिति चेत् ?—अथ म-
 न्यसे न वाय्वाकाशसंयोगः क्रियाकारणं त्रिष्वपि कालेष्व-
 सम्भवात् ?—न वाय्वाकाशसंयोगेनाकाशे क्रिया कृता न
 करोति न करिष्यतीति, यच्च त्रिष्वपि कालेष्वकारणं त-
 दकारणम्—यथा घटो घटान्तरस्य ? । न, तत्समानधर्मोपपत्तेः—
 न द्रव्यो वाय्वाकाशसंयोग एव कारणमपि तु तथाभूतीध-

मोऽन्यत्र दृष्टो यथा वायुवनस्पतिसंयोग इति । पस्त्वसौ तथाभूतः क्रियां न करोति तन्नाकारणत्वादपि तु प्रतिबन्धकात् । केनाभ्य प्रतिबन्धः ? । यदत्परिमाणेन, यथा-मन्दवातवेगेन तुम्हानां लोष्टादीनामिति । यदि च क्रियां दृष्ट्वा क्रियाकरणमिति मन्यसे सर्वं कारणं क्रियानुमेयं भवतः प्राप्तं ततश्चोपादानं कारणस्य न प्राप्नोति किमिदं करिष्यसाहो न करिष्यतीति । यस्य पुनः साधर्म्याद्दु(१)पादानं तस्य युक्तम् । यदि च तत्तदृशं न कारणमिति मन्यसे ? जनैकान्तिको हेतुर्न प्राप्नोति, न हि यच्छब्देऽमूर्तत्वं तदाकाशादीनामिति, अनुमानं चान्यत्र दृष्टस्यान्यत्र सादृश्यादेव प्रवर्तते न हि ये धूमधर्मा एकस्मिन् धूमे त एव घृमान्तरेष्वपीति ॥

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिषत् तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥

इदं तावदयं मष्टव्यः के प्रदीपमुपाददते किमर्थं चेति ? । दिदक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति ? । अथ प्रदीपोपलभ्यर्थं कस्मान्न प्रदीपोपादानं कुर्वते ? । अन्तरेण प्रदीपो दृश्यते प्रदीपान्तरमिति । अथ दृष्टान्तः किमर्थमुपादीयते ? अज्ञातस्य मज्ञापनार्थम् । अथ दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तः किमर्थं देश्यते ? यदि मज्ञापनार्थं नाप्रज्ञातो दृष्टान्त इति । (यत्पुनराकाशदृष्टान्तवदिति)(२) ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

अभ्युपगमात्-प्रतिदृष्टान्तस्य च हेतुभावं प्रतिपद्यमानेन द-

(१) सामर्थ्यादिति २ पु० पा० ।

(२) () एतद्वन्तर्गतो ग्रन्थः २ पु० नास्ति ।

दृष्टान्तस्यापि हेतुभावोऽभ्युपगन्तव्यः हेतुभावश्च साधकत्वं स च कथं हेतुर्न स्यात् यद्यप्रतिपदः साधकः स्यात् अप्रतिपदश्चायं, साधकप्रयोगानुपपत्तेश्च यदि तावदेवं प्रयुक्ते यथा भवदीयो दृष्टान्तस्तथा मदीय इति अभ्युपगमान्न प्रतिदृष्टान्तः । अथैवं प्रयुक्ते यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघाताच्च प्रतिदृष्टान्त इति ॥

(इति युगनद्धवादिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमजातिद्वयप्रकरणम् ।)

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटवदिति कृते यदि शूयात् प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तदभावादनुत्पत्तिधर्मकः अनुत्पत्तिधर्मकत्वाच्च नित्य इति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः ॥

तथाभावाद्दुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

यथैव प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तथा शब्दोपीति उत्पन्नः सन् शब्द इति भवति उत्पन्नः सन्नुत्पत्तिधर्मक इति भवति तथानित्य इति । उत्पन्ने उत्पत्तिधर्मकत्वमस्तीति न कारणप्रतिषेधः अनुत्पन्नस्य चातथाभावात् न चायमनुत्पन्नः शब्द इति वा उत्पत्तिधर्मक इति वा नित्य इति वा अनित्य इति वा व्यपदेश्ये शक्यत इति । ज्ञापकश्चायं हेतुर्न कारकः ज्ञापके च कारकवत् प्रत्यवस्थानममम्बद्धम् । न कारकज्ञापकयोर्भेदोऽस्ति कारकत्वादिति चेत् ? न, कारकज्ञापकयोः क्रियाज्ञप्तिहेतुत्वात् । योऽप्ययं ज्ञापकः सोऽपि किञ्चित् कुर्वन् ज्ञापक इत्युच्यते कारकोपीति(१) । नैप दोषः कारकस्य क्रियाहेतु-

(१) कारकत्वादिति—पा० ६ पु० ।

त्वाद् ज्ञप्तिहेतुत्वाद् ज्ञापकस्येति । तत्रैको वस्तु निष्पादयति एकस्तु विद्यमाने वस्तुनि ज्ञप्तिं करोति प्राक्चोत्पात्तिधर्मकत्व-
स्याभावादनुत्पत्तिधर्मकः शब्द इति घुवाणः शब्दमभ्युपैति
नासतोऽनुत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म इति । ततश्च विशेषणमनर्थकं प्रा-
गुत्पत्तेरिति ।

अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्था-
पत्तिसमैवेयमिति, प्रागुत्पत्तेः प्रयत्नान्तरीयकत्वस्याभा-
वादर्थोदप्रयत्नान्तरीयकोऽप्रयत्नान्तरीयकत्वाच्च नित्य इति
कृते उत्तरं ब्रूयात्(?) नायं निष्पन्नोऽप्रयत्नान्तरीयकं(?) नित्य-
मिति । प्रथी हि तस्य गतिः किञ्चिन्नित्यमाकाशादि किञ्चि-
दनित्यं विद्युदादि किञ्चिदसदेव आकाशकुसुमादि ।

एतच्च न युक्तमुत्पत्तिसमः । कथमिति ? यत्तावदसदप्रयत्नान-
्तरीयकमिति न युक्तं प्रयत्नान्तरीयकत्वस्य जन्मविशेषणत्वात्-
यस्य न प्रयत्नान्तरीयकं जन्म तदप्रयत्नान्तरीयकं, न चाभावो
विद्यते अतो न तस्य जन्म । यच्चासत् किं तस्य विशेष्यमस्ति ।
एतेन नित्यं प्रत्युक्तम् । न हि नित्यमप्रयत्नान्तरीयकमिति
शक्यं वक्तुम् । जातिलक्षणाभावान्नेयं जातिरिति चेत् ? ना-
नुत्पन्नैरहेतुभिः साम्यात्-पोऽनुत्पन्नः स न हेतुः तद्यथा अ-
नुत्पन्नास्तन्तवो न पटस्य कारणमिति ॥

(इत्यनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ।)

सामान्यदृष्टान्तघोरैन्द्रियकत्वे सप्ताने नित्याः
नित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संशयसमा साध्यममातो न विद्य-
ते इति चेत् ?-अथ मन्यसे यथा साधर्म्यसमोदाहरणं साध-

म्यात् प्रवर्तते तथा संशयसमापीति, अतोऽभेदान्न जात्यन्तरमिति ? न, उभयैकसाधर्म्यभेदात्—उभयसाधर्म्यात् संशयसमः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसम इति विशेषः ॥

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् संशयः वैधर्म्याद्विशेषदर्शनाच्च संशयः उभयथा तु(१) संशये सामान्यविशेषदर्शने सति संशये ऽत्यन्त(२)संशयप्रसङ्गो नित्यं सामान्यं संशयं करोतीति तु न प्रतिपद्यामहे सति सामान्ये विशेषदर्शनाद्यावृत्तेरिति ॥

(इति संशयसमप्रकरणम् ।)

उभयसाधर्म्यात् प्राक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संशयसमसाधर्म्यसमाभ्यां प्रकरणसमानं भिद्यते । कथमिति ? तत्रापि साधर्म्यमिहापीति ? । न, उभयपक्षसाधर्म्याद् भेदासिद्धेः—उभावत्र वादिप्रतिवादिनौ पक्षपरिग्रहेण नित्यानित्यत्वे साधयतः, न चैवं साधर्म्यसमसंशयसमयोरिति ॥

प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः(३) ॥ १७ ॥

विरुद्धान्वयभिवार्येष उक्तोत्तर इति । प्रकरणोत्थानं च न प्रतिपक्षादिति श्रूमः किन्तु तच्चादर्शनात्(४) तदुक्तं प्रकरणसमे हेत्वभास इति ॥ (इति प्रकरणसमप्रकरणम् ।)

(१) उभयथा संयोगिति—पा० ६ पु० ।

(२) संशय इत्यत्र—पा० ६ पु० ।

(३) प्रतिपक्षोपपत्तेः—पा० ६ पु० । (४) तच्चादर्शनात्—पा० ६ पु० ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः(१)हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

अहेतुसाभ्यात् प्रत्ययस्थानमहेतुमम इति ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नोत्पद्यमानमहेतुत उत्पद्यते नापि
ज्ञाप्यमानमहेतुना ज्ञाप्यते इति ।

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

विरोध उत्तरदोष इति । यस्मिंश्चपि कालेषु न सा-
पयति स न हेतुरिति प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः ।
उक्तोत्तरत्वाच्च-प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यत्रो-
क्तोत्तरमेतदिति ।

(इति हेतुममकरणम् ।)

अर्थापत्तितः प्रतिषेधसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

उदाहरणं भाष्ये ।

अनुक्तस्वार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैका-
न्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमर्थादापद्यत इति युवाणः पक्षं हा-
पयति । किं कारणम् ? सामर्थ्यस्यानुक्तत्वात् । एवं च
पक्षहानेरुपपत्तिः । अनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः(२) पूर्वसूत्रव्या-
घातः । यद्गुक्तं नानैकान्तिकत्वमनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानीद-
ति ? तद्व्याहृत्यते(३) नास्ति व्याघातः सन्निधिविशिष्टाया अ-
नैकान्तिकत्वाभ्युपगमात्—येयं सूत्रेणोपात्ता साऽनैकान्तिकी

(१) त्रैकाल्यानुपपत्तेरिति न्यायसूचीनियन्धे ।

(२) अनुपपत्तेः-पा० ६ पु० । (३) अनुपपत्तेरिति-पा० ५ पु० ।

नार्थापत्तिमात्रं यथानुमानं व्यभिचारि यत् तदप्रमाणं नेतर-
दिति तथेहापीति ॥

(इति अर्थापत्तिसमप्रकरणम् ।)

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भा-
वोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधर्म्यसमातो न भिद्यते अवि-
शेषसमः । कस्मात् ? साधर्म्यमात्रात्—प्रवृत्तेरविशेषादिति चे-
त् ? न, एकसमस्तभेदाद्भेदः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसमा स-
मस्तसाधर्म्याद्विशेषसमेति ॥

क्वचिद् तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिच्छानुपपत्तेः(१) प्रतिषे-
धाऽभावः ॥ २४ ॥

क्वचिद् साधर्म्यमुपलभ्यते क्वचिन्नेति सूत्रार्थः । अभ्युप-
गमाच्च विरोधः सर्वभावानामनित्यत्वं प्रसङ्गवता अभ्यनुज्ञा-
तं शब्दस्यानित्यत्वं व्यर्थं वा सर्वाभावग्रहणमिति । उक्तश्च वि-
शेषोऽन्वयव्यतिरेकसम्पन्नो हेतुर्नोत्तर इति ।

(इति अविशेषसमप्रकरणम् ।)

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

उदाहरणं भाष्ये । उपपत्तिसमा प्रकरणसमातो न भिद्य-
त इति तत्रापि नित्यानित्यकारणोपपत्तिरिहापीति ? । न, नित्याः
नित्यकारणस्यैकत्रोपपत्तेः—नित्यकारणं चानित्यकारणं चै-
कत्रोपपद्यत इत्युपपत्तिसमः नित्यानित्यपक्षाभ्यां प्रत्यवस्था-
नात् प्रकरणसम इति भेदः ॥

(१) तद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिद्योपपत्तेः—पा० ६ पु० ।

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नित्यत्वकारण(१)मप्यस्योपपद्यते इति
ब्रूयताऽभ्यनुज्ञातं अनित्यत्वकारणमिति, तथा च विरोधादुत्त-
रपक्षोत्थानं न युक्तम् ॥

(इति उपपत्तिममकरणम् ।)

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । सर्वसाधारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्ये-
त्युपलब्धिसमार्थः । सर्वमनित्यं सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवा-
ह्यकरणप्रत्यक्षत्वेनाधारोप्याव्यापकत्वं हेतोः, न ह्यपं हेतुः स-
र्वस्मिन्ननित्ये ह्यणुकादौ विद्यत इति । श्रूयमाणप्रतिज्ञार्था(२)-
व्यापकत्वं वा हेतोः । यथाऽनित्यः शब्दः शब्दान्तरोत्पादकत्वा-
दिति, न शब्दान्तरोत्पादकत्वेन सर्वः शब्दो व्याप्यते । न ह्य-
न्त्यः शब्दः शब्दान्तरं करोति ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अनित्यः शब्द इति ब्रूयता न साध्यान्तराणां कारणान्त-
रं प्रतिषिध्यते न साध्यस्य कारणान्तरमिति ।

अपरे तु परिहारान्तरं ब्रूयते-यदेव प्रयत्नान्तरीयकं तदेव
तस्मादानित्यमिति । एतच्च नात्रिवादात्-यः प्रयत्नान्तरीयकत्वं
प्रतिषिध्यते न तं प्रति किञ्चित् साध्यते, यदा तु प्रयत्नान्तरी-
यकत्वं वस्तुविशेषणं तदाऽन्यो हेतुर्वक्तव्यः । जातिलक्षणा-
भवाच्चेपं जातिः । न, अहेतुसामान्याज्जातिः ॥

(इत्युपलब्धिममकरणम् ।)

(१) नित्यानित्यकारण-पा० ६ पु० ;

(२) प्रतिज्ञातार्थ-पा० ६ पु० ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतो-
पपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । न उक्तोत्तरत्वात्—द्वितीयाध्याये उ-
क्तोत्तरमेतत् ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंबेदनादध्या-
त्मम् ॥ ३१ ॥

आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे च सत्त्वनुपलब्धेरिति
प्रयोगः । एवं च सति न हेत्वन्तरं नानैकान्तिकं विप-
क्षार्थात्त्वात् । आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्यय-
स्याव्यभिचारान्नार्थापत्तिसमेति ॥

(इति अनुपलब्धिसमप्रकरणम् ।)

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गाद-
नित्यसमः ॥ ३२ ॥

सर्वमनिसं प्राप्नोतीत्युदाहरणं भाष्ये । आविशेषसमातो
अनिससमा न भिद्यते तत्रापि सर्वाविशेष इहापीति ? । भि-
द्यते तत्र सर्वाविशेष इह सर्वानिसत्वमिति ।

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाम-
र्थ्यात्(१) ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य
हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावाद्वाविशेषः ॥ ३४ ॥

प्रतिषेध्येन पक्षेण प्रतिषेधस्य प्रतिज्ञादियोगः सामा-

न्यम् । तथादे (वादि)प्रतिषेध्यस्थानिसत्त्वस्यासिद्धिर्घटादिसा-
धर्म्यात् ननु प्रतिषेध्यस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन प्रतिज्ञादि-
योगसामान्यादिति । नेयं साधर्म्यमात्रात् स्थापना, अपि तु ह-
ष्टान्ते विशिष्टमन्वयव्यतिरेकिणं धर्मं(१)मुपलभ्य तत्सामर्थ्यात् ।
न च प्रतिपक्षस्यैवंभूतो धर्म उपपद्यते । तस्मात् प्रतिषेधो
नोपपद्यते इति । उक्तं चात्र क्वचित् तद्दर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चो-
पपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । यच्चाविशेषसम उत्तरं तदि-
हापि द्रष्टव्यम् । नासाधनादिति चेत् ?-अथ मन्यसे न
मया सर्वस्थानिसत्त्वप्रसङ्गेन सर्वस्थानिसत्त्वं साध्यते, अपि
त्वेवं ब्रुवाणस्य सर्वस्थानिसत्त्वं प्राप्नोतीति प्रसङ्गः क्रियते ? ।
न, विशेषहेतूपपत्तेः—न मया साध्यसाधर्म्यमात्रेण साधन-
मुच्यते इत्यतो न सर्वानित्यत्वप्रसङ्गः । सर्वानित्यत्वसाधने प्र-
माणाभावाच्च— न सर्वानित्यत्वप्रमाथकं प्रमाणस्तीति । अथ
सर्वानित्यं सच्चादिति साध्यवेत् ? तस्यापि नान्वयो न
व्यतिरेकः ॥

(इति अनित्यसमप्रकरणम् ।)

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः(२)नित्य-
समः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इत्येतस्यां प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञादिदोषो-
द्भावनद्वारिका जातिः—अनित्यः शब्द इत्यभिधान एव
भवान् शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानीते । कथमिति ? यदनित्यत्वं
तत्(३) किं शब्दे नित्यमस्ति उत कदाचिद्भवतीति ।

(१) व्यतिरेकिलक्षण धर्म—पा० ६ पु० ।

(२) नित्यत्वं—६ पु० ।

(३) यत् तदनित्यत्वं—पा० ६ पु० ।

यदि नित्यं धर्मनित्यत्वाद्धर्मिणोऽपि नित्यत्वम् । अथानित्यमनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्द इति ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः
प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यस्वमिति ध्रुवताऽभ्यनुज्ञातमनित्यत्वम् ।
अभ्यनुज्ञानाच्चासमर्थः प्रतिषेध इति । अथ नाभ्यनुज्ञायते ? नि-
त्यमनित्यभावान्नित्यः शब्द इति हेतुर्नोपपद्यते हेत्वनुपपत्तेर-
नर्थकः प्रतिषेधः । प्रश्नानुपपत्तिश्च पृथग्धर्मत्वेनानित्यत्वस्था-
नभ्युपगमात् । अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगोऽनित्यत्वमित्यु-
क्ते न युक्तः प्रश्नः किमयमत्यन्तं भवति उत नात्यन्त-
मिति । आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चैकस्य न युक्तः ।
अनित्यता नित्येति ध्रुवता एकस्यात्यन्तिकसत्तायोगो ऽना-
त्यन्तिकयोगश्चाभ्यनुज्ञायते स चायं विरोधान्न युक्त इति ।
प्रतिषेधदोषोद्भावनाद्युक्त इति चेत् ?—अथ मन्यसे न मयैकस्य
नित्यत्वमनित्यत्वं चाभ्युपगम्यते, अपि त्वनित्यः शब्द इति
ध्रुवाणस्य भवतः स एव दोष इति ? न, विकल्पानुपपत्तेः—
नायं पक्षदोषो न साधनदोषः, पक्षदोषस्तावदयं न भवति पक्ष-
स्य तादवस्थात् । न साधनस्य, प्रतिज्ञादिदोषाणामनुद्भावा-
त् । विरोधस्य चोक्तोत्तरत्वादिति ॥

(इति नित्यसमप्रकरणम् ।)

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥ ३७ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरियकत्वादित्युक्ते जातिः का-
र्यसमा प्रयुज्यते—प्रयत्नकार्यमनेकधा दृष्टमिति किञ्चित् प्रयत्न-
नन्तरं व्यज्यते किञ्चित् प्रयत्नानन्तरमुत्पद्यते प्रयत्नानन्त-

रमुपलब्धेर्हेतुत्वाधारोपेणानैकान्तिकदेशनात् कार्यसप्तः । कार्यः
शब्दः प्रयत्नान्तरमुपलब्धेरिति हेतुमनैकान्तिकं चोदयति ।
प्रयत्नान्तरमुपलब्धमानं कार्यमकार्यं च दृष्टमिति । अथ
प्रयत्नान्तरं जन्म हेत्वर्थः तथाप्यसिद्धदेशनेति ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥३८॥

यत् खलु प्रयत्नेन व्यज्यते तत्रानुपलब्धिकारणमुपप-
द्यते, न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदस्ति, तस्मान्न
व्यज्यते इति । संशयसमातो न भिद्यत इति चेत् ? उभयसा-
धर्म्यात् संशयसप्तः अयं तु न तथा तस्माद्भिद्यत इति । अथ
साधर्म्यसमातो न भिद्यत इति चेत् ? न, हेत्वधारोपेणात् ।
साधर्म्यसमा न हेत्वधारोपेण प्रवर्तते इयं त्वन्यथाभिहिते हेतौ
धन्ययाकारं प्रवर्तते ॥

(इति कार्यसप्तप्रकरणम् ।)

एवं जातयो व्यवस्थिताः । अथेदानीं पदपत्नीमुपन्यस्य-
न्निदमाह—

प्रतिषेधे विप्रतिषेधे ऽपि(१) समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रथमपक्षवादी जातिवादिनमुत्तरं प्रवीति । पद्यनैकान्ति-
कत्वादहेतुः प्रतिषेधोप्यनैकान्तिकः कस्यचिदप्रतिषेधात् कस्य-
चित्प्रतिषेधादिति । विशेषहेत्वभावो वा अविशेषः । दोषं भाष्ये ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वासु जातिस्वेषा प्रयुक्तिरिति सूत्रार्थः ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

तृतीयः पक्षो विप्रतिषेधः । एतस्मिन् विप्रतिषेधे स-

(१) प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः— इति न्यायसूचीनियन्धे ।

मानमनैकान्तिकत्वं दोष इति चतुर्थः पक्षः ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयपक्षं सदोषमभ्युपेत्य तृतीयपक्षे ऽपि प्रतिषेध-
तुल्यदोषतामासञ्जयन् विप्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति श्रुत्वा
मतमनुजानाति(१) सेयं मतानुज्ञा भवतीति पञ्चमः पक्षः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे पर-
पक्षदोषाभ्युपगमात् समानां दोषः ॥ ४३ ॥

स्वपक्षसमुत्थानं दोषमभ्युपेत्य परपक्षे ऽपि प्रसञ्जयन्(२)
स्वपक्षदोषमनुजानातीति तुल्या मतानुज्ञा । शेषं भाष्ये ।
अत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपक्षमाः पक्षाः ।
प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थपक्षाः पक्षाः । तेषां साध्य-
साधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थपक्षयोरर्थाविशेषात् न पुन-
रुक्तदोषप्रसङ्गः—समानः तृतीयपक्षमयोः पुनरुक्तदोषः ।
तत्र पञ्चमपक्षयोः पुनरुक्तदोषः, तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा दोषः ।
मथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति परपक्ष्यामुभयोरसिद्धिरयुक्त-
(त्व)वादित्वात् । यदाऽनुपलब्धिकारणाभावे सति प्रयत्नानन्तर-
मुपलब्धेरिति विशेषहेतुरुच्यते तदा न परपक्षी प्रवर्तते । एतास्तु
जातयो न तत्राविवेकमुपकुर्वन्तीति भेदमात्रमासामुक्तमिति ।

(इति परपक्षीरूपकथाभासप्रकरणम् ।)

इति—श्रौतद्वयौतकरे न्यायवार्तिके पञ्चमस्याध्या-
यस्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) तमनुजानाति-पा० ६ पु० ।

(२) प्रयुञ्जन्-पा० ६ पु० ।

पञ्चमे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमनुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाग्निग्रहस्यानवहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तम् । तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि तु परानयवस्तूनि अपराधाधिकरणानि । सामान्यतो द्वे निग्रहस्थाने । कर्तृकर्मकरणानां तस्य ।

तत्रैके वर्णयन्ति पक्षस्येति, एवं चाहुर्दूषणानि न्यूनता वयवोत्तरदोषाक्षेपभावोद्भावनानि एभिर्हीतो परपक्षो दूष्यत इति । एतच्च न सम्यक्, कर्मणस्तादवस्थात्—न हि दूषणाभिधानेन कर्मणोऽन्यथात्वं भवति यथाभूत एवार्थो दूष्यमाणस्तथाभूत एवादूष्यमाणोऽपि । न करणस्य विषयान्तरे ऽसामर्थ्यात्—साधनमपि प्रतिज्ञादिकं न दूष्यते(१) विषयान्तरे ऽसामर्थ्यात् । न हि किञ्चित्साधनं यद्विषयान्तरे समर्थं स्यात्

(१) न दूष्यमिति—पा० ६ पु० ।

सर्वं साधनं स्वविषये समर्थमिति । तस्मादसमर्थयोः कर्म-
करणयोरुपादानात् कर्तुर्निग्रह इति । यत् कर्म क्रियार्थ-
मुपादीयमानमभीष्टक्रियां न निर्वर्तयति तदिदमसमर्थं यथा
सिकता घटादिकरण इति । यत् च करणं क्रियार्थमुपादीय-
मानं क्रियां न निर्वर्तयति तदसमर्थं यथा तुर्यादि घटे ।
स्वविषये तूभयं समर्थम् । तदन्यविषयस्य च कर्मणोऽन्य-
विषयस्य च करणस्यान्वयोपादानात्(१) कर्तुरज्ञानम् । अ-
ज्ञानं पुनरप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वेति कर्ता निगृह्यते, न कर्म-
करणे पारतन्त्र्यात् । तस्मात् स्वतन्त्रस्य कर्तुर्निग्रह इति ।
विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च पुरुषवर्षत्वात् पुरुषस्येति—विप्रति-
पत्त्यप्रतिपत्ती च पुरुषस्य वचनद्वारेण गम्येते तस्मात् प्र-
तिज्ञादिदोषा इति भक्तिः(२) । कानिचिन्निग्रहस्थानान्यज्ञा-
नादीनि पुरुषधर्मा एव ।

द्वैविध्यानुपपत्तिरनेकाभिधानादिति चेत् ?—अनेकं नि-
ग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रे पठ्यते तस्माद्द्वे निग्रहस्थाने इव-
युक्तम् ? । न, सामान्यभेदविस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेः—
सामान्यमधिकृत्य निग्रहस्थाने द्वे, भेदविस्तरविवक्षायां तु
द्वाविंशतिधा भेदः । उदाहरणमात्रत्वाच्च भेदस्याऽऽनन्त्यमिति ।

प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणीति भाष्यम् । वक्तृ-
विषयकत्वात् प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?—
अथ मन्यसे विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमित्य-
भिधाने प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रितत्वे कः प्रसङ्ग इति ? न,

(१) उपादानात्—पा० ६ पु० ।

(२) शक्तिः—पा० ६ पु० ।

क्रियावचनदोषद्वारेण कर्तृवक्तृणामङ्गत्वोपपत्तेः । क्रियाद्वारेण कर्ता दृश्यते वचनद्वारेण वक्तोति न प्रतिज्ञाद्याश्रयत्वमनुपपन्नम् । न चाधाराधेयभाव आश्रयाश्रयिभावो विवक्षितः । किं तु प्रतिज्ञादिमुखेनोद्भावनामिति ।

तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिसंप्लवन्त इति भाष्यम् । तत्त्ववादिनो निग्रहस्थानानुपपात्तः प्रतिपादकत्वात्—तत्त्वं ब्रवीतीति प्रतिपादयति प्रतिपादयंश्च निगृह्यत इति न युक्तम् ? । न परापदिष्टदूषणदोषानवबोधद्वारेण तदुपपत्तेः । तत्त्ववादी मध्यमपक्षे द्वितीयपक्षवादिना (च) यो 'दूषणाभास उक्तस्य तत्त्वानवबोधान्निगृह्यते तत्त्वमभिधानोऽपि, तत्र वस्तु निर्णीतं निर्णीते च वस्तुनि दूषणाभासस्याप्रतिपत्त्या निगृह्यत इति । तत्रोदाहरणभेदप्रदर्शनार्थं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रम् ॥

लक्षणं च—

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः॥२॥

प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं यदा स्वपक्षे दृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति तदा निगृहीतो वेदितव्यः । यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्येकः । सामान्यमैन्द्रियकं दृष्टं नित्यं, कस्मान्न तथा शब्द इति द्वितीयः । यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति घटोऽप्येवमास्त्विति तृतीयः । अनेन किल प्रतिदृष्टान्तधर्म स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति अभ्यनुज्ञानाच्च दृष्टान्तं जहन्नियमनान्तमेव पक्षं जहातीति प्रतिज्ञाहानिरित्युच्यते ।

एतच्च न बुद्ध्यापठे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयते इति । हेतोरनैकान्तिकत्वं सामान्यदृष्टान्तेन परेण चोच्यते तस्यानैकान्तिकदोषोद्धारमनुक्त्वा स्वदृष्टान्ते निसर्तां प्रतिपद्यते । नि-

त्यताप्रतिपक्षेश्चासिद्धता(१) दृष्टान्तदोषो भवति । सोऽयं दृष्टान्तदोषेण साधनदोषेण च निग्रहो न प्रतिज्ञाहानिः । दृष्टान्तं च जहत् प्रतिज्ञामपि जहातीत्युपचारेण निग्रहस्थानम् । न च प्रधानासम्भवे उपचारो लभ्यते इति प्रतिज्ञाहानेर्मुख्यो विषयो वक्तव्यः ।

कथं तर्हीदं सूत्रं प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति ? । दृष्टश्चामावन्ते व्यवस्थित इति दृष्टान्तः स्वश्चासौ दृष्टान्तश्चेति स्वदृष्टान्तशब्देन पक्ष एवाभिधीयते । प्रतिदृष्टान्तशब्देन च प्रतिपक्षः—प्रतिपक्षश्चासौ दृष्टान्तश्चेति । एतदुक्तं भवति । परपक्षस्य यो धर्मस्तं स्वपक्ष एवानुजानातीति यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् इति द्वितीयपक्षवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थिते इदमाह—यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टमिति शब्दोऽप्येवं भवत्विति एषा प्रतिज्ञाहानिः । माग्नेन प्रतिज्ञातमनित्यः शब्द इति सामान्येन अनैकान्तिकत्वेन प्रत्यवस्थित इदमाह नित्य इति(२) माक् प्रमाणावधारितार्थपरित्यागाद्विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति । प्रसङ्गविधानादिति चेत् ?—अयं मन्यसे नामौ पश्चादापि शब्दस्य नित्यतां प्रतिपद्यते, किं तु प्रसङ्गं करोति—यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्ट शब्दोऽप्येवं भवत्विति प्रसङ्गं विधत्ते ? । तच्च(३) नात एव तत्प्राप्तेः । यत् एवासौ हेतुदोषोद्दारे कर्तव्ये प्रसङ्गप्रत्ययत एव निगृह्यत इति ।

हेतुदोषेण चरितार्थत्वान्न प्रतिज्ञाहानिः(४)निग्रहस्थान-

(१) असिद्धान्तता इति २ पु० पा० ।

(२) नित्यः शब्द इति—पा० ६ पु० ।

(३) यच्च—पा० ६ पु० ।

(४) प्रतिज्ञाहानिरिति नास्ति ६ पु० ।

मित्यन्ये— अन्ये तु वर्णयन्ति नैवेदं निग्रहस्थानं पुक्तं हेतुदोषेण चरितार्थत्वात् यस्मादैनैन्द्रियकवादिपस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं दोषस्तेनायं निगृहीत इति । नानैकान्तिकत्वदोषपरिहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः—तस्यैवानैकान्तिकस्य परिहारं कुर्वाणोऽयं निगृह्यत इत्यतोऽनैकान्तिकत्वं न निग्रहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्धनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

उदाहरणं पूर्ववत् । सर्वगतसर्वगतविकल्पेन प्रतिज्ञान्तरं करोति असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति—तत्रानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा सामान्येनैन्द्रियकेण प्रतिहता, असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञान्तरम् । तत् कथं निग्रहस्थानम् ? साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात्—अपरिज्ञाय साधनसामर्थ्यं कुर्वतोऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् । तदेतत्प्रतिज्ञान्तरम् । तदिदमप्रतिपत्तितो विप्रतिपत्तितो वा निग्रहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते हेतुश्च प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानम्—यथा गुणव्यतिरेकं द्रव्यं भेदेनाग्रहणादिति । एतेनैव प्रतिज्ञाविरोधोऽप्युक्तः—यत्र प्रतिज्ञा स्ववचनेन विरुध्यते यथा श्रमणा गर्भिणी । हेतुविरोधोऽपि—यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते यथा सर्वं पृथक् समुहे भावशब्दप्रयोगादिति । एतेन प्रतिज्ञया दृष्टान्तविरोधोऽपि व-

क्तव्यः—हेतोश्च दृष्टान्तादिभिर्विरोधः प्रमाणाविरोधश्च प्रतिज्ञा-
हेतवोर्वक्तव्यः । परपक्षसिद्धेन गोत्वादिनाऽनैकान्तिकदेशाना-
द्विरोधः—यः परपक्षसिद्धेन गोत्वादिना व्यभिचारयति
तद्विरुद्धमुत्तरं वेदितव्यम् । स्वपक्षानपेक्षं च तथा—यश्च स्व-
पक्षानपेक्षं हेतुं मयुक्ते अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति स
प्रसिद्धस्य गोत्वादेर्नित्यत्वविरोधाद्विरुद्धः । उभयपक्षसम्प्रति-
पन्नस्वनैकान्तिकः—यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं वस्तु तथात्वेन ते-
नानैकान्तिकदेशनेति । दृष्टान्ताभासाश्च कस्मान्निग्रहस्थानेषु
नोक्ताः ? हेत्वाभासपूर्वकत्वाद् दृष्टान्ताभासानां तदभिधानेनैवो-
क्ता वेदितव्या इति ॥

पञ्चप्रतिपेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासं-
न्यासः ॥ ५ ॥

यः प्रतिज्ञातमर्थं प्रतिपेधे कृते परित्यजति स प्रतिज्ञासंन्यासो
वेदितव्यः । उदाहरणं पूर्ववत् । सामान्येनानैकान्तिकत्वे हे-
तोः कृते ब्रूयात् कश्चैवपाहानित्यः शब्द इति एतत्साधनसा-
मर्थ्यापरिच्छेदात्(?) विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिपिद्धे विशेषमिच्छतो हे-
त्वन्तरम् ॥ ६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधनान्तरोपादाने पूर्वस्यासामर्थ्यरूपा-
पनान्निग्रहस्थानमिति, सामर्थ्ये वा हेत्वन्तरं व्यर्थमिति ॥

(इति प्रतिज्ञाहेत्वन्तराश्रितनिग्रहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणप्रकरणम् ।)

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । अभ्युपगतार्थासङ्गतत्वाग्निग्रहस्थानं य-

(?) परिज्ञानात्—इति क्वचित् ।

दभ्युपगतं तत्सम्बद्ध(१)मन्यदसम्बद्धमुच्यत इति ॥

‘वर्णकमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

उदारणं भाष्ये । साधननुपादानादज्ञानमेवं श्रुवन्न साधनं साध्यं जानति इति न साध्यं न साधनं चोपादत्त इति निगृह्यते ॥

परिपन्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातम-
विज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । असामर्थ्यरूपापनान्निग्रहस्थानम् । असा-
मर्थ्य(२) चाज्ञानायति ॥

परिवाप्यायोगाद्प्रतिसम्बन्धार्थमपार्थकम् ॥ १० ॥

यथा दशदाडिमादि(३)वाक्यम् । निरर्थकापार्थक्योरभेद
इति चेत् ?—अथ मन्यसे निरर्थकादपार्थक्यं न भिद्यते तत्राप्यर्थो
न गम्यत इहापीति ? । भिद्यत इति ब्रूयः । कथं ? तत्र हि वर्णया-
वपिह तु षडान्यसम्बद्धानि । तत्र कथं निग्रहस्थानम् ? । वाक्या
द्वे न विशेषावगतिरिति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानान्निग्रहस्थानम् ॥

(इति प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिकलशून्यनिग्रहस्थान-
चतुष्कप्रकरणम् ।)

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

अवयवानां विपर्यासेनाभिधानं निग्रहस्थानम् ।

नैवमपिसिद्धेरित्येके—एके तु श्रुते नैतन्निग्रहस्थानमेवमपि सिद्धे-
रिति । समयान्म्युपगमाच्च—न च वयमेवं समयं मतीच्छाम इति ।
मयोगाच्च—प्रयुक्तथावयवव्यप्यः सर्वशास्त्रेष्विति कस्यायं
समय इति । यत्तान्नैवमपि सिद्धेरिति ? मयोगापेतशब्दत्रदेतस्वा-

(१) तत् स्थितमिति क्वचित् । (२) असमर्थं वा—पा० ६ पु० ।

(३) दाडिमा इति—पा० ६ पु० ।

त-पथा गौरित्यस्य पदस्यार्थे गवीति(१) मयुज्यमानं पदं क-
कुदादिमन्तमर्थं प्रतिपादयतीति । न च शब्दान्वाख्यानं व्यर्थ-
म् । अनेन शब्देन गोशब्दमेवामौ प्रतिपद्यते गोशब्दात् क-
कुदादिमन्तमर्थम् । तथा प्रतिज्ञाद्यविपर्ययात्तेना(२)नुपूर्वीं प्रति-
पद्यते आनुपूर्व्यां चार्थ(३)मिति । एतत् कथम् ? । पूर्वं तावत्
कर्मादीपते ततः करणम् मृत्पिण्डाद्युदाहरणम् अनेकधा लो-
क इति । यत्पुनरेतत् सममानभ्युपगमात् इति ? नापं सपथोऽपि
त्वर्थस्यानुपूर्वीं, सौममर्थस्यानुपूर्वीमन्वाचक्षाणोनाभ्याख्येय इति ।
यत्पुनरेतत्समयोगादिति ? । न, निग्रहस्थानावेपयापरिज्ञानात्-शास्त्रे
वाक्यान्वयसंग्रहार्थमुपादीयन्ते संगृहीतं त्वर्थं वाक्येन प्रतिपादयिता
मयोगकाले प्रतिज्ञादिक्रयाऽऽनुपूर्व्यां प्रतिपादयतीति ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

यस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमोऽवयवो न भवति त-
द्वाक्यं न्यूनं वेदितव्यम् । तत् कथं निग्रहस्थानम् ? । न स-
धनाभावे साध्यसिद्धिरिति ।

एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नास्तीत्याचक्षते । एतत् तु न युक्तम्-
प्रतिज्ञामात्रेण मयोगो विकल्पतः पर्यनुयोज्यः । यः प्रतिज्ञान्यून-
वाक्यं ब्रूते किमयं निगृह्यते अथ नेति ?, यदि निगृह्यते ?, क-
मत् ? निग्रहस्थानमिति ? न हि हेत्वाभासादयो ऽत्र सन्तीति । न,
हेत्वादिदोषाः सन्तीति निग्रहं चाभ्युपैति, तस्मात् प्रतिज्ञान्यूनमे-
वेति । अथ न निग्रहः ? न्यूनं वाक्यमर्थं साधयतीति साधनाभावे
सिद्धिरभ्युपगता भवति । यत्तु ब्रवीषि सिद्धान्तपरिग्रह एव

(१) गौरित्यस्य शब्दस्यार्थे गवीति ।

(२) विपर्ययेणा-पा० ६ पु० ।

(३) आनुपूर्व्यांचार्थम्-पा० ६ पु० ।

पादकत्वात् वैयर्थ्यं स्यात् वैयर्थ्यान्निग्रहस्थानं साधनविषयापा-
 ज्ञानात् न चायं शिष्यो न गुरुस्तस्मान्नायं पुनः प्रतिपाद्यत इति ॥
 अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ १६ ॥
 पूर्ववन्निग्रहस्थानमिति ॥

(इति पुनरुक्तनिग्रहस्थानप्रकरणम् ।)

विज्ञातस्य परिपदा त्रिरभिहितस्याप्प्रत्युच्चारणमननुभाषणम् ॥ १७ ॥

शेषं भाष्ये ।

उत्तरेणावस्थानात् नेदं निग्रहस्थानमिति केचित्-
 उत्तरेणावस्थानात् उत्तरेण गुणदोषवता मूढत्वामूढत्वं
 म्यत(१) इति किं पुनरुच्चारिते नास्ति । अस्ति हि उ-
 कश्चित्समर्थो दृश्यते न प्रत्युच्चारणे, नासौ तावता निग्रहस्थानम-
 ति । यश्चारभ्य स्वपक्षं न निर्वाहयेत् तस्य स्यात् खली-
 रमात्रमिति । नोत्तरविषयापरिज्ञानात्—यद्यप्यं न प्रत्युच्चार-
 यति ? निर्विषयमुत्तरं प्रसज्यते । अधोत्तरं ब्रवीति ? कथं नोच्चा-
 रयति तदिदं व्याहृतमुच्यते नोच्चारयत्युत्तरं च ब्रवीति इति
 अप्रतिज्ञानाच्च—नेदं प्रतिज्ञायते पूर्वमुच्चारयितव्यं पश्चादुत्तरमभि-
 धेयमपि तु यथाकथञ्चिदुत्तरं वक्तव्यम् । उत्तरं चाश्रयाभा-
 न युक्त(२)मिति युक्तमप्रत्युच्चारणं निग्रहस्थानमिति ॥

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

स्फुटं भाष्ये । अप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानम् ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

श्लोकपाठादिभिरवज्ञां दर्शयन्नोत्तरं प्रतिपद्यत इति,
 दप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं मू(क)ढत्वादिति ॥

(१) अमूढत्व गम्यते—पा० ६ पु० ।

(२) उत्तर चाश्रयाभावेन युक्तम्—पा० ६ ८

कार्यव्यासद्वात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

यत्र कर्त्तव्यं कार्यं व्यासज्य कथां विच्छिनत्ति स विक्षेपो विज्ञेयः यथा रसालया मया भुक्तं प्रतिशयायकणो मे कण्ठं क्षिणोतीत्येवमादि । तत्र कथं निग्रहस्थानम् ? अज्ञाननिगूहनार्थं तु मःयुक्तमज्ञानमेव परिहारेणाविष्करोति ॥

(इति उत्तरविरोधिनिग्रहस्थानचतुष्कमकरणम् ।)

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

यः परेण चोदितं दोषमनुद्धृत्य भवतोप्ययं दोष इति इति सा मतानुज्ञा परमते स्वमतेऽनु(?)जानाति । उदाहरणं श्वौरः पुरुषत्वादिति स तं प्रति ब्रूयात् भवानपीति सोऽभ्यु-
गम्य दोषं परपक्षेऽभ्यनुजानातीति निगूहीतो वेदितव्यः अन-
पुपगच्छता(२) न पुरुषत्वं चौर्यं हेतुरिति वक्तव्यम् । किन्तु परस्वेनानतिसृष्टेन सम्बन्धः तद् उत्तरापरिज्ञानान्निगूह्यत इति ।

प्रसङ्गविधानान्न निग्रहस्थानमित्यन्ये-अपरे तु भुवते नैत-
न्निग्रहस्थानं प्रसङ्गविधानात्-नैवायं पश्चादापि तं दोषं प्रतिपद्यते
अपि तु प्रसङ्गं करोति यदि पुरुषत्वाच्चौर्यो भवति भवानपि
पुरुषस्तस्माच्चौर इति । एतच्च नात एव,—यत एवायमुत्तरे
वक्तव्ये प्रसङ्गं करोति, तत एवोत्तरापरिज्ञानान्निगूह्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥२२॥

यो निग्रहस्थानप्राप्तं न निगूह्याति स निगूहीतो भवति
ग्रहस्थानप्राप्तस्यापरिज्ञानात् । नान्यवचनादित्यन्ये-अन्ये
उत्ते नैदं निग्रहस्थानम् अन्योत्तरस्याभिधानात्—यस्मादसौ
निग्रहस्थानप्राप्तं न निगूह्याति भुवन्नन्यदुत्तरमभिधत्त इति । तच्च

(१) न्यायतत्त्वेनानु—पा० ६ पु० । (२) अनभ्युपगतो—पा० ६ पु० ।

नात एव-यत एवासौ निग्रहस्थाने वक्तव्ये अन्यदाभिप
एव निगृह्यते जानानो ह्यसौ किमर्थमन्यव ब्रवीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

अनिग्रहस्थान एवाभिधत्ते निगृहीतोऽसीति एतन्निग्र
नापरिज्ञानान्निग्रहस्थानमिति ॥

(इति दोषनिरूप्यमतानुज्ञादिनिग्रहस्थानत्रिकप्रकरणम्
सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽप-
सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

अस्पोदाहरणं स्फुटं भाष्ये । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेण
गतार्थपरित्यागान्निगृह्यत इति ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

यथैव विभक्ता लक्षणेन तथैव तेषां निग्रहस्थानभाव इां
इमे प्रमाणादय उद्दिष्टाः प्रथमसूत्रे, लक्षिताः प्रथमेऽध्याये,
क्षिताः शेषेष्विति त्रिविधा तत्रस्य परिसमाप्तिरुक्ता वेदितव्ये

(इति कथकान्योक्तिनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणम् ।

जातीनां सप्रपञ्चानां निग्रहस्थानलक्षणम् ।

शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥

पदक्षपादप्रतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ(१) ।

अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्तिकम् ॥

इति श्रीपरमर्षि-भारद्वाज-पाशुपताचार्यश्रीमदुडु
तकरकृतौ न्यायवार्तिके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

(१) योऽक्षपादमृषि न्यायः प्रत्यभाद्रवतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ।

अयं श्लोको न्यायभाष्यान्ते दृश्यते ॥